

Μιχαήλο Τσίμαεσβαχίη

Ἱστορία
Ἑσραϊνικῆς

TOM IV

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ ІV.

XIV—XVI ВІКИ — ВІДНОСИНИ ПОЛІТИЧНІ.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСІЛКА”
НЬЮ-Йорк 1955

Передрук офсет-друком з другого розширеного
видання, що вийшло у Києві 1907 року

MYKHAILO HRUSHEVSKY

HISTORY
OF UKRAINE-RUS'

Volume IV

XIV — XVI. Centuries — Political Relations

Published by
KNYHO-SPIILKA
New York 3, N. Y.
1955

I.

Окупація українських земель Литвою й Польщею.

Литва починає зберати українські землі. Боротьба за Галицько-волинську спадщину й прилученне до в. кн. Литовського волостей Чернігівських, Київщини й Поділля.

В попередніх томах ми оглянули історію самостійного державного життя українських земель, — його початки, розвій і занепад. Ми бачили, що вже в середині і в другій половині XIII в. в східних українських землях се державне життя приходить до повного упадку, й сі землі підпадають під безпосередню владу татарської Орди, або в дуже тісну залежність від неї. Західня Україна жила державним життям довше, — по неї простягають руки сусідні держави в XIV в. Початок тому дали, здається, самі волинські бояре, навязавши зносини з литовським князичом Дмитром-Любартом, а в усякім разі безпосереднім поводом до того послужила насильна смерть остатнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава. Претендентами на галицько-волинські землі виступають Литва, Польща, Угорщина. При тім Литва, стараючи ся задержати в своїх руках галицько-волинську спадщину, разом заходить ся коло забираяння й східних українських земель. Боротьба сих претендентів між собою, та з татарською Ордою, що пробувала здержати сю окупацію українських земель, затягається на довго, але нарешті кінчить ся тим, що Польща рядом війн, династичних трактатів і уній збирає в своїх руках претензії й здобутки всіх сих сторін та не вважаючи на трудности від Татар і опозицію самої людности, з кінцем XVI і в першій половині XVII в. доходить, хоч на дуже короткий час, до фактичного володіння всіх українсько-руських земель.

Історія боротьби всіх сих сусідів за українські землі і участи в сій боротьбі самого українського народа становить зміст середнього періода нашої історії — що до політичного боку. Се історія закріпощення української землі й українського народа сусідніми державами,

котрих здобутки вкінці зібрала, майже вповні, без виїмків, держава Польська. З суспільного, економічного й культурного погляду виповнює сей період еволюція українського життя, яка втворюється під впливом тих змін в політичних обставинах, особливо під посереднім (за часи литовської зверхности) і безпосереднім (під польським пануванням) впливом Польщі — польського правительства й польської суспільности. Зібравши українські землі під свою владу, вона постаралася й звести до свого, польського взірця українське життя. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народности польської, не тільки в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній — повертання української людности в народність службову, підданську, експloatовану. А брак сильної й різкої опозиції цьому процесови зі сторони української суспільности, з боку українського народу цьому фатальному процесови, сим убийчим змаганням польським, надає сим часам характер періода упадка не тільки політичних а й суспільних сил українського народу. Се часи його занепаду. З нього починає він підносити ся тільки під кінець XVI в., під впливами релігійно-національної реакції і звязаного з ним культурного українського руху, а пів століття пізнійше знаходить свою опору в козащині, що під той час з чисто клясової, приватної політики переходить до репрезентації загально-національних інтересів.

Політичним відносинам сих часів присвячений сей том, суспільній і культурній еволюції — два дальші томи. Початки оружно-народної реакції против накинених українському народови суспільно-політичних обставин відкривають дальший, новий період нашої історії.

Як я вже сказав, початок боротьби за галицько-волинські землі дали, по всякій правдоподібности, зносини тамошнього боярства з литовською династією. Самий сей факт одначе не стояв зовсім відокремлено: він входить як складник в історію окупації литовськими князями земель давньої Руської держави, що розпочала ся вже в XIII в. і була наслідком сформовання нового державного тіла на литовській території.

Литовська група племен,¹⁾ зайнявши глухий кут в басейнах Німана й Двни, взагалі припізнила ся в своїм розвою в порівнянню з

²⁾ Вона складала ся з отсих племен: Пруси від устя Німана до Висли; між Німаном і Бугом Ятвяги; на правих притоках Німана (го-

нишими індоевропейськими народами, і спеціально спізнала ся дуже в політичній еволюції. До XIII в. ми у литовських племен не знаходимо слідів якоїсь міцнішої й ширшої політичної організації, і се було причиною пасивної ролі литовських племен супроти тих політичних організацій, які розвивали ся наоколо них. Та від них Литва не терпіла, здаєть ся, значніших страт, аж доки не виступили в сусідстві їх нові колонії — німецькі. Так нпр. ті звістки, які ми маємо про війни руських князів з литовськими племенами в X — XII в., в переважній масі належать, очевидно, до пограничних воєн, а їх причиною дуже часто могли бути напади самих Литвинів, з різних племен, взагалі воевничих і до таких розбійничих нападів охочих. Зрештою звістки про ці війни так побіжні й випадкові, що докладніше поняте про русько-литовські відносини сих часів трудно виробити¹⁾. Зовсім без територіальних страт, безперечно, не обходило ся для литовських племен: так нпр. довідуємо ся випадком, що при кінці XII в. нижнє побережє західньої Двини — територія литовських Лотисів, була в руках руських князів, очевидно — з полоцької династії²⁾. Про залежність декотрих литовських племен від Руси говорить в загальних виразах уже найдавніша літопись (кінець XI в.), а й пізнійше ми маємо згадки про таку залежність, хоч і не можемо оцінити, о скільки ся залежність була трівка й значна³⁾.

ловно Вилі) Литва властива (Auxtote); на північ від Німана Жмудь; на північ від неї, на балтійським побережю Корсь; на полудневім побережю Двини Жемгала (Семігалія); на північнім — Летигола (Лотиті).

¹⁾ Визначу важніші звістки про русько-литовські війни:

983 похід Володимира на Ятвягів (Іпат. 54).

1038 прхід Ярослава на Ятвягів (ib. 108).

1040 похід Ярослава на Литву (ib.).

1058 Ізяслав київський побив Голядь (Іпат. 114).

1106 Жемгала побила полоцьких князів (ib. 186).

1112 похід Ярослава туровського на Ятвягів (ib. с. 196).

1113 другий похід його-ж на Ятвягів (Лавр. 275).

1132 похід Мстислава київського на Литву (Іпат. 212).

1183 війни Полочан з Литвою (1 Новг. 159).

1191 союз князів новгородського й полоцьких на Литву (1Новг.164).

1193 Рюрик вибираєть ся на Литву (I пат. 455)

1203 чернігівські князі побили Литви 1700 (1 Новг. 79) і т. и.

²⁾ Місіонар Майнгард на проповідь у Лотисів брав дозвіл від князя Володимира (rege Woldemaro de Ploceke) — Heinrichi Chronica Luvoniae с. 1. Про руські князівства на Двині новійша праця Данилевича Очеркъ історіи Полоцкой землі с. 112 і далі.

³⁾ Найдавніша літопись (Іпат. 6) в однім з своїх етнографічних реєстрів між народами „иже дань дають Руси“ згадує між инш. Литву,

Більше менше те саме діяло ся й на західніх границях литовських племен — зі сторони Поморя й Польщі. Але далеко тяжшого й небезпечнішого сусіда литовські племена дістають в XIII в. в двох німецьких воєнних колоніях, що спеціальною метою ставлять розширення своєї території на некористь литовських сусідів. Перша з них — т. зв. Ливонське хрестоносне братство, виростає з купецької факторії й місії, заснованої в другій половині XII в. на устю Двини, і сформувавшись в рицарське братство в 1202 р., в першій четвертині XIII в. підбиває собі сусідніх Лотишів. Друга німецька колонія виростає з відділа Тевтонського (палестинського) рицарського братства, спровадженого кн. Конрадом мазовецьким в 1230 р. для боротьби з Прусами. Перед тим з тою метою заснував він був рицарське братство в землі Добжинській, надавши йому в 1237 і Дорогичин, але се братство не розвинуло ся й важнішого значіння не мало. Тевтонське ж братство, діставши на осідок від Конрада землю Хелмінську (інакше Кульмську, на нижній Вислі), розвинуло значні сили й звернувши ся на сусідніх Прусів, протягом пів століття встигло їх собі підбити; тому й зветь ся воно звичайно Прусським. В 1237 р. обидва братства злучили ся в одну федерацію. Ливонське показало ся за слабим супроти конкуренції, яку йому робила Данія, та супроти північних республік — Новгороду і Пскова, й ратувало себе сим союзом. Союз сей значно зміцнив сили колоністів. Прусське братство, що й потім зістало ся сильнішим і активнішим, не задоволивши ся Прусією, з другою половиною XIII в. простягає руку на дальші литовські землі — Ятвягів і Жмудь, а заразом, з Ливонцями разом, немилосердно нищить неустанними розбійничими наїздами взагалі литовські землі.

Але теж століте, що принесло таку небезпечність для литовських племен, принесло їм також і початки сильнішої політичної організації, що уратовала литовські племена, бодай в частині, від політичної смерті. Шкода тільки, що розвій сеї політичної організації нам

Зимьголу (Жемгала), Корсь і Нерому (вар. Нерову)“. Сю останю назву декотрі толкують від назви Вилі Нерис, также як литовське племя (Барсов Географія Нач. лѣтописи² с. 42 і прим. 76). Длугош (II с. 177) переказує, також очевидно — руський переказ про те, що Литва давнійше була рабами Русі: *servi enim Ruthenorum existentes annis pluribus perizomata, suberes pendebant* — давала дань ликом і корою. Очевидно, се останне — глузування з некультурности й бідности Литви, але свідощтво про такий погляд на Литву як давніх підданих Русі має свою ціну (тільки зовсім незаслужено перейшло се до підручників як історичний факт). Длугош, мабуть, взяв його з якоїсь руської копїляції, разом з „першим“ (у нього!) виступом Литви 1203 р.

дуже мало відомий за браком місцевих давніших джерел (головним джерелом служить Галицько-волинська літопись).

Уже на вступі XIII в. можемо помітити початки ширшої політичної організації серед литовських племен. Так в подіях 1219 — 1220 в Галицькій літописі записане колективне посольство литовських князів до волинських Романовичів; літописець вчисляв цих князів, і серед них бачимо кількох „старійших“ (так, здається, се треба розуміти — стилізація не зовсім ясна), і кількох молодших ¹⁾). Вони виступають територіальними або родовими групами: „жемоськи“ князі, князі „изъ Дяволтвы“, Руськовичі, Булевичі. З пояснень літописця бачимо, що між ними сильно розвинені династичні звязки. Все се досить пригадує нам політичну систему давньої Русі. Але у різних литовських племен сей державний процес розвивався не однаково: коли нпр. у Ятвягів роздробленість, щоб так сказати — аморфність політична протягнулася до кінця XIII в. й привела се племя до загибелі, то у властивій Литві державний процес розвинувся незвичайно скоро й сильно.

Одним з проявів внутрішньої ферментації у литовських племен мусить уважити ся незвичайний розвій литовських нападів на сусідні — руські й польські землі, що дають себе знати особливо з кінцем XII і в XIII в. В них, правдоподібно, проявлявся, як і за початків Руської держави, розвій воєнних сил і внутрішня боротьба династий і князівств. В 80-х роках XII в. чуємо про сильні напади Литви на полоцькі землі; в 90-х вони мусіли непокоїти сильно Пинське й Волинське князівство (походи Рюрика й Романа на Литву). Галицька літопись згадує принагідно в подіях початку XIII в., що

---

¹⁾ Іпат. с. 492: „Бяху же имена литовскихъ князей: се старѣйшеи — Живинъбундъ, Давъятъ, Довъспрункъ, братъ его Мидогъ (чит. Миндовгъ), братъ Довъяловъ Виликаиль“. Можна читати „старѣйшеи“ або „старѣйшей“; відповідно до того або Живинбунд буде старшиною поміж всіма литовськими князями, або дістанемо групу старших князів, яких імена тут виписані, а за ними ідуть локальні — „жемоськи князи“, „Булевичи“, і т. д.; отже ріжниця для історії державного процесу в Литві дуже важна. Обидва видавці Галицької літописи прийняли лекцію „старѣйшей“; прийняв її в своїх недавніх выводах про політичну еволюцію Литви і проф. Брікнер (див. прим. 1), але думаю, що треба читати „старѣйшеи“, бо заименник „се“ ледво чи вказав би на одну особу, так що потім, без всякого иншого переходу (як низше — „а“, „а се“), вчислені-б були князі иншої категорії. По аналогії з дальшим („а се Булевичи“, „а се князи из Дяволтвы“) і тут „се“ мусить вказувати цілу групу князів старійших, противставлену иньшим групам.

тоді «бѣда бѣ в землѣ Володимерстѣй отъ воеванья литовскаго и ятвяжскаго»¹⁾, і дійсно при нагоді оповіджено кілька таких нападів. Союз литовських князів 1219 р. зробив в значній мірі кінець тим литовським нападам на Волинські землі, і потім головно надокучали їм Ятвяги, що в литовську державну організацію не входили. Це привело до звісної війни 1250-х рр., що закінчила ся поділом Ятвязької землі між Русією, Польщею й Прусією й фактичним підбитем Ятвягів. Та про ці волинсько-литовські справи говорив я вже в попереднім томі, і тут того нема потреби повторяти²⁾.

Що більше мусіла терпіти в XIII в. від сих литовських нападів Туровсько-пінська земля, а також і дальші краї — Чернігівські й Київські, та про них ми маємо взагалі мало відомостей. Про литовське воеванне в Пинщині знаходимо принагідні згадки в Галицько-волинській літописі; про одного Мендовгового воеводу вона також принагідно каже, що він „велико убиство творяше землѣ Черниговской“, і дійсно деякі напади на чернігівські волости згадують ся припадком³⁾. Про Київщину можемо судити тільки по аналогії з Чернігівщиною й полудневою Волинею, що так сильно терпіла від Литви в середині XIII в. (оповідання Пляно-Карпіні). В сих землях з слабшою державною організацією литовські напади, не стрічаючи такого опору як на Волини, промочували безпосередно дорогу литовській окупації, що й зазначила ся зараз з сформованнем першої сильнішої Литовської держави⁴⁾.

1) Іпат. с. 483.

2) Про напади Литви на Волинське й Пінське князівство й боротьбу з ними дав. в попереднім — т. II² с. 310, III² с. 78 — 9 і далі.

3) Нпр. війна чернігівських Ольговичів з Литвою (правдоподібно — нещасливий набіг Литви). 1203 р., оповіджена в Новгородській літописі (с. 179), або напад Литви на землі Романа брянського 1263 р. в Волинській літоп. — Іпат. 569.

4) Історією сформовання Литовської держави спеціально займатися тут не можемо. Хоч як важна була роль в. кн. Литовського в історії наших земель в XIV—XVI в., але в сформованню його наші землі й наш нарід мали лише другорядну роль: підставою в. кн. Литовського були племена литовські й землі білоруські: той руський елемент, що зрушив в. кн. Литовське, був не український, а білоруський. Тож як в. кн. Литовське можна (і треба) до певної міри уважати державою славянською, спадкоємицею Київської держави, то в усякім разі не українською, а білоруською передовсім, і в цілості її історію так само не можна вводити в українську історію, як і історію в. кн. Московського. З українських земель тільки Берестейсько-дорогичинська (Шидляне) й Волинь мали важніше значіння в історії Литви, але на

Сформоване властивої Литовської держави звязуєть ся з іменем Мендовга й було як не виключно, та в дуже значній мірі утвором Мендовга, хоч і приготовленням попередньою політичною еволюцією литовських племен. Уже його батька сучасний ливонський хроніст зве „великим королем“ — найстаршим з литовських князів¹⁾. Дійсно, Мендовг, вперше виступаючи з своїм братом (очевидно — старшим) Довспрунком в посольстві литовських князів 1219 р., мусів бути ще чоловіком молодим, отже своє становище завдячав своїй династії: завдяки їй Мендовг в тім посольстві виступає серед „старійших“ литовських князів, хоч займає серед них одно з дальших місць. Пізнійше, завзятою й довгою боротьбою з иньшими князями, вибиваєть ся він на становище зверхника литовських князів.

Ся завзята й кривава боротьба, котрої тільки далекий відгомін долетів до нас, потягнула ся довго. За зміцненне своєї власти боров ся Мендовг до смерті, поборюючи змагання князів до самостійности, а племен — до політичної окремішности, та дбаючи про розширенне своєї власти й перетворенне її в безпосередню власть над всіми литовськими землями, як се в коротких словах характеризує галицько-волинська літопись: „князачи в Литовській землі почав побивати свою братню й своїх братанчів, а иньших вигнав з землі, почав княжити над цілою Литовською землею й записав ся дуже — нікого не уважав собі рівним“²⁾.

Результати сеї діяльности Мендовга дають себе відчувати уже від 1230—40-хх. рр. Уже тоді виступає він на зверх як головний репрезентант Литви³⁾, а иньші князі, які ще задержали ся, сходять на другий плян, або виступають в ролі його підручників. З сього ж часу маємо вказівки на розпросторенне власти Мендовга також над сусідніми дрібними князівствами в т. зв. Чорній Русі — в басейні Німана. Уже в 1239 р. на заклик Данила разом з Мендовгом іде

внутрішнє його жите впливали мало і досить механічно були з нею звязані, а ще більше треба се сказати про землі східньої України. Тому з історії самого в. кн. Литовського ми візьмемо тільки ті моменти, які мали безпосереднє значінне для історії наших земель, нашого народу, і їх обговоримо ширше, в иньшій відсилаючи читачів до історичної літератури в. кн. Литовського. Література ся вказана в прим. 1.

1) Script. rer. Livon. I. c. 630.

2) Іпат. 587.

3) Так в 1238 р. Романовичі напускають на Польщу Литву: „возведе Литву — Меньдога“; описуючи пізнійший о кілька літ похід Литви на Ливонію, сучасний ливонський хроніст Альнпеке (Scriptores rerum Livonicarum I p. 565) зве Мендовга могутним королем Литвинів (der Littowen kunicrich).

походом на Польщу Ізяслав кн. новгородський — очевидно як його союзник-підручник. На початку 1250-х рр. під зверхністю Мендовга бачимо цілу німанську Русь — Городно, Вслоним, Волковийськ, Новгородок і декотрі сусідні волости — як Здітов (на Ясолні), Свислоч (на Березині). Деякі з давніших руських князів мають ще тут свої волости (як Гліб волковийський, Ізяслав свислочський), але вони стоять уже у всякім разі в сильній залежності від Литви й ім кож-дої хвилі грозить перспектива перейти в категорію безземельних князів, а їх волостям — в непосредню залежність від литовських династій. Так Новгородок, що в 1238 р. ще мав свого князя, в 1250-х рр. уже стоїть під непосредньою властю Мендовга¹⁾. Гліб волковийський мусів мати в 1253/4 рр. якусь волость,²⁾ але слідом роспоряджає Волковийськом Мендовгів син Войшелк. Як безземельний князь, служебник волинського князя, виступає в 1282 р. князь Василько вслонимський, і т. п.³⁾

Ми вже знаємо⁴⁾, що з початком 1250 .х рр. Данило, використовуючи внутрішню боротьбу на Литві — війну Мендовга з вигнаними ним свояками-князями, розпочав з ним на широку міру боротьбу, аби відірвати чорноруські волости від Литовської держави⁵⁾,

1) Іпат. 517 — Ізяслав новгородський. Ні про який иньший Новгород тут окрім німанського не можна думати. Найнещасливіше трапив Лятковський, бо думає про Новгород = Звягель, не знаючи, що Новгородом він почав звати ся тільки від часів прилучення до Росії.

2) Що Гліб мусів мати якусь волость в 50 рр., не підлягає сумніву: тільки тим можна витолкувати, що Роман Данилович, в своїх політичних комбінаціях на Чорній Русі, числить ся з ним, женить ся з його донькою, і пізнійше, в 1258 р., коли Войшелк ухопив Романа, Гліб, видно, задержав Волковийськ (Іпат. с. 561): очевидно, се була його питоменна волость. Але в 1254—5 Волковийськом роспоряджає Войшелк (с. 551); се можна толкувати або так, що Гліб був переведений на якийсь час на иньшу волость, або що сі чорноруські князі були вже медіатизовані — їх волостями роспоряджав литовський князь, хоч вони в них ще сиділи.

3) Іпат. с. 542—4, 551 (підвластні Мендовгу руські волости в 1250-х рр.), с. 661 (Ізяслав свислочський), 583 (Василько вслонимський).

4) Див. т. III² с. 80 і далі. До хронології подій взагалі див. мою Хронологію подій Галицько-волинської літописи, Льв. 1902 (з Записок Н. Тов. ім. Шевченка т. ХІІ, також в V кн. моїх Розвідок і матеріалів).

5) Антонович (ор. с. 27) навіть змагання Данила до прилучення Ятвязької землі поясняв тим, що ятвязька територія ділила землі Данила від Чорної Русі й без прилучення її не можна було звязати чорноруських волостей з Галицько-волинською державою. Але істнування такого ятвязького клина — здогад на нічим не опертий.

а разом — взагалі розбити сей небезпечний для нього своєю силою й сусідством політичний організм. Але не вважаючи на великі сили, підняті на Мендовга-коаліцію Данила з Мазовшем і Прусією, підбунтованне Ятвягів і Жмуди, Данилу не удалося не то що розбити Мендовгову державу, а навіть і захопити чорноруські волости її — все скінчилося на грабованню їх (походи 1251—2 рр.). Мендовг перебів Данилови дорогу, уложивши союз з Прусією й вихрестившися для ліпшого вражіння на своїх союзників. Охрещення принесло йому королівську корону (1253), а хоч за прихильність пруських рицарів мусів він заплатити рядом надань різних земель Прусії, але криза проминула його. А сього він тільки й хотів.

Щоб забезпечити себе від Романовичів, він по доброму відступає їм частину Чорної Русі (угода 1254 р.). Роман Данилович дістав Новгородок від Мендовга, а від Войшелка — Вслоним і Волковийськ з иньшими волостями (в звязку з сим, очевидно, стояв і шлюб Романа з донькою Гліба волковийського — се мабуть мало улекшити його становище супроти чорноруських князів, що сиділи під литовською зверхністю). Заразом віддає Мендовг в жертву коаліції Ятвягів: при кінці 1254 р. Данило, Земовит мазовецький й Прусія уложили угоду і в ній розділили сфери своїх інтересів на Ятвязькій території, а Мендовг зостається нейтральним і пасивним свідком знищення сього племені, котре він чи не мав часу, чи не здолав (завдяки його крайньому роздробленню) поставити в близку залежність від себе. Однак вже в 1258 р. Мендовг розірвав свої відносини з Данилом і відібрав назад чорноруські волости Романа, так що їх відлучення від Литви було зовсім ефемеричне (тай перед тим Роман, сидячи в них, очевидно, стояв у певній залежності від Мендовга, не багато ріжнячи ся від ролі дрібних місцевих підручників Литви)¹⁾.

Німанською, „Чорною“ Русію не обмежалися тодішні політичні впливи в. кн. Литовського на території давньої Руської держави. Пінські князі в середині XIII в. також відчували на собі впливи нової держави й займали досить двозначне становище між Литвою й Волинею²⁾. Між залежними від Литви князівствами стрічали ми Свислочьське, що належало вже до групи князівств минських.

¹⁾ Укладаючи з Данилом спільний похід на Київ, Мендовг каже йому: „пришлю к тобѣ Романа и Новгородцѣ“ (Іп. 555).

²⁾ Іпат. с. 543: підчас війни Данила з Мендовгом пінські князі „имѣяху лестъ“ і не хотіли йти походом на Литву; се могла бути проста нейтральність, але і в таким разі вона непримітно втягала пінських князів в круг політичних впливів в. кн. Литовського.

Припадком довідуємо ся, що в 30-х рр. якийсь час в руках Литви був і Смоленськ: відти вигнав литовського князя в 1239 р. Ярослав суздальський, а при кінці 40-х рр. Литва пробувала наново Смоленськ здобути. Так же припадком дізнаємо ся, що при кінці 50-х рр. (1258—63) Мендовгів братанич Товтивил княжив в Полоцьку, не знати коли й як туди діставши ся¹⁾.

Се все тільки припадкові звістки, що не дають нам цілого образу тодішньої політики Мендовга супроти руських земель; видно тільки, що вона визначала ся великою екстензивністю. Галицький літописець дає розуміти, що Мендовг навмисно показував дорогу неспокійним литовським князям в руські землі. Ограничуючи їх на Литві, він дійсно міг бажати собі, аби їх енергія знайшла собі вихід в руських землях, тим більше — що се вводило сі землі в круг його політичного впливу. Літописець каже, що він заохочував своїх свояків до походу на Смоленщину, кажучи: „що хто собі там здобуде, того й буде“²⁾. Такий же характер, здасть ся, мав і похід на Чернігівщину, організований Мендовгом перед смертю.

Розвій литовських впливів та литовської зверхности в руських землях був перерваний катастрофою — смертю Мендовга в конспірації литовських князів (1263). Хоч сформований Мендовгом державний організм не роспав ся з його смертю, але в розвитку його став ся застій й ослабленне на кількадесять літ. Кілька років прошло в замішаннях — в боротьбі противників Мендовга між собою, потім в нагінках Мендовгового сина Войшелка за ворогами свого батька³⁾.

¹⁾ Воскресен. І с. 144, Никон. ІІ с. 115, Іпат. с. 541 і 569, І Новг. с. 281 і 283. Ширша русько-литовська літопись оповідає про якогось литовського кн. Мингайла, ніби сина Ердвила, що силоміць підбив собі Полоцьк, коли там перервала ся княжа династія і Полоцьк перетворив ся в республіку (с. 5); але сей, як і иньші перекази тогож джерела вартости дуже невеликої. Лятковский (с. 328) пробував довести, що Товтивил засів в Полоцьку ще на початку 40-рр., і сей погляд приймає й Леонтович (с. 82), а незалежно від нього — опираючи ся на баламутні оповідання Стрийковского, Данилевич (Очеркъ історії полоцькой землі с. 135—6). Але історія литовських замішань 1251—4 рр. показує, думаю, зовсім виразно, що в Полоцьку Товтивила не було тоді, инакше-б літописець згадав би й Полоцьк, вичисляючи сили, якими розпоряджала коаліція Д. Данилевич (І с.), опираючи ся на тій звістці Стрийковского, пробував і ту згадку Галицько-волинської літописи (с. 549) про похід Литви „ко Смоленську“ привязати до Полоцька, але безпідставно. ²⁾ Іпат. 541.

³⁾ Проф. Антонович в сих замішаннях по смерті Мендовга бачить боротьбу партий руської й литовської (с. 30 і далі); одначе для

Як ми вже знаємо¹⁾, Войшелк сам не мав охоти до князювання, й пімстивши ся над ворогами, передав (десь в. р. 1267) в. кн. Литовське Шварнови Даниловичу. Та се далекоюсь розпорядженне в дійсности не мало значіння тому, що й Войшелк і Шварно померли слідом, і в. князівство переходить в руки ньшого литовського князя — Тройдена.

Більш як десятилітне правління Тройдена (десь в рр. 1270—80) й часи пізнійші дуже бідні якими небудь звістками про державний процес в. кн. Литовського, взагалі про його жпте. Той тільки факт інтересний і важний мусимо піднести, що прплученне руських земель, перехід руських столів в руки литовських династій не перервали ся і в сі часи застою. Не підлягає нпр. сумніву, що чорпоруські волости зіставали ся далі при литовських землях: 1289 р. литовські князі відступають добровільно Мстиславу волинському Волковийськ. У Полоцьку, коли Товтгивил наложив головою в литовській усобиці, бачимо нового литовського князя Ерденя, а з грамоти його (кінець 1264 р.) довідуємо ся, що під його власттю чи опікою були й Полоцьке та Витебське князівство, хоч тут зіставали ся й далі дрібнійші князі з руської династії²⁾.

Ще більше розвиваєть ся в сім напрямі литовська політика при новій династії, що виступає перед нами з початком 90-х рр. в особі „короля Путувера“³⁾, а особливого значіння доходить при його синах Витені й Гедимині⁴⁾. На жаль, і тут наші відомости так бідні, що ми властиво можемо констатувати тільки результати, які ся політика осягнула за часів тих князів, і майже нічого не можемо сказати про те, як і коли сі результати осягали ся.

Чорна Русь за сей час так тісно злучила ся з чисто литовськими землями в. князівства, що й пізнійше звичайно звязуєть ся з ними

такого принципіального освітлення боротьби литовських династій джерела не дають підстави.

1) Т. III² с. 93.

2) Пат. 613—4, Russisch-livl. Urkunden с. 13, див. іще 1 Новг с. 252, Полное собр. лѣтоп. IV с. 37—8, Latopisiec Litwy с. 135 (згадки про остатніх полоцьких і витебських князів з руської династії).

3) Рукописи мають Pucuwerus, Putuwerus; Стрийковский з якоїсь незвісної рукописи має Utinuerus; в літературі прийнята форма „Лютувер“ Lutuwerus, пущена Гарткнохом в його виданню Дісбурга. Проф. Бенценбергер на підставі аналогії литовської фільології виводив форму „Бутувер“.

4) Для генеалогії сеї нової династії — Дісбург в Scriptorum Prussicarum I с. 155, Russisch-livl. Urkunden с. 31, Антонович с. 37—8 і замітка Никитского (див. прим. 1).

про поділі в князівства на волості й області¹⁾. Роспросторенне литовської зверхности в волостях давнього Минського князівства ми за-примітили вже за часів Мендовга; за часів Гедимина прилученне сих волостей було фактом довершеним. Подекуди ще зіставали ся руські князі (нпр. в 1326 р. згадуєть ся князь Василь минський як посол Гедимина, але не знати, чи не титулярний тільки²⁾), але інші волості прийшли в безпосередню залежність від литовських князів. Теж саме стало ся і з Турово-пинською землею, що теж, як уже знаємо, почала входити в круг литовських впливів ще за Мендовга. Син Гедимина Наримунт уже дістав у спадщину по батьку Пинськ, а хоч подекуди задержали ся й тут князі з старої династії чи які інші, то вони стояли вже в повній залежності від Литовської держави.

Залежність від литовських князів Полоцької землі за весь час ледво чи переривалась. З одного документа (без дати) знаємо, що Полоцьк був під власттю Витеня, а потім тут сидів Витенів брат Воін³⁾. Разом з Полоцьком мусів стояти в залежності від Литви й Витебськ. Давнійша русько-литовська літопись поясняє вправді, що Ольгерд дістав Витебськ від місцевого князя за жінкою, але, правдоподібно, се має пояснити, як Витебськ дістав ся родині Ольгерда, а не те як він прийшов у залежність від Литви. Псков також часами входить в ближні відносини до Литви, й Гедимин тримає його в своїй опіці в змаганнях його до незалежності від Новгорода. Але тут литовські князі не потрапили закріпити свій політичний вплив.

Таким чином майже ціла кривичсько-дреговичська територія (з виїмком Пскова й Смоленської землі, прилученої пізнійше) прийшла вже під власть литовських князів. Разом з тим простягали вони руки й по землі українські.

Ми вже знаємо⁴⁾, що десь в першій четвертині XIV в., — чи за безкняжих часів по смерті Андрія і Льва Юриєвичів, що припадали на часи Гедимина, чи ще перед тим — за життя сих князів, Литва мусіла відірвати від Галицько-волинської держави Берестейсько-дорогичинську землю. Виразних звісток про се в сучасних джерелах ми не маємо, але то важний факт, що Берестейсько-дорогичинська

¹⁾ Див. Любавській Областное дѣленіе гл. 1.

²⁾ Воскресен. літ. I с. 199; в Минській землі дістає волость Желславську син Гедимина Явнута — Давн. русько-лит. літоп. с. 27.

³⁾ Russisch-livl. Urk. с. 20, Воскр. I с. 199.

⁴⁾ Див. т. III² с. 117 і прим. 13 — там подано перегляд джерел, на яких опираєть ся в науковій літературі здогад про відірвання Берестейсько-дорогичинської землі.

земля не належала до Любарта; значить — була відірвана від Волини мабуть скорше, ніж Любарт її дістав. З сим згоджують ся звістки деяких пізнійших хронік; так „Начало государей литовських“, генеалогічна компіляція з 1-ої пол. XVI в., каже, що Витень „прибавилъ земли Литовьскіе много — и до Бугу“, а иньший компілятор XVI в. — Стрийковский уважає Бересте й Дорогичин (відірвані Литвою і потім, мовляв, відібрані назад волинськими князями) причиною пізнійшої (легендарної) боротьби Гедимина з волинськими князями¹⁾. Самі по собі сї звістки компіляторів (особливо Стрийковського) не багато значать, але взяті разом з вище поданою комбінацією, вони роблять певним (або — майже певним), що дійсно Берестейсько-дорогичинська земля була прилучена до в. кн. Литовського ще перед прилученням до його цілої Волини. Чи ще за Витеня, як каже „Начало“, чи вже за Гедимина, годі сказати; але в кождім разі мабуть іще перед приходом на володимирський стіл Юрія-Болеслава (котрого бачимо ніби союзником Гедимина) Берестейсько-дорогичинська земля була вже від Волини відірвана, очевидно — силоміць, оружною рукою.

Те-ж „Начало“ каже, що „Давилів син Вид, званий людьми вовком“, що княжив по Мендовгу, здобув для Литви „богато Деревської землі“²⁾. Сього Вида нема підстави уважати мітичною особою; „Начало“ зве його сином Давила і братом Ерденя, а Давил — се очевидно „Давьяль“, згаданий Галицько-волинською літописею в посольстві 1219 р. між старшими князями (на другім місці, зараз по Живинбунді), і хоч генеалогічні виводи Начала дуже часто бувають баламутні, в сій генеалогії спеціяльно зовсім нема нічого неправдоподібного. В Виді можна бачити одного з більших литовських

1) Воскресен. I с. 254, Стрийковский I с. 364. Генеалогічні виводи „Начала“ дуже баламутні (в наведеній звістці називає воно Витеня сином Тройденовим), але поданих в ній історичних звісток ніяк не можна ігнорувати.

2) „А по великомъ князѣ Миндовгѣ сѣде на княженіи Литовскомъ Давиловъ сынъ Видъ, егоже люди волкомъ звали, и тотъ прибавилъ Деревьскіе земли много“. „Начало“ уважає Тройдена Видовим сином, отже князюванне його мало-б припасти між абдікацією Войшелка (а властиво — смертю Шварна) і князюваннем Тройдена. Але тут для Вида місця нема, бо по словам Галицько-волинської літописи по Войшелку княжив Шварно, а Шварновим наступником називає вона Тройдена. Сама звістка, що Тройден був Видовим сином і Ерденевим братаничом, виглядає дуже підозріло й скорше може належати до таких генеалогічних помилок Начала, як то що Довмонт був сином Мендовга, а Витень Тройдена.

князів між часами Тройдена і Гедимина, а навіть можна звязувати його з Будивидом (вар. Буивидом), звістним нам з Волинської літописи в 1289 р. — тим більше, що в тій звістці він з своїм братом виступають як зверхники руських земель (Чорної Руси), бо дають Мстиславу Волковийськ¹).

В усякім разі лишаєть ся нам звістка, що частина Деревської землі була підбита литовськими князями ще перед часами Гедимина. Полишити її чи з'їгнувати не можна.²). Від коли Турово - пинська земля опинила ся в тіснійшій залежності від литовських князів, вони зовсім природно мусіли звернути увагу на сусідні київські волости, а такою сусідньою власне була „земля Деревська“.³) При роздробленню Київської землі на дрібні громади, без князів, або з князями дрібними, позбавленими сили, підбити їх свому впливу було так легко, що не вимагало ніякого напруження. Як би ми знали, як розвивала ся залежність Турово-пинських волостей від литовських князів,

¹) Іпат. 613 — „литовський князь Бурдикидь и брат его Будивидь (Буивидь)“. Карамзін прим. 176 (с. 75) висловив здогад, що Буивид одна особа з Витенем, і се було повторено иньшими (Фойгтом, IV с. 3, Даниловичом Skarbies I с. 118, Лловайским II с. 538). Але воно зовсім не правдоподібно. Далеко більше правдоподібности в тім, що Будивид (сю форму в такім ризі треба рішучо вибрати) виступає як rex Butegeyde в грамоті ливонського магістра з р. 1290, виданій у Фойгта Codex diplom. Prussiae II с. 26. В сій грамоті магістр закликає пруських рицарів до нападу на Жмудь, тим часом як сам він разом з тим має ударити на terram regis Butegeyde. З сього виходить, я думаю, не те що Butegeyde був князем жмудським, як думав Фойгт (IV 50), а може як раз — що він не був жмудським князем, а княжив над иньшими литовськими землями, як і Будивид волинського літописця. Більш гіпотетичне зближення сього імені ще з Путвером, батьком Гедимина (Тепен в Scr. rerum Pruss. I с. 146, Гонсьоровский в збірнику статей петерб. академії про останніх галицьких князів с. 69—70).

²) В науковій літературі се оповідання про Вида і його здобутки в Київщині досі не мало щастя: не було близше розіbrane. Див. мою Історію Київщини с. 472; побіжна вказівка у Дашкевича Замѣтки с. 40.

³) Ширша русько-литовська літопись оповідає (с. 5—6), що князь Скимунт син Мингайла (по її баламутній генеалогічній хронології се припадало-б ще на кінець XII і початки XIII в.!) опанував з початку Туров і Пинськ, потім Мозир і Сіверщину. Тут інтересний звязок прилучення Мозирщини з прилученням Турово-пинщини до Литви. Як би оповідання сеї літописи не були так безмірно баламутні, з сього оповідання можна б виводити, що колишні заприпетські волости Київїа були прилучені до в. кн. Литовського разом з турово-пинськими землями. Але літописне оповідання занадто непевне, аби на нїм оперти того рода вивід.

то могли б може вказати ближше й той час, коли київські волости почали переходити в залежність від литовських князів; а так мусимо зістати ся при тім, що північні київські волости перейшли в залежність від Литви, правдоподібно, ще перед часами Гедимна.

За часів Гедимина не тільки ті північні, деревські волости а й дальша Київщина, дуже правдоподібно, стояла в сфері політичних впливів в. кн. Литовського, хоч сам Київ в оповіданню 1331 р. виразно відрізняєть ся від земель в. кн. Литовського, отже прилучений до нього ще не був. Се оповідання ми вже знаємо¹⁾: в 1331 р. вибрали ся до митрополита, що перебував тоді на Волини в Володимирі, на посвященне єпископи - номінати новгородський і псковський. За псковським кандидатом обставав Гедимин, що підтримував змагання Пскова до повної незалежності від Новгорода: для сеї незалежності Псковичі хотіли мати й свого особного єпископа. Але се їм не удало ся: очевидно, новгородський номінат встиг, перебуваючи на митрополичім дворі, запобігти церковному відокремленню Пскова. „Посрамлений“ псковський кандидат поїхав собі з Волини на Київ до дому, а побідоносний його противник, зробивши пакість Гедимини, не знав, як тепер дістати ся до дому. Митрополит в дорозі дав йому знати, що „литовський князь“ вислав за ним погною з 300 людей, тож він „потайки тікав між Литвою й Київом“: „А владыка Василій, идя с поставления, ме же Литвы и Києва уходомъ бежали; а самъ митрополитъ грамоту присла ко владыцѣ своимъ челоувѣком и бояром, а рекъ тако: занеже отпусти князь литовскій 300 челоувѣкъ въ Литвы поимати вас; и наши того убѣжали“²⁾. Побожвання не були безосновні: за Дніпром під Черниговом владичу нагнав таки з купю вояків київський князь Федор і хотів пограбити. Але сили князя були за слабі, бо владыка мав з собою досить людей, і напастник мусів задоволити ся тільки окупом.

В сім оповіданню інтересно, що Київ противставляєть ся „Литві“, себто землям в. кн. Литовського, отже до нього формально не належав. З другого боку цікаво, що митрополит, боючи ся литовських князів, не відважаєть ся їхати простою дорогою — на Київ, а тікає потайки поуз нього, і київський князь, пропустивши протегованого Гедимином псковського номіната через Київ, жене за нелюбим литовським князем новгородським єпископом. В сіх подробицях дає себе відчути певна залежність Києва від литовської політики. Київський князь, зістаючи ся de jure ще васальом татарським (він має при

¹⁾ Т. III² с. 172—3.   ²⁾ Супрасл. л. с. 55.

собі й татарського баскака), стояв уже, очевидно, в сфері політичного впливу в. кн. Литовського.

Далеко більше каже оповідання ширшої русько-литовської літописи. Воно оповідає, що Гедимин в початках свого князювання силоміць, оружно підбив собі цілу Київщину: він іде на Волинь і підбивши володимирського князя, забирає володимирське князівство; потім іде на Луцьке князівство і забирає його також; на другий рік іде походом на Київщину й забирає Овруч і Житомир. Київський князь Станислав дає Гедимину битву під Білгородом, але його побито, і по сім піддають ся Гедимину Білгород, Київ і інші київські пригороди, а також Переяслав, Путивль і інші задніпрянські міста (в XV—XVI в., коли ся легенда формувала ся, задніпрянські землі належали до Києва)¹⁾.

Що в цілості се оповідання не може бути прийняте, се річ ясна, і на сім пункті нема ріжниць в сучасній науці. Але ріжниця починають ся, коли поставим питання — що ж з сього оповідання належить до легенди? Одні дослідники все се оповідання уважають одною легендою, що оповідає річи небувалі. Інші припускають, що в основі його лежать дійсні факти, тільки побільшені й розписані ріжними легендарними подробицями, та пробують розбити се літописне оповідання на складові частини — на кілька походів литовських князів з різних часів на руські землі, в оповіданню літописи мовляв злучених в одну генеральну окупацію Гедимином українсько-руських земель. Сей спосіб толкування дуже привабливий. Особливо з огляду на вище сказане у нас про правдоподібне відірвання Деревської землі й пізніше розпросторенне впливу Литви на інші київські землі, може звабити гадка, що окупацію Литвою Овруча й Житомира, себто деревських волостей, треба вилучити в особний похід. Але треба признати, що оповідання літописи так баламутне, повне таких сміливих фантазій, і стоїть так одиноко, не знаходячи потвердження в інших джерелах, що робити який небудь ужиток чи з цілого опо-

¹⁾ Ротнікі с. 15 — 6. Оповідання се було використане й спопуляризоване Стрийковским в його *Sarmatiae descriptio*, виданім під іменем Іванїні, і потім в *Kronika Polska, litewska*. В обох обробленнях він пробував датувати се оповідання (в *Descriptio* 1304 р., в Хронїці 1320—1), а в другій додав до нього ще й цілий ряд нових подробиць. Відси перейшло воно й до різних наших компіляторів: так, на оповіданню *Descriptio* опираєть ся Густинська компіляція, на Хронїці Синописис.

Становище сучасної науки супроти волинської частини сього оповідання — про те як Гедимин забрав Володимир і Луцьк, вказане в т. III² прим. 13. Про київську частину див. прим. 2.

відання чи з його деталей для характеристики політичних відносин XIV в. — річ дуже небезпечна. Мусимо на разі вдоволюти ся сказаним уже вище: про правоподібність відірвання деяких північних київських волостей уже перед Гедмином та розпросторення політичного вплива в. кн. Литовського за часів Гедмина і в тих частях Київщини, які ще тоді до в. кн. Литовського формально належали.

Як бачимо, за часів Гедмина литовська окупаційна політика в руських землях була сильно розвинена. Литовське правительство свідомо ступило на дорогу збирання руських земель. Гедмин сам титулував себе „королем литовським і руським“ (*Letphinozum Ruthenogumque rex*), а його син і наступник Ольгерд заявляв своє переконання, що всі руські землі мають до нього належати.¹⁾ В світлі сеї литовської політики набирає відповідного освітлення й становище, яке зайняли литовські князі в галицько-волинських відносинах, в справі спадщини Юрія-Болеслава. На жаль початки сього важного епізода закриті від нас зовсім, так що ми могли пробувати тільки де що роз'яснити, деякі моменти зазначити, деякі обставини сконстатувати²⁾.

Становище Юрія-Болеслава до в. кн. Литовського було приязне. Юрій оженив ся з донькою Гедмина, а окрім того можливо, що то з донькою Юрія був ожениий Гедминович Любарт. Але се було тільки помірне по недавнім конфлікті з Литвою. Властивим союзником литовським Болеслав не був, його становище було лише нейтральне: разом з тим був він в союзі і з смертельним ворогом Литви — Прусією. Супроти сього двір Гедмина й у відносинах своїх до Юрія не мусів себе чути звязаним, і в тій небезпечній боротьбі, яка уже за кілька років перед катастрофою зарисувала ся між Юриєм і його боярами, міг зайняти становище таке, яке диктували йому власні політичні інтереси.

В боротьбі боярства з Юриєм ні Любарт ні литовське правительство не брали явної участі — тільки зібрали очі сеї двірської революції, коли вона вибухнула. Любарт, задалегідь назначений боярами на наступника по Юриєви, був проголошений князем Волни й Галичини, прийнятий всею землею, то значить її правителями — боярами, і найбільша й найспільніша з спадкоємниць

¹⁾ nihil iuris ordo sibi reservaret apud Ruthenos, sed omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere — *Scriptores rerum Pruss.* II с. 80.   ²⁾ Див. т. III² с. 125 і далі.

давньої Руської держави перейшла під владу литовської династії. Це був великий здобуток, великий крок наперед на дорозі збирання українських земель, на яку вже перед тим ступили литовські князі. Але задержати в своїх руках сей набуток було далеко тяжше, ніж тільки взяти, і для того литовське правительство не мало досить ані сил, ані енергії.

В краю не виникло ніякої опозиції новому князеві. Бояре зісталися даліше фактичними правителями його й держалися солідарно. На чолі управи Галичини став Дмитро Дедько¹⁾, звісний нам уже з часів Юрія-Болеслава як найстарший в боярстві. В одній своїй (латинській) грамоті титулує він себе „управителем Руської землі“ (*provisor seu capitaneus terre Russie*)²⁾ і очевидно він був властивим головою Галичини, під чисто номінальною властю Любарта. Як уложилися відносно не Волини, про се ми не маємо ніяких ближших звісток, але очевидно — і тут мусіли розділити управу між собою бояре, зіставивши Любартові більше номінальну ролю. Тільки пізніша тяжка боротьба, з участю сил в. кн. Литовського, могла вплинути на збільшене значіння Любарта в землі, хоч сила боярства зістається тут, на Волини, великою й пізнішою.

Народні маси, відігравши ролю, яку їм піддало боярство в своїй боротьбі з Юриєм-Болеславом, вернулися до давнішої пасивності.

Татарська орда, як зверхник Галицько-волинських князів, також не робила клопотів. Взагалі значінне сеї зверхности часто перецінюється в новітній літературі, що йде за давніми поголосками в сусідніх з Галичиною й Волинею землях, як вони знайшли свій вираз нпр. у Ів. Вінтертурського: у нього татарські хани безпосередно розпоряджають галицько-волинськими землями, ставлять своїх намісників, побирають річну данину і т. п. Такі погляди повторяються і у сучасних істориків³⁾, але в дійсності участь Татар в політичній жптю галицько-волинських земель була дуже мала, й нема ніяких слідів, аби вони займалися ближше тутешніми змінами в особах князів, затвердженням нових князів і т. п. Тому не маємо повода думати, що посадженне Любарта сталося з якоюсь більш реальною участю то-

¹⁾ В своїм власнім документі пишеться він *Demetrius Dedko*, в двох раніших грамотах Юрія-Болеслава 1334 і 1335 pp. — *Detko*, в грамоті кор. Людовика *Desch*, у Янка з Чарнкова *Datko*. Про різні толкування цього імени див. в примітці 3.

²⁾ *Capitaneus*-семодний в тім часі в землях чеських і польських титул для повновласних намісників більших країв. *Provisor* стрічається також у сім значінню.

³⁾ Т. III² с. 100 — 3.

дїшнього хана Узбека. Але певні форми ввічливості зі сторони Любарта можна вповні припускати, і нема сумніву що татарським правительством Любарт був признаний як законний князь галицько-волинський: хан Узбек і його наступники підтримують його против иньших претендентів.

Такими претендентами виступили Угорщина й Польща.

Вище вказав я на факти¹⁾, які приводять нас до здогаду, що ще за життя Юрія-Болеслава, Казимир, роздражнений ворожою політикою галицького князя, а заразом осмілений його конфліктом з боярами, вийшов у порозумінне з Угорщиною що до спільної політики на Русі. Польсько-угорський трактат 1339 р. зробив компроміс історичних претензій Угорщини на галицькі землі з плянами Казимира, і в дусі пізнішого трактату 1350 р. правдоподібно було рішено, що угорський король дозволить Казимиру здобувати Галичину, буде йому помагати завойовати її, й полишить у його володінню до його живота. (Заразом угорський королевич признавав ся наступником Казимира в Польщі, коли б Казимир не лишив по собі синів, і в таким разі Галичина разом з Польщею мала перейти до нього). Загострення внутрішніх відносин в Галичині й перспектива боярського повстання против Юрія могли спонукати Казимира завчасу до приготувань до походу на Галичину і до зазиву, щоб і угорський король піддержав його военні заходи. І на першу вість про трагічну смерть Юрія-Болеслава оба королі висилають свої війська в Галичину.

На жаль, в сїм першім епізоді боротьби за Галицько-волинські землі зістаєть ся багато суперечного й неясного. Тим часом вияснити по можности сей епізод, супроти того значіння, яке йому звичайно надаєть ся, дуже важно. Тому спинимо ся на нїм трохи ближше.

Про похід угорського короля ми маємо досі тільки припадкову згадку в однім угорським документі. Се судовий акт, виданий 14 мая 1340 р. надвірним судею угорського короля, де сей судя за королівським наказом відкладає речінець процесу між двома шляхтичами наслідком того, що одна з сторін під час того речінця була в поході на Русь (in Rutheniam) „з воеводою Вілермом“²⁾. З того бачимо, що в першій половині мая угорське військо було в поході на Галичину.

Що Угорщина дійсно виступила тоді против Галичини, потверджуєть ся й тим, що Татари, спроваджені Дедьком для оборони від чужих претензій, пограбували потім не тільки Польшу, але

1) Див. т. III² с. 129. Літературу боротьби за галицько-волинські землі див. в прим. 4.

2) Текст і детальний розбір документу в прим. 5.

й Угорщину. Про результат цього угорського походу на Галичину нічого не знаємо. Судячи тільки з сеї остатньої обставини — татарської пімсти, мусимо думати, що похід сей не був перерваний: Угри дійсно були в Галичині. Над результатами польсько-угорської кампанії взагалі застановимо ся низше.

Про похід Казимира говорять кілька сучасних і пізніших джерел. Кілька сучасних хроністів з дальших західніх земель згадали про похід Казимира з нагоди викликаного ним сильного татарського набіга на Угорщину й Польщу. Се швайцарський монах Іван з Вінтертуру (*Vitoduranus*), Іван абат віктрингського монастиря (в Карінтії), пражський канонік Франтішок. Їх оповідання короткі й досить подібні, хоч і не залежні від себе: очевидно, вони опирали ся на загальній чутці, що розширила ся в сусідніх землях.¹⁾ Згадавши про смерть Юрія-Болеслава наслідком вчинених ним образ релігійному почуттю Русинів, вони кажуть, що Казимир схотів пімстити ся за Юрія-Болеслава як за свого швагра (і Казимир і Болеслав були оженені з доньками Гедими́на), спільно напав на Галичину, попустошив її і з великою здобичю вернув ся назад, а Татари пімстили ся за се нападом на землі польські й угорські. Таким чином сі звістки не надають ніякого більшого значіння Казимировому походу: се похід обчислений на здобич, на грабованне, не більше. І при тім є мова про похід тільки оден.

Інакше говорять джерела польські. Маємо їх кілька, з різних часів.

Насамперед маємо реляцію самого Казимира до пап, тільки не в повній її основі, а переказаний зміст її в папським листі до краківського єпископа з 29/VI. 1341 р. Як видко з цього листа Казимир доносив папі, що вражений убийством Болеслава та латинників побитих підчас повстання на Русі, та бажаючи пімстити ся за обиду католицтву, він рушив з військом на Русь, аби звоувати (*exhurnaturus*) собі сей нарід. Він починив там великі спустошення (тут в документі прогалина); але старший (*capitaneus*) цього народу звернув ся до хана Узбека — бо йому ся земля підвластна, — і привів на Казимира велику силу Татар, а окрім того упросив хана вислати превелике татарське військо на спустошенне Польщі. Казимир, не маючи помочи від сусідніх католицьких володарів, до котрих звертав ся, а зваживши всі обставини, особливо, що той старший і нарід заявляли охоту піддати ся розпорядженням і бажанням Казимира, він уложив з тим старшим і тим народом певну угоду, вимовивши собі

¹⁾ Текст див. в прим. 6.

службу і послухність їх в певних розмірах. Між пильними точками умови Казимир присяг, що буде мати в своїй опіці того старшину й народ і заховає їх при їх обрядах, правах і звичаях¹⁾.

Так звучить ся Казимирова реляція в папським переказі — я старає ся можливо докладно передати її зміст. Перше ніж забрати ся до її аналізу, ми мусимо відповісти на питання — чи можлива взагалі критика сеї реляції? Подаючи її, Казимир просив від папи диспензи від тієї своєї присяги на захованне руських „обрядів, прав і звичаїв“. В сучасній літературі піднесена була гадка, що таке прошення диспензи не могло містити в собі ніякої неправди — інакше диспенза була-б не важна, отже ми мусимо вповні вірити Казимировій реляції²⁾. Але таке становище було б дуже наївне: річ очевидна, що такі прошення, як і всякі иньші, стилізували ся так, аби можливо ослабити евентуальні аргументи contra і піднести аргументи pro. З рештою, як покаже аналіза, в реляції сій є й виразні помішання або непевности.

Насамперед в своїм представленню Казимир вяже до купи факти і з свого походу, і значно пізнійші — як зимовий нахід Татар на Польщу, котрого він під час свого походу не міг предвиджувати. По друге — незвичайно ударає в очі, що стягнувши Татар до помочи й маючи плян навести їх на Польщу, Дедько й иньші Русини заразом укладають таку згоду з Казимиром, де признають себе його підданими, і тільки застерігають захованне свого обряду, прав і звичаїв. Далі, як би Казимир заприсяг тільки се, то й диспензи б не потребував, бо як то признають йому всі, він зовсім не показав у своїй пізнійшій політиці охоти ламати руські „обряди, права й звичаї“. Очевидно, він присяг на щось иньше, і тепер його реляція старала ся його ролю представити в ліпшій світлі. Бо прецінь як би то виглядало сказати, що вибравши ся з заміром підбити собі тих схизматиків — убійників Болеслава, Казимир під татарською грозою опиив ся в такій дурній ситуації, що мусів ви-

¹⁾ Папська буля у Тайнера Monumenta Poloniae I с. 434 (ч. 566). Ще раз перевірений з „оригіналом ватиканського архива“ текст надрукував Лісевич в Przewod. nauk i liter. 1891 с. 91, але ся перевірка нічого не дає (і надрукована з очевидними помилками), а на жаль і Тайнер і Лісевич не кажуть, як велика прогалина в тім „оригіналі“ (про неясність свого вираза див. замітку Васілевского в Ж. М. Н. П. 1891, XII с. 342)

²⁾ Сим катехизичним аргументом, про правдивість прошень в справах диспензи, обороняв реляцію Казимира Лісевич в своїй рецензії працій Філевіча (I с.), а його аргументи непотрібно прийняв і Терлецький (ор. с.).

рікти ся всяких претензій на Галичину? А що Казимир дійсно попав був у великий перестрах, доводить пнша папська буля, з 1 серпня, видана також у відповідь на реляцію Казимира, вислану, видно, десь в початках липня: Казимир доносить, що в короткім часі надіється ся великого татарського находу і просить помочи пани та пншних католиків, тож пана поручив єписконам голосити в Польщі, Угорщині й Чехії хрестоносний похід на Татар¹⁾.

Такі непевности вривають при аналізі Казимирової реляції. Що правда, ми маємо пнше оповідання, яке дуже близько сходить ся з Казимировим. Се оповідання (принявши, що воно автентичне)²⁾ іде від Яна з Чарикова, архідиякона з Гнезна, польського підканцлера в остатніх літах життя Казимира й пізнійше. Ян також каже, що Казимир, бажаючи помстити ся за свого шваґра, з великим військом пішов на Русь, і руські бояре, не можучи йому противити ся, піддали ся Казиміру та признали його своїм володарем; але „негодивий пан Датко, воєвода перемишльський“, з якимсь Данилом de Ostrow потайки, без відомости пншних руських бояр, удали ся до хана, й той вислав військо, поручаючи йому разом з Русинами понустишити Польщу³⁾.

Як бачимо, хоч в де чім се оповідання ріжнить ся від Казимирового, але в головнім сходить ся зовсім: Казимірів похід приводить до підданства йому Галичини, потім згадуєть ся татарський напад на Польщу, але не сказано, аби він щось змінив в результатах Казимирового походу, так що виглядає, ніби не вважаючи на сей напад Галичина й далі зістала ся в польськім підданстві. Коли одначе пригадаємо собі, що оповідання се виходить від польського підканцлера, а той мусів знати реляцію Казимира папі, то ся подібність знайде своє зовсім природне розв'язанне: Ян опер ся в головнім на реляції самого Казимира, бо поминути її, як урядового джерела, не мав причини. Але сам він, видно, не поділяв сеї звістки про під-

1) Theiner Vetera monum. Hungariae I с. 637—8 (ч. 958—9).

2) Перші розділи хроніки Яна викликають ззагалі різні непевности: деякі, як Цайсберг, зовсім не признавали їх за твір Яна, иньші, як нпр. Філевіч, бачать в них пізнійші, чужі перерібки — див. Zeissberg Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters с. 160, Філевичь ор. с. с. 74 і далі — тут вказані й иньші погляди; див. іще Линиченко ор. с. с. 461, Лісевич I с. с. 91. Я не бачу причин відсуджувати Яна від авторства сих звісток, ще меньше могу згодити ся з поглядом Філевіча, що оповідання Яна перечить реляції Казимира (для д. Ф. се служить доказом против приналежности Янови оповідання! с. 76).

3) Monumenta Poloniae hist. II с. 621—2, пор. 629.

данство Русі Казимиру в 1340 р., бо трошки нижче¹⁾ каже, що спадщиною Юрія-Болеслава (*ducatum Russiae*) володів Любарт аж до р. 1349, коли Казимир позабиврав у нього переважну частину тих руських земель²⁾.

Лпшаєть ся ще третє польське сучасне джерело: Малопольська літопись, чи властиво кінцева записка одной з її версій — т. зв. хроніки Траски³⁾. Вона рішучо різнить ся від усіх пньших оповідань тим, що тим часом як всі иньші говорять лише про оден похід Казимира, вона — і тільки вона, говорить про два походи: Казимир на вість про смерть Болеслава коло великодня (16/IV), з малим військом, іде на Русь, нападає на Львів і спаливши замок забирає з собою „*Christianos et mercatores*“ (читати мабуть треба *Christianos mercatores*, себто чужоземних купців-католиків), з їх родинами, що були сховались у львівськїм замку (очевидно — зі страху перед Русинами). Забирає ще велику здобичу — скарб давніх князїв, між тим кілька золотих хрестів, оден з них з великим куснем Христового хреста, далі дві дорогоцінні корони, дорогоцінну туніку й крісло прикрашене золотом. З сею здобичею вертаєть ся Казимир до дому. Потім тогож року коло св. Івана (24/VI) він іде знову на Русь, уже з великим військом — з 20.000, нищить кілька замків і підбиває собі Русь „на будуще“. А хоч Татари в числі 40.000 з таким же або й більшим числом Русинів вибрали ся походом (на Казимира?), але сей похід не удав ся, „їй так король вернув ся до дому з побідою й великою славою, без всякої шкоди або утрати когось з своїх панів“.⁴⁾

1) *Mon. Pol. hist.* II с. 629.

2) З подробиць Янового оповідання, окрім обговореної в прим. 3 звістки, що Дедько був перемишльським воеводою, треба піднести ще ту згадку за пньшого проводиря Русинів — Данила *de Ostrow*. Так мають всі кодекси: *de Ostrow*, так читав і Длугош. Аж Кромєр називає його Острозьким (*Daniele Ostrogio*, в вид. Туровского с. 709 — *Daniela Ostrogieja*, через непорозумінне), а Несецький, прийнявши сю лекцію до своєї статі про Острозьких (*Herbarz*, вид. Бобровича VII с. 177), причинив ся до популяризації її. Майже всі, хто писав про сі події, говорять про князя Данила Острозького, і з новітших письменників тільки Гожицький (*Роґаґzenie* с. 26) виступив против такого толковання, вказуючи на село Острів в Галичині. За таким толкованиєм, що мова йде тут про кн. Острозького, промовляє те, що в середині XIV в. дійсно був на світі князь Данило Острозький (він мабуть згаданий як свідок на грамоті 1366 р. — „князь Данилий“, *Arch. Sanguszków* I ч. 1). Але сього, очевидно, не вистанє ще, аби поправляти текст Яна. Иньші аргументи за кн. Острозьким (див. у Филєвича, с. 81 — против Гожицького) не мають значіння.

3) Див. про нього в прим. 7. 4) *Monum. Pol. hist.* II с. 860—1.

Се оповідання, хоч досить раннє (не нізнішє 2-ої пол. XIV в.), має вже виразні сліди легенди, в роді того княжого скарбу і тих, очевидно — коронаційних клейнотів, забраних Казимиром (і то у Львові, що зовсім ще не був княжою столицею), або тих побільшених очевидно чисел військ. Та й самий загальний і неясний спосіб оповідання вказує, що маємо в нїм до діла з досить далеким переказом, хоч як раз се оповідання, оброблене Длугошом, лягло в основу пізнійшої історичної традиції. Тому подробиці сього оповідання треба брати з певним скептицизмом, а між ними й ту, що Казимир в 1340 р. двічі ходив на Русь. Як дата подана тут для першого з тих двох походів досить правдоподібна, бо дуже близько сходить ся з датою угорського походу на Русь, так друга мало правдоподібна з огляду на те, що вже в початках липня Казимир алярмував папу вістями про перспективу татарського походу на Русь, і не до нового походу на Русь було йому.

По сих замітках постарасмо ся звести до купи все те, що подають нам джерела до галицьких подій 1340 р.

На першу вість про смерть Юрія-Болеслава королі польський і угорський поспішили ся вислати війська в Галичину. Король угорський вислав десь з кінцем цвітня своє військо під проводом палатина Вілерма, Казимир коло того самого часу поспішив ся сам в Галичину. Сі походи стали ся так скоро, що не можна припустити порозуміння між Угорщиною й Польщею по смерті Болеслава — не стає на те часу. Отже коли в тій одночасности було порозумінне (а на нього така одночасність досить виразно натякає), то мусіло воно бути в давніших укладах. Про результати Вілермового походу нічого не знаємо, очевидно — визначними вони в кождім разі не були. Що до Казимира, то він несподіваним нападом встиг захопити кілька замків і забрав чимало здобичи. Дуже можливо, що в основі звісток т. зв. Трески про спаленне Львова й забранне звідти здобичи (хоч не такої легендарної) лежить дійсний факт. Може якась битва стала ся й під Перемишлем¹⁾. Дмитро Дедько, що стояв на часі галицької управи, післав „возводити Татар“ на Польщу. Ся вість змусила Казимира поспішити ся назад; з рештою його на борзі споряджений похід і не був обчислений на довші операції. З значною здобичею вернув ся він до Кракова — з дня 15 мая вже маємо привилей, виданий ним в Кракові²⁾. Таким чином його похід тривав ко-

¹⁾ Див. прим. 3.

²⁾ Kodeks Małopolski III ч. 662 (с. 37) — фундаційний привилей Грабова, actum Cracovie in octava b. Stanisłai anno 1340 — мб. треба розуміти s. Stanislaum in Majo — 8 мая.

ло двох тижнів; був се властиво набіг, обчислений на несподіванку.

Тим часом почали приходити вісти, що Татари ладять великий похід на Польщу. Сі вісти так занепокоїли Казимира, що він на початках липня вислав листи до папи, просячи помочи, і папа наказав єпископам гнзненському, краківському й вроцлавському голосити хрестопошний похід на Татар¹⁾. Але звістки показали ся передчасними: татарська хмара посунула доперва зимою, в грудні, й попустила Угорщину й Польщу²⁾. Чи брали в сїм поході участь також і Русини, зістаєть ся неясним: про них окрім баламутного „Траски“ згадують тільки пруські рицарі — тільки як чутку.

Казимир, аби забезпечити себе на дальше від таких нападів, увійшов у переговори з Дедьком. Між ними стала згода, запряжаєна з обох сторін; вони обіцяли не зачіпати себе, може й ще які небудь услуги собі послолу обіцяли — се те, що потім в змінєній формі Казимирової реляції стало присягою Русинів на службу й послуш-

¹⁾ Theiner Vetera monum. Hungariae ч. 959 (с. 638). З пізнійшо го на кілька день листу папи до Узбека, де він каже про татарські напади на Угорщину й Польщу (ibid. ч. 960), часом виводять, що татарський напад на Польщу дійсно тоді став ся (нпр. Прохаска W sprawie с. 20). Але в дійсности папа каже тут, що в загалі стають ся такі напади: cum... inter tuos ac carissimorum in Christo filiorum nostrorum Ungarie et... Polonie regum illustrium officiales et subditos in confiniis imperii sui et regnorum regum predictorum quandoque suscitari contingat dissonsoniones et guerras. Так само безпідставно й безпотрібно звязують з галицькими справами напад Татар на Польщу на початку 1340 р. — див. Лісєвіча в Przew nauk. i liter. 1893 с. 187.

²⁾ Про неї окрім реляції Казимира, Яна й Траски оповідають, як сказано, Іван Вінтертурський, Іван Віктрінський і Франтішок Празький, також иньші західні хроніки. Іван Вінтертурський каже, що татарський нахід став ся в великий піст 1341 р., але вірнійшою датою треба уважати подану у італіянського хроніста Cornazanis (Muratori Scriptores rerum ital. XII. 742): грудень — січень 1340/1 р. (del mese di dicembre 1340 e di geunaro 1341). Поголоски про зближенне татарського війська в Пруссії ходили вже в перших днях грудня. Се знаємо з листа пруських єпископів, писаного 3 грудня в Ельбінгу до Риму. В сїм листі єпископи пишуть, що татарський хан вислав нечуване військо, una cum principibus, maxime cum regibus Litwinogum et Ruthenorum suis tributariis, а на поміч польського короля не можна рахувати — Codex diplom. Prussiae III ч. 21. Прохаска (W sprawie с. 20) бачить в сїм документі докір Казимиру, що він хилить ся до згоди з Татарами, але сього в грамоті нема. Про самий татарський набіг і міру його інтензивности не можна виробити собі докладного суду: всі звістки про нього досить загальні; декотрі джерела, як Ян або Траска, владуть натиск на опір, даний Татарам в Польщі, иньші згадують про елементарні перешкоди, о які розбила ся татарська туча.

ність та присягою Казимира на захованне руських обрядів, прав і звичаїв. Галичина таким чином від Польщі оборонила ся. Але як забула ся татарська гроза, Казимир вернув ся до своїх плянів на Галичину. Літом 1341 р. вислав він до папи звісний уже нам лист, просячи дісензи від зложеної Русинам присяги, і дісензу дістав.

Що Галичина не прийшла під владу Казимира по поході 1340 р. й зіставала ся далі під управою Дедька, признаючи своїм князем Любарта, а зверхником — татарського хана, се, на мій погляд — зовсім виразно, показує грамота Дедька з тих часів. Грамота ся не має дати, але судячи з змісту, вона видана скоро по згоді з Казимиром, десь в 1341 р.¹⁾ Для характеристики тодішньої ситуації вона так интересна, що варто її в цілости навести. Дедько пише до торунської громади й купців, повідомляючи про кінець війни з Казимиром і заохочуючи до відновлення давніших торговельних відносин з Галичиною: „Памятаючи съвяті слова: блаженні кротці, яко тії наслідять землю, ми, натхнені Сьвятим Духом, побідили снокусителя людського роду й залишили незгоду, посіяну диявольською покусою між нами й Казимиром, королем польським. Тому даємо знати всім, хто хоче їхати в Руську землю, що як і за наших попередників, вони можуть безпечно прибувати до Львова (Lemberg), нікого не боячи ся²⁾). Коли ж би хто хотів прибути на жите, дістане горожанство для себе й для своїх дітей, на рік свободу від повинностей, як і давніше бувало, й иньші права, тільки мусить платити чинш. Шкоди ж починені по смерти пана нашого блаженної пам'яті руського князя, о скільки почиені вони Львовянами, беремо на себе сим листом, як і давнішим“.

Як бачимо, Дедько трактує тут Казимира як рівноядну з собою політичну силу, й нічим не патякає, аби та „незгода“ з Польщею скінчила ся підданством Казимирови: Юрія-Болеслава Дедько зве *dominus poster*, Казимира — просто *dominus*.

Висловлена була ще иньша гадка, що Дедько признавав над собою владу не польського короля, а угорського, бо сей умовою з Поль-

¹⁾ Codex diplom. Prussiae III с. 61, поправніше в Hansisches Urkundenbuch II ч. 690. Фойгт сам приймає для сеї грамоти р. 1341—Gesch. Preussens IV с. 580; натомість видавець в угорських Acta eх-tera (т. II с. 259) датує її р. 1347! Кунік, передруковуючи в академічному збірнику, дав дату „коло р. 1342“ (с. 157). Грамота написана дуже нескладною латиною; не знати, чи тодішні Львовяне лихо вміли по латини, чи тільки Дедькови трапив ся якийсь лихий писар. Перекладав я її як можливо близше.

²⁾ Очевидно, війна з Польщею була перервала торговельні зносини Торуня зі Львовом.

щю застеріг собі права на Галичину¹). На потвердження сього вказують на грамоту кор. Людовика до Дедька, з літа 1344, в справі мита з кошицьких купців, де Людовик називає Дедька своїм васальом: *fideli suo vigo magnifico comiti Dechk, capitaneo Ruthenorum*, і просить та поручає йому (*requirimus diligenter, nihilominus damus in mandatis*) полагодити сю справу.²) Але як опирати ся на умові Кароля з Казимиром, то угорський король являв ся володарем тільки в будучности, а польський король — володарем дійсним, і Дедько мусів би Казимира назвати в такім разі *dominus noster* в своїй грамоті. Взагалі ж ніяких вказівок на те, щоб Галичина була Угорщиною підбита в р. 1340, не маємо, і треба б хіба толкувати навпаки, що Галичина, признавши власть Казимира, разом попала під зверхність угорського короля, що собі застеріг права до Галичини. Та в грамоті виданій кілька тижнів пізніше (17/VIII) в справі тих же кошицьких купців, Людовик виразно зве купців з Русь й Польщі заграничними, відріжняє виразно *regnum Russiae* від *regnum Hungariae*, і нічим не натякає на те щоб Русь була під його власттю³).

Очевидно, титулятуру Людовикового листу до Дедька треба пояснити тим, що признаючи за собою традиційні королівські права на Галичину, Людовик з того становища називав Дедька своїм васальом, хоч не мав ніякої реальної власті ані над ним ані над Галичиною. Ся властива незалежність Дедька дає себе відчувати навіть в стилізації самого листу⁴). Зверхником Дедька був, як сказано вже, Лю-

) Старостою з *ramienia Węgiei* на підставі згаданого нижше листу вважає Дедька Прохаска (ор. с. с. 21), тим часом як Гожіцкий і за ним Терлецький за польськими джерелами вважають його польським намісником, чи взагалі залежним від Польщі.

2) *Fejér IX. 1 c. 209.* Зауважити треба, що хоч Людовик називає Дедька своїм васальом, але дуже гонорче — *vestrae magnificentiae, magnifico comiti*; свого намісника так би він не титулував. Галицьких митників і урядників в все зве він *vestri: in locis tributorum vestrorum, per vestros tributarios*, і нічим не натякає, що се урядники підвласні йому, угорському королеви.

3) *Fejér Codex. diplom IX. 1 c. 210: quod omnes mercatores extranei, de regnis scilicet Russiae, Poloniae et provinciis eorundem in regnum Hungariae venientes; отже Русь до regnum Hungariae не належить.*

4) Треба запримітити також, що обидва листи Людовика дуже докладно відрізняють Русь від Польщі. В грамоті в справі кошицьких купців Людовик підносить, що з угорських купців галицькі митники беруть більше *quam a populis et hospitibus regni Poloniae et aliorum regnorum* — отже тут *regnum Poloniae* для галицьких Русинів такаж постороння держава як і *alia regna*. В листі до Дедька стоять против

барт, до котрого як до зверхника Галичини ще в 1347 р. писав візантійський цїсар,¹⁾ а над тим іще — татарський хан. Тим пояснюється, що в польській політиці від 1340 р. починають фігурувати разом, як одна коалїція, Tartari, Rutheni et Litvani²⁾, хоч перед тим не слідно напруження між Польською короною й в. кн. Литовським.

Ми бачили, що вже в 1341 р., кілька місяців по своїй угоді з Дедьком, Казимир постарався звільнити себе — папським розгрішенням — від даної Дедькови присяги й розв'язати собі руки до дальшої акції в Галичині.

На жаль, про ці дальші заходи його маємо дуже бідні відомости, таж що не завсїд можна відрізнити те, чого не було, від того, чого не знаємо.

З кінця 1343 р. (1 грудня) маємо папську буллу, де папа згоджується на прохання Казимира — відступити йому дволїтню десятину з польських єпархій на боротьбу з Татарами, Русинами й Литвинами, „що часто нападають на його підданих, починили їм багато шкод і бривд і далі старають ся чинити“; папа видає наказ духовенству про виплату тих десятин. На жаль, стилїзація сих буль так загальна й шабльонова, що не можна змїркувати, чи Казимир просив тієї підмоги на розпочату вже війну, чи тільки задуману. В кожнім разі потім таки мусїла бути якась війна, судячи з того, що в 1345 р. вороги Казимира доносили папі про угоду його з Литвою, й Казимир виправдувався перед папою з того, що він помирився „з литовськими схизматиками“ (себ то Русинами з під литовської зверхности). Він поясняв, що вчинив се з бїди — тому, що супроти війни, яку розпочав з ним чеський король (в 1-їй пол. 1345 р.), не міг заразом боротися з звичайними нападами тих схизматиків¹⁾).

На той же 1345 р. припадає нїяка, не зовсїм ясна звістка.

себе regnum Russiae і regnum Poloniae. Очевидно, і до Польщі тоді Русь не належала, вона далі трактується як стара Галицько-волинська держава.

¹⁾ Див. в т. III² с. 141 — 2.

²⁾ Як ми вже бачили (с. 27), ще в р. 1340 пруські єпископи доносили в Рим чутки про спільний похід Татар, Литвинів і Русинів, а трохи згодом — в 1343 р. сам Казимир звернувся до папи за допомогою до боротьби з сею ж коалїцією. Див. Theiner Monum. Poloniae I ч. 604, 605, і 628.

³⁾ Predictis scismaticis guerras adversus te, sicut habent de more, moventibus — ibid I ч. 604 і 628.

В грамоті даній в маю сього року (9/V) Казимир дозволяє купцям з Нового Сапча без оплати їздити на Русь через Беч, Жмігрод і Сянік¹⁾. Стилізація документа не дуже виразна, й можна б припускати, що тут Сянік означає тільки напрям дороги, але є деякі інші обставини, що промовляють за відорваннем Сянока ще перед прилученням півночі Галичини.

Перед усім саме відокремленне Сяніччини в особну землю. Для сього не було традиції з руських часів, як для інших „руських земель“ Польської корони: Перемишльської, Галицької, Холмської, Белзької й Львівської — себ то давнішого князівства Звенигородського. Польське право було заведене в Сяніцькій землі скорше, ніж в інших землях Галичини; особного старосту вона також скорше від них дістала. Нарешті з часу між 1345 і 1349 р. ми маємо ряд осадчих привилеїв Казимира для Підгір'я в теперішнім Ясельському, і деякі з цих місць майже напевно можна зачислити до давньої Сяніччини.

Можна б припускати що Сяніччина зістала ся за Польщею що від походу 1340 р.²⁾, але обставини, в яких Казимир тоді уклав свою угоду з Дедьком — під татарською грозою, не дуже відповідні для такого здогаду: ледво чи тоді Казимира міг Сяніччину від Дедька виторгувати. Отже можна здогадувати ся (дальше здогадіт їти тут не можна), що Сяніччину здобув Казимир під час своєї нової (завсідї де що гіпотетичної) війни, — в 1344—5 рр., і задержав укладаючи ту згоду „з Литвою“ 1345 р. Про великість сього здобутка можемо судити з пізнійших границь Сяніцької землі: вона обіймала карпатське Підгір'я від польської границі аж до вододіла Ослави й Сяна, поріче верхнього Вислова й околиці на схід від нього, кінчаючи порічем Сяна, а на північ сягала до Сянового коліна (Динів, Дубецько і т. и.). Одним словом се підкарпатський, західній клин Галичини³⁾.

¹⁾ Kodeks Małopolski I ч. 218: *damus... viam de Sandecz versus Rusiam per Byecz, Smigrod et Sanok aut vbiicumque directius et utilius ipsis videbitur pro rebus et mercibus quibuslibet omnimodam transeundi et redeundi in Sandecz facultatem*; грамота друквана з оригінала.

²⁾ Про ще ранішї часи не може бути мови, бо в 1339 р. Сянік дістав від Юрія-Болеслава свій звисний привилей на німецьке право.

³⁾ Про склад Сяніцької землі в XV в. див. *Akta grodzkie i ziemskie t. XVI, s. 516*. Про запровадженне польського права в Сяніччині — вступну розвідку Ліске в XI т. *Akta grodz. i ziem.* Що до особного староства, то староста сяніцький виступає вже в однім документі 1352 р. — *Akta grodz. i ziem. VIII s. 2*, тим часом як по інших руських землях особних старост стрічаємо ми доперва в остатній чверти XIV в.

Припускати якісь ще значніші здобутки Казимира в Галичині в тім часі, перед 1349 р., трудно. Бачили ми вказівки на те, що в рр. 1345—1349 Любарт володів цілою спадщиною по Юрью-Болеславі¹⁾, а всі документи, з яких хотіли вивести доказ, що Казимир уже перед 1349 р. володів Галичиною, не витримують критики з цього становища²⁾. Зрештою виправдання Казимира перед папою за свою угоду з „литовськими схизматиками“ зовсім не звучать тріумфально.

По тім ми не маємо ніяких звісток про відносини Казимира до Галичини, аж до р. 1349, коли став ся якийсь новий, великий і важний своїм наслідками похід, на жаль — в своїх подробицях пам зовсім незвісний.

Як бачили ми вже, Ян з Чарикова каже, що спадщиною по Юрью-Болеславі володів Любарт, аж 1349 р. Казимир, „напавши з сильним військом, забрав усю землю з усіма городами й замками, зіставивши Любарту тільки місто Лучеськ з його округом, і то до волі своєї“. Пізнішими словами (про литовські напади 1350 р.) Ян дає розуміти, що в 1349 р. Казимир здобув Володимир, Белз, Бересте, et alia minora³⁾.

Ся звістка знаходить собі potwierdzenie в інших, зрештою ще скупійших звістках. Так Новгородська літопись записує під р. 1349: „приде король краковский со многою сплюю, и взяша лествю землю Волинскую (що се значить взагалі галицько-волинські землі, ми вже знаємо), и много зла крестяном створиша, а церкви святых претвориша на латынское богумерзское служение“. Польська літопись Меховського монастиря (в Краківським) під тим же роком пише: „під кінець сього року опанував Казимир Руську землю“⁴⁾. Нарешті ми ма-

---

Осадчі привилеї з Ясельщини див. в. Kodeks Malop. III с. 68—75; з них Копитова лежить півтори милі від Коросна, що належало до Сянїччини (див. т. III с. 498).

¹⁾ Див. т. III² с. 141.

²⁾ Див. прим. 8.

³⁾ Monum. Pol. II с. 629 и 630; Філевич відкидав звістки Яна про волинські замки, забрані Казимиром, і границею його здобутків уважав Кремінець (с. 91—3); але він поглядів своїх не аргументував ніякими поважнішими аргументами, і я не бачу причини обмежати здобутків Казимира в 1349 р. самою Галичиною. На Яні опер ся і Длугош, але оповіданце його зовсім фантастичне в подробицях. Памятаючи, що Галичину вже забрано в 1340 р., він каже Казимиру підбівати terras Russiae reliquas (III с. 234), і таким чином показує ся консеквентнішим від свого джерела. Про те, що Лучеськ задержав Любарт, він чомусь не згадує.

⁴⁾ I Новг. 350, пор. Полное собр. лѣтоп. IV с. 59, V с. 226, Воскр. I с. 215, Monum. Pol. II с. 885.

емо й оден документ (5 грудня 1349), де Казимир забезпечує пруським купцям свободну путь „через нашу землю Руську до міста нашого Володимира“ (*per terram nostram Rusie transeundi et ad Ladimiriam nostram civitatem veniendi*), а в титулі цього документа титулує вже себе „паном Руси“ (*Dei gratia rex Polonie dominusque terre Russie*)¹⁾.

Сю кампанію Казимира пробували звязати з катастрофою, що спіткала литовських князів в р. 1348, в битві над Стравою: мовляв Казимир схотів використати сю катастрофу й ударив на Любарта²⁾. Сей здогад одначе мало правдоподібний, хоч би вже тому, що між сею катастрофою й походом Казимира минуло півтора року — так катастроф не використовують. Інтересніша иньша вказівка — що перед сею кампанією Казимир мав зносини з Татарами: згадана вже літопись Меховського монастиря записує під тим же 1349 р., що перед походом Казимира, того року, прибули до нього послы від Татар³⁾. Дуже правдоподібно можна здогадувати ся, що навчений попереднім досвідом, Казимир, задумуючи сей похід, постарав ся знеутралізувати Татар, і дійсно, сей раз Татари не відповідають на його похід і забранне Руси новими нападами: в пізніших походах на Польщу чємо тільки „Литвинів“.

Збираючи до купи нашi звістки, можемо собі сю кампанію Казимира представити так: він завчасу завязав зносини з Татарами й забезпечив собі їх нейтральність. Потім на осінь 1349 р. з великим війском напав на руські землі. Похід сей заскочив Любарта несприготованим. Без великого опору — судячи з браку звісток про якісь сильніші битви, Казимир опанував головніші руські замки,

¹⁾ Caro Geschichte Polens II с. 285. Деякі грамоти ранішних дат з титулом Казимира *dominus Russiae* звістні тільки в пізнішних копіях, і непевні. В кождім разі помиляв ся Левіцький (*Jeszcze w sprawie* с. 484), мовляв Казимир перед 1360 р. не титулував ся володарем Руси.

²⁾ Філевіч ор. с. с. 88. Антонович, датуючи акт тимчасової згоди (див. про нього низше) 1347 роком, толкував, що в 1349 р. скінчив ся її речінець, і тому розпочала ся нова війна — Монографія I с. 128—9.

³⁾ *Nuncii Tartarorum venerunt ad regem Polonie. Monum. Poloniae hist.* II с. 885. Порівняти з сим оповідання московських літописей про неласку, яку стріли Ольгердові послы в Орді в тім 1349 році — Воскр. I с. 215. Хоч літописець представляє се результатом московських інсинуацій, але для ситуації воно таки інтересне. Уже Карамзін (IV пр. 349) здогадувавсь, що Ольгерд шукав тут помочи у Орді не на Москву: Карамзін думав, що на Німців, али коли вже здогадувати ся, то треба думати на Польщу.

між иньшими Белз, Бересте, Володимир. Любарт задержав тільки Лупць — не знати, чи за якоюсь угодою, чи по просту відсидів ся тут. Що похід тривав не довго, видно з того, що 1 вересня ми бачимо Казимира в Кракові — перед походом, а в перших днях грудня з'являєть ся він в Сендомірі — уже по поході¹⁾.

Не зовсім ясно, чи стояла в якім звязку з сею кампанією заява Кейстута й його братів, що вони ладні вихрестити ся на католицьку віру. Про се доносив Казимир напі десь найдальше при кінці вересня, і папа в відповідь просив Казимира аби своїми впливами поставив ся довести сю справу до кінця²⁾. Можливо, що Кейстут з иньшими князями хотів сею заявою відвернути польський похід, що тоді як раз міг розпочинати ся. Але могла така фальшива поголоска й не стояти в звязку з сим походом.

Та успіх Казимира, осягнений, очевидно, несподіванністю напада, не був певний. Любарт і його брати зовсім не думали Казимиру тих руських земель дарувати, і слідом вибрали ся походом самі. На жаль тільки, наші звістки про сю боротьбу ще бідніші, ніж про Казимирів похід.

Ян, оповівши про успіх Казимира в 1349 р., каже, що наслідком безбожного вчинка Казимира з Баричкою щасте відступило від нього. Литовські князі кількома наворотами набігали й спустошили „князівство Руське“, відібрали назад Володимир, Белз, Бересте й иньші поменьші замки; спустошили й пополонили землі Луковську, Сендомирську й Радомську, а де приходило до битви, все Поляків за божим допущенням бито, так що Казимир нарешті мусів уложити згоду з литовськими князями. Оповідання се обіймає події кількох

¹⁾ Kodeks Małopolski III с. 75, Саго II с. 285. Перед 1 вересня похід не міг стати ся: як ми бачили, Меховська літопись владє його на кінець року, і перед 1/IX дійсно ми стрічаємо Казимира в різних містах, положених, більше або меньше далеко від театру війни: 15/VIII в Кракові — Cod. Małop. III с. 73, 26/VII в Баранові в Сендомирським — ib. I с. 271, 19/VI в Берестю куваським — Фойгт III 82, 14/V в Кракові — Cod. Małop. III с. 72, 30/III в Радомі — ib. I с. 270. До річи, справлю одну похибку, аби кого иньшого не збаламутила. Філевіч (с. 89), не цитуючи джерел, покликуєть ся на грамоту Казимира з 24/VIII в Сендомірі, де він ще не зве Володимира своїм. Але такого документа в дійсности нема: Філевіч написав се, очевидно, на підставі слів Каро (I с.), не заглянувши в Codex dipl. Prus. Фойгта, до котрого Каро відкликаєть ся, а там є грамота зі згадкою про Володимира з 19/VI, і єсть грамота з 24/VIII, але без року і без згадки про Володимира.

²⁾ Theiner Monum. Poloniae I с. 525—6 (ч. 691—3).

пізнійших років, але не може бути сумніву, що вже в 1350 р., першими нападами, Любарту й його братам удалося вернути собі волинські округи. Звісна вже нам літопись Меховського монастиря записує, що 1350 р. „боло съята св. Бартоломея (24 серпня) Литвини спустошили Русь, багато позабрали в неволю, багато повбивали“. 24 серпня Казимир як раз був у Львові, і се очевидно стояла в звязку з тим литовським походом. Волинь, правдоподібно була вже страчена перед тим, і треба було боронити Галичини¹⁾.

Воротьба була тяжка, й Казимир на всі боки розглядав ся за способами. Важним успіхом для нього було, що Татари зістали ся неврталними: в 1350—1 рр. нічого не чуємо про них. Аж в 1352 р. з'являють ся вони знову в польських землях.

З Людовиком угорським Казимир відновив весною 1350 р. (4/IV) умову, що мав з його батьком в справі Русі. Людовик за порозумінням зі своїм братом Стефаном заявляють, що Руське королівство, на котре вони мають дідичне право, як і їх попередники, угорські королі, відступають вони до живота Казимиру з тим, що коли у Казимира не буде синів, в такім разі разом з Польщею й Русь перейде до Людовика; а коли б у Казимира був син, то чи сам Людовик чи його наступники можуть кожної хвилі собі відібрати Русь від польських королів, виплативши 100.000 фльоренів (очевидно — за ті кошти, які Казимир вложив в свої заходи коло Русі)²⁾. Ще важнійше було, що Казимиру удалося подвигнути Людовика й до активної участі в руських справах, і він в рр. 1351—2 сам ходив на Русь.

Окрім того звернув ся Казимир по поміч і до папи. Він представляв, десь на початку 1351 р., що встиг уже, з великим наглядом коштів, підбити собі такі великі землі або князівства невірних Русинів, що в них можна утворити сім великих епархій з особною митрополією. Що оден з сильніших князів руських уже вихрестив ся на латинство з родом і дружиною (!), за намсвою Казимира. Але тепер Татари, роздражнені забранням сих країв, над котрими давнійше панували, сполучивши ся з сусідами Русинів — Литвинами, тягом нападають на польські землі, і против них треба тримати військо, кріпшити замки, і для сього потрібує Казимир помочи.

¹⁾ Monum. Poloniae II с. 630 і 885, Codex diplom. Prussiae III с. 88.

²⁾ Ся умова була вперше опублікована Стадніцким, але з хибною датою 1352 р.; аж Прохаска опублікував її з урядової копії 1357 р. з правдивою датою — 1350 р., в додатку до статі *W sprawie zajęcia Rusi*.

Ся реляція дуже характеристична взагалі для Казимирових реляцій до Риму. Аби прихилити папу, Казимир безперечно, побільшив в ній свої успіхи, і дещо попереіначував. І так Галичина, що зіставала ся під Польщею, зовсім не була відповідним тереном для семи „великих“ (diffusi) катедр. Загально стилізоване оповідання про якесь навернення руського князя з його родом і дружжиною будить сильні підозріння. А вже зовсім видумана історія з Татарамп. Татари займали нейтральне, а може навіть більше прихильне становище супроти Казимира; се бачимо з тих жадань, які ставив, по словам угорського самовидця, Кейстут Людовикови підчас війни 1351 р.: між пньшим жадав Кейстут, аби королі угорський і польський боронили литовських князів від Татар!... Отже Татари не стояли по стороні Литви. Але зручно стилізована реляція до Риму свою мету досягнула: папа одушевив ся успіхами Казимира й на підмогу його заходів відступив десятину з усіх польських дієцезій на чотири роки¹⁾.

Так узброївшись, забрав ся Казимир до нової кампанії за руські землі — до відібрання утраченого в попереднім році.

Звістки наші про війну 1351 р., хоч багатші від попереднього, таки неповні. Занотуємо насамперед звістку про напад „Литви“ на Львів того року: Литва спустошила місто й забрала багато в неволю²⁾. В сім можна б бачити продовження „литовських“ походів попереднього року, що змагали до відібрання Галичини й випередили головну кампанію, але звістка ся будить деякі непевности. Могли бути зрештою пньші подібні факти в першій половині сього року, яких ми не знаємо. Так з оповідання про угоду Людовика з Кейстутом, уложену на Успеніє того року, довідуємо ся, що перед тим Казимир був узав в неволю Любарта. — не знати коли, чи ще в 1350 р., чи може в якійсь нам незвістній війні в першій половині 1351 р.

Звістна нам кампанія відбула ся літом³⁾. Польський і угорський королі з військами зійшли ся в Кракові й відси на початку липня рушили разом на Сендомир і Люблин на Волинь. Похід, очевидно, був звернений на Бересте, волость Кейстута, й тому Кейстут висту-

¹⁾ Theiner Monum Pol. с. 531—4 (ч. 702—3); папська буля датована 27/II, реляція Казимира могла бути вислана уже в січні, бо не думаю, аби папа так відразу, без наміслу, відступив Казимирови десятину за чотири роки.

²⁾ Monum. Poloniae II с. 885 — виписка з львівських записок в нотці. Дату сеї записки (intra octavam...) Бельовский не відчитав. Можливі підозріння, чи не належить ся записка до иньшого року (1350 або 1353 — пор. записки Меховські), хоч в самім факті нема нічого неправдоподібного.

³⁾ Про джерела до неї див. прим. 9.

пає головним героєм сеї війни. Казимир рушив з великими силами, але по дорозі захорував і лишив ся в Люблінї. Людовик з угорським і польським військом рушив далї, але очевидно до війни великої охоти не мав. Угорський самовидець — учасник похода, що описав нам його, каже, що прийшовши по двотижневім поході на границю Литви, Людовик вислав послів до Кейстута. Людовикове військо, очевидно, увійшло в Берестейсько-дорогичинську землю, волость Кейстута, і Людовик звернув ся до нього з зазивом до згоди. Кейстут прийняв пропозиції, що зрештою й не виглядають тяжко: здаєть ся, Людовик хотїв спекати ся походу й сею угодою звільнити себе перед Казимиром від дальшої участі в тих війнах. Умови були такі, що Кейстут і Любарт задержували на далї свої волинські волости, тільки укладав ся тісний союз їх з Угорщиною й Польщею. Кейстут обіцяє бути помічним Людовику, з тим аби Людовик був йому помічним на пруських рицарів і Татар. Окрім того Кейстут обіцяв вихрестити ся на латинство і з тим мав їхати з Людовиком до Пешту, замість Любарта, що мав натомість бути випущеним з неволі. В Литві мала бути заведена латинська ерархія. На сих умовах уложено 15 серпня згоду з ріжними церемоніями: Людовик присяг на хресті, Кейстут поганським звичаєм — на крові быка, ритуальним способом спеціально для того убитого.

По тім Людовик випустив Любарта, „котрого король польський з великою стратою в людях (*per multorum stragem hominum*) узяв був у неволю в якімсь замку“. Натомість узяв в закладні Кейстута і пішов назад. Але три дні пізнійше Кейстут втік зпід сторожі польського війська, що його доглядало. Сей учинок показував виразно, що уложена Кейстутом згода була тільки викрутом. Людовик і Казимир, як оповідає учасник сього похода, „бачучи, що їх здурено, дуже засмутили ся, але поправити вже не могли“. Инакше сказавши, Людовик не схотїв вертати ся й подав ся на Угорщину, а сам Казимир (мабуть таки ще хорий) не мав енергії чи спромоги сам розпочинати війну з литовськими князями.

Але новий похід мабуть таки тоді ж уложено було на весну. В лютім (1352) Людовик рушив з Буди на Сянїк і перейшов через Галичину, простуючи до Белза, що, очевидно, вперед був визначений на початок кампанії: під Белзом застав він уже Казимира „з дуже великим військом“. Вислали вістників до воеводи (*castellanus*) белзького, котрого угорське джерело зве *Droge*: звивали його, аби піддав ся. Воевода, аби протягнути час і скріпити свій замок та діждати ся помічних військ від литовських князїв, заявив охоту до угоди. Він цілий тиждень тягнув переговори, підчас їх на очах воро-

жого війська кріпив свій замок, — між иньшим для оборони напустив воду з ріки в рови кріпости, так що вона обтікала її навколо. Вкінці заявив, що не хоче згоди. Королі пішли здобувати замок, але се показалося неможливим. З рана й до полудня били ся вони, стоячи по горло в холодній, текучій воді, що наповняла рови, і понісши великі страти, вкінці відступили. Між убитими був племенник Людовика, а й сам Людовик підчас приступу дістав палицею по голові, так що злетів з коня й трохи не пропав. Покалічено Угрів і Поляків стільки, як каже угорське джерело, що й почислити не можна було. Під вражіннем сього нещастя Людовик другого ж дня постановив вертати на Угорщину. Але щоб ратувати ся від сорому, деякі дорадники намовили його уложити якусь угоду з белзьким воєводою, бо дай про око. Белзький воєвода на тій точці дійсно не робив трудностей і признав над собою якусь зверхність Людовика — повісив на белзьких мурах угорську коровгу. Угорське військо, діставши сю сатисфакцію, в перших днях цвіття пішло собі до дому, а Людовик, аби скорше вернути ся, з близшим окруженням перебіг навпростець Галичину на Мункач. Екскурсія була досить небезпечна і король трохи не наложив головою в сій дорозі, коли підчас нічлігу Русини запалили хату, де ночував він¹⁾.

Таким чином сей похід скінчив ся властиво ще гірше ніж попереднього року. Казимир опинив ся в дуже трудній ситуації. Сі два походи Людовика мусіли його переконати, що на сього одинокого свого союзника він не може рахувати, як на певного: Людовик помагав йому з нехочу, більше мабуть з тим, щоб не стратити своїх прав на Русь, ніж щоб справді Казимирові пляни підперти.

А тим часом литовські князі здобули знову важного союзника. Їм удало ся відвести Татар від нейтральности супроти Казимира, і коли підчас походу 1351 р. Татари згадують ся як вороги литовських князів, в 1352 р. бачимо їх уже литовськими союзниками. Уже підчас белзької кампанії чуюмо про татарські ватаги в Галичині: вони спустошили її разом з „Литвинами“, й угорський король мусів їх вистерегати ся підчас своєї подорожі на Угорщину. Ся звістка потверджуєть ся запискою одного сучасного німецького хроніста, що в марті того року Татари й Русини напали на польські землі й спустошили їх²⁾.

Нешасливий кінець белзької кампанії, здаєть ся, дав привід ще до завзятійших татарських нападів. Польські літописи записали тіль-

¹⁾ Про джерела до сеї кампанії див. прим. 10.

²⁾ Про се див. в прим. 11.

ки спустошення Татарями Люблинської землі, але безперечно вони захопили далеко більшу територію¹⁾. З мая 1352 р. маємо папську булю, писану в відповідь на лист Казимира: Казимир в кінці цвітіння доносив папі про тяжкі татарські спустошення, а папа поручив польським єпископам голосити хрестоносний похід на них — слаба потіха для Казимира.²⁾

Літом 1352 р. Казимир, позичивши перед тим від краківських мішан тисячу кіп грошей, вибрався, здається, новим походом проти литовських князів: в серпні стрічаємо ми його в Холмській землі, „під Щєбрешином містом руським“³⁾. Близших відомостей про сей похід ніяких не маємо, але можна здогадувати ся, що він то привів до укладу перемиря з литовськими князями. Перемирна грамота дати не має, мусіла бути уложена в вересні 1352 або двох пізніших років — завсідп тільки в вересні, як показує її текст⁴⁾. 1352 рік буде найбільше правдоподібним. Окрім Казимира в ній умовляють ся з литовськими князями ще мазовецькі князі Казимир і Земовит, що мабуть і були учасниками того літнього похода 1352 р. Згода тою грамотою уставляла ся на два роки від найблизшого свята Івана Купала; в тім часі обі сторони мали задержати свої володіння in statu quo і супроти них держати ся повної нейтральности. В справі Кейстутової утечі мав відбутися з'їзд на весну і розсудити, чи мав Кейстут моральне право утікти: литовські князі, очевидно, доводили, що Любарта Поляки зловили підступом (по кривдѣ), отже й Кейстут не винен, що утік від Людовика. Коли-ж би признано його винним, в такім разі Любарт має бути відданий назад у неволю угорському королеви.

Хоч перемире се в дійсности не було дотримане, воно інтересне власне тим, що кидає світло на тодішні відносини сторін на українській, галицько-волинській території. Перемирна грамота признає за Казимиром землю Люблинську і Львівську, себто Галичину цілу, се — „Русь што короля слушаєт“. За литовськими князями зістають ся землі Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська й Берестейська, себто ціла Волинь в своїм давнім складі. Тільки Кременецька волость

¹⁾ Monum. Pol. hist. II с. 885 — без ближшого означення часу (видавець зовсім довільно датує її 13/V).

²⁾ Theineri Monum. Poloniae I ч. 713 (с. 539): була буквально повторяє звістну вже нам булю 1340 р. — Theineri Monum. Hungariae I ч. 958.

³⁾ Akta grodzkie i ziemskie V с. 4 (з оригіналу): actum prope Szczebressyno oppido ruthenicali in vigilia b. Bartholomei. Про Казимирову позичку див. Kodeks. dyplom. m. Krakowa с. 31.

⁴⁾ Про неї див. прим. 12.

признаєть ся нейтральною—се натякає на якусь війну за Кременець: Кременецьку волость підчас перемиря має держати оден з литовських князів, Юрий Наримунтович „от князий литовськихъ и от короля“.

Підчас перемиря не вільно зачіпати противника. В спірних українських землях не можна ані ставити ані відновляти замків. Поляки не можуть брати участи в поході угорського короля, як би він пішов на Русь, так само й литовські князі не можуть брати участи в походах Татар на „Львівську землю“. Ся обставина, що сторони ручать лише за себе, а не обовязують ся здержати й своїх союзників від походів на спірні території, кидала досить непевне світло на щирість їх угоди і не обіщувала тривкості самому перемирю.

І так в результаті війни 1350—2 рр. литовським князям удало ся вернути собі всі волинські землі, але Галичину таки затримали Поляки. Се був важний успіх з польської сторони — він був початком уже тривкого прилучення Галичини до Польської корони.

Що правда, се володінне, особливо в східних частях Галичини мусліо бути поки ще дуже проблематичне, й опирало ся мабуть головно на кількох залагах в більших містах, та може ще на нечислених громадах німецьких колоністів. Оповіданне про подорож Людовика через східню частину Галичини, по лінії Белз — Мункач, отже через околиці Львова, Городка, пізнійшого Стрия, в 1352 р., показує, що польське панованне тут було зовсім ілюзоричне. Угри чули себе як на ворожій території; про Поляків ані слуху, чуємо тільки Русинів та татарські ватаги¹⁾. Але при тім усім литовські князі признавали Галичину Казимпру, і се було, повторяю, важним успіхом його²⁾.

Як я вже сказав, перемире, коли б воно не було уложене, не уставило згоди між Казимром і литовськими князями й не перервало боротьби за галицько-володимирські землі. Вона тягнеть ся й далі, що найменше в рр. 1353—56; даьше всякі звістки гинуть, хоч боротьба мабуть ішла таки далі.

Я підносив уже, що сама стилізація умови, відкриваючи фіртку

¹⁾ *Historiae Hungaricae fontes* III с. 165 — 6.

²⁾ На нічім не опертий погляд Філевіча, що Львівську землю перемирна грамота признавала тільки в тимчасовім володінню Казимира (с. 99, пор. с. 97). Се володінне не було більше тимчасовим, як і володінне Володимирською землею Любарта. Філевіч покликуєть ся як на доказ на грамоту Пакославу на Ряшів, де Казимир каже, що він володіє Русию *favente Domino*; але сього аргумента я вже зовсім не розумію.

для союзників обох сторін, не свідчить про щирі охоту їх до згоди. Литовські князі, зіставляючи в сій угоді Галичину за Казимиром, не могли помирятися з утратою сеї „полудотчини“ Романовичів і далі старалися вернути її собі. Так само Казимир, очевидно, не залишив плянів на Волинь. Маємо начерки буль без року, з місяця цвітіння, де папа на прошення Казимира звільняє його з присяг і обов'язань по трактам з ріжними „як вірними так і невірними володарями“: він їм повідступав був ріжні князівства й краї, на які Польща мала стародавні права. З адресів буль, що мали бути розіслані на основі того начерку, бачимо що Казимир розумів трактати з королем чеським (про Шлезь), пруськими рицарями (про поморські землі) і з литовськими князями Ольгердом, Кейстутом Любартом й пньшими про землю Володимирську, Березгейську, й Холмську¹). Обмірковуючи всі обставини, не можна датувати сього концепту інакше як р. 1354²). Він показував би, що Казимир уже скоро по уложенню перемиря 1352 р. нозився з гадкою його розірвання, ще перше ніж дала до того якийсь привід литовська сторона. Але папа мабуть забарився з своїм розгрішенням, збираючи від себе відомости про ті обов'язання, від яких хотів себе звільнити Казимир, і вже перед висланнем тих буль розгоріла ся на ново війна з литовськими князями.

З 1353 р. знаємо, що літом того року війська Любарта спустошили кількома наворотами Галичину. В маю вони спустошили Львів, в липні здобули Галич і забрали масу невірників і здобичи. В серпні напав Любарт на Сендомирську землю й попустошив околиці Завихоста. Правдоподібно, й иньші литовські князі також набігали на польські землі, судячи з звісткы, що Казимир того року почав муровати замок в Плоцку з огляду на литовські напади³). В осени він

1) Mosbach Wiadomości do dziejów polskich z archiwum prowincyi Szląskiej, с. 43.

2) Концепт має дату: Avinionii XII Kal. maii anno secundo. Отже котрого папи другий рік пановання, не сказано. В тім часі змінило ся троє пап: Климент VI, Інокентий VI і Урбан V, і в рахубу можуть іти отсі роки: 1344, 1354 і 1364. В 1344 Казимир ще з Ольгердом і Кейстутом не мав нічого до діла, скільки знаємо, і зрікався не Волини тільки, а й цілої Галичини; перед 1364 р. нема сліду ніякого перемиря. Тому вже Мосбах, видаючи сей концепт вихомбінував вірно р. 1354, хоч перемирний трактат з Любартом хибно датував 1340 роком.

3) Monum. Pol. hist. II с. 885; дата: post festum Trinitatis дає розуміти, що се був напад осібний від пізнійшого нападу на Галич, даваного Длугошом 7/VII. Длугош т. III с. 247: джерело незвісне, оповідане, очевидно, взяте з якоїсь хроніки й не має в собі нічого підозрілого.

пішов походом: маємо його грамоту, видану 23/X. 1353 р. в таборі під Белзом¹⁾; але експедиція ся, очевидно, не мала успіху. Напади йшли далі. З осені 1354 р. маємо було, де папа відступає Казимиру половину десятини з церковних доходів „на боротьбу з поганамми“, а кілька місяців пізніше, на нові донесення Казимира про брак гроша на боротьбу „з невірними народами Татар і Литвинів, що від довшого часу (*pluribus annis elapsis*) нападають на польські землі й чинять великі шкоди“, — папа відступив Казимирови цілу десятину на дальші чотири роки. В 1356 р. заносить Казимир папі скаргу, що пруські рицарі не тільки не допомагають йому в війні, яку він вів перед тим і тепер веде з Литвою, а ще й тримають з нею; так само нарікав і на польських єпископів, що вони не досить підпераяють його в сій боротьбі²⁾. З сих листів бачимо виразно, що боротьба з Литвою тягла ся в сих роках далі, хоч і не маємо ніяких подробиць про неї.

Окрім папи, що не тільки помагав Казимиру десятинами, але й позичав йому гроші³⁾, Казимир старав ся порушити до діяльнійшої участі в руській справі угорського короля. З поч. 1355 р. маємо дві грамоти Людовика: з одної довідуємо ся, що Казимир позичив від нього якусь — очевидно значнійшу суму на руську війну (*donec possessionem pacificam obtinere valueritis regni prenotati*). В другій грамоті Людовик, в відповідь на прошенне Казимира, аби взяв участь в задуманім поході на Литву, обіцяє або особисто прибути, або прислати військо більше, ніж він коли небудь посилав⁴⁾.

В сих словах можна б бачити натяк, що і в попередніх роках Людовик посилав якусь поміч Казимиру, тільки не значну. Дійсно, у сучасного італійського хроніста Вілянї ми знаходимо оповідання про якийсь похід Людовика разом з польським королем на Татар, за Бог, в 1354 р.⁵⁾. В оповіданню Вілянї сей похід має

¹⁾ In stazione prope Beldsz in terra Russye. Kodeks Malopolski III ч. 702 (видання з оригіналу). Похід сей досі не завважено.

²⁾ Theiner Monum. Poloniae I ч. 739, 742, 769 і 770 (с. 556, 558, 577—8). Підозрівати, що тут Казимир видумував про свою війну з Литвою, неможливо: польське духовенство, котрому папа наказував давати десятини Казимирови, кожної хвилі могло б виказати брехню, тим більше коли ще Казимир і скаржив ся на нього.

³⁾ Theiner Monum. Pol. I ч. 779, 1357 р. — папа пригадує Казимиру, аби звернув позичені від нунція 5.000 фльоренів.

⁴⁾ Грамоти у Догеля Codex diplom. Poloniae I с. 37 (про пожичку) і 38 (про поміч), відти передрукував Fejér Codex diplom. Hungariae IX 2 ч. 178—9 і Милькович дод. IV і V.

⁵⁾ Вілянї — кн. IV гл. 5: з Людовиком ідуть *re d' Arpolonia*

зовсім фабульозний характер: королі ведуть 200.000 кінноти і без бою змушують татарського хана до вихрещення. Але в основі його може дійсно лежати реальний факт — спільний похід угорсько-польський на Татар в 1354 р.

Чи стався в р. 1355 якийсь значніший похід зі сторони Казимира й Людовика, відповідно до тих обіцянок, зістається незвісним, і тільки з папської кореспонденції бачимо, що війна тягнулася даліше.

Вкінці стався важний факт, що мусів рішучо вплинути на ослаблення литовського натиску. Як довідуємося з тої ж папської кореспонденції, в р. 1356 десь, а може й де що скорше Казимиру удалося знову порозуміти ся з Татарами й відвернути їх від Литви¹⁾. Про се поспішили ся донести папі, віддячуючись Казимиру за його недавні скарги на них, пруські рицарі, десь в самих початках 1357 р. Вони писали, що Казимир обов'язався платити Татарам значну річну данину за ту частину Руської землі, яку він держить у себе²⁾, і що він грозить пруським рицарям звернути сей союз з Татарами

e di quello di Proslavia; я думаю (пор. прим. 11), що сей другий властиво означає того ж Казимира, через непорозуміння.

¹⁾ Характеристично, що ще в осені 1356 р. (в серпні чи вересні?), скаржучись папі на пруських рицарів і на своїх єпископів за брак підпори в боротьбі з невірними, Казимир нічого вже не згадує про Татар, а говорить тільки про Литву. Я думаю, можна майже на певно сказати, що в тім часі союз з Татарами був уже довершеним фактом. Однак відсувати його значно назад, як робить нпр. Філевіч (с. 99), кладучи сей союз уже на р. 1353, не вважаю можливим супроти Казимирових плянів боротьби з Татарами в другій половині 1354 р. і оповідання Віляні про похід на Татар 1354 р.; та й пруські рицарі в такім разі, думаю, скорше б довідали ся про сей союз і донесли про нього папі. Філевіч вказує на грамоту Казимира Пакославу на Рясів, де король згадує про посольство Пакослава до Татар pro communi bono Polonie et Russie — що сей Пакослав pacem et tranquillitatem ordinans ad tartaricas nationes descendere non exravit (Codex dipl. Pol. I, с. 204). Прохаска в недавній своїй замітці (Przyczynek) зв'язує з сею місією Пакослава поголоску про плян Казимира взяти собі жінку Татарку (про се Вроцлавяне мали звістку в початках марта 1354 р. — Korn с. 171). Але ближшої дати місія Пакослава не має. Коли вона мала місце десь в 1353 р., то видно не удалась. Але може бути, що Пакослав їздив до Татар ранійше, коли укладався попередній союз Казимира з Татарами, з 1349 р.

²⁾ Quodque iam pro certa parte terre Ruthenorum scitmaticorum, переказував папа їх реляцію Казимирови — quam tibi cum multa Christianorum effusione sanguinis vendicasti, eorundem Tartarorum regi in non modici annui census prestatione tributarium te fecisti.

проти них¹⁾. Ся звістка про обовязання Казимира супроти Татар вповні відповідає татарським відносинам і тому варта всякого довіря. Для Казимира сей союз з Татарами був дуже цінним набутком, бо ослабив литовські сили.

Ворожі відносини з Литвою тягнули ся дальше²⁾. На се маємо натяк з поч. 1359 р. і зовсім ясну звістку з 1363 р., коли папа на прошенне Казимира дає розгрішення всім, хто візьме участь в боротьбі Казимира „против Литвинів, Татар і иньших невірних і схизматиків“, на 12 літ від того року³⁾. Але подробиць з сеї боротьби ніяких не маємо.

Аж у 1366 р. Казимир зібрав ся з силами, щоб задати Литві рішучий удар.

Похід, здаєть ся, випередило зближенне його з пруськими рицарями. Уже перед тим посередничив між ними папа⁴⁾, стараючи ся вигладити напруження, які виникли на ґрунті не тільки політичних, а й торговельних відносин⁵⁾. Заходи, очевидно, не лишили ся даремні — про се свідчать трактати 1366 р., де відновлена була в інтересах Пруссії свобода торговлі, і особиста візита Казимира: в осени 1366 р. він їздив сам до Марієнбурґу⁶⁾. З огляду на се треба дума-

1) Theiner Monum. Pol. I ч. 776 (с. 581): буля писана 24/I 1357, значить рицарі свою реляцію вислали не пізнійше початку січня, а мабуть і скорше: можна думати, що папа не поспішив ся з доріканнями на адресу свого „улюбленого в Христі сина“, а може наперед постарав ся провірити звістку про союз з Татарами.

2) На нічим не опертий здогад Линниченка (Крит. обзорь с. 469), що в 1357 р., по блискучій побіді Людовика над Литвою (звістка Віляні), стала ся якась угода з Литвою, „яка мабуть лише відновила умови трактату 1351 р.“ — се здогад а silentio, і то не повного. Що Віляні властиво нічого не говорить про Литву, підніс уже Губер (ор. с. с. 16), супроти виводів угорських істориків — Салая і Феслера, що зробили з тої звістки Віляні похід на Литву.

3) Theiner Monum. Poloniae I ч. 789 і 833 (с. 588 і 618). В першій з сих грамот папа поручає архиєпискупу пражському постарати ся помирити Казимира з пруськими рицарями, бо через їх незгоду infidelium Letwinorum cornua, ad que prosternenda iidem rex, magister et fratres sua fidelia consueverunt impendere studia et labores, in chisticolarum dispendium eriguntur.

4) Див. попередню нотку.

5) Про сю торговельну політику Казимира див. т. VI с. 30—2.

6) Про подорож Казимира до Марієнбурґу див. у Германа Вартберґе, Торунського анналіста іі Йогана Пусільге — Scriptores rerum prussicarum II с. 556, III с. 85. Каро хибно клав сю подорож на 1365 р. (II с. 343), і сю помилку повторив Філевич (с. 103), не цитуючи зовсім джерел, хоч помилку Каро виказав докладно уже Штрельке

ти, що підчас кампанії 1366 р. на Литву ударили з двох фронтів Поляки й пруські рицарі не випадком, а за обопільним порозумінням. Татари також, коли може й не були вже союзниками Казимира, тримали ся в усякім разі ворожо супроти Литви по недавніх прилученнях руських земель литовськими князями і конфліктах Татарської орди з литовськими військами на Поділю. Литва була полишена сама собі й тим поясняеть ся, що по неудачі 1366 р. литовські князі о стільки тратять духа, що пристають на угоду, яка признавала Казимирови його здобутки на Волини.

Одиноким джерелом нашим про похід Казимира 1366 р. зістаєть ся все ще Ян з Чарнкова, а він оповідає тільки от що: „В р. 1366 Казимир, зібравши велике військо, зробив сильний напад на руські землі. Князь Юрий белзький піддав ся йому, але потім показало ся, що ся покора його була фальшива. Король здобув силоміць Володимирську землю, з усіма її замками, що держав Любарт, і віддав її цілу Олександру, братанпчу Ольгерда й Кейстута, князю вірному, що держав її аж до смерти короля й вірно йому служив. Тільки замок Холм король дав князю Юрию“¹⁾.

Се скупе оповіданне можна доповнити лише небогатыма подробицями, які можемо витягнути з сучасних документів.

І так бачимо, що ще в 20-х днях липня Казимир був у Кракові. З дня 28/VIII маємо грамоту видану ним в Володимирі²⁾.

—*Script. rer. prus.* III с. 85. Не вважаючи на хибне датованне, здогад Каро, що се зближенне Казимира з пруськими рицарями треба ставити в звязок з спільною акцією против Литви, зістаєть ся вповні правдоподібним, хоч ми й знаємо тепер, що ся подорож Казимира стала ся вже по поході його на Любарта (див. низше).

¹⁾ *Monum. Pol.* II с. 631. На оповіданню Яна опер своє оповіданне Длугош, розмалювавши його своїм звичаєм (III с. 307—8). Одиноке, що дає він нового — се дата походу: *post festum sancti Iohannis Baptistae*. Ся дата, хоч не зовсім докладна, як побачимо зараз низше, мусить бути зачерпнена з якоїсь літописи, нам незвісної. Семкович (ор. с. с. 378) уважає ще деякі Длугошеві подробиці самостійними, але всі вони *implicite* містять ся в Яновім оповіданню.

²⁾ *Akta gr. i ziem.* III ч. 16. Супроти важности сеї володимирської грамоти для хронології війни я ближше застановляв ся над її автентичністю. Оригінал її не будить ніяких підозрінь; численні підписи свідків також вповні сходять ся з іменами польських сенаторів і урядників того року. Одно що може будити підозрінне — се що сій грамоті між маєтностями Януша канцлера виступає с. Кобиле, а в иньшій грамоті тогож року (*Kod. Małop.* III ч. 789) с. Кобиле виступає королівщиною. Але сї грамоти належать до двох ріжних осад, як вказано видавцями сих документів.

В другій половині жовтня він уже знову в Кракові. Таким чином похід відбув ся в серпні головню¹⁾, очевидно — був скорий і несподіваний²⁾. Тим пояснюєть ся, що Казимир так скоро здобув Володимир. Ішов Казимир, судячи з Янового оповідання, на Белз, як і в 1352 році. Юрий Наримунтович, що сидів тут, захоплений сим нападом заявив, що піддаєть ся Казимирови, і той не тільки зіставив йому Белз, але додав іще Холм (так би виглядало з Янового оповідання)³⁾.

Що до результатів сього Казимирового походу, то про них окрім оповідання Яна з Чарнкова можемо судити ще з певнійшого джерела — з трактатів Казимира з литовськими князями⁴⁾. Сих трактатів маємо два, вони стоять в очевидній тісній звязи з собою, а хоч обидва не мають дати, одначе з усякою правдоподібністю мусять бути звязані з Казимировим походом 1366 р. Одна грамота — се угода Казимира з усіми литовськими князями, друга — спеціальна умова з Любартом, що доповняє першу й ближше уставляє пограничну лінію нових здобутків Казимира з володіннями Любарта.

Першу грамоту укладають з Казимиром та з його новими васалями (Юриєм Наримунтовичом і Юриєм та Олександром Корятовичами) князі Ольгерд, Кейстут, Явнута й Любарт з своїми синами. Має се бути вічна згода, „миръ вѣчний“. Польща дістає Володимирську землю, одначе без східніх волостей, що лежали за р. Турією (Ветли, Льбязь, Чернечгородок, Камінь, Мельниця). Любарту зістаєть ся Луць-

¹⁾ З сим отже сходить ся до певної міри означенне, подане Длугошом а незвісного джерела, що Казимирів похід став ся по Івані Купалу.

²⁾ Грамоти Казимира з 1366 р. взагалі не лишають в сїм році иньшого часу для походу аж до серпня-вересня: 7/I бачимо його в Сендомирі (Kod. Małop. III ч. 788), 18/I в Вислиці, 28/I в Опатові (Kod. Małop. I ч. 282—3), 6/III в Сончі (III ч. 789), 20/III в Жарнові, в Краківськїм, 31/III в самім Кракові (I ч. 284—5), 25/IV в Сяноці (Akta grodz. i ziem. III ч. 15), 30/I в Вислиці (К. М. I ч. 191), 25/VI в Кракові (Kodex m. Krakowa ч. 37), 9/VI в Лельові, в Краківськїм (К. М. III ч. 793), 22/VII в Кракові (I ч. 287), 28/VIII в Володимирі (Akta grodz. i ziem. III ч. 16), 17/X в Опатові, в Сендомирськїм — мб. в повороті з походу (К. М. III ч. 794), 19/X в Кракові (I ч. 288), 21/X в Шидлові, в Краківськїм (III ч. 795). Потім не маємо грамот з падолиста — грудня, і на сей час мабуть чи не припадає подорож Казимира до Марієнбургу. Сі обставини разом з тою грамотою його, виданою в Володимирі, й звісткою Длугоша не лишають місця непевности, що похід відбув ся в серпні, зачавши ся може ще в липні.

³⁾ Про суперечку за сього Юрия див. прим. 13.

⁴⁾ Про них див. прим. 14.

ка земля, одначе без західно-полудневих, пограничних з Галицькою землею волостей, що дістають ся Казимиrowи (Кремінець, що вже в 1352 р. був у сфері Казимиrowих претензій, також Олесцько, Перемиль). Окрім того під польську верхність пішла Холмсько-белзька земля Юрія Наримунтовича, з Грабовцем, Щебрешином, Лопатином. Натомість король вирікаєть ся всяких претензій на Дорогочинсько-берестейську землю, що належить до Кейстута, а Кобрянська волость — до Ольгерда. Між Ольгердом і Казимиром уставляєть ся союз („коли язъ пойду князь великий с братом своимъ королемъ на войну“). Окрім того близький заціпно-відпорний союз уставляєть ся між Казимиром і Любартом: „коли королеви надобе на свое неприятели, Любартови помогати своими людьми, а коли надобе будет Любартови на свое неприятели, королеви ему помогати“. Давнійші кривди й недодержання умов (правдоподобно розумієть ся умова 1352 р.) ідуть в непамять, як і самі давнійші умови. Для пограничних спорів уставляють ся комісари від обох сторін, що мають відбувати суди під Городлом над Бугом: „судити королевимъ судиямъ Полонина по польскому закону и вини на немъ взяти по польскому, а рускимъ судиямъ судити по своему закону и вину взяти по рускому закону“. Дальші постанови що до обоїльних відносин, як би показала ся в них потреба, мали постановляти ся на княжих з'їздах обох сторін.

Друга умова, як уже сказано — сепаратна, з Любартом самим; вона розвиває й доповняє попередню. І так тут докладніше уставляєть ся границя між волостями короля й Любарта (по верхівям рр. Стохода, Турії й Луга); розграниченне таке було неминуче потрібне супроти того, що поділ волостей в 1366 р. розривав старинні границі земель. Далі забезпечувала ся сим трактатом свобода торговельних зносин: виключалось підвищенне давніх мит і так широко розповсюджений в тих часах примус — возити товари по певним дорогам, на певні, властиво протеговані міста („а по старымъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть, а гостя не приневолити, но куда хочеть, туды пойдеть“). В політиці роз'ясняла ся дуже важна точка, котрої не могла дотикати попередня „вічна“ умова: яке становище має зайняти Любарт, коли б прийшло до конфлікту литовських князів з Казимиром. Сепаратна умова постановляє, що Любарт в таким разі має зістати ся нейтральним: „князю Дмитрию (Любарту) помогати королеви на всякого неприятели, опроче своеѣ братьѣ, — а коли братья княжа пойдуть на короля, князю Дмитрию брати не помогати“.

При звісній тісній солідарности Гедиминовичів ся постанова має особливше значінне: вона показує, що на підставі умови 1366 р. Любарт з своєю волостію ставав в становище близьке до того, як

в 1352 р. Юрий Наримунтович держав Кременець „отъ князий литовськихъ и отъ короля“. В загальній умові литовських князів з Казимиром ми також знаходимо постанови, що натякають на таке посереднє становище Луцької волости¹⁾).

Як я вже сказав, умови 1366 р. свідчать про сильну моральну депресію, в яку попали Любарт і його брати наслідком несподіваного нападу Казимира й його успіхів. Умови укладалися безпосередно по завойованні Казимира: сепаратна умова десь мабуть в жовтні 1366 р., в першій його половині, загальна ще скорше, і литовські князі згоджувалися відступити на „вічні часи“ Казимиру більшу половину Волини, собі лишаючи тільки Берестейщину й Луцьку землю. Але так трагічно на сю умову литовські князі певно не дивилися, та й Казимир сам сеї „вічної“ умови не брав серйозно, коли укладав з Любартом особну умову на випадок війни з литовськими князями. Деякі з новітніх дослідників навіть припускають, що ця сепаратна умова уложена вже по розриванню відносин Казимира до литовських князів, та се гадка довільна й не годиться з солідарністю Ольгердовичів.

Ворожі відносини між литовськими князями й Казимиром відновилися досить скоро. Полишаючи на боці звістку з 1368 р. про напад Кейстута на Мазовше, не обняте умовою 1366 р.²⁾, ми маємо з мая 1369 р. папську булю до польських єпископів, де папа переказує відомости, які дістав недавно від королів угорського й польського про нову війну з Русію й Литвою. Між королем польським і „деякими схизматиками та невірними“, пише папа, до недавня стояла угода, так що польський король себе чув безпечним з сього боку; тим часом тепер сі невірні „з прирощенної своєї злоби й клятої підступности“ напали несподівано на його землі, попустошили землі й позаберали людей в неволю. Між иньшими шкодами зруйнували вони „в краківській дієцезії“ сильні замки Wruetz, Plonee, Rotemburch

¹⁾ „А коли язъ пойду, князь великий, съ братомъ своимъ королемъ на войну, тогда пойти Любартови исъ всіми людьми своими“. Про обопільний обовязок помочи між Казимиром і Любартом говорить ся низше, отже тут треба розуміти щось инше: або тим зазначається певна залежність Любарта на обидві сторони — і від Литви і від Польщі, або огранічується його право помагати литовським князям тільки тими разами, коли вони будуть вести війну в союзі з Казимиром. В обох разях вивід буде однаковий, але при другім толкованю тут буде імплісіте лежати й умова розвинена в сепаратнім трактаті: Казимир забезпечує себе, щоб Любарт не вдарив на нього, коли б його брати почали якісь ворожі заходи проти Польщі.

²⁾ Monum. Poloniae hist. II с. 631 — пор. толкование у Длугоша III с. 312—3.

і Polcolsko¹). Обидва королі просили отже, абп папа поміг Казимирови грошима для відновлення тих замків і взагалі для боротьби з тими „невірними“, й папа відступив йому десятину всіх церковних доходів на два роки²).

Не підлягає сумніву, що тут іде мова про литовських князів, що, значить, десь в р. 1368 р. уже розірвали угоду з Польщею й спустошили якісь сусідні — мабуть галицькі землі³). З сим можна звязати й слова про литовські напади на Львів в наданню Казимира місту Львову на міські ґрунти, виданим літом 1368 р.⁴).

Про дальший розвій сеї боротьби ми не маємо ніяких звісток. З оповідання Яна з Чарноква можна здогадувати ся, що Юрий Наримунтович не довго зістав ся в послушности Казимирови, і землі Велзька й Холмська були в рр. 1368—9 знову страчені для Польщі. Натомість Олександр Кориятович, ко дістав від Казимира Володимирську землю, по словам Яна, зістав ся вірним Казимирови до його смерти, і Володимирська земля до смерти Казимира зіставала ся при Польщі, в тісній залежности від неї. Олександр титулує себе на печатці „володимирським князем“, *dux vladimiriensis*⁵), але супроти безпосередніх роспоряжень Казимира в Володимирі треба думати, що становище його було посередне між князем і простим намістником. Власне в остатніх двох роках свого життя (1366—70) Казимир з великим заінтересованнем, ложачи в то великі гроші, зай-

¹) Трудно відгадати, які то замки розумів Казимир. Rotemburch звучить як німецький переклад Червоногорода: сей замок звісний нам з кінцем XIV в. (наданне Спиткови Поділя 1395 р. — *Czerwoni grod*); дивно тільки, що він був би тут названий по німецьки. Wrcuz пригадує галицький Урич з його загадковим замком (див. вище, т. III² с. 470 і прим. 13).

²) Theiner Monum. Poloniae I ч. 882 (с. 653); пор. тамже булю ч. 886, з котрої видко, що не задовольчись доходами, які папи йому відступали, Казимир ще й на власну руку забирав собі церковні гроші, — папа рахує їх на 6420 фльоренів.

³) На новий рік 1368 р. Юрий белзький пробував у Львові — бачимо його сьвідком на одній грамоті, виданій тодішнім старостою руським Отоном Пілецким. Видко, відносини тоді ще були не порвали ся. (Грамота видана Линниченком при студії: Критическій обзорь і т. д. дод. III).

⁴) *Civitas Lemburgensis per insultus infidelium Lythuanorum — proch dolor — fore noscitur aggravata et praeventa, — Akta grodz. i ziem. III ч. 19.* Про автентичність сеї грамоти див. там же с. 41—2.

⁵) Печатка Олександра, відірвана від грамоти 1375 р. (коли він володимирським князем уже не був) у Дзялинського таб. 3 і Фосберґа таб. 24, в остатне у Пекосіньского ч. 512 (див. низше).

мав ся будовою нового, мурованого замка в Володимирі—може з огляду на той розрив з Литвою.

Супроти того всього можна думати, що війна Литви з Польщею в тих роках (1367—70) великих розмірів не прибрала. Аж смерть Казимира приносить за собою катастрофу, описану досить докладно у Яна.

Казимир умер в падолисті 1370 р. Олександр Кориятович, що правив Володимирською землею, під ту хвилию був також у Кракові. Користаючи з того, що вся увага польських правительствених кругів була зайнята зміною правительства й династії (корону польську мав дістати на підставі звісної нам умови Людовик угорський), Любарт з Кейстутом приступили під Володимир. Начальник залоги, ніякий Петраш Турський з Ленчицької землі, настрашив ся сього походу й капітулював, іще не потерпівши ніякої шкоди і не вважаючи, що мав по достатку всякого запасу, а новий володимирський замок, хоч ще недокінчений, був так сильний, що міг безпечно боронити ся. З жалем оповідає Ян, що литовські князі, здобувши Володимир, знищили, не лишивши каменя на камені, сей новий замок, що так займав Казимира й стільки коштував йому. Ян каже, що коло сього замку працювало 300 людей майже два роки, щоденно, а будова його коштувала скарбови більше 3.000 гривен. І ще три дні перед смертю Казимир поручив ксьондзу Венц. Тенчинському, що наглядав сеї будови, відвезти в Володимир на сі видатки 600 грив. Але Любарт волів зістати ся при давнішій, деревляній замку¹⁾.

Оповідши так докладно про сю прикру для Поляків пригоду, Ян на тім і уриває своє оповідання про сю війну. Він не каже навіть, які землі відірвано тоді від Польщі. З його оповідання про кампанію 1366 р. виходило, що вже перед 1370 р. була відпала Белзька-Холмська земля; тепер, в 1370 р. страчена була для Польщі земля Володимирська, отже ціла Волинь відійшла до Литви. Се зрештою

¹⁾ Monument. Poloniae hist. II с. 643—4. Длугош, оповівши за Яном історію про Володимир, додає, що Ольгерд і Кейстут слідом напали на Сендомирську землю (III с. 331). Але се оповідання оперте на переказі (мб. місцевім, Лисогорського монастиря) про чудо, яке стало ся з Литвинами при сім нападі, а сей переказ ледво чи був зв'язаний в традиції з певною хронологічною датою. А що напади Литвинів на Сендомирську землю повторяли ся не раз в XV в., тому й такий напад литовських князів на Сендомирщину в 1370 р. спеціально лишаєть ся непевним, хоч давніші дослідники, зваблені деталічністю Длугошевого оповідання і сим переказом, уважали його за певний — Стадніцкій Synowie Gedymina II с. 47, Шараневич Rzady Władysława Opolskiego на Rusi с. 270.

з оповідання про кампанію 1377 р. видно ясно. Натомість Галичина далі зіставала ся при Польщі, чи то тепер при Угорщині (про угорсько-польський спір за неї буду говорити низше), і в р. 1372 віддав її Людовик в державу Володиславу кн. Опольському.

Ми не маємо ніяких звісток, чи починило польсько-угорське правительство які заходи против відірвання волинських земель. Хоч як зайняте воно було своїми справами, припустити, аби воно зіставало ся зовсім сліпе й глухе для сеї справи, дуже тяжко. Тим більше, що Любарт і його свояки, вернувши Волинь, тим не задоволили ся й вели напади на сусідні землі, силкуючи ся вернути собі також і Галичину. Про се, що правда, нема виразної звістки, але на такі напади з боку литовських князів, зовсім не двозначно, на мій погляд натякає мотивованне, яке дає Ян з Чарнкова пізнішому переходу Володислава Опольського з Галичини до Добринської землі. Ян каже, що Володислав, будши великим любителем снокою, знеохотив ся тим, що на Руси не можна було спокійно правити через литовські напади¹⁾. Розумієть ся, в дійсности причини того переходу були пильші, але Ян, сучасник сих подій, не міг мотивувати його фактами такими, яких в дійсности зовсім не було: коли він так каже, то видно, що Галицька Русь дійсно терпіла литовські напади в тих роках (Володислав правив в р. 1372—9, але Ян його кінець того кладе під р. 1377). На потвердженне можна ще вказати анальоґічну, тільки загальнішу згадку у иншого сучасника, пруського хроніста Германа де Вартберге: він згадує за пограничну війну, якою мстили ся Поляки за литовські напади²⁾. Зрештою тільки в звязку з попередньою пограничною війною можна відповідно зрозуміти велике спустошенне Сендомирської землі литовськими князями в 1376 р., що розгнівало до крайности Поляків і змусило до походу на Волинь самого Людовика. Коли б литовські князі, задоволені своїми здобутками 1370 року, сиділи тихо в р. 1371—5 й Поляків не зачіпали, а Поляки дали їм також чистий спокій, то такий наглий напад їх на Сендомирську землю був би дурницею на прочуд! В дійсности, очевидно, боротьба тягнула ся далі, тільки не звертала на себе особливої уваги ані

¹⁾ Cernens, quod nobile dominium Russiae propter insultas Litwanorum pacifice teneri non possit — Monum. Pol. histor. II с. 680.

²⁾ Scriptores rerum. pruss. II с. 111—2. Герман, оповідаючи про напад литовських князів на Польщу в 1376 р., поясняє, що Юрий Наримунтович і Любарт були незадоволені тим, що Людовик віддав „сусідні з ними землі кн. Опольському“, і той „почав непокоїти й нападати на їх землі“ — очевидно, віддячуючи за їх напади. Тут, очевидно, маємо відгомін пограничної війни Волини й Галичини.

польського правительства, ані польських хроністів, зайнятих своїми ближшими, домашніми справами¹⁾.

Вкінці що Любарт старав ся вернути собі Галичину, на се маємо й документальний доказ. До нас доховала ся грамота Людовика, звернена до міщан котрогось з важнійших міст Галичини, найскорше може Львова²⁾. Він, пише, довідав ся від краківських міщан, що Любарт прислав післанців до тих галицьких міщан, переказуючи їм, що угорський король умер, і иньші небилиці, та умовляючи їх, аби йому піддали ся. Людовик звиває сих Галичан, аби вони не здавали ся на такі посольства й погрози та зістали ся вірними, як завсіди вірними були, й міщан иньших городів захопили листами своїми до вірности, а сам запевняє, що він уложив уже з своєю матірю так: він поведе військо з Польщі, а вона на той самий час з Угорщини, й так за божою помочю вони „вирвуть з рук невірних“ їх і цілу Русь.

Грамота дати не має, але найправдоподібнійше — на мій погляд, мусить належати до зими 1370—1 р. Вернувши собі Володимирську землю, Любарт тоді міг рушити з військом в Галичину й вислати своїх післанців до важнійших галицьких міст, стараючись їх перетягнути до себе погрозами й чутками, що Людовик умер. У всякім разі з грамоти видко, що тоді як вона писала ся, Любарт з військом вступив в Галичину й пробував її здобути³⁾, маємо значить слід бодай одної кампанії за Галичину по смерті Казимира. Судячи з того, що ми знаємо, сей похід Любарта своєї мети не осягнув. Правдоподібно, галицькі міста зістали ся вірні, „як завсіди були вірні“, а може й якесь військо від Людовика дійсно наспіло й змусило Любарта забратись (думати, що Людовик сам з матірю поспішив ся на Русь з угорськими й польськими військами, нема причини).

Ся погранична польсько-литовська війна закінчила ся згаданим

¹⁾ Філевич (с. 110 — 1) представляє події так, що по здобутках Литви 1370 р. боротьба затихла, бо Поляки не дбали про сі східні землі; натомість Людовик напускав на Литву Німців; сі напади неутралізували Кейстута, а сам Любарт не відважав ся розпочати боротьбу з огляду на сполучені сили держав Польської й Угорської, аж в 1376 р. литовські князі спромогли ся на похід, а перед тим не могли. Все се зовсім теоретичне розумованне, що навіть в самім собі містить певні суперечности.

²⁾ Codex epist. Vitoldi с. 959, видано з копії в збірнику празького університету. Про сю грамоту див. в прим. 15.

³⁾ Vos et totam Russiam de manibus infidelium euehemus, пише Людовик в своїй грамоті — значить Любартове військо стояло в Галичині.

нападом литовських князів на Сендомирську землю. Епізод сей нароби́в розголосу, й ми маємо про нього кілька оповідань, з різних джерел, польських і пруських, що описують його досить докладно.

При кінці жовтня 1376 р. Любарт, Кейстут і Юрий Наримунтович вибрали ся походом. Хоч поголоски про сей похід прийшли в Польщу завчасу, але нічого не було зроблено для оборони. Перейшовши потайки Сян під Завихостом, князі почали страшенно спустошити край між Сяном і Вислою, запускаючи ся аж під Тарнів і в околиці Кракова. Перше ніж польське правительство зібрало якусь силу против них, вони безкарно забрали ся назад, починивши нечисленні шкоти, побивши масу людей і забравши великий полон (одна сучасна записка рахує сей полон на 23 тисячі!)¹⁾.

Ся подія викликала в Польщі сильне роздраження против угорського правительства, репрезентованого тоді матір'ю Людовика Єлисаветою, тим більше, що ходила поголоска, мовляв Сендомир'яне упереджували Єлисавету про сей напад, а вона їх упевняла, надіями на Людовикове військо. Різниця між Поляками й Уграми, що стала ся слідом під Краковом, ще більше розярила польське суспільність. Становище угорського правительства ставало небезпечним. Людовик хоч би для самого заспокоєння суспільности бачив себе змушеним до походу на литовських князів, і заповів похід свій особистий „з цілою своєю силою“. При тім використовуючи загальне подражнення на Литву, він дістав на сю мету досить значні контрибуції від польського духовенства, й літом 1377 р. дійсно рушив на Волинь²⁾.

Та хоч Людовик обіцяв, як сказано, іти в сей похід „з цілою силою“, а й оден з сучасників каже, що таки він і пішов з „несчисленою силою“ (*cum infinita armatorum multitudine*), але в тих оповіданнях про похід, які ми маємо, він імпазантного вражіння зовсім не робить, і можливо, що та звістка про нечисленну силу Людовика побільшена. Здаєть ся зрештою, що Людовик робив сей похід більше для заспокоєння польської суспільности — аби бачили, що він тою справою серйозно зайняв ся. Таке вражіння робила на нас уже його участь в війнах з литовськими князями в 1350-х рр., а пізніша боротьба за Волинь могла хіба неохотити його до сеї справи ще більше, показавши, як тяжко, навіть по всяких успіхах, задержати волинські землі в своїх руках.

¹⁾ Monum. II с. 674—5 (Ян з Чарнкова), III с. 201 (річч. Мало-польський), 211 (річч. Куявський), *Scriptores rerum prussicarum* II с. 111—2 (Герман де Варгберге).

²⁾ *Monum. Poloniae hist.* II с. 674 — 7, 678 (Ян).

Похід був звернений передовсім на Юрія Наримунтовича, бо його уважали головним ініціатором нападу 1376 р.¹⁾ Людовик з угорським військом приступив під Белз, тим часом як польські полки з земель Краківської, Сендомірської й Серадзької обложили Холм. Здасть ся, був висланий відділ війська і на Любартову волость. Холм удало ся взяти, й тоді польські полки прилучили ся до Людовика, що стояв усе ще під Белзом: Юрій Наримунтович, видно, добре приготував ся до сеї війни, й облога потягнула ся на довгі часи. Сучасний пруський хроніст Герман з Вартберге каже, що облога тягла ся сім тижнів, і в тім нема побільшення: ми маємо дві грамоти Людовика, видані в таборі під Белзом (*ante castrum Belz terre Russie*): одна датована 26 липнем, друга — 9 вереснем. Сучасники додають, що Юрій міг би боронити ся й довше, але й він і залога, не дістаючи помочи ні звідки, вкінці знеохотили ся й постановили піддатись. Такий брак помочи вповні зрозумілий: Любарт був, здасть ся, атакований особним відділом війська, а Кейстут з иньшими князями були зайняті нападом пруських рицарів на Жмудь, що став ся як раз під час облоги Белза, можливо що й за норозуміннем з Людовиком. При тім же взагалі відносини в в. кн. Литовським були непевні, наслідком смерти голови держави, в. кн. Ольгерда, що вмер весною того року.

Нарешті, як виходить зі слів Яна, Кейстут взяв на себе посередництво між волинськими князями й Людовиком. Юрій піддав Людовику Белз, а той обсадив замок своєю залогою. Холмсько-белзьку землю цілу відібрано від Юрія й прилучено до Галичини, під управу Володислава Опольського, а Юрій замість того дістав від Людовика Любачів в державу й річну пенсію 100 гривен з доходів Бохенської жупи. Любарт зістав ся при своїх землях, тільки західня частина Луцької землі — Кремінець, Олесько, Лопатин, як і в 1366 р., відійшли до Галичини (так виходить з оповідання про події 1382 р.). Окрім того він мусів присягти на згоду й послухність королеви, дати *homagium et iuramentum fidelitatis*, як висловляеть ся оден з сучасників, і додає, що Людовик для запевнення згоди взяв синів Любарта у закладні²⁾.

На тім скінчив ся сей похід. Результат при такім великім розмаху не особливий. Толкувати се можна або тим, що Людовик не чув у себе сил для повного приборкання литовських князів, або тим,

¹⁾ *Qui sceleris auctor fuit*, каже про нього літопись Куявська (Monum. Pol. h. II c. 212).

²⁾ Див. в прим. 16.

що він, пам'ятаючи давніші війни, не хотів дражнити їх занадто великими жаданнями, аби слідом не стратити забраного, — або ще й тим, що він взагалі мало цікавився волинськими землями, маючи інші цікавіші пляни і справи. Вкінці могли мати місце і всі ті причини разом.

По війні 1377 р. на кілька літ уриваються відомості про боротьбу за руські землі. Можливо, що литовські князі дійсно залишили її. Тяжко приходилося тоді їм. З смертю Ольгерда урвалася довголітня солідарність Гедимінової династії; між Ольгердовим наступником Ягайлом і старим Кейстутом зарисувалася ворожнеча, що привела вкінці до кривавих подій 1382 р.: усобиці й підступного убийства Кейстута. Заразом на півночі приходилося витримувати тяжку боротьбу з рицарями. Любарт стояв самотній, та й сам він був не той — приходили останні літа його життя, й не диво, коли справді підупала його енергія. Коли правдива звістка, що його синів забрано в закладні при останній угоді, то от і ще один ретязок на старого (хоч про тих закладнів пізніше не чуємо, й коли й були вони взяті, то мусіли бути пущені ще перед смертю Людовика). В світлі цих обставин знаходить собі відповідне об'яснення грамота Любарта з осені 1379 р. де він, запевняючи місту Львову його права на склад товарів, що йдуть через Волинь в поганські землі, зве при тім короля Людовика своїм зверхником (*unzer Herrg der König*)¹).

Як бачимо, сей трактат, як і умова Любарта з Казимиром 1366 р., мав на меті утримання давніших торговельних шляхів і складів.

¹) Akta gr. i ziem. III ч. 30 = Supplem. ad hist. Russiae mon. ч. 41 Сей Любартов лист виданий з нагоди торговельної умови між ним і містом Львовом, дуже цікавий, а не дуже почитний в його старій німеччині, тому наводжу його в цілості в перекладі: „В ім'я боже, амінь! Ми з ласки божої в. князь Дмитро володимирський і луцький, заповідаємо поважаним мужам — раді й міщанам і всьому місту Львову, що ми не перепустимо ніякого купця чи то з Польщі чи то з Німеччини з його товаром через нашу землю до поганських країв (Татар очевидно), аби так були склади в Володимирі, Луцьку й Львові, як з давна бували. Наколи-б пан наш король силоміць дозволив іти якомусь купцеві через вашу землю (з поминенням волинських складів), то і ми будемо пускати купців через нашу землю до поганських країв (з поминенням Львова), і (в таким разі) уложені між нами трактати — нашу грамоту ви нам, а вашу грамоту ми вам мусимо вернути, без всякої шкоди, без хитрости і перешкоди. На певніше свідощтво сього листа причепили ми до нього нашу печатку. Дана грамота в восьмий день св. Мартина єпископа в 1379 по рождестві Господа нашого в Луцьку“. Печатка ще недавно була ціла, і мала напись: „печать в. князя Дмитрия“.

Рік 1382 приніс важні політичні зміни, що відбили ся й на спірних українсько-руських землях.

В вересні того року умер Людовик, полишивши справу своєї спадщини в великій непевности. Використовуючи ці обставини, старий Любарт постарав ся вернути собі сусідні руські замки. Ян з Чарикова, одинокє наше джерело що до сеї події, вчисляє такі замки: „Кремінець, Олесько, Перемишль, Городло, Лопатин, Снятин й інші“¹⁾. З них Перемишль (Przemisl) і Снятин (Snatin) не можуть означати сих міст: коли б сеї міста здобув Любарт, то мав би мабуть і Львів і Галич, а їх Ян не збув би сумаричним означенням „інших“ замків. Перемишль мабуть означає Перемиль (він був відібраний від Любарта в р. 1366 і так само міг бути відібраний і в р. 1377); Снятин значить також мабуть якийсь поблизький волинський замок.

Взагалі Любартові здобутки 1382 р. мабуть не сягали дальше безпосередно сусідніх з його волостями округів. По всякій правдоподібности, ба й невности, навіть землі Белзька й Холмська в головних своїх частях зістали ся далі під угорськими залогами. Тому й пізнійше, нідчас дипломатичних спорів з Польщею, в. кп. Литовське не претендувало на сеї землі, так як не претендувало й на Галичину, і взагалі його претензії не йшли далі нограничних замків (може як раз всіх тих вернених Любартом в 1382 р.): Олеська, Лопатина, Ратна, Ветель²⁾.

Ян каже, що ті здобуті Любартом замки були передані йому угорськими воеводами „по зрадницьки“, за гроші, які вони дістали від нього (rescuius rescipitis), і що королева Єлисавета, розгнівавшись за се, арештувала намістника Руси. Скільки є правди в сім оповіданню про зраду й занроданне замків, трудно сказати. Щоб кількох воевод разом запродали свої замки, се психольгичний момент не дуже простий, і дуже можливо, що маємо тут лише відгомін докорів, які ходили в Польщі про сих угорських воевод, а в дійсности ті воеводи могли бути просто настрашені Любартом, як настрашив ся був володимирський комендант — Поляк в 1370 р.

Коло того ж часу більше меньше (мабуть кілька тижнів скорше) мазовецькі князі — Кейстутів зять Януш з братом Земовитом, як оповідає Ян з Чарикова, використовуючи литовську усобицю, впади в Берестейсько-дорогичинську землю Кейстута, попустили око-

¹⁾ Monumenta Pol. h. II с. 722; Длугош (III с. 415), переказуючи сю звістку, пропустив видко з розмислом Перемишль, але зіставив Снятин.

²⁾ Див. проект унії з 1446 р., що був показчиком найбільших вимог з боку Литви — Codex epistolaris saec. XV т. III ч. 5.

лиці Берестя, а Дорогичин і Мельник взяли, то значить — забрали землю Дорогичинську. Але вже весною на другий рік „литовські князі“, розумій — Ягайло з своїми братами, пішли відібрати Дорогичин. Мазовецька залога відважно боронила ся, але Русини, що були в замку, запалили замок і втікли до литовського війська. Мазовецька залога одначе й по тім піддати ся не схотіла й біла ся. доки не забрали останків її у неволю, а иньші наложили головою. Так Дорогичинська земля вернула ся знову під литовську зверхність¹⁾.

Тим на разі закінчила ся оружна боротьба за галицько-володимирську спадщину. Спiр перейшов на дипломатичну дорогу, й дальшу історію його оглянемо в дальшiм роздiлi. Тепер же кинемо оком на ту стадію боротьби, котру з можливою докладністю, яку лише дозволяли джерела; старали ся ми описати, з огляду не величезне значінне, яке мав сей момент в історії нашого народу.

Коли переходиш історію сеї сороклітньої війни, одна обставина передовсім ударає в очі: де були Русини підчас сеї боротьби, що мала таке далекосягле значінне в історії українських земель, звернувши їх історію зовсім на новий шлях? Перечитуючи звістки про сі війни, по однім боці стрічаємо Поляків і Угрів, по другій звичайно фігурує Литва, часом з Татарами, і зрідка лише згадують ся Русини, так як би війна вела ся зовсім без Русинів, або з випадковою й другорядною їх участю. Як належить се толкувати — чи пасивністю Руси до сеї боротьби, що рішала їх дальшу долю, чи тільки недовладністю наших джерел?

І одво і друге, скажемо на се. Русь не була такою пасивною, як виглядало б з буквального змісту джерел, але, здасть ся, її участь не була й так енергічна, як могли б надіяти ся ми, міряючи ех post значінне сеї війни її результатами, з котрих деякі вповні показали себе тільки десятки або й сотки літ пізнійше.

Не підлягає сумніву передо всім, що литовські князі в боротьбі за галицько-волинські землі респоряджали головно, майже виключно руськими, і то перед усім такі місцевими силами. З литовської сторони сю боротьбу вели майже виключно місцеві князі: Любарт, Юрий Наримунтович і Кейстут — як володар Берестейсько-дорогичинської землі. Посторонні князі як Ольгерд, Явнута й ин. виступають рідко, й реальна участь їх у війні зовсім незначна. Отже Lithuani — се тільки політична, властиво — династична фірма, в дійсности ж боротьбу ведуть Русини під проводом своїх нових князів з литовської

¹⁾ Monum. Pol. h. II с. 720, 734—5.

династії. Польсько-литовська боротьба за руські землі властиво була українсько-польською боротьбою, боротьбою українських земель, що під проводом литовських князів хотіли оборонити ся від польського завоювання. Тому й накликаючи пап до помочи, Казимир все говорить про боротьбу з Литвою й Русією, з „невірними й схизматиками“ (невірні означають тут Литву й Татар, схизматики — Русь).

Та і в самих тих скупих оповіданнях про війни від часу до часу стрічають ся звістки, що кидають промінчик сьвітла на дійсні відносини. Так серед угорських оповідань про походи Людовика „на Литву“, як звать ся сі походи в угорських урядових грамотах, деякі не видержують сеї термінології й говорять про „невірних Русинів“, що воювали вкупі з Литвою¹). В описи подорожі Людовика з під Белза на Угорщину проскакує кілька інтересних подробиць: при повороті довідуєть ся король, що за ним женуть „сім тисяч Татар і дві тисячі Русинів“; на другу ніч король ледво не згинув в хаті, підпаленій якимсь „Русином“. В одній грамоті Казимира згадані галицькі бояре Васько і Яцко Бутвичі, властители Сулимова, в Львівській землі (в теп. Жовківськім), що втікши до „Литви“, разом з нею (десь мабуть в 1350-х рр.) напали на Галичину, і за се та маєтність у них була сковфікована²). В оповіданню Яна про війну за Дорогичин 1382—3 р., де противниками Поляків виступають тільки Litwani, нагло читаємо подробицю, що підчас облоги Дорогичина сими Литвинами „якісь Русини, бувши в замку, підпалили замок і перескочивши через мури замкові, уткнули до литовського війська“, рішивши тим війну, і т. и.

Не підлягає сумніву, що в боротьбі литовських князів з Польщею українська людність Волини стояла по стороні сих князів против Польщі. Тільки тим можна пояснити собі незвичайну витривалість волинських князів литовської династії в боротьбі з Казимиром, їх силу в обороні своїх волостей (пригадати хоч би ті дві славні обло-

¹) В грамоті 1352 р. про облогу Белза замок займають Lithuanii cum Ruthenis nostris infidelibus (невірних своему „законному“, угорському королеви). Див прим. 10.

²) Hereditas dicta vulgariter Sulimow ob infidelitatem Vaskonis et Iaczkonis dictorum Butwicz, olim heredum eiusdem hereditatis, ad nos iure devoluta fuisset et nostro dominio confiscata ex eo maxime, quod iidem ad Lituanos, nostros mortales inimicos, fugientes, terris nostris plura mala crudeliter cum eisdem Lituanis multis temporibus intulerunt. Маєтність сю надав Казимир в 1360 р. Поляку-шляхтичу з Велюньської землі (Kodeks Małopolski III ч. 739). Грамота видана 1360 р., але сковфікована маєтність aliquamdiu належала до короля, отже утеча Бутвичів мусіла стати ся десь може ще перед перемирєм 1352 р.

ги Белза 1352 і 1377 р.) і незвичайну легкість, з якою при першій нагоді вертають вони собі назад відібрані від них замки й волости. В усім сім відчуваєть ся, що сі князі ведуть боротьбу на своїх, приязнім для них ґрунті. Повторяєть ся те саме, що бачили ми в відносинах землі до своїх князів з руської династії. А хоч се тільки пасивне поперте, то треба памятати, що скільки знаємо, більшої активності не показувала Волинь і давнійше, в руських часах, коли виступала по стороні симпатичних їй князів.

Інакше представляєть ся становище Галичини. Навіть такої пасивної гравітації до литовських князів, яку ми спостерігаємо на Волини, нема тут слідів. По тій організованій Дедьком в 1340 р. обороні, що теж виглядає ділом боярським, а не народнім, — не стрічаємо ніяких вказівок на якусь власну боротьбу сього краю з польською силою, з польською зверхністю. Се ще не дивно, бо й на Волини не можемо ми сконстатувати ініціативи самого народу в боротьбі з Польщею. Важнійше те, що в Галичині Любарт і иньші русько-литовські князі не знаходили, видко, навіть такого прихильного ґрунту як на Волини. Часами Любартові удаєть ся захопити силою той або иньший галицький замок, але Галичини опановати не удаєть ся так, як то удавалось йому з волинськими землями. Його успіхи переважно кінчили ся тільки на грабівничих походах і спустошеннях. Видко, тут не було ані в боярстві, ані в народніх масах такого спочутя для нього, як на Волини, хоч не було, розумієть ся, спочутя й для Поляків.

Пояснити се браком національного почутя, або більшою слабкістю його — трудно. Навпаки — Галичина, як я вже підносив, споконвіку була ареною боротьби Польщі й Руси, і тут антитеза сих двох національностей виступає найглубше й найранійше¹⁾. Причини мусіли бути иньші. Я шукав би їх перед усім в відміннім становищі Любарта, і в ролі боярства.

На Волини Любарт осідає відразу, може ще за життя Юрія-Болеслава. З тою податливістю для руської культури, руського життя, якою взагалі визначали ся Гедиміновичі, він мусів уже дуже скоро з'асмілювати ся поволні з Волинею й волинським життям, стати тут своїм чоловіком, звязати себе тисячними нитками з землею, з її верствами, з її інтересами. Тому на Волини дивили ся на нього як на свого князя й підтримували його як підтримували своїх князів з династії Ігоря, Мстислава або Романа, не більше, але — й не менше.

Для Галичини Любарт був і зівстав ся чужинцем. Його іменем

¹⁾ Див. т. II с 414—5.

правило тут боярське правительство, правдоподібно з Дедьком на чолі. Супроти того тримати ся Любарта в Галичині значило — тримати ся з сього боярського правительства, що під його номінальною фірмою правило тут всевластно й безконтрольно. Боярська ж управа не тішила ся популярністю в Галичині, се ми знаємо ще з часів галицьких замішань XIII в.; а Любарт, що давав їй фірму, повторяю, був для Галичан чужинцем, литовським княжичом, з котрим ніщо людей не вязало, котрого імя нічого їм не говорило. Ініціатива ж народніх мас до самоуправи, до розпорядження долею землі була в Галичині підкопана, атрофірована здавна, за руських часів.

Але галицькі бояре — можна на се сказати — були заінтересовані тим, щоб правити далі землею іменем Любарта; чому ж вони не старали ся помогти Любарту задержати при собі Галичину? Розумієть ся, за браком всяких докладніших звісток про Галичину з часів польсько-литовської боротьби за руські землі, в такі більш детальні справи входить трудно, але де що можна піднести.

Як я вже сказав, перше і здаєть ся — остатнє поважне супротивленне, яке Галичина дала Казимирови, був ділом боярської регенції — Дедька з його сторонниками. О скільки при тім Дедькови удало ся подвинути до боротьби з Казимиром народні маси, джерела наші не кажуть. Головною силою в руках Дедька виступають спрваджені ним Татари. При тім іще Ян з Чарикова — одинокий хто оповідає щось більше про се, представляє справу так, що заходи Дедька не були навіть акцією цілого боярства. Він каже навіть, що цілу справу вели Дедько з Данилом de Ostrow на власну руку, „без відомости иньших бояр“ (*etiam aliis nobilibus Russiae id ignorantibus*). Деякі історики з сього роблять навіть такий вивід, що мовляв иньші бояре були прихильниками польської зверхности¹⁾. Вивід занадто скорий, бо коли иньші бояре не знали чи не брали участі в акції Дедька, то на се могли бути різні причини. Але таки не можна й відкинути з легким серцем звістку Яна про ту частинність боярської акції 1340 р. В ній мусить бути побільшенне: Дедько мусів мати великий вплив в боярських кругах, коли міг удержати ся й пізнійше управителем Галичини; він мусів мати за собою значну партію. Але попри се могли бути між боярством і течії неприхильні Дедькови, й просто безвладні, інертні маси, що в XII — XIII в. без опозиції приймали окупацію угорську, а нарешті могли бути й такі групи, що надіяли ся при зміні управи щось для себе заробити. Особливою солідарністю галицьке боярство, як знаємо, не грішило ніколи.

¹⁾ Górski Połączenie Galicyi s. 26, пор. Төрлецький Політичні події с. 17.

Що Дедько звернув ся по татарську поміч, в тім не було нічого дивного ані нового — се була тактика переказана ще політикою Льва й його наступників. Але мовчанне про сильніший народній рух може мати своє значінне. В тім могла відкрити ся ахілева пята галицького боярства — його непопулярність в землі, що підтїяла і сю його національну боротьбу з Польщею.

Казимиру ж події 1340—1 рр. могли дати науку на будуще в різних напрямках. Забравши ся потім до окупації Галичини, він, як уже знаємо, постарав ся знеутралїзувати Татар і тим вибив головну, або й одинокую зброю бояр-опозиціоністів. Далі, міг він використати брак солідарности серед бояр, підтримувати напрями протівні тій партії, що вела політику національну, а саму сю партію ослаблювати всякими способами, острійшими й лагіднішими. Я навів уже згадку про боярську маєтність сконфісковану Казимиром, за те що її власники, бояре Бутвичі брали участь в походах по стороні Любарта. Так поступали з відважнішими; боязливійші присїли й самі. Се все могло б нам зовсім добре пояснити, чому по р. 1349 ми вже не чуємо в Галичині ніякого серйознішого опору Польщі.

Внутрішня політика Казимира в Галичині все ще нам звісна досить мало — властиво, знаємо тільки деякі сторони її. Вона робить те вражінне, що Казимир старав ся жити можливо в згоді з руськими елементами Галичини, не дражити, не зражати їх безпотрібно. Але при тім вів безоглядно політику: „Галичина для Польщі“. Не в'язучи ся своїми обовязаннями до Угорщини, а може — власне супроти угорських претензій на Галичину, старав ся він як міцнійше звязати її з Польщею, ввести в її нутро елементи прихильні Польщі — польські й німецькі і зробити з сеї української землі провінцію польську. Його торговельна політика — замкненне доріг на Україну для чужоземельних купців, протекція краківським купцям, що мали користувати ся фактичним монополем торгівлі на Русі характеристична взагалі для його руської політики, а його вискази, якими відповідав він на прошенне шлезьких купців, аби їм відчинено дорогу на Русь, дуже виразисто малюють перед ним його credo: „я здобув Русь своїми власними людьми і дорога (на Русь) має служити тільки моїм людям“, „нікому не хочу прияти, тільки своїм людям, бо вони помагали мені на Татар і иньших ворогів“¹⁾. Здержливість Казимира в церковних справах може служити показчиком його відносин до Руського елемента взагалі. Але його нечисленні надання чи

¹⁾ Breslauer Urkundenbuch, I с. 170 і 172 (цитати в VI т. сеї Історії с. 31, де мова про торговельну політику Казимира).

політичній особності цих земель, в них проявляв ся нераз досить сильний нахил в сторону в. кн. Литовського. Але претензії в. кн. Московського й деяких інших сусідів — нпр. Шведів і ливонських рицарів на землі Псковсько-новгородські, Новгорода на Псков, — вимагали пильної уваги і боротьби з ними суперниками та їх політичними впливами, а в. кн. Литовського не ставало на се. При своїй великості дуже слабосиле, бо слабо організоване, при тім все zagrożене само від півночі — від пруських і ливонських рицарів, воно не спромогло ся на таку інтензивну політику. Тож з винятком Смоленської землі, де вкінці литовська політика взяла перевагу, в інших землях вона скрізь була побита політикою московською, наслідком того, що литовські князі не показували відповідної витривалости й інтензивности в своїй політиці. Вона все мала характер уривкових проявів, скороминущих поривів, обчислених на здобуток легкий, що не коштував би ніяких зусиль, і ніколи не спромагала ся допильнувати справи.

Тим часом отже як дальше розширення території в. кн. Литовського в землях білоруських і великоруських, на північно-східних пограничах вводило його провідників в тяжкі конфлікти з сусідніми державами і вимагало напруженої уваги та завжди готових сил, — в українських землях подніпрянських, східних територіальні здобутки могли робити ся з мінімальною тратою енергії. Одиноким політичним чинником, з котрим можна було увійти в конфлікт за українські землі — Татарська орда була в другій половині XIV в. в повнім розстрою й упадку. Тож в сім напрямі й розвивають ся головню територіальні здобутки в. кн. Литовського в другій половині XIV в.

На жаль сей процес прилучення українських земель звисний нам незвичайно мало¹⁾. На те зложили ся різні причини. Був то най-

¹⁾ Про прилученне українських земель до в. кн. Литовського див. Антонович Монографії с. 113--5, 120--8 (більше про Київщину й Поділе), Дашкевич Замѣтки с. 42 і далі (тільки про Київщину й Поділе), монографії Голубовського й Вагалія про Сіверщину (про литовську окупацію дуже мало й поверховно), Зотова О черниговських князяхъ по Любецкому синодику (с. 212 і далі, стараннійше й детальнійше, найліпше, що ми мали до тепер для історії окупації Сіверщини). Про Київщину — моя Історія Київщини с. 470 і далі, також див. ще праці що дотикають сеї справи, вказані в прим. 2. До окупації Поділя ще Н. Молчановского Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 р. Далі, сюди належать згадані вже загальні огляди територіального складу в. кн. Литовського: Любавского Областное дѣленіе и провинціальное управление в. кн. Литовского с. 36 і далі (коротко і компілятивно) і Леонтовича Очерки історіи русско-литов-

глухійший час в історії подніпрянських земель, наслідком упадку державного, а з тим і культурного життя¹⁾, і про се житте повний брак всяких звісток в джерелах, не тільки своїх — їх же маємо зовсім, а й чужих пам'ятках. Сам же процес переходу сих земель під зверхність литовських князів переходив так тихо й незаметно, що не лишив сліду в джерелах сусідніх країв. Причина того лежала в характері самої сеї анексії, і про се скажемо трохи низше.

В хронологічному порядку звісток треба почати від Сіверщини. Ми знаємо²⁾, яким житем жила вона в XIV в. — розбита на множество дрібних, безсильних князівств, в сильній залежності від Татар. Про жите поодиноких сих князівств давньої Чернигівщини з сих часів дуже мало взагалі знаємо; тільки події голосніші або припадком занесені поголоски заходили в літописні збірки сусідніх країв. Знаємо вже, що з сього погляду найбільше пощастило ся Брянському князівству. Завзята боротьба між його князями з смоленської династії (що захопила Брянськ десь на початку XIV в.), ведена з участію громади, з такими драстичними епізодами, як убийство князів громадою³⁾, звертала на себе увагу сусідніх земель, і в літописних збірниках переходило ся кілька звісток про брянські події 1-ої пол. XIV в., хоч і відірваних та розріжних. Сій обставині завдячуємо і відомість про рух в. кн. Литовського на сіверську територію; вихідною точкою його був, очевидно, перехід Брянська під зверхність литовських князів.

Ся окупація Брянська литовськими князями, безперечно, стояла в звязку з смоленськими справами. Ольгерд від початків свого панування дбав про те, щоб Смоленську землю привести в повну залежність від в. кн. Литовського. Але Смоленщина вагала ся між Литвою й в. кн. Московським, і московські князі, опираючи ся на прихильні елементи, також старали ся привести Смоленську землю в залежність від себе. На сім ґрунті витворила ся боротьба за Смоленськ між в. кн. Литовським і Московським, що потягнула ся до кінця XIV віку.

скаго права г.л. V, VI, VIII (ширше, але також переважно компілятивно, і багато помилок). Нарешті генеалогічні праці Стадніцкого і Вольфа дотикають сих питань в біографіях поодиноких членів Гедиминової династії — *Stadnicki Synowie Gedymina*, I (біографії Патрикя Наримунтовича й Коріатовичів) і *Bracia Władysława Jagielly* (біографії Корибуга, Дмитра й Володимира Ольгердовичів), *Wolf Ród Gedymina* (біографії тих же князів). З усім тим нев'ясненого й спірного зістаєть ся тут іще дуже багато.

¹⁾ Див. в т. III² с. 189—191.

²⁾ Т. III² с. 175 і далі. ³⁾ Т. III² с. 181, 18—8.

Брянське князівство, зайняте смоленськими князями, через се саме також входило в сю гру. Під р. 1356 читаємо в Никонівській компіляції (одинокім джерелі в сій справі), що в осени того року Ольгерд „воеваль Брянскъ и Смоленскъ и у князя Василя смоленського полонилъ сына“¹⁾. В Смоленську тоді князем був по всякій правдоподібности Іван Олександрович, отже сей літописний Василь названий смоленським, очевидно, тільки по приналежности до смоленської династії, а був князем брянським; про брянського князя Василя говорить слідом низше та сама компіляція. Здогадують ся, що сей Василь, званий Івановичом в генеалогіях, був сином смоленського князя²⁾. В усякім разі звязок сього Ольгердового войовання в Брянськім князівстві з його смоленською політикою зазначений в наведеній звістці зовсім ясно.

Під тим же 1356 р. Никонівська компіляція оповідає далі, що князь Василь їздив в Орду й привіз звідти ханську грамоту (пожалованіє) на Брянське князівство; оповідання неясне: не видно, чи то Василь що йно дістав ся на Брянське князівство, чи тільки дістав собі потвердження на нього. „Мало время перебывъ тамо“ (на брянськім столі), каже компіляція далі, сей Василь умер, і по його смерті в Брянську почали ся великі замішання й розрухи: „мятежь отъ лихихъ людей, и замятия веля и опустѣніе града“, „и потомъ нача обладати Брянскомъ князь велики литовскій“.

Як бачимо, слова досить неясні. Не сказано, як багато минуло часу до того „потом“, і се дало навіть причину до здогаду, що мовляв Ольгерд опанував Брянськ значно пізпійше, десь при кіпці 60-х рр. Привод до такого здогаду давала та обставина, що нам звісний в 70-х рр. XIV в. князь Роман брянський; в декотрих джерелах, він зветь ся також і чернігівським, а походив по всякій правдоподібности з сіверської династії³⁾.

Але не можна так толкувати оповідання Никонівської компіляції: припускати, що вона забігла тут вперед на кільканадцять літ, згадуючи про Ольгердову окупацію, й що той „мятежь“ і „замятня“, так сумарично нею згадані, потягнули ся на довгі літа. Се не відповідало б звичайному способу її оповідання. Згадана нею литовська оку-

¹⁾ Никон. л. II с. 228. Здогади (дуже гіпотетичні) про сю кампанію у Голубовского *Исторія Смоленской земли* с. 174 і 318, також у Антоновича *ор. с. с. 112*.

²⁾ Голубовский *ор. с. с. 174*; Антонович натомість уважає Василя ніби братом смоленського князя (в тексті його оповідання єсть очевидна помилка).

³⁾ Про сього Романа див. прим. 17.

пація Брянська мусіла наступити не дуже пізнійше десь в р. 1357—8, що найдалше, мусіла вона стати ся. Припустити хиба, що раз опанувавши Брянськ, Ольгерд потім його стратив чи відступив добровільно тому Роману? Се було б лекше, але діло в тім, що сей Роман титулуєть ся князем брянським і чернигівським і тоді, коли зовсім безпечно не був ані князем брянським ані чернигівським, а саме в оповіданнях про його смерть, що наступила 1401 р. Тоді він був, безперечно, князем тільки титулярним; але коли він став таким, і коли дійсно княжив в Брянську й Чернигові — сього ми не знаємо. В 1370 р. Брянськ у всякім разі мусів належати до в. кн. Литовського. Того року, підчас боротьби з Ольгердом, в. кн. московський послав своє військо на Брянськ, а в перемирній грамоті потім згадуєть ся уже „князь Дмитрий брянський“ — Ольгердович, Дмитро Старший¹⁾.

Хоч окупація Брянська, як уже сказано входила властиво в смоленську акцію Ольгерда, але вона таки ввела його в круг сіверських справ і була початком до дальших здобутків в. кн. Литовського в Сіверщині. Час, обставини і розмір їх зостають ся нам незвісними. Бачимо тільки, що в остатній четвертині XIV в. литовські князі уже держать всі головнійші столи давньої Чернигівщини: окрім Брянська іще Чернигів і Новгород Сіверський; крім того звісні ще як волости литовських княжат Трубчевськ, Стародуб, Рильськ.

Звичайно приймають, що здобутки сі належать іще до часів Ольгерда († 1377). Се дійсно можна уважати так як би певним. І з огляду на хронологію, бо переважну частину сих волостей бачимо в руках литовських княжат уже в остатніх сімдесятих і перших вісімдесятих роках. Стародуб і Трубчевськ виступають як литовські городи вже 1379 р., Новгород 1386²⁾. І з огляду на те, що сі волости держить ціла маленька група другорядних членів Гедиміпової династії. На свою руку як би вони могли дістати ся сюди? Очевидно, вони дістали свої волости, бодай головні їх части, уже готовими від якогось сильнійшого литовського князя, що здобувши, роздав їх в держави. В такім разі очевидно був то Ольгерд. Супроти того окупацію Сіверщини мусимо власти з найбільшою правдоподібністю на шістдесяті—сімдесяті роки.

Супроти незначних сил посаджених тут литовських княжат труд-

1) Воскр. II с. 17, Собрание госуд. грам. I с. 52.

2) Воскр. II с. 34: в. кн. московський послав „воевати литовськихъ городовъ и волостей, они же шедше взяша городъ Трубчевскъ и Стародубъ и инья многія волости и села“. Про Новгород найдавніша згадка в грамоті Корибута 1386 — Codex epist. Vitoldi ч. 29.

по припускати й те, щоб вони могли на власну руку значно розширити одержані від Ольгерда волости, — хоч гонорували ся вони дуже. Отже їх волости в тих пізнійших розмірах, в яких бачимо їх, можна в головнім уважати здобутком Ольгердових часів. На жаль тільки наші відомости про їх волости і пізніше дуже неповні. В грамотах Дмитро Ольгердович (оден з старших синів Ольгерда) титулуєть ся князем брянським; з иньших джерел знаємо, що до нього належав іще Трубчевськ. Його менший брат Корибут, що мав також календарне імя Дмитра, титулуєть ся в грамотах князем новгородським, або „новгородським і сіверським“, а в поминальних записках зветь ся „великим князем чернігівським“, так що Чернігів мусів також до нього належати. Нарешті третій литовський князь — їх стрієчний брат Патрикий Наримунтович (по християнському імени — Глібович або Давидович) звісний нам в 80-х рр. як князь стародубський, а до його волости мусів належати також і Рильськ, де бачимо ми в 90-х рр. його сина Василя, а можливо що й більше волостей на Посемю. Можливо, що й іще які небудь литовські княжата окрім них мали тут свої волости — бо, повторюю, відомости наші про литовські волости в Сіверщині в остатній четвертині XIV в. так припадкові, що про повність їх не може бути й бесіди. Литовські волости, певно, не обмежали ся вчисленими, тільки більше їх не згадують наші скупі джерела¹⁾.

Коли глянемо на мапу, побачимо, що вчислені литовські волости ґрунують ся в західній частині Чернігівщини. Друга важна обставина, що в сій частині ми зовсім не знаємо тих дрібних самостійних князівств з старої української династії, які в таким великим числі виступають в східній часті Чернігівщини. Се приводить до здогаду, що Ольгерд забрав в безпосередню залежність і роздав своїм своякам в державу всю західню половину чернігівських волостей — поріччя Сожи, Снови й Десни, пограничні з минськими волостями, приведеними в залежність від Литви ще в першій половині XIV в. Східня ж частина чернігівських волостей зістала ся й далі переважно в руках дрібних княжих родів з старої династії, вчислених у нас уже вище²⁾.

Сі дрібні князівства в остатніх десятиліттях XIV в. опинили ся в досить трудній ситуації. Давнійший зверхник — Орда ослабла зовсім, а натомість з різних боків простягали до нрх руку сусідні князівства в своїх змаганнях до політичного зросту й переваги. Від

1) Про литовських князів в Сіверщині див. прим. 18.

2) Т. III² с. 180.

півночі наступало в. кн. Московське, від заходу Литовське, а під проводом талановитого свого князя Олега († 1402) і Рязанське князівство пробувало розширити свою силу й вплив коштом сих „верхівських“ князівств. Наслідком того в останній чвертині XIV і в початках XV в. бачимо тут велике вагання й боротьбу різних політичних впливів.

Ольгерд, оманувши західні чернігівські волости й обсадивши їх своїми свояками, старався різними способами ширити свій вплив також і в східних волостях. Принагідно довідуємось наприклад, що він видав свою доньку за Івана князя новосільського, і в війні з Москвою московське військо „заїхало“ князівство свого литовського союзника. На це Ольгерд скаржився в 1371 р. між иньшима справами царгородському патріарху, а Новосіль вчисляє між волостями собі союзними, чи васальними. Друга донька його Федора була за иньшим верхівським князем — Святославом, князем карачевським¹⁾. Далі, в тім же листі до патріарха Ольгерд згадує, що його присяжник (власиво — слуга, *бодло; мов*) Іван князь козельський, присягнувши йому з своїми братами й дітьми, потім покинув свою сім'ю й утік до в. кн. московського.

Між волостями забраними від нього Москвою Ольгерд називає тамже Березуй, Калугу і Мценськ. Можна думати, що ще Ольгерд забрав і Любутеськ над Окою, в сусідстві Калуги, хоч він виступає литовським городом тільки в р. 1396²⁾. Отже в руках Литви, в безпосередній залежності бачимо цілий ряд городів на московській границі. Тримавши їх в своїх руках, вона, як бачимо, старалася задержати під своїм впливом і ті дрібні східні князівства, різними способами привязуючи до себе їх князів.

Але як бачимо з тих згадок Ольгердового листа, вже за часів Ольгерда Москва, як в иньших сферах, так і в Чернігівщині не без успіху робила конкуренцію Ольгердовим впливам. Ще сильнішим стає її вплив по смерті Ольгерда, коли в литовській політиці показується певне ослаблення, аж поки, з дев'яцятим роками, не заберає в ній проводу сильна рука Витовта.

Поруч Москви, як я вже сказав, пробував розширити свій вплив в чернігівських волостях також і рязанський князь. Між васальними Олега рязанського бачимо князів елецьких і козельських, а в 1396 р. Олег звів війну з Литвою, пробуваючи забрати Любутеськ. Але московський князь тоді посередничив і „відвів“ Олега, тим більше, що

¹⁾ Рус. истор. библ. VI дод. с. 135, Никон. III с. 26.

²⁾ Воскрес. II с. 70.

й горожане йому не піддавались, а Витовт слідом відвдячився сильним спустошенням Рязанської землі. В 1402 р., після успішної участі в смоленських справах, Олег вислав військо з своїм сином Родославом на Брянськ, але литовські князі — Лугвен мстиславський і Олександр стародубський перестріли його під Любутськом і знищили. Тим і закінчилися рязанські заходи в Чернігівських волостях¹⁾.

Взагалі успіхи Рязани, навіть за часів Олега, були досить слабкі й не дорівнювали московським, а по смерті Олега сама Рязань підпадає під зверхність в. кн. Литовського. Натомість московські впливи і перед управою Витовта і потім були дуже сильні в чернігівських землях, так що навіть на самих Гедиміновичах ці московські впливи показували свою силу. В р. 1379, підчас розмиря з в. кн. Литовським, Дмитро московський вислав військо на Сіверщину під проводом свого стричного брата Володимира і литовського емігранта Андрія Ольгердовича. Військо се взяло Трубчевськ і Стародуб, попустошило „многія волости и села“; чи зробило які територіальні здобутки — не видно, але інтересно, що сам тодішній князь брянський Дмитро Ольгердович Старший, може — не без впливу свого брата емігранта, піддався Москві і вступив у службу московського князя. Свої сіверські волости, здається, йому в своїх руках задержати при тім не удалося, і він від московського князя дістав у державу Переяславль суздальський. В московській службі він зіставався до р. 1388, коли вернувся назад до Литви²⁾.

Пізніше в дуже близьких відносинах до Москви стоїть Олександр Патрикєвич стародубський. Він наїздить до Москви, завязує там родинні відносини (видав доньку за одного з братів в. князя), а в 1406 р., підчас війни Литви з Москвою, як доносили пруським рицарям з Литви — сей Олександр хотів перейти на сторону Москви, і Витовт серед походу казав його арештувати. Вигнаний з арешту взяв він слідом участь в громадній еміграції сіверських князів в Москву (про неї низше), разом з Свиргайлом, тодішнім князем сіверським, і своїм батьком Патрикєм³⁾.

¹⁾ Никон. III с. 5, 96, 184, 187, Воскр. II с. 70, 75.

²⁾ Воскр. II с. 34, Никон. III с. 45 і прим. 18.

³⁾ Карамзін V пр. 254, Воскр. II с. 76 і 82, Codex epist. Vitoldi ч. 352 (тут мабуть мова про Витовтів похід звисний з московських і пруських джерел — Воскр. II с. 78, Scr. rer. prus. II с. 282). Про становище князів чернігівських династій при кінці XIV і на початку XV в. див. у Зотова ор. с. с. 214 і далі, Любавській ор. с. с. 50 і далі. Про Олександра стародубського спеціально — Wolff Kniazowie с. 172.

В сім нахилі сівєрських княжат Гедиминової династії до Москви не можна не добачати, попри спеціальні, особисті мотиви, впливу тодішнього загального вагання сівєрських волостей між Литвою й Москвою, що дає себе знати ще виразнійше на поведенню місцевих руських династій. На жаль наші відомости про них взагалі досить бідні, і тільки припадком, від часу до часу одна або друга літописна записка кидає на се сьвітло.

Нарікання Ольгерда на те, що Москва відбирає від нього верхівські городи й перемає його присяжників, ми вже бачили. Підчас московського походу 1375 р. на литовського союзника — в князя тверського, в московськiм війську бачимо таких князів чернигівських династій: Романа Михайловича брянського, Романа новосильського, Семена оболенського, Івана торуського. Підчас війни з Мамаєм 1380 р., коли в. кн. литовський і рязанський стояли по стороні Мамає, в рядах московського війська окрім „Дмитра брянського¹⁾ со всею брянською силою“ джерела згадують ще й пньших князів чернигівських волостей: Федора й Мстислава торуських, Федора елецького, Степана новосильського²⁾. Підчас війни Москви з Рязанню 1385 р. брали в ній участь по стороні Москви Роман новосильський і князі торуські.

Торусу (на Оці, низше Калуги) скоро по тім формально прилучено до в. кн. Московського: в 1392 р. в. кн. московський, виробляючи в Орді собі грамоту, між московські землі включив і Торусу. Десять літ пізнійше се стало ся і з Козельськом: в 1405 р. в. кн. московський віддав уже його свому стрію „въ в-удѣль и въ вотчину“, „како было за мною за в. князем“. Але що сей здобуток, видко, не уважав ся ще зовсім певним, то в. кн. заразом означає, яку пньшу волость має дістати Володимир, „якби якимсь чином відібрано Козельськ від Володимира або від його дітей“³⁾. Сі припадково переховані звістки показують виразно, як великі були впливи Московської держави на території давнього Чернигівського князівства, і як повільно, але успішно розширяла ся в сім напрямі московська територія.

В р. 1408 стала ся, як я вже згадував, громаднa еміґрація

¹⁾ Се Дмитро Ольгердович Старший, згаданий вище.

²⁾ Воскр. II с. 22, 36. 39, Никон. III с. 54, Карамзін V пр. 71 і 80, Тагішев IV с. 281.

³⁾ Собрание госуд. грамотъ и дог. I с. 66 (пор. Пловайській Сочинения I с. 120 і 70), Воскр. II с. 62. Одного з князів козельських Федора бачимо в московській службі як воеводу в р. 1408 — Воскр. II с. 82.

сіверських князів до Москви. Московські літописи записують сей факт так: „лиця 26 приїхав з Брянська до в. князя, служити йому, литовський князь Свйтргайло Ольгердович, а з ним владика брянський (властво чернігівський) Ісакій, Патрнкий (Наримунтович) звенигородський (князь стародубський, чому названий він тут звенигородським — не ясно), князь Олександр звенигородський (його син, згаданий уже Олександр стародубський), з Путивля кн. Федор Олександрович, князь Семен перемишльський, князь Михайло хотетівський, князь Урустай менський, і бояре чернігівські, брянські, стародубські любутські й ярославські. В. князь Василь (московський) прийняв Свйтргайла з великою честю й дав йому в державу Володимир“ з иншими волостями¹⁾.

Се оповідання цінне для нас і з того боку, що кдає світло на становище обох конкурентів — Литви й Москви в Сіверщині при кінці XIV то на початках XV віку. Сі емігранти — все литовські піддані або присяжники. Отже такими виступають тут, окрім Гедиміновичів, князі східніх чернігівських волостей: кн. путивльський, кн. хотетівський (одна з лійній кн. карачевських, на місце їх „князівства“ вказує с. Хотетово за Окою, в теп. Орловським пов.), кн. перемишльський (Перемишль над Окою, повще Калуги), далі — бояре з Любутська і з смоленсько-чернігівського пограпича — з Рославля²⁾.

Вачимо отже, що як і за Ольгерда, так і тепер, при кінці XIV і на початку XV в. литовське правительство, не обмежуючи ся західньою Чернігівщиною, хотіло держати в своїм впливі й східню. Для того старало ся воно мати свої опорні точки — замки там, серед дрібних княжих волостей, щоб тримати їх в залежності від себе. Але тогож хотіла й Москва, і скоро тільки приходило до розриву між Литвою й Москвою, зараз виявляла ся на сій точі емуляція тих двох держав. В 1371 р. Ольгерд нарікав на Москву, що позаберала йому пограничні замки — Мценськ і Калугу. Коли за Витовта, при добрих взагалі відносинах між Москвою й Литвою, прийшло до короткого розмиря в рр. 1406 — 8, знову виходить теж саме: припадково довідуємо ся, що литовське військо захопило Одоїв, а з другого боку не без впливу, очевидно, московського правительства сівер-

1) Воскр. II с. 82, пор. Никон. III с. 204.

2) Що до „Урустай менського“, то таких князів зрештою не звісно. Д. Зотов (с. 128) здогадуєть ся, чи не треба розуміти тут місто Мену, недалеко Десни, в сусідстві Сосниці, але повторюю, таких князів зрештою незвісно. Може се Минськ — але й там таких князів не знаємо.

сьві князі Гедиминової династії — Свиртригайло й стародубські Наримунтовичі піддають Москві свої волості й замки. Деякі пограничні замки Москва при тім таки задержала при собі — нпр. Любутеськ бачимо потім, в р. 1410 серед волостей московських, і аж пізніше Литва вернула його собі¹⁾.

Взагалі на сім пограничю московські й литовські впливи спирали ся дуже сильно. Тільки з ослабленням московської політики, по смерті в. кн. Василя Дмитровича († 1425), коли Витовт не тільки підбиває свому впливу рязанських князів, але і в відносинах до московського князя стає в ролі опікуна, — здобувають литовські впливи перевагу над московськими і в східній Чернігівщині. Але з відродженням політичної сили Москви й ослабленням литовської політики за Казимира московська політика здобуває собі назад сю утрачену позицію й починає проявляти свої впливи ще інтензивніше, користаючи з загального повороту, який довершив ся у внутрішній політиці Литовської держави в XV в.

И забіг дещо вперед, аби дати можливо повний образ політичної ситуації в чернігівських волостях і не вертати ся до неї пізніше (доля східніх, верхівських волостей не багато нас й інтересує, бо їх звязок з нашою історією тільки історичний, а лежать вони вже на чужім етнографічнім ґрунті). Тепер вернімось до пньших Ольгердових здобутків в українсько-руських землях — в Київщині й на Поділю.

Про Київщину з XIV в. нам звісно до розпуки мало. Бачили ми вже²⁾, що деякі її части, від північного заходу, були, правдоподібно, ще перед Гедимном відірвані й прилучені до в. кн. Литовського, а за Гедимна, як показує епізод 1331 р., київський князь стояв під певним політичним впливом Литви, хоч зіставав ся в формальній безпосередній залежності від Татар (татарський баскак в Київві поруч київського „князя“ Федора). Такий стан річей перетягнув ся, очевидно, і в часи Ольгерда, аж нарешті Київщину в цілости прилучено до земель в. кн. Литовського, то значить — посаджено тут одного з литовських князів. Про се одинокую відомість подає одно дуже пізне джерело т. зв. Густинська компіляція, зложена в XVI-XVII вв. на Україні на підставі джерел руських московських і польських. В пій читаємо під рр. 1361-2:

„Въ лѣто 6769 (1361). Въ Києвѣ на княженіи Феодоръ. Въ сіе лѣто поставиша во Львовѣ перваго бискупа Кристина.

„Въ лѣто 6870 (1362). Дмитрій, князь московскій, согна изъ Галича московскаго князя Дмитрія, а изъ Стародуба Іоанна. Въ сіе лѣто Ольгердъ побѣди трехъ царковъ татарскихъ и зъ ордами пхъ, си есть Котлубаха, Качбея, Дмитра, и оттоли отъ Подоля изгна власть татарскую. Сей Олгерд и инния рускія державы во власть свою пріяты, и Києвъ подъ Феодоромъ княземъ взятъ, и посади въ немъ Володымера сына своего, и нача надъ сими владѣти, имъже отцы его данъ даяху“¹⁾.

При сих звістках маємо на маргінезі цитати на Кромера й Гваніні, і з них компілятор дійсно взяв звістки про еп. львівського Кристина та про побіду Ольгерда над татарськими „царками“ й окупацію Поділя²⁾, тільки звістка Гваніні про той Ольгердів похід в оригіналі дати не має. Звістки про те, як в. кн. московський прогнав князів галицького й стародубського з їх волостей, взяті з московського джерела — ми маємо сі звістки в Никонівській компіляції (XVI в.), тільки під р. 1363 (6871); компілятор взяв їх, очевидно, думаючи, що мова йде про український Галич і Стародуб. Джерело-ж звісток про Федора київського й відібране від нього Київа нам незвісне, тільки на стилізації бачимо вплив того-ж оповідання Гваніні про Ольгерда³⁾. Се одна з „самостійних“, взагалі досить печислених звісток в сій компіляції. Кажу — одна, бо очевидно, що й згадка про Федора під р. 1361 і записка про відібране від нього Київа Ольгердом зводять ся до одної.

Загальний, принагідний характер другої звістки — про відібране Ольгердом Київа від Федора показує, що се не була якась да-

¹⁾ Полное собр. лѣтописей II с. 350. Сій звістці в історії прилучення Київа надав рішуче значінне проф. Антонович (ор. с.) і дату 1362 р. взяв за рік прилучення. Одначе його гадка досить слабо прийняла ся в науковій літературі. Про саму дату 1362 р. я зазначив уже в своїй Історії Київщини (с. 492—3), що властиво рік 1362 р. не належить до записки про відібране Київа, а тепер розвиваю сю тезу трохи ближше.

²⁾ У Гваніні (Стрийковського): *(Olgerdus) Tartarorum regulos fratres germanos Kutlubachum, Kaczbeium et Dmeitrum profligavit Podoliaque eiecit — Sarmatiae Europae descriptio ed. 1581 f. 51 v., ed. 1584—т. I с. 321.* З цитат Густинської компіляції (рахунку аркушів) видно, що вона цитує не друковане видання Гваніні, а якийсь скорочений (рукописний) витяг з нього.

³⁾ Гваніні про Ольгерда: *Universam fere Russiam ditioni suae subjugavit, cuius principibus olim Lituani tributa solvere cobeantur.*

тована певним роком записка, надібана компілятором. З датою 1362 р. вона не стоїть в ніякій звязку, а входить до загальної замітки про здобутки Ольгерда на Руси. Натомість суха та бідна звістка про Федора під р. 1361 дає здогадувати ся, що вона як раз зачерпнена була з якогось джерела зі своєю датою, себто що в якимсь джерелі компілятор під тим роком знайшов згадку про князя Федора в Київі. Супроти того дуже можливо, що вся звістка про відібране Київів від Федора була комбінацією компілятора. Маючи записку під р. 1361 про князя Федора в Київі, а з другого боку — звістку, що Ольгерд надав Київ синові Володимирі, компілятор зовсім легко міг на підставі сього тільки, подати звістку про відібране Київів: говорячи про здобутки Ольгерда на Україні, сказати, що Ольгерд між иншим (без близького означення часу) відібрав Київ від кн. Федора й віддав синові Володимирі¹⁾. Звістку, що Ольгерд надав Київ Володимирі, компілятор мав в тій же Никонівській компіляції, звідки (або з її джерела) взяв записки про вигнання галицького й стародубського князів, тільки в нинішніх кодексах Никонівської компіляції ця звістка має пропущене ім'я Володимира²⁾. А що комбінаційну роботу ми у густинського компілятора мусимо однаково припускати під сим роком з значною правдоподібністю, се побачимо слідом низше — розбираючи його дату подільської окупації.

Взагалі поки ці звістки Густинської компіляції стоять так однаково й відокремлено як тепер, їх треба брати з певною обережністю. Що найбільше³⁾, подану під р. 1361 звістку про кн. Федора треба брати як *terminus non ante quem* окупації Київщини. Але єсть инь-

1) Можна б зробити здогад і цілком протилежний: мовляв з звістки про відібране Київів від Федора компілятор вивів, що в 1361 р. в Київі ще княжив Федор. Але такому висновку дещо спротивить ся. Головне, що звістка про відібране Київів не має дати і очевидно не мала її — компілятор не каже „въ сіе лѣто“, взагалі нічим близьке не означає час, коли Київ відібрано. По д. уге — звістка про Федора під р. 1361 така бідна, що ледво аби хтось став її умисно виводити.

2) „Въ же Олгердъ далъ сынови своему... славный великій градъ Кіевъ, и потомъ, по смерти Олгердовѣ отнялъ у него Кіевъ братъ его Скиригайло“ — під р. 1377, т. III с. 26 (деякі кодекси мають для імени Володимира прогалину).

3) Висловляюсь так обережно супроти иньших можливостей. Нпр. можна собі припустити, що під р. 1361 заблукала похибкою згадка про кн. Федора в Київі з-під р. 1331. Не можливо а ргіорі й таке, що густинський компілятор всі звістки про Ольгерда під р. 1362 вийняв готовими з якоїсь компіляції, але без дати.

ша обставина, яка робить в значній мірі реальним зближення окупації Києва з датою 1362 р. (або може 1363), під котрою вона записана в Густинській компіляції, — хоч само се зближення у густинського компілятора стало ся може й випадково. Се звістки про похід Ольгерда в полудневу Україну, переказані нам незалежно від себе в давнійшій русько-литовській літописі і в Никонівській компіляції, а в сій остатній при тім і датовні — а се нам в данім разі особливо важно — роком 1363. Можна з значною правдоподібністю здогадувати ся, що й відібранне Києва та осадження тут Володимира стояли в звязку з сим походом і конфліктом з Татарами, який при тім мав місце — що окупація Києва випередила або стала ся безпосередно по тім поході.

На сю хронологію кидає деяке світло тодішня церковна політика Ольгерда й церковні події в київській митрополії. Тому для вяснення хронології київської окупації варто нам коло них на хвилю спинити ся, стільки, розуміть ся, скільки се потрібне для нашої справи ¹⁾.

В 50-х рр. XIV в. Ольгерда дуже займала справа засновання осібної митрополії для земель, що належали до в. кн. Литовського. Коли не смерти м. Теодорита московське правительство вислало до Царгорода свого кандидата на митрополію — Алексія, вислав і Ольгерд свого кандидата-своєка Романа. По різних короводах висвячено їх обох на митрополитів. Алексій, іменований митрополитом „київським і всея Русі“, уважав Київ своєю катедрою. Але тому що Київ стояв тоді в сфері політичних впливів Литви, Роман не хотів йому Києва понустити, і між обома митрополитами виникла завзята боротьба за сю катедру. Зараз по сім посвященню Роман приїхав до Києва, але тут його не прийняли, мабуть тому, що мали свого митрополита, хоч не канонічно поставленого — Теодорита. Пізніше Київ займав, здасть ся, нейтральне становище й зарівно приймав і Алексія й Романа. Вкінці справа пішла на суд патріарха, і патріархий синод, докладніше означивши границі юрисдикції Романа (за першим разом се могло й не бути зроблено), признав Київ Алексієви (1356). Роман не прийняв сього рішення і не залишив своїх претенсій: з пізнішої синодальної постанови довідусмо ся, що він після того таки приїхав у Київ, тут сповняв митрополіччі функції „і називав себе без церемонії митрополитом київським і всеї Русі, а се знову викликало замішанне й непорядки в єпархії митрополита київ-

¹⁾ Спеціально сі церковні справи обговорені в т. V отсеї Історії с. 386 і далі.

ського і всеї Русі (Алексія), а володаря Литви (Ольгерда) привело до того, що він повстав на християн і починив їм великі страти і розлив крови“, як каже та постанова¹⁾. З свого боку й м. Алексій, щоб не дати Романови закорінити ся в Київі, приїздив сюди й більше як рік перебував тут. Справа знову пішла до патріарха, визначено було слідство на ґрунт (1361, липень)²⁾. Смерть Романа (1362) перервала його справу, але справа литовської митрополії потягнула ся далі. Пізнійша синодальна постанова згадує, що коли м. Алексій оден раз поїхав в епархії „Малої Русі“, Ольгерд зловив його, пограбив і ледво не забив; в сій очевидно прибільшеній реляції, маємо, правдоподібно, якусь дійсну пригоду, звязану з Київом що мусіла стати ся вже по синоді 1361 р. В 1371 р. Ольгерд поновив прошення про осібного митрополита, підносячи різні скарги на політичну сторонничість м. Алексія, між иньшим — що він не приїздить ніколи в Київ, і просив, щоб той осібний митрополит був поставлений на землі литовські або з Литвою союзні, між иньшим також „на Київ“. Дійсно се бажанне, по різних протяганнях було сповнено: 1376 р. поставлено було Кипріяна митрополитом київським і литовським³⁾.

В сій боротьбі за київську катедру є багато хронологічних неясностей, але коли, поминаючи їх, виберемо ряд певних фактів, то вони нам потраплять дещо сказати. І так в 1354/5 р. Кияне не приймають до себе протеґованого Ольгердом Романа. Коли потім його рішучо відсуджено в Царгороді від Києва, він сповняє тут—в кінці 50-х рр. — митрополічі функції. Одначе й м. Алексій, запеклий Ольгердів ворог, перебуває в р. 1358—60 без перешкоди, без всякої пригоди (бо про се мовчать близькі йому джерела)⁴⁾. Тільки десь по 1361 р. спіткала його пригода, коли він схотів поїхати в „Малу Русь“, правдоподібно — в Київі. А в 1370-х рр. цар-

¹⁾ „Руська хроніка“ вид. Даниловича с. 174 — вид. Белокурова (Русские летописи) с. 45, Рус. истор. библ. VI дод. с. 71 — 7. Літературу див. в т. V, л. с.

²⁾ Воскрес. II с. 10 і 11 (під р. 1358 і 1360), пор. Никон. II с. 230 і 231, 1 Новг. с. 355: бѣше бо тогда митрополитъ в Києвѣ (вересень 1359 р.), Рус. ист. библ. VI дод. ч. 13.

³⁾ Никон. III с. 1 (смерть Романа). Рус. ист. библ. дод. с. 167; *ibid.* с. 139 і 171, пор. Воскр. II с. 35. З того, що про той арешт Алексія не згадано в синодальній постанові 1361 р., можна з усякою правдоподібноістю думати, що сей епізод став ся вже пізнійше.

⁴⁾ Чи Алексій приїздив до Києва по тім побуті Романа, чи перед ним, годі напевно сказати, але се й не має значіння для нашого питання; див. про се ще мою історію Київщини с. 489.

городський патріарх признає литовському митрополиту й Київ, чого ніяк не хотів зробити в р. 1356—1361.

З перегляду сього ряду фактів це тяжко набрати переконання, що до 1361 р., себто до царгородської постанови, що стала ся літом того року, Київ, хоч стояв під політичним впливом Литви, не був під властю в. кн. литовського. Инакше такі факти як опозиція Киян Романови або пробування в Києві Алексія не могли б мати місця. Можливо, що на сім ґрунті й прийшло до більше рішучого вмішання Ольгерда в київські справи (прошу порівняти ту синодальну звістку про біди задані Ольгердом християнам з причини митрополії). А закінчилося се відібранням київського стола від Федора, що не був досить послушним Ольгерду в церковних справах, й посадженням в Києві Володимира Ольгердовича. В початках 1370-х рр., перед номінацією Кипріяна, се вже, очевидно, було довершеним фактом.

З рештою й наведене вище оповідання Никонівської комісії про посадження Володимира, противставляючи князювання Володимира в Києві тому, що стало ся з Київом по смерті Ольгерда, виключає гадку, аби Володимир дістав Київ десь саме перед смертю Ольгерда.

Отже ріжними дорогами приходимо ми до того самого виводу, що Київщину прилучено безпосередно до земель в. кн. Литовського десь в 1360-х рр. А що кн. Федор був підручником татарським, то, як я сказав, найправдоподібніше могла звязувати його скпненне з походом Ольгерда й конфліктом з Татарами 1363 р. Отже й посадження Володимира в Києві, коли б хто хотів се ближше датувати, можна класти коло р. 1363. Ближших подробиць не можемо дати ніяких, окрім вище вказаної можливости, що се стало ся в звязку з церковними справами: що київський князь не так докладно йшов за церковною політикою Ольгерда, як собі бажав сей остатній, і се привело до скинення того київського князя й посадження в Києві Ольгердовича.

З Київщиною перейшла в залежність від литовських князів і давня Переяславщина. Ми знаємо, що вона належала до Києва в XV в., і в сю залежність, очевидно, перейшла *ipso facto*. Наслідком повного політичного упадку ся територія та її колонізація були притягнені найближшим політично-адміністративним центром, яким під литовською зверхністю став Київ. Се могло стати ся тим легше, що київські волості переходили споконвіка на лівий берег Дніпра¹⁾, важніші ж адміністративні центри Сіверщини лежали тепер досить

¹⁾ Див т. II² с. 161.

далеко на північ (Новгород, Стародуб), а полудневе пограниччя давньої Чернигівщини було в XIV в. ослаблене й дезорганізоване під довгою татарською зверхністю. Тим всім пояснюється, що Переяславщина не була притягнена Сіверщиною, зв'язаною з нею етнографічно, а Київщиною. Та й давніше Переяславщина тягнула не до Чернигова, а від нього.

Ніяких звісток чи записок про прилучення Переяславщини до в. кн. Литовського не маємо, і це прилучення мусіло довершити ся само собою, після того як у Києві засів литовський князич, а татарська орда, побита Ольгердом, втратила свою владу над переяславською людиною.

Я тепер власне перейду до цього Ольгердового конфлікту з Татарами й безпосередньо зв'язаної з ним в наших джерелах окупації Поділля.

Клясичний текст давнішої русько-литовської літописи оповідає се так :

„Коли господарем над Литовською землею був великий князь Ольгерд, він пішов в степи („в поле“) з литовським військом, побив на Синій воді Татар — трох братів: князя Хачебея, Кутлобуга й Дмитра. Ті три брати — татарські князі були дідичними володарями (отчичи і дедичи) Подольської землі; від них правили в землі отамани, а баскаки, наїзджаючи, відберили дань від тих отаманів. Брат же в. кн. Ольгерда князь Корьят, що держав Новгородок литовський, мав чотирох синів: то були князі Юрий, Олександр, Константин і Федор; з тих Кориятовичів три (старші) за дозволом в. кн. Ольгерда й помічю литовської землі пішли тоді в Подільську землю, а прийшовши в подільську землю, увійшли в приятельство з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали“. ¹⁾

Оповідання се, як бачимо, не має дати. Окрім нього маємо ще коротеньку записку в Никопівській літописі під р. 1363: „Того же літа князь великий литовський Ольгердъ Гедименовичъ Синюю воду и Вѣлобережїе повосва“. ²⁾

¹⁾ Ученя записки II отд. академіи I с. 44.

²⁾ Никон. III с. 2. Безпосередньо перед сею запискою читаємо: „Тогоже літа Литва взяша Коршеву“. Сю „Коршеву“ декотрі поправили на „Корчеву“ і бачили тут Керч або Херсонес (див. Карамзіна т. V с. 8, Дашкевич Замѣтки с. 81, Молчановского Очеркъ с. 194), і таким чином ся звістка зв'язувала ся також з тим Ольгердовим походом в полудневі степи. Однак се толкування занадто довільне, аби на нім операти якісь висновки. Що воно таке та Коршева—зістається не-

„Синя вода“ взагалі місцевість не популярна. Властиво в історії вона лише тут тільки й приходиться, і згадка її в обох звістках кидається сама в очі та робить певним (або — майже певним), що і в записці русько-литовської літописи про перемогу Ольгерда над Татарами на Синій воді і в никонівській записці про „войованне Синьої води“ ми маємо оден і той сам факт. Здається, що вже густинський компілятор (або його джерело) порозумів се й звів її дві звістки до купи, оповідаючи під р. 1362 про перемогу Ольгерда над Татарами на Синій воді: у Гваніні, на котрого він покликують ся, ся звістка не має дати, а дословні виписки з Никонівської компіляції, з під того ж року 1363 під тим же роком густинської компіляції¹⁾ роблять в високій мірі правдоподібним, що історію про перемогу Ольгерда над Татарами, взятую від Гваніні (посередню чи безпосередню), густинський компілятор датував на підставі Никонівської бо якоїсь подібної до неї компіляції²⁾.

І так ми маємо дві незалежні від себе звістки про ті самі, правдоподібно, події. Одна під 1363 р. каже про похід Литви на Синю воду й Білобережжя; друга без дати, — говорить, що підчас цього походу Ольгерд переміг татарських „царків“, і се було початком оку-

яним. Завважу лише, що в реєстрі „русських городів“ є „Коршевъ на Сосні“ (Воскр. I. с. 240), але і з ним звязувати „Коршеву“ 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично.

¹⁾ В Густинській під р. 1362: „Димитрій, князь московський, сьгна ізъ Галича московскаго князя Димитрія, а ізъ Стародуба Іоанна“.

В Никонівській: „Того же лѣта кн. в. Дмитрей Ивановичъ сьгна съ Галичскаго княженія князя Дмитрея галичскаго. Того же лѣта кн. в. Дмитрей Ивановичъ сьгна съ Стародубскаго княженія князя Івана Федоровича стародубскаго“.

В Никонівській її звістки випереджають звістку про похід над Синю воду, як і в Густинській. Правда в Никонівській се під р. 1363, а в Густинській під р. 1362, але ся різниця нічого не змінює тут; навіть се важно, що різні події 1363 р. Никонівської, в тім і похід над Синю воду, перенесені однаково під р. 1362 в. Густинську. Припускаючи, як деякі дослідники роблять, що дату 1362 р. густинський компілятор узяв з якогось русько-литовського джерела, нам незвідного, буде чистим натяганням супроти очевидних звязків його з Никонівською компіляцією (або якоюсь аналогічною з нею).

²⁾ Окрім Густинської літописи оповідання про перемогу Ольгерда над Татарами й окупацію Поділля має дати ще в двох компіляціях XVI в.: в ширшій русько-литовській літописі (т. зв. Виховця) се оповідання має дату 1351 р. (Ромнікі с. 19), а у Стрийковського 1331 (II с. 6 і 104). Остання дата очевидно абсурдна, але й перша не має самої ніякої певности, бо дати, подавані сею літописею, визначають ся великою довільністю.

пації Поділя. Ся обставина дуже цінна: оповідання давнійшої русько-лит. літописи писане значно пізніше (правдоподібно в другій чвертині XV в.) і має свою політичну тенденцію — довести виключні права в. кн. Литовського на Поділе. Хоч ся тенденційність в ній і не іде ніде аж до перекручення фактів¹⁾, але в очах історичної критики дуже важно, що звістка Никонівської компіляції, संबідна від таких закидів, боронить історію Ольгердового похода і звязаних з нею початків окупації Поділя від підозрін в фантастичности або в повній недокладности.

По сих, може занадто деталічних выводах, в які мусів я запустити ся з огляду на ріжні неясности й спори в літературі, перейдемо до самих подій.

Ми знаємо, що Татари, перетягнені литовськими князями в 1352 р., в 1356 знову увійшли в порозумінне й союз з Казимиром²⁾. Отже литовські князі від тоді мали супроти них зовсім вільну руку. А що як раз з кінцем 1350-х рр., зі смертю Бірди-бека (1359), Орда прийшла до повного розстрою й анархії, то й зачіпати ся тоді з Татарами зовсім не було страшно. Серед вічних перемін ханів на татарським престолі й ріжних управителів, що під їх іменем пробували правити Ордою, центральна власть у Татар зійшла на фікцію, й Орда розбила ся на кілька осібних частин. „Було кілька монгольських емірів, оповідає сучасний арабський письменник, що поділили між собою області Сарая (Орди); між ними не було згоди й вони правили своїми землями кожний окремо“³⁾. Потім, в сімдесятих роках сі розвалені части стягнув був на якийсь час до купи сильною рукою кримський емір Мамай, але в 60-х рр. анархія панувала. Ольгерд тоді міг собі спокійно легковажити татарські претензії.

Вище висловив я здогад, що церковні справи привели його до відібрання Київa від тутешнього князя Федора, татарського васалa. Тепер додамо другу гадку (розуміть ся — теж тільки як гіпотезу), що за Федора, як татарського підручника, могли обстати сусідні татарські бекл, й се привело до конфлікту. А той закінчив ся погромом Татар на Синій воді в 1363 р.

Сю Синю воду звичайно уважають теперішньою Синюхою, лівим притоком Бога; на московській мапі XVI в. вона зветь ся дійсно

¹⁾ Див. прим. 19.   ²⁾ Див. вище с. 43.

³⁾ Ібн-Хальдун, — у Тизенгаузена Сборникъ матеріаловъ относящихся къ історіи Золотой Орды I с. 389. Про тодішній стан Орди див. низше в гл. IV.

Синьою водою¹⁾. Але єсть ще й пньша Сня вода, теперішня Снив-
водь, на пограничю Київщини, Волпин й Поділя, „при шляху Та-
тарським“, звіска під іменем „Синьої Води“ в подільських люстра-
ціях XVI в.²⁾ Супроти того, що з битвою над Синьою водою звязу-
вала ся окупація Поділя, мені б здавало ся правдоподібнішим, що
битва з Татарами стала ся над Сниводою³⁾. Білобережем, що висту-
пає в тій же звістці, звало ся побереже Дніпра понизше Київа й аж
до самого устя⁴⁾. Отже театром війни була б полуднева Київщина
і Браславщина, аж до пізніших границь Поділя. Такі подробиці, що
Ольгерд при тім побив трох ханів-братів, що сі хани звали ся Кутлу-
бугою, Хаджибесом і Дмитром, уже менше певні й можуть бути по-
просту легендою; хоч нпр. в грамотах згадуєть ся в 1382 р. Кутлу-
буга управитель Крима⁵⁾. Ще менше значінне має оповіданне Стрпй-
ковського, що розбиті Ольгердом Татари перейшли з Поділя в Доб-
руджу, де він мовляв сам бачив їх потомків⁶⁾. Кінець кінцем мусимо
задоволити ся тим виводом, що в 1363 р. Сльгерд увійшов у кон-
флікт з Татарами, ходив походом в полудневу Київщину й погромив
там Татар, і що в звязку з сим, по всякій правдоподібности, стояла
формальна окупація Київщини й Поділя.

Тим одначе справа татарської зверхности над сими землями не
була ще скінчена. Припадково записана в Никонівській компіляції
під р. 1374 звістка, що „того року Литва ходила війною на Татар—
на Теміреза, і була між ними велика битва“⁷⁾ — кидає світло на
тодішні литовсько-татарські відносини. Боротьба з Татарами йшла
далі, й сю „татарську справу“ в литовській політиці витворило, оче-
видно, не що пньше як окупація Київщини й Поділя. Але як влас-

¹⁾ Книга Большого Чертежа вид. Спаского с. 102. Гадку про Синюху висловив уже Карамзін (V с. 8).

²⁾ Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II с. 163: *pustinia Ulanow przy slakie thatarskiem nad potokiem Sinowoda.*

³⁾ Ще інакше толкував ту Синю воду пок. Брун. Раз добачив тут Дніпровський лиман, бо Сарніцкый зве його *Sina voda* (Записки одесск. общества I с. 457); другим разом (Черноморье I с. 172) — р. Дін, бо німецькі реляції про битву 1380 р. так його називають (*prore Bluewater* — *Scr. regum prus.* III с. 114).

⁴⁾ Про Білобереже дніпровське див. т. I² с. 425, де вказані місця з джерел.

⁵⁾ Грамота Тохтамиша в Записках одесск. общества I с. 339.

⁶⁾ Стрийковский I с. 7. Сю звістку приймав Антонович, I. с. с. 126.

⁷⁾ Никон. III с. 20. Хто був сей Темірез (очевидно — якийсь емір), ближше незвісно. Під р. 1480 згадуєть ся іще „князь Обрагимъ Теміряевъ сынъ“ (виписка у Карамзіна V пр. 205) — мабуть син того Теміреза.

тво укладала ся отся боротьба, лишаєть ся не ясним; тому я позволю собі виставити до сього питання деякі здогади.

З оповідженого в тій же Никонівській компіляції під тим же (1374) роком довідуємо ся, що Орду тоді вже тримав у своїх руках давнійший кримський емір Мамай, і що він стояв в напружених відносинах з Москвою. В. кн. Литовське стояло тоді супроти в. кн. Московського також на военній стопі. На сім ґрунті потім бачимо Литву союзником Мамаю (в кампанії 1380 р.). Супроти сього звертає на себе увагу, що в поданій вище записці Литва воює не з Мамаєм, а з якимсь Темірезом, ближе нам незвісним еміром. Насуваєть ся здогад, чи союз Мамаю з Литвою не був далеко давнійший в дійсности — чи не був в. кн. литовський союзником Мамаю в боротьбі його з иньшими татарськими емірами, і чи той Темірез не належав до таких самостійних емірів, противників Мамаю?

Таку литовську політику ми знаємо документально, тільки де що пізнійше, за Витовта, в остатніх роках XIV і в XV віці. Литовське правительство підтримувало тоді своїх претендентів і сторонників в Орді та тим нейтралізувало претензії Орди на українські землі, колись підвластні Татарам¹⁾. Така політика могла практиковати ся й давнійше. Здогад такий тим більше буде оправданий, що ся сторона литовської дипломатії нам дуже мало звісна. В такім разі Ольгерд, підтримуючи Мамаю в його змаганнях до зверхництва в Орді, уже на початках 1370-х рр. міг в справі українських земель уложити з ним компроміс: полишено певні позначки татарської зверхности, але зіставлено сі землі в фактичнім володінню литовських князів. На існування такого компроміса ми маємо натяки з 1370—90-х рр., і часи Мамаю (убитого в 1380 р.) з огляду на союз його з Литвою зістають ся єдино правдоподібними для уложення сього компромісу, навіть незалежно від вище виставленого мною здогаду.

Ось факти, що вказують на існування такого компромісу. В грамотах подільських князів (Коріятовичів і Свигригайла), почавши від 1375 р. ми маємо згадку про контрибуцію, плачену Татарам — „дань у Татары“, *tributa Tartarorum*²⁾. Неперіодичність сеї дани (видна з текстів грамоти), не повинна нас збивати: ми й за давнійшої та-

¹⁾ Див. в гл. IV.

²⁾ „Коли вси бояре и земляне имуть давати дань у Татары, то серебро имають такоже ти люди дати“ — в грам. 1357 р., теж саме в грам. 1392 р.; в грам. 1401 р.: *Preter poddancisna et tributis Tartarorum*. — Акты Зап. Россіи I ч. 4, *Zródła dziejowe* V с. 21, *Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdzieckich* с. 11. Пор. мое „Барское староство“ с. 21.

тарської зверхности не мали підстави припускати правильну данину в тих землях, що не стояли в безпосередній управі Орди. Про данину з українських земель, які давніше Орді належали, упоминає ся й Тохтамыш у своїй грамоті до Ягайла 1392 р.: „З підвластних нам волостей зібравши данини“, передай через послів до скарбу“. У другій редакції трохи инакше: „з князівств вашої землі, що давали дань до Білої Орди зібравши данини і т. д. 1)“.

Другий факт ще більше виразний, тільки його датованне й локалізація вже більше гіпотетичні. Розумію монети київського князя Володимира Ольгердовича з татарською печаткою.

Діло в тім, що з різних знахонок звісно кілька штук дрібної срібної монети з іменем Володимира, писаним кирилицею, наоколо татарської печатки, т. зв. тамги. Штампи показують, що монети сї бив якийсь князь руський, що стояв під татарською зверхністю. Татарські монети, знайдені в однім скарбі разом з ними, походять з 1330—1364 рр. і вказують на другу половину XIV в. Та обставина, що знаходять ся сї монети тільки в околицях Київa і його сусідстві, наводять на дуже правдоподібну, можна навіть сказати — певну гадку, що масмо тут монети Володимира Ольгердовича, князя київського²⁾. Татарська тамга показує, що сей Володимир (приймаючи, що монети були його), сидячи в Київі, признавав над собою татарську зверхність.

1) Грамота Тохтамыша в двох версіях, уйгурській і руській, видана п. т.: кн. Оболенській и Григорьевъ Ярлыкъ хана Золотой орды Тохтамыша къ польскому королю Ягайлу отъ 1392—3 г., Москва і Казань, 1850; польський переклад в часоп. Biblioteka Warszawska 1853 т. III.

2) Вперше опублікував сї монети і вказав на Володимира Ольгердовича д. Антонович в своїм рефераті друкованім в II т. Трудів III археол. з'їзда (О новонайденныхъ монетахъ съ именемъ Владимира). Він підніс, між иншим, також і ту важну подробицю, що геральдична фігура сих монет пригадує монети в. кн. Литовського. Його гадка не стріла опозиції ні у кого (див. Гуттєнь-Чапській Удѣльняи и пр. деньги древней Руси с. 4, Толстой Древнѣйшія монеты в. кн. Киевскаго с. 221), але на жаль, по Антоновичу сї монети й не були ніким близше студійовані. В згаданій книзі Толстого (I. с.) була заповіджена спеціальна студія про них, але ся обіцянка, скільки мені було відомо, не була сповнена. Тим часом деякі звязані з ними питання не висвітлені досі: нпр., скільки знаю, ніхто не пробував відшифрувати самих тих татарських печаток, хоч се мало-б дуже важне значінне.

Всіх до тепер звісних монет в книзі Толстого вчислено шість, в тім аж пять різних типів! Важать вони від 1/2 до 1 грама. Знайдено з них дві в Гвоздові Київського повіта, оден в Никольській слобідці під Київом, оден коло Путивля.

Що справа татарської тамги на монетах литовських князів дійсно дебатовала ся й мала вагу при кінці XIV в., показує оповідання про битву на Ворсклі в Никонівській компіляції. Як оповідає вона, Витовт мав поставити ханови Темір-Кутлуковп жаданне, аби на ханських монетах було „знаменіє Витовтово“, а Ідика (Едігей) натомість, на глум, зажадав „во всемъ (Витовтовім) княженіи на денгахъ литовскихъ моему ордпньскому знамени быти“¹⁾. Полишаючи на боці формальну сторону сього, дуже белетристично написаного оповідання, воно ілюструє нам значінне тієї татарської тамги на київських монетах Володимира Ольгердовича.

Розумієть ся, абсолютного спокою компроміс сей не запевняє. Політика підтримування своїх союзників і претендентів в Орді, ведена литовськими князями, приводила до конфліктів з противниками литовських протегованців, і сі конфлікти, чи їх можливість, все таки змушували до пильної уваги й оборонности пограничні з степами землі — бо на них небезпечність в таких разях головно й упадала. Тому Корятовичі (в літописнім оповіданню) й „боронять Подольську землю від Татар“, при істнуванні „дани у Татар“. Такий характер конфлікту па тлі участі у внутрішніх справах Орди, як я сказав, могла мати уже згадана боротьба з Темірезом, а найбільше звісний епізод такого рода — се боротьба Витовта з Ідикою (Едігеєм), в інтересах вигнаного з Орди хана Тохтампша. Боротьба ся привела до голосного погрому литовських князів на Ворсклі (1399), а слідом пішов татарський напад на Київщину й Волинь. В меньших розмірах такі факти й обставини мусіли повторяти ся частійше—й перед тим і по тім.

Не вважаючи на страшний погром 1399 р. Витовт не признав режіма Ідики і вів свою політику далі, висуваючи своїх кандидатів і від часу до часу висаджуючи їх на ханський престол. Нарешті повний упадок Орди в першій половині XV в. і сформованне нової держави — Кримського ханства на її руїнах²⁾, розвязала для українських земель татарську справу з правно-державного становища. Здаєть ся, що вже нещасливий хан Тохтампш, а в кождім разі звісний фундатор Кримської держави Хаджи-герай, вдячні за поміч і опіку, „великую ласку і честь“ Витовта в тяжкі часи — „коли їх коні потні були“, зрікли ся на користь в. князя литовського історичних прав татарської Орди на руські землі, що були колись їй підвласні, й вдали на те Витовтови грамоти³⁾.

1) Никон. III с. 173. 2) Про се все мова низше, в гл. IV.

3) В однім з листів Менглі-Герай так описує історію сих грамот: „Наші батьки царі (хани) і предок наш цар Тохтампш були

Про се не раз згадує в своїх грамотах спн Хаджи-герая Менглі-герай: „Пригадуємо вам, пише він в одній, найбільше докладній з них, — що великий цар, дядько (?) наш, і великий цар Аччи-гірей, отець наш, коли їх коні були потні, поїхали в гостину до Литовської землі. Вони бачили там велику ласку й честь, і за те обдарували в. князя Витовта¹⁾ Київом на сам перед, а також і иньшими численними землями. Потім в. кн. литовський Казимир з литовськими князями й панами просили нас, і ми потвердили йому те (прогалина), що дали були великий цар дід наш і отець наш, а то: Київську „тьму“ (землю) з усімп приналежностями („входы“), з данями, з землями й водами, Володимирську²⁾ тьму з усіма приналежностями й данями, землями й водами; тьму великого Луцька з усіма приналежностями, данями землями й водами; Смоленську тьму з усіма приналежностями, данями, землями й водами; Камінецьку тьму³⁾ з усіма приналежностями, данями, землями й водами; Браславську тьму з усіма приналежностями, данями землями й водами, Сокальську⁴⁾ з усіма приналежностями, землями й водами; Звенигород (в полудневій Київщині) з приналежностями, данями, землями й водами; Черкаси з приналежностями, данями, землями й водами; Хачибей⁵⁾, Маяк⁶⁾ з водамп й землями; землі (на лівім боці Дніпра) починаючи від Києва Дніпрі до устя:

з князем Витовтом заприсяжені брати й приятолі. Великий цар Тохтамиш дав великому князю Витовту Київ і Смоленськ й иньші города, і предок наш цар Тохтамиш дав на все то свої ярлики (грамоти). Після того ваші великі послы, приїхавши до нашого батька царя Ач-Гірея, взяли ярлик на ті згадані города. Потім наш старший брат Нурдовлат став царем і також — пан Ян Кучукович і пан Івашенцо приїхавши (в посольстві) взяли від нього ярлик, і міцна присяга між ними стала ся. І до мене (як став ханом) приїхали від брата вашого Казимира короля воевода троцький Богдан Андрушкович (Сакович) й Івашенцо, щоб узяти (в новім потвердженню) ярлик нашого батька на Київ і Смоленськ і иньші города, й просили, аби вписати туди рязанські города й Одоїв, і то в ті наші ярлики вписано. Кажіть собі принести ті ярлики й перед собою прочитати — переконаєте ся в правді“...

1) В оригіналі тут прогалина, слова: „в. кн. Витовта“ доповняємо з контексту.

2) Володимир волинський.

3) Поділе. 4) Соколець в Браславщині?

5) Хаджібей на місці нинішньої Одеси.

6) Місто на Дніпровім лимані. Тут Хаджібей і Маяк очевидно два осібні місця, не одно, як виглядало б з текста Хачибей Маяк — пор. реєстр Свитригайлових городів, Skarbiec, ч. 746.

Снепород і Глинськ з усіма їх людьми¹⁾, Жолваж, Путивль з землями й водами, Бирин, Синець²⁾, Хотин, Лосичі, Хотмишль з усіма їх землями, водами, даями й приваженостями; Чернігівську тьму з усіма приваженостями, даями, землями й водами; Рильськ з приваженостями, даями, землями й водами; Курську тьму з приваженостями, даями, землями й водами; тьму Сафарєвоч сина Егалтая³⁾ — Милолюб, Радогощ, з приваженостями, даями, землями й водами; Мужеч, Оскол, Стародуб і Брянськ з усіма їх приваженостями, даями, землями й водами; Мценськ, Любутеськ, Тулу з усіма їх приваженостями, даями, землями й водами; Бересте й Ратно; Козельськ, Пронськ, Волконськ, Іспас, Донець з усіма їх приваженостями, даями, землями й водами; Ябу-городок, Балакля⁴⁾, Карасун, Дашів, городище Тушпи, Немпр, Мушач, Ходорів з усіма їх приваженостями, даями, землями й водами“.

Полишаючи на боці різні помилки в розміщенню (Татари за всіди були лихі географі) й назви незрозумілі, ми маємо тут вичислені досить повно українські землі⁵⁾, що належали до в. кн. Литовського за часів Витовта. Не вважаючи на деякі переборщення, можемо в сій Менглі-герєєвій грамоті бачути досить вірний відгомін якогось листу Хаджі-герєєя, котрим той, як спадкоємець Золотої орди, віривав ся з всяких прав татарської Орди на українські землі в. кн. Литовського. А може бути, що в основі її лежала ще давніша грамота Тохтамышя такого змісту⁶⁾.

Прослідивши таким чином в загальніших моментах справу татарської зверхности над українськими землями, вернімося ще до литовської окупації Поділя, пслишеної нами на боці.

Ми мусимо тут виходити від наведеного вище оповідання русько-литовської літописи. По побіді Ольгерда на Спній воді 1363 р. три брати Кориятовичі — Юрий, Олександр і Константин, „за дозволом в. кн. Ольгерда й помочю литовської землі“, осіли ся па

1) Обидва міста в Переяславщині, до котрої очевидно належать і низше вичислені місця. 2) На Сүлі.

3) Се мабуть память про якогось темника чи емира, що мав у своїй управі сі чернігівські землі.

4) Балакля, на устю Чичакля в Бог, отже знову чорноморська територія, як при вичисленях вище Хаджібею й Маякү.

5) З білоруських згадана тільки Смоленська земля — здобуток самого Витовта. Пронськ заблукав сюди з земель рязанських, про які йде мова в сій грамоті осібно. 6) Про се ще в прим. 20.

Поділю, й увійшовши „в приязнь“ з місцевими отаманами, були признані зверхниками місцевою людністю. Почали боронити землю від Татар, а як головний їх сносіб оборони літописець представляє будову замків, котрих на Поділю, по його словам, перед тим зовсім не було: поставили замки в Смотричу, Бакоті, Камінцю, „і так всі подільські городи (замки) помурували й усю землю Подольску опанували (осели)“¹⁾.

Се оповідання дає вірний, але не повний образ окупації Поділя. Його треба доповнити.

Насамперед Поділе не було якимсь „новим світом“ для литовських княжат, відкритим Ольгердовим походом. Боротьба за Галичину й Волинь мусіла від самих початків звернути увагу їх також і на Поділе, так тісно звязане географічно з Волнпєю, а з Галичиною звязане ще й політично, як її давнійша провінція. Властиво треба б дивувати ся, що Поділе, давне Поппзе, так якось на узбочи зіставалось підчас сеї боротьби. Але на то були свої причини: воно було в безпосередній залежності від Орди, і поки Орда була сильна, ніхто не хотів з нею зачіпатись.

Як ми вже знаємо, Понизе ніколи не було органічно звязане з Галицьким князівством і жило своїм життям під властю галицьких князів, що мусіла бути тут досить слаба. Коли появили ся Татари, сі звязки порвали ся зовсім. Не може бути сумніву, що Понизе опинило ся досить скоро в безпосередній залежності від Татар. Вправді, ми не маємо безпосередніх вказівок на се, але та обставина, що Побоже в 1250-х рр. уже сиділо „під Татарами“, на мій погляд служить дуже характеристичним симптомом. В 1252—4 рр. Куремса пробував привести в безпосередню залежність від Орди Бакоту й полудневу Волинь; з волнськихми городами йому не пошастило, але про Бакоту і взагалі про західне Понизе від того часу нічого не чуємо, і зістаєть ся неясним, чи Данило відібрав його собі назад. Але чи тоді, чи пізнійше — нпр. по смерті Данила, подністрянське Понизе таки мусіло перейти під безпосередню власть Татар, подібно як Понизе побожське, що не вважаючи на Данилові походи на „людей татарських“ від 1250-х рр. (а властиво ще від 1240-х) зіставало ся все в безпосередній залежності від Татар²⁾.

Так власне сформувала ся територія пізнього Поділя, по всякій правдоподібності ще в XIII в. Се були землі подністрянсько-побожські, що перейшли „під Татар“, добровільно чи недобровільно,

1) Ученя записки II отд. I с. 44.

2) Див. т. III² с. 84—5, 155 і далі.

і були злучені однією своєю політичної долі. Границею їх з Волинню служила більше менше вододільна лінія Бога й Припети (як подільські замки за Корятовичів тут звісні Межибоже, Божськ і Винниця). Галицькою границею була лінія що лучила, приблизно взявши, верхівя Бога з устем Стрипи; як подільські замки Корятовичів знаємо тут Червоногород і Скалу, але є виразний слід, що й Теробовельщина перед тим також належала до Поділя¹⁾. З Київщиною (полудневою) не було ніякої виразної границі, власне тому мабуть, що сі землі, так само як Поділе, стояли в безпосередній залежності від Татар (тим поясняєть ся, що давні київські землі за Роспю зачисляли ся до Браславщини, себто східнього Поділя). Так сформована територія дістала й нове, перед тим незвісне імя, що вперше стрічаєть ся в актах з кінця XIV в.²⁾ — Поділе; імя аналогічне з давнішою пезвою „Понпзя“.

Перші стадії польсько-литовської боротьби за руські землі не торкнулись Поділя. Хоч Казимира новіша польська історіографія славить за увільненне руських земель від татарської кормиги, в дійсності він забрав землі, де татарська зверхність була номінальною, але подільських земель, що були під безпосередньою властю Татар, — не дуже заціпав. Що правда, Длугош представляє, що Казимир забрав ціле Поділе, і то ще перед 1352 р. Під р. 1352 він записує напад Татарів, з намови Ольгерда, на Подільську землю, *regno Poloniae subiectam*. Так сам оповідаючи про надання Спиткови, називає вія Поділе землею, „відбраною Казимиром з татарських рук зброєю й мечем“³⁾. Але сі принагідні вискази, без всякого докладнішого

¹⁾ В наданню Поділя Спиткови 1395 р. Ягайло виразно зачисляє округи Теробовля й Стінки до Подільських земель: він застерігаєть ся, що так само як Межибоже, Божський і Винниця виключають ся з подільської держави Спитка, так само і *districtus Trebowliensis et Szenca... non obstante donacione huiusmodi observentur circa iura et in quibus tempore felicis et eterne recordacionis incliti Kazimiri regis Poloniae nostri predecessoris et Ladislai ducis oppoliensis alias tenentarii illarum parcium observabantur* (Codex ep. Vitoldi c. 39). Сього застереження инакше не можна розуміти як тільки так, що Теробовль і Стінка зачисляли ся до Поділя ще в кінці XIV в. і давніше до нього належали, але були відірвані від нього колись за Казимира В., через те не увійшли в наданне Спиткови, а наслідком сього злили ся знову з Галичиною. Що то був за *districtus Szenca*, Стінка з округом, не можна сказати — див. низше, с. 90.

²⁾ Перший документ, де ужите слово Поділе — наданне Спиткови 1395 р. Про термін Поділя — мое „Барское староство“ с. 17 і далі (тут взагалі подано коротку історію Поділя).

³⁾ Длугош III с. 245 і 519.

означення, коли ся Казимирова окупація Поділя стала ся, роблять таке вражінне, що батько польської історіографії, будши свідком пізнійших спорів за права Польщі й Литви на Поділі, хотів піддати читачеві вражінне, що Поділі належало до Польщі з дуже давніх часів, але не мав відваги скомпонувати просто з голови історію сеї Казимирової окупації¹⁾.

В сучасних звістках ми ніде не знаходимо найменшої вказівки, аби Казимир колись ходив на Поділі або забрав його, а пізнійша грамота Ягайла 1595 р., що надавала Поділі Сниткови з Мельштина, вказує дуже докладно, як далеко на схід сягали Казимирові здобутки: Ягайло, віддаючи Поділі Сниткови, видуває для себе Побожє, а zarazом застерігає, що „округи Теревовля й Стінки зістануть ся й далі при тих правах, які мали за часів Казимира й Володислава опольського²⁾“. Се протиставленне сих двох округів властивому Поділю — округам Каміньця, Смотрича, Червонограда, Скали й Бакоти, вичисленим в тій же грамоті, показує виразно, що тільки ті два округи за часів Казимира й Володислава належали до Польщі й Угорщини. Теревовельщина була стародавньою інтегральною частиною Галичини, і після того як Казимир прилучив її назад до галицьких земель, вона так при них і зістала ся. Де була „Стінка“, не можна сказати напевно, але очевидно, що десь на західнім по-

¹⁾ Кромєр, опираючи ся на Длугошу, але не представляючи вже собі ясно тих фактів, які змушували Длугоша до такої oberжности, зовсім відважно твердить, що Казимир забрав „полудневу Русь і Поділі аж по самий Кремінець“. Він пробує довести се ріжними доказами, але зовсім, розумієть ся, хибно — їх розібрав уже Стадніцький, *Sypowie Gedymina I* с. 136, і тому нема по що нам над ними застановлятися. Та недавно в душі Кромєра, але ще більш рішучо, пробував представити подільську справу др. Прохаска в статі *Podole lennem Korony (1352—1410)* — *Kozprawu wydz. hist. filoz. akademii* т. 33. Він пробує довести що Поділі ніколи не було завойоване литовськими князями, ані належало до них, відкидає оповіданне русько-литовської літописи про битву на Синій воді, про Кориятовичів, про похід Витовта й його володінне Поділем перед 1411 р. Кладе натомість в основу своїх виводів Длугошеву звістку під р. 1352, а проти історії Витовтового похода на Федора Кориятовича вимисляє похід Ягайла на Поділі 1393 р. Сі виводи його по части оперують ся на голословних і зовсім довільних твердженнях, по части на хибних інтерпретаціях і натяганнях, так що найменшої наукової стійности не мають. Детальнійше розібрав я їх в своїй рецензії в т. XIII *Записок наук. тов. ім. Шевченка* і туди відсилаю цікавих, а тут уважаю себе в праві супроти того ближше не спиняти ся коло сеї невдалої елюкубрації.

²⁾ *Codex epist. Vitoldi* с. 39 = *Archiwum Sanguszków* с. 19.

граничу Поділя, найскорше — в непосреднім сусідстві Теробовля¹⁾. Отже властивого Поділя, як розуміли його в XV в. і пізнійше, Казимирові завойовання не діткнулись.

Литовські князі також муіли обминати Поділе, поки рахували на поміч Татар або не хотіли з ними зачіпати ся. Тільки повний упадок Татарської держави осмільпв їх, а розрив з Татарами, що в кінці привів до війни 1363 р., розв'язав їм руки в відносинах до Поділя. Тому оповідання русько-литовської літописи, що литовська окупація Поділя наступила по битві на Спній воді, не має в собі нічого підозрілого. „За згодою Ольгерда й помічю литовської землі“ брати-Коріятовичі ідуть на Поділе й осідають тут. Пізнійший компілятор Стрийковський каже їм брати участь в поході Ольгерда на Татар, і Ольгерд за їх заслуги в сїм поході дає їм Поділе та лишає з ними частину свого війська²⁾. Се розуміть ся, власні згоди Стрийковського; нічого нема неправдоподібного в тім, що так воно й дійсно було, але як саме — того, розуміть ся, не будемо знати, поки будемо мати в руках тільки коротеньке оповідання русько-литовського літописця.

Літописець сей, зазначивши, що окупація Поділя стала ся наслідком побіди над Татарами, „отчпчамп і дідичами Подільської землі“ (се йому потрібно, аби вивести державні права в кн. Литовського на Поділе), далі сам підносить, що окупація ся не мала характеру насильного опановання. По його словам, вона чинила ся на підставі добровільної угоди з місцевою руською людністю: Коріятовичі входять „у приятнь“ з місцевою старшиною — „отаманами“, і з їх помічю організують оборону землі від Татар. З огляду що для тенденції літописця було-б наручнійше підчеркувати навпаки, що Поділе було здобуте силою литовського меча, таке представлення подільської окупації має всяке право на наше довіре. І така добровільність переходу подільської людности під управу литовських князів не повинна нас дивувати супроти припущення, що в своїм часі ся подільська людність добровільно перейшла була під безпосередню та-

¹⁾ В давнійших часах можемо вказати тільки одну осаду такого імени — се нинішні Стінки коло Золочева (на них вказували вже видавці *Archivum Sanguszków I, index*). Вони звісні уже в актах XV в., але тільки як *villa* (*Akta grodz. i ziem. XII* с. 230, 246), та й лежать де що задалеко. Молчановський з граничного обводу 1546 р. вказував на ліс *Stenki* на устю Гвізди в Серет (ор. с. с. 14 і 188), але се не помагає нічого — стінка для ліса в нашій мові *nomen appellativum*, а не *proprium*.

²⁾ *Strykowski II* с. 6—7.

тарську зверхність. Протягом століття ся татарська зверхність мала час показати свої прикрі сторони, а спеціально часи розкладу й анархії Татарської держави могли давати себе прикро відчувати й таким українським підданим Орди.

Оповідаючи про діяльність Кориятовичів на Поділі, русько-литовський літописець підчеркує їх діяльність звернену проти Татар: вони перестають давати дань татарським баскакам, боронять Поділе від Татар і мурують замки для сеї оборони; Олександр Кориятович і головою накладає в якимсь конфлікті з Татарами („Татарове убили“). Хоч що до вірності сього всього не маємо підстави щось закидати, образ одначе виходить односторонній: вище я вказав, що ми маємо виразні вказівки про контрибуцію давану Татарам, хоч і не регулярно, а тільки від часу до часу, за часів Кориятовичів і пізніше — ще в початках XV в. Вказав я також, що судячи з сього і з ріжних пньших вказівок, Поділе, як і інші українсько-руські землі в. кн. Литовського, номінально признавало татарську зверхність над собою аж до кінця XIV в. або ще й дещо пізніше. Тож боронити Поділе Кориятовичам приходило ся, правдоподібно, в часи татарської анархії, а також від тих татарських ханів та емірів, що не признавались литовським правительством, чи спеціально — місцевими подільськими князями, та були противні їх татарським союзникам.

З другого боку від коли литовські князі, загорнувши Поділе, зняли з нього те *табу* в виді татарської власти, що хоронила його давніше від претензій і литовських і польських, не могло воно вже зіставати ся нетикальним в польсько-литовській боротьбі за українські землі. Литовські князі Поділя мусіли оглядати ся на Польщу.

Русько-литовський літописець підчеркує супроти пізніших спорів за Поділе, що Кориятовичі зайняли Поділе „со князя великого Ольгирдовимъ прозволениемъ и с помочію Литовской земли“, але ся „поміч Литовської землі“ була занадто проблематична, аби нею можна було заспокоїтись, а ще на таким далекім, на всякі ворожі заходи виставленім пограничу як Поділе. Я підносив уже вище, говорячи про Волинь, що при загальній екстензивности литовської політики й потребі повсечасної готовости до боротьби з Німцями на північній границі, литовські князі в українських землях не могли числити на поміч литовського правительства й мусіли покладати ся виключно майже на власні сили. А в слабо залюдненім, з усіх боків zagrożенім Поділі бути полишеним власним силам було особливо тяжко. Тож і не диво, що до певної міри забезпечивши себе зі

сторони Татар компромісом — признанням татарської зверхності, литовські князі й супроти Польщі ідуть також на компроміс.

Русько-литовський літописець мовчить про се. Він оповідає тільки легендарний переказ, що Казимир Вел., не маючи синів, закликав до себе „за глейтовими листами с великою твердостію“ Константина Корпятовича до Кракова й хотів видати за нього доньку, з тим аби він був по нім наступником на польським престолі; але Константин, розглянувши ся на польським дворі, „не схотів приступити до їх віри“, й погостивши у короля, вернув ся назад, „до свого господарства“.

Корпятовці в дійсности їздили до Кракова не так рідко, як представляє собі русько-литовський літописець, у котрого ся подоріж Константина обставлена різними „твердостями й глейтами“ — вони знали туди дорогу дуже добре. Олександра Корпятовича бачимо при боці Казимира в Польщі в р. 1368; по словам Яна з Чарньова, Олександр був в Кракові і в часі смерті Казимира, коли литовські князі позаберали волінські замки — може їздив на похорон. Потім маємо його грамоту краківським купцям на свободну торгівлю на Поділю, видану в Кракові весною 1375 р. Маємо грамоту й самого Константина, видану в Кракові весною 1385 р., де він повторяє привілеї надані його братом краківським купцям¹⁾. До одної з таких подорожей Константина могла бути й привязана легенда, що польський король хотів мати його своїм зятем і наступником. Вона виглядає зрештою як іронічна алюзія до Ягайлового одруження з Ядвігою: от мовляв інших князів також кликали на польський престіл, але ті люди більше себе поважали й на те не звабили ся, віри своєї не змінили.

Уже сі подорожі Корпятовичів до Польщі, przypadково нам звісні, а в дійсности може ще й далеко частійші, вказують на зближення Корпятовичів до краківського двору, — зближення дуже характеристичне супроти боротьби, яку провадили з Польщею литовські князі. Властивий характер сього зближення виявляє звісний уже нам трактат польсько-литовської згоди з 1366 р. Як ми бачили вже, в нім Юрпій і Олександр Корпятовичі виступають по польській стороні, як союзники й присяжники Казимира, так само як і Юрпій Нарпмунтович белзький; тільки що той до сього васальства був змушений військово, а для Корпятовичів такого мусу не було. Ян з Чарньова з признанням підносить, що Олександр Корпятович був завжди вірним Ка-

---

¹⁾ Akta grodz. i ziem. VII ч. 7, Codex dipl. m. Krakowa ч. 47 і 60, Monum. Poloniae hist. II с. 643.

змиру й доставши від нього в управу в 1366 р. Володимир, до смерті Казимира вірно служив йому. Я вище висловив також здогад, що й Юрий Корнятович тому згадуєть ся в трактаті 1366 р., бо разом з братом дістав від Казимира якусь державу в українських землях²⁾. Але як би там не було, се довіре, яке Казимир показує Корнятовичам в 1366 р., і їх роля в сїм трактаті, показує що Корнятовичі скоро йно осіли ся в Подільській землі, постарали ся зблизити ся до Польщі, й зайняли нейтральне становище в польсько-литовській боротьбі.

Уважати таке їх становище результатом якихось спеціальних уподобань чи симпатій до Польщі було-б дуже сьміло. Тут був простий, політичний рахунок — забезпечити себе від всяких претензій зі сторони Польщі. Се було тим потрібнійше, що Корнятовичі, не маючи ні звідки помочі, мали на голові не одну Польщу, як ми вже бачили.

Стільки про саме Поділе. Додам лише кілька загальнійших уваг про окупацію українських земель Литвою взагалі.

Оповідання русько-литовської літописи про литовську окупацію Поділя, виразно зазначаючи брак всякої наспльности в сїм акті, дуже цінне для характеристики литовської окупації в українських землях взагалі.

Я вже вище зазначив дуже слабу інтензивність литовської політики в руських землях. По часті була вона наслідком її великої екстензивности, по часті — причини її лежали в слабій державній організації, а ще більше в тім, що сили в. кн. Литовського відтягала й скупляла коло себе боротьба з німецькими рицарями, яка разом з тим тягла ся без перерви на північних границях. В. кн. Литовське могло вкладати лише мінімальну енергію в окупацію українських і білоруських земель. І коли воно при тій мінімальній траті сил і енергії в середніх десятиліттях XIV в. так незвичайно розширило свою територію в напрямі України, то се можна толкувати тільки тим, що сї українські землі переходили під литовську зверхність або добровільно, або що найменше — при пасивности людности. А окрім самої людности тут не було більше нікому боронити ся. Бо в одніх землях не було зовсім державної організації (як на Поділю або в значній частині давньої Київщини та в Переяславщині), в інших (як у Сіверщині, або в самім Києві) ся державна організація

²⁾ Угода 1366 р. — Kwartalnik hist. 1890 s. 573, Monum. Poloniae hist. II s. 631, пор. вище с. 390.

хоч і була, але незвичайно слабка. Зверхник жє сих земель — Татарська орда була в такім розстрою, що не могла поставити перепони литовській окупації.

Тому так неприхитно переходило прилученне українських земель до в. кн. Литовського. Тому-ж, між иньшим, і такі незначні сліди лишило воно в сучасних джерелах, а що важнійше — не відбило ся глибоше в місцевій традиції.

Чим же пояснити ту пасивність або добровільність в переході українських земель, підчеркнену взагалі новітніми дослідниками, які займали ся історією сеї окупації? ¹⁾ При великій бідности звісток про сю литовську окупацію, де оповідання русько-литовської літописи про прилученне Поділя зістаєть ся властиво одиноким виразним свідощтвом, на се питання можна відповісти на підставі більше меньше теоретичних виводів і аналогій.

Насамперед треба з притиском піднести, що литовська зверхність не мала, або дуже мало мала характер етнографічно-чужий. В. кн. Литовське й литовська княжа династія в середині XIV в. литовськими були більше з іменп тільки. Уже Гедимин, як ми бачили, звав себе „королем литовським і руським“, гех *Letwinorum et Rutenorum*, або — *Letwinorum et multorum Ruthenorum*. З його сімох синів половина паневно були православними: Наримунт-Гліб, Корият-Михайло, Любарт-Дмитро, а здаєть ся й сам Ольгерд, що в 1342 р. називав перед Псковичами себе християнином: „уже хрещєнь єсмь, п христїанинъ єсмь, второе крестити ся не хочю“ ²⁾, хоч офіціально до смерти зіставав ся поганином. Гедиминові доньки також повиходили за християн.

Але у Гедимина се було тільки телерапцією, признаннем за руським елементом відповідного значіння в своїй державі. Сам Гедимин хотів зістати ся до смерти Литвином і поганином: „нехай мене сам чорт хрестить, коли я заявляв коли небудь охоту вихрестити ся“,

¹⁾ Антонович (Монографія.) Любавский оп. с. і особливо Леонтович — Очерки рус.-лит. права, також Молчановський (оп. с. гл. VII), мое „Барскоє староство“ с. 20 і далі.

²⁾ Никон. II с. 215; Ширша рус.-лит. літопись (т. зв. Биховця) каже, що Ольгерд „охрестив ся в руську віру“, женячи ся з княжною витебською — с. 20, пор. Густинську компіляцію — с. 349. Про руський елемент в в. кн. Литовським з давнійших праць див. Jaroszewicz *Obraz Litwy* т. I гл. 17, т. II гл. 1 і 11, Козловскій Судьбы русскаго языка въ Литвѣ и на Жмуди (Вѣст. Зап. Рос., 1869, кн. X), Боричевскій Православіе и русская народность въ Литвѣ, Спб., 1851, Васильевскій Очеркъ г. Вильны. Спб., 1872 (з Памятников старини зап. губ.), з новійших — Антоновичъ Очеркъ ист. в. кн. Литовскаго. *passim*. Дашкевичъ Замѣтки гл. IV.

казав він з нагоди висланих в його імені заяв про замір охрестити ся. Натомість його сини, виростаючи по різних руських містах, оженені з Русинками, обертаючи ся між Русинами, не тільки рахували ся з руським елементом, але переважно самі чули себе Русинами. Тільки оден Кейстут між ними репрезентував литовський, поганський елемент. Друге-ж покоління Гедиміновичів було вже руське майже без винятків. З дванадцятьох синів Ольгерда тільки декотрі мають іще литовські імена. З них рахують з десять православних. Про самого Ягайла є традиція, що він був охрещений на православну віру з іменем Якова, і се а ргіогі зовсім правдоподібно, хоч він і не маїфестував ся своїм хрещенням¹⁾. А вже документально звісно, що він свого стрічного брата Вітовта змусив перейти на православну віру після того вже, як той був охрещений на католицьку²⁾.

Але на вірі не кінчило ся. Руська мова панувала на литовським дворі. Знаємо певно, що Ягайло з Вітовтом кореспондував по руськи і то при кінці життя, по кількадесяти літах польського королювання³⁾. Призвичаєнне до руської штуки, до руської культури переніс він з собою до Кракова й зацпив своїй родині (руські майстри в Кракові й інших польських містах за Ягайла, „грецькі“, властиво руські калліці на Вавелю)⁴⁾.

Але династія була лише показником національних відносин в самій державі. Уже при кінці життя Гедиміна більшість в. кп. Литовського складала ся з білоруських земель. При кінці XIV в. властиві литовські провінції не творили й пятої частин держави: слов'янська стихія (білоруська й українська) заливала литовську, що давно перестала бути властивою підставою держави. При тім самий литовський елемент дуже значно підпав уже руській культурі

¹⁾ Про традицію православної віри Ягайла див. Narbutt Piśma rotniejsze s. 99; докладніше ся справа не була розібрана, і новішими часами стрічаємо тільки голослові твєрдження в той чи иньший бік. Давнішу літературу див. Барбашевъ Вітовтъ с. 34—5, новішими часами сю справу трактував (але досить не мудро) др. Прохаска — Przyczynki krutyczne do dziejów unii, 1896 p. розд. IV.

²⁾ Се каже Вітовт сам у своїм меморіалі — Scr. regum pruss. II с. 703.

³⁾ Quod autem scripsistis in littera ruthenica — пише Вітовт Ягайлови; scribit nobis fraternitas vestra in ruthenico — copia littere d. regis Polonie scripte d. magno duci in ruthenico — Codex epist. Vitoldi s. 827, 831, 833, Codex saec. XV т. II с. 243 (bis).

⁴⁾ Див. Марія Грушевська — Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній), Льв., 1903 — з LI тому Записок Н. тов. ім. Шевченка. Також в т. VI гл. 4 сеї Історії.

Виймок становила Жмудь, що міцно тримала ся литовської віри і ще в 1382 р. заявила Ягайлу, що признає його своїм князем тільки в такім разі, коли він зістанеть ся вірним поганській релігії предків своїх¹⁾. Але через таке своє консервативне становище, Жмудь і стояла осторонь від державного життя. Литовські роди, що правда, займали перші місця в державі (але й то поруч білоруських та українських родів — князівських і декотрих визначніших боярських), але в значній частині вони були литовськими по імені вже тільки.

„Руська віра“ ширила ся між верхніми верствами Литви. Ширша русько-литовська літопись переказує традицію литовських аристократичних кругів, що за Ольгерда „римское віри в Литве не было, только руская змешала ся“²⁾. Росповсюдпеннем її поясняють ся й досить мале число охрещених на католицтво за Ягайла на Литві. Значно пізніше potwierdженне земської грамоти Витебської землі (1504 р.) забезпечує свободу тим, „которые будуть — Литвинь або Ляхъ крещены были у Витебску въ рускую вѣру“³⁾.

Норми державного права, хоч і змінені дальшою державною еволюцією, були перейняті в кн. Литовським від Руси. Приватне й карне право в кн. Литовського оперло ся також на руським, як показує порівнянне Руської Правди з земськими грамотами в кн. Литовського й Литовським Статутом⁴⁾. Руська мова стала урядовою й культурною мовою в кн. Литовського — мовою великокняжій канцелярії і урядів, праводавства й письменства взагалі, навіть у чисто-литовських землях; навіть на Жмуди документів писаних по литовськи не маємо зопсім. Сю ролю задержала вона навіть по сполученню з Польщею, по радикальній переміні в загальнім напрямі державної політики. І ще в першій половині XVII в. руський патріот дійсно міг би казати:

Полска квитнет лацною,
Литва квитнет русчпзною:
Без той въ Польще не пребудеш,
Без сей въ Литве блазном будзеш⁵⁾.

1) Si velit ritum originis retinere, in omnibus velint ei obedire—
Scr. g. prussicarum II с. 619. Відповідь Ягайла не переказана, але додано, що Жмудь перейшла до Кейстута, значить Ягайло не хотів дати такого приречення — подробиця дуже інтересна для питання про його християнство.

2) Pomniki с. 40.

3) Акты Запад. Россіи I ч. 204.

4) Див. в т. V с. 4—5 і 630—1.

5) Сі вірші писані письмом з початків XVII в. на чистій стороні друкованого статута 1588 р. і видані в факсиміле в I т. Собранія гра-
М. Грґшевський, історія, т. IV.

Тим поясняєть ся, що самі в. князі литовські дивили ся на себе як на спадкоємців давньої Руської держави. В. кн. Литовське дійсно було таким самим політичним і культурним спадкоємцем давньої Руси, як і в. кн. Московське. Дарма що на чолі його стояв нпр. Ольгерд, до смерти уважаний за поганина (в московських кругах його „невірність“ навмисно підчеркувано дуже). Він не вважаючи на се сам дивив ся на себе, і на нього дивили ся дійсно, як на спадкоємця Руської держави. Далеко скорше, ніж московські володарі, що тільки в XV в. відкрито виступили з програмою „збирання Руси“, — уже в другій половині XIV в. заявляють в. князі литовські своє переконанє, що всі „руські землі“ мають до них належати. Я вже згадував заяву дану Ольгердом в 1358 р. пруським рицарям, що „вся Русь мусить належати до Литви“ (*omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere*). Згадаю тут ще оповіданє про битву над Ворсклою: що Витовт обіцяв своему претенденту Тохтамышу (в його інтересі йшов він тоді психодом на Орду) посадити його ханом в Ордї, а Тохтамыш його в таким разі мав „посадити на всей Руской землі“¹⁾.

Таким становищем поясняєть ся та сильна конкуренція, яку в. кн. Литовське робило в. кн. Московському в XIV і навіть — силою інерції — ще в першій половині XV в., і се ваганє між тими двома політичними тілами стількох земель давньої Руської держави. Вел. князівство Литовське і вел. князівство Московське се були два політичні тіла зовсім аналогічні, котрих суперництва трудно було вгадати кінець, доки Литва не зійшла зі становища руської держави, спадкоємиці Київ̄а й Галича. Ще в XVI віці по старій традиції говорять Українці з вел. князівства Литовського про „наше государство християнське руське, в. кн. Литовське“²⁾.

Супроти того всього й окупація українсько-руських земель Литвою в XIV в. мала характер не завойовання, не чужоземної напасті, а прилучення, збирання земель Руської держави, аналогічного з тим, як збирали колись розсіпані часті Київської держави її провідники X—XII в.

моть Вильна, Ковна, Трок і т. п., 1843. Дальші вірші вже кульгають дуже сильно в ритмі:

Ведзь же юж Рус(ь), иж тва хвала
По воєм свете юж дойзрала,
Весели се ты Русине
Тва слава никгды не згине.

1) *Scriptores regum pruss.* II с. 80, Ученєня зап. II отд. I с. 42.

2) *Справа Єродіакона Йоакима в Чтеніях московських 1883, I, с. 2.*

Се тим більше, що в парі з тим „руським“ характером держави ішов іще й консерватизм литовської державної політики, з своїм гаслом: „ми старини не рушаєм, а новини не уводим“. Консерватизм сей, що був у своїй основі не тільки політичною тактикою, а й неминучим впливом внутрішньої культурної слабости в. кн. Литовського, браку власних, національних скрісталізованих форм державного й суспільного життя, — зовсім щиро проповідував ся литовським правительством, що дійсно бажало як найдокладніше приладити ся до питомого укладу руських земель, — хоч державна еволюція сама, силою факту, неустанно робила різні зміни в їх „старині“. Консерватизм сей заповідав захованне тих прикмет устрою й життя, які цінити собі людність певної землі, тим часом як ширша державна організація подавала надію на поправу тих сторін життя, які встигли дати ся в знаки протягом століття упадку державного життя. Се мусіло цінити ся, навіть там, по тих землях, де колись сама ж така людність той давнійший державний устрій руйнувала — річ занадто звісна в „народній психології“, аби ближе на ній застановлятись. Спеціально перспектива увільнення від татарських мішань і неурядків, що в часах розкладу Орди, в середині XIV в., як я вже сказав, могли себе давати особливо прикро відчувати, — могла служити в українських землях також не согіршою заохотою до переходу під управу литовських князів.

Думаю, що сі моменти об'ясняють, принаймні — в досить значній мірі, незвичайні здобутки литовської політики в українських землях XIV в., секрет її успіхів. Але властивим її талісманом був таки руський характер в. кн. Литовського. Йому завдячувало воно свій незвичайний політичний зріст, і він служив йому — доки литовське правительство не згубило його, зломивши свою дотеперішню державну політику унією з Польщею.

II.

Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV в.

Польсько-угорський спір за Галичину. Литовсько-польська унія й плян влучення земель в. кн. Литовського до Польщі. Відокремлення в. князівства під управою Витовта й відрочення інкорпорації. Касованне князівств на Україні.

Так отже з остаточною четвертиною XIV в. українські землі (з виїмком угорської України) ввійшли в склад в. кн. Литовського і Польщі й їх дальша історія розвивається на тлі історії тих двох держав, в залежності від них та їх обоюсторонніх відносин. На дальший розвій історії наших земель в близьких двох століттях вплинуло кілька важних фактів, що сталися на переломі XIV і XV в. Тож на них насамперед мусимо ми спинитися — розуміється, настільки, наскільки вони відбилися на історії України. А що факти ці не все стоять в генетичній звязку з собою, то й переходити їх мусимо з-окрема. Факти, чи їх групи розумію такі:

а) Окупована Польщею на підставі угоди з Угорщиною Галичина займала непевне становище між сими двома державами. Розірвання особистої унії Угорщини й Польщі в р. 1382 загострило сю непевність. Справа була розв'язана на користь Польщі оружною рукою в р. 1387 — походом Ядвиги. В формі дипломатичних спорів затягнула вона на довго, перейшла в XV в. і рішена властиво не була ніколи, але Галичина від кампанії 1387 р. зостається при Польщі.

б) Оружна боротьба Литви й Польщі за Галицько-волинські землі була перервана унією Литви й Польщі, що звела сю боротьбу до менше гострих форм, переважно дипломатичних переговорів.

в) В початковій своїй формі унія заповідала безпосереднє влучення всіх, а в тім і українських земель в. князівства Литовського

до Польщі; але змагання Витовта до задержання державної особистости в. кн. Литовського розбили сі пляни й потягнули сю справу в довгу проволоку.

г) Діяльність того ж Витовта, перейнята й його наступниками, що довели зачеркнену ним програму до кінця, — позбавила державної окремішности поодинокі українські землі в. кн. Литовського. В руках поодиноких литовських династій сі землі стали були майже особними державами і з часом мусіли відокремити ся зовсім; але політика Витовта зробила з них прості провінції в. кн. Литовського, так що дальша доля їх як найтісніше була звязана з долею в. князівства взагалі.

В сім порядку сі групи фактів тепер перейдемо, щоб потім слідити, як наслідком тих подій уложила ся політична доля українських земель в дальших століттях.

Отже почнемо від Галичини ¹⁾.

Ми вже знаємо, що в галицькій справі Польща, себ то Казимир Великий — виступав на підставі порозуміння з Угорщиною ²⁾. В вайдавнійшій умові Польщі й Угорщини в руській справі, яку маємо, себто в трактаті 1350 р., знаходимо виразний відклик до якоїсь угоди в сій справі, уложеної ще з Каролем угорським († 1342), і я висловив здогад, що ще підчас вишгородських переговорів 1339 р. між Казимиром і Каролем була уложена умова, де обидві сторони стояли на тім же ґрунті, на яким стоять вони в умові 1350 р., уложеної уже по тому, як Казимир здобув Галичину. У всякім разі умова 1350 р. кидає світло на становище обох держав в галицькій справі і в попередніх літах, і ті великі гарантії угорських прав на Галичину, які в ній знаходимо, певно, не були новою уступкою, а датували ся давнішими роками.

¹⁾ Про відносини Польщі й Угорщини в руській справі й пізнійший спір див. головно: Stadnicki Synowie Gedymina, II; Mat'їв Der polnisch-ungarischer Streit um Galizien und Lodomerien (Jahresbericht des II Obergymn. im Lemberg, 1886); Prochaska W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W. — Kwart. hist. 1892; Lewicki Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza ib. 1894, Милькович Студия критичні над історією русько-польскою, 1893. Дещо дають також иньші монографії до історії окупації Галичини, вичислені в прим. 4, а також праці до історії Польщі в тім часі: Szujski Ludwig węgierski i bezkrólewie po jego śmierci (Opowiadania i rostrząsania historyczne), Szajnocha—Jadwiga i Jagieło, Caro—Geschichte Polens, II. Спеціальніші монографії вказу нижше.

²⁾ Див. т. III² 129—130 і вище с. і далі.

Галичина признавала ся землею угорською, на основі угорських історичних прав, і коли угорський король дозволяв Казимиру її зайняти, то тільки з застереженням всіх угорських прав. В разі коли б Казимир не мав сина, Галичина разом з цілою Польщею мала перейти спадщиною до угорського короля, на підставі спадщинної угоди 1339 р. Коли ж би у Казимира був син, і Польща до угорського короля не перейшла, то в таким разі угорський король — Людовик чи його наступник — мав право викупити Галичину кожної хвилі від корони Польської за 100 тисяч фльоренів¹⁾.

Так була стилізована умова 1350 р., найдавніша яку ми маємо в сій справі. Галичина отже признавала ся власністю Угорщини, а Казимир мав її тільки в доживотній державі. За кошти й труди, вложені Польщею в окупацію Галичини, признавало ся їй право тільки на викупну суму. На сій підставі угорський король обов'язував ся помагати Польщі в справах зв'язаних з Галичиною, і дійсно, як ми вже знаємо, він кілька разів сам ходив походом разом з Казимиром, хоч особливої енергії в то не вкладав, бо взагалі заінтересованія Галичиною не показував, а також посилав війська й пожичав гроші Казимиру на воєнні потреби. З р. 1355 маємо грамоту, де Людовик обіцяє Казимиру не вимагати від нього звороту позички, зробленої у нього Казимиром для окупації Русі, доки він не прийде до спокійного володіння сею землею, „яке мали предки наші“ (*prout predecessores nostri habuerunt*)²⁾.

Ся остатня фраза інтересна, бо й тут угорський король підчеркує права Угорщини на Галичину, і ся подробиця особливо цінна супроти здогадів декотрих учених, що Людовик пізніше вирік ся своїх прав на Русь³⁾. В дійсности було як раз навпаки — в пізніших трактатах Людовика з Казимиром що до його прав на польську спадщину (рр. 1364 і 1369) повторяєть ся остереження, що давніші умови їх мають силу й на далі⁴⁾. Та й трактування Людовиком на польським престолі українських земель як угорської про-

¹⁾ Грамота 1350 р. — найліпше видана у Прохаски, *W sprawie*, дод. II.

²⁾ Грамота 1355 р. у Догеля (*Codex diplom. Poloniae*) I с. 37, передр. у Fejér-a IX 2 ч. 178, Матієва с. 45 і Мильковича дод. IV.

³⁾ *Štadnicki Synowie* II с. 232; пок. історик попав у сю помилку тому, що знав умову 1364 р. в витягу Нарушевича, а в сім витягу вона уривала ся так, що зміст виходив зовсім инакший.

⁴⁾ Умова 1364 р. в цілости у Прохаски дод. III (з оригінала), умова 1369 — *Dogiel* I с. 39, передр. Fejér IX. 4 с. 157. Остереження в обох стилізоване дуже загально, в остатнім: *omnia pacta, conventiones, ligas, confederationes utrobique primitus habitas, factas, dispositas*

вінції й брак усякої опозиції в польських кругах против такого трактовання показують, що Галичина признавала ся власністю Угорщини не тільки в угорських, а і в польських кругах, для котрих умови в сій справі Казимира з Людовиком, розуміть ся, не були секретом.

Отже справа стояла так, що Галичина, здобута Казимиром, була тільки в його доживотнім володінню, як угорська власність. По смерті його, чи разом з Польщею, чи осібно від неї, мала вона перейти до угорських королів, а Польща мала право тільки на відшкодування — 100 тис. фльоренів.

А хоч з уст Казимира виходили вискази, які свідчать, що він дивив ся на Галичину як на провінцію польську, здобуту виключно польськими силами і супроти того призначену служити виключно польським інтересам ¹⁾, то се не зміняло формальної, правної сторони справи. Певно, не безінтересно було б здати собі справу, як годили ся такі погляди його з свідомістю прав Угорщини, забезпечених тими, стільки разів повторюваними й відновлюваними трактатами. Але чи мислив Казимир собі Польщу й Угорщину як одно тіло в будучности; чи не входячи в будучність, трактував Галичину з сучасного фактичного польського володіння; чи вкінці надіяв ся, що зобов'язання супроти Угорщини можна буде з часом пустити в непамять, — се не касувало угорських прав на Галичину супроти Польщі.

Тим часом рахунки угорських королів на те, що Казимир не буде мати синів, справдили ся. По нім від чотирох його шлюбів зістали ся тільки доньки, виключені від польської корони умовами з угорськими королями, й Людовик в падолисті 1370 р. став нарешті польським королем. Але до його тріумфу примішувала дуже гірка прикрість: він сам не мав синів, і так довго ждана польська корона готова була з його смертю пропасти знову для його династії, бо попередні трактати давали права на польську корону тільки мужеському потомству Кароля угорського. Супроти того Людовик ставить собі подвійний плян: з одного боку він змагає до того, аби занежити польську корону своїм донькам, з другого боку — з огляду на всякі труднощі, зв'язані з сим першим пляном, стараєть ся про всякий випадок забезпечити Угорщині Галичину.

Проект — посадити на польським троні одну з Людовикових

---

et firmatas quo ad omnes clausulas et puncta earum irrefragabiliter permanente promittentes.

¹⁾ Див. вище с. 61. Недавно се підчеркнув Прохаска (Przyszynek), але не постарав ся розв'язати суперечности таких поглядів з угорськими правами на Галичину, котрих виясненню присвятив свою попередню працю.

доньок, дійсно, мав дуже непевні вигляди. Тож заміри Людовика що до забезпечення Галичини для Угорщини були зовсім природні, і коли пізнійші польські історики, почавши від Длугоша і до новіших часів, часто обкидають Людовика ріжними закидами за се, то причиною сього було або польське національне почуте, або — незрозуміння прав Людовика на Галичину.

Але хоч права Угорщини на Галичину були виразно забезпечені давнішими трактатами, Людовик не уважав відповідним відразу поставити справу ясно. Його становище як польського короля, його пляни — забезпечити польську корону однієї з своїх доньок, дають сьому зовсім відповідне поясненне. І перше, а тим більше друге наказувало йому обминати все, ще могли подразнити польську суспільність, котрої прихильність була так потрібна Людовикові з огляду на ті трудні пляни задержання польської корони в руках своїх доньок. Відірванне Галичини без всяких приготовань могло б дійсно подразнити Поляків. Бо хоч вони мусіли знати права Угорської корони на Галичину, ще ліше мусіли пам'ятати, скільки крові, труду й гроша коштувала окупація Галичини Полякам, тим часом як угорські королі — Людовик і його батько — не дуже то вкладали ся в сю справу. Може бути, що був у Людовика й ще оден мотив — бажанне непримітним прилученням Галичини до Угорщини обминути ту точку умови, що забезпечала в таких разі Польщі право на досить значну викупну суму. Зрештою досить і того, що політика Людовика супроти Галичини нам зовсім ясна в головнім, а всіх мотивів його поступовання нема й потреби дошукуватись.

Між повірниками Людовика був оден спеціально відповідний до його галицьких плянів. Був то Володислав князь опольський¹⁾. Син Болька кн. опольського, поважаного, але досить незможного князя з плезьких Пястовичів, що перевів своє жите в службі цісаря Кароля IV, Володислав також мусів шукати службової кар'єри. Бувши по матери свояком угорського короля Людовика (його бабка була тіточною сестрою Людовика), він удав ся на його двір, ще в 1350-х рр., і тут своєю зручністю в дипломатичних порученнях і вірністю здобув довіре й приязнь короля. В 1366 р. дістав він високий уряд палатина угорського, себто першого урядника держави, носив ще й иньші титули й обовязки, а при тім далі уживав ся до ріжних дипломатичних пересправ. Коли прийшов час Людовику взяти на себе польську корону, вислав він Володислава як Пястовича перед собою в Польщу, аби приготував йому ґрунт. Се бажанне Людовика

¹⁾ Літературу див. в прим. 21.

Володислав задоволів, і за те в день Людовикової коронації дістав від нього багаті маєтності в Польщі. Сього ж талановитого і поважного свого новіряка задумав ужити для переведення своїх плянів що до Галичини. В вересні 1372 р. Володислав зложив з себе уряд палатина угорського, щоб взяти новий обов'язок: в перших днях жовтня в Пресбургу заіменував його Людовик управителем „Руського королівства“ (*regni Russie*).

На жаль, ми не маємо самої грамоти надання, тільки оповіщення про се надання до всіх достойників і урядників Угорщини й Польщі. Може грамота надання прояснила б нам де що в досить неясній ролі, яку приділив Людовик Володиславу, хоч я маю те переконання, що ся неясність в значній ролі залежала від укритих плянів Людовика, була до певної міри умисною, так що мабуть і та грамота не була на тім пункті дуже ясна.

В згаданім оповіщенню Людовик повідомляє всіх урядників угорських і польських, а спеціально митників, що він „з огляду на чесність, досвідченість і розум поважного й славного князя Володислава, князя опольського й велюньського, свого дорогого свояка й повірного дорадника“, надав йому королівство Руське з усіма городами й людністю в управу на вічні часи (*perpetue contulerimus gubernandum et conservandum*). Тож він поручає згаданім урядникам, аби купців і всяких людей з Русі трактували як королівських підданих (*tanquam nostros fideles ac dicioni nostros subiectos*), даючи їм свободний проїзд скрізь і не побираючи з них ніяких поборів понад уставлені оплати¹⁾.

В сій грамоті Володислав виступає так як би тільки губернатором Русі з руки Людовика, дістає Галичину *gubernandum et conservandum*. Одно тільки слівце *perpetue* дає натяк, що Володислав не був звичайним губернатором, але й його можна б толкувати просто як управу „до живота“, бо таке доживотне управительство в тодішніх порядках не було нічим незвичайним.

Інакше представляєть ся Володислав в тих грамотах, які маємо від нього самого. Почавши від найпершої, яку маємо (датованої 11/XI 1372), і аж до свого уступлення, титулує він себе не яким небудь губернатором або управителем, а володарем з ласки божої, дідичним паном Русі: *Dei gratia dux opoliensis, velunensis terreque Russie dominus et heres* — так звучить його повний титул²⁾

¹⁾ Грамота в III т. *Akta grodz. i ziemskie* ч. 20, з оригіналу львівського міського архіву.

²⁾ Дав. грамоти з 1372 р. — *Akta grodz. i ziem.* т. V ч. 7, т. III ч. 21, з 1375 — *ib.* II ч. 5, VIII ч. 9, з 1378 — *ib.* V

а в одній руській грамоті називає він себе навіть „самодержцем“ — старим, традиційним руським титулом, що ним оден з переписувачів Галицько-волинської літописи був затитулював „великого Романа“¹⁾. Його численні привилеї мають характер надань княжих, без всяких обмежень, що більше — він відновляє вадання Казимира (надане ґрунтів м. Львову). Грамоти його печатані княжою, „маєстатичпоу“ печаттю, з княжою фігурою Володислава на троні, з мечем, і двома гербами з боків — п'ястівським фамілійним орлом і галицьким львом; наоколо ґотицька напись: *Ladislavs Dei gracia dux opoliensis, wielunensis et terre Russie domin(us) et heres*²⁾. Він бе свою монету для Галичини з іменем угорського короля і своїм, а частійше тільки своїм. Срібні грошики першої категорії мають з одного боку букву L і наоколо *Lodvici r(egis) Ungarie*. з другого *Vladislavus dux* і герб Львова — лев онертий на задніх лапах. Грошики другої категорії — з одного боку букву W і напись *Wladislaus dux*, з другого тойже герб з написею: *moneta Russie*. Мідяні денарки мають лише букву W³⁾.

ч. 13. Інші варіації титула: *Dei gracia dux opoliensis, wielunensis et Russie* — A. G. Z. II ч. 4 (1375), ч. 7 (1377), 8* (1378), III ч. 23 (1377), 26* (1378), V ч. 12 (1377), VII ч. 10 (1374), VIII ч. 10* (1376), 12 (1378), 13 (1378), IX ч. 1 (1375). *Dei g. dux opoliensis, heres wielunensis et dominus terre Russie* — A. G. Z. III ч. 25, 1378. *Dux opoliensis, dominus wielunensis et Russie* — A. G. Z. V ч. 8* (1373), 10* (1375), 11 (1376), VII ч. 12* (1375), VIII ч. 11 (1371). *Dux opoliensis, wielunensis et dominus Russie* — A. G. Z. II ч. 6* (1375) і VII ч. 11* (1375). *Dux opoliensis, dominus Russie et wielunensis* VII ч. 9* (1373). (Звіздкою означив я документи публіковані з копій або пізнійших потвержень). Порівнянне покаже, що ці варіації титула уживали ся всуміш отже зміни в титулі не було.

¹⁾ Божєю милостію мы князь Володиславъ Опольскоѣ земли и Велунскоѣ земли и Рускоѣ земли господарь и дѣдичъ вѣчный землямъ тымъ самодержць“. Факсиміле грамоти з музею Чорторійських видана під ч. 16 в „Палеографических снимках“ петерб. археол. інститута (1903). Перед тим друквана в A. G. Z. VII ч. 13 (1377)—з копії Нарушевича, дуже неумдрої.

²⁾ Печать Володислава звісна в трох примірниках: в архиві м. Львова (з документу 1372), львівській колекції Павліковских (1378), і в колекції Фосберга (1373). Публікована у Фосберга (*Vossberg*) *Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, Берлін, 1854, табл. XIX (ґравюра), і у Пекосінського *Pięczęcie polskie wieków średnich (Sprawozdania komisji do badania hist. sztuki VI)* під ч. 500 (фотографічне кліше). Промір її близько 9 цм. Оборотну сторону печати 1373 р. виповняє иньша печатка, з фантастичною головкою й написею: *Ladislavs dux opolien. dus (sic) Russie et wielunens.* — публікована у Фосберга l. c.

³⁾ Монети Володислава, разом з аналогічними галицькими моне-

Нарешті уступаючи в 1378 р. з Русь. Володислав видав грамоту до панів, землян, воевод, війтів і всіх людей на Русь, де звільняв їх нею „від присяги, послухности, вірности і всяких иньших обовязків, якими вони були звязані супроти нього як дідичного володаря“ та передавав їх безпосередно під владу короля¹⁾.

І так дивився не тільки сам Володислав на себе. Сучасник Ян з Чарнкова, Володиславу зовсім не прихильний особливо, описуючи його уступлення з Русь, називає його *totius Russie dux et dominus* і каже, що він проміняв Галичину Людовику за иньші *terris et ducatus*²⁾. З самої Галичини не багато маємо — але от на однім з документів стрічаємо підпис секретаря — „протонотарія“ *illustrissimi principis domini Ladislai Dei gracia ducis opolvensis et domini Russie*. В другім — уже з часів другого панування Володислава на Русь (більше номінального, але тим же титулом, очевидно, наданого що й перше володінне його) — староста руський Андрій в грамоті перемишльському шевському цеху зве Володислава „нашим ласкавим паном“³⁾.

Все се показує виразно, що Володислав не був простим губернатором Русь, як можна-б толкувати Людовикову грамоту, а володів нею як володар, дідичний пан, на княжій праві (*jure ducali*). Супроти того вирази Людовикової грамоти треба уважати або недокладною стилізацією, або тим, що Людовик тут навмисно, маючи свої потайні пляни, допускав певну неясність в становищу Володислава. Додати треба, що таке наданне Русь Володиславу на княжій праві тим

тами иньших володарів Галичини — Казимира, Людовика, Ягайла (давнійші дослідники признавали мідяні денарки також Марії королевій угорській, але новіші дослідники то відкинули), описані в працях: Stupnicki o monetach halicko-ruskich — Biblioteka Ossolińskich, poczet nowy VII (1865), Stronczyński Dawne monety polskie Piastów i Jagiellonów, III, 1885 с. 30 і далі, Уляницькій Монеты чеканенныя польскими королями для Галицкой Русь в XIV и XV в. (Труды моск. нумизматического общества I. I, 1893), (Болсуновский) Автономныя монеты Галицкой Русь XIV и XV ст., К., 1905. Давнійші публікації поминаю.

¹⁾ *Absolventes et liberantes nichilominus vos et vestrum quemlibet specialiter ab huiusmodi homagio, obediencia, fidelitate et aliis quibusvis promissionibus, quibus nobis hereditarie fuistis subiecti, obligati et astricti, resignantes, reddentes et restituentes nichilominus vos et vestrum quemlibet universaliter et particulariter serenissimo principi domino Ludowico Vngarie, Polonie, Dalmacie etc regi, domino nostro gracioso* — A. G. Z. III ч. 27.

²⁾ *Monum. Poloniae* II с. 680.

³⁾ *De gracia illustris principis domini Ladislai ducis opoliensis, welynensis et Russie, domini nostri graciosi. Akta g. i z. V ч. 15, VI ч. 1.*

менше може уважатися чимсь надзвичайним, бо не було одиноками: ще перед тим Людовик надав таким самим способом тому-ж Володиславу землю Велюньську, а Казимиру щетинському землю Добринську¹⁾.

Що до самого факту надання ми маємо ще інтересну пізнішу згадку Людовикового зятя Жигимонта (Сігізмунда), в р. 1393. Доводячи права Володислава на Добринську землю, дану йому в заміну за Галичину, Жигимонт, казав, що Людовик дав Галичину Володиславу Онольському в заміну за його маєтності на Угорщині²⁾.

Розуміть ся, сю звістку — що Русь була дана Володиславу як заміна його угорських маєтностей, трудно брати серіозно. Вправді, можна припускати, що того рода контракт міг бути уложений між Людовиком і Володиславом, для того аби підчеркнути, що Володислав дістав Русь як угорську землю, та тільки в такім разі сей контракт міг бути уложений і *ex post*, „заднім числом“.

Інтересно було-б відповісти на питання, в якій мірі Людовик і сам Володислав дивили ся на се Володиславове панування в Галичині як на річ переходову, часову. У Людовика прохонлювали ся заяви, які вказували, що се панування Володислава від початку мало служити иншим цілям. В такім значінню толкую я неясну, загадкову стилізацію його грамоти про Володислава з р. 1372. Ягайло пізніше (1396) називав Володислава простим „державцем“ Руських земель³⁾. Не вважаючи на пишні титули міг і сам Володислав знати про тимчасовість своєї ролі: думаю, що між двома так близькими людьми як Людовик і Володислав на сій точці не повинно було бути секрету. Володислав був занадто вірним слугою й товаришом Людовика і перед тим і по тім, аби припустити, що Людовик його попросту дурив — надавав Галичину ніби на вічність, а сям мав плян її за кілька літ відібрати. Також мало правдоподібним здається мені і таке поясненне, що Людовик вивів потім Володислава з Галичини тільки наслідком зміни обставин, против власних своїх початкових плянів.

Як би там не було, в Володиславі Галичина мала ще раз — і уже в остатній — свого осібногo князя, хоч би князювання се в основі своїй і було тільки дипломатичною штуркою. Більше як шість літ панував він тут як володар, „на повним княжім праві“ (*pleno jure*

¹⁾ Monum. Poloniae II с. 645.

²⁾ Terram Russiae cum suo dominio per modum commutationis pro terra Topolczan — Dogiel Codex diplom. Poloniae VI ч. 329.

³⁾ Archiwum Sanguszków I ч. 19.

ducali), як тоді казали, хоч і під зверхністю угорського короля, як його васаль. Васальну залежність від себе Русь під управою Володислава, як ми бачили, зазначив Людовик виразно уже в своїй грамоті 1372 р., піднісши, що людність Русь й по наданню Володиславу не перестала бути його підданими (*tanquam nostros fideles ac dicioni nostre subiectos*)¹⁾; і потім се зазначували і Людовик і Володислав при кожній нагоді. Що Володислав був васалем Людовика як короля угорського, се пайвиразнійше задокументовано описаними вище грошиками Володислава, де імя Людовика читається з титулом угорського короля.

Може бути одначе, що на разі сеї сторони дуже афішувати не уважали відповідним ані Людовик ані Володислав. Досить було вже й осягненого: що „королівство Руське“ фактично вилучено з комплексу польських земель і віддано чоловіку вірному, в руках котрого воно для Угорщини було зовсім безпечним.

В польських кругах надання Галичини Володиславу, очевидно, не викликало опозиції. Як з Чарикова, що згадує про невдоволення, викликане в польських кругах наданнями Велюньської й Добринської землі Володиславу, промовчує зовсім падання Галичини, а Длугош як раз підносить, що Поляки не робили ніяких трудностей Людовику в розпорядженню руськими землями²⁾. Тому дуже непевна гадка деяких новітніх дослідників, що та точка кошицьких постанов, де Людовик обов'язується не давати ані в державу ані в вічність замків в Польщі ніякому князю або особі княжого роду, — була відповідею на надання Русь Володиславу³⁾. Категорична заява Длугоша про брак усякої опозиції з польської сторони має своє значіння: він не так далекий був від сих подій.

Тим часом забезпечивши про всякий випадок Русь для Угорщини, Людовик енергійно заходив ся коло другого, далеко важішого для нього пляну — забезпечення польської корони для свого потомства⁴⁾. Його мати Єлисавета при помочи своїх повірників між

¹⁾ Akta grodz. i ziem. III ч. 20.

²⁾ *Polonia necquicquam obstantibus aut improbantibus*. Длугош III с. 374.

³⁾ *Volumina legum* I с. 25. Линниченко Сусп. верстви с. 8. Так само трудно припускати, що иньша точка Кошицької ґхвали: про неподільність польських земель, мала на гадці як раз Галичину.

⁴⁾ Про сі справи й ситуацію в Польщі взагалі окрім курса Капо *Geschichte Polens* (т. II) іше: Szajnocha — *Jadwiga i Jagiello*, *Stadnicki — Synowie Gedymina II*; Szujski — *Ludwik węgierski i bezkrólewie po jego śmierci* (в збірці *Opowiadania i roztrząsania historyczne*, 1882); Smolka — *Rok 1386, w pięciowiekową rocznicę* (вид. 2,

малопольськими панамі зручно працювала коло сього, і вже на Кошицькій з'їзді в осені 1373 р. зроблено було в тій справі початки. Документально знаємо, що деякі польські міста тоді вже згодили ся на таку незвичайну в польським державнім життю річ — признали права на польську корону по смерті Людовика його старшим донькам Катерині й Марії. Чи дали тоді згоду на се польські стани взагалі, не знати. В кождім разі на новім з'їзді в Кошицях 1374 р. (17/IX), ціною незвичайних уступок, обіцянок і т. п. удало ся вимогти таку заяву від польських станів. Вони обіцяли по смерті Людовика, як би не було у нього сина, признати королевою ту доньку його, котру їм призначить він сам або його мати Єлисавета — регентка в Польщі, або його жінка Єлисавета т. зв. Молодша.

Згоду вирвано від польських станів, але її сновненне не було так певне. Неохота до угорського правительства давала себе відчувати занадто часто. Вічна опозиція Великої Польщі, повстання там на користь Пястовича Володислава Білого, різня Угрів в околицях Кракова при кінці 1376 р. — все се й менше досвідченому політику, ніж Людовик, показувало виразно, що становище його династії в Польщі дуже непевне. А то тим більше, що й доньки Людовика, з котрих одна мала-б засісти на польським престолі, були ще занадто молоді і в разі смерті батька не дали-б собі ради з польською ситуацією. Отже не вважаючи на кошицьке приреченне, Людовик мав усі причини не спускати з ока галицької справи. І він дійсно, не задовольняючи ся володінням Володислава, постановив прилучити Галичину до Угорщини безпосередно, як її провінцію. З кінцем 1378 р. надав він Володиславу землю Добринську в заміну за Галичину, а Галичину, як угорську провінцію, роздав в управу своїм старостам.

Мотиви сього кроку Людовика, здасть ся, не були відгадні сучасниками. Оповідючи про уступлення Володислава, сучасник Янко з Чаркова толкує се тим, що Володислав, бувши великим прихильником спокою, знеохотив ся своєю ролею в Галичині з огляду на напади Литви, що не давали йому завести тут порядку, тому й передав він її Людовику в заміну за Добринську землю¹⁾. Се толко-

1886); нарешті новіша спеціальна студія Потканьського *Daty zjazdów Koszyckich*, 1900 (*Rozprawy hist.-fil.* т. 39), що чимало змінила в попередніх выводах. Брак новішого, детальнійшого, глибоше зробленого перегляду цілого сього часу дає себе відчувати дуже сильно.

¹⁾ *Inclitus princeps Wladislaus, totius Russiae dux et dominus, pacis sectator, eiusdem indefessus proscutor, cernens, quod mobile dominium Russiae propter insultus Litwanorum pacifice teneri non potest, resignavit etc.* — *Monum. Pol.* II с. 680. Про се об'яснення ЯнаБрай-

ваине, хоч його й пробували піддержати деякі з дослідників, очевидно, невірне. Як раз тоді Литва була приборкана походом Людовика 1377 р., і коли Володислав не уступив перед тим, тим менше мав причини робити се тепер. Ще наївніше толковання дає пізнійший Длугош. Він каже, що Людовик, підчас свого остатнього походу на Литву побачив багатство й красу (*glebam uberem et sitam*) Руських земель, котрих давніше не знав (наче перед тим не бачив він їх!). Тому схотів відірвати їх від Польщі та прилучити до Угорщини, і длятого відібрав Галичину від Володислава¹⁾.

Ми знаємо, що Людовик трактував Галичину як угорську провінцію уже давніше, віддаючи Галичину Володиславу. Здогадував ся л, що володінне Володислава Людовик уважав за форму переходову. Які-ж мотиви мав він, відбираючи її з рук свого повірника, розбиваючи сю комбінацію, що під такою делікатною формою так добре хоронила Галичину для Угорщини? Делкі новіші дослідники думають, що Людовик уважав сю справу о стільки вже приготовану, що можна було зробити крок дальше — прилучити Галичину до Угорщини²⁾. Се можливе, хоч дуже теоретичне. Здаеть ся, ближшого мотиву треба шукати в чім иньшим — в іменованню Володислава намісником Польщі, а може і в обставинах, утворених смертю старшої доньки Людовика — Катерини.

Губернаторство Володислава в Польщі належить до тих темних питань, якими взагалі богата історія Польщі в сім часі. З огляду, що великопольська шляхта заложила протест против сього іменовання, Володислав на сім уряді пробув дуже недовго, і не звісно навіть ближе — коли саме він той уряд мав. Здаеть ся, що се було між

тер (ор. с.) висловив гадку, що се було урядове толковання — ним мотивував уступленне Володислава Людовик, і сам Володислав; се можливо. З иньших Шуйский, виходячи з звістки Яна, доводив, що Володислав показав свою незручність в обороні краю, і се було причиною його віддалення — *Ludwik Węg.* гл. IV. Шараневич знову клав натиск на слово *mobile* й припускає, що руські бояре, незадоволені ширеннем латинства, робили конспірації, підперали Литву й Татар в їх нападах, і се знеохотило Володислава — *Исторія* с. 233, *Rządę* с. 293. Добре збив сей погляд Брайтер ор. с. с. 95—6.

¹⁾ Длугош III с. 374.

²⁾ *Bręiter* ор. с. с. 92—3. Линниченко, не годячи ся з поглядом Брайтера, думав, що Людовик, роблячи Володислава своїм намісником в Польщі, хотів зняти з нього одіум руського князівства („что князь добринскій будетъ пріятнѣе Полякамъ, чѣмъ панъ в дѣдичь той земли, съ потерей которой никакъ не хотѣли помириться польскіе паны“ — *Крит. обзоръ* с. 138). Але се *odium* дуже гіпотетичне.

третім і четвертим (остатнім) періодом регенції Єлисавети, то значить між осеню р. 1378 і осеню 1379¹⁾, і се власне давало-б нам об'ясненне, щб було причиною відібрання Русі від Володислава: Людовик, постановивши віддати управу Польщі Володиславу, мусів Галичину від нього відібрати, инакше весь ефект відокремлення Русі з р. 1372 пропав би. Вона злучила ся б знову в одних руках з польськими землями, й її окремішність знову була-б затерта.

Часу смерти королівни Катерини так же не знаємо докладно. Остатню звістку про неї як про живу маємо в вересні 1378 р., при кінці 1379 р. її в кождім разі не було на світі²⁾. Смерть її зробила нові труднощі Людовику. Великоноляне, взагалі супроти Людовика неприхильні, не схотіли присягти другій королівні на королівство польське, як присягли були Марії, так що вкінці аж насильством прийшло ся Людовику виривати від них згоду. Отже коли Катерина умерла десь при кінці 1378 р., то труднощі від Великонолян також могли вплинути на рішення Людовика — забезпечити бодай Галичину, прилучивши її до Угорщини.

Так чи сяк, Людовик постановив винагородити Володислава за утрату Русі иньшим леном, опорожненим зі смертю Казимира щетинського — землями Добринською, Видгощською й Гневковською. А Галичину рішив прилучити безпосередно до Угорщини й роздати її в управу звичайним угорським урядникам. В перших днях грудня 1378 р. видав він в Вишгороді грамоту, де повідомляв урядників і людність Добринської землі, що „за зрілою й здоровою порадою панів наших обох держав — Угорщини й Польщі“, він постановив взяти від Володислава „землю нашу Руську з усіма її правами, землями й приналежностями в володінне свое, своїх дітей і святоті корони нашої“ (*sacra regna nostra* — звичайний вираз для Угорської корони, виразніше одначе в документі не названої!). А Воло-

¹⁾ Шуйский (ор. с. ч. IV), вказуючи на сей час, пробував ще докладніше його означити — між 13/I і 21/VIII 1379 р. Брайтер (ор. с. с. 111 і далі) виступив против сеї гадки, кладучи губернаторство Володислава на кінець 1377 і до 1/X 1378 та покликуючи ся на Яна з Чарнкова. Але Ян не дає зовсім року; видко тільки, що губернаторство Володислава припадало на весну (*Monum. Pol. II* с. 681—2). Я думаю, що відібранне Русі від Володислава з кінцем 1378 р. може також служити доказом, що губернатором Польщі він став з початком 1379, а не 1378 року. Між сими двома роками зрештою тільки й можливе ваганне.

²⁾ Се виказав Потканський в цитованій вище статі *Daty zjazdów Koszyckich* с. 262—3. Перед тим смерть королівни Катерини припускали далеко скорше.

диславу в заміну¹⁾ рішив дати землю Добринську як лен опорожнений з смертю кп. Каська.²⁾

Відповідно до того 13 січня 1379 р. видав Володислав в Велюни згадану вже вище свою грамоту до урядників і людности Галичини, де звільняв їх від присяги й послушности що до своєї особи й передавав їх під безпосередню владу короля. З мая сього року маємо вже першу звісну нам грамоту Людовика для Галичини³⁾. Але в одній галицькій грамоті з липня того року виступає між свідками Ян з Глогови *prothonotarius illustrissimi principis domini Ladislai Dei gracia ducis orpalvensis et domini Russie*, і се може вказувати на те, що реально Галичина вповні вийшла з під управи Володислава дещо пізніше. Одначе в тій самій грамоті між свідками виступає і новий мамістник: *Gumparthus capitaneus generalis Russie*⁴⁾.

Ми не маємо якоїсь грамоти Людовика, де-б виразно проголошувало ся прилученне Галичини до Угорщини, коли не рахувати тієї досить неясної й побіжної згадки в грамоті Добринській землі. Зовсім певно, що такого маніфесту й не було. Дразнити польської опінії Людовик не мав охоти й задовольв ся знову фактичним станом річей — тим що Галичину обсаджено угорськими урядниками, які правили нею як угорською провінцією.

Про се маємо досить докладні вісти. Сучасний угорський хроніст архидиякоп Йоан (*de Kikullev*), згадавши про похід Людовика на Литву 1377 р., додає, що Людовик, прогнавши ворогів і здобувши побіду, іменував для управи Руського королівства воєводами або старостами Петра Валя, потім його братів всечестного Емерика епископа ерлявського і Георгія Zudar, потім Емерика Бебека і Йоана *de Carol*, і вони успішно й похвально боронячи се королівство, хоронили його під власттю святої корони (угорської) й управою згаданого короля⁵⁾. Янко з Чарикова, згадуючи про зраду начальників пограничних, руських замків по смерті Людовика, також зве їх Уграми⁶⁾. Вкінці самі імена деяких управителів Русь, звісні нам з рр.

¹⁾ *Titulo veri et legitimi cambii et commutationis.*

²⁾ *Akta grodz. i ziem. V ч. 14, з копії XV в.* Дата що до дня неясна: *tercia die concepcionis b. Marie*; може *tercia die post*, то значить 10/XII?

³⁾ Цікаво, що в ній, як і в иньших аналогічних не згадуєть ся про попередні аналогічні розпорядження Володислава: вони мов умисно ігнорують ся!

⁴⁾ *Akta G. Z. III ч. 27 і 28, V ч. 15 (с. 20).*

⁵⁾ *Hist. hungaricae fontes III с. 183—4.*

⁶⁾ *Ungari castra fortissima perdiderunt.* — *Monum. Pol. hist. II с. 722.*

1380—1386 вказують впрямно на їх угорську приналежність. Так р. 1381 виступає в них Petrus Zudar banus, regni Rusciae wojwoda, в pp. 1384—5 Emericus Bebek tocius regni Russie capitaneus, в 1386 — Joannes de Karola regni Rusciae wojwoda ¹⁾.

Що Галичина була прилучена до Угорщини й признавала ся угорською провінцією, на се окрім наведеного оповідання угорського хроніста маємо й інші, ще документальніші вказівки. Так на монетах битих Людовиком для Галичини (moneta Russie, як читаєть ся на ній) імя Людовика читаєть ся з титулом rex Ungariae ²⁾. З часів по смерті Людовика маємо грамоти доньки Марії, королеви угорської, з pp. 1383—5, де вона титулує себе королевою тільки угорською, не польською, але видає роспорядження для Галичини в цілім її складі: в грамотах згадують ся повіті Перемишльський і Сяніцький. Вона обовязує галицьких землян службою „нам і нашим наступникам королям угорським“, а тодішній „управитель всеї Руси“ (totius regni Russiae capitaneus) Емерик Бебек виконує її роспорядження, яко своєї королеви ³⁾. Вкінці жадання польських станів в Серадзі 1383 р. (про них зараз низше), аби Галичину вернено Польщі, показують, що і в Польщі знали про її оберненне на угорську провінцію ⁴⁾.

Доки жив Людовик, ми не чуємо ніяких протестів против прилучення Галичини до Угорщини. Тільки з смертю його, коли зарисувало ся розірванне особистої унії Польщі з Угорщиною, піднесено в Польщі сю справу. А що Поляки уважали тоді для себе можливим торгувати ся

¹⁾ Fejér IX 5 с. 468 (пор. с. 625), X 1 с. 314. Окрім вичисленого в тексті ряду, в документах виступають іще: перед Петром Zudar, в 1380—1 pp., Ioannes capitaneus terre Russia (A. G. Z. III ч. 31 і 33). Порівнюючи се з реґестом 1382 р. у Fejér-а, X 1 с. 44, де виступає Ioannes wojwoda Ruscie (de Karola, як видко з порівняння з цитованим документом X. 1 с. 314), можна думати що се був той же Ioannes de Karola, що потім іще раз був воеводою руським в 1385 р. Потім, в 1383 виступає ще Andreas tocius regni Russie capitaneus — A. G. Z. II ч. 13, VI ч. 1. Виглядає так, що на оден час припадають часом і по два такі урядники: чи було так дійсно, чи то тільки недовкладні наш відомости, годї сказати.

²⁾ Літературу галицьких монет див. вище с. 107.

³⁾ Грамота кор. Марії з 1383 р. видрук. вперше в Supplementum ad hist. Russiae monumenta с. 505, потім з иньшими двома у Стадницького Synowie II с. 248—54 і нарешті, в числі чотирох в Akta grodz. i ziemskie VII ч. 14, 15, 17 і 18, — остатня вставлена в грамоту воеводи Бебека. З них тільки одна — ч. 15 звісна в ориґіналі.

⁴⁾ Про жадання серадзькі — Monum. Pol. II с. 735.

з угорським правительством, себто з регенткою — Єлисаветою Молдшою, Людовиковою вдовою, — тож поставили до неї жаданне, аби Галичину вернено Польщі. Але жаданне се не мало ніякого результату, й навіть здаєть ся, самими Поляками в тій хвилі не ставило ся серіозно.

Ми вже знаємо, що кошицькі постанови, забезпечуючи польську корону одній з доньок Людовика, полишали йому, або його матери, або жінці — вазначити ту будучу королеву. Людовик з сим рішенням не спішив ся. Тільки під натиском обставин, коли обставини в Польщі, на Мазовшу і в Великопольщі, стали занадто грізні, кілька місяців перед смертю, в липні 1382 р., він закликав польських вищих достойників до себе і поручив їм на королеву свою старшу доньку Марію та казав присягти її нареченому Жигимонтови, як будучому королеви.

Присягу зложено, але висланий в Польщу Жигимонт не здобув популярности, а й взагалі кандидатура Марії страшила багатьох прихильників, коли її по смерти батька зараз оголошено угорською королевою. Признати Марію, значило прийняти й на далі унію Польщі з Угорщиною, а на се й між прихильниками Людовикової династії не багато було охочих. Тож на першій з'їзді панів малопольських і великопольських в Радомску, при кінці падолиста 1382 р. постановлено признати королевою ту королівну, яка їм буде визначена, але з тим, щоб вона постійно перебувала в Польщі. Відповідею на се була заява королеви-регентки, що вона увільняє Поляків від присяги Марії, а визначає їм на королеву Ядвігу, що має прибути на великодні свята до Польщі на коронацію.

Але давши сю заяву, угорське правительство ніяк не могло рішити ся на сей рішучий крок, що мав зірвати унію. Ядвіга на час не приїхала. Тоді на з'їзді в Серадзи поставлено для приїзду Ядвіги остатній речинець — зелені свята, инакше Поляки складали з себе всі обовязаня супроти Людовикової династії. Заразом поставлено жаданне, аби вернено Польщі землю Руську¹⁾ й Володиславові лени — землі Велюньську й Добриньську.

Такі категоричні жадання поясняють ся тим, що на з'їзді було багато прихильників кандидатури Земовита мазовецького, що напирали до зірвання відносин з Угорщиною. Але малопольським панам ся популярна в Великопольщі кандидатура була в високій мірі неприємна; вони робили уступку противникам, приймаючи їх острі жа-

¹⁾ Et quod eadem domina regina terram Russiae regno Poloniae reuniat — Monum. Pol. hist. II с. 135 (Ян з Чарикова).

данія на угорську адресу, але в дійсності хотіли тільки ту обіцяну їм Ядвіґу якось дістати до Кракова й зробити кінець з справою корони. Тому і з тими жаданнями привернення Володиславових земель певно не мали ніякої охоти розшибатись, і тим, думаю, пояснюється, що в дальших переговорах з угорським двором справа Руси ніде вже більше не впливає. Правдоподібно, малопольські пани, що держали в своїх руках зносини з двором Єлисавети, від разу не трактували серйозно серадзьких постулатів, між ними й справи Руси, і з легким седцем зложили їх до архиву *ad feliciora tempora*¹⁾. Принаймні, Ян з Чарикова, оповівши про серадзькі постулати, в оповіданню про дальші переговори з Єлисаветою вже про сі постулати не згадує ані словечком.

Дійсно, малопольським панам треба було думати над тим, щоб дістати насамперед Ядвіґу й тим, з одного боку, забезпечити ся від унії з Угорщиною, а з другого — від кандидатури Земовита й інших можливих. Ядвіґа не прибула ані на зелені свята ані на новий речинець — на св. Мартина. Тим часом Земовит перейшов уже до оружних кроків, а угорський двір, як на злість, висував кандидатуру Жигимонта, що два рази з угорським військом прибував на польські границі. Годі було виступати супроти угорського двору з якимись грізбами чи постулатами, треба було просити. Постанови радомського з'їзду, з марта 1384 р. не підносять уже ніяких погроз, ані визначають остатніх термінів, не ставлять ніяких умов чи жадань угорському правительству, — коби лише дістати ту Ядвіґу. І знову минає ще тяжких пів року, аж 13 жовтня приїздить нарешті так довго ждана королівна, а два дні пізніше відбувається її коронація.

В таких обставинах було не до пильновання галицької справи. Доперва як справа корони була полагоджена, як малопольські пани знайшли нову точку опори в Ягайлі, звернули ся вони до справи Галичини. Їх осмілювало при тім безрадне становище угорського правительства, зайнятого внутрішньою боротьбою. Там хвилювало повстання Кароля неаполитанського, що видавав угорську корону з рук Марії й остатнього дня 1385 р. був дійсно коронований на угорського короля, змусивши Марію зрікти ся корони. Підступне убийство Кароля, в лютім 1386 р.), вернуло корону Марії, але не перервало ру-

¹⁾ Monument. Pol. II с. 736—7. Инакше думав д. Матїїв: він припускав, що Єлисавета прийняла жадання привернення Галичини, і що Ядвіґа при своїй коронації до того обовязала ся — оп. с. с. 26. Та все се на вловні гіпотетичних підставах, а головню ш. автор сцусує при тім з ока ситуацію.

ху, що привело до ув'язнення обох королів старої й молоді (липень 1386). Тільки по році (червень 1387) удасться Жигимонтови, коронованому не задовго перед тим на угорського короля, вернути свободу жінці; Єлисавету-ж удушено в в'язниці.

Супроти таких подій на Угорщині польське правительство могло чути себе вповні безпечним з угорського боку. Угорському правительству було тоді не до Галичини.

І одначе тільки на початках 1387 р., коли справа польської корони була вповні полагоджена, й Ягайло, охрещений на латинське й повінчаний з Ядвігою, поїхав на Литву — хрестити на латинство поган, польське правительство забралося до руської справи. Очевидно, вона його так дуже не пекла серед далеко ближших дотеперішніх клопотів. Досить правдоподібна гадка, що польські правителі крім того ще й навмисно вичекали відїзду Ягайла аби без нього полагодити сю справу. Адже Литва на Галичину мала також старі претензії, а хоч унія заповідала влученне до Польщі всіх земель в. кн. Литовського, але се була дальша перспектива, а тим часом добре було обминути по можности всякі небезпечности. І тільки на початку лютого 1387 р. польське військо, ведучи з собою молоду королеву, рушає на Русь¹⁾.

Галичина тоді знову була в опіці Володислава Опольського. Се друге його „панованне“ на Русі зістаєть ся загадкою. Хроніки мовчать про нього зовсім; якоїсь грамоти або поручення угорського правительства в сій справі не маємо теж. Одиноким слідом сього епізоду лишилось кілька грамот самого Володислава і галицького сучасного губернатора Андрія, що признавав Володислава своїм „ласкавим паном“, та і з них тільки дві маємо в оригіналах, а декотрі рішучо непевні²⁾. Тож до недавна участь Володислава в подїях 1387 р.

¹⁾ Бачимо 18 лютого Ядвігу вже в Ярославі — А. G. Z. VII ч. 19. Ягайло поїхав на Литву значно скорше, з початком осені 1386 р. — див. грамоти його в Codex epist. s. XV т. II ч. 9 і Arch. Sanguszków I ч. 5. Що польські пани умисно вичекали відїзду Ягайла, здогадував ся Стадніцький (Sypowie II с. 120), і гадка його була прийнята й деякими иньшими дослідниками (впр. Шуйський Dzieje Polski т. II с. 20, вид. 1894); против неї Милькович с. 122—3, але замітка його не стійна. Натомість не удержав ся иньший здогад Стадніцького (с. 119—20), повторений і Шараневичом (Исторія с. 260), що польське правительство ще в 1386 р. ладило ся до походу в Галичину. Сей погляд оперався на грамоті Львову з іменем Ядвіги й датою 21/III 1386, але сю грамоту признано тепер хибною копією грамоти 1387 р.

²⁾ З них дві опубліковані в А. G. Z. II ч. 14 і 15, перша з оригіналу, друга з потвердження 1509 р. Другу з них признавав сумнів-

толковано як „інтригу“ або об'яснювано тим, що мовляв Володислав мав в Галичині маєтности, тому непокоїв ся її справою. Але сього всього ще не вистане, аби пояснити нам, чому Володислав зову титулує себе володарем Руси (*dominus Russiae*) й признаєть ся таким тут дійсно.

Найбільше просте й правдоподібне об'яснення буде те, що королева угорська, боячи ся за Галичину, по відокремленню Польщі, а не можучи сама зайняти ся її обороною супроти внутрішнього заколоту на Угорщині, звернула ся до Володислава, яко бувшого володаря Галичини, аби він своїми впливами постарав ся заховати її при Угорщині. Судячи по титулу Володислава в його грамотах, мусіло се стати ся в такій формі, що Володислав мовляв дістав Галичину на такім самім праві, на якім володів нею перед 1379 р.¹⁾ Що він „володів“ тоді Галичиною знову на підставі доживотного надання, каже Володислав виразно в своїй грамоті з 1387 р.²⁾

Володислав не вірив ся сеї ролі, але й не мав охоти в неї вкладати ся³⁾. Він чув себе на дуже труднім становищу: на Угорщині і в Польщі, що були ареною його політичної діяльності, все руша-

---

ною Вагилевич з огляду на дату in Lemburga die s. Iacobi ap. (25/VII) 1386, тому що маємо дві грамоти Володислава з 20/VII і 22/VI видані в Ополі, а трудно припустити, щоб з Ополя Володислав ставив ся до Львова на 25/VII. Дві иньши грамоти, вказані вже Линиченком (Обзорь с. 140—1) в регестах ревізії прав 1564 р., видрукував я в Записках Наук. тов. ім. Шевченка в т. LI.

¹⁾ Такий погляд на справу висловив Матіїв (ор. с. с. 27 і прим.), і потім Линиченко (Обзорь с. 140—1). Тим часом Стадніккий додавав тут тільки добровільну участь Володислава в обороні інтересів Угорщини підчас походу Ядвґи (с. 123). Шараневич (Исторія с. 261) толкував її страхом Володислава, що він стратить землі, надані йому в заміну за Галичину, як Галичину заберуть Поляки. Вагилевич, а за ним Ліске (A. G. Z. II с. 24 і IV с. 1) бачили тут просту „інтригу“ Володислава, а Брайтер (с. 169) думав, що Володислав бояв ся за свої маєтности на Русі. Милькович, що писав остатній про сі справи, обережно висловив ся, що Єлисавета й Марія, ідучи літом 1386 р. до театру повстання в Угорщині, „повірили інтереси свої на Русі“ Володиславу (с. 126). Остатня грамота Володислава, де він виразно згадує про свої доживотні права на Галичину, досі взагалі не була відповідно оцінена в літературі, хоч в сім питанню має чималу вагу.

²⁾ Des landes zu Reussen, das wir unser lebtage haben sollen.

³⁾ Що до поступовання Володислава, то тільки Брайтер думає, ніби Володислав робив, що тільки міг, аби перешкодити окупації Ядвґи, — але бракувало йому до того сил; иньші більше або менше рішучо бачили брак охоти або й нещирість у Володислава.

лось, все хиталось, і він не знав на яку ступити, де знайти собі омерте. Взявши на себе обов'язок угорського адвоката в галицькій справі, він не хотів дуже дразнити й польське правительство, тим більше що над ним самим висіла справа відібрання його польських ленів. Тим поясняєть ся його дуже дипломатичне й заразом — анемічне поступованне в галицькій справі.

Найраніше до тепер звісне його розпорядженне в Галичині має дату 2/IX 1385, отже виходило-б, що Володислав перейняв Галичину ще перед тим. Але ся грамота звісна в пізнійшій рефесті, й покладати ся на її дату трудно. З літа 1386 р. маємо уже кілька грамот: три надання самого Володислава — з липня і з серпня, і розпорядженне губернатора Руси Андрія (*capitaneus regni Russie*) для перемишльських шевців, зроблене в імени Володислава¹⁾, так що для сього часу Володиславове „панованне на Руси“ не підлягає вже сумніву. З них одна Володиславова грамота, 25/VIII, має дату „у Львові“, але дата непевна: мусить бути помилка або в часі, або в місці.

Коли до Володислава дійшла чутка, що польське військо виберасть ся походом на Русь, він видав 6 лютого 1387 р., в маєтності Чепстохові, дуже характеристичний лист до „всіх наших людей і міст на Руси“ (писаний по німецьки — з огляду на міщан)²⁾. Володислав повідомляв їх, що як би королева польська пішла походом на Русь, а в тій війні галицькі люди або міста мали понести які шкоди, то він обіцяє їм ті шкоди нагородити з тих маєтностей, які

1) *De gracia illustri principis domini Ladislai ducis opoliensis, welynensis et Russie, domini nostri graciosi* — A. G. Z. IV ч. 1 (видана з пергаминової копії з кінця XIV судячи по письму, як каже видавець Ліске).

2) Грамота видана в A. G. Z. III ч. 39, з оригіналу надворного архиву в Відні. Перед тим вона була публікована й звісна тільки з польського перекладу XVIII в. (надрукованого тамже), дуже лихого, й без кінця, пущеного в оборот Зубрицьким. Але й по виданню оригіналу, може — з огляду на деякі неясности його, в літературі воліють користати з згаданого перекладу. Його нпр. в цілости подав Брайтер с. 163, без всяких застережень, а й деякі інші дослідники, видно, на нїм опирали ся. Даємо переклад з оригіналу: Ми Володислав з Божої ласки князь на Ополю, Велюню, Онї, Добрвню й ин., обіцяємо в добрій вірі й без хитрости всім нашим людям і містам на Руси, що як би панї Ядвіга, королева польська, пішла війною на Русь, і нашим людям або містам стала ся в тій війні шкода, — обіцяємо нагородити з того, що нам лишило ся на Руси, всім нашим людям і містам всі шкоди, які-б вони понесли в тій війні. Також заявляємо ми, що обидві панї наші — панї Єлисавета і панї Марія — обидві королеви угорські, і ми також — не заіменуємо Угриня намісником без їх (Галичан) відомости й волї. А як би панї Ядвіга, королева польська, на-

Йому зістали ся на Русі. Він обіцяє Галичанам за себе й за обох угорських королів, що їм не будуть більше іменувати губернатором Угриня без їх відомости й волі. На випадок як би королева польська їх мала намовляти до підданства, то нехай Галичане удадуть ся до рішення одного з тих володарів: або до чеського короля, або маркграфу мишпінського (Meysen), або до палатина райнського, або до одного з герцогів саксонських; видатки на подоріж до одного з тих князів Володислав бере на себе. Як такий посередник рішить що до прав польської чи угорської королеви на Русь, так Галичане мають вчинити, а Володислав з свого боку ручить за себе й за угорських королів, що вони також тому рішенню піддадуть ся. Заразом обіцяє, що він без відомости галицької людности не увійде в ніякі переговори з Ядвігою, й того-ж жадає від Галичан.

Лист сей, кажу, дуже характеристичний для становища Володислава, що очевидно не мав найменьшої охоти мішати ся до боротьби Польщі й Угорщини за Галичину — їхати свої пальці між двері, по простому кажучи, але заразом, виходячи з свого становища, яко угорського васала на Русі, мусів щось робити, бодай про око, *ut aliquid fecisse videatur*. Його дуже неясно стилізована грамота має виразний характер такого викрута (цікаво, що й титул „руського князя“ він уже між своїми титулами упустив!). Ніякого впливу в Галичині не могла вона зробити — бо й була обрахована на те, аби ніякого впливу не зробити, а з Володислава всяку відповідальність скинути.

мовляла їх піддати ся їй, то повинні люде й міста удати ся до одного з низше писаних володарів: до короля чеського, маркграфу майсенського, герцога гайдльберзького, герцога Людвіка або герцога Конрада (саксонських), і вони їм мають сказати, що їм треба зробити, щоб було по праву. Се повнні вони зробити за нашою відомостю, аби ми могли також і своїх (післанців) до них післати. А що-б вони на сю подоріж виложили, то ми радо обіцяємо заплатити. І що оден з тих володарів орече що до прав пані Ядвіги, королеви польської, до Руської землі, тому обидві королеви угорські — пані Єлисавета і пані Марія, і ми також — радо піддамо ся разом з вами й не будемо противити ся. Ми надіємо ся також, що всі без нас не схочете робити ніяких укладів з панею Ядвігою, королевою польською, і що ви і нас включите в ті уклади, і певні, що ви всі инакше не поступите собі супроти нас. Колиж би, шановні і милі піддані, зі сторони пані Ядвіги, королеви польської, або її ради не було такої волі, щоб удати ся з нами або з вами перед якогось з вище назаних і виписаних панів, то, уважайте, вони показують тим супроти нас і вас, що нарушають нашу честь. На свідощтво сього висить наша печатка під сим листом. Дано в Ченстохові в день св. Доротеї 1387 р. від уродження Христа.

На закінченні своєї ролі в галицькій історії Володислав два місяці пізніше, вже по розпочатій окупації Галичини, 17 цвітня 1387 р., видав ще одну грамоту в тім же дусі: в ній він всі землі й замки, які має в Угорщині, „а також і Руську землю, котрою має володіти до свого живота“, передавав королю чеському Вячеславу (Венцелю), яко опікуну угорських королів, з тим щоб той вернув їм їх, як вони того собі зажадають ¹⁾.

Супроти такої повної безрадности угорського правительства в Галичині, польський двір міг рахувати на легкий успіх. Судячи по тім, що знаємо про саму кампанію, військо з Ядвігою було вислано невеличке — та в тодішнім розстрою Польщі не легко було й зібрати велике. Очевидно, рахували головню на моральний вплив походу, не на оружну його силу. Тим пояснити треба й дуже повільне tempo сього походу — старалися поладити справу спокійно, не доводячи до конфліктів. Надії справдилися: Галичина прийняла зовсім пасивно зміну свого титулу з провінції угорської на польську, а угорські воеводи, уважаючи справу програною, піддавалися без бою.

Одиноким джерелом про сей похід служать властиво грамоти, бо оповідання Длугоша (подане під 1390 р.!) самим своїм дуже загальним змістом показує виразно, як мало знав його автор про сей похід ²⁾. Воно не може йти в рахунок, і лишається витягти, що можна, з грамот.

Похід розпочато в 1-ій пол. лютого. 18 лютого бачимо Ядвігу в Ярославі, де вона, титулюючи ся вже *heres Russie*, видає грамоту шляхті, міщанам і духовенству Перемишльської землі. В ній потверджує їх привилеї й обіцяє, не знати — чи на прошення якихось Перемишлян (хвіба Поляків або Німців-міщан?), чи може, ще скорше, з власної ініціативи, — що ніколи не відлучить Перемишльської землі від польської корони, ані не настановить їм губернатором якого небудь князя.

Покінчивши з Перемишльською землею, Ядвіга вступає в Львівську. 1 марта бачимо її в Городку і звідти вона веде переговори з львівськими панами й міщанством: маємо з того дня два охоронні листи, від Ядвіги й польських панів, для відпоручників львівських панів і міщанства, аби прибули до неї для переговорів. Кілька днів минуло в сих переговорах, і Львів піддав ся, а Ядвіга видала 8 марта, вже у Львові грамоту на потвердження прав і вільностей міста ³⁾.

¹⁾ Fejér X. 1 с. 392.

²⁾ Длугош III с. 138. Про нього ще прим. 22.

³⁾ Akta G. Z. VII ч. 19, III ч. 40—42.

Покінчивши з північною Галичиною польське військо рушило в Галицьку землю, але тут чекало його розчарування. Галицький воєвода Бенедикт не був так податливий, як інші, і завчасу приготувавши ся до облоги¹⁾, не схотів піддати ся Ядвізі. Не знати, чи пробувало польське військо здобути Галич силою, чи уважало се за твердий горіх для себе, досить що прийшло ся звернути ся по поміч до Литви, хоч її участь, здаєть ся, з гори старали ся оминати.

Ягайло на прошенне жінки вислав кількох литовських князів з Витовтом на чолі: був з ним Юрий Наримунтович, Федор ратенський, Василь линський, Федор Любартович, Юрий слуцький і Семен степанський. Але й се на швидку вислане литовське військо, як згадує Ягайло в своїй грамоті Бенедикту, не могло здобути замку і вкінці увійшло в переговори з Бенедиктом. Удало ся намовити його до згоди: він піддав ся, вимовивши собі ласку короля. З дня 11 серпня маємо грамоту, видану литовськими князями Бенедикту, де вони обов'язують ся за Ягайла, що він буде мати Бенедикта в ласці, й обіцяють боронити його від всяких закидів.²⁾ Цікаво, що при тім нічого не згадуєть ся про Ядвігу — хто зна чи не було се навмисне у Бенедикта, що він хотів мати діло з королем.

Сам король прибув в Галичину троха згодом — в жовтні. 14 жовтня Ягайло видав в Жлдачеві грамоту Бенедикту, потверджучи за ним його маєтності, які він мав в Галичині (отже був то чоловік місцевий). 18 і 19 жовтня в Городку потвердив для Львовян грамоти Володислава Онольського, Людовика, Єлисавети і що йно наданий привілей Ядвіги³⁾.

Здаєть ся з тим, аби забезпечити Галичину від можливих претенсій з боку Литви, від Ягайла два роки пізніше вимогли ще

¹⁾ *Castrum non vacuum nec destructum restituit, sed reformatum et melioratum atque bonis repletum* — каже про підданне Бенедикта Ягайло.

²⁾ *Codex epist. Vitoldi* ч. 35 (*Georgius alias Dobek* поправляє на *Georgius belsensis* уже *Inventarium* вид. Рикачевским). Прохаска, друкуючи поруку князів, висловив здогад, що Бенедикт галицький одна особа з Емериком Бебеком, губернатором Русі. Сей погляд знаходимо й у декотрих інших істориків, але окрім того що Бенедикт був губернатором Русі (*capitaneus terre Russie*), а Бенедикт титулуєть ся тільки *woyeuoda haliciensis*, се неможливо і з інших причин: Бебек покинув Русь ще перед 1386 р. (по нім був губернатором Йоан Капола і потім Андрій), і на початках 1386 р. бачимо його на Угорщині — *Muratori XV* с. 512. Длугош (l c.) тільки через незнання називає його губернатором Русі в р. 1387 (1390 у нього).

³⁾ *Codex saeculi XV* т. II ч. 11, *Akta G. Z.* III ч. 43—45.

осібну грамоту, що він ніколи не відлучить Львівської землі від Польщі ані дасть її ніякому князю¹⁾. Грамота отже аналогічна з даною Перемишльській землі Ядвігою й видана, можливо, також „на прошення“ місцевої людности, але мабуть була інспірована польськими панами, з огляду на те, що їм таки не удалося при окупації Галичини обминати литовських князів.

Так стався факт многоважний в нашій історії — рішуче прилучення Галичини до Польщі.

Воно було дійсно рішучим, бо Угорщина в сій справі не пішла далше дипломатичних протестів.

Жигмонт, король угорський, не мав на разі спромоги уступити ся за відірвані провінції. Повстання в Угорщині ще не було погашене, турецька туча присувала ся під її границі, а брак гроша паралізував всі пляни короля.

Здається за посередництвом папи, уложено в осени 1388 р. перемир'я між Жигмонтом і Ягайлом на оден рік²⁾. По році прикрі обставини Жигмонта не поліпшились на стільки, аби міг він домогати ся Галичини, і той перехідний стан тривав далше. Весною 1392 р. король угорський проектував зложити комісію, з угорських і польських панів, для порішення галицької справи і в тім звертав ся до посередництва пруських рицарів, але потім про сю комісію більше нічого не чуємо³⁾. Смерть королеви угорської Марії (весна 1395 р.) поставила Жигмонта в таке трудне становище, що ані гадати йому було зачіпати ся з Польщею. Бож на підставі кошицької угоди 1383 р., в разі безпотожної смерті котрої небудь доньки Людовика — Марії чи Ядвіги, друга мала дістати по ній королівство, й Ядвіга заявила претензії на угорську корону, а в Угорщині знайшли ся у неї й прихильники. Справа Галичини відійшла на дальший плян, тим більше, ще се була тоді не одинока утрата Угорщини: під зверхність польського короля перейшов також воевода Волощини, давнійший угорський васаль. З претенсією Ядвіги на угорську корону, правда, не вийшло нічого, але Жигмонт цинив по тім спокійні відносини з Польщею, й 1398 р. згодив ся відсунути всі ті спірні справи до якогось часу: уложено згоду на 16 літ⁴⁾.

¹⁾ Akta G. Z. III ч. 50.

²⁾ Muratori Scriptorum XVII с. 503, Codex epist. saec. XX т. II ч. 16.

³⁾ Codex diplom. Prussiae IV с. 151 і 153.

⁴⁾ Про зв'язані з Галичиною польсько-угорські переговори див. Caro Geschichte Polens III і IV, Стадніцького Synowie II с. 132 і далі й особливо згадану статтю Матієва, де коротко зібрані головні факти.

Аж підчас тяжкої кампанії Польщі з пруськими рицарями Жигимонт відважив ся порушити справу Галичини. Вона, очевидно, розуміла ся між иньшими суперечними справами, для котрих в 1411 р. була визначена мішана комісія з польських і угорських панів. Дальшим результатом сих комісій була постанова, прийнята на з'їзді королів в Люблві 1412 р.: *statu quo*, себ то володінне Галичиною, до котрої додано в сій умові також і Поділе, і зверхність над Волощиною полишено Польщі до життя теперішніх учасників переговорів — Жигимонта й Ягайла, а по смерті котрого небудь з них ще на п'ять літ. Підчас же того пятилітя справа спірних земель має бути рішена спеціальною комісією¹⁾.

Ся постанова, потверджена ще в 1415 і 1423 pp., відсувала таким чином справу Галичини ще далі *ad felicioga tempora* Угорщини. Але й переживши Ягайла, Жигимонт не уважав можливим загострити галицьку справу, хоч в однім з листів до пруських рицарів і заявляв, що вважає своїм обовязком вернути спірні землі Угорщині, як мине вказаний умовами речинець²⁾.

З його наступником і зятем Альбрехтом відносини заплутали ся ще більше, коли Володислав Ягайлович прийняв кандидатуру на його чеське королівство. Одначе справа несподівано взяла добрий оборот для Польщі, коли по смерті Альбрехта (1439) вибрано на угорський престол Володислава. В його вступній грамоті зазначено, що Галичина й Поділе зістають ся в володінню Польщі, аж доки барони обох країв не розберуть сеї справи на зїзді. До з'їзду такого одначе не прийшло. Вправді Длугош оповідає, що при переговорах 1442 р. з Володиславом вдова Альбрехта Єлисавета (в імені свого сина Володислава, пізнійшого угорського короля), жадаючи від Володислава, аби вирік ся претензій на угорську корону, годила ся на томість, між иньшим, вирікти ся прав Угорщини на Русь, Волощину й Спіш. Одначе умов, на яких сю угоду дійсно довершено, ми не маємо, і не можна знати чи було там якесь формальне відступленне від прав Угорщини на Русь³⁾.

В кождім разі претензії Угорщини на Галичину по тім затихли. Аж при першім розділі Польщі, по трох століттях, на ново відогріто

¹⁾ Любелельський трактат в трох ратифікаціях — Dogiel I с. 45 і 49; *Iurium Hungariae in Russiam etc. praevia explicatio*, 1772, дод. IV; *Caro liber cancellarius St. Ciołek* ч. 119 (*Archiv. für österr. Geschichte* т. 45 с. 522). Його потвердження — Dogiel I. с. 49 і 52.

²⁾ *Raczyński Kodeks dypl. Litwy* с. 373—4.

³⁾ Вступна грамота Володислава — *Catona Hist. critica* XIII, I с. 28; умова 1442 р. — Длугош IV с. 679.

сю справу, для услуг австрійської дипломатії, й претенсії Угорщини послужили „історичною підставою“ для прилучення Галичини до Австрії.

Довершене 1387 р. прилученне до Польщі Галичини мусіло здавати ся малопольським панам, що тоді були властивим польським правительством, першим початком дальших успіхів на сїм полю. Перед очима їх стояла перспектива влучення до Польщі всіх українських земель і взагалі всіх земель в. кн. Литовського на підставі унії, довершеної формально вже 1385 р.

Сучасна історіографія ставить на другім пляні історію чисто-династичних відносин, і взагалі має для того всяку підставу. Але часами чисто-династичні факти так сильно вбивають ся в розвій історичних подій, роблять в нїм такі переломи, що набирають самі першорядного історичного значіння, стають фактами епохальними. До таких належить, безперечно, така чисто династична подія, як шлюб в. кн. литовського Ягайла з королевою польською Ядвігою. Потягнувши за собою унію в. кн. Литовського з Польщею, він став вихідною точкою для цілої довговікової течії в історичній еволюції східньої Європи, яка й досі ще не поконала перетурбацій, пороблених сею унією.

Розуміть ся, були обставини, що дали можливість сьому фактові набрати такого значіння. Сороклітня завзята боротьба Польщі й Литви за українські землі, що так несподівано закінчила ся унією, була звязана з важним переломом в польській політиці. Кмзмир, пускаючи ся на окупацію Руси, відступив від союзу з Литвою, усталеного його батьком. Тим часом союз сей був подиктований дуже важною потребою — боротьбою з спільним, небезпечним ворогом — німецькими рицарями, що як рак точили організм обох сих держав. Ранійше чи пізнійше сей розрив треба було направити. Шлюб Ядвіги з Ягайлом був розумним поворотом Польщі назад до того старого союзу з Литвою. Але спеціальні обставини остаточної четвертини XIV в. вплинули на те, що обидві сторони в сїм союзі скочили за далеко і уложили не тільки особисту унію двох держав, а й унію реальну, і потім цілі століття крутили ся коло сеї нещасливо поставленої точки.

В 1380-х рр. і Литва, з своїм молодим князем на чолі, і Польща з своїм малопольським панством стояли так, що потребували конче якоїсь точки опертя для своєї захитаної рівноваги. Польська держава прийшла до повного розстрою. Анархія, приготована ще управою Людовика, з його узько-династичною політикою, бухнула з усею силою підчас безкоролівя, привівши до оружної усобиці в польських землях. Противність між Великопольщею й Малопольщею виступала

з незвичайною сплюю. Малопольські пани мусли вести боротьбу на два фронти. З одного боку боронили ся против унії з Угорщиною, навиданою угорським двором, що досі був їх підпорою. З другого — шукали способів збити кандидатуру Земовита мазовецького, підпирану Мазовшем і Великопольщею, бо ся кандидатура грозила вибити з рук малопольських панів управу державою. Коли удало ся по стількох короводах дістати собі королеву, справа була зроблена тільки на половину. Королева була, але не було підпори, щоб з нею побороти ворожі напрями в середині держави й зайняти міцне становище за гранницею. Ядвіга вправді була заручена і навіть звінчана з Вільгельмом австрійським, але як політична сила сей Вільгельм — старший син герцога Леопольда, що володів полудневими австрійськими землями, яко молодший брат герцога австрійського Альбрехта, — був величиною дуже проблематичною. Опори він малопольським панам не міг дати. Хотів оженити ся з Ядвігою Земовит мазовецький, навіть силоміць, але сей конкурент з вище згаданих причин — тому що він був кандидатом Великополян, був малопольським панам рішучо неприємним. І їх очі звертають ся вкінці до молодого в. кн. литовського Ягайла.

Ягайло також оглядав ся тоді за підпорою. Молода, що йно сформована державна організація в. кн. Литовського захитала ся тоді також сильно. За життя Ольгерда сила й рівновага її операла ся на тіснім союзі й щирій, випробованій солідарности трох чільніших Гедиміновичів — Ольгерда, Кейстута й Любарта. Коли Ольгерд, умираючи, передав великокнязівський стіл у Вильні Ягайлови, сину від другої своєї жінки, се сильно захитало рівновагу в державі¹⁾.

Насамперед, се Ольгердове распорядженне викликало незадоволення серед його старших синів від першої жінки. Факт перед тим небувалий — переходять до Москви Ольгердові сипи. З початку Андрій кн. полоцький (найстарший), по невдалім повстанню; потім Дмитро сіверський. При ясно зазначеній уже емуляції Литви й Москви на полі збирання спадщини давньої Руської держави сей перехід зрусчених Ольгердовичів до Москви був дуже небезпечною ознакою. З другого боку заміна Ольгерда Ягайлом захитала саму підставу — тріумвірат провідників держави. Кейстут взяв на себе ролю опікуна й провідника молодого князя в державній політиці, але ся роля старого князя не подобала ся на виленським дворі Ягайла. Неохота переходить в потайну ворожнечу. Ягайло входить в тайний союз з німецькими

¹⁾ Літературу до історії в. кн. Литовського при кінці XIV в і унії див. в прим. 23.

рицарям против стрія. Союз виходить на верх, між Кейстутом і Ягайлом виринає справдешня усобиця, що кінчить ся в р. 1382 смертю Кейстута, підступом удушеного в вязниці за наказом Ягайла ¹⁾).

Смерть Кейстута, що заступав литовський етнографічний елемент в державі, захитала державні відносини. Жмудь заявила Ягайлу, що буде тримати ся його тільки в тім разі, коли він схоче тримати ся предківської віри, як Кейстут. А з другого боку зарисовував ся той небезпечний, зазначений Ягайловими братами нахил до Москви, з котрою в. кн. Литовське й без того стояло на ворожій стопі, і сей нахил можна було пололіти тільки рішучим перенесенням центру тяжкоти держави в сторону руського елемента. Контраст двох елементів, на котрі опирало ся в. кн. Литовське, — литовського і руського, зарисував ся дуже грізно.

А опори Ягайлови не було. Німецькі рицарі, на котрих Ягайло пробував оперти ся в своїм конфлікті з Кейстутом, не забарили ся показати, що їх ціль — не піддержуванне Ягайла, а піддержуванне заколоту в в. князівстві. Користаючи з тої усобиці, вони пробували розширити свої границі на Жмуді, а коли Витовту удало ся утечи з Ягайлової вязниці, рицарі прийняли його й слідом заповіли війну Ягайлови (літо 1383) та мовляв в інтересах Витовта почали чинити походи на Ягайлові землі. Взагалі в особі сього Кейстутового сина з'явила ся кара, що потім ціле жите не давала спокою Ягайлови. Ягайло рішучо потребував якогось попертя, якоїсь сторонньої помочи. І от в тім часі, як оповідає давнійша русько-литовська літопись, „начаша Ляхове с Кракова слати ко князю великому Ягайлу, дабы принялъ крещенне старого Рима и понял бы в нихъ королевну именем Ядвигу себе женою, и сталъ бы в нихъ королемъ у Краковѣ, на всей земли Лядской“ ¹⁾).

Перші зносини між Ягайлом і малопольськими панами пропали для нас. Взагалі для історії унії ми дуже мало маємо хронікарських звісток і майже одним джерелом служать грамоти, що дають тільки шкелет, і то не повний, сих зносин.

Не підлягає сумніву, що проєкт шлюбу Ягайла з Ядвігою, нареченою, потім і обвінчаною жінкою австрійського князя, вийшов від малопольських панів. Безоглядність і енергія, з яким сі пани потім переводять сей плян, ломлячи супротивленне Ядвіги, уживаючи грубих насильств, доказують виразно, що то був їх проєкт. Ягайло їм був дуже наручний, як сусідній сильний володар, ще наручніший — як

¹⁾ Ученныя зап. II отд. I с. 34, Latopisiec Litwy i Kronika Ruska с. 40.

півцивілізований варвар (як собі його уявляли Поляки), що високо цінити не зроблену йому честь і дасть себе повести куди хоч, — тим часом як угорський двір дивився на краківських панів згорда, і так само брав би їх певно й Вільгельм австрійський. Ягайлови знов польська корона була дуже привабна — для піднесення престижу його в Литві. Тісний союз з Польщею — державою розмірно старою й будь що будь ліпше організованою — міг йому здаватися дуже цінним для скріплення такого ще нетвердого й молодого організму як в. кн. Литовське. Тож пропозиція польських панів знайшла у Ягайла дуже раду згоду.

По перших переговорах, котрих подробиці лишилися нам незвідними, Ягайло вислав з початком 1385 р. велике посольство до Кракова — просити руки Ядвіги. На чолі посольства стояв його молодший брат Скиргайло. Ядвіга, чи властиво малопольські пани, що держали її тепер в своїх впливах, казали за рішучою відповіддю удатися на Угорщину, до королеви-матери. Скиргайло сам не поїхав, вислав туди тільки своїх товаришів, і ті були прихильно прийняті у Єлисавети. Для Вільгельма австрійського на угорським дворі не було симпатий, а в сватанню Ягайла його малопольські прихильники підносили релігійну сторону — що від сього залежить охрещення на латинство литовського народу, і на сім пункті справа знаходила заохоту в духовних кругах. Королева вислала своїх відпоручників з Ягайловими послами для дальших переговорів про шлюб.¹⁾

Сі відпоручники разом з висланцями малопольських панів ставилися перед Ягайлом в серпні в Крєві на Литві, і тут він потвердив грамотою ті зобов'язання, які дані були в його імени його посольством. Грамота ся таким чином служить першим актом унії й містить в собі такі точки:

Ягайло обов'язується вихреститись на латинство сам (ще перед шлюбом очевидно) і вихрестити по своїм шлюбі всіх своїх нехрещених братів, бояр і всіх людей в своїх землях.

---

¹⁾ Про посольство Ягайла оповідання у Длугоша III с. 450 — 1; він оповідає тут опираючися на акти унії й підмальовуючи подекуди своє оповідання з голови. Не безінтересний пізнійший погляд на сі події — краківського єпископа Падневського в дневнику сойму 1564 р. (*Dzielański Zródłopisna do dziejów unii II* с. 272). Час висланця й побуту посольства в Польщі й на Угорщині можна приблизно вивести з дати Крєвського акту, але Конечний вказав іще на одну грамоту — папського нунція в *Cod. Małor. III* ч. 1440, з 7/III 1385, і висловляє досить правдоподібний здогад, що грамота ся стояла в зв'язку з побутом литовсько-польського посольства на Угорщині — *op. c. c. 32.*

Він обов'язуєть ся звернути свої засоби на те, аби здобути утрачені землі Польщі й Литви.

Він обов'язуєть ся заплатити суму 200 тис. фльоренів, умовлену в шлюбнім контракті Ядвіґи з Вільгельмою австрійським на випадок недодержання того контракту.

Обіцяє своїм заходом і накладом вернути Польщі всі землі, ким небудь забрані.

Обіцяє вернути свободу всім християнам, взятим у неволю (очевидно — Литвою), особливо з Польщі.

Нарешті Ягайло обіцяє „на вічні часи прилучити свої землі, литовські й руські до корони Польської¹⁾).

Грамоту сю підписали 15 серпня 1385 р. Ягайло з братами: Скиргайлом, Корибутом, Витовтом і Лугвеном, за себе й за неprisутних князів литовських²⁾.

Зістаєть ся невідомим, що́ в тих заявах, зроблених Ягайловими послами, було вперед подиктовано їм Ягайлом, і скільки вони му́сили до того додати самі від себе на місці, під натиском обставин. Факт, що послы в Крєві зажадали потвердження тих заяв, вказує зовсім певно, що якоїсь такої заяви на письмі Ягайло своїм послам не давав. Що більше — він дає здогадувати ся, що таки не одно в тих обов'язаннях було подиктоване Ягайловим послам в Кракові польськими панами й прийняте тими послами з огляду на ті різні трудності, з якими Ягайлова справа була зв'язана. Та як би там не було, в кождім разі в своїх приреченнях Ягайлові послы пішли дуже далеко, і коли Ягайло потвердив ті їх заяви (чи всі — не знаємо, але можемо припускати, що в головнім таки всі), то се служить тільки доказом, як сильно вабила його польська корона.

Уже перша його обіцянка — охрестити на латинство всіх нехрещених Литвинів³⁾, брала на себе дуже багато, супроти відрази

1) Навожу сю важну точку з ориґіналу: *Demum etiam Jagalo, sepe dictus dux, promittit terras suas Lithvanie et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare.*

2) Найліпше видання текста — *Codex epistolaris saec. XV*, т. I ч. 3; ориґінал в архіві краківської капітули.

3) Се обов'язане: *d. Jagalo, m. dux, cum omnibus fratribus suis nondum baptisatis, proximis, nobilibus, terrigenis, maioribus et minimis in suis terris existentibus fidem catholicam s. ecclesiae romanae nititur, cupit et desideratur amplectari*, не завжди відповідно коментуєть ся. На пр. Конечний, що останній порушив сю справу, толкує се так, що Ягайло обов'язав ся вихрестити братів нехрещених, а Литву в етнографічним значінню всю, так що по букві акту Литвин від тепер не міг бути православним (ор. с. с. 35—7). Але се рішуче натягання, що опи-

М. Грґшевський, *Історія*, т. IV.

до християнства деяких більше консервативних литовських країв, як на пр. Жмудь, і Ягайло сю трудність мусів знати. Далі маємо обов'язанне уживати свої особисті засоби на потреби Польської держави. Обов'язанне виплати превеликої суми, 200 тис. фльоренів, нареченому Ядвіґі¹⁾. І нарешті обіцянка — „прилучити до Польщі на віки всі свої землі, литовські й руські“.

Се остатнє обов'язанне особливо многоважне. Стилізоване воно в Кревській акті досить загально²⁾, тому можуть бути непевности, чи обидві сторони розуміли його однаково. Що ся точка була подиктована польськими панами, в тім не може бути сумніву. Інтерпретація її польською стороною дає нам знати, як розуміли сю обіцянку її ініціатори: се мало бути влученне всіх земель в. кн. Литовського до Польщі, в повнім значінню того слова. Значить, з коронацією Ягайла на польського короля³⁾ в. князівство Литовське як державний організм властиво мало перестати існувати, бо всі його землі ставали складовими частинами, провінціями Польської держави.

Як бачимо, постулат був дуже далекосяглий, не сповнений в цілості навіть Люблинською унією. А що так розуміли його Поляки, се показують присяжні грамоти, диктовані потім литовсько-руськими князями. Найдавніші такі грамоти маємо з жовтня 1386. В них, як побачимо зараз, зовсім ігнорується в. князівство Литовське, й князі обов'язують ся „належати“ (adherere) до корони Польської.

Але при загальній, не дуже ясній стилізації сього постулата в Кревській акті (ба і в пізнійших присяжних грамотах князів), може бути непевність, чи литовські князі, з Ягайлом разом, розуміли все далекосягле значіння його. Ми не маємо з сього часу литовських актів принципіальнішого значіння, які-б дали нам спромогу зовсім

раєть ся на двох хибних припущеннях. По перше слова *pondum baptisatis* нема причини обмежати тільки на Ягайлових братів. По друге, Ягайло не говорить зовсім про етнографічну Литву, а про всіх підданих *in suis terris*. Без *pondum baptisatis* себ значило, що Ягайло й усю православну Русь обіцяв вихрестити на латинство.

¹⁾ Для порівняння досить пригадати, що викупна сума за Галичину, яка мала винагородити Польщу за всі вложені в то накладі й жертви, виносила тільки 100 тисяч фльоренів!

²⁾ Тому то й Длугош (l. c.) сю точку Кревського акта доповняє в дусі пізнійших уніонних актів: *offert singulas terras suas naturales Lithuaniae et Samagittiae, sed et nonnullas Russiae armis quaesitas regno Poloniae perpetua et irrevocabili unione et invisceratione incorporaturum*; пор. с. 460: *inscripsit, univit, invisceravit, adiunxit et incorporavit*.

³⁾ Яким „королем“ він властиво мав бути, про се буде мова зараз низше.

певно рішити се питання. Безперечно Ягайло пізнійше, з своїх династичних мотивів, став на становищу польських панів в толкованню сього постулата. Чи значило-б се, що він і в 1385 р., виходячи з такого династичного становища, свідомо робив сю уступку Польщі й своїм впливом великого князя, взагалі дуже сильним в в. князівстві, змусив інших князів до potwierдження сього приречення? Чи може значінне сього приречення було неясне князям? Чи вони, може по prostu легковажили сю обіцянку, уважаючи її вимушеною, а потрібною для осягнення Ягайлової мети — польської корони?

Я кажу, що на сі питання ми не можемо дати категоричної відповіді. Але що не все в укладанім трактаті було однаково ясно обом сторонам, се можна уважати певним. Не може на пр. бути сумніву, що Ягайло, роблячи такі далекосяглі приречення для польської корони, не мав понятя, яку в дійсности ролю буде він мати в Польській державі з тою польською короною.

Але як би не було з литовською стороною, для польської сторони ся постанова Кревського акту стає вихідною точкою в відносинах до в. кн. Литовського, на цілі столітя.

Діставши potwierдження на свої постулати, польські пани взяли ся до переведення Ягайлової справи. Трудности в ній зарисували ся не малі. Леопольд, довідавши ся про заходи Ягайла, сам поспішив ся поїхати на Угорщину й привів до того, що Єлисавета potwierдила умову про шлюб доньки з Вільгельмом (27/VII). Вона визначила день успенія на довершение супружа його з Ядвігою і поручила Володиславу Опольському допильнувати сеї справи. На визначений час Вільгельм приїхав до Кракова, і під днем 23 серпня в краківських магістратських актах записано „довершение шлюбу королеви“, *nuptiarum domine regine consummationem*. Вільгельм дійсно перебував з Ядвігою на Вавельській замку. Як пропустили се малопольські пани, зістаєть ся неясним. Але й за пізно похопивши ся, не спинили ся вони перед розірваннем сього — зовсім правного шлюбу брутальними насильствами. Вільгельма силою вигнано з замку й видалено з Кракова. Силоміць приборкано Ядвігу, а краківське духовенство поспішило релігійними мотивами привести її до покори¹⁾. У пани

¹⁾ Польські історики — Шайноха, Шуйский, Смолька — старали ся довести, що шлюб не довершено в дійсности, і що він був справді неважний. Їх виводи одначе роблять вражінне натягань супроти категоричної сучасної записки краківських актив: *in vigilia s. Bartholomei, post nuptiarum domine regine consummationem, commissum et rogatum fuit per eandem dominam reginam...* А навіть і прийнявши їх здогади, всеж таки поступоваєме малопольських панів було топтаннем

потім (весна 1388) дістали диспензу і потвердження шлюбу Ядвіги з Ягайлом, а скандал, зроблений в Європі покривдженим Вільгельмом, проминув з часом, як і всякий иньший.

Управши ся з Вільгельмом, малопольські пани взяли ся до закінчення Ягайлового шлюбу. В перших днях січня 1386 р. перед Ягайлом ставило ся їх посольство з заявою, що вони вибрали його королем польським (pro domino et rege, regni Polonie domino) і згодили ся на його шлюб з Ядвігою. Але наперед вони запросили його на зїзд польських станів до Люблина, що мав дати остатню санкцію сій справі, на съвято стрітєння. Як бачимо, з справою спішили ся.

Ягайло ставив ся на час на люблинський зїзд, і там його, як каже пізнійша соймава ухвала, „одногосно вибрали своїм королем і паном“. Звідти 12/II він прибув до Кракова разом з иньшими литовськими князями. Тут зараз, 15/II його охрещено, разом з братом Вігунтом, а 18/II обвінчано з Ядвігою й короновано на польського короля ¹⁾. Литовські князі, що приїхали з ним, мали зїстати ся в Кракові. Вони мали бути закладними, на забезпеченне Ягайлових обіцянок: коли Михайло Євнутиєвич, Скиргайло, Витовт, Федір Любартонич слїдом захотїли вертати ся на Литву, мусїли на то просити дозволу Ядвіги й польських панів, і осїбними грамотами обовязали ся далї відновити за обовязки, прийнятї на себе Ягайлом ²⁾.

Так Ягайло осягнув свою мрію — польську корону, для котрої прийняв на себе такі великі обовязки. Але показало ся, що справа з сею короною не така проста, як йому здавало ся. Як показують

всіх прав „божих і людських“. Бо коли канонїчне право уважало вінчанне нелїтніх неважним, аж до свїдомости обвінчаних, то тут шлюб був, очевидно, вповні важним супроти бажання обох обвінчаних увести його в жите.

¹⁾ З тими датами є непевности. Календар краківський (Mon. Pol. II с. 913), за ним Длугош (III с. 460—1) дають дні 14 і 17 марта, але має бути 15 і 18—див. Smolka R. 1386 с. 121—2. Далі Календар містить коронацію Ягайла осїбно під днем 4 марта (с. 965), а Длугош і охрещенне і коронацію кладе на той самий день 17 марта. Звичайно приймано дату 4/III, аж Пекоєїнський (Czy król Władysław с. 286) виступив против неї, приймаючи Длугошеву дату з поправкою на 18/III. Питанне се має той інтерес, що з сим вяжець ся иньше: чи Ягайло видав своє потвердження польських прав 18/II перед коронацією чи по нїй. Минї аргументи проф. Пекоєїнського на сїй точці здають ся важними — що Ягайло видав свою грамоту вже по коронації, і значить вже по нїй титулував ся тільки dominus et tutor regni Poloniae.

²⁾ Codex epist. Vitoldi ч. 24 і 25, Codex epist. saec. XV т. I ч. 4 і 5, Supplementum ad hist. Russiae monum. ч. 210.

ріжні факти, Ягайла в дійсності не уважали королем, а тільки мужем польської королеви ¹⁾. Уже на першій потвердженню прав польських станів, виданім 18/II. 1386, правдоподібно зараз по коронації, титулується він не королем, а тільки *dominus et tutor regni Polonie* ²⁾. Але полишаючи на боці сю грамоту, з огляду на непевність дати коронації (та й по за тим Ягайло таки все титулується на своїх грамотах королем польським — *rex Polonie, princeps supremus Litwanie et heres Russie*) ³⁾, ми маємо інтересне оповідання Длугоша, що по безпотомній смерті Ядвіґи Ягайло вибрався з Польщі пазад на Литву, признаючи, що не має більше права на польську корону. По словам Длугоша, польські стани задержали Ягайла й прирадили йому для скріплення прав оженити ся, на місце Ядвіґи, з пньшою „дідичкою польської корони“ Анною графянкою цілейською ⁴⁾.

Супроти таких поглядів на Ягайла, як мужа королеви тільки ⁵⁾, він опинив ся в дуже непевнім становищу: в разі безпотомної смерті Ядвіґи стани польські могли вимовити йому дальшу послупність. А хоч в оповіданню Длугоша Ягайло виберасть ся в такім разі до Литви, але властиво й виберати ся йому не було куди, бо по Кревському акту в. кн. Литовське існувати перестало — його землі були влучені до Польщі, і властиво Ягайло міг стати хіба одним з дрібних литовських князів, васалем Польщі, — як би тримати ся букви Кревської унії.

Не знаємо, коли, як пізно Ягайло розібрав, що він властиво осягнув і чим став. Се було б інтересно для освітлення того становища, яке займав Ягайло супроти тої точки Кревського акту, що говорила про прилученне земель в. кн. Литовського до Польщі. Діло в тім, що не вважаючи на всю небезпечність сеї точки для Ягайла, навіть з чисто династичного погляду — супроти його непевного становища на польським престолі, він одначе стояв при сій постанові

¹⁾ Див. згадану в прим. 23 спеціальну замітку проф. Пекосінського.

²⁾ *Codex epist. saec. XV t. II c. 7.* Сей привилей був потверджений Ягайлом на ново в осени того року з тої причини, що до нього з початку прибав він печать литовську (очевидно не мав ще королівської).

³⁾ Титул *tutor et dominus* маємо ще в грамоті Михайла Євнутевича з 1/III 1386 — *Cod. ep. Vitoldi c. 24.*

⁴⁾ Длугош III с. 530.

⁵⁾ Ними поясняється ся, що грамоти видані Ягайлом, предкладали ся потім, для певности, для потвердження кор. Ядвізі — маємо таких грамот кілька, хоч маємо й противне — потвердження королевиних грамот Ягайлом. Ягайлові грамоти, потвержені Ядвіґою, вчисляє Пекосінський оп. с. с. 284.

й розвивав її в своїй діяльності. Хоч і тут не можна знати, скільки свідомости в тім у нього було, і як він сам ту свою діяльність розумів.

Так розвиває він сю постанову протягом цілого ряду років, 1386—1393, в присяжних грамотах (ті роки обіймає запас грамот, які досі маємо). З сих літ дійшло до наших рук доста велике число грамот, виданих різними князями в кн. Литовського, переважно по латині, уложених в виразах загальних і дуже до себе подібних — очевидно написаних по певному шаблону, диктованому польським двором ¹⁾. Такі грамоти в рр. 1386 — 8 по всякій правдоподібности мусли видати всі литовські князі, які тоді володіли якоюсь самостійною волостію — тільки ми не всі їх маємо. А при перемінах волости, при нових наданнях, при якихось угодах жадано від них нових грамот, так що декотрим князям доводило ся видавати й по кілька таких грамот ²⁾.

Зміст їх, повторюваний з малими відмінами, а часом і буквально однаковий, в своїй найбільше звичайній формі полягає в тім, що певний князь обіцяє за себе й своїх дітей бути вірним і послужним королю Володиславу, його жінці Ядвізі (часом додаєть ся — і їх дітям) і короні Польській і ніколи від них і від корони Польської не відступати ³⁾. Найбільш для нас інтересна точка — прина-

¹⁾ Реєстр сих грамот див. в прим. 24.

²⁾ Так на пр. Скиргайло згадує в своїй грамоті 1388 р., що видав присяжну грамоту королю, королевій й Польській короні в 1386 р., а нову грамоту видає з нагоди надання йому Полоцької землі. Таку ж згадку маємо в пізнійшій грамоті Жигимонта Кейстутевича. Дмитро-Корибут видав першу грамоту в 1386 р., але наслідком якихось підозрінь на нього в 1388 р. видали за нього поруку його князі й бояре і він сам дав нову грамоту. Семен-Лугвен дав одну грамоту на початку 1388 р., а при кінці року видав дві нових здаєть ся з тої нагоди, що став князем в В.-Новгороді: одну за Новгород спеціально, а другу загальну. Від Федора Любартовича першої присяжної грамоти не маємо, але в 1393 р. видає він нову грамоту з нагоди переходу на Сіверську землю.

³⁾ В одній з руських грамот (взагалі не так реторичних) се стилуєть ся так: „велебному господарю Володиславу, королеви польскому литовському и руському и иныхъ земель господареви, брату нашему милому, и тѣжъ велебной госпожи Ядвизѣ, королици польской и ихъ дѣтемъ и корунѣ польской голдовали есмо вѣрно и право, неизрушеною вѣрностью слюбили есмо и слюбуемъ, подѣдаваюче ся с людьми и с землями и с города, и с твержами нашими тому истому Володиславу королеви польскому и Ядвизѣ и ихъ дѣтемъ и корунѣ польской, слюбуемъ и обѣчюемъ наша присяга и наша вѣра и честью, иже отъ тыхъ мѣсть с нашими дѣтми чистая вѣрность и полная будемъ держати тому истому королеви и его королици и ихъ дѣтемъ и корунѣ польской, а николи ни в одно веремя не отставати ани отступити на вѣки“ (грамота Дмитра Корибута, 1388).

лежність до Польської корони, не в усіх грамотах однаково виразно підчеркуєть ся. Декотрі грамоти говорять тільки про прихильність і поміч (як у грамоті Федора Любартовича), але звичайно князі обіцяють належати до Корони (або тримати з нею), бути їй вірними й ніколи її не полишати (*fidelitatem observare, adherere nec deserere*, при корунї королевства Польського пристати)¹).

До сього долучають ся часом обіцянки не шукати собі якогось иньшого зверхника або володаря, земель своїх не старати ся відірвати або віддалити якимсь чином від Корони (грамота Скиргайла 1388). В декотрих відносини до корони Польської означають ся виразно як васальство (*fidelis* або *verus omagialis* — в грам. Скиргайла й Володимира, „голдowali“, „хочемь вголдovati“ — в руських грамотах Корибута й Дмитра Ольгердовича). Але виразність ся ослаблюєть ся тим, що Корона виступає тут нероздільно з особою Ягайла, котрого всі сі князі, розумієть ся, й без того своїм зверхником признавали.

Взагалї стилізація сих грамот не так докладна, аби усунути непевність, чи розуміли ті князі докладно, що їм казали писати чи підписувати, і ті відносини до Польської корони, в які сі грамоти їх ставили. Польська корона в сих грамотах усе виступає додатком тільки до Ягайла і його жінки. І хоч в польських правительственных кругах старанно пильнували того, аби в котрійсь грамоті не поминено Польської корони²), все таки зістаєть ся дуже можливим, що литовські князі, підписуючи предложені їм польським двором обовязання, не здавали собі яспо справи з своїх відносин до Корони і з того скасування вел. князівства Литовського, котре в сих грамотах *implicite* містило ся. За те для політики польських кругів сі грамоти вповні характеристичні: вони показують, що сі круги старанно плели свою дипломатичну павутину, забезпечуючи себе грамотами, а Ягайло служив їх помічником у сім.

¹) Виглядає як найбільш підчеркнене воно в грамоті Вігунта: *spondemus fidelitatem... cum omnibus terris... ac gente nobis subdita, subiecta et subicienda ad ipsum regnum Polonie pertinendum* (се відповідає слову *adherere* иньших присяжних грамот, вислову меньше виразному).

²) З сього погляду особливо характеристичними здають ся мені грамоти Федора Любартовича: маємо їх дві, писані в 1393 р. в Вислиці, очевидно — в тих самих днях. В одній, руській (без дня) нема згадки про корону Польську, єсть тільки в латинській. Я думаю, що руська грамота, виставлена Федором, через се саме й була відкинена Ягайловою канцелярією, й Федору казали підписати нову — де була згадана Польська корона.

Той же погляд на землі в кн. Литовського як інкорпоровані Польщі прозирає і в деяких пньших фактах — на пр. що Ядвіґа, хоч була тільки польською королевою, робить надання в землях в. кн. Литовського. Так маємо її наданне, а властиво потвердження за Федором кн. острозьким його Острозького князівства з обовязком служби „нам, нашим наступникам і короні Польській“, в р. 1390¹⁾. Або той факт, що своїми намісниками в Вильні Ягайло іменував Поляків — з початку віцеканцлера коронного Миколая Москожовского, а потім Яшка Олесніцкого²⁾. Сі іменовання свого часу, видко, зробили сензацію. Русько-литовський літописець мотивує навіть повстанне Витовта на Ягайла тим, що Ягайло „у Вилни прислав старосту своего лядскаго“ і що Витовту було прикро бачити, що в Литовській землі правлять чужі люде — „пж преж чего не бывало въ Литовской земли“³⁾.

Сей порядок, коли землі в кн. Литовського могли, по букві Кревського акту, уважати ся провінціями Корони, одначе не постояв довго. Не минуло й десяти літ від часу Кревського акту, як у постанові його про інкорпорацію Польщі земель в. кн. Литовського виразно зарисував ся вже великий вилом.

Отак Ягайлові пляни — династичні, себ то змагання до польської корони, а також може й політичні — бажанне скріпити литовські сили силами сполученої Польщі⁴⁾, привели до несподіваного обороту в політичних відносинах. Під натиском малопольських панів, котрим вислужував ся для своїх плянів Ягайло, в 1380—90-х рр. скасовано принципіально в. князівство Литовське, землі його інкорпоровано Польщі, а князів — між ними й князів наших,

¹⁾ Archiwum Sang. I ч. 16 (перед тим в Źródła-x do dziejów polskich I с. 151 Грабовского і Пшездзецкого і Akta gr. i ziem. V ч. 20); ориґінал в бібл. Осолінських.

²⁾ Długosz III с. 480, 493.

³⁾ Уч. зап. II отд. т. I с. 36.

⁴⁾ Тільки не польсько-месіаністичні, що піддають ся йому в польській науковій літературі — пляни розширення на Литву добродійства польського політичного устрою й західньої цивілізації (котрої монополію для східньої Європи Поляки признають Польщі, як Німці Німцям). Се оден з проявів тої нещасливої традиційної фразеолоґії, що й досі ще особливим тягаром тяжить на деяких моментах польської історії (між ними й на політичній, польсько-литовській унії) та як куля при носі спиняє успіхи польської історіографії в раціональнім досліді фактів.

українських земель — переведено присяжними грамотами на становище васалів Польської держави й обов'язано до вірності й послухності їй.

Переворот в політичних відносинах незвичайний, успіх польської політики нечуваний, факт в історії наших земель першорядний — коли б тільки був прибрав реальніше значіння. В дійсності ж успіхи польської політики були на разі чисто дипломатичні. Засудити на смерть політичний організм повний життя, яким було в князівство Литовське в остатній чвертпії XIV в., не підточене пізнішою хворобою, — було мало. Щоб виконати сей засуд, треба було сили, а самими дипломами його не вбити. Поки аспірації польської політики не виходили за границі дипломатичних актів, і то як ми бачили — стилізованих дуже обережно, так що й саме значіння їх, дуже правдоподібно — не представляло ся ясно людям, в польську політику не втаємниченим; поки засуджене на смерть в князівство Литовське і весь зв'язаний з ним фактичний стан річей далі існували без змін — доти сі дипломатичні елюкубрації не викликали протеста. Поляки, як характеристично висловляли ся їх потомки на сеймі 1569 р. про давніші уніонні уклади — „досить мали тих шкір (пергаменів) і печаток, але все таки не мали унії“ — в дійсності¹⁾. Коли ж вони попрабували на практиці реалізувати виговорене в дипломах, протест був неминучий, і всі дипломатичні здобутки розвіяли ся як мрія.

По словам русько-литовського літописця іменованне польських намістників до Вільна було першим таким фактом, що подразнило впливові круги в князівства²⁾. Сучасний німецький хроніст надає рішуче значіння пізнішому факту — коли кор. Ядвіга зажадала дани з руських земель, як з свого віна³⁾. Се чи те, не робить ріжниць. Перший ліпший реальний замах на політичну самостійність в князівства мусів викликати реакцію, і перший ліпший енергічний князь з розмноженої династії Гедимина міг стати її речником против податливого на польську політику великого князя.

Силою обставин, чи силою своїх здібностей виразом сеї реакції став син убитого Ягайлом Кейстута — талановитий і енергічний Витовт. Своєю діяльністю розбиває він, крок за кроком, дипломатичні успіхи польської політики. Принципи, вложені в Кревський акт

1) Дневникъ Люблинскаго сейма вид. Кояловича с. 455.

2) Див. вище с. 136.

3) Про се оповідає німецького хроніста — Посільге мова нижше — с. 141—2.

1385 р., що правда, не зникають — вони й далі служать провідною ниткою для польських політиків. Але реалізація їх, спеціально інкорпорація земель в. кн. Литовського, відкладаєть ся, проволікаєть ся на цілі століття, аж поки повне ослаблення державного організму в. кн. Литовського не підрізало сили його супротивлення.

Як ідея інкорпорації Польщі українських земель в. кн. Литовського мала своєю вихідною точкою унію 1385 р. — і тому ми мусіли спинити ся коло неї, так відроченне сеї інкорпорації мало своєю вихідною точкою діяльність Витовта. Для декотрих з наших земель сею реакцією, розпочатою Витовтом, інкорпорація була відсутнена близько на два століття, а з тим і здержані були польські впливи в сих землях ¹⁾. Супроти такого важного значіння сього моменту мусимо спинити ся на історії сеї реакції, й на її початковій стадії — боротьбі Витовта з Ягайлом, головно на тих її моментах, які мали безпосереднє значінне для дальшої долі українських земель (справи чисто-литовські або білоруські нам тут непотрібні). Такого значіння для нас діяльність Витовта набирає в 1390-х рр., від другого помирення його з Ягайлом або т. зв. острівської угоди (в 1392 р.).

Політична кар'єра Витовта почала ся від смерти батька. Він тікає з вязниці на Мазовше, відти до пруських рицарів, і ті супроти такої многонадійної пригоди розбивають свою згоду з Ягайлом та мовляв в інтересах Витовта, розпочинають сильні напади на литовські землі. Хоч сі напади не все були успішні, але союз Витовта з рицарями був завсїди так небезпечний для Ягайла, що він в 1384 р. навязав зносини з Витовтом. Витовт не був теж від угоди, бо союз Німців коштував йому досить; тож між Витовтом і Ягайлом літом того року прийшло до згоди. Як каже Витовт, Ягайло пообіцяв звернути йому всі землі його батька ²⁾, і Витовт, безцеремонно зрадивши рицарів, вернув ся на Литву.

Але Ягайло обіцянки не додержав, не віддав Витовту головного Кейстутового стола — Троків. А хоч потім замість Троків дав Витовтови Луцьк, то Витовт ніяк не міг допросити ся на се якогось документу. Вкінці він довідав ся, що Ягайло умисно не хоче нічим себе звязувати що до сього надання і надав Витовту Луцьк лише „до волі своєї“. Не вважаючи, що Витовт по своїм повороті як міг

¹⁾ З зменьшеною силою сі впливи все таки сюди проходять, незалежно від інкорпорації — але про се мова на иньшій місці (в т. V, гл. 1—4).

²⁾ Меморіал Витовта (коло р. 1390) *Scriptores rer. pruss.* II с. 713.

вислужував ся йому, Ягайло рішучо не мав віри до нього. Се все так знеохотило Витовта, що він рішив на ново розірвати з Ягайлом. Рахуючи на незадоволення в Вильні з причини іменования польських намісників, він при кінці 1388 р. попробував несподіваним нападом засісти Вильно. Се йому не удало ся, але відносини були попсовані, і на початку 1390 р. Витовт знову відновляє свій союз з рицарями¹⁾. Знову піднімається війна, і знову по двох роках розпочинає Ягайло зносини з Витовтом. Літом 1392 р. переговори приходять до кінця. Витовт знову зрадив рицарів, а 4 серпня в Острові він і його жінка видають грамоти Ягайлу й Ядвізі про довершену угоду.

Умови сеї другої угоди Ягайла з Витовтом не вповні ясні. Русько-литовська літопись каже, що Ягайло пообіцяв Витовту „великое княжение у Вилни — столь дяди своего великаго князя Олькырда и отца своего великаго князя Кестутия“ (Кейстут сидів у Вильні в рр. 1381—2, підчас своєї усобиці з Ягайлом). І літописець додає, що Витовт дійсно дістав се „великое княжение“²⁾. Ся звістка офіційного літописця в князівства Литовського до недавня приймала ся загальною. Аж недавно знайдений оригінал острівської грамоти Витовта, де він титулує себе просто „литовським князем“³⁾, підняв сумніви в сій справі⁴⁾.

Дійсно, інші джерела — окрім русько-литовського літописця, не згадують про надання Витовту в князівства в 1392 р. Длугош, що оповідає особливо докладно про се друге помірнене Ягайла з Витовтом, каже, що Ягайло, відставивши Яшка Олесніцкого, поручив Витовту бути його намісником, передавши йому „всю управу земель литовських і руських“. Сучасний пруський хроніст каже тільки, що Ягайло пообіцяв Витовту звернути його батьківщину⁵⁾. Так само

¹⁾ Меморіал с. 713—4, Давн. рус.-лит. літоп. с. 36—7, Codex epist. Vitoldi ч. 63.

²⁾ Уч. записки с. 38.

³⁾ В давніше звісній копії сеї грамоти титулував ся Витовт великим князем (додано було се слово).

⁴⁾ Див. в прим. 25.

⁵⁾ Давн. рус.-лит. літоп. с. 38. Длугош III с. 500: *Jaschkone de Oleschnicza ex capitaneatu lithuanico amoto, Withawdo duci illius demandat regimen et non solum sortem illi paternam et castra adempta restituit, sed et universorum castrorum Lithuanie et Russiae et administrationem plenariam terrarum praedictarum suae tradidit ditioni. Johann von Posilge (Scriptores rer. pruss. III с. 179): sy (Ягайло з Скрайлом) welden im alle dy lant ȳgebin, dy sinem vater Kinstotin vor hettin gehort. Окрім того глуха звістка в пізнійшій пруській меморіалі — Cod. ep. Vitoldi. с. 1029.*

й Витовт у своїй присяжній грамоті нічим не натякає на свою великокнязівську гідність. Каже тільки, що Ягайло дав йому „його батьківщину, забрану через попередні непорозуміння“, і на ново надав деякі володіння. Титулує він себе тільки „володарем троцьким, луцьким і ин.“ (*dominus trocensis, luczensis etc.*). Великим князем же не титулує себе не тільки в сій, а і в пізнійших грамотах, — аж по кількох літах починає уживати сього титулу, і то спорадично, а в зносінах з Ягайлом і польським правительством титулує себе просто „литовським князем“ навіть аж до 1411 р.

Супроти сього найправдоподібніше буде думати, що в 1392 р. підставою угоди Витовта з Ягайлом було привернення його батьківських маєностей — Трок, Городна, Берестя, до котрих Ягайло додав ще й нові — такою була земля Луцька. Про великокнязівське становище не було мови, але з Вильна відкликано польського намістника й поручено його натовіст наглядати Витовта. Заразом Витовт займає взагалі місце Ягайлового відпоручника в справах в. кн. Литовського, більше менше так само як перед тим ся роля належала Скиргайлови. Се могло бути також умовлено при угоді. Бо хоч ми Скиргайла бачимо в такій ролі ще якийсь час (в р. 1393), але се не противить ся такому припущенню: Ягайло взагалі не хотів сварити ся з Скиргайлом і навіть Троків не відібрав йому відразу для Витовта. Огже могло в умові так само бути застережене, що Витовт займе місце Скиргайла в загальних справах держави, тільки постанови сеї не зреалізовано відразу¹⁾.

Постанова ся могла стати ся в такій же формі як се було в відносинах Ягайла з Скиргайлом: Скиргайлу Ягайло обіцяв в 1387 р. „держати више всеє нашеє братія“, і додатково обов'язав ся потім не віддавати Вильна нікому иньшому з братів своїх²⁾. Щось подібне могло бути і в грамоті Ягайла Витовтови в 1392 р.; але ми її не маємо і тому мусимо задовольати ся здогадами, в надії, що може якась нове архивне відкриття кине світло па се питання.

Але чи було се умовлене наперед чи ні, в усякім разі від свого повороту на Литву в 1392 р. Витовт стає господарем в в. кн. Литовським, і се фактичне становище його, хоч не радо, і з всякими протяганнями, було признано і Ягайлом і польським правительством. Витовта признано управителем в. князівства, а далі й великим князем, з сим самим титулом. Так що русько-литовський літописець поспішив ся тільки з офіціальним признаннем за Витовтом того становища, яке він зайняв по своїм помиренню з Ягайлом.

¹⁾ Див. іще в прим. 25. ²⁾ *Codex epist. saec. XV* т. I ч. 9 і 13.

У володінне приобіцяного йому при острівській угоді Витовт, як я вже сказав, увійшов теж не відразу. Скиргайло, давній ворог Витовта, мусів уступити ся перед ним з своїх становищ — троцького князя й Ягайлового відпоручника в Литві. Ситуація була дуже дражлива, й Ягайло всякими способами старав ся відвернути конфлікт. Тільки при кінці 1392 р. він перевів переговори з Витовтом і Скиргайлом в справі уступлення Скиргайла з Троків. Замість того Скиргайло мав дістати Київ і Кремінець. Витовт обов'язав ся здобути йому Київ і згодив ся відступити Кремінець з своєї Луцької волости.

Але Скиргайло, згодивши ся перед Ягайлом, потім спротивив ся знову. В 1393 р. відносини між ним і Витовтом загострили ся так, що Ядвіга мусіла їх годити на ново: з осені сього року маємо нову угоду Витовта з Скиргайлом, уложену в присутности Ядвіги¹⁾. Київ для Скиргайла Витовт здобув не скорше як весною 1394 р. і правдоподібно — не скорше-ж засів і в Троках.

Поки тягнули ся сі короводи з Скиргайлом, Витовт все потрібував помочи Ягайла, і тільки десь в р. 1394 почув себе паном на Литві. Побіди його над князями, з котрими він мав конфлікти — Корибутом, Федором Кориятовичом, Володимиром київським, тим часом незмірно підняли його престиж, і Витовт в свідомости своєї сили починає виступати з ролі простого виконавця Ягайлових поручень. На його грамотах починаючи від рр. 1395—6 бачимо вже титул „великого князя“²⁾, а й на практиці він починає собі поступати вже як зверхник земель в князівства (на пр. у зносинах з Німцями).

Розумієть ся, таке становище Витовта мусіло розбудити сильно незадоволення на краківським дворі. Відносини напружують ся й обопільне незадоволення незадовго виходить на верх. Нагодою послужив, як каже сучасний німецький хроніст, якийсь лист кор. Ядвіги, де вона жадала від Витовта, аби їй платив річну данину з руських земель, які має під собою. Вимагала сього на тій підставі, що Ягайло подарував їй руські землі на віно³⁾.

1) Codex epist. saec. XV т. I ч. 19 і 20, т. II дод. 1 (с. 472); пор. Длугош III с. 502.

2) Витовт з титулом в. князя в грамоті з 1395 р., німецькій, звісній в копії — в Cod. ep. Vitoldi ч. 117. З 1396 р. 3/VI, німецька копія — Napierski Russisch-livl. Urkunden ч. 121; далі Voigt Codex dipl. Prussiae V ч. 90; 1396 28 VII — Bunge, Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch IV ч. 1422. З 1397 р.—Cod. ep. V. z. ч. 140, 179 і т. д. 3) Про се жаданне ширше див. ще в прим. 26.

Не маючи самого того листу, не можемо здати собі справи, як те жаданне Ядвіґи в дійсности виглядало, хоч слова хроніста звучать як персповіданне буквального змісту того листу. Він каже далі, що Витовт предложив той лист Ядвіґи перед старшиною руських і литовських земель і спитав їх, чи згодять ся вони признати себе підданими Польщі й платити ту данину? Зібрані однодушно заявили, що і вони і їх батьки були все свобідними — вьшій державі не підлягали, і ніякої дани Польщі не платили; тож і вони хочуть і на далі зістати ся незалежними, а ніякої дани платити не хочуть. Результатом подражнення, викликаного листом Ядвіґи, було тісніше зближенне Витовта до німецьких рицарів, і воно привело до уложення тайної угоди з ними, весною 1398 р. Потім, в осени, її потверджено вже явно на зїзді на остр. Салині. Нам сім же зїзді, під впливом попереднього подражнення на польське правительство, а мабуть і не без вплива рицарів, що пильнували розірвати унію Литви з Польщею, — князі й бояре руські й литовські, як оповідає тойже хроніст, „оголосили Витовта королем литовським і руським — річ, каже він, перед тим нечувана“¹⁾.

Се проголошенне було разом проголошеннем повної самостійности в. кн. Литовського й незалежности його від Польщі. Тим уневажяла ся Кревська унія, і цікава ся обставина, що при тім старшина в. князівства Литовського вирікала ся, аби коли небудь що небудь чула про підданство Польщі. Тим часом на підставі Кревського акту вона була вже кільканадцять літ польськими підданими! Чи означало се повну несвѣдомість значіння кревської унії в литовських кругах, чи умисне іґнорованне, чи тільки протест против плачення дани? Перше, по моему, зовсім не виключене, хоч питання про дань зачіпало не тільки справу державної приналежности, а й державної рівноправности. Се остатне головно й підчеркуеть ся в оповіданню хроніста²⁾, хоч на повну докладність його оповідання

¹⁾ Und uf die cziit worfn die Littowin und Russin Wytowten eunen Koning uf czu Littowen und czu Russin, das vor ny gehort was. Scripteres ger. pruss. III. 224. Левіцкий, та й не тільки він, толкував сю звістку так, що Витовта проголошено тоді в. князем (ор. с. с. 430). Але слова хроніста про нечуваність такого вчинку не мирять ся з таким толкованнем — очевидно Витовта проголошено таки королем, як каже Посільге. Се знаходить собі потвердження в поголосках про коронацію Витовта, про які пише магістр пруський іще весною 1398 р. — див. зараз низше.

²⁾ Do sprochen sie gemeinlich, si weren fry gewesin und ir eldern, und hetten den Polan keynen czins gegebun; sie weldin yn ouch nu nicht gebin, und weldin blibin by irre irsten fryheit, dorinne sy weren.

й зрозуміння властивого значіння події ми й не можемо вповні покласти ся, і не мусимо думати, що на справі самої дани все кінчило ся.

Тодішні обставини на проголошення самостійности в князівства були так відповідні, що насувають гадку про уложення його на перед. Можна думати, що Витовт, уважаючи час для того відповідним, сам постарав ся привести до того проголошення і в сїм напрямі приготував настрій між князями й боярством. Тим можна б пояснити, що ще в лютім 1398 р. до рицарів доходили поголовськи про заміри Витовта просити собі корони від пали¹⁾.

Обставини, Кажу, були незвичайно добрі для того. Поміч, бодай прихильність Німців була забезпечена. Видавши доньку за московського князя Василя, забезпечив собі Витовт спокій і нейтральність з сього боку. Він стояв тоді на вершку своєї сили, і можна майже на певно сказати, що коли-б не скрахувала піднята тоді ним в Ордї боротьба з партією Ідики, в інтересах прогнаного Тохтамиша, котрого Витовт хотів висадити назад на татарський престіл, — самостійність в. кн. Литовського була-б довершена, й унія з Польщею була-б розірвана.

Але страшна неудаця 1399 р. спинила розмах Витовтової політики. В битві над Ворсклою (12 серпня 1399) поляг цвїт русько-литовського рицарства; самих убитих князїв рахують десятками. При такім ослабленню литовських сил і загальній депресії, яку ся неудаця викликала, гнати до конфлікту з Польщею було небезпечно. Коронаційні плани прийшло ся відложити. Витовт попускає з тону, і краківський двір використовує сю хвилю, аби звязати на ново розірвані нитки унії. Одиноким слідом сих переговорів зїстали ся записки Длугоша під р. 1399: він записує під сим роком наданне Витовту „великого князівства Литовського в державу до його живота“²⁾, а опи-

1) Der herre Homeister hat vornomen heimlich, sunder noch nicht vorware, des der konig von Polan dornach stee und Wytawte, das sie die crone obir Littowerland und Ruscheland von unserm heyligen vater dem Pabiste dirwerben wellen: das her die geruche czu lehenen uud czu eym konige bestetigen Wytawten obir die egeschreben lande, des got understee — Codex dipl. prussicus VI c. 66 (писано 26/II 1398). Тут, очевидно, треба відкинути Ягайла: Німці ще не здавали собі справи з розриву між ним і Витовтом, а тому припускали участь Ягайла в тій проєктованій коронації Витовта.

2) Withawdus... cui eodem anno per Wladislaum Poloniae regem magnus ducatus Lithuaniae donatus et ad vitae tempora precario concessus fuerat; precario — тут прогивставленне до права власности: в доживотню державу, а не на власність.

суючи смерть Ядвіґи, каже, що підчас похорон її приїхав до Кракова Витовт з жінкою¹⁾. Ховали Ядвіґу в середніх днях серпня, тож Витовт по битві над Ворсклою, під безпосереднім впливом тяжкої депресії, міг дійсно з'явити ся десь в тих днях у Кракові. Ягайло по тім, як казав Длугош, виїхав на Русь і заявляв панам, що вибираєть ся на Литву, не маючи більше прав на польську корону, але дістав запевненне від польських панів, що вони його й далі хочуть мати польським королем. В сих обставинах могло наступити нове зближення Витовта з Ягайлом і краківським двором, і усталено було компроміс на тім, що Витовт мав дістати великокняжі права в в. кн. Литовським до свого живота²⁾.

Але на сей раз польське правительство не хотіло обмежити ся угодою з самим тільки Витовтом. Досвід поучив, що умови з самими князями мають вартість досить непевну. Пани в. кн. Литовського, з'їгнорувавши кресьську унію й проголосивши незалежність в князівства, змусили польське правительство числити ся з ними. Тому новий *modus vivendi* в князівства з Короною рішено було перевести з участю литовських панів.

На різдвяні свята 1400 р. скликано до Вильна визначніших панів з Витовтових земель — тих що стояли під безпосередньою властю Витовта³⁾. З виїмком виленьського єпископа Якова се були

¹⁾ Длугош III с. 526 і 537. На сам день похорону Ядвіґи — по Длугошу 14/VIII (Шайноха приймає 15/VIII), Витовт наспіти не міг, бо битва на Ворсклі була 12/III.

²⁾ Прохаска (Przyczynki с. 105—6) пробував довести, що у Длугоша звістка про наданне в. князівства Витовту під р. 1399 стоїть не на місці: він думає, що Длугош говорить тут про се наданне на підставі документів з р. 1401, і тільки для звязку оповідання переніс сю звістку під р. 1399. Сьому спротивляєть ся, що Длугош виразно каже: *eodem anno*, і оповідає про се без всякого особливого звязку з попереднім, а і в дійсности умова Ягайла з Витовтом мусіла випередити виленьський зїзд, скликаний, очевидно, вже по порозумінню з Витовтом. Мушу також згадати ще про иньший здогад, висловлений проф. Максимейком в книзі Сеймы Литовско-русского государства до унії 1569 г. с. 10, що Витовт старав ся зблизити ся з Ягайлом супроти небезпечности від Свиртригайла — бо його підтримували руська людність і німецькі ридарі. Се виглядає дуже привабно, але розминаєть ся з фактами: симпатії руської людности до Свиртригайла не переходили в якийсь грізний рух, а союз Свиртригайла з Німцями, як з його власного оповідання видно (див. низше), об'явив ся уже по унії 1401 р.

³⁾ Так треба здогадувати ся супроти незвичайно малого числа руських бояр і головно — супроти неприсутности князів-володарів. Тих князів потім обов'язано осібними присяжними грамотами в дусі виленьських постанов.

вищі урядники й визначніші боярські роди, переважно литовські, з руських не багато. З князів бачимо тільки Івана Гольшанського з синами; князі-володарі земель і волостей з своїми боярами в сій акті участі не брали. Результатом нарад і переговорів були уложені тоді грамоти. Одна була видана Витовтом. В ній він з тої нагоди, що Ягайло „розділив з ним свою управу і надав йому великокняжу власть в землях литовських і ньших володіннях до його живота“¹⁾, відновляє свої приречення, дані ще в 1386 р. Обіцяє вірність, щирість і постійну солідарність Ягайлу, короні Польській і її мешканцям. Зазначає що по смерті його великокняжа власть і всі землі, з батьківщиною його вернуть ся назад до Ягайла чи його наступників і корони Польської. Винком мають бути деякі землі, забезпечені Витовтовому брату Жигимонту і Витовтовій княгині Анні до її живота.

В другій грамоті, виданій тогож самого дня, 18/I 1401, „прадати, барони, шляхтичі й земляни земель литовських і руських“ (з них кількадесят вчислено поіменно), за себе й за всіх бояр і землян тих земель заявляють, що вони обіцяють завсідн помагати королю, короні Польській і її обивателям всякими способами, щиро і без підступу, й ніколи їх не покидати. Супроти надання Витовту великого князівства ручать вони, що по його смерті ся великокняжа власть і всі Витовтові землі, разом з його батьківщиною, вернуть ся до короля Ягайла й Корони²⁾. За себе й за своїх потомків вони обіцяють, що по смерті Витовта будуть послужними й підвасними королю й Короні та окрім нього й Корони не будуть собі шукати ньших володарів. З тин одначе, що як би Ягайло умер, не лишивши синів, то й пани польські не можуть собі вибрати короля без відомости Витовта³⁾.

¹⁾ *Demum quia idem serenissimus princeps dominus Wladislaus rex Polonie prenotatus nos in partem sue solitudinis assumpsit supremumque principatum terrarum suarum Littwanie et ceterorum dominiorum suorum ducatus de manu sua nobis dedit et contulit ad tempora vite nostre.*

²⁾ *Predictus supremus ducatus Litwanie et ceterorum dominiorum suorum ducatus una cum bonis et terris patrimonialibus... post decessum ipsius (Витовта) ad ipsum dominum nostrum Wladislaum regem et ad coronam regni eius Polonie... debent plene et integre devolvi et redire.*

³⁾ Обидві грамоти друковані, з копій, в Codex ep. Vitoldi ч. 233 і 234. Обидві грамоти написані в подібних виразах, і чи то через такий паралелізм, чи навмисно, аби обійти непрямну для польського правительства точку — признание, що Кревська унія обійшла ся без

Доповненням до сих двох грамот служили присяжні грамоти, що знов мусіли видати Ягайлови князі поодиноких земель в. кн. Литовського. Маємо їх дуже мало, тільки пять¹⁾, хоч мабуть всі значніші князі такі грамоти мусіли тоді видавати. Всі вони писані на оден шаблон: князь обовязуєть ся по смерти Витовта (часом з додатком: коли-б Витовт умер скорше від Ягайла) „не искати иньхъ господаревъ мимо нашего господара великого короля Володислава и короны Польскоѡ не отлучати ся никоторымъ временемъ“.

Компроміс 1401 р. супроти приголошеної не давно самостійности в. кн. Литовського був з литовської сторони великою уступкою, а для польської дипломатії великим триумфом. Але тільки в таким разі, коли брати його з формального боку, і то з становища й інтерпретації польської. Кревський акт мовляв відновлено і то в стилізації мов би яснійшій, докладнійшій (в порівнянню з ляконічною фразою Кревського акту). Ще важнійше, що тепер він мав більші гарантії, бо сповнення його забезпечено приреченням панів в. князівства (власливо — самих тільки Витовтових земель, але грамоту стилізовано так, ніби се були пани всього в. князівства). Виймок зроблено тільки для Витовта, до його життя, а по смерти його інкорпорація в. кн. Литовського мала зараз настати.

Але й тепер, приглядаючи ся ближше, знайдемо багато недоговореного. І тепер ся інкорпорація звязана з особою Ягайла: землі литовські мали вернути ся до Ягайла по смерти Витовта. Про наступників Ягайла на польським престолі згадано тільки в грамоті Витовта. Грамота панів і приречення князів їх зовсім промовчують: все обмежаєть ся відносинами за життя Витовта й Ягайла²⁾, дальше стани в. кн. Литовського не заглядають.

Не знати, чи було се наслідком обережности Поляків, що знову не відважили ся яснійше представити справу інкорпорації, аби не подразнити Литву, чи стани в. кн. Литовського не хотіли себе вязати на будуще. У всякім разі ся неясність і тимчасовість постанов

участі литовських панів, вступна часть грамоти литовських панів стилізована досить не ясно, ба навіть баламутно. Грамоти Ягайла Витовту на в. князівство не маємо, хоч вона мусіла бути.

¹⁾ Див. в прим. 24.

²⁾ Се виразно виступає і в остереженнях, що нового короля Поляки не можуть вибрати без відомости Витовта. Поляки признали ся до сього обовязку в радомських постановах в марті того-ж року, потверджуючи там городельські заяви своїх відпоручників — Codex dipl. Pol. I. с. 151.

значно зменшала значінне польських триумфів. Тод-ж тимчасовістю треба набути пояснити й таку податливість литовських станів після салінського проголошення. Реально взявши, уступали вони не багато: прав Ягайла на в. кн. Литовське ніхто і так не заперечував. Уступки отже, не вважаючи на сильну депресію по катастрофі на Ворсклі, в дійсності так дуже великими не були, як можуть на перший погляд здавати ся. До живота Витовта автономія в. кн. Литовського забезпечена, по смерті його признають ся права Ягайла; що до дальшого — кожда сторона могла собі обіцювати що инше.

В кождім разі виінок, зроблений для Витовта, задавав рішучий удар справі інкорпорації. По Кіревській увії — в супереч її, Литва ставала знову особним політичним тілом. Витовт ставав повновластним володарем в в. князівстві: князі в своїх присяжних грамотах зовуть його своїм „господарем“; стани в. кн. Литовського обіцяють послухність Ягайлу тільки по смерті Витовта. За життя Витовта Ягайло не мав ніякого права до них і до земель в. кн. Литовського, й за ним зістаєть ся чисто моральна зверхність над Витовтом; тону Ягайло приймає пізнійше титул „зверхнього князя“ (*supremus dux*), супроти Витовтового титула „великого князя“ (*magnus dux*). Цікаво при тім, що Витовт уважав себе в. князем литовським не з ласки Ягайла, тільки з вибору народу. Підчас пізніших спорів про корону, стараючи ся понизити становище Витовта в очах чужих володарів, Ягайло доводив, що Витовт зовсім не був ніколи самостійним володарем, а тільки його намістником в Литві, бо вона з огляду на своє віддалення винагала такого намістника (*gubernator*). Се, розумієть ся, було рішучим перекирчуванням компроміса 1401 року. Витовт супроти таких пояснень Ягайла рішучо заявляв тоді, що він „вибраний паном і великим князем сих земель від давна“, можливо — розуміючи тут інцидент салінський¹⁾.

Виінок, зроблений компромісом 1401 р. виключно тільки для Витовта, розумієть ся, ставав прецедентом і на пізнійше. Тут лежала

¹⁾ Codex epist. saec. XV т. II с. 238, Codex Vitoldi с. 817. Пок. Левіцький в примітці до Ягайлового меморіалу висловив гадку, що Ягайло говорить тут про Острівську угоду 1392 р. і навіть припускає можливість на сій підставі реставрувати текст тієї угоди. Таке толкування давало-б можливість виправдити Ягайла від рішучого перекирчування в представленню своїх відносин до Витовта. Але се не можливо: стилістичні подібності з грамотою 1401 р. і слова: *magnum ducatum dictarum terrarum suarum ceterarumque dominiorum suorum ducatus Lithwanie dedit* виразно вказують на компроміс 1401 року. Ягайло очевидно говорить тут про нього і перекирчує його зміст і значінне.

найбільша небезпечність для унії цього компромісу. Поляки постаралися запобігти сій небезпечности, обов'язавши литовських панів і князів, що по смерті Витовта їх землі вернуть ся до Кюрони, а головнo — що вони не будуть шукати собі иньшого господаря окрім Ягайла. Се були застереження против вибора нового в. князя по смерті Витовта, але, як я вже сказав, вони затемнені були особою Ягайла, висуненою в них.

Відчуваючи небезпечність зробленої уступки, краківський двір старався бодай дипломатично скріпити угоду 1401 р. Між р. 1401 і 1410 Витовт мусів ще кілька разів видати грамоти, що стверджували або доповняли його заяву 1401 р. Такий характер мала н. пр. грамота видана ним 1404 р., де він потверджував свої попередні обіцянки, а заразом заявляв, що ніякого свого союзника не буде ставити над польського короля, ані допоможе йому на сього остатнього. Тут розуміли ся мабуть німецькі рицарі, з котрими уложено згоду не задовго перед тим, весною 1404 р. Друга грамота — видана Витовтом по окупації Смоленщини, розтягала його обов'язання й на землі, які йому удало ся вже або удасть ся здобути самому. Звісна нам з пізнійшої згадки ще й третя подібна грамота, з незвісного року, а могло бути їх і ще більше¹⁾.

Сі заходи польської дипломатії не задовго одначе знову розбили ся о фактичне становище, здобуте в. кн. Литовським. Мусіла вона зробити йому нову уступку, новий вилом в уніонних пактах.

Вихідною точкою на сей раз послужила кампанія з Німцями 1410 р., т. зв. Велика війна, прославлена голосною битвою під Грінвальдом. Витовт відіграв першу ролю у сій війні, що здавало ся, задавала смертельний удар пруським рицарям; але відступив, коли Ягайло по Грінвальдській битві почав добивати Німців. Не в інтересах Витовта було дати Польщі зовсім знищити Пруссию, що так часто була йому корисним союзником в його рахунках з самою Польщею²⁾. Наслідком такого обороту було не тільки те, що овочі сеї

¹⁾ Грамота 1404 р. — Codex ep. Vitoldi ч. 302. Одну недатовану видав з формуляра XV в. Прохаска в статі Nieznany akt homagialny Witolda в Kwart. histor. 1895, висловивши при тим гадки про грамоту, видану Витовтом по окупації Смоленщини. Здогади що до недатованої грамоти розвинув він потім в замітці O zjazdach na Litwie zwoływanych przez Jagiełłę w 1405 i 1406 r. (Przyczynki krytyczne): недатовану грамоту кладе він тут на 1406, а давніше приреченне з нагоди окупації Смоленщини — на р. 1405. Але сі здогади зістають ся гіпотетичними.

²⁾ Сей погляд на Витовтову політику, розвинений між ин. в польській статі Смольки Witold pod Grünwaldem, в німецькій розвідці Ту-

війни зібрало саме в. кн. Литовське, але також і те, що в князівство знову, як і перед катастрофою на Ворсвлі, зайняло супроти Польщі становище дуже сильне й самостійне.

Пруські ридари й їх союзник — угорський король Жигмонт (тодішній цар), що як знаємо — нав і свої спеціальні рахунки з Польщею, з свого боку, для ослаблення Польщі, старанно заходилися коло ослаблення унії. Для того дбали про те, щоб розбудити в Витовті охоту до повної самостійності від Польщі. Чи то дійсно під їх впливами, чи просто в свідомості своєї сили, Витовт підносить знову свій тон у відносинах до польського двору. Характеристична подія, що як раз тепер починає він титулювати себе великим князем в грамотах адресованих до Ягайла, чого не робив раніше. Краківський двір знову почув захитання всі свої дипломатичні гарантії уніонних зв'язків та нусів ужити всякої зручності й обережності, щоб не ображаючи розбудженої амбіції литовських кругів знову скріпити ці зв'язки, хоч би ціною значних уступок. На жаль тільки, відносини краківського й виленського дворів і з цього часу нам звісні дуже мало, так що ми зовсім не можемо відтворити образу переговорів, які йшли між ними, й наємо перед собою знов тільки голі їх результати. Бачимо з них, що Польща, хоч як стояла сильно по тій Великій війні, нуїла зробити цілий ряд уступок в. кн. Литовському, аби не доводити до конфлікту, до зрвання унії. Першою такою звісною нам уступкою було вступлення Поділа Витовтові (про сю подільську справу буду говорити нижче), а закінчилися вони городельським компромісом.

В вересні 1413 р. стався зїзд Витовта й Ягайла та панів з Корони і в. князівства в Городлі на Бугу. Тут велися між ними переговори, та ближше вони нам незвісні, наємо тільки грамоти, виставлені володарями й панями обох держав на сїм зїзді, 2 жовтня. Маємо їх три, й вони тісно в'язуться з собою, доповняючи себе обопільно²⁾.

Головне значіння має привилей, виданий спільно Ягайлом або королем польським і зверхнім князем литовським (Lytwanie princeps

---

nera Der grosse Krieg (Danzig 1886), в російській книжці Барбашева (другій), — пробував збити Прохаска в статі О powodach, które skłoniły Witolda do odstąpienia z pod murów Malborka w 1410 r. (Przyczynki krytyczne).

²⁾ Грамоти Ягайла й Витовта в Volumina legum I с. 29 (і у Дзялинського Zbiór), грамота литовських панів у Дзялинського Zbiór praw litewskich с. 20, грамоти польських панів — Codex diplom. Poloniae (Жищевского і Мучковского) I с. 236.

supremus Russiaeque dominus ex heres) і Витовтом як великим князем литовським (magnus dux Lyttwaniae nec-non terrarum Russiae dominus et haeres). Привилей сей вяже до купи дуже багато справ. Він уставляє відносини обох держав на будуще, заводить деякі уряди на польський взір у в. кн. Литовським і обдаровує вищу аристократію в. кн. Литовського — литовсько-католицьку тільки, різними привілеїями на взір Польщі. Таким чином тепер Польща пильнувала не тільки забезпечити уніонні пакти згодою литовських панів, як у 1401 р., але й спеціально зацікавувати їх унією — звязати з нею певні клясові привілеїї для них.

Самі уніонні відносини обох держав представляють ся так: з огляду на старання ворогів, а особливо рицарів „знищити землі литовські й польські“, Ягайло й Витовт своєю грамотою поновляють інкорпорацію всіх земель в. кн. Литовського Польщі на вічні часи, в виразах дуже сильних¹⁾, і обв'язують литовських панів, аби їм обом — себто і королю й в. князю, та їх наступникам були вони завсїди послужні, до служби готові і всіх ворогів корони Польської мали за своїх ворогів. По смерті Витовта пани в. князівства мають вибрати собі в. князем тільки того, кого вкаже їм Ягайло або його наступник за радою панів коронних і литовських. З другого боку й стани коронні по смерті Ягайла не можуть вибирати короля без відомости й участі Витовта і панів в. князівства. В разі потреби пани обох держав мають порозумівати ся з собою, за згодою своїх володарів, на зїздах в пограничних містах — Любліні, Парчові або де инде.

Сей княжий привилей доповняють дві обсторонні грамоти панів. Одну видають литовські пани, обдаровані польськими гербами

¹⁾ Quamvis eo tempore, quo almo Spiritu inspirante fidei catholicae recepta et cognita claritate coronam regni Poloniae assumpsimus, pro christiano incremento et bono statu et commodo terrarum nostrarum Lithuaniae, ipsas praefato regno nostro Poloniae appropriavimus, incorporavimus, coniunximus, univimus, adiunximus, confaederavimus de consensu unanimitatis nostro et aliorum fratrum nostrorum, et omnium baronum, nobilium, procerum et boiarorum eiusdem terrae Lithuaniae voluntate accedente et assensu (!), volentes tamen забезпечити їх від ворогів, easdem terras, baronum, nobilium, boiarorum voluntate, ratihabitione et consensu adhibitibus, praedicto regno Poloniae iterum incorporavimus, visceravimus, appropriavimus, coniungimus, adiungimus, confoederavimus et perpetuo annectimus, decernentes ipsas cum omnibus earum dominiis, terris, ducatibus, principatibus, districtibus, proprietatibus omnique iure mero et mixto coronae regni Poloniae perpetuis temporibus irrevocabiliter et irrefragabiliter semper esse unitas.

й привілеями, та обіцяють іменем „всіх шляхтичів, бояр і всієї людности земель в. кн. Литовського“, що будуть все в сполученню й солідарности з польськими панами і Короною, будуть послухними і вірними Ягайлу й Витовту та їх наступниками і вивонить написаний в попередній грамоті порядок вибору вел. князів по смерті Витовта. З свого боку польські пани заявляють в особній грамоті також відповідні обов'язання.

Як я вже сказав, Городельський привілей має на зверх характер потвердження унії. Ягайло й Витовт починають мовляв від відновлення креської унії, а одна з точок спеціально потверджує попередні грамоти. Представляється так, мов би вже креська унія надала такий самий характер як ся унія 1413 р., але в дійсности Городельський привілей надає їй зовсім відмінний характер.

В порівнянню з досить неясними, прикритими особистими відносинами до Ягайла виразами попередніх актів кидається в очі передовсім незвичайно виразна й сильна стилізація, де говорить ся про унію Литви й Польщі. Землі в. кн. Литовського „інкорпують ся, втіляють ся, переходять на власність, злучають ся, прилучають ся, конфедерують ся і по вічні часи зв'язують ся з Польщею“. Але ба, ці вирази, що були б на місці в Креській акті, тепер своїм рішучим, радикальним змістом зовсім не відповідають тому характеру унії, який набрала вона по компромісах 1401 і особливо в умовах свого 1413 року. З дальших постанов виходить, що ніякій інкорпорації не лишається ніста. В. кн. Литовське не тільки за життя Витовта, але й по ній зістається особним політичним тілом. Се була кардинальна уступка городельського компромісу з польської сторони. По смерті Витовта вел. князівство має дістати нового в. князя; привілей застерігає тільки, що се має стати ся за порозумінням з королем і польськими панами (тут привілей — можливо таки нависно, висловлюється ся не ясно, говорячи разом і про вибір князя литовськими панами і про вказання його їм з польської сторони). Пани в. кн. Литовського стають на становищі рівноправним з панами коронними і як репрезентанти двох держав мають полагоджувати важніші справи на своїх з'їздах (*conventiones et parlamenta*). Відносини до Польщі не виходять по за те, що між нею і в. кн. Литовським уставляється ся союз, і король польський має признавати ся зверхником (*сюзереном*) в. князя й в. князівства. Тому стани в. князівства мають участь в виборі короля.

Характеристично, що в грамоті литовських панів і тепер, як і в 1401 р., нема нових ані згадки про інкорпорацію: вони обов'язують ся тільки до солідарности з Польщею й *implicite*, посередно,

признають права зверхности польського короля над в. кн. Литовським; кажу посередно — бо тут знову справу тушує особа Ягайла, і про ті відносини, які мають уставити ся по смерті Ягайла й Витовта, виразно не говорить ся. Хто зна, чи й тут не було певної *reservatio mentalis* — з обох боків: пани польські і литовські справу розуміли однаково, але промовчували сї суперечні пункти.

З формального боку треба піднести ту відміну, що в сїм новім уставленню уніонних відносин не беруть зовсім участи князі. Не бачимо їх імен в уніонних привілеях, ані не маємо від них присяжних грамот таких як з р. 1401. Як я вже сказав, польське правительство виразно йшло до того, аби привілеїями відлучити католицьке литовське боярство від руського й зробити з католицької литовської аристократії таку привілеїювану гвардію унії. Але чому хоч би присяжними грамотами не обов'язано князів, що всі, хіба з дуже малими вїймками, репрезентували руські елементи в князівства? Чи було се наслідком ослаблення значіння князів, про яке говоритиму низше? Але так сильно, може, вони не підупали, щоб їх зовсім легковажити. Чи польське правительство вважало за лїпше зістати ся при їх обов'язаннях з 1401 р.? Аби категорично рішити се питання, бракує підстави.

Таким чином фактична особність в. кн. Литовського як державного тіла була признана Городельським актом вже формально. Інкorporація до Польщі була заступлена навіть не персональною унією, а тільки признаннем зверхности польського короля. Можливо, і навіть правдоподібно, що польські пани, роблячи сї уступки, надїяли ся, що більше прихильні для них обставини дадуть колись змогу відкликати сї уступки¹⁾. Але в політиці Витовтови щастило від тоді аж до смерти: васаль Ягайла *de jure*, він займав властиво рівнорядне з ним становище в політиці. Успіхи Витовтової політики на сході, відносини до нього західніх держав держали високо його престиж, і для уступок польським плянам з його боку не було місця. Навпаки він дуже самостійно держав ся супроти краківського двора й дражливо відзивав ся на всякі натяки на його залежність від польського короля. Се виявило ся і в передсмертнім епізоді його відносин до Польщі — пляні його коронації. Подражнений деякими нетактовними поступками Ягайла, він дуже горячо взяв ся до корона-

¹⁾ З сього лише становища зрозумілі закиди Длугоша, які чинить він Ягайлови за те, що він по смерті Витовта надав в. князівство Свйтригайлови, хоч Ягайло при тім поступав вповні по мысли Городельських умов.

ції, що мала зазначити повну емансипацію в. кн. Литовського від Польщі, й мало що не привів сього пляну до кінця.

Сеї епізод, інтересний для характеристики політичного становища в. кн. Литовського супроти Польщі, тому й вартий нашої уваги, звисний нам в подробицях як рідко і мусить нам послужити ілюстрацією тодішніх литовсько-польських відносин. Справа виникла в звязку з тодішньою західноєвропейською політикою Литви й Польщі. Політика ся у Литви обертала ся з початку около відносин пруських, а в 20-х рр. до них прилучила ся ще нова справа — гуситська.

„Велика війна“ і Торунська угода 1411 р. не полагодили відносин з рицарями. Ще два рази (1414 і 1422) приходило до війни, й остання угода в Мельні (1422) задоволила більше Витовта, ніж Польщу. Польща тільки деякі дрібні уступки, вел. князівство дістало по ній назад права на Жмудь. Короводи з справі регуляції границь тягли ся ще довго, й Витовт тут займає посереднє становище між Поляками і рицарями та їх союзником Жигимонтом. Таке-ж становище займає він і в обставинах, витворених гуситською справою. Чехи, борячи ся з Жигимонтом, предложили чеську корону Ягайлу, а той відіслав їх з нею до Витовта. Витовт прийняв був чеську корону й вислав від себе до Чехії Жигимонта Корибутовича. Іварт, піднятий з сеї нагоди ціс. Жигимонтом в Європі, змусив Ягайла виступити ся від усякої участі в гуситській справі. Витовт брав її менше трагічно, але також відкликав Корибутовича; той потім вернув ся до Чехії знову, але вже на власну руку¹⁾. Не вважаючи на сі прояви малого заінтересовання гуситською справою в польсько-литов-

¹⁾ Участь Польщі й Литви в гуситській справі має досить значну літературу; окрім вичислених вище загальніших розвідок (з них треба згадати про біографію Корибутовича у Стадніцкого, Bracia) є ще кілька спеціальних: Tomek Poméru mezi Čechy a Polskem, behem wálky husitske (Jahresbericht d. böhm. Gesellschaft, 1878). Prochaska — Polska a Czechy w czasach husyckich aż do odwołania Korybuta z Czech, I—II, 1877—8 (Rozprawy hist.-fil. t. VII i VIII) W sprawie polsko-husyckiej (Przew. nauk. 1880), Polska i Husyci po odwołaniu Korybuta z Czech (ib. 1883) і кілька статей в його Szkice: Zawisza Czarny, Husyta polski. Smolka — Polska wobec wybuchu wojen husyckich — Ateneum 1879 і Szkice. Sutowicz — Stosunek Wład. Jagiełły do husyctów czeskich — Bibl. warsz. 1879. Lewicki — Ein Blick in die Politik Königs Sigismunds gegen Polen in Bezug auf die Hussitenkriege — Archiv für österr. Geschichte t. 68, 1886. Goll Čechy a Prusy ve sredověku, 1892. Kaiser Sigismund und Polen, 1420 — 1436 (Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, 1894). Lewicki Król Zygmunt Luxemburski a Polska 1420 do 1436 (Kwart. hist. 1896).

ських правительствених кругах, становище Ягайла й Витовта в гуситській справі все таки дуже стрівожило Жигимонта і щоб унеможливити їм діяльнійшу участь в сій справі, Жигимонт заходить ся порізнити Витовта з Ягайлом.

Се було не тяжко супроти дражливости Витовта па всякі на-таки на його несаможієність супроти Ягайла. Краківські-ж круги не раз давали йому ріжні поводи дражнити ся¹⁾. Повторяла ся отже ситуація з остатніх років XIV віка, і от в таких обставинах висунув Жигимонт справу коронації Витовта.

Справа ся, як знаємо, була не нова: я вже говорив вище про проголошенне Витовта королем в 1398 р. Коронуванне його на короля значило-б стільки, що повна самостієність в. кн. Литовського, повна рівноправність його з Польщею. Тому не було надії аби краківський двір дав на се згоду, значить — довершенне коронації мало-б привести до повного розрива Витовта з Ягайлом. На сїм, очевидно, буде Жигимонт, а в тім же напрямі працюють і пруські рицарі²⁾.

Длугош каже, що ще в часах „Великої війни“ Жигимонт заохочував Витовта до корони, але Витовт не послухав його намовлянь. Витовт также згадує про таку пропозицію Жигимонта й відмову свою — на зїзді в Кесмарку³⁾. На ново підняв сю справу Жигимонт на зїзді в Луцьку, в січні 1429 р.⁴⁾.

¹⁾ Див. н. пр. скаргу Витовта на Ягайла, що він післав до пруських рицарів свого відпоручника *dominum magnum ducem dehonestando et illibertando, quum idem doctor (відпоручник) in Prussia publice alta voce coram omnibus nullo excluso in maius dedecus domini m. ducis dixit, quomodo m. dux potestatem non habet aliquid dare in patrimonio suo cui vellet, — ipsum quasi illiberum et obnoxium faciendo* — *Codex Vitoldi* с. 728 (1426). Про гніви Витовта на краківський двір перед тим — н. пр. Длугош IV с. 318.

²⁾ В літературі єсть ріжниця в поглядах на мотиви, якими водив ся Витовт: одні бачать в коронаційнім епізоді прояв давнійших змагань Витовта до самостієности, инші — інтригу ворогів Польщі: Жигимонта й пруських рицарів, що збаламутили Витовта. Перший погляд переважає в російській і німецькій літературі, другий — в польській (найбільш харатктеристично у Прохаски).

³⁾ Длугош IV с. 7 (про сю звістку див. *Prochaska Przyczynki historyczne* с. 120), *Codex Vitoldi* с. 837.

⁴⁾ Про сей Луцький зїзд і коронаційну справу на нім, окрім праць вчислених в прим. 23) і на с. 153 (особливо статі Прохаски *Ostatnie lata, Барбашева, Сарнеса*), іше: Ковальницькій *Луцькъ въ 1429 г. и Витольдова корона* — *Кієвлянинъ 1867*. *Powidaj Zjazd monarchów w Łucku r. 1429 i jego następstwa* — *Przegląd polski 1869 III*. *Prochaska Zjazd monarchów w Łucku* — *Przew. nauk. Sutowicz Zjazd łucki* —

Се був оден з численної серії дипломатичних зїздів 1420-х рр., тільки відбував ся з великою парадю. На нїм були Жигимонт, Ягайло й Витовт з своїми панами. На порядку дня стояли справи пруська, гуситська та волоська, що виплила тоді між Польщею й Угорщиною. Успіхи варад в сих справах були дуже невеликі. На прикінці Жигимонт підняв справу коронації, заохочуючи Витовта коронувати ся. Витовт відіслав його з тою справою до Ягайла, а той заскочений таким несподіваним проєктом, дав на нього свою згоду, і зїстав ся при ній до кінця зїзду, хоч присутні польські пани відразу спротивили ся сьому проєктові. Аж з Польщі, очевидно — уступаючи натиску своєї ради, Ягайло написав Жигимонтові лист, де заявляв, що против самої коронації Витовта нічого не має, але не може згодити ся на неї з огляду на відносини в князівства ¹⁾.

„Треба побююватись, писав він, що між Польщею й Литвою з того вийдуть причини незгоди, війн, спорів і всяких прикростей, які потім дуже буде тяжко утишити. Записи унії й союзу сих земель, нами уложені, можуть бути порушені й зірвані. Пани й обивателі литовські, осьмілені такою честію (короною), можуть набрати сьмїлостви по смерті нашого брата (котрому сеї й всякої иньшої честим широб бажали) вибрати собі нового короля по своїй волі, без порозуміння з польськими панами. А то рішучоб протвило ся записям, бо в них виразно застержено, що коли опорожнять ся престіл в Польщі або в Литві, то пани сеї землі не можуть приступити до вибору короля або в князя без відомости панів другої землі. Окрім того наш брат держить численні дідичні землі наші тільки до свого живота, і їх, хоч би як сього не хотїло ся, мусїли-б ми від нього відібрати, бо инакше з коронацією вонп-б могли пропасти для нас і для корони Польської“ ²⁾.

Жигимонт переслав сей Ягайлів лист Витовтовп, і він в високій мірі розгнівав Витовта. В листі писанім з сього поводу до Ягайла Витовт пригадує йому, що він від разу цілу справу віддав до рішення Ягайловп. Тільки по тім як Ягайло з усею охотою прийняв проєкт,

Przegląd polski 1875, IV. Таубе Международный конгресс на Волыни въ XV в. — Русскій вѣстникъ 1898, V (компілятивна статейка).

¹⁾ Історію сього епізода оповідають Жигимонт і Витовт, Codex Vitoldi тамже с. 811—2, 815—838; пор. іше оповідання Длугоша IV с. 366 і далі. Огляд коронаційної справи найповніше у Прохаски Ostatnie lata (деякі замітки до неї, против поглядів Прохаски, у Дашкевича — Политическіе замысли Витовта, в київських Университетскихъ Извѣстіяхъ і у Барбашева ор. с. Том третій Codex saec. XV, виданий по тім, не принїс для сеї справи нічого.

²⁾ Codex Vitoldi с. 810.

прийняв його і сам Витовт серйозно; тепер же Ягайло, нічим не попередивши Витовта, відкинув сю справу й тим скомпромітував його перед посторонніми державами. Окрім того своїм представленням відносин між в. князівством і Короною понизив Витовта і панів литовських, виставивши їх ніби підрядними й залежними від Польщі. По словам Витовта, і він і його бояре сильно огірчені таким поступованнем короля ¹⁾).

Подражнений сим усім, Витовт вповні зближаєть ся до Жигимонта, стає по його стороні в його спорах з Польщею й остерігає Ягайла, що як би прийшло до війни Польщі з Жигимонтом, то він, Витовт, не міг би Ягайлови помагати, не вважаючи на уніонні умови. Від Ягайла він жадав рішучо аби він відклякав ті обидливі вирази про залежність Литви від Польщі, инакше грозив ся довести йому сю незалежність ділом ²⁾).

Використовуючи подражнення Витовта, Жигимонт обставав при коронації, й заохочений ним Витовт не покидав сього пляна. Літом 1429 р. Витовтові послы заявили Ягайлови, що як він не пристане на коронацію, то Витовт коронуєть ся сам. Обидві сторони дражнили ся тим більше, що справа пішла „в Европу“. Відносини загострили ся так, що бояли ся війни. Папський легат доносив в серпні, що обидві сторони „про ніщо не думають окрім оборони своїх прав, і розярене так змогло ся, що справа готова рішити ся зброєю й великим розливом крови“. Дійсно, в литовсько-польській кореспонденції почали пролітати згадки про війну: уже в червні 1429 р. Витовт сповіщав польських панів, що не знаючи, яку ціль мають польські военні приготования, він ладить ся також до війни: відібрав присягу від своїх підданих і наказав твердити замки, а людям зброїти ся до війни ³⁾).

В осени Поляки попробували підійти Витовта на великодушність. В жовтню прибули до Витовта польські послы, повідомляючи, що Ягайло відступає йому польську корону: Ягайло зречеть ся трону й Витовт злучить в своїх руках Польщу з Литвою. Очевидно, Поляки надіяли ся тим розжалити Витовта, але він не піддав ся:

¹⁾ Codex Vitoldi c. 815—8.

²⁾ Nisi vestra serenitas cum prefato domino Romanorum rege mutuo vos avisaveritis... nos sicut illiberos esse diffamastis liberos dimulgantes, cum omnino cum terris et dominiis nostris sive vobis placeat vel displiceat — liberi, faciliter extunc tota christianitas non modica paciatur detrimenta. Ibid. c. 831, n. 837, 841.

³⁾ Codex Vitoldi c. 838, 842, 856.

польської корони не прийняв, але й своїх плянів на литовську не залишив, і відносно з того взагалі не поправились.

Весною 1430 р. відпоручник Ягайла на зїзді німецьких князїв в Нїрнберзі заложив протест против Жигимонтового пляна коронувати Витовта. Ягайло представляв, що Витовт зовсім не був володарем Литви, а тільки його намістником (gubernator)¹⁾. Відповідею на се було оголошення, що коронація Витовта відбудеть ся на другу пречисту — 8/IX 1430 року. Жигимонт міцно стояв при своїй постанові й підбодряв Витовта, коли той часами вагав ся. Ягайло ще раз поновив свою пропозицію — що він відступить Витовту свою корону, але Витовт не піддавався. Тоді Поляки завзяли ся не перепустити корон, що Жигимонт мав прислати Витовтові й його жінці, і таким чином не допустити до коронації. Розставили сторожі на дорогах, щоб корону переловити, а разом робили заходи в папській курії, аби та своїм вливом перешкодила справі — відвела цїсаря від коронаційних плянів.

На визначений для коронації день корони дійсно не прибули, й гості, згромаджені в Вильну на коронаційну параду, розїхали ся ні з чим (між ними був в. кн. московський — Вптовтів зять, багато московських князїв, послы царгородські, татарські й ин.). Коронацію перенесено на день св. Михайла. Але Ягайло, що особисто прибув до Вильна, встиг захитати рішучість Витовта. Сей написав вкінці Жигимонту, що надїється залагодити справу за порозуміннем з Ягайлом і просить не пробувати силою пробити коронам дорогу до Вильна. Не знати, що з того-б вийшло, але старий Витовт, провозаючи Ягайла з Вильна, впав з коня й забив ся, та проболівши кілька день, умер 27/X 1430 р.

Для нас тут, як я сказав уже, сей епізод цікавий з того боку, що кидає ясне свїтло на становище в. кн. Литовського супроти Польщі і на свідомість своєї державної самостійности у Витовта і у ставів в. кн. Литовського. Пани в. кн. литовського брали живу участь в сім цілім епізоді. Їх також як і Витовта „огірчувало“, як писав Витовт, понижуванне в. кн. Литовського. З ними надумував ся Витовт, „як би скинути з себе сором і закид несвободности, якими хоче обтяжити нас і землі наші король польський“²⁾. І коли з польської сторони (хоч би в першій листі Ягайла до Жигимонта) прохплювали ся натяки на пляни інкорпорації земель в. кн. Литов-

¹⁾ Cod. Vitoldi c. 868, 912, 924, 945, 947, Codex ep. saec. XV t. II ч. 179, Длугош IV с. 381.

²⁾ Codex Vitoldi c. 837.

ського, против уїонних записей, або такі натягнені й вповні противні тим записам вискази, що мовляв Витовт був тільки звичайним ґубернатором, старостою короля польського, як і всякий иньший ¹⁾, — то з литовської сторони проголошувала ся повна самостійність в. князівства. Сучасне німецьке джерело так представляє сі суперечні змагання: „Поляки доводили, що через коронацію литовські й руські землі можуть відділитися від Польщі, тим часом вони по смерті в. князя мають інкорпорувати ся Польщі, з тим щоб ніколи від неї не відлучити ся; пани-ж литовські й руські підносили, що вони споконвіку були свободними людьми, своїм паном уважають (тільки) вел. князя, а по смерті його мають право вибрати собі нового вел. князя і (тільки) його матимуть своїм паном, а Полякам ніяким їх земля не належала, і вони при такій незалежності хочуть і на дальше зістати ся і ніколи нічого з неї не хочуть поступити“ ²⁾.

Говорячи таке, литовські пани стояли переважно на ґрунті правди, бо як ми бачили, ані в 1385 р., ані в грамотах 1401 і 1413 р. вони не прилучали ся нічим до проголошення інкорпорації чи прилучення земель в. кн. Литовського до Польщі. Ніколи не йшли дальше приречень союзу з Польщею й послушности Ягайлу, і то в неясній ролі — не то їх прирощеного вел. князя не то польського короля. Тільки сю точку — зверхність Ягайла, вони ігнорували тепер, проголошуючи повну самостійність в. князівства.

Відповідно до того в коронаційнім актї, виготовленім в цісарській канцелярії задалегідь, Литва проголошувала ся на вічні часи королівством, з тим що литовські королі „будуть самостійні, не будучи підвладними або васалами ані нашими (цісаря), ані сьвятої імперії, ані чийми и пьшими, служачи щитом християнства на сім пограничу — помагаючи против поганських нападів“ ³⁾.

Се подраженне станів вел. князівства Литовського на пунктї самостійности, викликане коронаційним епізодом, змусило Ягайла й його прибічників сховати ad feliciora tempora пляни інкорпорації, які зберігали вони на момент смерти Витовта, й по смерті його згодити ся на вибір нового великого князя.

---

¹⁾ Codex saec. XV т. II с. 238, Codex Vitoldi с. 942, поп. Supplementum ad hist. Russiae monum. с. 209 (відзяви вже по смерті Витовта).

²⁾ Script. rer. pruss. III с. 493, в нотці.

³⁾ Codex saec. XV т. II с. 546.

Разом з тим як уставляли ся й виясняли ся відносини в князівства Литовського до Польщі й забезпечала ся державна окремішність його, переходили важні зміни в самім його складі.

Державний устрій в. кн. Литовського в XIV в. був дуже подібний до старої Руської держави. Чи то було наслідком аналогічного державного процесу, чи був тут вплив понять руського державного права, перейнятих литовською династією разом з руською культурою — тяжко рішити. Найскорше, що було тут і перше й друге.

Литовська держава складала ся з значного числа князівств, з князями з Гедиминової династії на чолі, майже або і вповні самостійними, що титулували себе „князями з божої ласки“, або дуже часто й „великими князями“. Їх відносини й залежність від вел. князя, що сидів у Вильні, мали дуже суб'єктивний характер: залежали від особистих прикмет виленського князя й його спеціальних відносин до поодиноких князів. До смерти Ольгерда ті відносини опирали ся на тісній родинній звязку: по всіх князівствах сиділи або рідні брати або рідні сини Ольгерда. Сила в. князівської влади піддержувала ся не тільки могутністю й талантами Ольгерда, а й тісним союзом його з двома иньшими братами — Любартом і особливо Кейстутом, котрого Витовт, а за ним і оповіданне давнішої русько-литовської літописи представляють мовби соправителем Ольгерда¹⁾.

З смертю Ольгерда урвались оті родинні звязи, а усобиця 1381 — 2 рр. ще більше причинила ся до ослаблення моральних звязків між князями Гедиминової династії. Іменованне в. князем Ягайла з помпшенням його старших братів — від першої жінки Ольгерда, як я вже зазначив, поставило сих Ольгердовичів в неприязні відносини до нового в. князя. Вел. князівство Литовське стояло перед перспективою розкладу на групу вповні самостійних князівств і перетворення великокнязівської влади в чисту фікцію, подібно як то стало з Руською державою в XII в. Сам Ольгердів наступник Ягайло дістав окрім Виленської волости ще землю Витебську, Минськ, Мстислав і Новгородок, для себе й заразом для менших ще не розділених братів. Володіння були не великі і з ними тільки при великій енергії й талантах можна було тримати в цілості сей крухий організм.

А в тій крухості для в. князівства була велика небезпечність. З трьох боків сочили його вороги, маючи око на різні його частини — Німці на провінції литовські, Поляки — на західні, а зі сходу

---

¹⁾ Меморіал Витовта — *Script. rerum pruss.* II с. 712, Ученый зап. II от. I с. 27—8.

зростало й скріпляло ся в князівство Московське: його князі уважали себе спадкоємцями давньої Руської держави, як і Гедиміновичі, і в їх сторону зараз по смерті Ольгерда зазначив ся, як уже знаємо, небезпечний нахил в землях вел. кн. Литовського. Загрожене з усіх боків в князівство Литовське мусіло неминуче згинути з ослабленням своєї державної організації. Тільки міцна вел. князівська власть могла його охоронити.

Побіда Ягайла над Кейстутом і забранне його волостей — були Пірровою побідою. Ся побіда, як я сказав, розірвала родинні звязи і сотворила Ягайлови небезпечного ворога й претендента на батьківські землі в особі Витовта. Безперечно натомість скріпив сильно ролю Ягайла його вибір польським королем. Хоч як шкідними для в. князівства показали себе дальші наслідки унії (про се говоритиму низше), але на разі становище Ягайла як в. князя наслідком унії скріпило ся. Та zarazом в. князівство зістало ся без господаря, бо Ягайло перебував переважно в Польщі. Іменованне Витовта управителем в. князівства послужило щасливим доповненням до унії з Польщею (говорю все про моментальні її наслідки, і то з становища інтересів правительственной влади). Витовт приніс з собою незвичайні здібности, енергію — й пильне око на справи в. князівства, а міг все рахувати на підперте польських сил — аж до свого конфлікта з Польщею. Таким чином значінне й сила в. князівської влади були уратовані.

Але Ягайло й Витовт не заспокоїли ся на сім. Вони переводять радикальну переміну в будові в. князівства, викидаючи сильніших князів з їх волостей, або переводячи їх на дрібні волости та змушуючи тими кривдами до утечі. Таким чином вони в дуже сильній мірі зменьшують простір князівських володінь і їх силу та значінне, а незмірно підносять силу й значінне вел. князя, бо ті відібрані від князів волости переходять під його безпосередню власть. Процес сей розвиваєть ся головню в 1390-х рр. і на мій погляд, в сім часі був вповні свідомим, себто тоді великокняже правительство вповні свідомо змагало до того, аби можливо зменьшити силу князів і повідібрати від них землі. Зістаєть ся тільки неясним — від коли в правительственных кругах з'являєть ся такий свідомий плян, і чіім він був — Витовтовим чи й Ягайловим?

І Витовт і Ягайло беруть в нім діяльну участь. Витовт відіграв в сім процесі головнішу ролю, й можливо, що він був властивим автором його, хоч в тім часі був тільки управителем в. князівства, не володаром, отже про око, мовляв, працював не так для себе як в інтересах Ягайла. Але можливо, що Витовт з його далекосяглими

плянами вже тоді був переконаний, що робить він не для Ягайла, а для себе самого.

Процес сей мав для в. князівства Литовського й для українських земель, що до нього належали, незвичайно важне значіння, й ми тепер оглянемо його, застановляючи ся ширше над тими моментами, які безпосередно дотикали ся українських земель. Поминути зовсім події, які виходять за границі української території не вважаю відповідним, бо тільки в звязку з ними виясняеть цілість сеї акції й її значіння. Для повности зачну від перших конфліктів з князями по смерті Ольгерда, тим більше що, як сказав я, трудно на певно означити, від коли ся боротьба стає свідомою, пляною.

Першою княжою волостію, за котру розвинула ся боротьба, була Полоцька, але ініціативи Ягайла тут не було. Андрій полоцький, найстарший з Ольгердових синів, правдоподібно — ображений визначенням Ягайла на великого князя, вже зараз по смерті батька зайняв супроти Ягайла неприязне становище. Він „прибіг“ того року (1377) до Пскова і тут зістав ся якийсь час князем, а на другий рік удав ся до Москви і в 1379 р. брав участь в московським поході на Сіверщину. Ягайло за таку „державну зраду“ хотів забрати Полоцьку волость собі і в 1380 р. вислав туди Скиргайла, але Полочане не дали ся, і потім Андрій не зступив з свого ворожого становища. Він уложив союз з ливонськими рицарями і з деякими князями — бачимо по тім його союзниками на пр. князів смоленського й рязанського. На початку 1386 р., підчас побуту Ягайла в Польщі, Андрій розпочав кампанію на Литві. Але вислані з Кракова князі зараз організували оборону й відбили його напад, а згодом Скиргайло взяв ся до Полоцька й на сей раз здобув його. Андрія взято в неволю й відіслано до Польщі. Там у вязниці перебув він до р. 1394, коли його взяв на поруки Витовт з иньшими князями. Волости він одначе не дістав більше, здаєть ся, ніякої й пішов до Пскова, а наложив головою в битві над Ворсклою. Полоцьку землю Ягайло віддав брату Скиргайлу¹⁾.

В 1379 р., підчас походу московського війська з Андрієм полоцьким на Сіверщину, як ми вже знаємо, перейшов до Москви Дмитро Ольгердович, князь брянський. Своїх волостей йому задержати при тім, здаєть ся, не удало ся — вони зістали ся при Литві. І коли в 1388 р. Дмитро вернув ся назад на Литву та обіцяв бу-

¹⁾ Codex saec. XV т. I ч. 9, Cod. Vitoldi ч. 32 і 109. Ширше див. історію Андрія у Стадніцького *Bracia Jagielly* с. 22 і далі, Конєсзлу ор. с. с. 30—1, 42—44, 56 і далі.

ти послушним і вірним Ягайлови, не видко аби дістав він якусь волость; принаймні в своїй присяжній грамоті він не згадує нічого про якісь володіння¹⁾. Його сіверські землі, по всякій імовірности, перейшли потім до Федора Любартовича.

В хронологічному порядку треба-б згадати тепер про війну Кейстута з Дмитром-Корибутом в 1382 р., коли Кейстут сидів на великокняжій столі²⁾. Одначе епізод сей дуже неясний; можливо, що Корибут виступав тут союзником Ягайла, з котрим бачимо його потім в близьких відносинах³⁾. Похід Кейстута на Корибута, правдоподібно, був перерваний вістю про вороже поступованне Ягайла, і Корибут, у всякім разі зістав ся тоді при своїй волости: бачимо на ній його в 1386 р., коли він видає присяжну грамоту Ягайлу. Потім маємо слід якогось нового інцидента з ним, в виді не тільки пової його присяжної грамоти, але й поручної записи за нього його бояр, з р. 1388. Корибутові бояре обов'язують ся, що наколи б їх князь, „егожь Богъ не дай“, мав відступити від Ягайла, то вони впречуть ся його⁴⁾. Єсть в тім „запах“ якоїсь „зради“, але за браком всяких ближших відомостей годі запускати ся в здогади, що то могло бути. Корибут у всякім разі й тоді зістав ся на своїй волости — до катастрофи 1393 р.

Всі отсі епізоди ще мають вповні випадковий характер: в них ще не слідно у великокняжого правительства якогось плану, зверненого против князів. Більше значіння мають епізоди зв'язані з першим помиреннем Ягайла з Витовтом, але й тут трудно ще сконстатувати свідомий план.

Як ми вже знаємо, Витовт помирился в 1384 р. з Ягайлом на тім, що Витовт мав дістати батьківські землі. Головніша волость з них — Троки, була в руках Скиргайла, й Ягайло не хотів відда-

¹⁾ Див. вище с. 70, Срезневській Свѣдѣнія о малоизв. пам. ч. 53

²⁾ Давн. рус. лит. літопись с. 31, сей кодекс, як і н. пр. Аврамки мають правильно: „князь пакъ великий Кестутей поидеть къ северскому Новугороду на князя Корбута, а своего сына князя великаго Витовта оставилъ в Литвѣ“. Натомість н. пр. кодекс виданий Даниловичом (Супрасльскій) і деякі иньші мають помилку, що зовсім зміниє значінне: „и князь пакъ великий Кестутей поидеть ко Северскому Новгородку, а князя Корбутия а сына своего князя великого Витовта оставилъ в Литве“. Також *Scriptores rerum pruss.* III с. 121 і 602. Коментар до сих звісток у Смольки *Kiejstut i Jagiello* с. 67—8.

³⁾ В товаристві Ягайла бачимо Корибута зараз в осени 1382 р. — *Kaszyński Codex dipl. Lith.* с. 57—8.

⁴⁾ *Codex Vitoldi* ч. 29, *Archiwum Sanguszków* I ч. 9 і 10, Палеограф. снимки ч. 5 і 6.

вати її Витовту. Натомість дістав він Волинь, забрану від Любартовича.

Се відібране Луцька, а потім і решти Волини від родини Любарта зістаєть ся дуже неясним моментом, і сього треба дуже жалувати. Воно було першим кроком литовського правительства против сих сильних, майже самостійних українських князів з Геддминової династії — і заразом пайбільш рішучим ударом їм. Любарт по смерті Кейстута був найспльнійшим з князів по великим князю, заразом — найвизначнійшим репрезентантом давніх традицій: його права на Волинське князівство, як ми вже знаємо, опирали ся на родинних звязках з руськими князями Волни й на виборі боярським. Своєю сороклітньою боротьбою за сю землю він запечатав свої права на сю волость. З в. кн. Литовським і його землями його волость не мала ніяких властиво звязків, була зовсім осібним сьвітом. При таких обставинах відібране Луцької волости від Любартового сина Федора було з боку Ягайла дуже сьміливим ударом давньому князівському укладу в. кн. Литовського.

Подробиць ми не маємо ніяких. Сучасні джерела промовчали сей епізод зовсім, і відомости наші опирають ся тільки на кількох документах. Про Любарта знаємо тільки, що при кінці 1382 р. він іще жив, а в осені 1386 р. згадуєть ся вже як небіжчик; але не було його в живих, очевидно, вже й на початках 1386 р.¹⁾ Його місце заступив син його Федір, що титулує себе на однім документі князем луцьким, на другім — князем володимирським, на третім — „великим князем²⁾); очевидно він перейняв всю спадщину по батькові. Давши таким чином спокійно перейти Волинському князівству від Любарта до Федора без усяких ограничень, Ягайло одначе скоро вмшав ся в волинські справи.

Перший звісний нам удар правам і прероґативам волинського князя Ягайло задав уже в осені 1386 р., виявивши з під його зверхности найсильнішого з його васалів — князя Острозького. Ягайло

---

1) Monum. Poloniae hist. II. с. 722 — остатня згадка про Любарта як живого. Небіжчиком згадує його грамота з 4/XI 1386: *illustri principi olim d. Lubardo duci wlodimiriensi* — Arch. Sang. I ч. 5. Але з присяжної грамоти Федора 22/V 1386 видно не тільки, що Федор був луцьким князем тоді, але що був таким і в тім часі, коли литовські князі рудили за Ягайла перед польським правительством — в лютім 1386 р., значять тоді батька його вже на сьвіті не було — Arch. Sang. I ч. 3.

2) Титули Федора Любартовича див. Cod. Vitoldi ч. 35, Arch. Sang. I ч. 3 і 8. Про остатню грамоту див. зараз низше.

видав кн. Острозькому грамоту на його волости і при тім перевів його в категорію безпосередніх васалів своїх і корони Польської, а Федора Любартовича тоді ж таки, мабуть, обов'язав, що він не буде мати ніяких претензій до Острозьких земель¹⁾.

За сим ударом пішов скоро й другий: Ягайло відібрав від Федора Луцьку волость для Витовта й лишив його при самій Володимирській. Чим мотивував він таку конфіскацію, тай й чи мотивував взагалі — не знати. Витовт з кінцем 1387 р. правдоподібно вже був у Луцьку; отже надання йому Луцька стало ся найдальше — в осени 1387 р.²⁾ Чи тоді ж відібрано його від Федора, чи дещо скорше — не знати. На те, що Луцьк відібрано скорше, можна бачити натяк у звістці Длугоша, що Ягайло дав був держати Луцьк Ктеславу з Курозвонк³⁾. Може се відібранне стало ся ще в падолисті 1386 р., зараз по емансипації Острозького князівства, коли Ягайло сам особисто був у Луцьку?⁴⁾ З другого боку мобілізація литовських і польських сил для окупації Галичини літом 1387 р. також давала добрі обставини для такого кроку.

В кождім разі конфіскація на разі обмежала ся тільки Луцькою землею, хоч давніша русько-литовська літопись і каже, мов би Ягайло дав Витовтови тоді „всю землю Волинскую“, і на одній грамоті — привилею для Жидів з 1388 р. (очевидно сфальшованім) Витовт і титулуєть ся князем луцьким і володимирським. В дійсности Володимирська земля зістала ся у Любартовича аж до р. 1393 він тоді в остатне титулує: себе князем володимирським. Третя волинська волость — земля Белзько-холмська була прилучена до Галичини від р. 1377 й уважала ся польською провінцією від окупації Галичини

¹⁾ Грамота Ягайла Федору Острозькому — Arch. Sang. I ч. 5. Другу з тою-ж датаю — ч. 6, проголошено фальсифікатом — Rulikowski i Radziwiński Kniazowie i szlachta między Sanem i Dnieprem II с. 29. У всякім разі до р. 1386, супроти титулів Ягайла й Витовта, сей документ не може належати, як справедливо вже завважив Левіцкий — Kiedy Witold с. 429. Обов'язанне Любартовича — Arch. Sang. I ч. 8; воно не має ніяких близьких вказівок, і князь називає себе не Федором, а Федотом, але грамота мусить таки належати до Федора Любартовича, бо иньшого „великого князя Федота“, що мав би якусь притоку до Федора острозького, не можна собі видумати. Найвідповіднійший час до її написання — се емансипація Острозького князівства з власти Любартовича, бо від коли Любартович зістав ся при самім тільки Володимирським князівстві, не мав він уже й притоки до Острозького князівства.

²⁾ Про час і деякі обставини переходу Луцька до Витовта див. прим. 27. ⁴⁾ Див. в тій же прим. 27.

³⁾ Arch. Sangusz. I ч. 5.

в 1387 р. На початку 1396 р. Ягайло віддав Белзьку землю Земовиту кн. мазовецькому, так як перед тим, в р. 1391, віддав був його братови Япшу землю Дорогичинську¹⁾. Земля-ж Холмська зістала ся дальше при Польщі.

Цікаво, що й передавши Луцьку землю Витовтови, Ягайло, як ми вже знаємо, не хотів йому дати грамоти на неї і мав, по словам Витовта, заявити прилюдно, що дав йому Луцьк тільки „до своєї волі“, з тим що може його відібрати назад коли схоче. Тим мабуть пояснюєть ся, що Витовт, уже діставши Луцьк, не титулував ся князем луцьким — аж до повного розриву з Ягайлом. Віддаючи коло того ж часу (весною 1387 р.) Скиргайлови Полоцьк, Ягайло дав йому впрвдї на те грамоту, але наданне се, як каже Витовт, тримав натомість у секреті²⁾. Чи було се наслідком спеціальних причин: недовіря до Витовта в луцькій справі і певних обовязань супроти нього в полоцькій справі (аби супроти Витовта мати оправдання того, що Троків йому не дано, бо мовляв нема де подїти Скиргайла)? Чи може тут був уже плян: оминати по можности дальшого роздавання волостей князям, а й даючи їм, коли обставини конче вже змушували до того, — полишати завсїди собі фірточку до відібрання тих волостей назад? Сього остатнього не буду твердити, але воно можливе вповні.

Ще більший переворот в княжих волостях потягнуло за собою друге помиренне Ягайла з Витовтом в 1392 р.

Ми вже знаємо, що головними точками їх угоди було: перше — приверпенне Витовту всіх батьківських земель, друге — порученне йому загального нагляду в великім князівстві, а з тим злучена мала бути також держава Виленської землі. Все се мало скропити ся на Скиргайлі, що володїв Троками й численними волостями в Виленськїм князівстві, наданими йому в 1387 р.³⁾ Але Витовт, здаєть ся, тим не задовольн ся й зажадав ще й Полоцької землі Скиргайла. Принаймні з наших відомостей про Скиргайла виходить значна правдоподібність, що Полоцьк перейшов до Витовта ще перед переходом Скиргайла до Києва⁴⁾. Заплатою Скиргайлови мала служити Кременецька волость на Волини й Київщина. Кременецьку волость Витовт відступав Скиргайлу з своєї Луцької волости (Луцьке князівство він також дістав назад по своїм повороті). Київську ж землю треба

¹⁾ Kodeks dypl. ks. Mazowieckiego ч. 120, 128, 129; про се ще буду говорити низше.

²⁾ Script. rer. pruss. II с. 713.

³⁾ Codex saec. XV т. I ч. 9. Про умову Витовта з Ягайлом див. вище с. 139—40. ⁴⁾ Див. прим. 28.

було відібрати від Володимира Ольгердовича. Скиргайло дуже противився таким комбінаціям що до його особи, але мусів уступити під натиском краківського двору, супроти сполучених сил Витовта й Ягайла, що дав на те свою згоду. Короводи сі між Скиргайлом і Витовтом одначе перетягнули ся на цілий 1393 р.: знаємо, що ще в жовтні сього року мусіла Ядвіґа посередничити між ними¹⁾.

Про проект — відібрати Київщину від Володимира Ольгердовича для Скиргайла, чуємо вперше в переговорах Ягайла й Витовта з Скиргайлом в грудні 1392 р.: 6/XII в Белзі, укладаючи компроміс з Скиргайлом, Витовт обов'язав ся дістати для нього Київщину від Володимира. Але приглядаючи ся до дальших подій, переконуємо ся, що сей плян не був викликаний самою тільки потребою знайти нагороду для Скиргайла. Тепер не може вже бути сумніву, що ми маємо перед собою свідомий плян литовсько-польського правительства — звищити силу литовсько-руських князів.

На Білій Русі знищено одинокє сильне князівство, яке там було — Скиргайлове. А коли коло тогож часу опорожнилось князівство Витебське, з смертю Ягайлової матери, що правила ним, — Ягайло не дав його своєму молодшому брату Свитригайлу, що його домагав ся, а посадив там свого намістника. Коли Свитригайло, роздражнений тим, убив того намістника й „засів“ Витебськ, Витовт, з припоручення Ягайла, силою здобув Витебськ, а самого Свитригайла, як оповідає сучасний німецький хроніст, в кайданах відіслав до Кракова (десь в початках 1393 р.)²⁾. По сім на Білій Русі (разом з Литвою) зістали ся самі другорядні княжата, для Витовта й взагалі великокняжого правительства ані трошки не страшні. Тоді взяли ся до князів українських.

Протягом 1393—4 р. позабирано волости Корибута, Федора Любартовича, Федора Кориятовича й Володимира — всіх визначніших українських князів. Що правда, Сіверщину віддано Любартовичу, Київщину Скиргайлови, а частину Поділя Спиткови, — але се все було вже не те. Збито з позицій давніх володарів, що мали вже певну традицію в своїх землях, а їх наступники не були вже такими князями „з божої ласки“, незалежними ані від волі Ягайла ані Витовта. Тай усі ті на ново розсажені володарі не загрили місця: Скиргайло

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. I ч. 19, 20, т. II дод. 1.

²⁾ Про сей епізод Дави. рус. литов. літ. с. 39, Script. rer. pruss. II с. 243—4. Дата смерті Ягайлової матери — Воскр. II с. 62 (1392). Про побут Свитригайла в Кракові літож 1393 р. — Rationes curiae Vladislai Jagiellonis с. 161, 275, 562.

й Спитко слідом умерли, Любартович не схотів навіть сидіти в Сіверщині й утік. Україну відібрано від князів.

Се факт незвичайно важний для історії і в. кн. Литовського і наших земель. Він не дав витворити ся самостійним українським князівствам під управою княжат Гедиминової днастії, зробив українські землі простими провінціями вел. князівства Литовського і піддав їх безпосереднім впливам політики в. княжого правительства. Але не вважаючи на всю вагу свою, сей переворот якось не був відповідно оцінений сучасниками, принаймні коли судити по наших джерелах. Чужі джерела майже зовсім промовчали його. Давніша русько-литовська літопись оповіла дещо з сих подій, але не постарала ся дати ніякого ширшого освітлення сим фактам. Оповідаючи про походи Витовта на Корибута, на Володимира, на Федора Корятовича, вона повторяє тільки стереотипно, як причину, при кождім поході, що даний князь „не у послушанні нача быти“, „не восхотѣ покоры учинити“¹⁾. Сама ся стереотиповість робить підозрілим таке поясненне. Перегляд же поступовання в. княжого правительства в його цілости не лишає сумніву, що воно мало свій плян, і коли може дійсно хапало ся як за поводи якоїсь „непослушности“, то хіба шукаючи тільки заціпки. Але можливо й таке, що літописець зробив з якогось одиночного випадку загальну причину всіх сих війн, не зміючи, або — не хочючи відкрити правдивих мотивів правительства.

Хто був властивим ініціатором сього пляну — чи Ягайло, чи Витовт, сього, як я вже сказав, нам джерела не кажуть, як не кажуть нічого й про самий плян. Виконанне його припадає на часи, коли Ягайло міг дивити ся на Витовта як на простого свого намістника в Литві, отже Ягайло так само міг бути автором сього пляна, як і Витовт. Взагалі ближші мотиви лишають ся нам невідомими. Ті кілька документів, які маємо в поміч оповіданню русько-литовської літописи, дуже не багато причиняють ся до вияснення намірів обох репрезентатів великокняжого правительства, хоч багато причиняють ся до висвітлення самих фактів.

Перейдім до тих фактів.

Хоч з поміж них найраніше довідуємо ся про плян відібрання Київ, але на нього прийшла черга вже по інших українських князівствах. Почало ся від Корибута. Русько-литовська літопись каже, що він „нечто нача корати (перечити) и не у послушанні нача быти, и нача совокупляти вон свои и поидѣ противу“²⁾. Як бачимо,

¹⁾ Давн. рус.-лит. літ. с. 38, 39, 45.

²⁾ Давн. русько-лит. літ. — текст Авраамка с. 202: тут він не має пропуски, який бачимо н. пр. в кодексах виданих Даниловичом і По-

оповідання таке добре, що про причину сеї війни ми так як би нічого не знали, бо з сим говоренням літописця нема що рахувати ся. Треба пам'ятати при тім, що в 1393 р. Витовт зовсім не був ще в князем Литви, як собі літописець представляє, а за тим не міг і жадати такої покори від князів собі особисто!

Про саму війну літописець оповідає, що Витовт вислав на Корибута військо, й воно побило Корибута під Недокудовим; він зачинив ся в Новгороді, але Витовт, прибувши з усіми силами, здобув місто, а Корибута з родиною узяв „у нятьство“. Подібно, але ще коротше, оповідає сю історію сучасний німецький хроніст. Потім Корибута взяв на поруки його тесть Олег кн. рязанський: маємо його поручну грамоту з 14/XI. 1393 р. Кілька місяців пізніше (літом 1394) бачимо Корибута вже разом з Витовтом, учасником війни з пруськими рицарями, отже він з своєю долею погодив ся¹⁾. Чи дістав при тім якусь владу, не знати. Пізнійший Стрийковский каже, що Корибут дістав Браслав, Винпицію і Соколець на Подолі та Кременець на Волини. Ся звістка одначе опираєть ся на ототожненню Корибутового сина Федора з Федьком кн. Несвизьким, що звав сі волости своєю батьківщиною; а що се ототожненне дуже непевне, то й ся звістка не може бути трактована серіозно²⁾. Останню звістку про Корибута маємо з 1404 р., коли він брав участь у Витовтовім поході на Смоленськ³⁾.

Відібрані волости Корибута, разом з иньшими сівєрськими городами мали послужити винагородженнем Федору Любартовичу за Волинь: її й решту тепер взяли ся від нього відібрати. Сю подію

повим, і читаєть ся так: „Князь Корбутъ Ольгирдовичъ нача в непослушенствѣ быти у великаго князя Витовта, и начать збирати вои свои, и поиде противу. Князь же великій Витовтъ посла вои свои (Ва)силія Боренковича (мб. Борейковича) и Кгинивила противу ему. И ступиша ся вои“.

¹⁾ Script. regum pruss. III с. 185, 195. Arch. Sang. I ч. 17 (теж в Cod. ep. saec. XV т. I ч. 22 з хибно розв'язаною датою — 1/V 93).

²⁾ Strykowski II с. 101. Грамота Федька Несвизького — Собрание грамотъ Круповича с. 16. Коцебу, Стадніцкій уважали сього Федька Корибутовичом, а наслідком того приймала ся й звістка Стрийковского про Корибутову волость (див. ще Барбашева Витовтъ с. 148). Хибне мішання Федька Несвизького з Корибутовичем (і Федором Острозьким) виказав одначе основно Вольф Князіовіє с. 175 і 275—6; головна підстава до розрізнення їх що Федька Корибутовича генеалогія зве безпотомним (Воскр. I с. 255), тим часом у Федька Несвизького сини були. На сім, хибнім по всякій імовірности (хйба-б припускати, що в генеалогії маємо похибку що до безпотомности Федора Корибутовича) ототожненню опирав ся вивід князів Збаразьких і Вишновецьких від Корибута. ³⁾ Воскр. II с. 76.

джерела наші промовчали зовсім, тому що стала ся вона без оружного конфлікту. Одиноким її слідом лишили ся грамоти Любартовича: вони видані ним в маю 1393 р. в Вислиці. Туди покликали, видно, бідолашного князя, щоб прочитати йому засуд над його політичною кар'єрою й зажадати від нього нових присяжних грамот. Любартович мусів піддатись: видав грамоту одну, потім другу (першу відкинено, як я здогадуюсь, тому, що там не було згадано про вірність Польській короні). В них мусів він дякувати за надання йому Сіверщини й обіцяти послухність і вірність. Про відібране від нього Володимирської волости в грамотах не згадується зовсім¹⁾.

Але свою нову волость, за котру казали йому так красно дякувати, Федір Любартович так легковажив, що кинув слідом (не знати навіть — чи й заглянув до неї). Роздражений заподіяними йому кривдами прилучив ся він до иншого подібно покривдженого князя — Свитригайла. В 1397 р. бачимо їх обох на Угорщині; звідти вони пробували вийти в зносини з пруськими рицарями²⁾. На тім звістці про Федора Любартовича уривають ся на довго, і взагалі знаємо про нього дуже мало певного, тим більше, що разом з ним виступає і на краківським дворі, і в Галичині, де він проживав, його стрийчаний брат Федір Ольгердович³⁾. Любартович мав тут якийсь волости. Маємо чимало грамот з його іменем з Жидачівщини (з рр. 1411-1430), але вони всі непевні (новішими часами проголошені всі за фальсифікати, але справа їх вимагає ще ближшого розслідування)⁴⁾. В однім документі резиденцією його виступає замок Коропець в Галицькій землі. За сей час він, видно, зближив ся до краківського двора, мав тут довіре й сам до нього став щиро прихильним. В 1431 р. як оповідає Длугош. Ягайло, відібравши Володимир від Свитригайла, вернув сю батьківщину Федору. Але він слідом умер, відказавши все своє майно тестаментом Ягайлови⁵⁾.

¹⁾ Arch. Sang. I ч. 14 і 15, пор. вище с. 135; див. ще записку в *Rationes curiae Vladislai* с. 165 (вересень 1393).

²⁾ Voigt Codex dip. prussicus VI ч. 57.

³⁾ Найновіша проба розділити між ними звістки — Radziwiński Моноґрафія хх. Sanguszków, I с. 141 і далі, але він при тім вимисляє ще третього Федька, сина Федька Ольгердовича.

⁴⁾ Жидачівські грамоти Любартовича переважно зібрані в книзі *Kronika domowa Dzieduszyckich*, Льв. 1860, також *Akta grodz. i ziem.* III ч. 84, *Przegląd archeologiczny* 1892, I. Про них критичні замітки Ж. Козицького в книжці: Z. Radziwiński, B. Gorczak і Z. D.-Kozicki *Sprawa początków rodu Sanguszków*, Льв., 1901, і особно *W sprawie godowodu хх. Sanguszków*, розд. V, та *Radziwińskiego Моноґрафія хх. Sanguszków*, I с. 19 і далі.

⁵⁾ Длугош IV с. 446, 454. Радзімінський (I. с.) виступив против цього погляду, вказуючи, що в Длугоша Ягайло дає Володимир пероті

Сі події — здобуте Витебська, похід на Корибута, відібране Володимирської волости від Федора змістилися в зимі 1392/3 і в першій половині 1393 р.¹⁾ Безпосередньо по витебській кампанії — „тоє же зимы на весну“ містить русько-литовська літопись похід Витовта на Поділе. Се отже мала б бути весна 1393 р. Літопись каже, що підчас сього походу Витовт по дорозі ударив на Володимира Ольгердовича й забрав його поліські волости — Житомир і Овруч, а на осінь „вивів“ його з Києва й посадив там Скиргайла, і тоді вже пішов на Поділе. Отже з того б виходило, що Поділе було відібране від Федора Кориатовича в осени-зимі 1393 р., і тоді ж була закінчена окупація Києва, розпочата весною 1393 р.

Для сконтролювання оповідання літописи ми не маємо інших джерел. Хронологія її знаходить собі потвердження в записці двірських рахунків Ягайла, де в жовтні 1393 р. згадується про похід на Київ: туди послали ся королівські стрільці з Люблина²⁾. Отже в осени 1393 р. дійсно був, або бодай приготувався якийсь похід на Київ. Але до остаточного відібрання Києва від Володимира тоді, видко, ще не прийшло. Се видко з того, що на одній грамоті — поручній записи з 18/II. 1394, Володимир виступає ще з титулом князя київського, а Скиргайло з титулом „литовського князя“. Значить закінчена була київська справа не в осени 1393 р., як каже літопись, а вже десь в р. 1394, не скорше³⁾. Чи супроти того треба

германо; він прикладає сей факт до того гіпотетичного Федька, Федькового сина, але підстав до того нема властиво.

¹⁾ Судячи з записки Посільге, походи на Витебськ і на Новгородок мали місце зимою 1392/3 р. — *Scr. reg. pruss.* III с. 185: похід на Корибута десь в січні, а похід на Витебськ вїби перед тим, хоч русько-лит. літопись оповідає історію з Витебськом по поході на Корибута.

²⁾ *Item Sbroschconi pixidario dni regis, qum (sic) ad expeditionem versus Kyoviam ipsum dnum regem (читати dnu rex?) direxit, ad mandatum dni regis pro balista 1 marc. 1 gr. Item pro balista Arnolde socio ipsius Sbroschconis ad predictam expeditionem ad mandatum dni regis 1 marc. 1 gr. — Rationes curiae Vladislai c. 167 — 168.*

³⁾ *Codex Vitoldi ч. 109.* Стадніцький (Врасія с. 117—8) клав окупацію Києва навіть на 1395 р., і його датованне прийняв і я в Історії Київщини (с. 499), й дехто иньший, от як Вольф (Ród с. 100, Kniaziowie с. 337). Стадніцький опирав ся на тім, що мовляв в р. 1393 і 1394, аж до січня 1395 р. Скиргайло переважно перебував на королівськім дворі. Тепер коли завдяки пок. Пекосіньському ми маємо польські двірські записки в далеко повнійшій формі, я сконтролював висловлене Стадніцьким спостереження й переконав ся, що покійний історик помилив ся.

власти й окупацію Поділя на осінь 1394 р., чи на осінь 1393, відділяючи від окупації Києва, і чи взагалі треба тримати ся сеї „осени“ — зістаєть ся неясним за браком иньших джерел, які могли б потвердити або змінити вказівки літописи.

Похід Витовта на Поділе літописець своїм звичаєм толкує тим, що „Подольская земля не хотела была послушна быти князя великаго Витовта и Литовской земли, какже предъ тымъ послушна была“¹⁾. Витовт тому рушив на тодішнього подільського князя Федора Корнятовича — весною 1393 р., але зачепивши ся з Володимиром київським, відложив похід на Поділе на осінь. Федор обсадив подільські городи Волохами й угорським військом, що прислав йому король Жигимонт, а сам подав ся на Угорщину — мабуть за новою помічю. Витовт в його неприсутности позаймав оден за другим подільські городи, при тім взяв у неволю й Федорового воеводу Нестака, й обсадив городи своїми старостами.

Так оповідає русько-литовський літописець, супроти пізнійших польських претенсій на Поділе кладучи натиск на те, що Витовт здобув Поділе самими лише литовськими силами, без помочи Поляків. Віи зістаєть ся досі одним джерелом про сеї епізод, і на підставі загалом того, що знаємо про *fides historica* сеї літописи, треба припустити, що в головнім його оповіданні вірне. Про якийсь конфлікт з Федором Корнятовичом згадує його грамота з 1403 р., звісна тільки в реґесті XVI в.: тут „Федор кн. подільський і пан Мункача пробачає королю Володиславу й його підданім за своє арештованне“²⁾. Але чи йде тут мова про війну 1392 р., чи якийсь пізнійший конфлікт — може пробу Федора вернути собі Поділе, не знати. Літопись, як ми бачили, не каже, аби він сам попав у неволю³⁾.

1) Ученія зап. с. 45: в кодексі вид. Поповим читаєть ся „какъ ж и предъ тымъ послушна не была“, в кодексі вид. Даниловичем „какже предъ тымъ послушна была“. Безперечно, не тут безпотрібне. Ціле оповіданне літописи про похід Витовта на Федора Корнятовича, як я вже згадував (с. 90), пробував викинути за вікно др. Прохаска в своїй статі *Podole lennem koroņu гл. II*; критика його аргументів в згаданій моїй рецензії — Записки т. XIII.

2) *Theodorus dux Podoliae et dominus de Munkacs ignoscit Vladislavo regi et subditis eius offensam arrestationis anno 1403* — цитата з інв. Кромера у Стадніцького *Synowie I* с. 179.

3) Тільки Стрийковський, переповідаючи літопись, додав, що Витовт взяв у неволю й самого Федора й відіслав його до Вильна. По словам Стрийковського, за його часів в околицях Камінця була традиція про Витовтову облогу (*mogily, urocyssa i szance Witoldowe*), але й тут не знати, чи не додав чогось Стрийковський від себе.

Літописна дата подільської окупації — осінь 1393 р. посередньо знаходить собі потвердження в датах подій, які мали по літописи її випередити: витебської війни й походу на Київ¹⁾.

Федор Кориятович по сім забрав ся на Угорщину, з якою уже перед тим його звязували якісь ближше нам неясні звязки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерти, справляючи часами також уряд бережського наджупана; але при тім не покидав свого титулу „князя подільського“²⁾. Умер в р. 1414. З його побутом на Угорській Русі звязала ся потім легенда про руську колонізацію угорського підгір'я — але про неї не місце тут розводити ся.

Перейдім до окупації Кієва.

Русько-литовський літописець представляє так, що вже весною 1393 р., вибравши ся походом на Поділе, Витовт по дорозі напав на Клівщину й забрав Житомир і Овруч — західні кївські волости. Причина знову та сама: Володимир Ольгердович „не восхотѣ покори учинити и чоломъ ударити в. кн. Витовту“. Коли Витовт забрав у нього ті волости, Володимир „приїхав до Витовта“ — очевидно з покорю, але Витовт його покори не прийняв і на осінь „вивів“ Володимира з Кієва, давши натомість йому Кошиль, а в Кієві посадив Скиргайла. Ідучи на Поділе, він заразом поручив Скиргайлу йти на зароські краї — взяти Черкаси й Звенигород; Скиргайло се вчинив, взяв сіє городи й вернув ся назад у Київ³⁾.

Так виглядає літописне оповідання. З умов Витовта з Скиргайлом знаємо, що відібране Клівщини від Володимира було рішене ще в грудні 1392 р.; супроти того „непослушність“ Володимира була хіба причіпкою Витовта, коли не здогадом автора літописи.

¹⁾ Давнійше до усталення хронології притягала ся ще грамота Витовта Василю Карачевському на селище Княжу Луку на Поділю, що в одній відписи має дату 5/V 1393. (Видання її в Актах Зап. Россіи I ч. 6 і Codex Vitoldi ч. 205, новіше факсиміле в Палеограф. снимках ч. 17). Але ся грамота і перед тим будила великі сумніви (див. про неї мое Барское староство с. 53 — 4, Прохаска Podole с. 6), тепер же, по виданню її факсиміле (з датою 1383 р.) не лишаєт ся ніякого сумніву в її фальшивості: крім всього иншого й палеографічні прикмети вказують на се рішучо.

²⁾ Про його побут на Угорщині новіші праці Lehoczky Bereg-vármege monographiája, 1881, Петровъ і Холоднякъ Матеріали по історіи Угорской Русі, III: О подложности грамоти кн. Федора Коріатовича 1360 г. (1906). Ся остання праця усуває грамоту, на якій оларала ся гадка, що Федір ще перед своїм конфліктом з Витовтом володів Мукачовом. Документальні звістки про се володінне починають ся тільки від р. 1398.

³⁾ Давн. рус.-лит. літоп. с. 40 і 45.

Супроти того ж і випадковий піби конфлікт Витовта з Володимиром підчас походу на Поділе стає підозрілим що до сеї своєї припадковости. Одначе ще через те нема причини заперечувати, що вже перед осіннім походом на Київ, весною того року дійсно могли бути забрані поліські київські волости. Років означити докладно не можна. Як сказано, про осінній похід на Київ згадують цитовані вже двірські записки Ягайла (жовтень 1393), але сам Київ від Володимира забрано не скорше як весною 1394 р., судячи з того, що Володимир ще в лютім 1394 титулує себе князем київським. Трудно думати, аби в грамоті виданій ним спільно з Витовтом і Скиргайлом Володимир став титулувати ся київським князем, коли б Київщину від нього тоді вже відібрано, і в Київі сидів уже Скиргайло. Коли б тримати ся слів літописи, що Володимира виведено з Київа в осени, то се могла б бути осінь хіба 1394 р.¹⁾ У всякім разі з літописи виходило б, що Київщину відібрано від Володимира кількома наворотами, і се можливо: ирецінь так відібрано й Волинь Любартовичу. Могла бути в тім спеціальна тактика: „помаленьку різати“, не доводити відразу до розшуки.

Слова літописи, що на Черкаси й Звенигород послав Витовт Скиргайла підчас свого походу на Поділе, треба розуміти очевидно в звязку з фактом, що сі городи, взагалі землі за Росю зачисляли ся тоді до Поділя. На пр. в реєстрі Свитригайлових городів сі городи зачислені до подільських, а і пізнійше, ще в XVI в. ся територія де поміпе зачисляла ся до Поділя²⁾. Чи Скиргайло здобував її від Корятовича для Витовта, а не для себе, чи Витовт віддав був їх Скиргайлови, і по його смерті вони вернули ся назад до Поділя — се не можна сказати за недостаткою яких небудь иньших звісток.

Володимир, роздражнений вчиненою йому кривдою, здаєть ся подав ся був до Москви. Пізнійша русько-литовська літопись, оповідаючи про відібранне Київщини по смерті Семена Олельковича, Володимирового внука, толкує се тим, що „дѣдъ ихъ князь Володимиръ бѣгалъ на Москву, и тымъ пробѣгалъ отчизну свою Киевъ“. Більше ніяких відомостей про сю його еміграцію не маємо. У всякім разі не задовго вернув ся він назад, і уже в осени 1398 р. бачимо його в товаристві Витовта, при укладі трактату з пруськими рицарями. Титулу він при тім не має ніякого: мабуть уже пізнійше дістав ма-

¹⁾ Див. ще до сеї хронології прим. 28.

²⁾ Даниловича Skarbies ч. 746, мої Акты Барскаго староства I с. 264—5.

леньку Слуцьку волость на Білій Русі, що стала дідичним князівством його роду¹⁾.

Таким чином протягом яких двох років, кількома ударами розбито княжий устрій на Україні й знищено всіх сильніших князів. Полишилися тільки другорядні як Федір Ольгердович на князівстві Ратепськім (в північній Волині), як Пинське князівство Василя — сина Михайла Наримунтовича, Чорторійське Василя — сина Константина Ольгердовича, Острозьке Федора Даниловича, Стародубське Патрикія Наримунтовича, і т. п. Їх полишено в спокою, бо не були небезпечні ні трішки. З відібраного, як уже знаємо, віддано Сіверщину Любартовичу, Київщину Скіргайлови. Волинь, а здається й Поділе узяв собі на разі Витовт: звісна реґеста Ягайлової грамоти з 1394 р., де він надавав Витовтови й його наступникам „Камінець з його округом“ леним правом²⁾. Що правда, не маючи в руках самого документу, не можна ані покладати ся на вірність дати, ані бути певним змісту грамоти. Русько-литовська літопись теж каже, що Витовт забравши Поділе, взяв його був на себе. Се само в собі не має нічого неправдоподібного, тільки у всякім разі се Витовтове володінне цілим Поділем було дуже коротке, й не задовго Ягайло розпорядив Поділем сам.

Про се русько-литовська літопись оповідає так, що коли Витовт здобув Поділе, Ягайло попросив Поділя собі, й Витовт відпродав йому західню частину його за 40 тис. (гривен чи кіп), а східню частину (Браслав, Винниця, Сокоlecь) задержав у себе. Ягайло ж заставив те західне Поділе в 20 тисячах Спитку, а коли Спитко наложив головою, Ягайло віддав його назад Витовтови за зворотом тих 40 тисяч.

З другого боку маємо ориґінальну грамоту Ягайла Спиткови з Мельшттина, воеводі краківському з 13/VІ. 1395, з наданням йому Поділя. З неї бачимо, що західне Поділе Ягайло дав Спиткови не

¹⁾ Давн. русько-лит. літоп. с. 39, Pomniki do dziejów litewskich с. 61, Raczynski Kodes dypl. Litwy с. 256.

²⁾ Даниловича Skarbięc ч. 649, з інвентара Варшавіцкоґо. Любавський (Обл. дїленіє с. 16), потім Прохаска (Podole с. 8) прикладають се до Камінця литовського, але таке об'ясненне неможливе. Перед усім той Камінець сам по собі грав тоді занадто малу ролю, аби служити предметам такого особного надання, а головню — що Берестейська земля вже перед тим мусїла ціла належати до Витовта як його батьківщина; Любавський, твердячи противне, попав в похибку, хибно покомбїнувавши відомости з Starożytnej Polski. Зрештою Кромєр, що бачив сю грамоту in extenso, не ваґав ся її прикласти до Поділя — Хронїка вид. Туровского с. 739.

в застав, а на вічність, *plene iure ducali*. По друге — виходило б з неї, що Ягайло мав тоді не тільки західне Поділля, а й східне, і східне Поділля задержав для себе далі: „округи Межибожа, Божського й Винниці в усіма їх принадлежностями й правами задержуємо для себе й для своїх наступників“.

Отже оповідання літописи стоїть ніби в суперечности з документом. На сій підставі декотрі дослідники попросту відкидають літописне оповідання як невірне, але так легко його позбувати ся не можна. Хоч безперечно воно має свою тенденцію, але припустити, що літописець висав з пальця цілу ту історію про якісь 40 тис., так не можна, і вона мусить мати якусь, близьке нам неясну фактичну основу. Про дійсний застав Поділя в тих грошах Ягайлови, розумість ся, в тодішніх відносинах Витовта й Ягайла не може бути мови; мусіло бути щось иньше.

Що східне Поділля лишило ся в розпорядженню Витовта й пізнійше, се зовсім не виключене. Ми взагалі занадто мало знаємо історію Поділя між 1393/4 і 1410 рр., аби щось могли рішучо заперечити. Н. пр. Федько несвизький називав (в 30-х рр. XV в.) східне Поділля (Браслав і Винницю) своєю батьківщиною, значить воно належало колись його батьковц, а ми нічого про се не знаємо, не знаємо навіть і імени сього Федькового батька¹⁾. Слова грамоти, де Ягайло полишає східне Поділля собі, не виключають такого володіння Витовта, бо він тоді формально лише заступав Ягайла в управі в. кн. Литовським, отже східне Поділля міг Ягайло назвати своєю провінцією, хочби воно фактично було в розпорядженню Витовта, як і иньші провінції в. князівства.

Як би там не було з тими фазами, які Поділля переходило в тих роках, але літом 1395 р., як бачимо з грамоти Спиткови, розпоряджав ним Ягайло. Східне Поділля — пізнійшу Браславщину зіставляє він у сій грамоті за собою й на пізнійше; грамота не каже, чи воно мало бути в безпосередній управі Ягайла, чи в руках Витовта, але се останнє простійше й правдоподібнійше. Західне Поділля — округи Камінця, Смотрича, Бакоти, Червоногорода й Скали, Ягайло віддає Сниткови, а колишні галицькі анекси Поділя — округи Теревовля й Стінки, зістали ся на далі при Галиччині. Цікаво, супроти пізнійших спорів за Поділля, що даючи західне Поділля Спиткови,

---

¹⁾ Давн. русько-лит. літопись с. 46, грамота Спиткови — Codex Vit. ч. 115 і Arch. Sang. I ч. 19, грамота Федька — Собрание Круповича ч. 16. На сій Федьковій грамоті опираєть ся звістка Стрийковського, що східнім Поділлем володів Корибут; про неї див. вище с. 168.

Ягайло уважав його провінцією литовською: Спитко діставав його „на взір вишших литовських і руських князів“¹⁾. На практиці се в тій хвилі не мало значіння, бо Ягайло й його двір тримали ся креської постанови, що всі землі в. кн. Литовського інкорпоровані Польщі, але тесретичне значіння воно має й мало²⁾.

Длугош пише, що надання Поділя Спиткови викликало велике незадоволення на краківськiм дворі³⁾. Се кидає світло на політику польських кругів. Заміна литовського князя Поляком не задовляла їх, бо краківський двір стремів до безпосередньої інкорпорації земель в. князівства Польській короні. Я вже казав, що тут можна бачити й властивий мотив тих систематичних відбирань земель від русько-литовських князів. Землі відбирали ся, аби бути прилученими безпосередно до Польської корони, і коли їх віддавано на ново якомусь князеві, то се в очах польських політиків могла оправдати тільки крайня потреба. Витовт в рахунок не йшов, бо в тім часі уважав ся ще тільки управителем Литви в імені польського короля. Але тільки з потреби віддано Київ Скіргайлови, Сіверщину Любартовичу — аби не скривдити їх занадто вже грубо. До надання Поділя Спиткови, хоч який він був заслужений чоловік, не змушувало ніщо: звідти незадоволення краківського двора, на перший погляд таке дивне.

Але щасте ніби праяло плянам краківських політиків: нові надання всі були не трівки. Що Любартович ані схотів сидіти в Сіверщині, ми вже знаємо: польське правительство мало її знову в своїм розпорядженню. Скіргайло діставши Київ, не просидів тут і двох років: він захорював нагло на ловах і вмер у Києві, в січні 1397 р.⁴⁾. Толкували, що йому дав отруту митрополічий намістник на пиру⁵⁾. Опорожену на ново Київщину Витовт дав одному з товаришів своєї колишньої недолі Івану Ольгмунтовичу кн. гольшанському, але вже

¹⁾ *Pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuanie et Russie frui soliti sunt... regibus Polonie prout alii nostri duces Lithuanie et Russie servire teneantur... ipsum Spithconem prout ceteros duces nostros Lithuanie et Russie defendemus.*

²⁾ Про се див ще прим. 29.

³⁾ *Quae quidem donatio Hedvigi reginae et toti consilio gravis, iniuriosa et onerosa ab omnibus etiam odio et ludibrio habita est — Длугош III, с. 519.*

⁴⁾ Про дату смерти див. прим. 28.

⁵⁾ До давньої поголоски про отроєння Скіргайла новішими часами попробувано пришити нову: що постарав ся про се отроєння не хто як Витовт — Барбашева Витовтъ с. 71, за ним Kochanowski Witold с. 99. Розуміть ся, на такі здогади історик не має найменшого права.

тільки „держати“ — не яко княжу волость до володіння, а як простому намістникови до управи.

Подібне слідом стало ся і з Поділем. В битві на Ворсклі пропав без сліду Спитко, володар подільський. Повороту його ще надіяли ся, але в руках його жінки лишати Поділе Ягайло тим часом не вважав можливим і взяв Поділе назад, пообіцявши віддати, як би вернув ся Спитко. Разом з деякими иньшими наданнями віддав він Поділе молодшому брату своему Свитригайлу, що по своїм увязненню (по витебській авантурі) подав ся був на Угорщину й там пробував знайти союзників против Витовта і Ягайла. Ягайлової грамоти, котрою надав він Поділе Свитригайлови, ми не маємо і тільки з реєстри Свитригайлової присяжної грамоти довідуємо ся, що Поділе він дістав як лен, в володінне дідичне, але з умовою, що як би Спитко вернув ся, то, мусить його назад віддати. Одначе на документах своїх, почавши від серпня 1400 р. пише Свитригайло себе „володарем“ Поділя — *Dei gratia dux Podolie, dominus et heres Podolie*. Аби не стратити Поділе для інкорпораційних плянів польської політики, зобовязали його давати подільські замки в управу тільки Полякам¹⁾.

Та надання, одержані від Ягайла, не задовольнили Свитригайла. Він далі ладив ся до боротьби, вербуючи союзників на Русі і навіть, як каже сучасний німецький хроніст — знаходив їх між польськими панамп. Вкінці на початках 1402 р. подав ся він до Пруссії й уложив союз з пруськими рицарями. Се було вже оттвертим виступом, і Ягайло постановив відібрати надані Свитригайлови землі. Але коли він зажадав від подільських старост Свитригайла, аби передали йому замки, сї старости, як оповідає Длугош — не тільки Русини, а й Поляки, відмовили послуху „королєви“³⁾.

Дальшого ходу сеї „реbelії“, як її зве Длугош, ми не знаємо. Правдоподібно, прихильники Свитригайла переконали ся не задовго, що його шанси занадто слабі, й вони не можуть числити на енергічну поміч з боку його й його союзників. Тож вони вшлали до Ягайла депутацію з заявою своєї покори. З дня 23/VI 1402 маємо пріреченне подільського старости Свитригайлового — Грицька Кердеевича, видане в Вислиці королєви, де він обовязуєт ся передати Камінець і иньші подільські замки Ягайловому відпоручнику Коноці²⁾. По сїм Ягайло сам виїхав на Поділе, аби своєю присутністю його заспокоїти до решти. В серпні бачимо його в Камінці, потім в Червоногороді, де він видає кілька привилєїв для Поділя. Длугош ка-

¹⁾ Див. прим. 30.   ²⁾ Codex ep. saec. XV т. II ч. 26.

³⁾ Voigt Codex dipl. Prussiae V ч. 124 і 125, Codex Vitoldi ч. 249, Dlugosz III с. 354—5.

же, що начальник камінецької залоги замкнув замок перед королем і піддав його лише після того, як Ягайло видав заяву, що не дасть Поділя й його замків ніякому князю, а тільки польським шляхтичам. По попередній опозиції Ягайлови се виглядає на комедію, задуману краківським двором і поручнену до виконання тому старості (Кердевичу?). Як би там не було, Поділе перейшло на ново в руки короля. Супроти того, що Спитко не вертав ся, Спитковій виплачено грошеву сплату¹⁾, й Поділе перейшло в безпосередню управу королівських старост²⁾ — як не ціле, то принаймні західне.

Витовт одначе не мирив ся з таким відірваннєм Поділя від в. князівства, особливо від коли був формально признаний вел. князем всіх земель в. князівства — в р. 1401. На жаль, тодішня кулісова боротьба виленського й краківського двора закрыта для нас. В 1409 р. доносили з Польщі, що Ягайло заявляє готовість відступити Поділе Витовтови, аби тільки він зробив уступки його політиці в відносинах до Німців. В 1411 р., по Грінвальдській битві Поділе дійсно передано Витовту, і воно до смерті Витовта зіставляло ся під управою його старост³⁾. Про боротьбу, яка далі за кулісами йшла про нього й нарешті виявила ся по смерті Витовта отвертим конфліктом, скажемо нпше.

Для заспокоєння Свитригайла, коли він по своїй утечі до Прусії знову звернув ся до Ягайла й Витовта з перепросинами (зимою 1403—4 р.), визначена була Сіверщина. В якій великості — не знаємо, бо сіверське князюванне Свитригайла було такеж ефемерне, як і попередне подільське. Правдоподібно се були конфісковані землі Дмитра Ольгердовича й Корпуба — Брянськ, Трубчевськ, Чернигів, Новгород, може й Стародуб⁴⁾.

Незадоволений своїм становищем, Свитригайло тут розвинув агітацію за московським в. князем, що стояв тоді на военній стої

¹⁾ Длугош каже, що Спитковій було виплачено по умові 5000 гривен чеських грошей. З дня 9/V 1403 р. маємо поквітованне Спиткової на 3000 кпн, „одержаних за Поділе від п. Рафала, старости подільського“, — *Starodawne rozniki prawa polskiego* т. II. Може се була тільки частина умовленої суми — перша рата.

²⁾ Про відібранне Поділя Ягайлом Посільге (*Scr. rer. pruss.* III с. 260) — під р. 1402 і Длугош III с. 360 — під р. 1405. Див. ще *Codex Vitoldi* с. 966 — звідси видно, що в 1403 р. з Поділя прибували в Прусію до Свитригайла вістники — значить були у нього там партизани. 6 серпня надає він францішканам камінецьким грамоту в Каміницю, 9 серпня надає Камінецьке вийтівство в Червоногороді — *Akta gr. i ziem.* т. X. і мої Матеріали до історії західньої України ч. 11.

³⁾ *Codex Vitoldi* ч. 402, Длугош IV с. 136.

⁴⁾ На склад Свитригайлової волости вказують передовсім ті бояре „чернигівські, брянські, стародубські, любутські й рославські“, що

з в. кн. Литовським. Ся агітація стала звісна Витовтови, й він мав замір арештувати Свитригайла. Тоді Свитригайло попавши замки, яких не сподівав ся задержати, і з своїми одномишленниками — сіверськими князями з Гедиминовоі й київської династії, з боярами чернігівськими, брянськими, стародубськими, любутськими, рославськими й епсконом чернігівським літом 1408 р., як ми вже знаємо, подав ся до Москви. В Москві його прийнято з великими гонорами. Але сіверські волости Москві задержати не удало ся. Тільки деякі пограничні замки лишили ся за нею, все иньше зістало ся при в. князівстві Литовським і було конфісковане від Свитригайла й иньших емігрантів¹⁾. Аж 1420 р., по кільканадцятьлітній одисей Свитригайла, коли Витовт знову з ним помирился, вернено йому Сіверщину назад, і вона зістала ся за ним аж до смерти Витовта й переходу Свитригайла на великокняжий стіл²⁾.

По за сими вїмками, робленими з огляду на інтереси вищої політики, що вимагала заспокоєння волостію того чи иньшого князя, — на Україні як і взагалі в в. кн. Литовським більше не було вже значніших князівств в тім роді як давнійше. З вїмком Сіверщини та деяких меньших і менше важних князівств українські землі стали простими провінціями в. кн. Литовського та Польської корони.

разом з ним емігрували в Москву. Але тут можна б подумати, що декотрі з сих міст не належали до волости Свитригайла, тільки пішли за його агітацією. Посільге, оповідаючи про перехід Свитригайла до Москви, каже, що він володів тоді „маленькою волостію і замками близько московської границі (с. 291), але на сей же час треба перенести його ранійшу згадку, що Свитригайло дістав Новгород (Сіверський) — с. 241. Длугош (III. 571) називає Свитригайловими Брянськ і Стародуб (*castris Bransko et Starodub, quae ex Wladislai Poloniae regis et Alexandri m. g. Lithuaniae donatione in Lithuania obtinebat, succensis*). З Стародубом не зовсім ясно — чи належав він ще до Патрикия, чи може Витовт сконфіскував його, арештуючи Олександра за зраду не задовго перед тим (див. вище с. 70); в такім разі Свитригайло міг його дійсно дістати. Чернігів і Трубчевськ правдоподібно також належали до нього, судячи з того, що він мав сі замки, коли йому вернено Сіверщину в 1420 р.

¹⁾ Посільге с. 291, Воскр. літ. II с. 82, Длугош III с. 571.

²⁾ Codex Vitoldi ч. 889 і 890, Длугош IV с. 219. На однім документі з р. 1422 Свитригайло титулує себе: *Dei gratia dux Littwanie et terrarum Czirneow, Szewor et Trubeczensis dominus* — Cod. Vitoldi ч. 1034; Брянськ тут опущений, але його вичисляє Длугош.

III.

Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — від середини XV віка до початків XVI-го.

Національний розлом в в. кн. Литовським. Свигригайло й змагання українських і білоруських елементів. Справа унії й інкорпорації українських земель за Казимира й Олександра. Становище руських елементів в вел. князівстві Литовським і українсько-білоруська іредента.

Справа інкорпорації Польській державі — се головне питання в політичних обставинах українсько-русських земель протягом всього XV і потім — XVI віка. Польська політика, від коли поставила собі се завдання — в Кревській унії, змагала до сеї мети неустанно, не вважаючи на вилом, зроблений діяльністю Витовта. З одного боку старається вона при кожній нагоді скасувати політичну окремішність в. князівства Литовського, уставлену Витовтом. З другого боку, не будучи певна, чи сю програму так скоро осягне, ставить вона собі близьку мету — відірвати від в. кн. Литовського й інкорпорувати Польщі бодай українські землі. На першім плані стояли тут ті волости, що входили давніше в склад Галицько-волинської держави: Волнись, Поділе, земля Берейстейсько-дорогичинська. Щастливо забравши Галичину, Польща простягала руки по решту сих земель: прецінь за Казимира вела вона оружну боротьбу за цілу галицько-волинську спадщину!

Сі змагання польської політики, піддержувані Ягайлом і його наступниками на польським престолі, стрічали опозицію і в Русинах, і в правительствених кругах в. кн. Литовського. Для руських магнатів і князів, яких було ще багато, й вони творили ще силу, хоч насильніші князівства знищено, — прилученне до Польщі несло з собою утрату їх першенства, пониженне до рівеня звичайної польської шляхти, а до того ся польська шляхта мала б зараз відтиснути їх на другий план в управі землею, в посадах і вилвах, як то діяло ся

на їх очах у Галичині. Для руського загалу се також значило признати на своїй землі панами Поляків, „польську віру“ й культуру, маліти й заникати в уjosлїдженню, як то знов на їх очах чинило ся на Галицькій Русі.

Магнати литовські мали також всяку причину боронити політичної окремішности в. князівства Литовського. З упадком її вони стратили б своє впливове становище, а не могли не спротивляти ся також і плянам Поляків на українські землі, бо відірванне їх ослабило б вел. князівство й підорвало б його відпорну силу супроти змагань польської політики до інкорпорації вел. князівства.

Але опозиція Русі й Литви не була вже такою однодушною, якою могла б бути давнійше. Між литовськими й руськими елементами забито клин, і розколина між ними зарисовувала ся все глїбше, ослабляючи енергію сунротпвлення й підтинаючи взагалі сили в. кн. Литовського в самім корені. Зробило се охрещенне Литви на латинство й наданне Литвинам-католикам спеціальних привілеґій в порівнянню з православною Русю. Наслїдком сього був етнографічний розділ і руська іредента в вел. князівстві Литовськїм.

В XIV в. такого розділу не було. Хоч історично звязане з литовськими племенами, в. князівство давно перенесло свій центр ваги на Русь, і наслїдком того що литовські племена дуже скоро піддавали ся культурним впливам Русі, се не робило поважних трудностей. В. кн. Литовське йшло до того, щоб стати вповні руською державою, й литовські князі проголошують себе спадкоємцями давньої Руської держави¹⁾. Русь в в. князівстві Литовськїм чула себе дома, і тим пояснюєть ся, що білоруські та українські землі тягли до нього. Супроти чисельної й культурної переваги руських елементів над литовськими тільки в руськїм напрямі й міг розвивати ся сей державний організм.

Але все змінив Кревський акт 1385 року. Ягайло обовязав ся вихрестити всю Литву на католицтво, і сповнив се. Так став ся перший розлом між елементами руськими й литовськими: ті були православні, сі стали католицькими, і разом з латинством і від культури руської стали відчужати ся, а тіснійше зближати ся до культури польської. Заразом Ягайло сотворив для латинників привілеґіоване становище: литовські бояре-латинники зрівнювали ся в правах з польською шляхтою, звільняли ся від ріжних державних обовязків та діставали деякі спеціальні права, в роді свобідного распорядження шлюбами своїх своячок²⁾. Правда, зрівнянне з польською шляхтою було

¹⁾ Дяв. више с. 98.

²⁾ Działuński Zbiór praw litew. ч. 1. Про сі справи говоримо ширше ще в дальшїм томї (т. V гл. 2).

поки що зовсім теоретичне, і виключенне православних бояр від тих шляхотських привілеїв також досить ілюзоричне. Але важний був принцип привілеюваності католиків і нерівноправності католиків і православних, або — що було майже то само, нерівноправності народностей — Литви й Руси. Принцип сей послужив провідною гадкою для пізнішого законодавства й практики в кн. Литовського та поглиблював далі розділ між обома етнографічними елементами в князівства.

Ягайло свідомо чи не свідомо був тут, як і взагалі в справах унії, тільки знаряддєм в руках польської політики. Фатальніше було, що й Витовт, будши речником і оборонцем автономії й самостійності в князівства, стояв на тім же становищі протегування латинства й литовського елемента. Чи не розумів він сеї небезпечности, чи легковажив такі „ідеологічні“ моменти, як то часто буває у таких державних людей у відносинах до питань культурних, релігійних і всякої пншої ідеології? Чи по prostu не бачив способу направити помилку, зроблену Ягайлом, і йшов далі раз витпченою дорогою, по принципу — сказало ся *a*, треба сказати й *b*?

Здасть ся, одначе що Витовт свідомо хотів опирати ся на литовських елементах і тому протегував їх супроти Руси, не розуміючи, яку небезпечність тим приготував на пізніші часи. Шукуючи опертя в литовських елементах, він ішов по часті за традицією свого батька, по часті може робив се і з опозиції Ягайлови, що як раз не хотів його пускати між Литву, боячи ся тої родинної традиції Кейстутовичів. А що Литва, підчас коли Витовт узяв в свої руки управу в князівства, була вже католицькою, тож він іде за політикою Ягайла — дає протекцію латинству перед православем. До того могли тут впливати ще й інші мотиви. Н. пр. Витовт міг не бажати, аби Поляки зробили з того колись зброї против нього, коли-б він давав протекцію православним, або показував навіть толерантність до них. Так чи инакше, досить того, що Витовт виразно стоїть на тім становищу — протекції Литві й латинству против Руси й православія. Акти унії 1401 і 1413 р., як ми вже бачили по часті, а ще побачимо пізніше, стоять на сім виключнім литовсько-католицьким становищу; акти 1413 р. обдаровують литовсько-католицьку аристократію спеціальними прерогативами. В самостійній своїй діяльності Витовт також дає всяку протекцію латинству. Поляки, хоч як неприхильні Витовту, признавали за ним велику прихильність до латинства. Завзятий ворог його автономічної політики Збігнев Олесніцкий з признаннем Витовту і в докір Свигайлу підносив потім, що за Витовтових часів Русини не діставали ніяких впливових посад, „як то й виразно застережене в умові

Польської корони з князівством Литовським, що схизматик-Русини не можуть держати замків в в. кн. Литовським ані не мають бути допущені до участі до нарад над державними справами“¹⁾).

Незадоволенне руських елементів з такого порядку річей проявляло ся в союзі їх з Свигригайлом против Витовта; але доки жив Витовт, під його престижем і сильною рукою сей розлом не давав себе знати так виразно. „Русини-схизматики“ мовчки корили ся в його „залізних оковах“, які так мило згадували потім Поляки²⁾. За те після його смерті розлом зарисовав ся дуже скоро: коли Свигригайло шукав опертя в руських князях і папах, Литва стала по стороні Жигимонта Кейстутовича. Але тут не обійшло ся без польської участі, що по акушерськи улекшла народження сього литовського сепаратизму, приготувавши його цілою своєю політикою.

Від сього часу двоїстість в. кн. Литовського стає річею всім звісною й загально-призною. Коли пове литовське правительство — Казимира Ягайловича стає по стороні литовсько-католицькій, руський елемент — передо всім князі й магнати, шукають собі також опертя, і в противстваленню до Польщі, що підтримувала католицькі елементи, починають хилити ся до православної Москви. В останніх роках сам Казимир констатував існування такого нахилу до Москви серед руської аристократії, й з сього погляду остерігав литовських панів від усяких конфліктів з Москвою. На переломі XV і XVI в. існування такого нахилу виступило вже зовсім ясно.

Супроти сеї руської іреденті литовсько-католицькі елементи шукали опертя в Польщі й горнули ся до неї, не вважаючи на свої страхи за литовську автономію. Се ставило їх в фатальне положення. Бо в интересах державної самостійності в. кн. Литовського вони повинні були ослабляти всякі звязки з Короною, але для задержання сво-

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. II с. 290 пор. 271. З самостійних актів Витовта найбільше проречисті з погляду його протекції латинникам перед Русинами — його фундаційні привилеї німецького права, де Русини виключають ся звичайно з сього привілегованого права — див. т. V с. 238—9; хоч тут до певної міри се можно положити на рахунок релігійної виключности самого німецького права. Див. зрештою факти зібрані у Левіцкого Powstanie Świdrygielly с. 29 (хоч не без помилок).

²⁾ Constat enim toti orbi et a vestra sanctitate alienum non extat, quam late et longe sunt terre Rutenorum scismaticorum, quos nisi rex prefatus (Ягайло) cum fratre suo duce Vytdoldo bone memorie in virga ferrea direxissent, maior ipsis in Christi fidelibus aditus seviendi patuisset, sicut iam, proh dolor, effrenacio ipsorum patenter incipit christiano populo malignare, казали польські послы перед папою, нарікаючи на союз рицарів з Русинами Свигригайла — Codex saec. XV т. II, 273.

го привілегованого становища в в. князівстві вони підтримували її звязки й не відважалися їх рішучо зрвати. Така двоїстість, посе-редність політики литовських кругів, так само як і той етнографічно-культурний розлом в середині в. кн. Литовського, розуміють ся, мусіли дуже сильно ослаблювати силу супротивлення против польських окупаційних плянів, і взагалі підтинали сили організму в. князівства, саму житєвість його. Можна сказати, що від унії в. кн. Литовське переходить в стадію агонії. З кінцем XV в. сей хоробливий, безвхідний стан його стає вже зовсім ясним, але перші симптоми прокинулися виразно зараз таки по смерті Витовта.

Витовт умер серед самого розпалу боротьби за повну самостійність в. кн. Литовського. Ся ситуація мала свій важний вплив на справу великокняжого престолу¹⁾.

Безперечно, на краківськiм дворі був від давна плян зробити кінець з окремішністю в. князівства зараз з смертю Витовта, хоч городельський акт виразно признавав станам в. князівства право вибрати по смерті Витовта нового великого князя. Ягайло потім твердив, що Витовт перед смертю передав йому велике князівство з усіма своїми землями, і по всякій правдоподібності Ягайло в момент смерті Витовта, будиши в Вильні, не залишив дійсно спробувати взяти велике князівство безпосередно в свої руки. Але при тім подразненню правительствених кругів в. князівства на точці своєї політичної самостійності, яке викликав коронаційний епізод, про се не можна було ані мовити в вел. кн. Литовськiм. Литовські й руські пани однодушно виставили кандидатуру Свитригайла па великого князя, й Ягайло мусів уступити.

З Свитригайлом ми стрічали ся вже не раз. По всякій правдоподібності, він був наймолодшим з синів Ольгерда й зіставав ся під доглядом своєї матери до її смерті (1392). Разом з Ягайлом він був охрещений в Кракові на латинство й дістав імя Болеслава. В латинстві зіставав ся він, очевидно, до кінця віку, хоч був проводирем руського елемента. Першим виступом його був звісний уже нам нам витебський його бунт: коли Ягайло по смерті матери, що проживала з Свитригайлом у Витебську, захотів узяти Витебськ собі, Свитригайло, вважаючи волость своєю, вбив присланого Ягайлом намісника й опанував Витебськ. Ся справа скінчила ся тим, що Витовт, здобувши Витебськ, в кайданах вислав Свитригайла до Кракова.

¹⁾ Літературу див. в прим. 31.

Пущений на волю, Свигригайло виїздить на Угорщину й починає оглядати ся за союзниками до боротьби з Ягайлом і Витовтом. Але не встигнувши організувати якогось новажийшого союзу, помирив ся в 1400 р. з Ягайлом, діставши від нього Поділе й деякі маєтности в Галичині й Малонольщі. Се одначе не задовольнило його. З пізнійших заяв його бачимо, що він уважав собі кривдою надання великого князівства Витовту: на його гадку воно повинно було припасти йому — Свигригайлу¹⁾. Тож коли на поч. 1401 р. прийшло до формального признання Витовта вел. князем, Свигригайло, як оповідає німецький хроніст, повісив фальшиву початку на грамоті²⁾, яку при тім мусів видати, і зараз почав укладати пляни нової боротьби³⁾.

З початком 1402 р., не пробувши й двох літ на Поділі, він тікає до Прусії, з плянами нової боротьби. Та не встигнувши й сям разом нічого зробити, він знову годить ся з Ягайлом і Витовтом, дістає Сіверщину, але звідси розпочинає слідом нові конспірації, закінчені утечею до Москви (1408). Звідти, не знати вже ближше — яким способом, опинив ся він, рік пізнійше на дворі Витовта⁴⁾. Тут знову веде він зносини з Німцями, але ся конспірація кінчить ся тим, що Витовт, викривши її, казав відрубати голови двом князям, прихильникам Свигригайла, а його самого всадив до в'язниці.

Близько дев'ять літ нересидів Свигригайло у в'язниці, під пильним доглядом, аж в 1418 р. удало ся його прихильникам, під проводом Дашка кн. Острозького, викрасти його з кремінського замку. Свигригайло удав ся тоді до цїсаря Жигмонта, і за його посеред-

---

1) Див. заяву його відпоручника на базельськїм соборі: *patrem ipsorum (Ольгерд), quatuor filias habentem, disposuisse, quod et ipse Ladislaus iuramento firmarat, ut si contigeret eum aliquod regnum adipisci, ducatus ipse Lithuaniae in personam veniret Witrigaldi (Свигригайла) — Ioh. de Sogovia Historia gestorum synodi Basilensis (Monumenta conciliorum generalium вид. віденською акад., Consilium Basileense, Scriptores II с. 619)*. Се, розуміють ся, неправдиве, але характеризує погляди Свигригайла.

2) Мусіла то хіба бути якась особна грамота, — може обіцянка послужности Витовтові, бо на звисних нам грамотах унії 1401 р. нема імени Свигригайла, як і иньні князі не беруть в них участи.

3) *Scr. reg. prus.* III с. 244.

4) Левіцкый (*Powstanie* с. 59) здогадуєть ся, що підчас нападу Дики на Московщину Свигригайло попав у неволю до Татар і звідти дістав його до своїх рук Витовт. Але можна було-б сподіватись, що московські джерела в такім разі згадали-б про сю неволю Свигригайла. Про побут його між Татарами *Codex Vitoldi* с. 184.

ництвом знову помпрепо його з Ягайлом. Але Витовт мав більше завзята. Тільки два роки пізнійше, літом 1420 р., за прошенням польських станів, що вислали з Свитригайлом своїх делегатів і ругали за нього, перепросив ся з ним Витовт і вернув йому Сіверщину.

Для Свитригайла остатня наука не минула дурно. Від сього помирення він тихо сидів у своїй волости аж до смерти Витовта, задушивши в собі ненависть до нього, хоч не залишав своїх зносин з ріжними можливими союзниками (Прусією, цісарем і т. п.). Заразом по всякій правдоподібности задалегідь ладив ся він з своєю кандидатурою на вел. князівство і вербував собі прихильників в самім вел. князівстві.

В описаних аваптурах Свитригайла для нас особливо ітересне те, що в своїх пробах боротьби з Витовтом і Ягайлом він усе опираєт ся на українських і білоруських силах. Його моральні звязки з руськими елементами просвічують на кожнім кроці, почавши від витебського епізоду, коли Витебляне як могли боронили його від Витовта. По повороті його на Русь в 1400 р., як каже сучасний німецький хроніст — „Русини оголосили його своїм паном“, і Поділе тримаєт ся його й по утечі до Прусії в 1402 р. та не хоче піддавати ся Ягайлови. З Сіверщини Свитригайло удаєт ся до Москви на чолі місцевих князів і сіверського боярства. „Князі“ — значить знову українські та білоруські, беруть участь в конспіраціях його по повороті на Литву й головою платять за се. Своє увільнення з вязниці завдячує він знову своїм українським прихильникам (кн. Дашку Острозькому й Олександру Носу). Сидячи в Сіверщині, перед смертю Витовта, він, по словам Олесніцкого, „притягнув до себе потайки майже всіх православних (scismaticos) князів і бояр та привязав їх до себе як найтіснійше всякими ласками, а особливо обіцянками, що коли він дійде свого теперішнього становища (вел. князівства), то піднесе їх віру й за їх радою буде правити“. Провідником Русинів „всього руського зяка“¹⁾ уважає його й ипший сучасник — ливонський магістр Рутенберг²⁾.

Таке привязанне Русинів до Свитригайла треба тим більше ці-

¹⁾ Och is sich zum besorgen ville men dem fürsten (Свитригайлу) entgegen, der alle Rusche zunge mit im unsirm Ordin entkegen sien wuerde.

²⁾ Див. вище с. 72, Scr. rer. prus. III с. 244, Codex Vitoldi ч. 434 (на жаль тільки реґеста), Давн. рус. лит. літоп. с. 13—4, пор. Полн. собр. літоп. V с. 260, Дугош IV с. 217, Codex ep. saec. XV т. II с. 290, Liv est- und kurländisches Urkundenbuch VIII 398.

нити, що він був католиком, а вдача його була досить тяжка. Що правда, ми маємо характеристики Свитригайла тільки з ворожого йому польського табору, і коли тут представляють його піяком, нездатним до якоїсь розумної гадки дурнем і легкодухом¹⁾, то се безперечно крайности, які мусимо толкувати ворожою пристрастю. Але судячи з самих учинків Свитригайла, треба признати, що сей чоловік при незвичайній енергії, рухливості й витривалості, не визначав ся ані здібностями, ані консеквентістю, а його несподівані й часом дикі вчинки (в тім роді як спалення мптр. Герасима) кажуть підозрівати в нім нсіохпата, по теперішньому кажучи. Певні привабні прикмети в кождім разі мусіли в нім бути, але ними ще не можна б витолкувати привязання й симпатії до нього Русинів, що несли за нього голову під ворожий меч і катівську сокіру.

Причини мусіли лежати глибше, і їх вказують нам уже сучасники. Русини цінили в Свитригайлу свого вірного прихильника й союзника; його перемога мала бути перемогою руського елемента в вел. князівстві. За се йшли українські й білоруські князі й бояре за Свитригайлом за весь час його політичної кар'єри. Найбільше докладно висловляє се Олесніцький в своїм, цитованім уже листі з 1432 р.: Русини тримали ся Свитригайла тому, що він обіцяв дати перевагу їх релігії (розумій — взагалі руському елементу) й опирати ся на пих в своїй політиці; Русини не давали пізнійше йому помирити ся з Ягайлом, аби знову в вел. князівстві не взяли перевагу елементи литовсько-католицькі, відповідно до упійонних умов.

І дійсно, Свитригайло не дурив сих надій: „заявляючи прихильності Свитригайла і його підмозі, пише Олесніцький в тім же листі, характеризуючи обставини 1432 р., Русини взяли (в вел. князівстві) перевагу над Литвинами: вони мають в своїх руках майже всі важ-

¹⁾ Длугош так характеризує його: „він був відданий п'янству й забавам, вдачу мав великодушну (*liberalis* — властиво щедр), але змінчиву й навіжену; розумом і здібністю не визначав ся, розсудливості й поваги в нім не було, натомість піддавав ся він безгранично гніву; настрої міняв ся у нього як би подувом вітру, мов у нім вічно боролися ріжні й противні собі напрями. Не вважаючи на те, великою щедрістю й участю в п'ятках він здобув собі приятель богатьох, особливо Русинів, бо хоч був сам католиком, показував більшу прихильність до їх віри“ — IV. 417. Подібно характеризує Свитригайла й Длугошів патрон Збігнев Олесніцький: „князь сей не поводить ся розумними мотивами, бо й розумом не визначаєть ся, але чинить те, до чого тягнуть його сліпі пориви (*sed quo sensualitas impellit, hoc credit sibi licite expedire*), як то зрештою показують його недоладні (*incompositi*) вчинки й звичаї“ — *Codex ep. saec. XV*, т. II с. 291.

нійші городи й уряди, чого не бувало за небіжчика Витовта¹⁾. Свитригайло дійсно оточував себе Русинами і давав широке місце їх впливам в своїй політиці, се можемо ствердити на підставі Свитригайлових грамот — в його прибічній раді фігурують майже самі Русини²⁾.

Але хоч Свитригайло був признаним проводирем Русь, він, яко завзятий противник Витовта й унії з Польщею, знаходив собі прихильників і між Литвою. Так коли в 1419 р. підняло ся на Жмуди повстання против Витовта, Жмудини — сі найбільші литовські націоналісти, хотіли висадити великим князем Свитригайла. Пізніше також доносили з Литви, що простий народ, незадоволений на Витовта за великі тягарі, хотів би Свитригайла³⁾. Тим пояснюється, що по смерті Витовта не тільки Русь виставляла своїм кандидатом на вел. князівство Свитригайла, а й Литва також прилучила ся до нього.

Обставини, серед яких Свитригайло дістав вел. князівство, мають деякі неясні точки, бо не тільки реляції сторонників і противників Свитригайла, але навіть і звістки самих сих останніх сильно розходяться між собою.

Одну крайність сторонничости представляє Длугош, оповідаючи так, що тим часом як пани в кп. Литовського зайняли зовсім пасивне становище по смерті Витовта, чекаючи рішення Ягайла — чи схоче він взяти вел. князівство собі, чи уставить їм нового вел. князя, Ягайло з особливих симпатій до Свитригайла дав йому вел. князівство з власної охоти, против сподівань, і навіть против волі панів вел. князівства. Другу й противну крайність маємо в оповіданню Ягайла, що промовчує зовсім вибір Свитригайла й свою згоду на се, натомість кладе натиск на те, що Витовт передав перед смертю вел. князівство йому, Ягайлови. У нього отже Свитригайло спомінь опановує вел. князівство, а самого Ягайла арештує й змушує, аби його потвердив. В дійсности правда лежала по середині: Свитригайло став вел. князем зовсім легально, за згодою Ягайла, але згода ся не була вповні добровільна, а дана під натиском обставин.

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. II с. 290, пор. Длугош IV с. 418.

²⁾ Грамоти Свитригайла з часів перед 1430 р. — Zbiór dokumentów hr. Przewdzickich ч. 6 (1401), Акты Южной и Зап. Р. II. ч. 69 (= Головацькій ч. 26), по р. 1430 н. пр. Акты Южной и Зап. Р. I ч. 18 (1431), Arch. Sang. I ч. 35 (1437), 36 (1438), 38 (1442), 31 (дата 1429 неможлива), 41 (1444), 44 (1446), 48 (1450), Архивъ Югозап. Рос. VIII т. IV ч. 3 і т. и.

³⁾ Codex Vitoldi ч. 822 (знову тільки регеста), 844, 999.

Як я підніс уже вище, Ягайло й польські пани, очевидно, носили ся з гадкою не допустити до вибору нового вел. князя — пруські рицарі писали навіть, що Ягайло пробував силоміць забрати собі землі, але скільки не йде мова про Поділе, тут очевидне побільшення. Одначе супроти рішучої опозиції станів вел. князівства Ягайло з своїм двором мусів відступити від своїх плянів. Литовські й руські пани однодушно заявили ся за вибором великим князем Свитригайла, й Ягайло не уважав можливим противити ся їх вибору¹⁾. „Литовські пани“, оповідає сучасна німецька записка, „ско-ро тільки умер їх володар — вел. князь, зібрали ся з руськими панами разом і за згодою, відомістю й участю короля польського, що зоставав ся на Литві, вибрали великим князем Болеслава-Свитригайла, рідного брата короля“.

Що вибір Свитригайла був однодушний, се певно. Що Ягайло дав свою згоду на вибір Свитригайла, також не підлягає сумніву. Свитригайло, устами свого відпоручника на базельськім соборі, заявляв, що Ягайло признав його вибір і па знак передання вел. князівства надів Свитригайлови на руку перстень. Про сю церемонію інвеститури згадає також і Длугош. Для уневажнення вибору польські пани підняли потім пншу обставину — що вибір сей став ся без відомости станів коронних, умовленої в Городельськім актї²⁾. Неволя Ягайла у Свитригайла, коли в дійсности мала місце, не стояла в ніякім звязку з самим вибором Свитригайла. Доперва пізнійше, коли вийшов конфлікт з Свитригайлом за Поділе, сей епізод з арештом Ягайла розкричали польські пани, аби кинути підозрінне на добровільний і свобідний характер згоди Ягайла на вибір Свитригайла³⁾.

І так знести автономію в. князівства Литовського з нагоди смерти Витовта польським полїгикам не удалось. Та числячи ся з опозицією на Литві, вони мусїли й наперед припускати можливість такого неуспіху; тому разом з сею, щоб так сказати — максімальною програмою, мали й мінімальну, а було нею відірванне від в. князівства Поділя, приготовлене уже здавна.

¹⁾ Див. ширше в прим. 32.

²⁾ Лист Ягайла — Codex ep. saec. XV т. II с. 258—9, меморіал пруський — *ibid.* с. 300—1, німецька записка *Scr. rer. prus.* III с. 494. Оповідання Свитригайлового відпоручника — *Ioh. do Segovia Mon. consiliorum* II с. 616. Длугош IV с. 417—8.

³⁾ Сю верзію, що Свитригайла вибрали без відомости Ягайла, повтोरено потім в реляції папі, коли треба було уневажнити присягу, зложену станами в. кн. Литовського Свитригайлови — *Arch. Sanguszków* I ч. 32.

Ягайло вернув західне Поділе Витовту в 1411 р. тільки під натиском обставин, і польські політики постаралися заздалегідь забезпечити поворот сеї землі до Польщі. Вони опирали ся при тім на польських елементів, що встигли поосідати в сій землі за часи приналежности до Польщі, а може й перед тим іще, з тягнули, зовсім природно, до прилучення Поділя до Корони. Хоч Посільге й каже, що Свйттригайла тримали ся підчас його подільського повстання не тільки Русини, а й „богато Поляків“, але за показчик загального настрою подільської польської шляхти сього в ніякім разі не можна брати.

На жаль одинокі сліди польських заходів в подільській справі можемо шукати по документах. З них можемо здогадуватись, що подільська (польська) шляхта відмовила присяги Витовту, коли Поділе йому віддане було: в 1414 р. Ягайло вислав грамоту до неї, звиваючи, аби зложила присягу Витовту, однак не уневажнюючи тих обов'язань, які зложила польському королеви. Сю грамоту маємо тільки в реґесті. З датою р. 1418 маємо зовсім подібну грамоту в цілости, але вона також коротка і мало що дає понад ту реґесту¹⁾. Можливо, що реґеста з р. 1414 іде від сеї ж самої грамоти, тільки з помилкою в даті; але як ні — то виходило б, що по першій королівській грамоті подільська шляхта так короля не послухала, й присяги не зложила. У всякім разі чи не зложила її до 1414 чи до 1418 р., і Витовт мусів до Ягайла в сій справі звертати ся раз чи два, — се однаково дуже характеристично для тутешніх обставин. Польське правительство про чуже око звиваючи шляхту до послужности Витовту, могло само по тиху підогрівати таку її опозицію против вел. князівства. В обох грамотах воно не залишає пригадати подільській шляхті її обов'язки супроти Польщі, а в грамоті 1418 р. підчеркує, що приналежність Поділя до вел. князівства тільки тимчасова — має трівати до живота Витовта. Видаючи весною 1430 р., за життя Витовта, привилей для руської шляхти Польської корони, Ягайло розтягає його й на подільську шляхту: для неї був виданий осібний привилей, такого ж змісту²⁾. Се могло мати двояку ціль: наданими в нім свободами привязати подільську шляхту тісніше до Польщі, і разом — пригадати їй, що Подільська земля то провінція коронна.

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. II передм. с. XXII, Codex Vitoldi ч. 805 (з копії).

²⁾ Codex ep. saec. XV т. II ч. 177, див. варіанти на с. 232 й об'яснення на с. 233—4.

Що до тих обов'язків супроти Польщі, які пригадують подільській шляхті королівські грамоти, то їх поясняє Длугош, переказуючи промову Олесніцького на парчовській соймі 1451 р. Він каже, що передаючи Поділе Витовтові, польське правительство обов'язало приєднати до Польщі всі подільські старости, урядників і шляхтичів, аби передали подільські замки по смерті Витовта королю й короні Польській¹⁾. Це вповні правдоподібно, і щось в тім роді маємо ми в одному документі 1427 р., виданім в Кракові. В нім четверо шляхтичів обов'язують ся, відобравши камінецький замок від якогось Мартина, передати його до шести тижнів королеві або його відпоручнику²⁾. Нарешті сама історія окупації західнього Поділя по смерті Витовта виразно показує, що ми дійсно маємо до діла з організованою конспірацією.

Скоро тільки Витовт умер, польські панни, що були з Ягайлом, вислали вістника до Камінця, з вістею про його смерть. Тоді подільські шляхтичі, на чолі котрих, по словам Длугоша, стояв камінецький біскуп Павел, колишній камінецький староста Грицько Кердеевич і звісні в пізнійшій історії Поділя шляхтичі Буцацькі, викликали до себе камінецького намістника Довгірда, що ще нічого про смерть Витовта не знав, увязнили його й захопили камінецький за-

¹⁾ Длугош V с. 96. Ваповский, переказуючи ту ж промову Олесніцького, цитує в ній ніби якийсь документ, виданий Витовтом в 1418 р., де він признавав, що дістав від Ягайла землі Волинську, Дорогичинську й Подільську в доживоте, і по його смерті ці землі мають відійти до Польщі (*Warowski Dzieje korony Polskiej* III с. 165). Та уже Маліновский, видаючи Ваповского, висловив сумнів що до істинування такого документу, на тій підставі, що Длугош, переказуючи зміст той же промови Олесніцького (I с.), не згадує про сей документ, хоч він для аргументації його був би дуже потрібним. Хоч др. Прохаска в своїй статі *Podole lenem Korony* (с. 20) взяв автентичність сього документу в оборону, трудно сумніватись, що в нім маємо фальсифікат з другої половини XV в., незвісний ще Олесніцькому, а втягнений Ваповским в його промову. Фальсифікат сей уложений був підчас спорів за Волинь, бо нею головню займаєть ся. Стилізація свідків з формального боку свідчить против його автентичности, а що до змісту самого, то дуже неправдоподібно, аби такий документ, колиб дійсно був, замовчаний був в полеміці про Поділе в 30-х рр. XV в.

²⁾ *Codex ep. saec. XV* т. I ч. 64. З тексту виходило б, що той Мартин був намісником в Камінці, й що він сам належав до конспірації. Він при свідках поручає своєму бургграфу передати тим шляхтичам Камінець; не сказано, коли се мало стати ся, але мабуть — на першу вість про смерть Витовта. Стилізація цілого документа одначе дуже неясна, може навмисно притемнена.

мок. Захопили також і пенькі замки західнього Поділя (Смотрич, Скалу, Червоногород)¹⁾.

Коли про се дійшла вість до Свитригайла, він зробив сцену Ягайлові й польським панам, що ще зіставали ся на Литві, а нарешті заявив Ягайлу, що не пустить його, доки йому не вернуть Поділя. Про сю неволю Поляки оповідали різні страхи, счинивши великий крик з поводу її й розіславши візвання до заграничних дворів, аби жадали від Свитригайла увільнення Ягайла. Але скільки правди в їх оповіданнях про Свитригайлові знущання над Ягайлом, се трудно зміркувати. Досить, що Ягайло, аби увільнити ся з Свитригайлових рук, дав згоду вернути йому Поділе²⁾. В Троках 7 падолиста уложено таку угоду, що Поляки вернуть Поділе Свитригайлові зараз, але в сій і в пеньших спірних справах відбудеть ся литовсько-польський зізд на Пречисту (15/VIII), і як би в справі Поділя не прийшло до згоди на сім зізді, то Свитригайло має вернути назад Польщі ті подільські замки (Камінець, Смотрич, Скалу й Червоногород), задержуючи за собою право далі доходити їх. В тім поручили ся за Свитригайла литовські бояре. Так кажуть про се старі регести сих документів³⁾.

¹⁾ Длугош IV с. 422—3, *Scr. rer. pruss.* III с. 494, Давн. рус.-лит. літоп. с. 46. В Ширшій русько-лит. літоп. (Виховця, с. 45) иньша версія — що Ягайло забрав Поділе яко опікун „подільської княгині Софії Жедивідівни“ — див. про неї Молчановський ор. с. с. 351—2, *Wolff Kniaziowie* с. 57. Як зложилась отся баламуна ге-неальогічна легенда, лишаєть ся неясним.

²⁾ Длугош IV с. 418—422, *Scr. rer. pruss.* III с. 494. Ув'язнення Ягайла у Свитригайла триває у Длугоша (с. 418—422) аж до Різдва, і тільки збори Поляків до походу змушують Свитригайла пустити Ягайла. Навпаки німецька записка каже, що Свитригайло пустив Ягайла зараз по угоді (трьоцькій), і що хоч Поляки писали до вел. магістра про ув'язнення Ягайла, се не була правда. Розвизати сю справу не легко. З одного боку не дуже правдоподібно, аби прибічники Ягайла, переступивши угоду, не перестерігли Ягайла, аби забрав ся з Литви, поки можна. З другого боку що в січні 1431 р. писали з Ливонії до Прусії, що Ягайло сидить у Свитригайла в неволі — *Liv - Est - und Karländisches Ukundenbuch* VIII ч. 398. Левіцький н. пр. припускав, що Ягайло по трьоцькій умові лишив ся в Литві, й Свитригайло, довідавши ся про зраду, в друге його арештував (ор. с. с. 75). Може бути, що супроти пошести в Польщі Ягайло зістав ся в Литві.

³⁾ Грамоти Ягайла й Свитригайла, зовсім однакові — *Codex Vitoldi* ч. 1461 і Записки Н. т. Шевченка т. LXXVI с. 130. Регести Свитригайлової грамоти що до звернення подільських замків і порука бояр за нього в *Inventarium* вид. Рикачевского с. 380—1: не підлягає сумніву, що вони належать до сеї самої угоди.

Ягайло по сїм впслав до Камінця наказ, аби замки передано Свитригайловому відпоручнику, й Свитригайло, задоволений тим, щедро обдарував Ягайла на переиросинп. Але його радість була передчасна: польські панове ніяк не хотіли випустити з рук подільських замків і остерігли нового камінецького старосту Михайла Буцацького, аби королівського наказу не слухав і замку Свитригайловому відпоручнику не віддавав. Той так і учинив, і ні король, ні польські пани нічого не зробили, аби се поправити або бодай покарати Буцацького за сей непослух¹⁾.

Через се прийшло до повного розриву між Свитригайлом і Ягайлом, уже з кіпцем 1430 р., і зараз же почала ся оружна боротьба. Прихильники Свитригайла обложили Смотрич на Поділю й пробували взяти, але по кількаденій облозі їх відогнали польські шляхтичі, зібравши ся на підмогу. Боротьба між Русинами й Поляками йшла також взагалі на пограничу Поділя й Волини з Галичиною — в Теревовельщині, в землі Львівській і Белзькій, як скаржив ся Ягайло: „його (Свитригайлові) прихильники й наші бунтівники, писав він, силоміць опанували Збараж, Кременець, Олесько, нападають на наших підданих, грабують і чинять всякі кривди“²⁾.

Се були перші вістники війни — довгої і многозначної війни, що мала рішити, чи будуть мати перевагу в Литві елементи литовсько-католицькі чи русько-православні; чи зістанеть ся в. князівство в унії з Польщею, чи розірве її; чи будуть влучені українські землі до Польщі, чи ні. Такою вагою сеї боротьби поясняеть ся незвичайне заінтересованне нею українських і білоруських елементів в. кн. Литовського, передовсім князів і панів, що на чолі їх стояли, і їх жива участь в сій війні. Тим самим вона має право й на особливу нашу увагу.

Свитригайло не спішив ся з війною. Він пильнує наперед зміцнити своє становище, придбати союзників, і в сїм напрямі розпочинає дипломатичні зносини. Готового союзника мав він в цісарі Жигимонті, що веде дальше політику відокремлення в. кн. Литовського від Польщі й переносить на Свитригайла плян коронації

але не у Свитригайла, а на свободі, а в Польщі ходили поголоски, що він в арешті.

¹⁾ Длугош IV с. 422—5,

²⁾ Codex. ep. saec. XV т. II с. 259—60. Що се не була властива війна з боку Свитригайла, як приймають дослідники, а місцева боротьба, на мій погляд видко з дальшого поступовання Свитригайла, що зовсім не спішить ся з війною.

й перетворення вел. князівства Литовського на королівство¹⁾. Тяжке йшло з німецькими рицарями, що бояли ся ризкувати війною з Польщею й відтягали ся від участі в польсько-литовським конфлікті. Тільки під сильними наляганнями Свитригайла, що грозивсь помирити ся з Поляками, а також і під намовами цісаря, рішили ся вони, і в червні 1431 р. списали з Свитригайлом і з иньшим русько-литовськими князями акт оборонного й зачіпного союзу²⁾. Крім того Свитригайло мав союзниками Татарську орду й волоського господаря — з ними уложив ся ще перед тим. В дуже живих зносинах стояв він також з чеськими гуситами, хоч з сього нічого позитивного для нього не вийшло³⁾.

В Польщі, як оповідає Длугош, війна з Свитригайлом була рішена вже на запусі, на зїзді в Сендомірі. Пани польські мали бути розгнівані зневагою, якої дізнав Ягайло від Свитригайла, і пограничною війною на Поділю і в Галичині. Але в дійсности, заохочені окупацією Поділя, вони хотіли скорпстати з сеї нагоди для нових здобутків — обмежити автономію в. кн. Литовського й відірвати від нього ще й Волинь. Посольство, вислане до Свитригайла з сендомірського зїзду, по словам Длугоша, зажадало, аби Свитригайло відступив Волинь і віддав забрані на Поділю замки; в справі вел. князівства, яке Свитригайло мовляв опанував не правно, без волі польських станів, він має піддати ся рішенню короля і станів польських і литовських. Се був ультиматум; хоч може поставлений в дійсности не тоді, а дещо пізнійше, він добре характеризує польську політику⁴⁾.

Поляки сподівали ся успіху тим певнійше, що до останньої хвилі не підозрівали нічого про союз Свитригайла з рицарями й сподівали ся, що ті зістануть ся нейтральними, хоч Свитригайло сам поспішивсь уже похвалити ся сим союзом перед Ягайлом. Свит-

¹⁾ Codex Vitoldi ч. 1464, LEKUrkundenbuch VIII ч. 407, пор. Левіцький оп. с. с. 314 нотка 31.

²⁾ Історію переговорів описує магістр пруський в своїм меморіалі — Codex ep. saec. XV т. II с. 301—2. Для ситуації див. іше лист в LEKUrkundenbuch VIII ч. 398. Акт умови найновійше *ibid.* ч. 462; в умові окрім Свитригайла беруть участь: кн. Лугвен, Жигимонт Кейсгутович, Олелько Володимирович, Федор Корибутович, Семен і Михайло Гольшанські й ин.

³⁾ Codex saec. XV т. II с. 256, 290—1.

⁴⁾ Длугош V с. 433—5, пор. Ягайлів меморіал в Codex saec. XV т. II с. 260—1, німецьку записку в Scr. ger. pruss. III с. 494—5 і реляції Свитригайла про переговори з Ягайлом *ibid.* ч. 189 і 190, Даниловича Skarbies ч. 1542 (оригін. текст в теках Онацевича, бібл. Осолінських рук. 2937 ч. 435); лист його до Ягайла — LEKUrkundenbuch VIII ч. 463.

ригайло взагалі не охотився до війни й не від того був, аби справу поладити. Навпаки Поляки рвалися до неї, покладаючи, очевидно, на сю війну великі надії.

Переговори між Свитригайлом і Ягайлом, що тягнулися цілу першу половину 1431 р., скінчилися на тім, що Свитригайло, розлючений жаданнями Ягайлового посла, чи його поводженням, вдарив його в лице й казав вкинути до в'язниці. Це був *casus belli* й він послужив знаком до походу польського війська. Метою походу була Волинь. По словам Длугоша, похід був туди визначений ще по великодні. Король рушив 25 червня з Перемишля, а 9 липня був уже над Бугом в Городлі, на волинській границі. Звідси вислав він листи з оповіщенням про війну до Свитригайла, пруських рittersів і цесаря, й без малого два тижні стояв тут табором, чекаючи полків з Польщі.

Свитригайла сей похід, видно, застав неприготованим: він твердив навіть, що Поляки підступом, серед переговорів, напали на його землі. Вісти про похід Поляків на Волинь застали його в Вільні, й він зараз дав знати до своїх союзників Німців, заклинаючи їх до нападу на Польщу, а сам почавал на Волинь¹⁾.

Погранична війна тим часом ярла ся з обох боків. Уже 25/VІ писав Свитригайло Німцям, що Поляки в трох місцях напали на його землі й спалили Городло. Перед зближенням польського війська Свитригайлові залоги спалили й покинули Збараж і Володимир, і польські передові полки приступили під Луцьк, а Свитригайло писав Німцям, що то вже сам король рушив під Луцьк, — хотів сею звісткою принаглити їх похід.

В дійсности Ягайло не спішився. Може бути, що він не поділяв воєнного загалу Поляків, а може по prostu протягав час, чекаючи полків. Длугош каже, що по вповідженню війни Ягайло вислав ще раз послів до Свитригайла, звиваючи до згоди й покоря. З повільности Ягайла, яку він у сій війні показував, вирости закиди, переказані Длугошем, що Ягайло з особливих симпатій до Свитригайла відтягав ся з війною, упустив час, не дбав при облозі Луцька про успіх; а навіть казали, що то він накликав Німців на Польщу, аби вратувати сею діверсією Свитригайла. Се, розуміється, все дурниці, але можна припускати з усякою правдоподібністю, що кривавий конфлікт між Польщею й Литвою не був милій Ягайлови.

---

¹⁾ Длугош IV с. 443—4. Його оповідання про луцьку війну дуже деталічне і в головнім потверджується сучасними документами; мусить воно опирати ся на якісь днівник похода. Документи: Codex ep. saec. XV т. II с. 191 і 192, Даниловича Skarbies ч. 1548—52.

А в тім самої повільності польських полків встане на обясненне повільності Ягайла, що дійсно дала можливість Свйттригайлови хоч до певної міри приготуватись.

Діждавши ся полків малопольських, Ягайло рушив з Городла на Володимир, молшений Русинами, і надав тут Володимирське князівство його колишньому володареві Федору Любартовичу, або Федюшкові, як його звать¹⁾. Не довго одначе той потїшив ся своїм давнім князівством, бо кілька тижнів пізнійш умер.

Попаливши околиці Володимира й пограбивши людей, кого змогли віднайти в їх захистках, польське військо рушило поволі далі. Нарешті діждавши ся великопольських полків, Ягайло, ще ведучи переговори з Свйттригайлом, рушив під Луцьк. Свйттригайло, що перед тим стояв в північній Волини, наспів туди також.

Над Стиром, під Луцьком, прийшло вперше до поважнійшої битви, 31 липня. Польські полки збили русько-литовське військо, що боронило переходу через Стир, і Свйттригайло, обсадивши залогою луцький замок, сам відступив, чи утік, як кажуть польські реляції, представляючи сю битву дуже сильною побідою над Свйттригайлом. Навпаки Свйттригайло доносив своїм союзникам, що не потерпів ніякої особливої шкоди, противно — задав сильні утрати Полякам, і обсадив луцький замок сильною залогою. Самий напад Поляків представляв він підступним і наглим, підчас коли Свйттригайло їхав на зїзд з Ягайлом. Розумієть ся, в сих Свйттригайлових оповіданнях богато побільшення й неправди, але так само очевидно, значно побільшені й польські тріумфи в оповіданнях Поляків²⁾.

Приступивши під Луцьк, Поляки розпочали облогу. Луцьке місто спалено, обсаджено тільки замок. Залогу свою Свйттригайло рахував на 4.000. На чолі її стояв Юрша, оден з визначнійших Свйттригайлових вождів. Поляки обложили Луцьк на около, щоб перервати довіз запасів, і обстрілювали замок. 13/VIII пішли приступом до

¹⁾ Про нову гіпотезу, що се був Федюшко син Федора Ольгердовича, див. вище с. 169—170. Нема причин одначе вдумувати аднос такого нового князя.

²⁾ Оповідання Длугоша — IV с. 445 і 448, і дві реляції Ягайла, до вел. магістра й до якоїсь духовної особи, писані другого дня но битві, дуже подібні змістом — Codex ep. saec. XV т. II ч. 194 і III дод. 6. З першої з них користав Длугош в своїм оповіданню. Див. ще Monum. Pol. hist. II с. 895 і III с. 86. З становища Свйттригайла описують кампанію джерела німецькі, як лист пруського відпоручника до кн. саксонських — Codex ep. saec. XV т. III дод. 8, пруський меморіал ib. II с. 393—4, хроніка Бітшина Scr. rer. pruss. III с. 494—6, і Свйттригайлів відпоручник на соборі — Ioh. de Segovia с. 620.

замку, але приступ відбито. Юрша по тім зажадав перемпря й дістав його, але поправивши замок, зараз же вирік ся дальших переговорів. В польськїм таборі складали вину на Ягайла, що облога йде так лихо — що він жалує Луцька і т. п. Через те Ягайло нарешті поручив заступати себе Земовиту мазовецькому з комісією польськїх панів.

Але облога по сім приступі пішла ще слабше, тим більше що Свїтригайло розпочав переговори. Уложено одно перемпря — на кілька день, по тім друге. Сам Свїтригайло, як казали, стояв над Горинєю, в Степанц, й нічого не робив, щоб увільнити Луцьк від облоги — видко не міг організувати якогось порядиїшого війська. Поляки попробували були підчас перемпря захопити Луцьк несподіваним нападом, але се не удало ся. Потім поставили якийсь дуже сильний „порок“ (машину до кидання) і покладали на нього велику надію. Але надія ся не мала часу справдити ся, бо Юрша попросив зараз перемпря, й Ягайло знов дав, на великий жаль і огірчення Поляків.

Підчас сеї анемічної облоги Луцька йшла дрібна війна в сусїднїх землях. В Белзькій землі руські ватаги шалили Бужськ і грабували Поляків. Висланий туди ще з під Володимира польськїй 6-тисячний полк погромив сі ватаги. При тім він пробував взяти Олесько, але се йому не удало ся: державець сього замку Богдан Рогатинськїй, Русин з Галичини, властитель Рогатина, перейшов ще з початку війни до Свїтригайла і тепер не вважаючи, що йому грозила конфіскація маєтностей, не схотів піддатись. Здобути Олеського замку Полякам не удало ся, й вони муїли задоволити ся обіцянкою Богдана, що він піддасть замок, коли піддасть ся Луцьк. За те маєтності його, розуміеть ся, сконфісковано.

Подібний рух був також і в Холмщині. Початком було спалення Ратненського замка, що піддали самі осадники, і потім руські ватаги ходили по Холмщині. Але їх погромила холмська залага¹⁾.

Тим часом головне польське військо під Луцьком починало вже сильно нудити ся такою довгою й безуспішною облогою. Літо кінчило ся, надходили осїнні слоти. Було загальне невдоволення, підозрін-

---

¹⁾ Головним джерелом служить і тут Длугош (IV с. 449—55). Звістки його дуже деталічні, але завжди освітлені з прихильного для Поляків становища; в фактах вони знаходять собі потвердження там, де ми маємо иньші джерела. Так про приступ до Луцька й переговори оповідає Ягайло в листі до вел. марістра — *Kodeks dypl. Litwy* Рачинського с. 353; про дальші переговори — охоронний лист Ягайла, *Skarbiec Daniłowичa* ч. 1561; про смерть Федюшка й ролю Земовита мазовецького при облозі — грамота Ягайла в *Materiały archiwalne* Прохаски ч. 75. Надання Рогатина по Івашку Богдані Мик. Параві — *ibid.* ч. 90.

ня зрад, упадок духу. До того прилучила ся сильна утрата в ко-нях: маса їх здихала від непривичної пані. Тому вість, що перего-ворп з Свйттригайлом готові привести до якоїсь тривкійшої згоди, стрі-чені були з великою радістю в польськїм таборі.

Полякам така згода була дуже на руку тим більше, що обста-винп Свйттригайла починали рїнучо поправляти ся. Йому самому, вид-ко, не удало ся такп зібрати якогось порядїйшого війська, але за те нарешті починали рушати ся його союзникп. Восвода волоськїй Олександр вислав військо й спустошив зайняте Поляками Поділе та сусідні галицькї землі — на Покутю і в Галицькїй землі. Вправді брати Вучацкї, вислані королем против Велохів, розбили Олександрове військо, але дїверсія ся мала свою ціну, й її ще можна було ви-користати. Татарп, що перед тим вислали якусь поміч Свйттригайлу (вони згадують ся в битві над Стиром, але мабуть се була незначна поміч), тепер зближали ся з новими силами. А що найважнїйше — хрестоносні рицарї, на котрих нейтральність так числили Поляки, зовсім несподївано для них виповїли війну й разом з сим, в 20-х днях серпня, трома полками напали на польськї землі¹⁾. Обста-винп були незвичайно користні для Свйттригайла, і от саме коли наставав нарешті його час — він укладає з Ягайлом церемпре на два рокп, розтягаючи його й на своїх союзників — Нїмців і Волохів²⁾.

Коли прийняти, що Свйттригайло тоді знав уже про нїмецькї пляни походу на Польщу, то його угода з Ягайлом була остатнею дурницею, яку собі тїльки можна увявити, а Свйттригайла треба б при-знати дурнем чистої води. Можливо одначе, що укладаючи угоди, він ще не чув нічого про похід Нїмців і не мав надїї, що рицарї, ко-трих він так довго всякими способами закликав до війни, рушати дїйсно. Акт угоди підписаний Ягайлом 26/VIII, коли ще вісти про сам нїмецькїй напад не могли прийти. Можливо, що вісти про не-удачу Волохів на Поділю знеохотили Свйттригайла, й він не мав енер-гїї чекати дїверсії Нїмців довше. Інша справа, чому він не зїрвав

1) Длугош IV с. 471—2 про Волохів; про Татар—згадка в трак-татах. Відповідь пруських рицарів — Codex ep. saec. XV т. II ч. 195, також лист вел. маїстра до Свйттригайла в LEKUrkundb. VIII ч. 500.

2) Трактати перемири — Ягайлів прелїмінарний з 26/VIII, з нї-мецького перекладу королевецького архива виданий у Kotzebue Gesch. Preussens III с. 477, відти у Нарбута Dzieje nar. litew. VII дод. 4 і Да-ниловича Skarbiec ч. 562 (в перекладї); Свйттригайлів в оригїналі в ар-хиві Чортгорийских, виданий з неповної копї в Supplem. ad hist. Rus- siae mon. с. 303, в повнїм текстї в Записках Н. тов. ім. Шевч. т. LXXXVI с. 131, з коментарем Бучинського.

переговорів підчас ратифікації, що затягла ся до 2 вересня, коли він мусів уже мати відомости про німецький похід?! Чи так стратив енергію, що не хотів уже її підтримати рицарів?

У всякім разі, навіть припускаючи, що Свितригайло укладав угоду ще не знаючи про німецькі плани, його роля в Луцькій війні дуже непоказна. Він не показав здібностей ані організатора, ані вождя, ані політика, й не зміркувавши в ситуації, підтяв свою справу в самих початках. Вона потім уже таки її не встала.

Згоду уложено на два роки — до Івана Купала 1432 р. на підставі стану володіння. За Поляками зіставало ся західне Поділе — Камінець, Смотрич, Скала і Червогород з своїми округами. Бакоту з її округом лишено нейтральною; на східній границі крайніми замками з польського боку виступають Голчедаїв і Йолтушків, з литовського — Летичів. Волнь, розуміть ся, ціла зістаєть ся за Свитригайлом, і про неї навіть згадки нема в трактаті — Поляки мовчки вирікли ся претензій до неї. Так само нема мови вже про якісь сумніви що до правности великокняжого титулу Свитригайла: на сих двох точках він узяв гору. Підчас перемир'я мали відбувати ся зїзди комісарів польських і литовських, що по можности ще перед скінченням перемир'я мали полагодити спірні питання, а передо всім мали рішити, кому має належати Поділе. Перший такий зїзд визначено на Стрітенне 1432 р. З Свитригайлового боку підписали сю умову князі: Жблгимонт Кейстутович, Омелько й Іван Володимировичі, Юрій Лугвенович, Семел Гольшанський й інші, всіх вісім, і 22 визначніші панове, переважно Литвини, й деякі Русини.

Несподіваний напад німецьких рицарів на Польщу, хоч не мав великих успіхів, страшно розгнівав Поляків тому, що вони не сподівали ся звідси ворожих учинків. Завзявши ся на Німців, вони розпочинають дуже живі зносини з усіми ворогами рицарів, а разом сплкують ся всякими способами прийти до порозуміння з Свитригайлом. Але Свитригайло міцно тримав ся при союзі з рицарями, дуже богато по нім сподіваючись, і не хотів мирити ся з Поляками. Він хандричив ся з ними за границі, жадав відступлення пограничних замків, що давніше належали до Волини (Ветлп, Ратно, Городло, Лопатин). А доносячи рицарям про заходи Поляків, щоб розбити його союз з рицарями, запевняє, що й цілий світ його не розлучить з рицарями. На Ягайла ж мав такий завзяток, як доносили німецькі агенти, що навіть підозривав його в планах на своє жгте¹⁾.

¹⁾ Про сі відносини див. Codex saec. XV т. II ч. 197, 198, 202, 203, т. III дод. 10, LEKUrkb. VIII ч. 512, 530, 532, Skarbies ч. 1578.

Литовсько-польський з'їзд, визначений на 2/II 1432 р., не відбувся наслідком того, що Свитригайло зажадав, аби в нім брали відпоручників й його союзників — Волохів і німецьких рицарів. Німецькі агенти доносили також ще пильше: Свитригайло був ображений тим, що в охороннім листі потитуловано його просто „князем литовським“, не „великим“. Поляки все таки силкувалися якось прийти до порозуміння з ним. Маємо звістку, що на з'їзді ставив польських в Серадзі (цвітень 1432 р.), де ухвалено війну з Німцями, постановлено також шукати згоди з Свитригайлом на тім, що він буде великим князем на тих самих умовах і в тих самих границях, як Витовт, і з тим вислано до нього посольство. Коли б покладалися на докладність сеї звістки, се значило б відступлення Поділля. Але Свитригайло на те не здавався. Навіть проєкт, що ще перед тим виник був у польських кругах — дати йому регенцію в Польщі з огляду на упадок сил Ягайла, не зваляв його. Зрештою сей проєкт уложено поза плечима старого короля, й Ягайло не мав до нього ніякої охоти¹⁾.

Відповіддю на серадзькі ухвали був з'їзд Свитригайлових союзників — пруських і ливонських рицарів, з Свитригайлом і відпоручником воеводичів молдавських Ілі й Стефана. На сім з'їзді, 15 мая 1432 р. відновлено торічний союз на ново. Окрім сих союзників Свитригайло числив далі на поміч татарського хана, на тверського князя, з котрим незадовго перед тим посвоячився, на московського в князя. Новгород і Псков також піддалися як раз тоді під його зверхність; заносилося також якийсь час на союз з Свитригайлом ще й мазовецьких князів²⁾. Супроти того Свитригайло міг себе уважати дуже сильним і не хотів польської ласки.

Поляки мусіли нарешті переконатися, що не дійдуть з Свитригайлом до кінця. Тоді вони постаралися знищити його — таки на ґрунті.

На жаль, закулісова сторона сеї інтриги від нас в значній мірі закрита. Одинокий Длугош оповідає нам про се — і то досить за-

---

Про програничні суперечки й конфлікти Codex saec. XV т. II ч. 197, 201, 202(завважу, що видавець, пок. Левицький, на с. 269 хибно думає тут про с. Лопатин в пов. Пиньським).

¹⁾ Длугош IV с. 469—70, Codex saec. XV т. II с. 203, т. III дод. 10 і 13, Codex Vitoldi с. 1063, Skarbiec ч. 1584, 1589, також нотка у Левицького — ор. с. с. 323 нотка 55.

²⁾ Трактати угоди з Німцями — Napierski Russisch-livl. Urkunden ч. 231 а і 231 б, теж LEKUrkb. VIII ч. 589. Про иньші зношини: 1 Новг. с. 414, 2 Псковська в Полн. собр. лѣтоп. V с. 27, LEKUrkb. VIII ч. 596, 606, 632, Raczyński Kodeks с. 366, Skarbiec ч. 1596, 1608, 1613—4. Про шлюб Свитригайла Wolff Ród с. 165.

гально й не дуже докладно. Головним махером називає він серадзького каштеляна Зарембу: король і пани польські, довідавши ся, що на Литві є незадоволення на Свитригайла, поручило Зарембі здохотити сих незадоволених до повстання против Свитригайла й вибору на його місце Жигимонта Кейстутовича, запевнивши їм при тім поміч Польщі. Заремба був одним з послів висланих до Свитригайла ще з серадзького зїзду й перебував на Литві в маю 1432 р.; потім знову бачимо його у Свитригайла десь в липню ¹⁾. Він був здавна близьким чоловіком до родини Жигимонта Кейстутовича—до його сина Михайла ²⁾, і через них міг вийти в ближші зносини з литовськими верховодами. Можливо, що він уже підчас свого першого посольства звернув увагу на литовських невдоволених, або й увівши у зносини з ними, та піддав польському правительству плян використати се незадоволення, — тому й вислано його знову на Литву, уже з сими секретними порученнями ³⁾. При його участі організовано вже формальну конспірацію против Свитригайла, й та конспірація вчинила переворот при кінці серпня.

Головним матеріалом для тої організації послужили литовські пани; головним ферментом — незадоволення на особливу прихильність Свитригайла до Руснів, на протекцію їм і впливи Руснів в державі. Се виступає і з оповідання Длугоша, і з загальної ситуації.

Поголоськи про те, що Русь взяла гору над Литвою в вел. князівстві, ходили в Польщі ще з початком року, як показує звісний нам лист Олесьніцького ⁴⁾, і очевидно, що такі нарікання ходили й по Литві, хоч в дійсности становище Литви зовсім не було так трагічне. Нпр. підписи на трактаті з Польщею 1431 р. показують вразно, яке важне становище займали литовські пани в державнім жи-

¹⁾ Длугош IV с. 479, про посольства Заремби пор. Raczynski Kodeks dupl. Litwy с. 368 і LEKUrkb. VIII ч. 606. Що тут мова йде про два особні посольства Заремби, справедливо підніс Левіцький ор. с. с. 327—8 нотка 29.

²⁾ Див. цікавий з сього погляду епізод у Caro Liber cancellariae St. Ciołek ч. 94.

³⁾ У Длугоша не ясно говорить ся про ролю Заремби. Раз сказано, що король знав про литовську конспірацію й поручив Зарембі увійти в зносини з нею, другий — що литовські князі й бояре мали тільки охоту до повстання, властиво — тільки незадоволення на Свитригайла, і Заремба їх animos opportune ascendit. Зістаєть ся не выясненим, в якій мірі дозріла була справа сама, й на скільки причинило ся до сеї конспірації польське привительство. Сам Свитригайло, в своїй реляції про сей переворот, вічого не каже про участь в сій справі Заремби і взагалі Поляків. ⁴⁾ Див. вище с. 187—8.

ттю в князівства: трактат підписало без малого двадцять литовських панів — все вищі достойники, а з Русинів бачимо тільки сім князів і кількох панів (вищих урядників Русинів чомусь тут нема, хоч і між ними Русини були). Навіть між найближчими улюбленцями й повірниками Свиртригайла бачимо Литвинів (як Гедигольда, Івашка Монпвидовича і т. п.). Але литовським панам, призвичаєним за Витовта до виключного розпоряджування вищими становищами й справами держави, уже саме трактування Русинів на рівні з ними могло показати ся кривдою, вилмом в їх стані володіння¹⁾.

Така була головна підстава сього перевороту, що наслідком того й характеризував ся як переворот національний, литовський, звернений против переваги Русинів. Але до того примішували ся й особисті незадоволення й змагання, а також певні суспільні мотиви (про них нижче), так що виключно національним він не був. Між прихильниками Свиртригайла й пізніше ми бачимо деяких Литвинів; натомість в конспірації брали участь декотрі руські князі. Сам Свиртригайло називав головним автором конспірації Семена Гольшанського, князя з роду вправді литовського, але давно зрусченого; він то, по словам Свиртригайла, „підбутовав Жигимонта й підучив“²⁾. Таке становище Семена можна пояснити його родинними зв'язками. Він був близько зв'язаний з родиною Кейстута, як син вірного Витовтового товариша кн. Івана Ольгимунтовича і Витовтів швагер; з другого боку, як стрий Ягайлової жінки Соньки він міг стояти в близьких зносинах з краківським двором, і тому його міг Ягайло ужити за організатора конспірації³⁾.

¹⁾ Про ролю литовського елемента в конспірації — Длугош IV с. 479 (Lithuania тут в етнографічному значінню, як видно з контексту) також *Scr. rer. pruss.* III с. 498.

²⁾ *Fraudulentus ac perfidus Sumeon dux de Olschani, instigator suus (Жигимонта) ad ea mala et instructor.*

³⁾ Про провідників конспірації Свиртригайло в *LEKUrkundb.* VIII ч. 624. В літературі про Семена Гольшанського — *Pułaski Książęta Hołsząncu* с. 272 (*Szkice i poszukiwania historyczne, I*) і *Wolff Kniaziowie* с. 97. Другим провідником повстання Левіцький уважав (с. 147) біскупа виленського Матвія на підставі листу Свиртригайла з 1435 р. — *Raczuński Kodeks* с. 364, але Свиртригайло мав із сим біскупом пізніші рахунки, тож з тих пізніших слів його не можна вивести чогось про ролю біскупа в 1432 р. На зв'язки Заремби з родиною Жигимонта звернув не давно увагу Копистянський (с. 76). Про самого Жигимонта Кейстutowича окрім новітніх статей Барвінського і Копистянського давнійша стаття Бартошевича — *Encyklopedia Powszechna XXVIII* с. 827 і далі, і коротенькі біографічки у *Wolffa Ród* с. 61 і *Kniaziowie* с. 161.

Самому Жигимонтовц, як ми бачили, Свйтригайло, признає в перевороті досить пасивну роль. Взагалі про нього сучасники були не високої гадки. Длугош, оповідаючи про обставини по смерті Витовта, каже, що кандидатура Жигимонта на вел. князівство нікому не приходила до голови, бо він за Витовта вів нічим не помітне життя й не дав ніяких доказів своєї здібности¹⁾. Се мабуть справедливо: не визначився він зовсім нічим²⁾, а додати треба, що пізніші нелюдські ексцеси Жигимонта дають дорозумівати ся, що сьому чоловіку бракувало й психічної рівноваги³⁾. Володіння Жигимонта теж були не визначні: володів він якоюсь частиною (мабуть половиною) в Новгородській волості (Новгородка литовського), де мали свої часті Кейстутовичі, потім дістав натомість Стародуб — так що і з становища політичної сили роля його була зовсім незначна⁴⁾. З Свйтригайлом він тримався з початку солідарно, і його підпис видіє на важливіших Свйтригайлових актах 1431 р., але вже на відновленні трактаті союзу з Німцями, уложенім в маю 1432 р., саме перед тим як почала організувати ся конспірація, — імени Жигимонта не бачимо; чи стало ся се припадком, чи умисно він почав отягати ся, не можемо сказати.

1) Длугош IV с. 417.

2) Барвінський в своїй новійшій біографії Жигимонта силкується ослабити сю характеристику Жигимонта, але кінець кінцем зібраний матеріал про Жигимонта до 1430 р. переконує його, що життя Жигимонта дійсно не було визначне нічим, хоч і не можна його зовсім назвати незаметним — то значить настільки, що Жигимонт часами фігурує в сучасних актах.

3) Під впливом сих ексцесів в 1433 р. ходили поголоски, що він збожеволів — у Коцебу с. 103 = Skarbies ч. 1661.

4) Волости Жигимонта останніми часами стали предметом пильного обговорення (в статях Барвінського, рец. Прохаски й Бучинського). Першу вказівку про них дає акт унії 1401 р. (Codex Vitoldi с. 72), де Витовт забезпечує Жигимонтови по своїй смерті володіння половиною Новгородка, що перед тим належала його братам Войдату й Товтивилу (друга половина перейшла на самого Витовта — їх з Жигимонтом було тоді тільки двох братів). В однім документі 1412 р. (Kodex Malop. IV ч. 1531) виступає procurator ill. principis d. Sygysmundi D. gr. ducis de Nowogrodek. Але в 1420-х рр. цілий Новгородок належав до Витовта, що записав його в 1428 р. своїй жінці (Codex Vitoldi с. 793—4). Натомість Жигимонт на трактаті 1422 р. підписаний як Sigismundus dux starodubensis (Dogiel Codex diplom. Poloniae IV с. 115). Очевидно, переміна ся сталась перед наданням Свйтригайлови в 1420 р. (див. с. вище 179). З тою Стародубською волостію зівстав ся Жигимонт і по смерті Витовта. Левіцький уважав Жигимонтовою волостію Троки (Powst. Swidygielny с. 149), але підписи

Конспірація вибухнула 31 серпня 1432 р.: на Свитригайла, що в дорозі ночував в Опмянах, недалеко Вильна, напав вночі Жигимонт Кейстутович з своїми прихильниками і мало що не зловив: Свитригайло ледво з душею утік до Полоцька, полишивши в руках Жигимонта свою жінку. Жигимонта оголошено великим князем, і по його стороні стали відразу всі литовські землі: Вильно, Троки, Ковно, Жмудь, також Городно — давня волость Кейстута, а Бересте Жигимонт здобув силоміць. Натомість по стороні Свитригайла зісталися майже всі руські землі — Полоцька, Витебська, Смоленська, Сівєричина, Клівщина, Волинь, східне Поділля¹⁾. З руських князів окрім Семена Гольшанського між Жигимонтовими прихильниками бачимо ще тільки Оделька й Івана Володимировичів та Федора Корбутовича; були се виїмки — князата держались Свитригайла.

„Литва посадила великого князя Жигимонта Кестутовича на велике князєнє на Вилни и на Троцех, и князи рустип и бояре посадила князя Швитригайла на великое князєнє Руское“ — характеризує сей розлом сучасник, русько-литовський літописець. Подібно зрозуміли значіння його й чужинці — Поляки й Німці однаково характеризують його як поділ вел. князівства Литовського на часті литовську й руську²⁾. Ся сторона розлому передовсім кидала ся в очі, не вважаючи на деякі виїмки в обох партіях, на вагання деяких елементів і домішку мотивів соціальних. Жигимонт дійсно став фактично вел. князем Литви, а Свитригайло Руси литовської, хоч обидва претендували на ціле велике князівство й виключали один одного в своїх претенсіях.

троцьких воевод і каштеляна на умові 1431 р. (LEKUrkb. VIII с. 273) не лишають місця сумніву, що Троки належали до Свитригайла; тому Длугош в оповіданню про конспірацію і зве Жигимонта тільки „князем стародубським“. Натомість мусів він мати якісь дрібніші держави й маєтності і в Литві, і в Короні — на коронні вказує згаданий документ з 1412 р.

¹⁾ Про переворот — Свитригайло в LEKUrkb. VIII ч. 624, агент пруський Ребеніц Коцебу с. 83 і в Skarbies ч. 1621 (також по горьким слідам подій), далі Длугош IV с. 479—80, Бітшин — Scr. rer. pruss. III с. 497—8 і аналогічна записка *ibid.* с. 497—8. Давніша русько-лит. літопись с. 50, Тверська літоп. с. 489.

²⁾ *Dux Sigismundus omnia castra Lithuaniae, videlicet Vilnam, Trokky, Grodno iu suam redegit potestatem, terrae vero Russiae: Smolensko, Vitepsko ducis Switrigal fidem sequebantur* — Длугош. Жигимонту dye Lyttawen alle dirgoben unde auch nemliche rewschen herczogen als Semeon, Allexender unde noch andere — Scr. rer. pruss. III 498.

Пізнійша русько-литовська хроніка (т. зв. Биховця, XVI в.) робить цікаву замітку, що надає ще пнакше освітленне сьому розмови. Вона каже про Жигимонта, що він „сильные окрутенства чинилъ подданнымъ своимъ, а злѣща надъ рожаемъ шляхецкимъ, немилостиве ихъ ималъ и тяжкіе окрутенства надъ ними чинилъ, невинне ихъ каралъ и мордерства надъ ними чинилъ, якіе вымыслити могль, надъ всеми княжеты и нанеты и рожаемъ шляхецкимъ всехъ земель литовскихъ, рускихъ и жомонтскихъ, и былъ тому рожаю шляхецкому велми окрутнѣи и велми учинки своими злыми прирвнанныи естъ ко Антиоху сирскому и Ироду ерусалимскому и къ предку своему в. кн. Тройдену. И тые подданныи его — вся шляхта, тому терпели, як вѣрныи рабы пану свосму и ничого злого ему не учинили ани мыслили, и онъ же окаянникъ князь великій Жигимонтъ не насытилъ ся злосты своей и мыслилъ въ сердцу своемъ по діаволу наученію, како бы весь рожаи шляхецкій погубити и кровь ихъ розлити, а поднести рожаи хлопскій псю кровь“. Оновіши про арештовання князів, літописецъ каже далі: „и еще на томъ мало маючи, и на остатокъ раду и умысль свой злымъ на томъ оставплъ: сеймъ великій вчинити, а на томъ сеймъ всю шляхту выстынати и выкоренити, а хлопскій рожаи поднести“. Кн. Чорторпійському перед убійством Жигимонта літописецъ каже вичпитувати „его злые учинки, што онъ чинилъ надъ всею шляхтою великаго княства, а к тому што еще вымыслилъ былъ на останокъ на томъ сеймъ всехъ князей и пановъ и весь рожаи шляхецкій выкоренити и кровь ихъ розлити, а псю кровь хлопскую поднести“¹⁾.

Сей одинокий в своїй характеристичности відзив показує, що в панських кругах уважали Жигимонта противником аристократії. Тим толкували його сурові нагінки за репрезентантами сеї аристократії, а з другого боку — аристократичні конспірації на Жигимонта, з котрих одна й закінчила ся його смертю. В тій пізнійшій традиції мусить бути реальний підклад. Розумієть ся, такий радикалізм і такі крайні пляни, які признає Жигимонтови літописецъ, се побільшенне (може відгомін конспіративних агітацій). Ми повинні ямити, що репутація Жигимонта як такого „демократа“ в дійсности втворила ся в значній мірі під вражіннем його сурових розправ з литовськими аристократами, а сі розправи були викликані не принципіальною ворожнечою до аристократичного елементу, а нахилом аристократії до Сви-тригайла, її конспіраціями й підозріннями таких конспірацій. Але нема нічого неправдоподібного, що тим часом як аристократія тягла переважно

¹⁾ Pomniki do dziejów litew. t. 48—9.

до Свитригайла, Жигимонт шукав опору в середній верстві — дрібно-шляхотській, а може навіть і не-шляхотській.

Ся антитеза додає світла становищу Свитригайла. Його тісні звязки з аристократією — князями й магнатами не підлягають сумніву. Він давав їм широкий вплив на державні справи — від нього починаєть ся політичний зріст „ради вел. князя“ як правного інститута в вел. князівстві. Його прихильністю до аристократії поясняєть ся, що він мав прихильників і поза руськими аристократичними кругами — на Литві і в Польщі. Про його польських прихильників ми чули ще від Посільге в перших роках XV в.; потім польські магнати змушують Витовта до амнеції Свитригайлови в 1420 р., а й пізніше стрітимо ся ще з доказами їх прихильности до Свитригайла. Що до литовських магнатів, то полишаючи на боці тих, що від разу зістали ся при Свитригайлі, ми слідом уже чуємо про конспірацію уложену литовськими панами на Жигимонта, з метою — вернути литовські землі Свитригайлови¹⁾.

Отже Свитригайло був не тільки проводирем Руси, але разом — проводирем аристократії. Тісніше взявши — він був речником не так руського народа як руської аристократії, князів і можних панів. Тому боротьба руських елементів під проводом Свитригайла була справою українських і білоруських князів і панів. Народною війною в властивім значінню того слова вона не була ніколи. Тим поясняєть ся, що хоч ся війна вела ся під окликом піднесення руської народности й руської віри, властивого народнього руху — зовсім не викликала, вона не рушила широких кругів українських та білоруських, не кажучи вже за народні маси. Тому й мала вона досить слабосилий, анемічний характер, не вважаючи на житєвість голошеного нею руського національного оклику.

Конспірація Жигимонта й розлом в вел. князівстві сотворили незвичайно користні обставини для польської політики. Тільки огляди на Свитригайла, до котрого литовські автономісти, як би їх занадто дражнити, могли б знову звернути ся й знайти в нім підпору, наказували польським політикам бути обережними в використуванню свого тріумфу.

Коли Жигимонт дав знати королеви про своє оголошення вел. князем і просив потвердження сього вибору, визначено зїзд в Городні, й туди король вислав своїх повномочників для потвердження Жигимонта й уставилення відносин між вел. князівством і Польщею. Пе-

¹⁾ LEKUrkb. VIII ч. 636.

реговори, що вели ся тут, закінчили ся, розуміть ся, потвердженням Жигимонта на в. князівстві. За зломанне присяги Свйттригайлови впрошено від папи розгрішення — мовляв вибір Свйттригайла був неправний, бо зроблений против обіцянок даннх Ягайлови: без його відомости був вчинений¹⁾.

Жигимонт з свого боку за те все мусів прийняти на себе різні обовязання. Їх виложив він в грамоті, датованій 15/X. 1432 і стверженій підпсями князів і панів — прихильників Жигимонта. Грамоту уложено на взір Витовтової грамоти 1401 р., але з різними відміннями. Жигимонт, приймаючи вел. князівство від Ягайла, признавав за ними і його наступниками зверхність над вел. князівством (*supremus principatus Lithuaniae*), обв'язував ся помагати йому, не жадаючи ніякої винагороди — виключаючи тільки виживленне для війська; за себе й своїх наступників прирікав, що ні за чєю намовою не буде хотіти коронувати ся против волі короля польського. Вел. князівство діставав він в тих границях, в яких володів ним Витовт, але відступав Польщі Подільську землю „з усіма містами, замками й округами“, вирікаючи ся за себе й за своїх наступників усяких претенсій до неї. Признавав також Польщі спірні волінські пограничні округи: Олесько, Ратно, Ветли, Лонатин²⁾. Натомість Волинь, хоч би її зайняли коронні війська, мала зістати ся в володінню Жигимонта до його живота. По смерті його вел. князівство з усіма землями мало відійти до короля й корони Польської, тільки Троцька земля зіставала ся в руках Жигимонтових синів. Одначе з того не випливала інкорпорація сих земель Короні — включала ся тільки дідичність в. князівської гідности. Про наступство на вел. князівстві говорить ся хоч принагідно, але зовсім вразно: наступники Жигимонта на вел. князівстві мають „вибирати ся обома сторонами“ (Поляками й Литвинами³⁾).

Князі й визначнійші папи литовські ручили за дотриманне сих умов. Осбною грамотою прилучав ся до них син Жигимонтів Михайло, чи Михайлушко, як його звали. Ягайло потвердив сі уклади грамотою (З/І 1433), де повторюючи умови висловлені в Жигимонтовій грамоті, спеціально обіцяв йому поміч на Свйттригайла⁴⁾.

1) Длугош IV с. 480 і далі, *Scr. rer. pruss.* III с. 498, *Cod. ep. saec.* XV т. II ч. 206, *Archiwum Sanguszków* I ч. 32, *Skarbiec* ч. 1627.

2) Додатково, осбною грамотою, Жигимонт признав права Польщі на Городно (грамота у Длугоша IV с. 486). Не бачу підстави для здогаду, що таких грамот про поодинокі спірні території було ще більше.

3) *Seu duci magno, per utramque partem pro tempore eligendo.*

4) Тексти грамоти Жигимонта і Михайла у Длугоша I. с., в *Suppl. ad hist. Russiae mon.* ч. 217, в *Codex ep. saec.* XV I ч. 81. З ори-

Таким чином Поляки зробили оден важний зривок — вимовили собі Поділе. Натомість зреалізувати свої претензії на Волинь вони не відважили ся¹⁾. Так само не відважили ся вони й скрутити карк політичній особисті вел. князівства Литовського: справу обсади великокнязівського трону не обговорено спеціально (очевидно — умисно), але мовчки признано, го й по Жигимонті вел. князівство може мати своїх великих князів²⁾. Тільки участь Корони в обсаді великокняжого стола забезпечувано тою постановою, що землі в. кн. Литовського по смерті Жигимонта вернуть ся до Корони. Але могла нри тим бути укрита думка, що може тоді удасть ся зробити те, що не удало ся по смерті Витовта — не обсаджувати в. князівського стола й обернути його землі в провінції корони³⁾.

Уважали потрібним зробити щось і для Русинів, аби ослабити їх нахил до Свптригайла. Королівські відпоручники, разом з тим актом унії, видали в імени Ягайла привилей для Русинів. Привилей сей, потверджуючи вільности дані Литвинам (католикам), заразом усі „надання, свободи, привілеїї і вигоди“, які надані були князям, шляхті й боярам литовським розтягав на Русинів чи властиво на „руських князів, бояр і шляхту руську“, що досі „як здавало ся — була виключена“ від попередніх надавъ. Русини можуть уживати рицарських гербів й клейнотів на взір литовсько-польських, і литовські роди можуть приймати Русинів до своїх гербів⁴⁾.

гіналу видані на ново у Барвінського, док. 1 і 2. Грамота Ягайла — Rzyszczewski Codex dupl. Pol. I ч. 175.

¹⁾ Навіть про вилученне Волини з комплексу земель в. кн. литовського й прилученне до Польщі по смерті Жигимонта не говорить ся виразно; але стилізація така, що в ній можна б добачати такий зміст.

²⁾ Левіцький в своїй остатній праці (Przymierze с. 293) здогадував ся, що спосіб вибора в. князя в будучности був описаний разом з сим актом в особній грамоті, але се зовсім неправдоподібно, і слова, на котрих своєю гадку Левіцький опирає, належать мб. до Городельського акту.

³⁾ Коцистанський в своїй недавній праці (с. 82 — 4) висловляє гіпотезу, що вага акту 1432 р. лежала в тім, що родину Жигимонта виключено на будуще від великокняжого престолу й забезпечено його самим Ягайловичам. Але в дійсности вага його лежала нік не в династичній, а в польській державній ідеї, в забезпеченню участі Корони в обсаді великокняжого престолу, що мала дійти ся через вибір, а не спадком. Кейстутівичі зрікають ся дідичних прав, але не тратять можливости бути вибраними. Ягайловичі можуть дістати ся на великокняжий престіл також тільки через вибір.

⁴⁾ Codex ep. saec. XV т. III с. 523. Про сей привилей див. прим. 33.

Одначе добродійства, признані сям привилеєм Русинам, були досить пеневні. Перед усім Ягайлові відпоручники хоч мали дуже широку повновласть від короля, видають сю грамогу за своїми підписями і печатками тільки тимчасово — до приложення королівської печати. З тим підривала ся правосильність сього привилею — вповні правосильним мав він, очевидно, стати по королівським потвердженню, чи привіщенню королівської печати. Далі, незалежно від сього застереження кидасть ся в очі, що в таким важнім актї, при направі великої національної кривди православній Русі, зовсім промовчано релігійну ріжницю: говорить ся тільки про ваціональности, тим часом як ті давпійші привилеї, що „як здавало ся виключала Русинів“ (се „здавало ся“ также може свос значінне мати!) і тепер мали дістати поправку в сїм новім привилею, як раз стояли на становищі не національним, а релігійним: не ваціональну, а релігійну ріжницю підносили. Се промовчанне, розуміть ся, може бути толковане так, що відпоручники, на чолї котрих стояв сам краківський біскуп Збігнєв Олесніцкый, хотіли можливо невинно представити сю дражливу для їх католицького сумління справу — обминали її релігійну сторону. Але може бути й так, що тут наданне давало ся так, аби не трудно було його потім признати неважним, або пізнішим толкованнем звести на ніщо (мовляв, мова тут іде про Русинів католиків, а не схизматиків). В звязку з тим може маги значінне й та обставина, що Ягайлового потвердження сеї грамоти не маємо: може він і дійсно не вважав потрібним її потверджувати. Та коли й так, то сього надання, видко, не було можна потім взяти назад: признану в нїм рівноправність Русинів з Литвинами повторив Жигимонт в своїм привилею шляхті в. кн. Литовського, виданім півтора року пізніше¹⁾, і тим самим сю справу запечатано, — хоч і Жигимонтів привилей повної рівноправности Русинам не давав. Навпаки, можна думати, що значінне його було в дійсности більше формальне ніж реальне, або й зовсім ілюзоричне: Русинам признавав він те, чого вони не були й перед тим позбавлені, а не давав того, в чім вони дійсно були покривджені в порівнянню з католицькою шляхтою — як у правах на уряді²⁾.

Підчас сих переговорів і дипломатичних актів польське правительство, не гаючи часу, заходило ся оружною рукою позабрати собі землі, на які розтягали ся його претензії. З проголошенням великим князем Жигимонта воно уважало перемирє з Свитригайлом неважним, всі умови з ним так само, і його самого — неправним

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. III с. 529.

²⁾ Див. в т. V с. 452—3.

М. Гресьневский, История, т. IV.

володарем земель в князівства. Був се софізм, але і все поступованне польського правительства против Свитригайла — ся організація конспірації против нього підчас перемиря, що признавало його вел. князем, було одним безправем і віроломством.

Насамперед, на вість про проголошенне Жигимонта в. князем, Ягайло забрав свої двірські полки¹⁾ й вислав їх на Олесько, аби відібрати від Свитригайла. Богдан Рогатинський боронив ся, але облогою змушено його піддати ся²⁾.

По сім першим, хоч і дрібнім успіху, Ягайло вислав нові полки в поміч олеській експедиції й виправив їх на Поділе — відібрати східне Поділе від Свитригайлового намістника Фелька князя несвизького, що виступає тут уже від р. 1431 й по словам неприхильного Длугоша „з поміж усіх князів Литви й Руси визначав ся великою відвагою й воєнною славою“. Уже зараз по перемирю 1431 р. польське правительство нарікало на нього, що він не віддав пограничних замків Голчедасва й Єлтушкова, відступлених Польщі трактом. Чи уступив ся він з них потім, не знаємо, бо пізніше про них не чуємо, але Длугош, оповідаючи про кампанію 1432 р., каже, що Федько з своїми Русинами і з помічними полками Волохів і Татар чинив напади на зайняті Поляками округи³⁾.

Сили Федька в дійсности одначе не були, видко, великі, і коли польське військо (десь в жовтні—падолисті 1432) рушило на східне Поділе, він не відважив ся виступити против нього, тільки нищив дрібною війною. Польське військо позабрало кілька замків в східнім Поділю, тоді Федько сам спалив свою резиденцію — Браслав, разом з замком, і Поляки зайняли й його. Але Федько тим часом дістав помочи від Татар і Волохів і підстеріг польське військо в дуже невідгідній, болотнистій і лісистій околиці Кошистерина, недалеко Морахви, де польське військо мало сю ріку переходити, вертаючи з під Браслава. 30 падолиста 1432 р. він ударив тут на нього, коли воно переходило гатями. Настало велике змішання, й польське військо трохи не погинуло до останку. Федькові ватаги кинули ся вже грабувати польський обоз. Але несподіваний прихід малого відділу, висланого на провяштованне, підбодрав Поляків і перестрашив Федько-

1) *Exercitum de curiensibus suis.*

2) Длугош IV с. 481, пор. 484—5.

3) Длугош IV с. 487. Левіцький (ор. с. с. 162) представляв собі справу сеї кампанії так, що польський похід був викликаний нападом Федька, а сей знову входив в плян падолистової кампанії Свитригайла. В дійсности польський похід на Поділе значно випередив сю кампанію і був вчинений Поляками *proprio motu*.

вих вояків, зайнятих грабованнем. Честь польського війська була втрачена. Поляки навіть представляли сю битву великою своєю поразкою, оповідали про великі тисячі побитих Татар, Волохів і Русинів, і на доказ привезли дванадцять ворожих корогів; але сі оповідання досить підозрілі. Навпаки, Федько доносив Свиртригайлови, що він побив Поляків і задав їм великі страти¹⁾.

У всякім разі, коли навіть битва скінчила ся з честю для Поляків, окрім гонору вони не здобули нічого: результати походу по сій битві пропали, й східне Поділля опанував Федько на ново²⁾.

Тим часом воевничий запал Поляків, разом з загальною депресією, викликаною у партизанів Свиртригайла проголошенням Жигимонта, зробили були вражіння на Волини. З грамоти Ягайла довідуємо ся, що коли він перебував у Львові, слідячи за кроками подільської експедиції, з кінцем жовтня (1432 р.) прибула до нього депутація князів і шляхти Луцької землі й заявила, що вони піддають ся королеви й короні Польській. Ягайло видав їм грамоту, де признавав різні благодати. Князям, шляхті й духовенству — латинському й православному, Німцям, Жидам і Вірменам надавав він ті самі права, якими користають ті верстви й народности в Польщі. Православні церкви не мали руйновати ся або змінити ся на латинські, православні всяких верств не мали бути приневолювані до латинства. Селяне звільняли ся від старостинських поборів (стацій). Спеціально прибуває король, що не відлучить ніколи Луцької землі від Польської корони ані кому чужому (alicui extraneo) не дасть у державу³⁾.

Ся остатня обіцянка піддає гадку — чи Ягайло, користаючи

¹⁾ Длугош IV с. 487—491, LEKUrб. VIII ч. 651, 661 (= Scr. reg. pruss. III 499), Skarbies ч. 1644. Реляцію Длугоша про Копистеринську битву з певним скептицизмом брали й інші дослідники, що ближше застановляли ся над сям епізодом: Молчановський ор. с. 367, Левіцький ор. с. с. 163.

²⁾ Що Федько зівстав ся паном східнього Поділля, а не стратив його, як думав Левіцький (с. 165), се виходить з усього. Федько представляв Копистеринську битву поразкою. Длугош мовчить про результати окупації. Поділля слідом (весною 1433 р.) бачимо в руках Федька. Левіцький бачить доказ утрати Федьком Поділля в тім, що Свиртригайло закликав Федька до себе до походу (LEKUrб. VIII ч. 662), але в сям скорше треба доказ, що його становище на Поділля було зовсім безпечне. Левіцький думав (ор. с. с. 201), що Федько вернув собі Браславщину весною 1433 р., але текст Длугоша (IV с. 515), на який він покликається, каже тільки, що Федько тоді держав Браслав.

³⁾ Codex eqist. заес. XV т. I ч. 82 (з пізнійшої досить лихой копії). Се надання очевидно має на гадці записка Густин. літ. під 1432 р. — див. прим. 33.

з такої привабливої нагоди, не задумував задержати Луцьку землю в своїх руках, хоч відпоручники його відступили права на Волинь Жигимонтови, і се мусіло бути королеви звісне¹⁾. Але справа ся вяснити ся не встигла: серйозного нахилу до Польщі в Луцькій землі не було ніякої, ні перед тим ні по тім. Дługosz оповідає навпаки, що по Луцькій війні 1431 р. тут проявило ся сильне роздраження на Поляків: палили й нищили костели й т. и. Луцька депутація була проявом тільки хвилевої депресії: під зверхністю Ягайла й Жигимонта Луцька земля зістала ся лише кілька місяців. Коли показало ся, що справа Свитригайла зовсім ще не програна, тодішній намістник луцький кн. Олександр Ніс, давній прихильник Свитригайла, прилучив ся знову до нього, десь в цвітні 1433 р.²⁾, і Волинь знову тримала ся Свитригайла³⁾.

Свитригайло сам ані хвилі не уважав своєї справи програною; його незвичайна енергія не зраджує йому й тепер. Утікши від наглого нападу Жигимонта до Полоцька, він висяє ся зараз лст до ливонського магістра й сповіщаючи його про катастрофу, zarazом заявляє, що числить ще на значну підпору в землях в. князівства, й просить бути готовим йому в поміч для боротьби з Жигимонтом. Іншим разом доносив він, що числить на поміч Татар і Волохів, що хан прислав йому 20.000 війська, а з Волощини сподіваєть ся він 50.000, і т. и. Се розумієть ся цифри побільшені — для захопоти Німців. Ливонський магістр і без того тримав ся вірно Свитригайла, але пруський крутив, хоча чи дочекати — хто в кінці візьме гору на Литві, Свитригайло чи Жигимонт, і вів зносини з обома⁴⁾.

В надолістї (1432 р.) Свитригайло розпочав окупацію відірваних Жигимонтом земель і закликав пруського магістра, аби разом

¹⁾ Левіцький в своїй першій праці (Powstanie s. 330) тушував сю справу, але в новійшій (Przymierze s. 295) признав, що тут виступає плин прилучення Волини Польщі. Одначе з того, що кн. Ніс, покинувши Свитригайла, виступає серед Жигимонтового двору на актї унії 20/I 1433 р. (як низше), виходило б, що Луцьк в тих місяцях в реальнім володінню Поляків мабуть не був. Вольф (Ród Gedymina s. 22), що правда, думає, що кн. Ніс був тоді без уряду, але його ввела в помилку хибна дата реляції в Skarbies ч. 1623.

²⁾ Вольф, як вище, здогадувавсь, що кн. Ніс відстав від Жигимонта тому, що він відібрав від нього Волинь, але сей здогад, як сказано, опираєть ся на хибній датї.

³⁾ Про перехід Луцької землі до Свитригайла див. листи у Карамзіна V пр. 264 (тогочасний німецький переклад в LEKUrkb. VIII ч. 681), Skarbies ч. 1661, також Дługosz IV с. 499.

⁴⁾ LEKUrkb. VIII ч. 624, 632, 636, 639, 646.

з тим ударив на Польщу. Початки походу були щасливі, й Свиртригайло під Впльном задумував злучити ся з ливонським військом для дальшої кампанії. Але перше ніж надійшло ливонське військо, під тоюж нещасливою для Свиртригайла Опмяною папав на нього Жлгмонт з польськими полками, і по завязтій битві, 9 грудня Свиртригайла побито, так що він з значними стратами знову мусів вернути ся до свого Полоцька¹⁾.

І ся неудача не ослабила завзятя ані Свиртригайла ані його союзників. Ливонський магістр вибрав ся сам на війну. Волохи мали урядити похід на Польщу. Рахували також на діверсію пруського магістра. Свиртригайло збирав коло себе великі сили, щоб злучити ся з ливонським військом для окупації Литви. Але сей скомбінований плян не удав ся: ливонське військо ударило не дїждавши ся Свиртригайла; той рупнив, не дїждавши ся головних сил татарських, і кампанія (січень — лютий 1433 р.) скінчила ся тільки на спустошенню Жлгмонтових земель²⁾.

Свиртригайло збирав ся слїдом поновити свій похід, але що обіцяне татарське військо не наспіло, відложив сей плян, тільки ливонські рицарі повторили грабівничий напад на Литву³⁾.

На весну закликвав Свиртригайла до великої кампанії на Польщу й Литву сам вел. магістр, що стратив нарешті надїю помирити ся через Жлгмонта з Польщею. На Зелені свята пляновано велику війну. Свиртригайло призначав сили Поділя й Волни до діверсії на Польщу, на котру мав ударити й вел. магістр, тим часом як магістр ливонський з Свиртригайлом мали зайняти ся Литвою. Але з кінцем лущького перемиря заатакували Поляки з чеськими гуситами Прусїю так, що з задуманого пруського походу на Польщу не вишло нічого. Мало се тільки той користний для Свиртригайла наслідок, що Поляки, зайняті сею війною, не могли помогти Жлгмонту против Свиртригайла й ливонських рицарів, що в липню рупнили на Литву разом з тверською номією.

Жлгмонт, полишений своїм силам, переважно обмежав ся тільки дрібною війною, і його проби відпору не були щасливі. Свиртригайло з союзниками страшно знищили Литву. Цїлий ряд городів в східній частині Жлгмонтових волостей опановані були Свиртригайлом. Як би

1) LEKUrkb. VIII ч. 642, 645, 646, 647, 649, Давн. рус.-лит. літоп. с. 50—1, псковські — Пол. собр. лѣт. IV с. 206, V с. 27, Тверськ. с. 489, Длугош IV с. 491—2 (сильно побільшено).

2) LEKUrkb. VIII ч. 650, 657, 661, 662, 663, Давн. русько-лит. літоп. с. 51, Cod. ep. saec. XV т. III дод. 18.

3) LEKUrkb. VIII ч. 661 (с. 392—3, пор. 404), 664, 667, 669, 673.

не пошість в людях і конях в союзних військах, Жигимонта може удало ся б зовсім знищити, тим більше, що серед литовських бояр, як доносили Німцям, знову зазначив ся дуже небезпечний для Жигимонта рух. Але пошість чи брак поживи змусили союзників перервати війну, а слідом Поляки, змусивши пруських рицарів до перемиря, прислали поміч Жигимонту, й він кінець кінцем коли не в цілости, то бодай в части вернув собі утрачене (про сей його похід маємо лише побіжну звістку).

Свитригайло потім зимою знову вислав свої полки на Лтву, але вони тільки попустошили землю. Таким чином й ся кампанія, найщасливіша ще для Свитригайла, не привела до ніяких важніших результатів ¹⁾.

Війна, що разом з тим вела ся на Україні, також не довела до ніяких важніших результатів. Вихідною точкою війни тут, здасть ся, був перехід до Луцька настягало ся пребагато Русинів. Звідти українські ватаги напали на землі Польської корони. Длугош згадує про їх походи в Холмську землю, котру одначе щасливо боронив звісний уже нам Грицько Кердеевич і зробив сим нападам кінець побивши самого Носа на чолі одної такої експедиції ²⁾. В другий бік повстання ширило ся на північ: Русини по части попустошили, по части опанували Берестейщину, Чорну Русь, околиці Слуцька й Клевська. Одначе само Бересте польському війську, надісланому Ягайлом, удало ся виратувати ³⁾.

¹⁾ ЛЕКУгкв. VIII ч: 677, 681, 685, 693, 701, 703, 724, 797. Лист Свитригайла з оригіналу у Карамзіна V пр. 254. Давн. рус. лит. літоп. с. 51—2. Псковська в Пол. соб. лѣт. IV с. 207. Длугош IV с. 519—20.

²⁾ Длугош с. 499. З сим епізодом досить правдоподібно звязуєть ся реляція якогось польського старости (мабуть Кердеевича) про погоню за Носом (звісна тільки з польського перекладу Пшездзецкого, друкованого в старій польській газеті *Gazeta Codzienna*, 1854, а недавно передрукованого Радзімінским *Monografia xx. Sanguszków* I с. 81; згаданий тут кн. Казимир може й не помилка, як думав Вольф, а кн. Казимир белзький, з мазовецької династії). Взята при тім в неволю кн. Гуркова обіцяла намовити свого свата кн. Носа до служби королеви, а Луцьк до підданства.

³⁾ Длугош IV с. 499 і 520—1, лист Жигимонта до Ягайла з 25/IX 1433 у Голембіовського *Dzieje pap. Władysława Jagiełły* I с. 551 (лихо виданий), пор. *Skarbiec* ч. 1661. Сей лист Жигимонта має в собі деякі неясности, і їх не можна розв'язати, не маючи перед очима певнішого тексту. Питання головно в тім, чи вихідною точкою повстання на півночі був також Луцьк, чи Слуцьк — з теперішнього тексту годі вгадати на певно. Невпевна звістка про напад Носа і побі-

На Поділю Федько кн. несвизький з Татарами вів далі пограничну війну з Поляками, без значніших результатів; голоснішим епізодом було, що він захопив в неволю несподіваним нападом самого камінецького старосту Фридриха (Теодорика) Буцацького. Але сили Федька були ослаблені: страчена була для нього поміч з Волощини, бо оден з молдавських господарів Іля, вигнавши свого брата, зложив літом 1433 р. присягу на вірність Польщі. Татари також були досить непевними союзниками: Длугош оповідає, що пообіцявши Свитригайлови поміч, вони натомість попустили землю Київську та Чернігівську й від Дніпра вернули ся назад¹⁾.

Кінець 1433 р. привів з собою згоду Польщі з Прусією, уложену на 12 літ. Вона мала обіймати також Литву й Свитригайла, але так само як і попереднє перемир'я, не була в дійсности переведена в литовських відносинах. Ливонські рицарі її не прийняли й зістали ся союзниками Свитригайла, а й в. магістр пруський, згодившись на неї під натиском обставин, не залишав обіцянок своєї помочи Свитригайлу: до такої помочи заохочував маістра по давньому цісар²⁾. Отже в дійсности згода та нічого не змінила, бо реальної помочи пруські рицарі Свитригайлови й перед тим не давали. Ріжниця була тільки та, що Польща, полагодивши відпосни з Прусією, могла звернути свої сили на Свитригайла; але й на се не заносило ся.

На початку 1434 р. прибув на Литву Ягайло; Длугош каже, що просив його приїхати Жигимонт, бо сподівав ся, що така гостина Ягайла піднесе його значінне в очах людности³⁾. Він ще раз, власною особою, потвердив Жигимонта на вел. князівстві, а той за те ще раз (в лютім 1434 р.) мусів відновити акт унії 1432 р., відновлений уже раз на початку 1433 р.⁴⁾. Заразом — очевидно за згодою Жигимонта, Ягайло вислав до Свитригайла запросини на зїзд, аби

ду над Поляками під Самбором у Коцебу, за ним у Вольфа Ród с. 22. Що до Холмщини, то Левіцький представляє собі Кердеевича якимсь спеціальним Grenzverweser-ом супроти Носа (ор. с. с. 186), але без всякої підстави. Кердеевич в ролі старости тільки боронив собі звичайним способом своєї землі від волинських нападів.

¹⁾ Длугош IV с. 520. Присяжні грамоти волоського господаря — Матеріали для історії Росії, Польши и Молдавіи Уляницького ч. 29—30, Codex ep. saec. XV т. II ч. 216, пор. Длугош IV 513—4.

²⁾ LEKUrkb. VIII ч. 781, 797, 828.

³⁾ Длугош IV с. 521—2.

⁴⁾ Сї подвєрдження, інтересні тільки підписами сьвідків (зміст повторюють вони незмінно з акту 1432 р.), видані недавно у Барвінського, док. 3 і 4. Грамота Ягайла з 1434 р. — Ryszczewski Codex d Pol. I ч. 176.

уложити з ним згоду від Польщі й Жигимонта. З запросин сих нічого не вийшло, бо Свитригайло збув їх відповідю, що без згоди союзників не може до таких переговорів приступити. Але вони характеристичні, бо показують, що й польсько-литовським кругам ся безконечна війна з Свитригайлом встигла наскучити¹⁾.

Слідом умер старий Ягайло, перестудивши ся в Медиці, в лісі, де засидів ся слухаючи соловейка. Безкороліве зайняло всі уваги в Польщі, відвернувши їх зовсім від Свитригайла.

Се було дуже на руку Свитригайлу, але сеї ситуації використати йому не вдало ся. Похід на Литву, розпочатий ним з кінцем літа 1434 р., спільно з ливонськими рицарями, зійшов ні на що. Русько-литовський літописець каже, що перешкодили йому великі дощі, але ще скорше — спинили Свитригайла вісти про вагання серед самих його прихильників та змусили його залишити на разі кампанію в Литві²⁾.

Коли в польських кругах ми могли помітити з початком сього року прояви змудження з сеї безконечної війни, то тепер приходять ся сконстатувати утомленне від сих безплідних напружень і серед Свитригайлових прихильників — руських княжат і панів. В рижних місцях української й білоруської території прокидала ся охота покінчити з сею війною й кинути Свитригайла.

Уже на початку вересня 1434 р., підчас Свитригайлового походу, доносив ливонський агент, що йому казали на дворі Жигимонта: Олександр Ніс піддав Жигимонтові Луцьк, вислав до нього підданську грамоту через якогось монаха, і Жигимонт виправив туди Гаштовта, щоб Луцьку землю на себе відібрати. Так само мав звернути ся до Жигимонта й Київ, і Жигимонт вислав туди кн. Олександра Володимирича, київського княжича, аби Київ перейняти на себе. Але в Києві Свитригайло упередив його: день скорше прибув туди його прихильник Івашко Монивидович і задержав Київ³⁾. На дворі

¹⁾ LEKUrkb. VIII ч. 789 (на жаль, тільки регеста). Подібні поголоски про замір Ягайла завести компроміс між Жигимонтом і Свитригайлом ходили ще зараз про проголошення Жигимонта — Skarbiec ч. 1629; але на сей раз ми маємо документ.

²⁾ LEKUrkb. VIII ч. 781, 816, 849, 854, 855, 856, Skarbiec ч. 1686, Давн. русько-лит. літоп. с. 52.

³⁾ З весни 1434 р. маємо листи Свитригайла, де він пише про заміри Поляків забрати у нього Луцьк і Кременець і про успіхи Федька на Поділю — Skarbiec ч. 1684 і 1686. Про зраду в Луцьку й Києві — лист Ганса Вальга з 6/IX 1434 р., LEKUrkb. VIII ч. 855 (с. 501). Вальг обережно додає до сих новинок: was nu an dessen dingem al woeres ist, das kan ich nicht gesagen. Звістку про Київ не маємо нічим

Жигимонта сподівали ся, що Івашко не утримаєть ся супроти того неприхильного Свитригайлови настрою в Києві — так та неохота до Свитригайла мала бути сильна. Але в дійсности Київ зівстав ся при Свитригайлі; Жигимонтові прихильники, видко, помиляли ся що до сили того київського руху. За те Луцьк на якийсь час зівстав ся при Жигимонті.

Сей же перехід Носа, очевидно, відізвав ся ще на иншим визначнім прихильнику Свитригайла — Федьку кн. несвизькім, що ще весною 1434 р. щасливо вів дрібну війну з Поляками на Поділю. Окрім східнього Поділя він тримав Кременецький новіт на Волини, і от більше менше разом з переходом Носа з Луцьком до Жигимонта, Федько піддає Кременець Полякам. Довідавши ся про се, Свитригайло казав його взяти, й Федькови, як він каже в своїй грамоті, грозила смерть разом з його родиною. Але його визволили з неволі сусідні польські старости — староста руський Вінц. Шамотульський і камінецький Мих. Бучацький. Увільнений Федько 14/IX. 1434 записав королеви й короні Польській свої держави — Поділе й Кременеччину, з тою умовою, що сі землі зівстануть ся й далі в його державі. Запись Поділя не мала реального значіння, бо його завчасу зайняли відноручники Свитригайла, — аж в 1435 р., як оповідає Длугош, захопив Браслав для Поляків їх союзник воевода волоський. Кременеччину ж Поляки опанували зараз по зраді Федька¹⁾.

Всі сі польсько-литовські здобутки не були тривкі. Весною 1436 р. Свитригайло писав уже, що Луцьк, Кременець і майже вся Подільська земля знову в його власти, і він посадив на місце Федька Івашка Монивидовича²⁾. Факти сі головню цікаві як симптоми.

Кілька місяців пізнійше викрила ся зрада в Смоленську. Провідником конспірації мав бути митр. Герасим, що завдячав своє становище Свитригайлу. Він приготував був уже передачу Смоленська Жигимонтові, але в остатній хвилі намісник смоленський викрив зраду. Герасима увязнено, а кілька місяців пізнійше спалено на стосі за наказом Свитригайла³⁾.

проверити. Але в тій формі, що там готовила ся зрада, але Свитригайло запобіг їй, нема в сій звістці нічого неправдоподібного. Звістка про Луцьк оповіджена з великими деталями, й підтверджуєть ся згаданим донесенням Свитригайла, що Луцьк вернув ся до нього — Golebiowski Dzieje Polski za Jagiellę II с. 37.

¹⁾ Про сей епізод див. прим. 34.

²⁾ Про Кременець і „майже всю Подільську землю“ (очевидно, треба розуміти східне Поділе) як свої волости пише Свитригайло 1/IV 1436 — Skarbiec ч. 1733.

³⁾ Про сю конспірацію читаємо в листах Свитригайла — Raczynski Kodeks dypl. Litwy с. 364 і 367. Про спаленне м. Герасима Давн.

Ся хиткість прихильників, сі конспірації й зради показували Свитригайлови виразно, що довше протягати боротьбу не можна ¹⁾. Треба було або повалити противника одним ударом, або самому йти на капітуляцію. Свитригайло порозумів се й напружив усі свої сили до остаточної боротьби. З своїм вірним союзником, ливонським магистром він уложив спільний похід на Литву на липень 1435 р. Стягнув кого міг з своїх земель і поміч від Татар. Цісаря й вел. магістра просив ударити на Польщу, аби звідти не було Жигимонтові помочи.

Але цісар, хоч обіцяв, та здурений Поляками дав протягнути час в переговорах. Без нього й в. магістр пруський, хоч як хотів, не відважив ся розірвати угоду та напад на Польщу, і тільки своєю оружною маніфестацією на границі змусив Поляків здержати ся від висилки більших помочей на Литву. Але все таки Жигимонту була післана з Польщі значна поміч (оден сучасний польський кореспондент рахує її на 12.000), і Жигимонт з нею виступив против Свитригайла, що злучивши ся з ливонським військом коло Браслава литовського, впав в землі завилейські ²⁾.

Не далеко Вилькомира, коло р. Святої зійшли ся ворожі війська, в позиції дуже не вигідній для Свитригайла. Свитригайло постановив перенести табор назад під Вилькомир, але підчас переходу польсько-литовське військо Жигимонта ударило на нього і в короткій битві, 1 вересня 1435 р. страшно знищило його. Майже ціле ливонське військо пропало; з Свитригайлових русько-литовських полків літописець числить самих князів взятих у неволю 42, і багато побитих.

русько-лит. літоп. с. 52, псковські в Пол. собр. лѣт. IV с. 209 (тут похибка, що змінює зміст) і V с. 28 (тут добре).

¹⁾ Левіцький (Powstanie с. 240 і далі) пробував звязати всі сі вагання в одну велику конспірацію, що обіймала „як здаєть ся всю західню Русь“; її мотивом мало бути змаганне до церковної унії, а проводирем м. Герасим, котрого д. Левіцький пропонував при тій нагоді на канонізацію яко першого мученика церковної унії. Все се одначе зовсім фантастично. Припускати, що київські пани, Федько, Ніс і Герасим були учасниками одної конспірації, на сам перед трудно через хронологічну різницю. Не вже ж по тім, як Федько й Ніс відкрили свої карти вже в серпні, Герасим ще пів року тягнув свої переговори (сі переговори й розпочаті мабуть були пізнійше). По друге, не однакова у них політична тактика: Федько піддаєть ся Польщі, Ніс і Герасим тагнуть до Литви. Що до уніонного мотиву — то се чиста фантазія, для якої бракує всякої підстави, хоч би тому що сам Свитригайло був прихильником церковної унії, і зовсім яе за унію спалив Герасима.

²⁾ LEKUrkb. VIII ч. 906, 936, 969, 970, 976, 983, 1006, Codex ep. vaes. XV т. III дод. 24, 27, 29, 32.

Свитригайло ледво втік у свій Полоцьк¹⁾. Се був рішучий удар Свитригайлу, рішучий триумф його ворогів. По всій Польщі дзвонили в дзвони, сьвітали *Te Deum!* Навіть нинішні польські історпки попадають в ту ж триумфальну ноту, оповідаючи про сю перемогу. Русь розбито, справу унії уратовано — вона могла тепер дозрівати даліше, щоб дозрівши — тягаром своїх здобутків задавити саму Польщу.

Жигимонт по сій перемозі почув себе вповні паном ситуації. Справу з Свитригайлом уважав він покінченою. Настав час звернути фронт в другий бік — против польських інкорпораційних апетитів, против яких він задалегідь, ще від самих початків свого панування пильнував зміцнити свою позицію. Потрібні були союзники против Польщі, і тому Жигимонт не хотів іти з Поляками на Лівонію по вилькомирській перемозі. Як Витовт під Грінвальдом, так і Жигимонт, що взагалі силував ся йти слідами свого славного брата, хотів собі зберігти в лицарях союзника для обрахунку з Поляками, що тепер виходив на чергу.

Замість походу на Німців, вислав він сина з військом забрати руські землі Свитригайла. Але тут так гладко не пішло. Тільки Смоленськ, приготований недавню конспірацію, піддав ся Жигимонтові, натомість Полочане й Витебляне не піддали ся й побідно витримали облогу литовських військ. Сам Свитригайло також не думав капітулювати й стягав недобитків своїх прихильників, та татарську поміч. Відсидівши ся в Витебську від литовського війська, він з кінцем року подав ся на полудень, як казали Німцям — аби стягнути Татар та за їх помічю вернути собі Смоленськ і оборонити інші руські землі²⁾.

Під весну, дійсно, бачимо Свитригайла в Київі. На Україні справді треба було його присутності. Там рознесла ся була чутка, що Свитригайла нема вже на сьвіті, й як він сам каже, се було причиною, що намістник сіверський був піддав ся — кому, не знаємо, Жигимонту чи Москві. Але коли Свитригайло з'явив ся тут, сіверські городи вернули ся до нього. З татарською помічю рушив він на Поділе й вернув собі Браславщину. Волинь — земля Луцька

¹⁾ Про саму битву — Давн. руськ.-лит. літоп. с. 52—3, псковські в Пол. собр. лѣт, IV' с. 209—210 і V' с. 28, Длугош IV' с. 562—5, LEKUrkb. VIII ч. 985, 986 і 994.

²⁾ Давн. рус.-лит. літоп. с. 53, LEKUrkb. VIII ч. 979, 981, 998, IX ч. 2.

й Кременіеччина також вернули ся до нього. І цвітіння він писав до вел. магістра, що вернув собі вже всі руські землі, з вїймком Смоленська, до котрого думав тепер забрати ся. Він плянував похід і на Литву з Татарами, та просив вел. магістра ударити разом на Польщу. Але рицарі — й пруські, й навіть ливонські, уложивши під натиском обставин угоду з Польщею (31/XII 1435) і пообіцявши в ній розірвати з Свитригайлом, не відважали ся вже нарушити сеї умови й мовчаннем збували Свитригайлові листи¹⁾.

Літо принесло новий, ще тяжший удар, ніж ся утрата німецьких союзників: Полочане й Витебляне піддали ся Жигімонту, „не чуя собі помочи ни откоде“²⁾. Вся Біла Русь отже була страчена. Се було особливо тяжко: і з становнича литовської державної традиції і для Свитригайлових рахунків. На українські землі, хоч як вони були великі, в Литві все дивили ся як на провінції анектовані, властивою ж державою були землі литовські й білоруські. Тепер і ті й сі були для Свитригайла страчені. Тому то русько-литовській літописець, записавши підданне Полоцька й Витебська, додас: „и нача князь великий Жедимонтъ княжити на великом княженіи на Литовськомъ и на Рускомъ“ — з Свитригайлом літописець від сього часу не рахуєть ся. Та й сильнішої опори українські землі не могли Свитригайлови дати: ми знаємо, що він операв ся на князівсько-папську верству, тим часом на Подніпровю, так само і в Браสลівщині ся верства була дуже слабка, а Волинь займала тепер досить непевне становище супроти Свитригайла.

По кількох літах боротьби Свитригайлу приходило ся думати про покору. Але старий дипломат все ще шукав якоїсь штурку. Союз Польщі з Жигімонтом знищив його — сеї союз задумав він доконче розлучити. Притягнути до себе Жигімон а не було надії; значить приходило ся пошукати ласки у Поляків, хоч би ціною крайніх уступок.

Поляки, як ми знаємо, захоочували Свитригайла до компромісу на початку 1434 р. Потім чуємо про якусь пропозицію переговорів від них на початку 1436 р. Та тут — з весною 1436 р. починають нас полишати джерела, перед тим розмірно багаті, так що ми тільки в деякій часті можемо слідити за політикою Свитригайла. При кінці падолиста він писав вел. магістру, що недавно уложив

¹⁾ Skarbięc ч. 1731, 1732, 1733, LEKUrkb. IX ч. 39. Давн. русько-лит. літоп. с. 53. З Луцька маємо лист Свитригайла з падолиста 1436 р. — Skarbięc ч. 1739.

²⁾ Давн. рус.-літоп. I с.

перемире з Поляками, як той йому радив, — до дня св. Миколая (9 мая?). По тім, як оповідає Длугош, він цілу весну й літо бомбардував своїми посольствами кор. Володислава, стараючи ся прихилити його до повного помирення й союзу. Але Жигимонт дуже жалкував і нарікав на сі зносини Поляків з Свитригайлом та уложене з ним перемирє й рішучо противив ся всяким компромісам з ним. Тому польське правительство дуже здержливо приймало всі сі залицяння Свитригайла. Тоді Свитригайло сам 13 серпня явив ся в Кракові, з великими дарунками королеви й його сенаторам. Але дарунки не помогли, й Свитригайлу пообіцяли тільки, що на зїзді польських станів в Серадзі, в жовтні, візмуть його справу під розвагу¹⁾.

Відповідь ся обіцувала так мало, що Свитригайло махнув рукою на польське правительство й звернув ся до панів з українських земель Польської корони і з ними уложив сепаратну умову.

Щоб порозуміти сей факт, що так противить ся сучасній ідеї держави, мусимо сказати де що про становище сього українсько-польського панства. Галичина, хоч прилучена до Польщі ще 1387 р., аж до 1434 р. не була зрівняна з иньшими польськими провінціями. Її устрій і адміністрація відріжняли ся від иньших польських провінцій, маючи деякі останки з руських часів, а що найважлиїше — її шляхта була обтяжена спеціальними податками й обовязками, яких не знала шляхта иньших польських земель²⁾. Се звязувало місцеву шляхту, без ріжницї її національности — польську й українську, певними спільними інтересами й веліло їй, так само без ріжницї, добивати ся повного зрівняння з иньшими польськими провінціями. З нею солідарно тримала ся також і шляхта Белзької землі, хоч та належала до мазовецьких князів, а з окупацією Поділя 1430 р. прибув союзник також і в шляхті подільській. Не давно видана конфедерація руської шляхти 1436 р. кидає світло на сей шляхотський союз всіх українських земель Польської корони: в нїм беруть участь магнати й шляхта земель Львівської, Галицької, Перемиської, Сяницької, Холмської, Белзької й Подільської, грозячи знищенням майна кождому шляхтичови або урядникови, котрий би не піддав ся постановам сеї конфедерації, а в иньшій, пізнійшій грамоті (1438 р.) заповідає навіть боротьбу королеви, як би він мав спротивити ся її постановам³⁾.

Вихідним мотивом для сеї організації була справа зрівняння шляхти руських земель з польською. Таке зрівнянне заповідав уже

1) Skarbiec ч. 1730 і 1739, Длугош IV с. 579—80.

2) Див. т. V гл. II.

3) Codex saec. XV т. II ч. 250, т. III дод. 39.

Єдлинський привилей Ягайла з 1430 р.: він задержав до смерти Ягайла тільки віссяну данину в землях „руських“ (галицьких) і подільських, а зрештою зрівнював сі землі з иньшими польськими, і се було повторене потім краківським привилеем 1433 р. На практиці одначе се зрівнянне не було мабуть вповні переведене, бо коли по смерти Ягайла його син Володислав оголосив повне зрівнянне Руси й Поділя з иньшими провінціями, се, як оповідає Длугош, викликало сильне незадоволення в польських кругах, хоч з формального боку се був тільки наслідок, що сам собою впливав з Ягайлових грамот. У всякім разі в р. 1434, з запанованнем Володислава, проголошено було повне зрівнянне Галицької Руси й Поділя з иньшими провінціями; тут переводить ся тепер польська адміністраційна й судова схема — се було закінченнем інкорпорації сих земель Польщі¹⁾.

Переведенне в жите сього зрівняння, зреформованне українських земель в дусі польської шляхетської свободи, оборона здобутих прав, поставлена метою конфедерації 1436 р. — були тільки одною стороною в змаганнях шляхотського союзу. Другою був, щоб так сказати — шляхотський імперіалізм. Галицька Русь була першою стациєю в поході польської шляхти на українські землі; тут утворили ся перші кадри нової польської магнатерії, й сі успіхи тільки розпалили її охоту до дальших здобутків. Поділе було здобуте галицькими панами, против наказу, хоч і не против волі польського правительства. Се удало ся, й завистне око галицьких панів звертаеть ся до иньшої сусідньої землі, на котру заявило претензії польське правительство, але не відважило ся зреалізувати — до Волини.

Претензії на Волинь були піднесені зараз по смерти Витовта, а як я вище підносив, грамота Ягайла Лучанам 1432 р. будить підозріння, що польське правительство й потім мало гадку забрати Волинь. Але мотив обережности супроти унії взяв гору, й польське правительство відложило сю справу до лінших часів. Се не задоводило русько-польських конквістадорів, і обставини, в яких опинив ся Свитригайло в 1436 р., давали їм охоту використати їх для окупації Волини. Правда, у Свитригайла, як казав Посильге, були ще й незалежно від того приятелі між українсько-польським панством. Але що переговори галицьких панів з Свитригайлом стали ся не на ґрунті якихось особистих симпатий, а власне таких окупаційних апетитів, в тім трудно мати які небудь певности, маючи перед очима умову галицької шляхти з Свитригайлом.

На жаль, ніяких подробиць сих цікавих переговорів ми не маємо—

¹⁾ Див. т. V с. 86—8.

саму тільки умову¹⁾. З неї бачимо, що по своїй невдалій візиті до Кракова Свитригайло розпочав переговори з галицькими панами, і між ними в перших днях вересня (1436) прийшло до такої умови:

Між Свитригайлом й панами з Галицької Русі й Поділя уставляється союз против усіх ворогів, аж до повнолітності короля. Свитригайло має папам помагати „вірними радами й помічу“, а вони йому. Свитригайло віддає Полякам Луцьк з повітами²⁾, а галицькі пани мають на серадзькім зїзді вистарати ся йому від короля за плату за Луцьк иньшими маєтностями. Наколи ж би на тїм зїзді не вдало ся виторгувати нічого для Свитригайла, в такім разї відпоручники Свитригайла й панів самі мають щось постановити в справі тої заплати йому. По смерті Свитригайла всі його володіння мають перейти до Корони, і в сїм напрямі мав він обовязати своїх намісників. Що до Київщини, бояре Свитригайла, які були при нїм, тут же зложили таку грамоту: обіцяли бути помічними й прихильними королеви й панам його, а спеціально панам з Русі, і по смерті Свитригайла тримати ся тільки короля³⁾. Можливо, що теж було зроблене й для Браславщини, тільки сеї грамоти ми не маємо.

Значінне сеї умови ясне: за відступленне Польщі Волини галицькі пани забезпечали Свитригайлу володінне пншими землями — Київщиною, Браславщиною, Сїверщиною, й обіцяли йому за себе й за короля поміч против Жигимонта. Инакше сказавши — Свитригайло ставив їм жаданне, аби змусили короля розірвати союз з Жигимонтом. Се, очевидно, було його головне жаданне, а наскільки щиро при тїм заміряв він передати Луцьк Полякам, се вже иньша справа. Правда, полки галицькі й мазовецькі (се очевидна вказівка на участь в сїй справі також панів бельзьких), прилучивши ся до війська Свитригайла, були впущені ним в Луцьку землю. Але се ще щирости Свитригайлового заміру не доводить: в тїй хвилі для Свитригайлового престижа ся польська залога була дуже корпсетна, а більшого не питаймо.

Справді, здається ся, се инське військо — властиво вість про його прихід зробила Свитригайлови дійсну прислугу. Щдчас його подорожі в Польщу Жигимонт задумав зробити з Свитригайлом кїнець. Правдоподібно, сим хотїв він запобігти можливому компромісу з Свитригайлом. Як довідуємо ся з Свитригайлового листу до вел. магістра, вислав Жигимонт разом два війська на Свитригайлові во-

1) Codex saec XV т. I ч. 250, т. III дод. 39.

2) Ся точка про віддане Луцька тільки implicite містить ся в сїй умові; може була ще иньша грамота, яка говорила виразнійше про се.

3) Ibid. ч. 92.

лості: одно на Луцьк, друге на Київ. Перше, прийшовши під Луцьк пішло на приступ, хочаби спалити місто, але Свитригайлова залог їх відбила. Потім прийшла звістка, що Свитригайло „уложив сою з королем“ — не знати, чи значило се звістку про ту Свитригайлову угоду з панами, чи про вислане ними військо, — скорше можливе остатнє. Тоді Жгімонтові вояки кинули облогу й пустилися швиденько назад. До Києва же встиг надтигнути Юрша, тодішній київський воєвода, що був з Свитригайлом у Львові. Получивши ся з Татарами, що прийшли в поміч, він задав битву Жгімонтовому війську, побив його сильно, і тим ся кампанія скінчила ся. Діяло ся се в середніх днях вересня¹⁾.

Тим часом галицьким панам на ссрадським зїзді, видно, не вдало ся перевести своїх плянів. Длугош каже, що дебати над сею справою були дуже завязті. Галицькі пани вказували на те, що се справа вже зроблена і не може бути змінена: Свитригайло уже не редав луцький замок відпоручникам панів — старості руському Шамотульському й Яну з Сєнна старості олеському. Дійсно, в актах Свитригайлових і його союзників сї пани звуть ся навіть луцькими старостами, то оден то другий, хоч в дійсности Луцька земля зіставала ся в володінню Свитригайла, й ті пани були властиво тільки комісарами галицької шляхти. Але з протівного боку вказувано на обовязки прийняті на себе супроти Жгімонта, на його рішучу оностіцію всяким компромісам з Свитригайлом і домагання, аби Луцьк передано йому, Жгімонтові, відповідно до трактату 1432 р.

Очевидно, серед польських панів були два напрями. Один змагал до як вайскоршого прилучення українських земель до Польщі. Другий за ліпше вважав пильнувати унії й сею дорогою зближати по волі ін корпорацію цілого вел. князівства Литовського. Зрештою такі два напрями були взагалі в польській політиці, від самого початку майже й часом перехрещували ся з собою. Перевагу в Сєрадзі взяв, очевидно, другий погляд, хоч ми й не знаємо ближше постанов сього зїзда. Длугош каже, що з Сєрадзи вислано послів до Жгімонта аби конче помирити його з Свитригайлом і намовити його на те, аби згодив ся, щоб Свитригайлу дати якусь винагороду в коронних землях²⁾. Се все оповіджене дуже коротко й не ясно; очевидно тільки що правительство не хотіло розривати з Жгімонтом, як бажав собі Свитригайло й галицькі пани. Але як воно хотіло обернути компромі з Свитригайлом і справу його земель, се не ясно.

1) Реляція Свитригайла в LEKUrkb. VIII ч. 227.

2) Длугош IV с. 580—1.

Супроти рішучої опозиції Жигимонта, вислані з серадзького візду польські послы вкінці вирікли ся зовсім Свитригайла й задовили ся тільки скріпленням унії: Жигимонт potwierдив ще раз акт 1432 р., додавши нові гарантії на те, що по його смерті всі землі перейдуть до короля, з внімком Троцької волости його сина. Натомість польські послы обовязали ся перервати всякі відносини між Свитригайлом і Польщею. Всі Поляки, які були в Луцькій землі або взагалі в службі Свитригайла, мали бути відкликані й виведені звідти до 25 січня, й потім нікому не вільно буде чи з Польщі чи з Мазовша іти до Свитригайла, везти до нього припаси, зброю й т. и., під страхом кари ¹⁾.

Таким чином польське правительство вповні вирікало ся Свитригайла, хоч і не обіцяло Жигимонтові активної помочи против нього. Се була, щоб так сказати, офіціальна польська політика. Але в дійсности ті обіцянки не були сповнені: відносини галицької шляхти з Свитригайлом не були розірвані. Одного з її комісарів Яна з Сенна бачимо ми при боці Свитригайла в лютім 1438 р., з титулом луцького старости; в акті конфедерації галицької шляхти з жовтня 1438 р. на чолі її стоїть Шамотульський генеральний староста руський, з титулом луцького старости. Сама конфедерація, завязана „для загального добра земель руських і подільських“, хоч в акті говорить тільки про збпранне й шафование королівськими доходами, могла в дійсности стояти в звязку з окупаційними плянами шляхти: не дурно ж вона маніфестувала ся титулом луцького старости для Шамотульського. В звязку з сим могла стояти й нова подорож Свитригайла в Галичину з кінцем року: звідти, з Перемишля вислав він свого агента до Прусії ²⁾.

Жигимонт тим часом, як оповідає Длугош, майже на кождий візд польських станів прислав свої скарги й парікання на те, що умову про передачу йому Луцька не додержано: держать Луцьк далі в імени Корони згадані старости — Шамотульський і Сененський. Длугош додає, що значна частина польських сенаторів не могла рішити ся на передачу Луцька, і тим дає розуміти, що гадки в сій сираві були поділені, і що польське правительство, зробивши формальну уступку Жигимонту, все ще не рішало ся вирікти ся плянів прилучення Волини. На нові домагання Жигимонта поручено було

¹⁾ Codex epist. saec. XV т. I ч. 93, пор. 90 (з оригіналів у Барвінського док. 5 і 6). Ryszczewski Codex dipl. Pol. I ч. 177.

²⁾ Акти Зап. Росції I ч. 36, Codex saec. XV т. II ч. 250, Kotzebue Switrigail ч. 139 (переста, з датою 6/XII 1438), звідти Skarbiec ч. 1758.

тим волинським комісарам (десь в осени 1438 р., як виглядало б з Длугошевого оповідання), аби з певними застереженнями передали Жигимонтови Луцьк. Але поручення се не було сповнене. Аж самі луцькі бояри, бачучи безвихідне становище Свитригайла й поставлені перед альтернативою — вибрати між підданством Короні або вел. князівству, прихилили ся до сього остатнього. В січні 1439 р., — писав Жигимонт до пруського магістра, — „Луцьк, що Поляки були забрали против своїх записей і присяг та при собі задержали (!), піддав ся нам сам, і Лучане зажадали, аби ми їм прислали свого намісника, і ми їм зараз післали“¹⁾.

Се був остатній удар Свитригайлу — по шім він уже не встав. Всякі звістки про нього уривають ся, й пізнійша легенда про нього оповідає, що він сім літ нас вівці на Волощині, поки не дістав назад Луцька²⁾.

Судячи з того, що в момент смерти Жигимонта ми не бачимо в руках Свитригайла ніяких волостей в в. кн. Литовським, треба припускати, як то й роблять звичайно, що Жигимонт по переході Луцька до нього, вибив Свитригайла геть зовсім з земель вел. князівства Литовського. Се й зрозуміло — Свитригайло був зовсім обезсплений, і навіть галицька шляхта не мала причини ним опікувати ся, коли втік від неї предмет її бажань — Волинь. Він дістав одначе „винагородження в коронних землях“, про яке пактовано ще 1437 р.: йому дано в державу деякі маєтності в Галичині, що й зіставали ся за ним аж до кінця його життя³⁾.

¹⁾ Длугош IV с. 601—2. LEKUrkb. VIII ч. 414. Остання грамота Свитригайла з Волини — надання Стреченовичу з 2/IX 1438 (багато разів видаване, остатнє вид. в Archiwum Sang. I ч. 36). З грамоти сеї видко, що Свитригайло тоді ще володів і Волинею й Браславиною: між його радою згадані еп. луцький Теодосий і Монивид староста подільський й кременецький.

²⁾ Літопись т. зв. Биховця с. 56. Сі сім год, коли вони не епічне кругле число, могли зявити ся наслідком того, що літописець кладе поворот Свитригайла десь на р. 1446.

³⁾ Про держави Свитригайла в Галичині див. Длугош V с. 104. Головна держава — Городок, в його держанню в судових записках львівських виступає від початку р. 1441 тільки—Akta gr. i z. т. XIV ч. 3737, також 301, але дістав він її, очевидно, скорше. Ми маємо грамоту його для городецької церкви ще з 1403 р. (Головацькій ч. 26), але питанне, чп дата певна. Стадніцький (Bracia Jagiełły с. 364) зачисляє і Жидачів Свитригайла до галицьких держав, але документ, на який покликають ся він, належить до ранішних часів — 1415 р. (див. Akta gr. i ziem. X ч. 46).

Пасті вівці отже Свитригайло не мав потреби, а й саме вигнання його не тривало довго: в марті 1440 р. під ножами конспірації згинув його ворог Жигимонт, і перед очима Свитригайла на хвилю блиснула знову перспектива великокнязівського престолу.

Мусимо вернути ся до відносин вел. князівства до Корони, аби прослідити дальшу історію унії й тісно звязану з нею справу прилучення українських земель до Польщі.

Ми бачили, що унія була розірвана Свитригайлом і звязана на ново по проголошенню Жигимонта. Аби уратувати загроженому унію, Поляки не спинили ся перед державним переворотом в Литві й сотворенням власними руками вел. князя з прерогативами Витовтових часів. Відступили навіть від претензій на Волинь і тільки всі старання робили коло того, аби забезпечити перехід вел. князівства по смерті Жигимонта до рук короля.

Жигимонт, хочачи запобігти порозумінню між Поляками й Свитригайлом, послухав ті приречення, яких вимагали від нього Поляки. Акт унії 1432 р., potwierджений 1433 і 1434 р., був загострений при кінці 1437 р. ріжними додатками, що мали на меті не дати місця дідиченню великокняжого престолу, — переходови його від Жигимонта до його сина Михайлушка: всі намісники й старости мали зложити присягу й письменне обовязання, що по смерті Жигимонта передадуть свою державу королеви й т. и. Нарешті в осени 1439 р., може занепокоєні заходами Жигимонта коло союзу з цїсарем (чи властиво „кородем римським“) Альбрехтом, Поляки казали Жигимонтови ще раз potwierдити акт унії 1432 р.¹⁾

Жигимонт чинив їх волю, але тільки до часу. Його відносини до Корони не були та й не могли бути щирі. Відібране від його сина спадщинних прав до великокняжого престолу, правдоподібність, що при „виборі“ в князя сей син і в дійсности буде відсунений від того престолу, щоб не скрїпити тим принципу дідичности, зовсім природно, мусіло Жигимонта в високій мірі дражнити. А і взагалі таке залежне становище від Польщі, в яке поставило його польське правительство, йому не могло подобати ся. З самого початку старав ся він знайти собі опору супроти польської політики, її далекоюяглих інкорпораційних змагань.

¹⁾ Див. вище с. 207 і 225. Потвердження р. 1439 — Cod. ep. saec. XV т. II 262 (воно potwierджує властиво акт з 1434 р., але той був тільки відписом акту 1432 р.). Левіцький (Przypięcie с. 295) нарахував навіть пять potwierжень акту 1432 р., але се за багато: в дійсности їх було тільки чотири.

Від початків Жигимонт пробує увійти в ближші відносини з німецькими рицарями, і як ми бачили, в 1435 р. навіть здержав похід на Ливонію, аби ошадити собі союзника в будучности. Пізнійше (1438 р.) навязує він зносини з Альбрехтом австрійським, зятем і наступником ціс. Жигимонта на престолах угорським і чеським, що супроти тодішніх польських плянів на Чехію мусів дуже цінити такого союзника як вел. князь литовський. У в. князя являють ся пляни ліги против Польщі, зложеної з цісаря, німецьких рицарів, Литви й Татар. А коли Поляки, силкуючи ся розбити сей союз Жигимонта з Альбрехтом, повторяли стару пісню, що в. князь литовський не може входити в такі союзи, бо він не самостійний володар, а польський підвладний, — в. кн. Жигимонт відповідав на се вповні Витовтовим язиком: „Ніколи ми не були нічиїми підданими, і велике князівство наше, скільки сягає людська память, ніколи не було нікому підвласне, і ми держимо його не з рук Поляків, а займаємо престіл його від Бога дідичним правом по наших попередниках. По смерти нашого брата вічної памяти Витовта воно правно перейшло на нас, як на правдивого спадкоємця і ми на сім престолі за божією поміччю нікого окрім Бога не боїмо ся“ ¹⁾).

Як бачимо, справа унії знову була в великій небезпечности, тим більше, що як раз тоді Жигимонт скрутив карк Свитригайлу, отже не потрібував польської ласки, а двозначним поступованнем Поляків в Свитригайлової справі був сильно роздражений. Але його пляни стрітили ся з ріжними перешкодами. Вел. магістр, по недавніх прикрих досвідках, не вважаючи на всі налягання цісаря, не хотів розривати з Польщею. Сам Альбрехт умер в осени 1439 р. Між литовськими панами, як каже німецький агент, була певна опозиція против розриву з Польщею, а навіть Жигимонтів син Михайлушко держав себе неповні солідарно з батьковими плянами ²⁾).

¹⁾ Cod. ep. saec. XV т. II ч. 261, пор. III ч. 44. Матеріал про зносини Жигимонта з Альбрехтом зібраний в згаданій (прим. 31) статі пок. Левіцкого Przymierze, де подано й кілька невиданих документів в додатках. Питання, чи союз з Альбрехтом був довершений, чи тільки був в плянах, які не дійшли кінця через смерть Альбрехта, рішала ся Левіцким не однаково. Прохаска в своїй рецензії підтримав давнійший погляд Левіцкого, що фактично союз існував уже, і сю гадку приймають і новіші дослідники сього часу.

²⁾ Реляція бранденбурського комтура в додатках до розвідки Левіцкого Powstanie ч. 8, с. 319. Копистяньский в своїй недавній розвідці пробує толкувати се так, що Михайлушко тільки в подробицях політики розминав ся з батьком, а в основі був з нею солідарним (с. 97 і далі).

А найбільша біда була в тім, що взагалі против Жигимонта було сильне незадоволення в державі¹⁾. Через те Поляки, як би він рішив ся против них виступити, ще легше потрапили б його замахувати, ніж в своїм часі Свигригайла. Та сього мабуть Жигимонт не відчував.

Нагла смерть перебила його плян. В вербну неділю 1440 р. Жигимонт згинув від конспірації. Перекази й пісні оповили скоро подробиць сього факту густою сіткою легенди — аристократія в князівства тріумфувала смерть свого гонителя, що здавав ся їй страшнішим від всіх ославлених світових гонителів і тиранів і наложив головою серед плянів нових кар і нелюдських нагінок на нещасливих панів. Польський хроніст Меховский (поч. XVI в.) згадує про сумну пісню сьвівану на Литві: „хоробрі князі руські забили Жигимонта князя литовського“²⁾. Оповідали різні історії, що цілий полк конспіратів був штучно проведений в княжий замок — в возах з сіном, де сиділи поховані узброєні воляки; що вони вкрали ся до покою, перекупивши найблизшого слугу князю Киянина Скобейка; що князь сам відчинив їм двері, бо конспіратори піддурили його: пошкребали двері, як то мала звичай робити домашня медведиця, яку держав Жигимонт при собі, і т. и. Але не вважаючи на сей легендарний туман, характер конспірації переданий нам вповні виразно і згідно не тільки з собою, а із усею історичною обстановою³⁾. Як ми бачили ся традиція литовська — литовсько-руської аристократії докладнійше кажучи, вважала конспірацію за реакцію панства против переслідувань, якими Жигимонт мучив „рожай шляхецький“⁴⁾. Русько-литовська літопись середньої редакції⁵⁾ підносить, що хоч проводирем конспірації „був один з дому

¹⁾ Нпр. LEKUrkb. IX ч. 133 (про Полочан і Витеблян).

²⁾ Chronicon Polonorum с. 309. По контрасту, припускають, що в тій сумній пісні народ оплакував Жигимонта, як свого приятеля. але се можна говорити хиба в формі здогаду. Старі „думи“, що оспівували подібні події, взагалі мали елегічний характер (див. в т. V гл. VI). Тим меньше можна на підставі сеї згадки робити виводи про прихильну для народа політику Жигимонта, як то чинять декотрі.

³⁾ Крім русько-литовської літописи такеж освітленне дає сій конспірації Длугош (IV с. 619), взагалі дуже близький в своїм оповіданню і в характеристиці Жигимонта з літописною традицією (хто на кого впливав тут, було б інтересно прослідити), а певне значінне має й оповіданне Стрийковського (II с. 202—4) з огляду на його близькість до аристократичних кругів в кн. Литовського.

⁴⁾ Див. вище с. 205.

⁵⁾ З т. зв. познанського кодексу бібл. Рачинських, Пол. собр. лѣт. XVII с. 337. . Тамже проба аналізу оповідання ширшої літописи.

князей Чорторських“, але була вона ділом і виразом настрою всеї аристократії — „з волею всіх панов и князей литовських“. І раз се було ділом аристократії, а головну ролю в сім руху грали елементи „руські“¹⁾ — „руські князі“ тої пісні, згаданої Меховским — бо й справді, на чолі конспірації стояв князь Іван Чорторийський з братом Олександром²⁾, — то можемо повірити тій же ширшій русько-литовській літописи, що конспірація, усуваючи Жигимонта, мала на меті проголошення традиційного русько-панського кандидата — Свитригайла³⁾. Дійсно, на вість про смерть Жигимонта до Свитригайла поспішили вістники, він прибув на Волинь, і в Луцьку його прийняли з великою честю. Правдоподібно, старий сам мав надії, що прийшов час йому бути великим князем: в грамоті виданій ним на початку червня він називає себе *supremus dux Lithvaniae*.

Грамота ся, датована в Товмачі, була видана, правдоподібно, наслідком переговорів з його давнішими союзниками — галицькими панами. У них передовсім шукав попертя Свитригайло. Він обіцяє в ній бути прихильним Польщі й нічого не робити без ради короля й його сенаторів. З свого боку мусіли йому галицькі пани також пообіцяти поміч по давньому⁴⁾.

Але литовським панами кандидатура Свитригайла не могла особ-

¹⁾ Пізнійший о два покоління Ольбр. Гаштовт в своїм мемуарі (1525) представляє конспірацію 1440 р. навіть вповні руським рухом, зверненням против литовських панів, і ставить її в одну лінію з конспірацією 1481 р. і рухом Глинського: *Duces Czartoryscy... Rutheni magnum ducem Sigismundum, patrum olim Casimiri in Troki ex conjuratione simili interficere, contra quos conspiratos, tota terra tumultuante, vix ipsum Casimirum minorem avus meus incolumem conservavit et contra eorum voluntatem potenter sublimavit, cum omnem genealogiam nostrorum dominorum tunc ipsi Rnthenorum duces voluerunt delere et soli ambiebant dominationem occupare* (Acta Tomiciana VII c. 269). Але Гаштовт в сім своїм мемуарі взагалі показує таку неперемисленість в обвинуваченнях і комбінаціях, що треба бути досить обережним і не спішити ся брати його слова за відгомін якоїсь дійсної традиції або загальніших поглядів.

²⁾ До давніших сучасних звісток, що називають Івана, а не Олександра Чорторийського „убійником Жигимонта“ див. ще в новім томі LEKŪrk. XI ч. 159.

³⁾ Pomniki c. 49.

⁴⁾ Codex epist. saec. XV т. I ч. 113. Що ся Свитригайлова грамота була видана наслідком переговорів з галицькими панами, вказують слова: *commissariis regni totius Poloniae et Russiae*. Подібно як в давнійшій умові Свитригайла — *ibid.* ч. 91, так і тут, я думаю, король і *commissarii regni* приплетені для більшої поваги тільки, а властива вага в *Russia* — в галицьких панах.

ливо усміхатись. Декотрі з них, як каже Длугош, були за проголошенням вел. князем короля Володислава, себто за найтіснішим звязком з Польщею. Віп називає поіменно спх прихильників Польщі з поміж найвизначніших литовських панів, так що сеї його звістки не можна відкидати, хоч можна мати сумніви, чи сей напрям був ширий, і тим більше — чп був сильний¹⁾. Далі були прихильники у Жигимонтового сина Михайлука; як каже Длугош — мав він сторонників між панами новійшої дати, вивпсненими Жигимонтом, а також симпатії на Жмуди. Але сі кандидатури муіли уступити ся на другий плян перед иньшою, висуненою слідом: кандидатурою молодшого Ягайловича — молодого королевича Казимира (він мав тільки 13 рік тоді).

На сій точці різні традиції розходять ся. Русько-литовська традиція представляє так, що Казимира спровадили з Польщі литовські пани против бажання польського правительства — мовляв навіть викрали його. Традиція польська, в особі Длугоша, ставить діло так, що Казимира вислао польське правительство з власної ініціативи²⁾. Одначе така ініціатива з ставовища польської унії була б такою похибкою, що трудно її у тодішніх польських політиків по стількох досьвідах припустити. Правдоподібно, кандидатура Казимира була піднесена таки в литовських кругах, і литовським панам удало ся переконати польське правительство, що ся кандидатура, бувши компромісом між крайніми лоялістами і радикальними автономістами або руськими прихильниками Свитригайла, ще найліпша для Польщі супроти всіх иньших можливих.

Взагалі польське правительство, не приготоване зовсім до таких перемін на Литві і зайняте справою угорської корони, предложеній кор. Володиславу, литовським справам не дало відповідної уваги й взагалі не потрапило їх взяти в свої руки. Польська політика мала властиво дуже добрі обставини для переведення своїх плянів що до в. кня. Литовського: відповідно до акту 1432 р., що йно перед кількома місяцями потвердженого, король Володислав мав взяти в свої руки в. князівство, міг при тім перевести інкорпорацію Волни до Польщі й взагалі поставити в як найтіснійшу залежність від неї в. кня-

¹⁾ Що така польська партія, яка противила ся антипольській політиці Жигимонта, дійсно була, се писав і ирський агент на кілька місяців пред конспірацією (вндане у Левіцького Przymierze, дод. 8): „між панами і в краю литовським нема одностайности — частина прихильна до Польщі, частина по стороні вел. князя“.

²⁾ Літопись Биховця с. 50—1, Длугош IV с. 621—3. Літературу сього моменту див. в прим. 36.

зівство. І се супроти браку якогось пляну, одностайности й рішучости в зверхніх кругах в. князівства, при істнованню кількох кандидатур і партій, ледво чи й стріло б дуже сильні перешкоди.

Длугош каже, що згадані литовські лоялісти кілька разів прислали до Володислава запрошення до Литви, але Володислав і його сенатори (котрих олігархічним цілям перспектива угорської корони була дуже наручна) за ліпше вважали пильнувати угорської справи, й Володислав на Литву не поїхав. Коли ж висунула ся кандидатура Казимира, в польських правительственных кругах рішено вислати його на Литву, але як каже Длугош, не в ролі вел. князя, а в ролі тимчасового намістника, поки Володислав остаточно полагодить литовські справи. Одначе виражаючи Казимира, Володислав у Длугоша поручає Казимирови, аби без дозволу Володислава не зачинав ніяких війн, пильнував унії й памятав добродійства Корони польської та усе мав на оці її добро й користь¹⁾. Отже самі сі інструкції представляють справу так, що Казимира вислали не на тимчасового заступника, а на довші часи, хоч і ограничували його права.

Пізнійше Длугош згадує, що Володислав мав такі „спасенні заміри“ що до Литви: забрати до Польщі Волинь і Берестейщину²⁾, лишити в руках Болеслава мазовецького Дорогичинську землю, захоплену ним по смерті Жигимонта, далі — зіставити Михайлушку Жигимонтовичу його землі (Троки, а може й Городно), і доперва так обкремене вел. князівство дати Казимиру, „аби воно шукало собі розширення в займашчинах³⁾“, і в такій зм'яненій великості не відважало ся брикати проти Польщі“. Такі пляни можна прийняти й для того моменту, коли Казимира вислано на Литву. Тільки ж відложивши їх до пізніших розпоряджень Володислава, польське правительство тим самим стратило можливість переведення сих плянів. Що найдивнійше, навіть не забрано до Польщі Волини, що вже стільки разів була так як у руках Поляків. На сей раз, здається, на перешкодї став Свитригайло з своїм союзом з галицькими панами, відновленим по смерті Жигимонта. Як я вже казав, Свитригайло при

¹⁾ Длугош IV с. 622—3, 626—7, 657.

²⁾ Certis castris — Brzeszcze et Krzemieniec, каже Длугош (с. 657), але Волинь, очевидно, саму собою тут треба розуміти. Кремінець чи не означає тут східнього Поділля, що за Свитригайла належало до кремінецького старости?

³⁾ Acciperet in his terris, quae nondum cultae sunt, augmentum — властиво отже з земель нерозроблених. Чи розумів тут Длугош господарську культуру, чи казав се метафорично — про розширення політичних границь, трудно сказати.

тім мав ширші пляни, і в сі пляни мусів вводити своїх галицьких союзників. Але на разі він сів на Волини, і звідти сі союзники не хотіли його рухати.

Та найважнішою таки помилкою польських політиків було висланне на Литву Казимира, перше ніж відповідно використано обставини в інтересах Польщі. Попередні досвіди аж надто добре почували, що коли на чолі вел. князівства ставав хтось з Гедиминової династії, утримати його в границях самого тільки намісникованя, взагалі в границях польської програми — було не можливо. Висилаючи Казимира на Литву, перше ніж переведено ті „спасенні заміри“ польської політики, польське правительство, мабуть не свідомо, але зовсім певно закидало свої пляни що до Литви, приготовлювані цілими десятиліттями, отже справді жертвувало, хоч не свідомо, литовську політику угорським плянам.

Дійсно, скоро тільки польські пани з Казимиром приїхали до Вильна, литовські пани заявили їм, що хочуть оголосити Казимира великим князем, і аргументовали се тим, що з сею справою не можна проволікати з огляду на партію Михайлушка Жгігмонтовича.

Польські пани спротивляли ся тому. Тоді стани в. кн. Литовського проголосили Казимира вел. князем без їх згоди. Длугош оповідає, що се було зроблено потайки, поки Поляки спали, але ся анекдотична подробиця не конче була потрібна в дійсности. Заразом литовські правителі потрапили взяти Казимира в свій вплив, а польські пани „з малими дарунками“ були відправлені назад; тих же кілька, що лишили ся далі при Казимирі, не мали ніякого впливу серед литовського оточення¹⁾.

До Володислава Казимир і стани в. кн. Литовського вислали посольство, просячи, аби потвердив Казимира на вел. князівстві. Але Володислав його не потвердив, і пізніші посольства й прохання литовські не привели до нічого. Польське правительство не признало Казимиру великокняжого титулу, називало його тільки *dux Lithuaniae*. Володислав збував справу, кажучи, що полагодить її по своїм повороті до Польщі, а тим часом чинив такі респорядження, наче в Литві ніякого в. князя не було — по prostu ігнорував Казимира²⁾. Тільки та біда, що на Литві його не слухали.

Таким чином по стількох заходах і всяких хитромудрих гарантіях — унія фактично була розірвана.

¹⁾ Длугош IV с. 657—9.

²⁾ Длугош IV с. 657, лист польських панів до Володислава — Wiszniewski Historia literatury polskiej V с. 353, 355, див. ще низше с. 235—6.

Правда, могли Поляки сподівати ся, що як то кажуть, прийде коза до воза — Казимир і литовські пани будуть ще їх потребувати. Дійсно, обставини, в яких Казимир засів на великокняжий стіл, не були веселі. Претензії Михайлушка Жигимонтовича й Свитригайла, розлом між Русію й Литвою, і до того ще повстанне на Жмуди й Смоленську, а на Підляшчу мазовецька окупація. Але литовська регенція, на чолі котрої стояв Ян Гаштовт, воєвода троцький, потім вилепський, вміла справи повести й міцною рукою підтримати значінне вел. князівства.

Свитригайлу полишено зайняту ним Волинь, і він задоволив ся тим, що до кінця життя титулював себе великим князем. На реальне ж велике князівство претензій не заявляв і Казимира, яко в. князя, признавав своїм зверхником. Казимир в додатку до Волини дав йому ще Гомель і Туров¹⁾.

Се признание Волини Свитригайлу було разом уступкою руській партії. Другу зроблено також зараз по проголошенню Казимира — надано Київщину Оленьку Володимировичу, сину Володимира київського. Се був оден з визначнійших руських князів зять московського в. князя²⁾, а при тім займав супроти Литви й унії прихильне становище³⁾. По проголошенню Жигимонта вел. князем він, разом з своїм братом Іваном, прилучив ся до нього й стояв по стороні Жигимонта до кінця, що не перешкодило йому одначе бути увязненим Жигимонтом не задовго перед його убийством. Коли зявив ся Казимир в Литві, Оленько зараз же ставив ся до нього з поклоном. Отже сьому „уміркованому“ князеві надано його отчину Київщину,

¹⁾ Літопись Биховця с. 51 і 56. Документи архива юстиції І с. 14, 6. Archiwum Sanguszków I ч. 47. Фойгт Geschichte Preussens VIII с. 91 — про заяву Свитригайла з р. 1446.

²⁾ Стрийковский (II с. 177) каже навіть, що по смерті Витовта були голоси за його кандидатуру на в. князівство, але се досить непевна традиція — мабуть самої родини Оленьковичів, до якої близько стояв Стрийковский. Тому у нього так часто Оленьковичі кандидують на великокняжий стіл.

³⁾ Про попередню карієру Оленька див. у Вольфа Князіовіе с. 327—8 (у Стадніцького коротко). Треба поправити тільки помилку, ніби Оленько від Жигимонта був перейшов до Свитригайла (тим Вольф толкує й арештованне Оленька). Вольф опираєть ся в сім здогаді на обговореній уже київській грамоті Свитригайла 1442 р., друкованій в Актах Южної и Зап. Россіи I ч. 21: в сім виданню її на чолі свідків стоїть „князь Олеко“, але порівнянне з виданням тоїж грамоти в Arch. Sanguszków I ч. 38, показує, що кореспондент археографічної комісії (що копію сеї грамоти надіслав) зле прочитав слова: князь Олександръ (Ніс), і зробив звідти князя Олька й Андрія Носа.

мабуть зараз же по проголошенню Казимира вел. князем: уже з початком 1441 р. маємо від Олелька документи в новій ролі київського „государя-отчича“. Разом з Київщиною він дістав також задні-пряньські простори давньої Переяславщини, а можливо що й Браславщину¹⁾. Таким чином переважна частина українських земель вел. князівства Литовського (з виїмком Сіверщини й Побужа) опинила ся в руках князів — репрезентантів руського елемента. Сим литовські пани, що в своїх руках держали Казимира, до певної міри задовольали руську аристократію в. князівства.

З інших трудностей регенція вийшла також добре. Повстання загашено. Михайлушко, хоч задалегідь ладив ся на великокняжий престіл²⁾ і справді проголошений був вел. князем по смерті батька, не відважив ся тепер повстати рішучо й зложив присягу Казимиру. Поводив ся він, що правда, двозначно, а його намістники не піддавали ся Казимирови. Але регенція позабирала тоді Михайлушкові землі силою, і сам він мусів утік. Відносини до сусідніх земель — німецьких рицарів і північних республік Новгороду й Пскова усталено приятельські. Супроти того правительство Казимира не потребувало польської ласки й зовсім рішучо ставило ся супроти Польщі і в пограничних справах і коли польське правительство вмшало ся в справу Дорогочинської землі.

Про пограничні спори ми довідуємо ся тільки випадком, з документів. В маю 1441 р. кор. Володислав пише в одній грамоті, що кн. Сангушко, сидячи в Кошерській волости на Волини, протягом довшого часу нападав на землі Польської корони, вкінці захопив Ратно і при тім забив польського державця та інших Поляків. За се король згаданю грамотою відбирає йому Кошерську волость і надає її холмському старості Дерславу з Ритвян. Чи Дерславу дійсно

¹⁾ Про надання Олельковв Київа — Літопись Биховця с. 56; перша київська грамота Олелька — Акты историческіе изд. археогр. комиссією I с. 488. Що до Київа за Олелька й Семена Олельковича могла належати й Браславщина, бачу на те натяк в обводі границь учиненім Семеном Олельковичем. — Акты Зап. Россіи II ч. 199: нашо б Семен Ол. послав свого черкаського намістника обводити границю з Польщею в Браславщині, коли б ся територія мала інших литовських намістників?

²⁾ Длугош каже (IV с. 656), що литовські пани ще за життя Жигимонта, змушені ним, зложили присягу Михайлушкку як будущому вел. князеви. Маємо й грамоту його з титулом вел. князя (Arch. Sanguszków III ч. 2), тільки в пізнійшій копії й без року. Копистяньский вповні правдоподібно виводить дату 1440 (5/IV) і боронить її автентичности (с. 98—9).

вдалося відібрати ту волость, не знаємо, але за те маємо з весни 1443 р. грамоту Казимира, де він надає тому Сангушкови Ратно й Ветли яко отчину його й поручає Ратнянам нікого иншого не слухати¹⁾. З сього бачимо, що за спірну Ратенську волость, признану в остатне Польщі Жигимонтом в 1432 р., ішла формальна боротьба, і Казимир в пій зовсім рішучо поставився супроти Польщі.

Далеко голоснійша й важнійша була справа Дорогичинської землі. Сю землю в 1391 р. дав був Ягайло Янушу кп. мазовецькому на вічність. Але се була батьківщина Витовта, і вернувши ся на Литву в 1392 р., Витовт відібрав її назад. Потім Жигимонт, оженивши сина Михайлушка з унучкою сього Януша, Офкою, надав брату її Болеславу Дорогичинську землю, з тим щоб він узяв її по його смерті дочерва; про таку його грамоту згадує Длугош, але ми її не маємо²⁾. На сій підставі Болеслав по смерті Жигимонта забрав Дорогичинську землю собі. Литовське правительство зараз запротестувало. Справо загосрила ся ще тим, що до Болеслава удав ся й Михайлушко і звідти заявив претенсії на Казимира за відібрані від нього землі, а сторону Болеслава узяло польське правительство.

Зложений в сій справі зїзд польських і литовських панів в Парчові в осени 1441 р. не привів до нічого, тільки подразнив обидві сторони, тим більше, що підчас сих переговорів польські пани виступали також і в обороні інтересів Михайлушка, і також, розуміють ся, нічого тим не досягнули. На сі часи кладе Длугош вище згаданий плян обкромлення в князівства; мовляв він виник під впливом того огірчення в Польщі на Литву. Пізнійші переговори в дорогичинській справі не помогли також нічого, і з кінцем 1443 р. литовське правительство почало ладити ся до війни. Спроваджено Татар і з ними попустошено мазовецькі землі, а при тім влетіло й Галичині. Дорогичин взято в облогу. Болеслав також стягнув свої сили, а Володислав на сі вісти поручив польським панам, зібраним в Пьотркові на зїзді, вислати поміч Болеславу. Сенатори дійсно врядали шляхту Ленчицької, Куявської й Добринської земель против литовського війська, але не мали воевничого запалу свого короля. Вони розуміли, що такий оружний конфлікт знищив би унію до решти, тому старали ся здержати короля в його запалі й запропонували Казимиру перемире аж до повороту Володислава, що мав рішити справу. Перемире прийнято дійсно, а слідом Болеслав згодив ся продати свої претензії на Дорогичинську землю за 6.000 кіп грошей, і на тім

¹⁾ Archiwum Sanguszków I ч. 37 і 39. Новійша Monografia хх. Sanguszków (I с. 110) не дала до сього нічого цікавого.

²⁾ Пробує її відтворити Копястянський оп. с. с. 115.

стала умова. Але в Литві завзяте було так велике, що навіть впенський єпископ виступав против кунна Дорогичинської землі, і Литвини роздраженні сею справою захопили сусідній мазовецький замок Венгров¹⁾. Все таки справа дорогичинська була убита.

Сеї дорогичинський епізод виразно показав, в якій мірі в князівство Литовське еманціпувало ся з під всякого впливу Корони й перейшло супроти неї на самостійну ролю. Всякі сліди унії зникали. Вел. князівство Литовське здобуло собі фактично вповні суверенне, незалежне становище.

Та все помішала подія, якої годі було собі вгадати на перед: 10 падолиста 1444 р. в битві під Варною пропав безвісно король Володислав. Його наступником, розуміть ся, мав бути Казимир, і супроти напружених відносин до нього польські пани опинили ся в досить трудній позиції. На першім зїзді вони попробували ігнорувати все попереднє, й саме великокняже становище Казимира, та покликали його просто яко престолонаслідника, аби взяв на себе регенцію в Польщі, поки придуть докладніші вісти за Володислава. Але Казимир збув се ріжними вимівками. Тоді прийшло нове посольство, що просило його вже на королівство — коронуватись на польського короля. Казимир знову вимовляв ся; заявляв, що він задоволений великим князівством, при тім підчеркував, що він був не намісником польським в Литві, а правдивим вел. князем. Але заразом давав зрозуміти, що він не дозволить на польського короля вибрати кого иньшого, а не його.

Польські пани, збентежені катастрофою, мусіли формально впрошувати Казимира у Литвинів, й сі, видко, того й чекали. Розуміть ся, з державного становища вел. князівства було б ліпше, як би Казимир зовсім вирік ся польської корони й справді задоволнв ся вел. князівством. В таким разі з вибором пньшого польського короля, з пньшої династії, самостійність вел. князівства була б забезпечена від польських претензій. Але так радикально поставити справу в литовських кругах не відважились. Може сам Казимир особисто не хотів упустити польської корони, і литовські пани не мали сумління

¹⁾ Kodeks dypl. ks. Mazowieckiego ч. 120 і 186, Дзугош IV с. 622, 670, 711—3, Codex ep. saec. XV т. I ч. 125 (лист писаний перед перемирем, в 1444 р., а но в 1443, як датує видавець), Wiszniewski Historia literatury polskiej V с. 356. Про сі події Саго op. с. IV с. 272. Прохаска Uchwały walnego zjazdu Piotrkowskiego (Ateneum 1887) і найновіше у Копишнянського, op. с. Зовсім хибно у Любавского Обл. дѣленіе с. 16 і 19.

впливати на нього в сїм напрямі, а найважнійше те, що литовські правителі самі не хотіли розривати звязку Польщі й Литви, хотіли тільки забезпечити литовську автономію й полагодити польсько-литовські спори по своїй мисли, користаючи з сеї нагоди. Тому вони не противили ся коронації Казимира на польського короля, тільки при сїй нагоді хотіли дещо виторгувати від польських панів, і для того протягали, впливаючи в сїм напрямі на Казимира. Не забудьмо, що Казимира окружали пани литовські, котрим, яко католикам, унія з Польщею давала привілеговане становище в в. кн. Литовським і перевагу над руськими князями; тому розривати з Польщею було не в їх інтересах. Виховавши ж Казимира під своїми впливами, вони могли тішити себе надією, що він і на польським престолі зістанеться під їх впливами, і вони через його впливатимуть і на польську політику. Се може вповні витолкувати їх політику, дарма, що з державного становища в. кн. Литовського вона мала як найгірші наслідки ¹⁾).

Ще кілька місяців прийшло в безплідних переговорах — Казимир відтягав ся. Польські пани, щоб настрашити Казимира, виступили з вибором на короля Болеслава мазовецького. Ся кандидатура загрожувала й відносинам литовським, би Болеслав, ставши польським королем, без сумніву підтримав би претензії свого свояка Михайлушка на литовський престіл. Тому довершений весною 1446 р. умовний вибір Болеслава — на випадок як би не згодив ся Казимир, мусів зробити своє вражіння в Литві, не тільки на самого вел. князя. На зїзді в Берестю, в вересні 1446 р. литовські пани виступили нарешті з своїми вимогами. Вони жадали повернення до в. князівства Поділя й забезпечення йому Волпи, разом з спірними територіями (Одесько, Лопатин, Ратно, Ветли). Другим постулатом було перетворене уніюного звязку в простий зачісно-відиорний союз в. князівства з Корonoю, то значить — признание обом державам рівного значіння, скасування всякої залежности вел. князівства від Корони, всякої державної опіки Польщі над Литвою ²⁾).

Що з тими постулятами стало ся, липасть ся неясним. Длугош оповідає, що польські відпоручники мали поручення, або не брали на себе ніяких обовязків перед станами в. кн. Литовського, і підчас сього зїзду встигли намовити Казимира поки що не ставити гостро справи з тим литовським постулятами, а прийняти наперед корону. Мовляв потім він сам, будучи королем, зможе по

¹⁾ Про сей епізод чимала література вказана в прим. 36.

²⁾ Длугош V с. 26—7, 141. Codex epist. saec. XV т. III ч. 5.

мили своїй порішити сі справи, — як Ягайло то робив. І Казимир згодив ся на се. Так каже Длугош, що до недавна був одиноким джерелом в сій справі. Та новішими часами віднайшов ся фрагмент, чи властиво витяг з грамоти, з титулом: „Угода Литвинів з Польською короною, уложена кор. Казимиром у Парчові“. Тут Казимир, титулюючи себе уже польським королем, уставляє відносини Литви й Польщі по мисли литовських жадань і признає в князівству ті спірні території. З тої нагоди висловлена була гадка, що маємо тут правосильний акт, виставлений Казимиром за згодою польських відпоручників і ними контрасігнований, а по просту замовчаний Длугошем. На підставі, мовляв, сього акту згодив ся Казимир прийняти польську корону, — отже литовські пани пустили Казимира, тільки доставши від польських відпоручників формальне забезпечення своїх бажань¹⁾.

Одначе так категорично того сказати не можна, і при сучаснім стані наших джерел справа лишаєть ся неясною. Безперечно, Длугош, як сучасник тих завзятих спорів, що вели ся на сім ґрунті потім між панами литовськими й польськими, в сій справі тенденційний. Він міг не одно освітити в користь своєї партії, так що на повність і докладність його оповідання не можна покластись. Але й робити якісь певні виводи на підставі згаданого документу, в тій формі якій його маємо, не можливо: приходить ся вірити на слово тій надписи над фрагментом, не знати ким і коли зроблений. Тим часом в дійсності міг се бути тільки плян грамоти, або проект предложений до підписи польськими відпоручниками, а ними не прийнятий²⁾. Міг сю

¹⁾ Таку гадку про ексцерпт висловив пок. Левіцький в згаданій розвідці. В історіографії вона була одначе прийнята досить скептично (див. нпр. Bobrzyński Dzieje Polski I с. 58). Дійсно Левіцький в своїй аргументації дещо пересолив; так він задає Длугошеви брехню на тій підставі, що польські відпоручники в своїм *salvus conductus* для Казимира згадують про свою *plena et omnimoda potestas*, тим часом як Длугош каже, що польські пани не дозволили їм приймати ніяких обовязань: аргумент *contra*, розумієть ся, зовсім слабкий. В оцінці обставин перецінює Левіцький шанси Литви в берестейських переговорах: Поляки мали вже на Казимира дуже сильну погрозу — вибір Болеслава. Слова акту 1499 р. (*Działuński Zbiór praw litewskich* с. 76), де Левіцький бачив натяки на акт 1446 р., треба скорше розуміти про давніші акти, де йшла мова про інкорпорацію й залежність вел. князівства від Корони. Уважаючи виводи Левіцького занадто категоричними, одначе не можемо безоглядно опирати ся й на самім оповіданню Длугоша, як зробив Любавський, відкидаючи виводи Левіцького в своїй роботі про литовський сойм (с. 114—5): в сучаснім стані науки се був би рішучо — крок на зад.

²⁾ Сей погляд прийняв і Прохаска в своїй розвідці.

грамоту видати Литвинам і сам Казимир, як своє обов'язання супроти них, без участі Поляків.

Інтересний сей документ в усякім разі з того погляду, що показує дезідерати литовських панів, і з сього боку він згоджується зовсім зі звістками Длугоша про дискусії на пізніших литовсько-польських соймах. Можна на певно прийняти ще й те, що Казимир сам в усякім разі прийняв на себе обов'язки в сім напрямі перед литовськими панами. Обов'язання привернути Литві границі з Витовтових часів було внесено і в загальний привилей стамам в. князівства, виданий Казимиром весною 1447 р.¹⁾

Але сповнити ці обіцянки вийшло далеко тяжше ніж дати. Скінчило сю на тім, що Казимир, зв'язаний тими своїми обіцянками, даними литовським панам, не схотів потвердити привилейів станів польських, поясняючи, що не може сього зробити, поки не будуть сповнені бажання в. князівства. На більш активну ролю він не здобув ся. Навіть коли Фридр. Бучацкий, тодішний подільський староста, саме на початках пановання Казимира в Польщі захопив сусідню частину литовського Поділя (Межибож, Хмельник, Караул) — Казимир не здобув ся на якийсь енергійний виступ, хоч се було по просту провокацією супроти литовських жадань і даних Казимиром обіцянок. Він тільки „гнівав ся“ на Бучацкого²⁾.

Правда не більше енергії показали й стани в. кн. Литовського.

З своїми жаданнями виступили вони перед Поляками уже на першій спільній зїзді станів коронних і в. князівства в Люблінні в маю 1448 р. Домагання свої поставили вони в дусі тої берегестейської грамоти: аби формула унії була змінена в значінню рівноправного союзу³⁾, і аби в. князівству було вернене Поділе та спірні волинські округи (Одесько, Лопатин і ин.). Але на се Поляки, як каже Длугош, винайшли дуже простий і делікатний вихід в дусі унії 1385 р.: нехай всі землі вел. князівства прилучать ся вповні до Польщі, тоді, мовляв, усякі спори й рахунки зникнуть. Се було, ро-

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. III с. 12 § 13.

²⁾ Длугош V с. 38.

³⁾ Gravarentur, ex his praesertim verbis, ubi Wladislaus rex P. et Alexander m. Lith. dux omnes terras Lithuaniae et Russiae regno Poloniae perpetuo scribunt se incorporasse, univisse, et appropriasse, — petentes, ut verba huiusmodi ex literis inscriptionum tollerentur, ne praelatos, principes et barones Lithuaniae declararent regno Poloniae perpetuo esse obnoxios et quodammodo inferiores et subiectos (Длугош). Порівняти слова грамоти 1446 р.: in fraterna caritate... confederamus, complicamus, componimus et liga perpetua colligamus, ut qui amicus esset Polonis, erit et Lythvanis et e contra.

зумієть ся, цинічною іронією, але па неї литовські пани, як каже Длугош, відповіли тільки проханнями, аби сповнено їх бажання, бо вони не годять ся на скасованне державного становища вел. князівства. Польські пани відкинули їх прошення: вказали на акт унії 1385 р. та доводили, що Поділе від часів Казимира В. все належало до Польщі. Були се аргументи важні більше для Длугоша, як для литовських панів: акту 1385 р. литовські пани не вважали для себе обовязковим, як то зазначив і Длугош, оповідаючи про переговори в 1451 р., а вартість другого аргументу — про стару принадлежність Поділя до Польщі ми теж знаємо. Але Поляки мали переконанне, що забили баки Литві основно. „Бояре литовські, вислухавши се й переконавши ся, що бракує їм правди, перестали говорити й доминати ся Поділя“, наївно кінчить своє оповіданне Длугош¹⁾.

Сі перші пересправи були взірцем для всіх пізнійших. Вони відновили ся на зїзді 1451 р., де Литвини між иньшим доводили, що уніонні акти, видані самими великими князями, не важні й не обовязують їх, бо видані без участи станів в. князівства. Потім переговори вели ся знову на зїзді 1453 р.²⁾. Сторони дебатували, а Поляки лишали ся *beati possidentes*. Коли вірити Длугошеви, то вже по першій зїзді всі розважнійші литовські сенатори прийшли до переконання, що з тих жадань нічого не буде і більше для принципу поновляти сі переговори. І се не виглядає неправдоподібним.

Таку податливість литовських панів треба перед усім толкувати тою загальною вище вказаною нерішучістю литовських сенаторів в справі унії — що вони вважали звязок з Польщею потрібним в своїх інтересах. Мали своє значінне також і впливи Казимира. Длугош оповідає, як Казимир заспокоював польських сенаторів, запевняючи їх, що стоїть по їх стороні, але просить бути можливо толерантними з Литвою, аби не загостряти відносин³⁾. По тім можемо міркувати, як лагодив він литовських панів. Тільки та було ріжниця, що на польських панів, з їх більшим призвичаєннем до конституційних форм, Казимирові умовляння не мали ніякого впливу (та в дійсности Потяки й не мали причин гарячитись, маючи в своїх руках шіпрі землі). А у Литви династичне почуте було ще сильне, престиж особи

¹⁾ Длугош V с. 46—8. Аргументацію польських панів з 1448 р. в справі Поділя пробував недавніми часами відживити др. Прохаска в своїй розвідці *Podole lennem kogoju*; але що можна дарувати політикам XV в., тяжко переносити в науку в наших часах.

²⁾ Длугош V с. 80, 95, 135. Кореспонденція про сі зїзди (менше інтересна) в *Codex ep. saec. XV t. I 2, ч. 107, 109 і 125.*

³⁾ Длугош V с. 46, 91, 96.

володаря великий, його особистий вплив майже не обмежений¹⁾. Тому на Литву Казимирові накликуванню до лагідности, терпеливості мали рішучий вплив. Поляки ж, зміркувавши, з ким мають діло, і супроти Казимира і супроти литовських панів ставили ся тепер рішучо й безоглядно.

До сих відносин підлила ще олію справа Волини, виникши з нагоди смерті Свитригайла. Поляки, не зробивши для прилучення Волини нічого по смерті Жигимонта, тепер дуже заметушили ся, коли рознесла ся звістка про хоробу Свитригайла, й треба було чекати його скорої смерті. Волинь вони уважали своєю. Длугош каже, що Свитригайло видав Полякам запись, де обов'язав ся держати Луцьк в імені Корони й при смерті своїй передати його Польщі: тим мовляв титулом він мав до своєї смерті маєтности в Галичині. Провірити правдивість сеї звістки не можемо, але, видко, в усякім разі польські пани на певність таких обіцянок Свитригайла не покладались. В вересні 1451 р. перед Казимиром ставили ся відпоручники польських сенаторів і поручали йому, аби зайняв ся волинською справою та допильнував прилучення Волини. Инакше вони грозили конфедерацією: шляхта польська сама збереть ся й сплю забере Волинь. Длугош, що сам був між тими відпоручниками, додає, що сенатори брали то на себе, що піддержать сю справу оружно, а від короля тільки жадали щирого поступовання (*priga mens*)²⁾.

Але в тім то й була трудність для Казимира. Як ми знаємо, Свитригайло давно вже признав себе васальом в князівства, і в вел. кн. Литовськім ніхто й гадки не мав, щоб по його смерті відступити Волинь Короні. Коли тепер Поляки зажадали від короля, аби допильнував інкорпорації Волини, Казимир вибрав ся, збувши їх запевненнями, що в волинській справі приє Короні, але просить нічого не зачинати в сій справі, аби не дражнити Литви, щоб не збунтовалась³⁾

¹⁾ Прояви сих прикмет будемо ще далі стрічати аж надто виразні.

²⁾ Длугош V с. 90—1.

³⁾ Приймають навіть, що Казимир ще в 1450 р. забезпечив Волинь в. кн. Литовському, прийнявши присягу від луцького старости Шиловича, що він буде держати Луцьк „къ великому князюству Литовському“ — *Stadnicki Synowie II* с. 202, *Sago IV* с. 441, пор. Любавській Обл. д'їленіє с. 42. Присяжна грамота Шиловича (видана в Актах Зап. Р. I ч. 53) не має дати, але тому що вона прилучена до надання Шиловичу маєностей на Волини з 24/VII 1450, кладуть і її на тойже час. Але в 1451—2 рр. луцьким старостою був не Шилович, а Немира. Він підписаний з сим титулом на грамотах Свитригайла 1451—2 рр. — *Arch. Sang. I* ч. 47, 48, 49. З тої причини, очевидно, наділяє його Казимир наданнями на початку 1452 р., щоб до себе прихилити

Відповідно до сеї рецепти польські пани не рушають волинської справи на литовсько-польським зїзді в Парчові, в осени 1451 р. Але за кілька місяців Свитригайло умирає, і Волинь переходить до вел. князівства. Длугош оповідає, що Литва закупила Свитригайла дарунками і обіцянками (не знати, що вже могла вона обіцяти чоловіку на смертельнім ложі!) і він перед смертю наказав передати Луцьк Литві. Ще за життя його прибув на Волинь кн. Юрий пинський, Радзивил і Юрша з військом, аби обсадити волинські замки, й перейняли Волинь на вел. князівство з смертю Свитригайла, що стала ся 10 лютого 1452 р.¹⁾ Старий провідник автономістів вел. князівства лшвив ся в тім вірним собі до смерти!..

Вість про прилученне Волини до в. кн. Литовського, як треба було й сподівати ся, незвичайно подразнила Поляків. Особливо ярила ся малопольська шляхта, з своїм провідником еп. краківським Зб. Олснїцьким. Скликано було в сїй справі кілька зїздів — в Кракові, Сендомірі, Львові. Загал стояв за тим, аби зараз іти походом і відібрати Луцьк оружно. Казимир пробував лагодити сей запал, але його поведженне в сїй справі було за надто двозначне, аби його намови могли заспокоїти когось в Польщі. На зскиди шляхти йому приходило ся толкуватись тим, що литовські пани його не слухають і роблять на перекір! Ухвалено було вже, аби шляхта земель Сендомірської, Люблинської й Галицької Руси рушила для оружної окупації Волини. В в. кн. Литовським також ладили ся до оружної оборони своїх прав. Та загамували війну польські пани, що шукали ласки у короля для своїх особистих справ — так толкує се Длугош. Вони потрапили здержати похід²⁾.

За всім тим роздраженне на короля було дуже велике. Приходило до прикрих сцен від провідників шляхетської опозиції. Нарешті справа скропила ся на потвердженню коронних привилеїв, яке Казимир стільки літ протягав, покликуючи ся на свою присягу станам в. кн. Литовського. Справа ся вже й перед тим дуже дражнила шляхту, тепер же зібрала громи на голову Казимира. На колїнах випрошував

(Arch. Sang. I ч. 50). І він дійсно передає Луцьк литовським панам — Длугош V ч. 104. Натомість Шилович був старостою володимирським в 1460-х рр., потім маршалком Волинської землі, й на уряд луцького старости міг поступити хіба пізнійше. Його присяжна грамота з луцького староства належить до остатніх літ Казимира, як то вказує й обовязанне — передати Луцьк тому з Казимирових синів, який буде в. князем литовським. Вольф (Senatorowie с. 22) кладе її на р. 1480, але близших мотивів не подає.

¹⁾ Длугош V с. 104—5.   ²⁾ Ibid с. 106—7.

ся він перед панами від потвердження. Нарешті мусів пообіцяти, що потвердить на другий рік, бо заносило ся на формальне повстання¹⁾.

Ся буря, викликала волинською справою, як то часто буває, прочистила атмосферу й спожила нагромаджену електричність. Щоб не протягти далі справи з потвердженням привилеїв, Поляки на спільнім литовсько-польським зїзді в Шарчові, в червні 1453 р., розмірно здержливо виступали в волинській справі. Вони жадали полюбовного суду перед Казимиром, папою або котримсь європейським володарем, інакше грозили, що відберуть Волинь оружно при першій нагоді (*tempore opportuno*). Відпоручники в. кн. Литовського запропонували на судю татарського хана, але Поляки на нього не пристали. З свого боку й Литвини, маючи против себе польські претензії на Волинь, ще слабше, ніж давніше, виступали з своїми дезидератами в справі Поділя й змінення формули унії. Роздраження було велике, але обопільні претензії, стривши ся, до певної міри знейтралізували себе²⁾.

Казимир по остатній бурі рішучо капітулює перед Поляками: потверджує коронні привилеї, з деякими дрібними застереженнями, пускає в непамять свої приречення панам в. князівства, й від сього часу іде вповні за польською політикою. Чи був се у нього свідомий політичний план, як припускають часто новітні історики, чи простий брак витривалости й характеру, се трудно осудити. Нема сумніву в кождім разі, що на ослаблення напруження в Польщі й зближення Казимира до польської суспільности дуже сильно вплинули тоді пруські справи: повстання пруських міст і станів против рицарів, підтримане Польщею, й війна, що виникла наслідком того, а мала характер національної боротьби Поляків з німецькими рицарями й закінчила ся піддацтвом рицарів Польщі та прилученням західньої Пруссії до Корони.

Напруження між Литвою й Польщею одначе тільки ослабло, а не зникло. Наскільки не вірно дивили ся на себе обидві сторони, показують такі факти, як обвинувачення Литвинів у Польщі, що вони напускають Татар на коронні землі, а з литовського боку шир. жадання поруки безпечности для литовських відпоручників, коли вони виберали ся на польсько-литовські зїзди, або поголоски, що Поляки хочуть Литвинів порізати на такім зїзді³⁾. Довга й тяжка пруська

¹⁾ Ibid. с. 107, 109—112, 115. Про попередні переговори про потвердження коронних привилеїв — *ibid.* 38, 70, 86. Первісний проект потвердження, владжений ще 1447 р., див. *Codex ep. saec. XV* т. III ч. 13.

²⁾ Длугош V с. 135 — 7. Інтересна реляція (з грудня 1453 р.) в *ЛЕКУrkб.* XI ч. 321.

³⁾ Длугош V с. 56 — 7, 95, 136, 609, Літопись Биховця с. 57—8

війна (1454—1466) як з одного боку зблизила польську суспільність до короля її ослабила її претензії на Волинь, так з другого боку ддала духу станам вел. князівства Литовського. Вел. князівство лишило ся нейтральним в сій польській національній війні й фрондувало против Корони й Казимира. Але фронда ся йшла дуже слабо й анемічно, й Казимирови удавало ся своїми особистими впливами без трудностей її гамувати.

Фонда ся перед усім обертала ся коло давніх двох точок — Поділя й формули унії. Але до них прибула тепер ще й третя — іменованис осібного вел. князя для Литви. Поки литовські пани рахували на свої впливи у Казимира й за його помічу сподівали ся досягнути різні здобутки в Польщі, доти їм не приходила в голову серйозна гадка про устанвленне осібного вел. князя. Литовські магнати, що держали в своїх руках управу краю, могли як раз собі хвалити такий стан річей, що Казимир тільки зрідка заглядав до Вильна, лишаячи їм майже безконтрольну управу.

Та й кандидата такого, щоб для нього варто було міняти *status quo* не було зовсім. Претендентом був Михайлушко Жигимонтович, але Казимир мав на нього завзяте після кількох атентатів на його жите, а папи литовські були йому неприхильні. Бо хоч в Литві і на Жмуди Михайлушко мав прихильників, не мав він загалом популярности між панами: для Русинів він був репрезентантом литовського елемента; литовські пани бояли ся, що він буде мстити ся за зраду його батькови і йому. До того пани руські й литовські однаково могли бояти ся від нього нових переслідувань на панів, як за його батька. В 1447 р. попробував він перепросити Казимира, й випросив авдієнцію у нього, але Казимир і пани литовські не пішли на згоду¹⁾. І Михайлушко далі тпняв ся по чужих дворах, шукав помочи, та пробував щось захопити в вел. князівстві. Так в 1449 р. удало ся йому з татарською помічу захопити Сіверщину: Новгород Сіверський,

---

¹⁾ Длугош V с. 35. Підчас першого видання сього мого тому одинока наукова біографія Михайлушка була у Вольфа Ród Gedymina с. 62 і далі, і я тоді вказав, якими новими, або ліпше виданими документами треба її доповнити (LEKUrkb. IX ч. 925 і 926, X ч. 28, 186, 192, 336, 379, 389, 597, 623, 642, 665, Cod. ep. saec. XV т. III ч. 10). Не давно з'явила ся біографічна праця Копистяньского, де сей матеріал вже використаний (за багато віри дано одначе ширший русько-литовський літописи). Не використані в ній зістали ся деякі звістки в LEKUrkb. т. XI (він вийшов, мабуть, за пізно для того) — ч. 15, 58, 157 (поголовски про посольство Казимира до Михайлушка і помирненне їх, перед самою смертю Михайлушка).

Стародуб, Брянськ і інші городи, але Казимир зараз їх відібрав¹⁾. В пізнійшій русько-литовській літописі є звістка, що Михайлушко з московською помічю захопив був раз також Київ, але се досить сумнівно²⁾. Але з кінцем 40-х рр. Михайлушко таки сильно доїхав Казимпрови завдяки союзу з Срдюю. Його союзники Татари кілька разів нападали на землі в. кн. Литовського й Польщі і в 1449 р. становище Казимира було досить небезпечне. Михайлушко з Татарами погромив його військо, страшенно попустошив землі вел. князівства й захопив ряд пограничних замків. Але кінець кінцем тріьких здобутків йому не удало ся досягнути. Взагалі в вел. князівстві останніми часами він, очевидно, ніякого значнішого онертя не мав, навпаки уступали ся за ним польські магнати³⁾. Нарешті несподівана смерть перервала його заходи: в 1451 р. він умер на Московщині — від отрути, як казали⁴⁾.

Як оповідає Длугош, польські пани з початку, бажаючи вирвати Казимира з під впливу литовських нанів і литовської політики, самі намовляли його, аби передав вел. князівство в управу якомусь князеві, „прихильному до нього й до Корони“; але Казимир не схотів упускати з своїх рук велике князівство⁵⁾. Коли показало ся потім, що Казимир перейшов на дорогу польської політики, Поляки,

¹⁾ Про окупацію Стверцини Михайлушком — Длугош V с. 61 і LEKUrkb. X. 491 нотка 2, Skarbice ч. 1883 і 1884.

²⁾ Літопись Биховця с. 56. Ціла обстановка сеї події того рода, що ми її ані руш не можемо сконтролювати иньшими джерелами, бо те що знаємо про Михайлушка з иньших джерел, не знаходять ся в літописі, і навпаки, так що всі її оповідання про Михайлушка вимагають великої обережности, а між ними й історія про київську окупацію підозріла досить, хоч її й приймали дослідники: нпр. Саго IV с. 268, Любавській Сейм с. 106—7; новіший біограф Михайлушка Копилянський теж прихильєть ся до неї (с. 152). В кождім разі хронологічне означенне сього епізода в літописі неможливе: в ній Михайлушко, по своїм повороті з Мазовша (значить 1444) і нещасливій конспірації на Казимира тікає до Брянська, там збирає військо і з немалою московською помічю опановує Київ. Казимир посилає Ганштовта, той відборає Київ назад, і тоді Казимир дає Київ Олелькови. А в дійсности Олелько дістав Київ ще 1440 р.! Любавський, кладучи на підставі Стрийковського (!) сеї епізод на р. 1442—3, робить крок назад навіть в порівнянню з Каро, що клав його на рр. 1449—51. Дійсно, коли приймати сеї епізод, то його треба класти на кінець, а не початок 1440-х років. ³⁾ Длугош V с. 87—8.

⁴⁾ Длугош V с. 105, Літоп. Биховця с. 56. Новіший біограф Михайлушка Копилянський кидає тїнь сеї смерті Михайлушка на м. Йону, до котрого тоді підобрював ся Казимир (ор. с. 163).

⁵⁾ Длугош V с. 141.

розумієть ся, не мали потреби поновляти сеї пропозиції. Натомість се жаданне почали підіймати литовські пани, від коли переконали ся, що Казимир забув свої обцянки й перейшов у службу Польщі. Провідником сих автономистів став той самий Гаштовт, колишній шеф литовської регенції за малолітности Казимира.

Уже з 1453 р. маємо звістки про змагання в вел. князівстві до вибору нового великого князя. Литовські пани скаржили ся перед вел. магістром пруським на Казимира, що тримає з Поляками; ходили поголоски про союз литовських панів з Татарамн, щоб скинути Казимира, відірвати ся й висадити вел. князем Радиви́ла; маємо явсь глуху звістку про повстанне против Казимира підчас його побуту на Литві¹⁾. Потім знову такі звістки маємо з 1455 р.; на весну того року, каже Длугош, Казимир удав ся на Литву і там „загамував неспокій (*plures motus*), піднятий Гаштовтом, і відвернув Литвинів від пере́мени відносин, яку вони задумували“²⁾.

Літом 1456 р. рада в. князівства вислала своїх послів в Ленчицу до Казимира з такими жаданнями „панів і всього вел. князівства“. По перше — аби Казимир вернув вел. князівству Поділе, як присягав їм, приймаючи польську корону; инакше вони оружно постарають ся вернути собі сю й иньші відірвані від в. князівства землі. По друге — аби Казимир вернув ся на Литву й там перебував. Жаданне се, що мало метою знову взяти Казимира під литовські впливи, укрито було в форму турботи про безпечність короля. Логічного виводу з сього жадання не зроблено, але він сам собою ясний: инакше стани вел. князівства виберуть собі осібно́го великого князя. Такий кандидат тоді вже був — в особі Семена Омельковича, що не задовго перед тим (1454 чи 1455) дістав Київське князівство по батькови. Він був репрезентантом руського елемента, а оженивши ся з донькою Яна Гаштовта, став у близькі відносини з литовськими панами, і тепер був спільним кандидатом і литовських панів і руських князів на великого князя³⁾.

В Польщі розуміли сі жадання так, що литовські пани хочуть використати тодішні трудні для Казимира обставини — пруську війну. Говорено навіть про союз Литви з Прусією. Можливість оружно́ї боротьби Поляки брали зовсім серіозно: на Поділе вислано комісарів, щоб на ново відібрати від державців присягу короні Польській

1) ЛЕКУгкв. XI ч. 296, Skarbiес ч. 1904, 1907—9.

2) Длугош V с. 198, пор. 203.

3) Перед тим такої загально прийнятої кандидатури, видко, не було—див. впр. реляцію про кандидатуру Радиви́ла в ЛЕКУгкв. XI ч. 296.

і приготувати тутешні замки до боротьби з Литвою. Казимир одначе ліше знав сю литовську фронду і в відповідь на її литовські петиції сам поїхав на Литву, не вважаючи на велике незадоволення й спротивлення польських сенаторів. Вони бояли ся, очевидно, аби Литвини знову не перетягнули Казимира на свій бік. Відїзджаючи з Польщі в жовтні тогож року й беручи з собою коронну печатку, Казимир мусів навіть видати письмненне приречення польським сенаторам, що не видасть, ні під чіями намаганнями, якогось акту на некористь Польщі або її земель. Заразом обіцяв, що він не нарушить і не скасує якимсь актом уніонних умов з часів Ягайла й Вітовта, і як би якийсь акт в таким напрямі був ним виданий, то він вперед оголошує його неважним. Тільки так звязавши, пустили польські сенатори Казимира з Польщі¹⁾.

Не вважаючи на пруську війну, що ярила ся тоді, Казимир зівстав ся на Литві цілу зиму, лагодячи литовську опозицію. Опіраючи ся на своїй партії — себ то таких панях, що з різних особистих мотивів бажали, аби Казимир і далі лишив ся великим князем, він почав обробляти й иньших, і осягнув зовсім несподівані результати. Коли на загальнім зїзді панів вел. князівства, на Рїздво, Казимир став дорікати панам за жадання, переказані через те літне посольство, присутні вирікли ся всякої участі й відомості. Вони зложили всю справу на Гаштовта й навіть жадали укарання ініціаторів сього посольства. Від карання Казимир, розумієть, ся здержав ся. Навпаки він старав ся придбати собі прихильність панів щедрими паданнями й ласкавим поведженнем, та приглушити тим всяку опозицію, і дійсно в значній мірі осягнув свою мету²⁾.

З польського боку підносили докори, що Казимир такими знаками прихильності підливає тільки оливу в огонь литовських претензій: на соймі 1459 р. навіть прийшло ся йому наслухати ся від Поляків гірких докорів за його надмірну ніби прихильність до Литви³⁾. Але Казимир розумів сю справу ліше. Однокою формальною уступкою Литвинам з його боку, скільки знаємо, було потвердження в 1457 р. земського привилею 1417 р., що містив в собі, як знаємо, обіцянку держати в. князівство в границях часів Вітовта: стапи вел. князівства могли се толкувати як обіцянку постарати ся про поверненне Поділя⁴⁾. Та обіцянок Казимир взагалі не більше жалував, певне, перед литовськими панями як і перед Поляками.

1) Длугош V с. 227 — 8, 234 — 235. Codex ep. saec. XV т. I 2 с. 157.

2) Длугош V с. 240. 3) Ibid. с. 294—5.

4) Działyński Zbiór praw litewskich с. 28.

Сї особисті заходи Казимира на кілька років пріспали агітацію литовських автономістів, тим більше, що головний провідник її, Ян Гаштовт умер слідом (1458). Але далі почала вона знову відзивати ся. Литовські пани знову носили ся з пляном оружної окупації Поділя, з огляду на пруську війну, що займала Поляків, і кримський хан Хаджи-герай хвалив ся Полякам, що литовські пани кілька разів накликали його до походу на Камінець. Казимир скликав весною 1460 р. литовський сойм до Берестя, щоб на нїм заспокоїти сей воевничий запал Литви, і се очевидно до певної міри йому знов удало ся — бодай на якийсь час. За те справа осібного вел. князя виникла слідом знову. На великоднім литовським соймі в Вильні 1461 р. присутні князі й пани однодушно (*uniformi sententia*) просили Казимира, аби він або сам постійно перебував на Литві або іменував великим князем Семена Олельковича. Казимиру одначе удало ся ту справу знову пустити в проволоку ¹⁾.

На січневий польський сойм в Пйотркові 1463 р. прибули знова литовські послы; вони жадали вже не тільки Поділя й пограничних з Волинею округів, а й Белзької землі, інакше грозили війною — „розливом християнської крови“. Жаданне звучало як ультиматум, тому Казимир на здогін за висланими від сойму послами сам поспішив ся на Литву. Йому вдало ся насамперед осягнути те, що справу пущено знову на обради спільних литовсько-польських зїздів. Перший з них був визначений на осінь, найдальше на початок 1464 р. Але Казимир, що зимою 1463/4 р. знову поїхав на Литву, „гамувати збунтованих литовських панів“, бояв ся, аби пересправи на таким зїзді не подразнили литовських панів іще гірше. Тому відложив зїзд, а сам тим часом лишив ся на Литві до великодня, стараючи ся відвернути Литвинів від плянів війни з Польщею ²⁾.

Поляки тоді хотїли конче притягнути Литву до участі в пруській війні й обіцяли віддати Литвинам сусідні з Жмудю пруські землі, аби їм лише помогли. Але вел. князівство тримало ся нейтральности й хотїло використати сю війну для своїх рахунків з Польщею. Впливами Казимира сї пляни одначе знову відсунено. Осінній зїзд 1464 р., в с. Ломазах (між Берестем і Парчовим), був знову відложений; на нїм були порушені справи Поділя, Волини й реформи унії, але через різні недогоди сї наради відложено на рік. Чи відбув ся сей новий зїзд, не знаємо, бо Длугош, що служив нам майже одним джерелом до історії литовсько-польських відносин за Казимира, перестає

¹⁾ Длугош V с. 304, 314, 331.

²⁾ Ibid. с. 366, 372.

ними займати ся від сього часу. Він запримчає тільки, що покінченне пруської війни в 1466 р. було дуже немиле литовським панам, бо від коли Польща мала свободні руки, вони вже не відважали ся думати про оружну боротьбу з нею¹⁾.

Ся обставина мусіла дійсно вплинути на прохолодження литовського запалу, тим більше що він, як ми бачили, і без того був не дуже гарячий. Але й Поляки, перебувши стільки літ на становищі відпорнім супроти Литви, не мали завзята до агресивних виступів. Що правда, маємо випадкову звістку, що малопольські пани на піотрковській соймі 1470 р., коли Казимир жадав ухвалення податку, жадали від нього, аби при новім потвердженню привилеїв зазначив, що Поділе й Волинь належать до Корони²⁾. Але видко, що ся справа, хоч порушувала ся (се мусіло бути), вже не викликала давнішого напруження. Маємо другу, але пізнішу, і не зовсім певну звістку, що справа реформи унії піднесена була ще на зїзді в Парчові в 1473 р.³⁾. Взагалі хоч відносин Литви й Польщі не полагоджено, і обопільне недовіре лишало ся далі (знаємо таку поголоску, що страшний напад на Польщу Татар в 1474 р. накликали литовські пани!), — але давніше напруження значно ослабло. Вел. князівство Литовське напр. брало участь в заходах Казимира коло чеської корони — ухвалило для сеї справи податок і посилало військо⁴⁾.

Справа іменовання осібною вел. князя тим часом не сходила з порядку дня. Давніший кандидат — Семен Олелькович умер 1470 р., але тим часом почали підростати у Казимира сини, й стани вел. князівства жадали, аби дав їм вел. князем котрого небудь з них.

¹⁾ Длугош V с. 385—6, 402, 464, Дневник Люблин. сойму 1569 р. с. 79 (текст Дзялиньского). Каро (V с. 511), опираючи ся на тім, що звістки про спір за Волинь і Поділе у Длугоша уривають ся з зїздом в Ломазах, думає що справа була полагоджена десь слїдом на принципі *uti possidetis*. Але згадка Длугоша про вражінне на Литву від згоди 1466 р. такому припущенню рішучо противить ся. Так само Любавський (Сейм с. 125) робить за надто категоричний вивід з мовчання Длугоша, кажучи, що литовські пани „вже не рушали справи Поділя й Волини й обмежали ся тільки тим, що від часу до часу просили Казимира дати їм великим князем когось з синів“⁴⁾. В дійсности тільки звістки наші уривають ся тут, а не самі спори.

²⁾ Bielski Kronika вид. Туровского с. 834.

³⁾ Про зїзд в Парчові 1473 р. — Дневник Люблин. сейма ч. 79 (текст Дзялиньского): се одинока згадка про такий зїзд, і може бути що тут помилка в даті.

⁴⁾ Про Татар — Длугош V с. 609. Чеська справа — *ibid.* с. 578 і Бельский *ib.* с. 851.

Так випадком довідуємо ся, що на литовськїм соймї в мартї 1478 р. литовські пани дуже просили Казимира¹⁾, аби дав їм вел. князем котрогось з синів, що були з ним тоді на соймї: або старшого — Казимира (родженого 1458 р.) або другого — Ольбрахта (родженого 1459 р.). Ольбрахт мав при тім також зі слїзми просити батька, аби дав його на вел. князя, але Казимир рішучо заявив, що до своєї смерти нікому не дасть вел. князїства. Те ж саме чуємо підчас побуту Казимира в Литві весною 1480 р.: прошено його, аби лишив ся сам на Литві, або дав вел. князем котрогось з синів, але Казимир не годив ся ані на одне ані на друге²⁾. По тім аж до смерти його (1492 р.) не маємо ніяких звісток з литовсько-польських відносин.

Таким чином за ціле піввікове панованне Казимира відносини вел. князїства до Корони були в високїй мірі неясні. Унія формально була розірвана. Литовські стани виразно заявили, що всі давнїйші акти унії признають вони неважними й для них образливими. Поляки ж не хотїли уложити нового уніонного акту відповідно до їх бажань. Вони хотїли тримати ся давнїйших актів, і як ми бачили, змусили й Казимира, що обіцяв їм не видати нових уніонних привилеїв в дусї литовських жадань. Одначе й видати якогось потвердження давнїйших уніонних актів він не відважив ся, та й не мало б воно значіння супроти того погляду, який мали стани в. кн. Литовського на акти унії — розумїючи її як свобідну умову народів, а не самих володарів. Та й самі Поляки ще від р. 1401 зійшли на таке становище супроти унії.

Реально беручи, унія не істновала. Навіть союз Польщі й Литви був зірваний, не істнував, як то показували вічні погрози війною, з початку з боку Польщі (дорогичинський інцидент), потім з боку вел. князїства, не кажучи вже нпр. про становище вел. князїства супроти пруської війни. Тільки своєю особою звязував сї дві держави Казимир, звязком непевним і невясненим, та особистими впливами лагодив конфлікти. З його смертю уірвав ся й сей звязок.

---

¹⁾ Magno studio et conatu—Длугош V с. 669. Пана пробче доглянути в сїм литовськїм жаданню спеціальних мотивів: мовляв з огляду на перспективу боротьби з Московю і Кримом литовські пани вважали потрібним мати в. князя на місці (с. 46—7). Але й свідомість такої перспективи й вплив її на жаданне литовських панів — все се річи дуже непевні.

²⁾ Длугош V с. 688.

Казимир умер в вел. князівстві, в Городні, 7 червня 1492 р., откружений панами вел. князівства, в присутності своїх молодших синів Олександра й Жблгимонта. Дуже скоро виявилася версія, що Казимир сам перед смертю призначив на польський престіл Ольбрахта а на вел. князівство Олександра. Ця традиція стала потім офіційною. Але що в найперших листах ради вел. князівства й самого Олександра про сей тестамент нема згадки, дуже можливо, що ця історія з тестаментом була пущена литовськими кругами пізніше, для оправдання вибору Олександра на великого князя¹⁾.

Навчена попередніми трудностями, коли треба було дістати особного вел. князя для в. кн. Литовського, рада вел. князівства зараз по смерті Казимира посилилася ся лишити у себе Олександра. Він мав бути тимчасовим управителем вел. князівства, „для нѣкоторыхъ нригодъ и нагабаней неприятелскихъ на отчину нашу“, а вже на день Ілі, 20/VII визначено сойм вел. князівства для вибору вел. князя. Зроблено се без порозуміння з польськими сенаторами, як того вимагали давні уніонні акти і як то пригадували литовським папам польські на першу вість про смерть чи хоробу Казимира²⁾. Правда, в попередніх часах уніонні акти дійсно стратили своє значінне, й сама унія властиво не існувала; але виразно зазначити се в своїм поступованню рада в. кн. Литовського також не хотіла, й поступаючи против тих постанов унії, заразом старала ся злагодити можливо своє новодженне. Вона з великою готовістю відкликала ся на візвання Поляків до солідарного поступовання, обіцявала, що візьме участь в проєктованім Поляками спільнім соймї для полагодження відносин обох держав — „што бы было отпущено а любо ошешкано с обусторонъ, раднымъ а справедливимъ обычаемъ оправити“. Тим усім силкувала ся вона огладити вражінне від свого самовільного поступовання в виборі Олександра. Для сього послужила й історія з тестаментом Казимира. Посольством висланим до польських сенаторів, рада повідомила їх про тестамент Казимира³⁾ і свій замір вибрати Олександра. Про сей вибір говорила вона як про річ уже рішену, не згадуючи

¹⁾ Див. про се ще в прим. 37.

²⁾ На се є натяк в литовським посольстві до Польщі, скоро по смерті Казимира (Яна біскупа луцького й Солтана Олександровича) — Лит. Метрика, Записи, кн. V л. 131 (я користав з копії сих актів, в теках Онацевича — Інст. Осолінських ч. 2938).

³⁾ „Его милость будучи доброе памяти передъ часомъ сконанья своего поведиль намъ слугамъ своимъ волю и умыслу своего, естели бы его милость Богъ милый не вховаль, tedy его милость намениль паномъ коруны Польское по своимъ животѣ наяснейшее княжа Яна

нічого про участь в ній Поляків. За те з свого боку успішно поручала польським сенаторам вибрати собі королем Ольбрахта, відповідно до того тестаменту. Теж саме поручав їм Олександр, поклянувшись на свідокство литовських панів про Казимірів тестамент¹⁾. Тут у перше чуємо про той тестамент, і як сказав я вже, дуже правдоподібно, що рада вел. князівства й пустила сю історію для того, аби оправдати своє самостійне поступовання в виборі в. князя.

Вибираючи Олександра, одного з молодших королевичів, литовські пани забезпечали вел. князівство від персональної унії з Польщею. Здасться, для того-ж вони, з самим Олександром разом, так успішно поручали Полякам вибрати королем Ольбрахта. По їх думці й сталося: Ольбрахта вибрано королем, а ще перед тим вибраний був вел. князем Олександр, на загальнім з'їзді земель в. кн. Литовського.

Се перший раз, скільки знаємо, вибір вел. князя переведено на сойм всіх земель. З канцелярської записки довідуємося, що запрошення на з'їзд були вслані в усі землі вел. князівства: до Київської, до Смоленської, до Вітебської, до Полоцької, до Луцької... Заховані в цілості листи на Волинь адресовані до „всіх князів, панів і земель Волинської землі“, особно від Олександра й особно від ради вел. князівства. Подаючи до відомості смерть Казиміра, ці грамоти пригадують присягу, що нею Казимір „обов'язав і запечатав всіх насъ душы, и ваше милости братья наше“ — вибрати по смерті його одного з синів. Тут отже про тестамент мови не було ще в його пізнійшій формі, гадки про нього ще не вияснили ся. Пани ради пояснюють, що задержання Олександра в вел. князівстві не ставить ніяких перешкод свободному вибору в. князя, заохочують аристократію провінцій до солідарности з вел. князівством Литовським, і просять для участі в виборі вислати на сойм „старшихъ васъ десять або двадцать, або колко ся вамъ увидитъ“. Крім вибору в. князя сойм мав також обслужити різні справи „для доброго и посполитого земьского“²⁾.

Олбрахта сына его милости (якожь домничами, ижъ вашей милости есть ведомо через некоторые всказанье его милости господара нашего), а намъ его милость слугамъ своимъ наменилъ господаремъ наяснейшого княжати сына его милости Олександра“.

¹⁾ Посольство біскупа луцького — Акты Западной России т. I ч. 101. Нове прип'ямнене, аби Поляки вибрали Яна Ольбрахта. — в посольстві Станіслава Петрашковича й Войтеха Нарбутовича Лит. Метрика Зап. V л. 131.

²⁾ Листи до волинських панів — Акты Э. России I ч. 100—1, записка про розсилання листів подана у Любавського Сеймъ с. 135.

Подробиць самого вибору маємо досить мало. У Стрийковського знов згадується, що була кандидатура на вел. князівство братанича звісного нам претендента Семена Одельковича — Семена Михайловича, кн. случького, і що у нього були прихильники, але вел. князем згідно вибрано Олександра¹⁾. Ця кандидатура Семена не дуже певна, але що вибір Олександра не стрів ніякої поважнішої опозиції і пішов гладко, се можна уважати певним²⁾. Подробиці коронаційної церемонії оповідає, на підставі того що чув потім в Польщі, де що пізнійший хроніст Децій (Діц)³⁾, але брати їх серіозно не можна. Натомість земський привилей, виданий Олександром зараз по виборі, 6/VIII, зовсім уже певно вказує на цілий ряд обмежень великокняжчої власти, переведених при сьм виборі: вел. князь обіцяє приймати ухвали ради вел. князівства й не перемінювати своєю властю того, що ухвалить рада; без її згоди в. князь не може відібрати урядів, роздавати восводств і пограничних замків, тратити доходи вел. князівства⁴⁾. Се й була, очевидно, та друга точка соймових нарад — „для доброго посполитого земського“, згадана в запрошеннях на сойм⁵⁾.

¹⁾ В категоричнім тоні повторив сю звістку про кандидатуру Одельковича недавно Любавский, Сѣймъ с. 135. Він іде за Кояловичем (Historia Litvana, II с. 59), але той тільки розвинув ширше коротеньку згадку Стрийковського (II с. 292): *acz też Siemion Odelkowic Michalowic xiażę Sluckie z strony swoich przyjaciel miał vota na się*. У Стрийковського се вже не перша самостійна звістка про кандидованне Одельковичів (т. II с. 177, 206). Вище я сказав, що він міг користатися з якоїсь фамілійної традиції кн. Слуцьких, але розуміється, традиція все таки зістанеться дуже сумнівною.

²⁾ Про свій вибір вел. князем згадує Олександр в листі до хана з 27 липня — З. Россії I ч. 162.

³⁾ De Jagellonum familia — у *Historia Polonicae historiae corpus* II с. 293—4; звідси оповідання Деція повторюють Стрийковский і Бельский. Серіозно бере його Любавский — I. с., але без всякої потреби.

⁴⁾ Земський привилей Олександра виданий в перше у Дзялинського — *Zbiór praw* с. 58, з копії Литовської Метрики, з дипломатара кор. Бови (про сю копію у Якубовського *Земские привилеи* в кн. Литовського, Ж. М. Н. II. 1903, IV с. 249 і далі), потім — з оригінала в *Codex dipl. Poloniae Жищевського*, і ще раз — з копії Нарушевича у *Вроэль-Плятера Zbiór pamiętników do dziejów polskich* I с. 16.

⁵⁾ Попри Олександра мав на вел. князівство претенсії ще молодший брат його Жигимонт, пізнійший король: він просив від Олександра собі волости, але Олександр не приставав на се. Ольбрахт радив Олександрови згодитися на річну пенсію Жигимонтови, але Олександр і на то не приставав. При тім Олександр покликав ся знову на тестамент, оповідаючи про нього докладніше й як до свідка відзи-

Вибір Олександра ослабив і без того слабку зв'язь вел. князівства з Кораною, можна сказати — зовсім перервав її¹⁾.

Олександр поздоровив брата з коронацією на короля, але скільки знаємо, не робив ніяких старань бути признаним або потвердженим на вел. князівстві польським правительством, як свого часу робив то його батько. Вел. князівство стало на становищу повної самостійності; унія була розірвана. Але трудні політичні обставини пригадували на кождім кроці обом державам потребу помочи, солідарности, союзу, й з тим вирінала все справа унії. Цікаво одначе, що піднесено її передовсім з польського боку.

Уже на перші вісті про смерть чи смертельну хворобу Казимира польські сенатори, възпаючи литовських панів до солідарного й приятельського поступовання, як ми бачили, проектували спільний сойм для доповненнь „опущеного й омешканого“. Мова йшла очевидно про дипломатичне сконстатованне унії, тільки польські сенатори не вважали потрібним називати справу по імені. Литовські пани заявили свою повну готовість „оправити опущене“, але ближше в справу ще меньше мали охоти входити, і з того проекту спільного сойму не вишло зовсім нічого. Рада в. князівства й в. кн. Олександр тільки при кождій нагоді заохочували Поляків до солідарности тротив усіх ворогів, в інтересах обох держав²⁾. Та Поляки не хотіли такої солідарности инакше як „під одним дахом“, і при першій нагоді коли в. кн. Литовське серіозно попросили їх помочи, заявили, що без унії просять на них не рахувати.

Вел. кн. Литовське стояло вже за Казимира в напружених відносинах з Москвою, що допикала йому нападами свого союзника — кримського хана³⁾. По смерті Казимира Москва почала зачіпати Литву ще сильнійше; виглядало се на добру війну, й супроти того весною 1493 р.

вав ся до матери своєї, Казимирової вдови, але цікаво, як я то підніс на иньшій місці (прим. 37), що в відповіді Ольбрахта про той тестамент ані згадки — Акты Зап. Р. I ч. 135 і 136.

¹⁾ Цікаву звістку подає Ваповский (с. 15), що в Польщі декотрі були за вибором Олександра на короля, для задержання унії з Литвою. Але иньші джерела мовчать про се.

²⁾ Див. Лит. Метрику, Записи V л. 135 (посольство крайчого Миколая Миколаєвича). Через пізнійше посольство Поповского й Тенчиньского, сенатори польські пригадували литовським панам, що два рази посіяла послів в справі відновлення актів унії, і хоч „ваша милость на тые посольства о поправлене тихъ поступов досять слушне и почестне отказали, а ведже ничого у концу не стало ся“. — Лит. Метр. зап. V л. 173.

³⁾ Про се буде мова низше в гл. IV.

Олександр і рада вел. князівства просили помочи у Корони, людьми й гропима, відповідно до проголошеної солідарності¹⁾. Відповіді довго не було, аж з кінцем року польське правительство відізнало ся і в відповідь на прощення Литви витягнуло справу відновлення давніх „записів“ унії. Король заявляв в. князеви, що віп як брат, готов помогати, але між державами існували записи, що докладно означили обовязки одної держави супроти другої і їх треба тримати ся: „от которых жо записов справне не слушаеть отступити, и овпеки в них от которое стороны в чом коли выступено або вмешканп есть, жадаеть масстать королевскпй, абы было оправлено с обусторонь, в чомъ потребизпа есть оновити, абы были оновены“. Литовські пани тоді, як згадують потім в своїм посольстві польські сенатори, заявили були охоту на ревізію актів унії²⁾. Але видно, Полякам здадо ся слідом, що обставини для Литви за надто тяжкі, й її можна притиснути до стіни та змусити до простого признання давніх актів унії, уневажнюванпх Литвою в попередніх спорах. Вони почали доводити литовським панам, що старі акти унії так добре уложепі, що ліпше їх тримати незмінно³⁾. Та на се литовські пани згодити ся ніяк не могли, а що тим часом криза в московських відносинах проминула, тож справу унії вони вкінці замовчали, й тільки подякували ладно Полякам за їх платонічну охоту до помочи⁴⁾.

1) „Якожь ваша милость нам прирекли через перьвыи послы: ко- го бы перьвей потреба впередила“.

2) „Ваша милость зъявили, ...аби звезанья и записы были бы захованы слушне, (котрі) для доброго стоянья обоих панствъ черезъ первыи паны наши и королевъ и княжатъ вчынены суть и вмоцнены; а естельи бы в тых записяхъ и тежь звъязаньх змешкано и пушено, а любо вмнейшано есть, тежь слушнымъ обычаемъ и братьскою приязнью по обема сторонамъ направить не отмавляютъ“.

3) „В которых досытъ широко и розумне выписано, которымъ обычаемъ себе посполитыи панъства мели бы се вспомагати; отъ которых записовъ отойти неслушно, а лепей черезъзо все и всемъ маютъ быти захованы; бо естлы бы што хотели ваша милость отновити а любо прыдаючи а любо вомнейшаючи, нешто пременяючи межи собою без обое стороны призволенья, и вьставенье нешто чынячы, — то не могло бы быти без ламанья и зквалтованья старыхъ записов“.

4) Лит. Метрика, Записи V л. 140 і 150—2. Деякі звістки про сі переговори, хоч досить короткі й не зовсім повні, подав д. Любавский в своїй остатній праці (Соймъ с. 138). З огляду, що документи сі лишають ся невидані, а також і з огляду на самий інтерес сих переговорів (сеж перший раз маємо ми якісь автентичні подробиці з переговорів про унію), подав я деякі виписки з сих актів (з згаданих копій).

Потім Поляки не задовго знову підняли справу унії, але в иньшій ситуації. Було се під татарською грозою, після того як Татари в осені 1494 р. страшно спустошили Поділе й побили Поляків під Вишневцем. Ян Ольбрахт через свого посла Филипа Калімаха кликав Литву до спільної боротьби з Татарами, а щоб прихилити її до участі, запроєктував уложити нові „записи“ „слухнимъ а раднымъ обычаемъ, безъ ображеня чти и безъ шкоды обоого панства“. Отже в біді Поляки показували охоту зійти з того становища, на яким стояли пів столітя: що унія має операти ся на давніших актах. Вони готові були відступити від стилізації давніх „записів“ і виробити нову формулу унії, чого так довго й даремно добивали ся від них пани литовські за Казимира. В литовських кругах сю гадку про уложенне нового уніонного акту, розуміть ся, прийнято й тепер прихильно. Олександр повідомив короля (1496 р.), що рада на се годить ся, й просив його прислати свій начерк унії: „волю свою вказати, которымъ обычаемъ мель тотъ записъ вделанъ быти“¹⁾.

На се прибуло поважне посольство, зложене з двох воевод — серадзького Поповского й белзького Тенчиньского. Король через них накликав в князя до спільної боротьби з Татарами й Турками та підносив потребу тісного союзу Корони з в. князівством, а для того — відновлення актів унії. „Предки наші, казав він, злучені союзом крови, пануючи в тій державі, розуміли, що одна без другої (Корона без в. князівства) не може добре успівати — „не могло добре быти разоно ани стати“. Тому урадили й підданих своїх прихилити до умов, потверджених „записами“, аби против всіх неприятелів боронити ся спільною радою та помічю й таким чином бути страшними всім своїм ворогам. Сих умов (вступу) й записей тримали ся вони аж до часу смерти отця нашого²⁾, і поки них держали ся („радили ся“), — в яким покою і в яким добрім стані були ті держави, добре то знає ваша ясність. А коли перестали їх держати ся, які шкоди й спустошення стали ся з тими державами, на велику ганьбу нашу й дому нашого, — всім то явно“. Тому король просить в. князя вплинути на своїх підданих, аби „давнии ступы и записы, обалол вделаны, захованы и держаны были“, хоч би з певними змінами, — на се Поляки вповні готові пристати³⁾.

¹⁾ Інструкція литовському послови Стан. Петрашкевичу — Лит. Метрика Зап. V л. 161, з копії тек Нарушевича друкована в Codex ep. saec. XV т. III ч. 421 (в теках має дату 1500 р.).

²⁾ Тут, як бачимо, рішуче натягання, бо за часів Казимира ті трактати власне стратили всяку силу.

³⁾ „А если в чомъ вступено естъ, то бы нехай было поправено,

Як підставу для такого відновлення, чи еventуальних змін в формулі унії привезли котрийсь з актів унії. Мусів се бути городельський акт, судячи з того прихильного становища, яке зайняла супроти нього рада вел. князівства. В. кн. Олександр заявив польським послам своє переконанне, що рада в. князівства нічого не буде мати против відновлення привезеного ними акта унії. Дійсно, рада висловила послам свою готовість потвердити привезену ними й передачу в. князеві копію¹⁾. Але zarazом вона заявила, що всі інші записи, старші чи пізніші від сього акту, противні їх чести, вони не признають важними, так як і їх предки не признавали, й сподіваються, що й Поляки се приймуть до відомості²⁾. Ся заява дуже заїхала польським послам. Вони, очевидно, мусіли знати, що польські сенатори, пристаючи на зміну формули унії, зовсім не мають охоти через те вирікти ся інкорпораційних актів, тільки відкладають їх до ліпших часів. Тож у відповідь на заяву литовських панів польські пани відказали, що вони не мають ніякого поручення від короля й сенату трактувати про інші акти унії окрім привезеного ними. І не докінчивши переговорів і не прийнявши виладженого литовськими панами проекту потвердження привезеного їм акту унії, та не пояснивши причин³⁾, воеводи відїхали⁴⁾.

бо без правленья и без держанья посполитое порозуменье и панствъ наших оборона никако не може(т) быти зведена. На штожь корол его милост со всеми радами и со всеми ноддаными готовъ есть, естли в чомъ противность и выступъ стал ся, тое поправити“. Лит. Метр. Записи V л. 171—3. Звістки про се посольство з сих актів подав і Любавский ор. с. с. 139—140.

1) „Которогожь запису и копию пану нашому милостившому ваша милость есте дали, его милость пан нашъ намилоствивший тую копию намъ вказаль, ино в той копии ничего не есть шkodного их милости пановъ брати наше наймилейшее, ани тежь нашой есть што шkodное, ани нарушане, ани понижене чсти з obu сторонъ... прелати и панове не отмавляют их милости брати своей того запису дати и потвердити, который ж былъ вделанъ за предковъ наших радным а слухным обычаемъ“.

2) „И далей их милость прелати и панове старшин казали ми то вашей милости иоведити, казав в имени ради троцький воевода Петро Янович, — естли бы были которые записи перьвей того и потом за предковъ нашихъ вделаны будутъ нераднымъ а неслушным обычаем, чсти внижаючи а чсти нарушаючи одное стороны, якожь велю одваляны были на велю соймовъ и не одержжаны отъ предковъ наших, — тыхъ и мы записов держати их не хочемъ, а верымы в то их милости паном и брати нашой милой, иж их милость не мней будутъ важити нашу почестност нижли ровно братским обычаемъ такъ яко и сами свою“.

3) „Не вемы для чога“, як казали литовські пани через своїх послів. 4) Лит. Метрика Записи V л. 174—5.

Тоді литовська рада вислала своїх послів (Яна біскупа луцького і старосту берестейського Сенька Олизаровича) до Польщі з своїм проектом¹⁾. Але й тут його не прийнято, й переговори про унію на тім урвали ся. Супроти того, що литовські пани новим актом унії хотіли уневажнити давніші записи, Поляки, очевидно, кинули гадку про новий акт унії, аби не підірвати ним значіння давніших²⁾.

За те коли польське правительство, по турецьким нападі 1498 р. на руські землі, що навів перестрах на цілу Польшу, закликала Литву до спільної боротьби, — рада вел. князівства відплатила тож монетою як Поляки в 1493 р. Вел. князь відповів брату, що він готов іти йому в поміч особисто з своїм військом, але не може прихилити свою раду до помочи: вона займає неприхильне становище й не хоче Полякам помагати, поки нема між обома державами „справедливої й рівної умови“. Теж саме, хоч в делікатнійшій формі заявили польським сенаторам і самі пани вел. князівства через послів, висланих на початку 1499 р. Пригадуючи зірвані переговори 1496 р., вони радили королеви нахилити польських сенаторів до умови в дусі тих переговорів³⁾.

Можливо, що король дійсно вплинув у сїм напрямі на своїх сенаторів, і на сей раз прийшло таки до „справедливої й рівної умови“. Переговорів в подробицях не знаємо, але 6 мая польські

1) Сим проектом чи не був видрукований в Codex saec. XV т. III, ч. 422? У всякім разі він інтересний для характеристики литовських змагань. По короткій і досить побіжній згадці про potwierdzenie давніших увійонних трактатів тут уставляється між обома державами союз, з тим застереженням, що як би котра сторона через перешкоди не могли дати помочи другій, то се ще унії не нищить. В разі безпотної смерті вел. князя литовські пани мають вибрати собі нового — з польської династії, і навпаки. Таким чином унія обмежала ся тільки союзом, так як ми бачили в фрагменті з 1446 р. Проект унії, видрукований в Codex ep. saec. XV т. III ч. 423, що містить в собі potwierdzenie Городельського акту, був предложенний польським послам Поповському й Тенчинському при переговорах з ними, отже він мабуть старший від проекту видрукованого тамже під ч. 422. Одначе й сей остатній, безперечно, належить також до сеї стадії переговорів, бо імена сьвідків не можуть вказувати ані на час давніший від 1496, ані пізнійший від 1497/8 pp. — див. уряди воеводи троцького й намісника полоцького — Wolff Senatorowie i dignitarze w. ks. Litewskiego.

2) Лит. Метрика V л. 176, пор. Codex ep. saec. XV т. III, с. 491—2 (Записки V л. 323).

3) Інструкції литовським послам 1499 р. — Лит. Метрика Записки V л. 322 — 4, в старім польським перекладі друковані в Codex. ep. saec. XV т. III ч. 441—4.

стани й король прийняли литовський проект з деякими змінами¹⁾, і на загальній сеймі литовським в Вильні, 24 липня 1499 р. його формально прийнято й potwierджено²⁾.

Сей новий акт уложено в формі potwierдження Городельського акту, в стилізації дуже близькій до згаданого вище литовського проекту. Potверджуючи Городельський акт литовські пани пояснюють тільки докладнійше точку про порядок вибору вел. князів і королів, також в папрямі повної рівності обох держав: вел. князя не можна вибрати без участі польських панів, а короля — без участі литовських. Всі ж инші уніонні акти окрім того Городельського акту, виданого литовськими панами, вони уневажнюють яко такі, що „нарушали честь обох сторін, і тому їх наші попередники не признавали“³⁾.

Таким чином литовським панами удало ся зреформувати унію по своїй мысли, як свободний союз двох рівноправних держав. Тільки титул „*supremus dux Lithuaniae*“ в титулі короля лишив ся знаком суверенітету Польщі. Але Поляки згодили ся на сю уступку, очевидно, тільки під натиском обставин і певно, що не щиро. Можливо, що вони умисно не помагали по тім вел. князівству в незвичайно тяжкій для нього боротьбі з Москвою 1500—1 рр., аби змусити Литву до тіснішої унії. Правда, що вони мали й свої клопоти на голові — з Турками й Татарами. Вкінці ж смерть Ольбрахта й кандидатура Олександра на польську корону дали їм можливість повернути справу унії в зовсім инший бік.

По смерті Ольбрахта (1501 р.) Олександр дуже енергічно став ся дістати ся на польський трон — хотів навіть оружно підперти свою кандидатуру. Але до сього не дійшло — його партія й так перемогла партизанів старшого Казимировича Володислава,

---

¹⁾ Як виглядав предложений литовськими послачи проект, не знаємо, але порівнюючи акт 1499 р. з проектом 1496 р. (Codex ч. 423), можна думати, що вони предложили той проект 1496 р., і Поляки прийняли його з деякими змінами — властиво з одною: про вибір вел. князя. Грамота польських панів ів. ч. 449 натякає на якісь спеціальні переговори про текст давніших актів, що мали бути вставлені в акт 1499 р. Зміст тих переговорів лишаєть ся неясним: чи йшла мова про оригінальний текст Городельського акту, якого не могли відшукати Поляки, чи вони наставляли, аби й тексти деяких инших актів вложити туди.

²⁾ Не знаю на якій підставі Любавский (Сеймъ с. 142) каже, що унію прийнято за згодою своїх земель в князівства — ні з чого сього не видно, а імена панів в акті навіть противили ся-б такій гадці.

³⁾ Codex ep. saec. XV т. III ч. 448—9, акт унії — *Działyński Zbiór* с. 72.

угорського короля. Офіційним, щоб так сказати, мотивом вибору Олександра була унія — потреба тісніше злучити обидві держави. Сей мотив підносив з великим натиском сам Олександр¹⁾ і на сій точці мусів зробити уступки. Що правда, від коли він переходив на польський престіл, се переведення тіснішої унії не противило ся й його власним інтересам.

Поляки при тій нагоді хотіли довести до того, щоб — кажучи словами сучасника Меховського, з Литви й Корони утворила ся „одна держава, оден народ, і в них оден король і одно право“²⁾. Але Олександрові відпоручники (з Ольбрахтом еп. виленьським, каштеляном виленьським кн. Олександром Гольшанським і воеводою троцьким Яном Заберезинським на чолі) так далеко піти не могли, хоч і починили великі уступки жаданням Поляків. Компромісовий преліминар, уложений ними 3 жовтня на елекції в Пйотркові, слідом, 23 жовтня, без всяких змін, потвердив Олександр з кількома присутними панами й обов'язав ся привести „всіх прелатів, князів, панів, земян і важнійші громади вел. князівства“ до того, що вони сей акт вповні приймуть, потвердять, і на се видадуть Польській короні грамоту³⁾.

Компромісовий характер сього акту видно ясно з самого його змісту. Вихідним принципом його була унія реальна: „корона Польська й вел. князівство Литовське злучають ся в одно неподільне й одностаїне тіло, аби був оден народ, одна нація, одно брацтво, спільна рада, одна голова, оден король і пан“. Одначе в близшім переведенню ся спільність обмежуєть ся тільки отсим: король від сього часу все має бути заразом вел. князем; він вибираєть ся спільно вищими урядниками обох держав; монета має бути спільна; урядники вел. князівства мають складати присягу королеви й унії. По за тим є тільки фрази про спільну раду й поміч, солідарність в добрім і в злім і т. и., так що кінець кінцем унія виходить властиво тільки персональна. Очевидно, Поляки жадали реальної унії, але мусіли задоволити ся проголошенням сього принципу в акті, без дальшого його переведення.

¹⁾ Див. його лист до брата Фридриха кардинала, з кінця червня (тека Нарушевича 24 ч. 64).

²⁾ Про уніюні мотиви при виборі Олександра — у Меховського вид. 2 с. 248, Ваповський с. 45. Але у Меховського уніюний мотив розвинено тільки в другім виданню, а в конфіскованім першім ініціатори кандидатури Олександра ведуть ся егоїстичними мотивами, і автор досить неприхильно ставить ся до неї — див. виїмки з першого вид. в *Scr. reg. polon.* II с. 273.

³⁾ Преліминар унії 1501 р. — *Rzyszczewski Codex dipl. Pol.* I ч. 196—7. Акт унії — *Działyński Zbiór* с. 77, *Volumina legum* I с. 131.

За всім тим, і в такій формі акт сей стає в рішучій суперечності з недавнім актом 1499 р. і піввіковими автономічними змаганнями Литви. Новітні дослідники пробували толкувати се тим, що самі литовські пани в тих трудних хвилях московської війни порозуміли потребу тіснішого зближення до Польщі¹⁾. Але в дійсности стани вел. кн. Литовського по просту не признавали ся до акту 1501 р. Ми маємо виразну таку заяву з часів виленського сойму 1566 р.²⁾, а на соймі 1569 р. литовські пани перед Поляками поясняли, що відпоручники в. кн. Литовського не мали повновласти до такої рішучої зміни уніонного акту, що Олександр тих кількох панів, підписаних під актом 1501 р. по просту змусив підписати сей новий акт, але стани вел. князівства його не прийняли. „За Олександра, протягом чотирох літ, казали вони, — досить було часу, аби наші предки потвердили сей акт своїми печаткамп й грамотами (як то обіцяв Олександр польським станам), але коли вони не признали сих постанов, прийнятих їх послами против інтересів держави і їх інструкції, то чого ми маємо признавати їх“³⁾.

Дійсно, акт унії 1501 р. при його потвердженню Олександром окрім тих послів, що його укладали в Пйотркові, підписали тільки нечисленні (числом дванадцять), переважно другорядні урядники, тим часом як найважнійших членів ради бракує. Тих грамот, що мали

¹⁾ Толковання про тенденцію самих Литвинів до тіснішої унії у Каро V. 2 с. 856, Любавського Сеймъ с. 143—4.

²⁾ В замітках до унії 1501 р., роблених підчас сойму 1566 р., котримсь з литовських сенаторів (може біскупом виленським Протасевичом, або кимсь для нього) читаємо: *czo sie dotycze thego articulu, czo panowie coroni obowiazali poslow v. x. Alexandra, aby to wszysthko oni, czokolwiek s nimi namovily, za pana swego, tho iesth za v. x. Alexandra, y za wssythkie yne stany v. xiestwa opisaly y przysiegamy swymi poczwierdzily chowacz y dzierzecz tho wiecznemi czasy, tedy tho podobno na on czas czy panowie poslovie lithewssczy tak y uczynily, ale gdzieby pothym wssythhka ziemya na takove ych articuly poselskie takim obycaiem namovione pozwolila або przysiegami swymi poczwierdzyla, na tho sie zadne zapisy ani listy od ziemie v. x. Lithewskiego nigdzie nie pokazuya, ani u samych panow Poliakow, i owsem czo sie kolwiek tham na on czas za crola Alexandra okolo uniey w Piotrowie stanowilo, thego nigdy s strony v. x. Litewskiego nie chovano ani dzierzono asz do dzisieyssego czasu, prztho then pryviley i unia Alexandrowska nie moze tak dalecz dzisieyszych czasow obyvatheley [t]uthecznich do wssythkiego tak uprzeymie cziagnacz ani obowiazovacz, jedno czo sie daly Bog teraz dobrego y gruntownego — Dziennik Warszawski 1826 т. V (ч. 14) с. 174—5.*

³⁾ Дневник Люблин. сейма с. 80 (текст Дзялинського).

на подтверженне сього акту краї, пани й визначніші міста, не видано зовсім. Коли зажадали їх польські пани в 1505 р., рада в. князівства пояснила, що вел. князь жадав тих „реверсалів“ від панів і земель в. князівства, але „тих которми при тыхъ записехъ не были, и тежъ многы земли, которми жъ прислухають къ великому князству, тыхъ реверсаловъ послати не хотѣли для некоторыхъ причинъ, въ которыхъ же ся ихъ милости трудно видело“¹⁾. Ясно, що сього акту унії в литовських кругах справді не признано правосильним²⁾.

Але, з другого боку, й на виразний протест стани вел. кн. Литовського не здобули ся, хоч би в що йно наведеній відповіді: вони замовчують справу, може не хочаючи компромітувати вел. князя, а може — й боячи ся дражити Поляків.

Таким способом справа унії лишилася неясною. Поляки мали в руках акт унії 1501 р. і ними хотіли нормувати відносини Польщі до вел. князівства. Але в очах станів вел. князівства сі відносини мали нормувати ся актом 1499 р., акту ж 1501 року вони не признавали правосильним, хоч і не опротестували отверто.

Треба додати, що вони не подбали забезпечити й осібність вел. князівства, хоч мали в тих часах дуже добру нагоду. Молодший брат Олександра Жигимонт, що ще за життя Ольбрахта просив собі якоїсь волости в вел. князівстві, поновив свої прошення, й за ним вставляв ся Володислав угорський³⁾. Литовські пани могли б наперти на Олександра й дістати осібного вел. князя. Але то їм було не в голові: тяжкі обставини, видко, відрашували їх від гадки зірвати, чи ослабити звязки з Польщею, дарма що звідти вони так як і не мали ніякої помочи в боротьбі з Москвою й Татарами.

В повнім сьвітлі се здержливе й малодушне поступованне литовських панів в справі унії виявило ся при першій справдешній пробі уніонних відносин — по смерті Олександра.

Олександр умер 29 серпня 1506 р., на Литві. Знову є звістка про тестамент його: він мовляв поручив литовським панам вибрати на його

¹⁾ Про се подав звістку з Литов. метрики Любавский Сейм с. 147. Він думає, що в сій справі скликувано литовський сойм в Берестю на початку 1505 р., судячи з того, що на сїм соймі був і польський посол Лаский.

²⁾ В теках Нарушевича (24 ч. 83) есть грамота Олександра де він посьвідчує, що ряд панів обовязали ся додержувати записи унії. Але се теж переважно люде невизначні і по більшій часті тіж, що підписали ся на акті унії. Видко, більше не можна було стягнути.

³⁾ Лит. Метрика, Записи V л. 167—8, 170, про се див. у Каро V, 2 с. 573—5.

місце молодшого брата Жигимонта. Так казала навіть Олександрова вдова Олена. Одначе в тім тестаменті Олександра, який маємо, йде мова тільки про приватні справи¹⁾.

Як би з тим тестаментом не було, литовські пани ще за життя Олександра послали по Жигимонта, і той поспішив ся поїхати, але Олександра не застав уже живим. Забрали ся до виборів — їх розписали на 20 жовтня. Польські пани на першу вість про се звернули ся до Жигимонта, прослячи його, аби своїм впливом причинив ся до заховання унії. Потім вислали свого посла, щоб пригадати Литвинам умови 1501 р., аби не виберали вел. князя на власну руку. Але литовські пани з'їгнорували се прошенне, й 20 жовтня „пани и княжата со всіми землями прислухаючими кь великому князству“ оголосили вел. князем Жигимонта²⁾.

Повідомляючи про се панів польських, литовські пани толкували свій учинок тим, що грізне становище Татар і Москви супроти вел. князівства не давало часу для протягань, та поручали станам коронним вибрати королем тогож Жигимонта³⁾. Але не підлагає сумніву, що вони поспішили ся оголосити Жигимонта вел. князем власне для того, аби зазначити свою самостійність, в противність акту 1501 р. (а навіть і 1499 р.). Одначе против сього самого акту вони знов таки не запротестували при тім, а вибираючи Жигимонта, що був мав майже зовсім певним кандидатом на короля, та навіть пору-

¹⁾ Тестамент Олександра — Acta Tomiciana I дод. 6; про поручення вибрати Жигимонта вел. князем — Ваповский с. 68—9, у Меховского про се нема, так само і у Деція. В. кн. Олена писала брату в. кн. московському Василю, в відповідь на його кандидатуру на вел. князя литовського, що Олександр „государство свое поступилея брату своему короловичу Жигимонту“ — Сборник истор. общества т. XXXI с. 482. Але може сеї версії ужила вона тільки щоб викрутити ся від прикрого поручення брата? Про вибір Жигимонта: Pułaski Przyczynek do elekcyi Zygmunta I w Litwie i w Polsce (Szkiec i poszukiwania historyczne I) с. 79—80, і новіше L. Kolankowski Elekcyja Zygmunta (Przewodnik naukowy i literacki, 1906).

²⁾ Листи польських панів на Литву — Acta Tomiciana I ч. 5—7. Подробить вибору Жигимонта на вел. князя не маємо, д. Любавский пробує використати звістку Стрийковского (ор. с. с. 149), але зовсім безпотрібно. Про дорікання польських панів литовським за довершений вибір — Ваповский с. 71. Повновласть литовським відпоручникам до участі в елекції короля — Codex dipl. Pol. I с. 363.

³⁾ Відповідь литовських панів Полякам в перше видрукована була у Пулаского, в згаданій вище монографії, новіше і ліпше у Максимейка Сеймы дод. 2; у Пулаского-ж посольство Жигимонта з Литви до польських панів с. 81—2.

чаючи його станам коронним, самі свідомо йшли до удержання тісної звязи в. кн. Литовського з Коронуєю¹⁾. І тут отже середня дорога — змагання задержати фактичну звязь з Польщею, тільки з зазначенням, бодай формальним, самостійности вел. князівства Литовського.

Се була неред усім спеціальна політика литовських панів-католиків. З кінцем XV в., коли в. кн. Литовське було дуже сильно zagrożене і з боку Москви, і з боку Татар, таку політику тісного звязку з Польщею до певної міри, бодай на побіжний погляд, диктували державні інтереси вел. князівства — коли воно вже не чуло в собі сил і енергії завернути ся на своїй хибній дорозі. Але та ж політика, як ми вже підносили, характеризує становище литовських панів і за ліпших часів вел. князівства Литовського, коли воно займало вповні безпечне, про око навіть дуже імпазантне становище. Тоді ся політика в державних мотивах не могла знайти собі ніякого оправдання. Отже властива причина її мусіла бути иньша.

На сю дорогу литовська аристократія звернула, очевидно, зовсім свідомо. Зробила вона се, коли руська реакція під проводом Свиртригайла zagrożила литовським католицьким панам утратою того виїмкового, привілегованого становища, яке завдячали вони виключно унії з Польщею і нерозлучно звязаній з нею протекції і підтримуванню католицтва.

В противність державним інтересам, що казали вел. князівству операти ся на руським елементі, як сильнішим і культурнішим, ся політика диктувала ся егоїстичними класовими мотивами верстви *beati possidentes*. І свою класову мету осягала. Проголошена в 1432 р., з чисто політичних мотивів тодішньої ситуації, рівноправність Русинів-православних, незалежно від того що була неповна, лишпла ся чисто теоретичною. Часи Жигимонта Кейстуовича, що правда, не принесли щастя литовській аристократії, бо сей князь, хоч тягнув безперечно в сторону литовських елементів і католицтва, заразом був ворогом аристократії взагалі. За те з проголошенням Казимира литовська аристократія взяла міццю в свої руки управу держави й пильнувала, щоб не дати себе збити з сеї позиції.

З початку регенція, потім майже така сама повновластна рада вел. князівства, що правила Литвою в імені неприсутного Казимира,

¹⁾ Цікаво, що в своїй відповіді Полякам литовські пани навіть згадують про їх відклик до акту 1501 р. і не мають відваги заявити, що не признають ся до того акту.

була в руках Литвинів. Досить тільки переглянути реєстри вищих достойників, що в склад сеї ради входили, аби в тім вповні переконатися.

Полишаємо на боці, що тим часом як латинські єпископи невідмінно майже виступають в раді й грають тут визначну роль, православних не стрічаємо там ніколи. Поминаємо те явище, що на таких чисто литовських посадах як нпр. жмудське староство ми ніколи не стрічаємо Русинів, але Литвини-католики чисто виступають на урядах в чисто білоруських або українських землях, з Литвою навіть слабо звязаних, як Київщина й Волинь. Але в реєстрах вищих урядів взагалі Русини стрічають ся в рішучій меншості, хоч мали всякі підстави на те, аби бути в більшості. Нпр. на чотирох найвищих урядах — виленським і троцьким воеводстві і каштелянстві за весь час від 1452 до 1500 р. ми стрічаємо тільки три рази руські імена: князя Олександра Гольшанського на каштелянстві виленським (1492—1511), та Івашка Івашевича (коло р. 1460) і Богдана Саковича (1486—1490) на воеводстві троцьким. Виленським воеводою не був Русин ні разу. Так само не знайдемо ані одного Русина на уряді канцлера. Оден тільки раз стрічаємо — звісного вже нам Богдана Саковича, на уряді маршалка і т. п.¹⁾

Забираючи в свої руки управу іменем Казимира, латовські пани, як вище зазначив я, зробили уступку руському елементу, утворивши два руських князівства — Волинське під управою Свитригайла, й Київське під управою Омельковичів. Уступка, безперечно, для руського елементу була приємна, хоч з боку литовського не вимагала особливого самовідречення. Свитригайлу, як давнішому вел. князю й претенденту, однаково треба було зробити якусь уступку в інтересах спокую держави, а Омельковичі стояли в дуже близьких і приязних відносинах з литовською аристократією й тримали ся по її стороні ще від проголошення Жигимонта. Родинні звязки Семена Омельковича з родиною Гаштовта були причиною, що його кандидатура на вел. князя була в 50—70-х рр. ставлена спільно литовськими й руськими панами. Отже коли ті князівства і та кандидатура Омельковича робили вражінне солідарности Литви й Руси та вирозумілості Литви для руського елементу, давали ілюзію національної гармонії, то в основі того всього лежали тільки випадкові династичні або політичні комбінації.

Сі виймкові причини й комбінації одначе скоро минули, а з тим руському елементу прийшло ся відчути вповні своє уполітженне в вел.

¹⁾ Wolff Senatorowie i dignitarze w. ks. Litewskiego s. 55 і далі, с. 71 і далі, с. 159 і далі.

князівстві. При кінці 1470 р. умер Семен Олелькович, відіславши перед смертю, як оповідає Длугош, Казимирови в дарунку свого коня й свій лук, з котрими він виїздив у свої щасливі походи на Татар, та поручивши ласці вел. князя своє князівство й свою родину. По нїм лишив ся син Василь, але Казимир не дав Київa ані йому, ані Семеновому брату Михайлу. „Бо литовські пани дуже хотіли, аби се князівство знову повернено на звичайну провінцію вел. князівства, як і иньші руські князівства, і вимогли то від короля, що він туди іменував намістником Мартина Гаштовта. Киянам се було дуже прикро й гірко, бо вони бажали собі по Семені його брата Михайла, що тоді був намістником Казимира в Новгороді, а Гаштовта не хотіли, бо він був иньшої віри й їм рівний (не князь). Через те вони двічі не пускали його до міста, кажучи, що або всі до одного наложать головами, або иньшого собі князя добудуть, а таки не будуть слухати Литвина і голови свої перед ним не хилити муть. Вони просили короля, аби посадив у них якогось князя грецької віри, як ні — то хоч латинської, або — як хоче, то щоб посадив у них котрогось з своїх синів. Але вкінці Кияне, побоявшись оружного походу на них королівського війська, таки прийняли за намісника Гаштовта“¹⁾.

Так оповідає Длугош, додаючи, що ся справа тоді задержала Казимира довший час на Литві. Він бояв ся їхати звідти не полагодивши справи, супроти сього нового розлому між Русинами й Литвинами, що ворогували між собою з причини релігійної ріжницї, і через те ще, що Русини уважали Литвинів низшими від себе походженням, бо Литвини колись Киянам²⁾ дань давали, а тепер ними правили.³⁾

Се оповідання Длугоша дає дуже інтересну характеристику національних відносин в вел. князівстві — боротьби за власть, і огірчення руського елемента за своє упослідження. Ініціативу відібрання Київщини від Олельковичів Длугош признає не Казимирови, що міг мати гнів на Олельковичів по тій кандидатурі Семена на вел. князівство, а литовським панам, що змагають до можливої нівеляції й централізації та підпорядковання руських земель своїй управі. Русько-литовська літопись — речник литовської аристократії, мотивом до відібрання Київa називає ту обставину, що Володимир в своїм часі „бѣ-

1) Длугош V с. 547.

2) Се може значити або Русинів з кївських часів, або таки спеціально Киян — в сїм разі маємо тут мабуть таки дійсно відгомін спеціальних нарікань з причини іменовання Гаштовта. 3) I. с.

галь на Москву и тымъ пробѣгаль отчину свою Кієвъ“. Та очевидно, що се говорило ся тільки про око. Родині Семена Казимир надав князівство Слуцьке, а в Київ, як ми знаємо, післано воеводою Мартина Гаштовта, Семенового шваґра (брата його жінки).

Може бути, що рада в. князівства вибрала Гаштовта власне з огляду на се свояцтво його з покійним київським князем; але Кияне, як ми бачили, взяли таке іменованце Литвина-католика за провокацію. Рада вел. князівства одначе не схотіла уступити, й Гаштовт зістав ся воеводою в Києві (до р. 1480). По нїм іменовано туди Киянина Івана Ходкевича, але по нїм знову Литвина-католика Юрія Паца, і тільки в 1492 р. Кияне нарешті діждли ся православного князя, одного з дрібних князів друцьких — Дмитра Путятича. Очевидно, якогось князя, особливо значнішого навмисно не хотіли давати, щоб не відроджувати традиції київського князівства.

Так само й на Волини по смерті Свитриґайла іменовано на вищі уряди луцького старости та маршалка Волинської землі всуміш то Русинів то Литвинів (Монтговт, Петро Монтгирдович¹⁾), щоб не підтримувати її окремішности.

Відібранне Київів від Олельковичів і накинненне Киянам силоміць Гаштовта показувало виразно, що литовські пани не вважали вже потрібним числити ся з руським елементом. Вони, видко, чули себе досить сильними, аби правити не тільки без Русинів, а й против Русинів. Се було, очевидно, відчуте в українських і білоруських кругах, і характеристика національних відносин Длугоша малює нам сї відносини. Проявом сих же відносин була конспірація руських князів 1481 р., інтересна, але на жаль дуже мало нам звісна.

Найбільше докладна звістка, яку ми маємо про неї з сторони прихильної конспірації — в московській копії ХVІ в. (т. зв. 2 Софійській літописи), каже, що князі Іван Юрєвич Гольшанський, Федір Більський і Михайло Олелькович змовили ся, хочия „відірвати землі по р. Березину й прилучити до вел. князівства Московского“. Але змову викрито ще перше, ніж вона проявила ся: князів хтось обмовив. Більському пощастило ся утечи до Москви, і там він лишив ся. Олельковича й Гольшанського зловлено і стято 30 серпня 1481 р., „вина ихъ Богу единому свѣдущу“, додає київський літописець в короткій, але повній здержаного чутя записці²⁾. Лист

¹⁾ Длугош V с. 547, Літопись Биховця с. 61, 1 Псковська — Пол. Собр. IV с. 236. Wolff Senatorowie с. 19, 21—2.

²⁾ Софійська — Полное собр. рус. літописей VI с. 233; пор. Возкресенська VІІІ с. 214, Софійск. Врем. II с. 223, Latopisic Litwy i Kronika ruska Даниловича с. 263. Супрасльська рукоп. вид. Оболенского с. 138.

хелминського воеводи, писаний до Гданська по горячим слідам події, переказуючи вісти, які ходили про се в польських кругах, каже, що змову викрито перед самим великоднем, отже в середині цвітіння 1481 р. „Князі“ задумали вбити Казимира, коли він з своїми силами виїде на лови, а його жінку арештувати; але Казимира остерегли „добрі люде“, він на лови не поїхав, і учасників конспірації арештовано¹⁾. Сю поголоску про замір на жите Казимира переказують потім і инші автори, що черпали з прусько-польських джерел²⁾. Нарешті дуже романтичні подробиці про змову й її викрите оповідає ще Нарбут, ніби з рукописи XVI в.: на весілю Федора Більського з донькою Ол. Черторийського був в гостях Казимир, і тут конспіратори мали намір його убити, але випадком викрито в тім дворі склад всілякої броні й донесено про се потайки королеви; почало ся слідство, й оден з дворян на муках, відкрив змову³⁾. Але автентичність сього оповідання дуже не певна, бо Нарбут на тім полі взагалі не має доброї репутації.

Внук Більського в листі писанім з Москви до в. кн. Жигимонта Августа (1567 р.) закидав Казимирови смерть Михайла так: „відомо всім, як зрадливо убив твій дід Казимир нашого свояка Михайла Олельковича і загорнув його вітчину!“⁴⁾. Тут Більський мабуть каже про Київщину, як близшу „отчину“ Олельковичів. Але отчиною їх уважає він також і вел. князівство, признаючи більші права на нього своїй лінії — Володимира Ольгердовича, яко старшій від Ягайлової, а панованне сеї остатньої уважає узурпацією: „Ино наша была отчизна великое княжество Литовское, зальже прапрадѣдъ нашъ князь Володимерь великого князя сынъ Олгердовъ, и какъ князь великій Олгердъ понялъ другую жену Тверянку, и тое для другой своей жены прадѣда нашего отставиль, а далъ тотъ столецъ, великое княжество Литовское, другой своей жены дѣтемъ, сыну Ягайлу“⁵⁾. Сі погляди видають нам сьвітло і на мотиви та пляни

1) Codex epist. saec. XV т. III ч. 296.

2) Вандалія Кранца — як низше, про змову згадують ще Script. rerum prussicarum III с. 687 і 743, Любецька хроніка — продовженне Детмара (Grantoff Die lübeckischen Chroniken, II).

3) Narbutt Dzieje narodu Litewskiego VIII дод. X с. 44—5.

4) „И то естъ всѣмъ людемъ вѣдомо было народу христіанскому — и якимъ же обычаемъ дѣдъ твой Казимерь сродича нашего князя Михайла Олелковича зраднымъ обычаемъ убиль, и отчизну его за себя взялъ, и у себя въ в. кн. Литовскомъ въ урядъ поставиль“.

5) Лист був друкований зпочатку в старій колекції Древняя російская вивлюоика вид. 2, 1790 т. XV ч. 6, 1 с. 25, відти переклад у Даниловича Skarbiec ч. 2373, дуже драгтивий. Новійше виданне в Сборнику истор. общества т. 71 с. 501.

конспірації 1481 р. Близшим мотивом її могло бути відібране Київщини від Омельковичів, дальшою метою конспіраторів — винести Омельковича на великокняжий престіл. Такий план не повинний нас дуже дивувати по кандидатурі Семена Омельковича, проголошений в вищих кругах вел. князівства¹⁾.

Що Михайло сподівався київського стана, й відібране його мусіло його прикро образити, се не підлягає сумніву. Він кинув своє намісництво в Новгороді на першу вість про смерть брата Семена й поспішив ся в Київ, щоб там сісти²⁾ — отже розчарованне мусіло бути гірке, коли довідав ся він про роспорядженне Казимира. На якусь звязь його конспірації з Київом може вказувати також глуха звістка в листі Ів. Вільського до Ходкевича (1567 р.), що предки Ходкевича (а ними були київські бояре, як каже Вільський в сім листі, й иньші емігранти також) „зрадили Михайла Омельковича в київській справі й виступили з свого підданства“³⁾.

В реєстрі київських воевод з р. 1480—3 є прогалина, — не знаємо коли іменовано київським воеводою Ходкевича, і можливо, що ся номінація київського боярина київським воеводою стояла в якімсь звязку з тою „зрадою“ Омельковичам⁴⁾. Але за браком всяких відомостей, не хочу бавити ся в здогади⁵⁾.

1) Пригадую ще аналогічний погляд молодшого о одно покоління від конспірації Ольбрахта Гаштовта: duo proavi eiusdem Slucki rutheni duces eadem de causa per divum Casimirum... iudicialiter sunt detruncati, quia conspiraverunt in necem regis et mg. ducis predicti domini Casimiri ex conducto volentes soli occupare mg. ducatum (Acta Tomiciana VII с. 269). Гаштовт в своїх осудах і свідощвах односторонній дуже, але тут його погляди про пляни конспіраторів на вел. князівство сходяться з иньшими звістками.

2) Полное собр. лѣтоп. IV с. 237: выѣха изъ Новгорода князь Михайло кievскій, а поѣха на Кіевъ, на свою вотчину; див. ще т. VI с. 191, Лѣтопись Биховця с. 61. В однім київським документі з 1470 р. (ще за життя Семена Омельковича, з місяця червня) Михайло титулується „князем київським“ — Описаніе архива западно-русскихъ митрополитовъ I ч. 1.

3) „Якъ же предкове твои зраднымъ обычаемъ сродника нашего князя Михайла Омельковича на Кіевѣ зрадили, и отъ нашего подданства есте отлучили ся“. Др. рос. вивлюєника с. 20 — Skarbies ч. 2376 (дуже лихий переклад). Реєстри київських воевод — Wolff Senatorowie с. 19, Boniecki Roczet rodów litewskich с. LXIII.

4) Ріжні здогади у Шапе I. с.

5) Цікаво, що в супрасльським помяннику Ходкевичів (Археограф. сборник т. VI) на першій місці вписано „князя Михаила“ — щось так як в помяннику Сагайдачного — Бородавчу.

Що кінцевою ціллю сеї змови в Литві вважали дійсно велико-княжий престіл, потверджує оповідання про сю конспірацію сучасного німецького компілятора Альб. Кранца († 1517). Він каже, що в Литві були князі (властиво пани — *proceres*), які признавали собі права на вел. князівство, і надіяли ся, що воно могло б прийти до них, як би вдало ся убити короля. Вони увійшли в порозумінне з вел. князем московським і приготували конспірацію, вибравши місце й час, коли сподівали ся мати в своїх руках короля з королевою й кількома синами. Але змову викрито, й головні учасники заплатили головою; в. кн. же московський, коли замисел пропав, удавав, що нічого не знав про нього¹).

На звістки про змову на жите Казимира не дуже можна покладатись, хоч вісти про се носили ся по горячим вчинкам події. Знаємо, як то виростають легенди про страшні заміри конспіраторів, і коли їх не прихоплено на горячій учинку, для таких чуток треба все мати певну дозу скептицизму²). Тут же для таких замірів не було властиво й поводів: мотивів особистої пімсти досить трудно доглянути, а убивати Казимира для політичних плянів не було великої потреби. За те цінним уважаю сеї погляд, що змова вела до здобуття великокняжого стола, бо він потверджує висловлений уже вище здогад, онертий на листі внука Хв. Більського, та поясняє нам і династично-родинний характер конспірації. Всі провідники змови, названі нашими джерелами, близькі свояки: Більський стрічний брат Оленьковича, син молодшого брата Оленькового, Івана Володимирича, а Гольшанський — тіточний брат Більського (його мати і його жінка, на весілю котрої ніби то захопила його катастрофа, були з кн. Гольшанських). Московська династія стояла теж в тісних родинних зв'язках з Оленьковичамп: Михайло Оленькович був тіточний брат вел. князя Івана (його мати була рідною сестрою в. князя Василя) і як раз підчас конспірації швагер Михайла воевода молдавський Стефан завів переговори з вел. кн. московським про шлюб своєї доньки з його сином, а посередниками в сім були кн. Михайло й його сестра Федька, по мужу кн. Пронська: весною 1480 р. в тій справі був післанець кн. Федьки у вел. кн. московського³). Як бачимо, обстановка була того рода, що в ній такий плян — вивести на вел. кн. Литовське князя

¹) Krantz Wandalia кн. XIII гл. 21.

²) Може се відгомін обвинувачення конспіраторів в такій змові на жите Казимира на суді?

³) Див. Сборникъ истор. общества т. 41, інструкція чоловікови княгині Федьки до воеводи Стефана, з 16 цвітня 1480 р. — вел. князь згадує про посольство воеводи „къ моему брату по князю Михайлу

Михайла Омельковича за помічу вел. кн. московського — а може й воеводи молдавського, зовсім не виглядав фантастично. В світлі ж такого розуміння — що конспіратори мали плани на велике князівство, знаходять собі відповідне обясненне й звістка про їх замір — віддати вел. князеві московському землі по р. Березину, себ то східне пограниче вел. князівства Литовського. Ті східні землі мали бути заплавою вел. князеві московському за його поміч. І переговори про шлюб московського престолонаслідника могли служити доброю нагодою для переговорів в справі задуманого перевороту.

На инший ґрунт — релігійно-політичної іреденти переносить цілий епізод пізніше офіціальне представлення його, яке знаходимо в пізнійшій дипломатичній кореспонденції. В. кн. Олександр, заохочуючи брата свого Володислава до участі в боротьбі против Москви в імя інтересів католицтва, загрозного мовляв руською іредентою, давав таке освітленне й змові князів 1481 р.¹⁾ Але се очевидне перенесенне пізнійших мотивів, пізнього кольориту на епізод 1481 р.; щоб прийняти таке освітленне, на се, не бачимо ніякої підстави.

Отже в цілій сій, як бачимо — досить неясній справі²⁾, важні для нас два моменти. Одно — се незадоволенне руських князів з сучасного стану річей в вел. князівстві. Друге — їх надії на поміч від Москви і нахил в сей бік. Не була се річ нова, і не була вона, певно, особистою річею тих трох князів-свояків, провідників змови. Литовсько-руський антагонізм обіймав широкі круги. Характеристика московського агента з часів пізньої релігійної іреденти: „наша Русь (литовська) велми ся съ Литвою не люблять“³⁾, констатує безперечно явище далеко старше й загальне. Се розуміли і в правительственных кругах польсько-литовських. Длугош, оповідаючи, як

Александровичу“ в справі того шлюбу. Може в інтересах конспірації вважали за ліпше післати післанця в Москву не від самого кн. Михайла, а від його сестри.

1) „Яко часу щастноѣ памяти отца вашеѣ милости, короля Казимира, на его милость не для иного ниже для веры светой повстати умыслили, такъ и на вашу милость, сыновъ его милости, пановъ нашихъ милостивыхъ (натяк на ту змову на жите Казимира і його синів); о которыхъ же его милость своею мудростью и опатрностью то поразумѣлъ и нѣкоторыхъ зъ нихъ за то скаралъ, а иные для того къ томужъ Москвитину збѣгли“, і тоді Московський вел. князь, покладаючи ся на релігійний антагонізм в вел. князівстві, розпочав війну з в. кн. Литовським „посполь зъ оними княжаты, которые же отъ доброѣ памяти отца вашего короля е. м. и тежъ отъ нашего пана къ нему повтекали“. Акты Зап. Рос. I ч. 188.

2) Див. ще в прим. 3) Акты Зап. Рос. I ч. 156.

Казимир гамував литовських панів, що поривалися до війни з Москвою, роздражнені успіхами її та зривками з території вел. князівства, вкладає в його уста таку раду¹⁾: нехай Литва не поривається до війни з сям князем, бо він сильний, змігся великими перемогами й багатствами, а вони не можуть покладатися на Русинів вел. князівства. „Бо прецінь знають сами, що вони (Русини) на них (Литвинів) ворогують з причини релігійної різниці, і як дійде до війни з Москвою, вони постараються здобути Литвинам не перемогу, а поразку“²⁾. Отже вже за Длугошевих часів, то значить в 1470-х рр. (Длугош умер 1480 р.) сей русько-литовський антагонізм і нахил руських елементів до Москви був у двірських кругах фактом ясним і знаним.

Таке іредентське становище Русинів супроти Литви й їх оглядуванню на Москву було для в. князівства тоді дуже небезпечно. По століттю більш або менш спокійних відносин, вел. князівство Московське знову ставало міряти сили з вел. князівством Литовським, і тепер доперва показувалося, як змінилися протягом сього століття сили й шанси противників.

Перед тим сього не можна було так виразно спостерегти. За Витовта Литва трималася імпульсивно, і вел. князь московський не тільки наслідком родинних відносин, а й в почуттю індивідуальної висшости над собою литовського володаря давав йому перше місце перед собою, приїздив до нього на поклон і перед смертю зробив Витовта опікуном своєї родини. Прилучення Смоленської землі, довершене в 1404 р. не вважаючи на сильне противлення місцевої людности і проби боротьби з боку остатнього претендента з смоленської династії — Юрія Святославича, та різні інші успіхи литовської політики в тім нейтральнім поясі, що ще ділив вел. князівства Московське й Литовське, — могли піддавати гадку, що в. кн. Литовське ще не втратило своєї агресивної сили на сході й може успішно витримувати конкуренцію з Москвою на сям полі. Землі Рязанська й Тверська при кінці панування Витовта стояли під виразним впливом Витовта: тутешні князі обов'язалися Витовту служити

¹⁾ Упускаю початок сих слів, де Казимир дає литовським панам, яко новикам (тугопес) в воєнній ділі, раду — не пориватися до війни, не забезпечивши собі помочи Поляків; се може бути мотивом не Казимировим, а Длугошевим, взагалі польським мотивуванням.

²⁾ Длугош V с. 698.

і бути з ним „за одно“¹⁾. В північній Сіверщині, що була найбільше чутливим показником політичних впливів обох сусідів, цілий ряд „верхівських“ князівств переходить тоді під литовську зверхність. Так Витовт в 1427 р. писав до вел. магістра, що йому зложили васальну присягу князі Новосильські, Одоевські, Воронинські; до них також треба додати кн. Білевських. В реєстрі Свитригайлових городів, списанім десь з р. 1432, вчислені такі городи вел. князівства Литовського в північній Чернигівщині: Трубчевськ, Брянськ, Тула, Любутськ, Меншовськ, Сершейськ (обидва між Угрою й Оксю, в теперішній Калузькій губернії)²⁾.

Замішання в Литві по смерті Витовта не захитали становища в. кн. Литовського сунроти Москви, бо вел. кн. Московське ще скорше пошало в період ослаблення, наслідком усобиць, що потягнули ся до 1447, ба навіть до 1453 р. Коли вел. князівство Литовське злучило ся з кінцем 1430-х рр. в руках Жигимонта, а ще більше в часах Казимира — воно все ще виглядало імпозантніше від свого східного конкурента і його сила притягання ще ніби проявляла ся. Чимало князів підчас московських усобиць переходило в в. кн. Литовське, і тому укладаючи в 1447 р. умову з Москвою, правительство вел. кн. Литовського не застерегало ся против переходу від одної сторони до другої князів з їх волостями, хоч таке застереження здавна існувало в умовах Литви з Тверню. Литва уважала свою позицію користнішою від Москви й не хотіла перешкод для своєї атракційної сили.

Ся умова 1447 р. взагалі дуже докладно ілюструє становище обох держав. Виходить, що в дійсности впливи Литви пішли за останні десятиліття не вперед, а назад. Тверь признаєть ся в сфері політичних впливів Литви, Новгород і Псков — в сфері впливів Москви; перевага московського впливу признаєть ся також над Рязанею³⁾. Таким чином вел. князівство Литовське, не вважаючи на ліпші шанси, в дійсности понесло вже деякі страти на користь Москви.

Але повне збанкрутованне східної політики в. кн. Литовського і взагалі повне ослаблення його державного організму виявило ся доперва кількадесять літ пізніше, коли в. кн. Московське, відпо-

¹⁾ Умови сих князів — Акты Зап. Рос. I ч. 33, Акты Археограф. экспед. I ч. 25, 26, див. також лист Витовта — Codex Vitoldi ч. 1298.

²⁾ Codex Vitoldi ч. 1298, Skarbies ч. 746, пор. Акты Зап. Р. I ч. 58.

³⁾ Акты Зап. Рос. I ч. 50.

чавши по усобицях і ослабленню, з подвоєною енергією перейшло до агресії під проводом талановитого нового вел. князя Івана III Василевича.

На сам перед вел. кн. Литовське понесло цілий ряд нещастя в тім нейтральнім поясі, що ділив обидві держави. Новгород, притиснений московськими князями й шукаючи, під проводом родини Борецьких, опори против них, звернув ся по поміч до Литви й піддав ся Казимиrowи. Казимир обов'язав ся обороняти його від Москви й посадив тут своїм намістником Михайла Олельковича (1470). Олелькович одначе виїхав звідти слідом, на вість про смерть брата Семена, а коли прийшло до війни Новгорода з Московією, Казимир не прислав ніякої помочи ¹⁾. Іван двома наворотами погромив Новгородців і прилучив сю північну ренубліку до своєї держави (1478).

Ще нужденніше видала Литва Москві свого пньшого союзника-васала, тверського князя. Коли Москва пішла війною на тверського князя за те, що він відновив свій давній союз з Литвою, Казимир не поміг йому зовсім, і 1484 р. Твер мусіла покортити ся Москві й вирігти ся союзу з Литвою. Колиж потім, під впливом роздражнення на московські утиски, тверський князь сю умову нарушив, — се привело слідом до формального прилучення Тверської землі до Москви (1485 р.). Рязанська земля в 1480-х рр. теж перейшла під фактичну управу московського князя (а формально прилучена була в 1506—1521 рр.).

Таким чином в остатній четвертині XV в. Московська держава присунула ся під саму литовську границу. Всі посередні землі були притягнені Московією. Сей факт, в порівнянні з колишньою атракційною силою в. кн. Литовського на сході, в землях давньої Руської держави, сам уже давав розуміти, що в становищі в. кн. Литовського стала ся якась дуже важна й небезпечна для нього переміна. Нею було, як ми вже знаємо, перенесення центра ваги в державі з руського елементу на литовсько-католицький і нахил сього литовсько-католицького елементу в сторону Польщі. Наслідком того був внутрішній розлом. Литовські пани втрачати зрозуміння й інтерес для східньої політики; для них, в їх боротьбі з руським елементом навіть не зовсім безпечним було розширення держави в сім напрямі та зріст

---

¹⁾ Новітший дослідник, др. Папе, оправдуючи взагалі політику Казимира, старав ся довести, що Казимир не прийняв на себе ніяких обов'язків супроти Новгорода: звісна умова Новгорода з ним, мовляв, були тільки новгородським проєктом (Polska i Litwa гл. II). Але критика його поглядів вказали зовсім поважні обставини, які промовляють против такого розуміння річи.

руських провінцій вел. князівства. Знов же руський елемент, в своїй боротьбі з литовським і в своїм огірченню на нього, починає звертати очі в московський бік, подумуючи над можливістю помочи звідти. Се ми бачили в змові 1481 р., побачимо знову, ще виразніше в повстанню Глинського. І силою своєї державної переваги та завдяки тому розломови в вел. кн. Литовським, що нолекшав її роботу, Москва починає притягати до себе сусідні землі самого в. кн. Литовського.

І тут показником явила ся Чернигівщина — її північні, „верхівські“ князівства. Сі князі й переходячи під зверхність в. князя литовського не зривали вповні своєї залежності від Москви, „служили на обидві сторони“. В остатній чвертній XV в. вони зривають з Литвою і з своїми князівствами піддають ся Москві. Коли сей поворот почав ся, трудно означити. Вже в 1470-х рр. бачимо деяких князів Одоївських в підданстві Москви, тим часом яє иньші Одоївські зіставали ся при Литві. В 1480-х рр. одеп по другім починають переходити під московську зверхність князі Воротинські, Білевські, далі, уже в 1490-х рр., Мезецькі, Трубецькі, Мосальські і т. и.¹⁾

Правительство в. кн. Литовського не хотіло приймати до відомости сих переходів, не звільняло сих князів від присяги, і се вже одно приготувало матеріал до конфлікту з Москвою. Окрім того сі переходи одних князів з даної родини й волости до Москви, тим часом як иньші князі сеї родини й волости лишали ся при Литві, приводили до великої замотанини, спорів і дрібної війни. За життя Казимира московське правительство не відважало ся брати в сій пограничній війні безпосередню участь, тільки напускало на в. кн. Литовське Кримську орду, а Казимир з свого боку старав ся відвдяти ся заволодкою Золотою ордою, — тільки та в тім часі уже зовсім підупала. По смерти Казимира Москва виступає вже більше виразно й починає брати участь в сих пограничних війнах, хоч війни не проголошує. Уже на самім вступі Олександрового князювання (1492 р.) московські війська зруйнували пограничні городи в. кн. Литовського:

¹⁾ Воскр. літоп. II с. 178, 219, 225, 227, Памятники сношеній Москов. государства съ Польско-литов.—Сборникъ истор. общ. т. XXXV с. 3, 5, 40, 58, 81, Памятники снош. съ Крымомъ — Сборникъ т. XLI с. 318. Про сі переходи верхівських князів і взагалі литовсько-московські відносини з загальних курсів — Соловійов т. V гл. 4, також Карповъ Історія боротьбы Московского государства съ Литовско-польскимъ, 1462—1508, Мва, 1867, Владимірській-Будановъ Государство Московское и Литовское (київ. Универс. Изв. 1882), Parée Polska i Litwa, гл. VI і VI¹., Любавскій Областное дѣленіе с. 51 і дал.

Любутськ, Мценськ, Мосальськ, Хліпень і Рогачів. Зимом 1493/4 р. московські воеводи „съ многою силою знову ходили на чернигівські й смоленські границі“, на Мезочськ, Серпейськ, Опаків, „гради взяша, а села повоеваша“, а на смоленським пограничу взяли Вязьму¹⁾.

Значінне сих кроків московське правительство не забарило ся пояснити. Висилаючи на початку 1493 р. посольство до Олександра, Іван в перше для зпосин з вел. кн. Литовським ужив собі титулу „государь всея Руси“. А коли литовське правительство закидало йому таке відступленне від „старини“, московське правительство заявило, що в. кн. московський „новини никоторое не вставиль: чѣмъ его Богъ подароваль, отъ дѣдъ и отъ прадѣдъ и отъ начала правой есь уроженой государь всея Руси“²⁾.

Таке рішуче й многозначне виступленне настрашило литовське правительство. Щоб обминути конфлікт, виступило воно з проєктом оженити Олександра з Івановою донькою. Іван заявив на се свою згоду, але зажадав наперед уложення трактата між обома державами. Його дійсно уложено, з початком 1494 року. Литва признала підданми в. кн. Московського тих князів, що перейшли до нього з волостями: кн. Новосильських, Одоевських, Воротинських, Перемишльських і Білевських, Мезоцьких і Говдиревських; але на далі обидві сторони обовязували ся не приймати до себе служебних князів другої сторони з їх волостями. За в. кн. Литовським лишив ся Любутськ, Мценськ, Серпейськ, Мосальськ, а Вязьма, Мезочськ, Серенськ, Козельськ лишили ся за Московю. За нею ж признані її здобутки в сфері колишнього литовського впливу — Новгород, Псков, Твер, також і князівство Рязанське. Признано вел. князеви московському і його далекосяглий новий титул „всея Руси“³⁾.

По сім Іван видав за Олександра свою доньку Олену, але сей шлюб не причинив ся до полагодження відносин обох доржав. Навпаки, справа Олени привела до ще більшого роздраження обидві сторони. Безконечні комплікації виникли з релігійної різниці супругів. Олену видано з тим, що вона мала задержати свою православну релігію, і се викликало безконечні труднощі на католицьким дворі Олександра, а за сі дрібниці раз у раз чіпляли ся загальніші справи: справа становища православної релігії в вел. князівстві Литовським взагалі, упослідження руських елементів, і т. и.

¹⁾ Сборникъ т. XXXV с. 76—7, 104, 106—7, Воскр. літоп. II с. 225.

²⁾ Сборникъ т. XXXV с. 80, 82, 106—7.

³⁾ Сборникъ т. XXXV с. 125—133. Про шлюб Олександра з московською княжою спеціальна (більш компілятивна) праця: Е. Церетѣли Елена Ивановна в. кн. литовская, Спб., 1898.

В 1500 р. переходить знову цілий ряд князів з вел. кн. Литовського до Москви, переважно з своїми державами й волостями. В литовських кругах толковано, що московське правительство само завязало зносини з ними й заохотило до переходу; в московських кругах пояснювано сі переходи релігійними утисками, які мовляв дали ся в знаки й самій вел. княгині Олені. Початок зробив кн. Семен Більський, брат звісного пам Федора, з початком 1500 р. Віп прислав свого посла в Москву з скаргами на приневолюванне православних до латинства в вел. кн. Литовським¹⁾ і з прошенням — прийняти його під московську зверхність з його „вотчиною“ — князівством Більським (Біла, на смоленським пограничю). Сей релігійний повод (хто зна чи не інспірований самою Москвою) московське правительство признало за доста важний для порушення умови 1494 р.: кн. Семена прийнято під московську зверхність „съ отчиною“. Се було сигналом: слідом переходять кн. Хотетовські, Мосальські, бояре мценські з Мцеськом, серпейські з Серпейськом, і також приймають ся московським правительством з того ж релігійного powodu: „коли на нихъ такова нужда отъ нашего брата о греческомъ законѣ, и намъ ихъ какъ не примати?“²⁾.

Се була виразна й дуже небезпечна заповідь на дальше. Й дійсно, се були тільки початки! Потомки московських емігрантів князь Семен Можайський і Василь Шемячич з тих же релігійних мотивів заявили свій перехід до Москви з своїми державами, які дістали їх батьки від Казимира: кн. Семен піддав Чернігів, Стародуб, Гомель і Любеч, кн. Василь — Новгород Сіверський, Рильськ „и со многими волостями“. Князі Трубецькі зголосили ся з Трубчевськом. Отже ціла Чернігівщина переходила до Москви. Іван постановив клепати залізо поки тепле — виповів війну Литві, мотивуючи все тим же релігійним мотивом — „за християнство стояти, колко Богъ поможетъ“.

1) „Что на нихъ пришла великаа нужда о греческомъ законѣ: посылалъ деи князь велики Александръ къ своей великой княгини Еленѣ о томъ отметника православныя вѣры греческаго законъ а Юсифа владыку смоленскаго, да бискуна своего виленского и черниговъ бернединовъ, чтобы приступала къ римскому закону, да и къ княземъ рускимъ и къ виленскимъ мѣстичемъ и къ всей Руси, которые держать греческой законъ, а нудяты ихъ приступати къ римскому закону“ — Воскр. с. 238.

2) Воскр. лѣт. (с. 239) розвиває се в таку відповідь Олександрови: „чтобы дочери его Елены... да и всей бы Руси, которые ему служатъ, къ римскому закону не нудиль, а учнешь нудити, а отъ той нужи пойдуть къ намъ, и намъ ихъ примати и съ вотчинами, и стояти сколько намъ Богъ поможетъ“ — Воскр. с. 239.

Зараз вислано восвод, і вони докінчили прилученне Сіверщини: взяли Брянськ, Почеп, Радогощ, Путивль, приводячи людей до присяги; потім звернули ся на Смоленщину, взяли Дорогобуж і погромили литовське військо, приведене гетьманом кн. Конст. Острозьким.

Литовські круги огорнула паніка. Зараз розпочато переговори, — в них взяло участь також польське правительство, король угорський (Олександрів брат) і пана¹⁾. Але в жіру як зростав перестрах в литовських кругах, тим отвертійше і рішучійше виступав Іван. Те, на що натякав його титул „всєя Руся“, розвивав він уже зовсім недвозначно. Відповідаючи пані на його посередництво, він писав: „надісмо ся, пані добре відомо, що королі Володислав і Олександр мають дідичні права від своїх предків на Польське королівство і Литовські землі, а Руська земля від наших предків, здавна наша отчина“; від претенсій на неї він, Іван, відступив був тільки на якийсь час, через шлюб доньки, а тепер хоче „за свою отчину стояти“. Підчас переговорів московські бояре, в відповідь на жаданне литовських послів, аби Литві звернено забрані городи, заявили на останку, що про ті забрані міста не може бути й мови, а як в. кн. Литовське хоче прийти до добрих відносин з Москвою, то нехай віддасть і ті руські городи, які ще має! Се розуміть ся була тільки *manière de parler*, але вона дуже характеристична для ситуації²⁾.

¹⁾ Характеристично, що так як Іван, і Олександр надавав сій боротьбі характер релігійний, з свого становища: він просив від Володислава помочи „для вѣры светое христіанскоѣ“, насадженої на Литві за Ягайла: „так о бо отъ оныхъ лѣтъ ажъ до нынѣшнихъ часовъ Русь покушають ся ее сказати и згладити, — не только Москва, але и отъ подданныхъ княжатъ земли нашего милост. пана (Олександра) нѣкоторы, яко часу щастноѣ памяти отца вашеѣ милости кор. Казимера на его милость не для иного ниужъ для веры светой повстати умыслили“ (і далі як вище с. 272). Як я вказав, конспірацію 1481 р. тут освітлено з релігійного становища ретроспективно. За те вповні справедлива гадка — звязати сю конспірацію з пізнішими переходами князів під Москву і аспіраціями московського вел. князя, як фактами аналогічними. Цікаво ще, що з сими представленнями угорському королеви був висланий — Михайло Глинський, проводир руської партії в вел. князівстві Литовськім. Се найліпше характеризує безвихідне становище, в якім опинило тя литовське правительство з своєю католицькою ідеєю й ворожим становищем супроти Русі: прецінь таки тої Русі, що тепер уже вважала ся внутрішнім ворогом, не можна було виключити зовсім з державного життя великого князівства Литовського!

²⁾ Воскрес. літ. II с. 238—40, Сборникъ т. XXXV с. 297, 299—300, 301—2, 358, 385, т. XLI с. 318, Акты Зап. Россіи I ч. 180, 188, 192 с. 260, LEKUrkb. серія II т. 1 с. 808. Про сю війну Москви

Вкінці стало на тім, що уложено перемирє на 6 літ (1503—1509), на основі status possidendi. За Московю зістав ся Чернігів, Новгород Сіверський, Путивль, Стародуб, Брянськ, Гомель, Мценськ, Дорогобуж — превелика територія з 319 містами й 70 волостями, в тім ціла давня Чернігівщина. Олександр вправді сподівав ся, що принагідна хвиля дасть йому можливість вернути сї страшні втрати, але московське правительство навпаки страхало його ще дальшими претенсіями. Коли він весною 1504 р. намовляв Івана, аби вернув йому забране, бо йому шкода своєї „отчини“, Іван відповів на се, що і йому шкода своєї отчини, — тої що ще лишала ся при Литві: „не тільки то наша отчина — ті городи, що тепер у нас, а і вся Руська земля: Київ, Смоленськ і иньші городи, які він (Олександр) має у себе з Литовською землею, то за божєю волею наша отчина — від наших предків“, а Олександрова отчина — Польща й Литва; Іван радить відступити Москві решту руських земель, а инакше, дає розуміти, між Московю й Литвою не буде певної згоди¹⁾.

Смерть Олександра дала привід до инакшого плану. Новий вел. князь московський Василь Іванович писав до своєї сестри Олени, Олександрової вдови, аби рекомендувала його литовським панам на вел. князя й поручила ся за нього, що від нього не буде ніяких кривд латинській вірі, а ласка їм буде від нього ще більша як за Олександра. Проект сей був спізнений: Олена відповіла, що Олександр „постунив ся“ вел. князівством Жигимонту; але та згадка про латинську віру в пропозиціях Василя нам все таки интересна: вона показує, як мало ширости було в тім запалі московських вел. князів до православ'я, яким вони маніфестували ся, підпераючи руську іреденту в. кн. Литовського: православем вони лише воювали на політичнім полі²⁾.

Жигимонт на початках свого пановання думав скористати з того, що Москва була тоді сильно занята в східніх (казанських) справах, і на початках 1507 р. проектував війну з Московю та шукав з нею заціпки. Але Москва встигла упорати ся з своїми східніми справами, а тим часом повстанне Глинського змусило Жигимонта залишити всякі агресивні плани й думати над обороною.

з Литвою згадана вище монографія Карцова—Історія боротьбы Москов. госуд. съ литовско-польскимъ, 1867 (не мудра).

1) Сборникъ т. XXXV с. 398—402, 457, 460.

2) Ibid. с. 481—2.

Повстання Глинського було останнім пароксизмом боротьби руського елементу, властиво руських князів і панів, з ворожою їм системою в вел. кн. Литовським, тому на нїм треба застановити ся ближше. Лвище се аналогічне з конспірацією 1481 р., тільки придбало більші розміри й ліпше нам звісне, хоч завсіди сї звістки нзпї не так богаті, як би могли ми собі бажати¹⁾

Героєм його був князь Михайло Львович Глинський. Рід Глинських не належав до значнійших. Виводили вони себе від якогось малозвісного татарського виходня (буцім Мамаєвого сина), що прийшов в вел. князівство Литовське за Витовта й охрестивши ся, дістав маєтності в давній Переяславщині, м. и. Глинськ на Ворсклі — звідти й пішло їх імя²⁾. Протягом цілого XV ст. рід сей пічим не визначав ся, й тільки завдяки Михайлови, одному з молодших си-пів кн. Льва, здобули Глинські значінне: вийшовши на ширшу арену, сей Михайло повиягав на визначні посади й своїх братів, і надав блиск і значінне перед тим незначному роду³⁾.

Всі звістки, які ми маємо про Михайла, ідуть з джерел йому неприхильних, але й вони признають, що була се талановита й взагалі визначна індивідуальність. „Князь Глинський, чоловік сьміливий, визначних здібностей, тілом крінкий і в небезпечностях відважний“ — характеризує його оден сучасник — Поляк. „Великих здібностей і високої вдачі чоловік“, пише про нього другий⁴⁾. Такі похвали ворогів щось значать!

За молоду виїхав він на Захід на науку, і там перейшов на латинство. Перебував довго на дворі цісаря Максиміліяна, що звав його потім своїм вихованцем і просив за нього, коли Глинський сидів у московській вязниці. Потім служив на дворі курфїрста саксонського Альбрехта, з його військом ходив підчас війни в Фризії; побував в Італії й Гіспанії, і по тій довгій європейській школі

¹⁾ Літературу див. в прим. 39.

²⁾ В Полтавщині є два Глинські, оден на Сулі (місто), друго на Ворсклі (село); супроти того як описують ся маєтності Глинських (Дворцовые разряды II с. 909), треба думати тут про Глинськ на Ворсклі.

³⁾ Про рід Глинських: Родословная книга — Временникъ моск. общества исторіи и древностей X с. 84, Дворцовые разряды II с. 900.

⁴⁾ Децій — вид. Чермака с. 22—3, відси характеристику Глинського повторяє Гурский — Acta Tomisiana I с. 15. Ваповский с. 54. Кромер вид. Туровського с. 1362. Стрийковский II с. 322 — Вельский вид. Туровського с. 922.

з славою знавця воєнної штуки і вишколеного європеєця прибув в останніх роках XV в. на двір Олександра ¹⁾).

Тут Глинський скоро став улюбленцем в. князя й найблизшим йому чоловіком. В осени 1500 р. він уже дістає недовго перед тим заснований важний уряд „маршалка дворного“ — міністра двору й начальника двірської гвардії, на місце взятого в московську неволю Гр. Остиковича. Така швидка кар'єра й двірські впливи звернули на нього увагу руських панів. Глинський, не вважаючи на своє європеєцтво й зміну релігії, лишився вірним своїй руській народності ²⁾, і тепер руська партія, упосліджена й розбита, побачила в нім свого вождя — впливового, талановитого, енергійного. Глинський дійсно користав з своїх впливів у Олександра, аби виносити на гору Русинів ³⁾, і сим, а також і иньшими причинами здобув велику популярність серед Руси. Найблизкою підпорою служили йому свояки, котрим він здобув визначні посади: так брат його Іван дістав маршалківство, а в 1505 р. став киявським воеводою; другий брат Василь дістає старство Берестейське, і т. и. ⁴⁾. Пізніше казали, що Глинський держав „трохи не половину Литви“ (очевидно — з своїми св'язками й прихильниками). Се було, розуміється, побільшенне, але воно віддає нам пам'ять про незвичайну силу Глинського й його фамілії.

Серед старших панів блискуча кар'єра Глинського та його впливи на в. князя мусіли, розуміється, розбудити заздрість, а його роля провідника руського елемента мусіла підняти проти нього все литовське пацтво. На чолі його ворогів стає Ян Заберезинський, маршалок земський і воевода троцький, оден з найстарших панів. Уже в 1503 р. Глинський обжаловував Заберезинського перед судом, що він наслав на нього убійників; але процес скінчився на нічім.

На другий рік розгоріла ся між ними нова справа, що прибрала загальніший характер. За намовою Глинського Олександр відібрав намісництво лідське від Ілїнича, зятя Заберезинського, й дав свояку Глинського Дрожджі. За Ілїничом обстала ціла рада вел. князівства

¹⁾ Сборникъ истор. общества XXXV с. 544—6, Герберштайн вид. Старчевского (Historiae rutenicae scriptores exteri saec. I с. 72, 73).

²⁾ Тому пізніші хроністи — Гурский, Стрийковский, Вельський — звуть його „чоловіком грецької віри“, хоч він був католик.

³⁾ Між причинами ненависти до Глинського литовських панів Гурский наводить таку: quod rex possessiones et praefecturas praeteritis ceteris optimatibus ad unum Michaellem ac ad consanguineos eius Russios deferebat.

⁴⁾ Див. у Вольфа Kniazowie с. 80—1, 185—6.

й покликуючись на приреченне Олександрового привилею 1492 р., що в князь не відбрати ме урядів без рішення ради, скасувала се роснорядженне Олександра. Прийшло до конфлікту між королем і радою. Олександр таки віддав Ліду Дрожжі, дав кілька нових держав Глинському, а від Заберезинського відібрав троцьке воеводство.

Коли на поч. 1505 р. скликано сойм до Берестя, рознесла ся чутка, що на сїм соймі приготована засідка на чільніших литовських панів — ворогів Глинського; мовляв мали їх поскидати в воду з мосту на Вугу. Папи ті наслідком тої поголоски на сойм не прибули, і се дало привід до нового роздраження короля: він заборонив сям панам приїздити на двір без спеціального покликання. Усім сям рада, розумієть ся, була в високій мірі роздражена на Олександра й ще більше на Глинського¹⁾.

Тим часом Олександр почав сильно хрувати. В литовських кругах пушено поголоску, що Глинський за помічю Русинів сподіваєть ся по смерті Олександра захопити вел. князівство. Друга поголоска обвинувачувала Глинського в хоробі Олександра й її нещасливім кінці. Діло в тім, що Глинський з свого маршалківського уряду й особистої близькості до в. князя доглядав його лічення. Коли лікарі не помагали, спроваджено до в. князя якогось знахоря, „пророка балинського“ з під Олькуша, і тому що Глинський обставав за ним против лікарів, виросла поголоска, що Глинський в змові з сям пророком позбавив Олександра віку. Розумієть ся, з становища Глинського, що все завдячав ласці Олександра, се був би крайній абсурд — бажати собі смерті Олександра, і сї поголоски на Глинського мусиме відкинути без ваганя, хоч не вагав ся висловити се обвинуваченне сам вел. князь Жигимонт. Але не більше певна й та поголоска про пляпи Глинського на великокняжий стіл²⁾. Вона по всякій прав-

¹⁾ Меховский — при Ваповскім с. 276, повнійше в другім вид. (1521) с. 364—5, Ваповский с. 54—5, Гурский с. 16—7, Літопись Биховця с. 74 і Познанський кодекс л. 277.

²⁾ Йі також повторяв Жигимонт: „а намъ то гараздо было свѣ-домо, ижъ онъ отчину нашу великое князство Литовское по смерти брата нашего безъ бытности нашео, первѣй нижьли до нашего господарства приѣхали, хотѣль подступивши подъ нами подѣсти, ино панъ Заберезинский зъ иншими... пановъ раду нашу въ томъ осмотрѣль“ — лист до Менглі-герая з 11/VI 1508 р. Але Жигимонт взагалі дуже легко і несеріозно робив такі обвинувачення; в листі до вел. кн. Василя з 21/VI він не тільки закидає Глинському, що він „Александра короля съ того свѣта своими чары сослалъ“, і за то мав бути стятий, „судом справедливого доводу“ (!), — але й таке, що він посварив Олександра з вел. кн. Іваном і „в. кн. Еленѣ много прикрости почи-

доподібності була нав'язана обставинами в момент смерті Олександра. Але Глинський в них нічим не показав, що він дійсно хотів з сих обставин скористати для того, щоб стати самому великим князем. Той факт, що його пізніше повстання толковано не якимись такими планами, а простим роздраженням на іатриги ворогів, що позбавляли його всяких впливів і значіння, показує, як не глибоко в дійсності сиділи в самій суспільності ті підозріння Глинського в планах на великокняжий престіл.

Перед смертю Олександра велике татарське військо впало в землі в. кн. Литовського, загаяючи ся аж на Литву. Сам Олександр вибрав ся против нього, але що хвороба погіршала ся, мусів вернутися з дороги й вислав військо під проводом гетьмана Кишка й Глинського. Кишка одначе захорував підчас походу, й провід перейшов до Глинського. Йому пощастило під Клецьком сильно погромити Татар і зробити кінець їх походу. Два тижні по тім Олександр умер. Глинський був героєм дня і маючи в своїх руках військо, був фактичним паном Литви. Дуже можливо, що литовські пани побоювали ся з його боку якогось рішучого виступу, може й плянів на великокняжий стіл. Кажу навіть і тут: можливо, бо те що ми знаємо про се, все або писало ся пізніше, під впливом пізніших обвинувачень на Глинського, або могло бути подиєтоване пньшими мотивами в дійсності — як виправдування литовських панів перед польськими панами, коли вони свій смішний вибір Жигимонта на вел. князя толкували своїм страхом перед Глинським. Не можна отже навіть на певно сказати, що сучасники дійсно серйозно бояли ся з сторони Глинського плянів на великокнязівство. Сам же Глинський з своєї сторони не допустив ніякої нельояльності: він перший повитав Жигимонта, виїхавши йому на зустріч з своїм двором, коли той переїхав литовську границю і між першими зложив йому присягу по проголошенню вел. князем. Ся льояльність одначе не виратувала Глинського — його дні були пораховані ¹⁾.

ниль“ — А. З. Р. П. с. 39 і 43. Далеко обережніше висловляєть ся про злочини Глинського пізніше стилізоване урядове видання Меховского (1521 p.): *quippe qui occulto pectore seditiosum quiddam pro imperio et gubernatione eiusdem ducatus gestare consueverat, quod ipsi domini contra eum affirmarunt* (с. 364); тільки на маргінезі приписка: *M. Glinski m. ducatum Lithuaniae affectat.*

¹⁾ Меховский — 2 вид. с. 368—371, 372—3, Децій вид. Чермака с. 22, Бельский с. 941, Познанський кодекс рус.-лит. літописи. Про додатки другого видання Меховского про участь Глинського в справі дженню „балинського пророка“ і цілий сьй епізод див. замітки у Каро —

Не вважаючи на всі старання, Глинському не udało ся придбати прихильности Жигимонта. Той відібрав йому маршалківський уряд, толкуючись тим, що того уряду не можна було йому надати за життя Остиковича; відібрав і держави, а брата його Івана переніс на низше рангою воеводство новгородське. Заберезинский побачив відповідний час відплатити ся Глинському й обвинуватив його в державній зраді та в стараннях здобути великокняжий стіл. Глинський жадав суду в сій справі, кликав Заберезинского до поединку — дарма. Жигимонт протягав, відкладаючи суд з часу на час. Даремно Глинський удавав ся по протекцію і до Менглі-герая, з котрим стояв у давніх і близьких зносинах, і до Жигимонтового брата Володслава, короля угорського — їх прошення у Жигимонта нічого не помагали. Переконавши ся в сторонничости в. князя, Глинський рішив ся перейти на иншу дорогу. Герберштайн вкладає йому в уста таку грізьбу, коли він відіздив з великокняжого двору, весною 1507 р.: „підійму ся ж я такої справи, що й тобі, королю, й мині потім буде її жаль!“¹⁾

Відіхавши в свої Туровські маєтности, починає тут Глинський організувати повстання і входить в порозуміння з Москвою й Кримом. В. кн. московський, пишучи до в. кн. Олени літом 1507 р. (червень), у відповідь на якусь згадку про зносини з ним Глинського, казав, що до нього прислав „бити чоломъ“ не сам тільки Глинський, але й багато руських князів і людей греческої віри, скаржачи ся, що на них прийшла „нужа велика о греческомъ законѣ“ — приневолюють їх до латинства, тож вони „били чоломъ“ московському князю — „чтобы намъ пожаловати пхъ, за нихъ стати и боронити ихъ“²⁾. Не ясно, чи тут іде мова про одномишленників Глинського, чи про посольства в Москву руських князів і бояр аналогічні з тими, які ми знаємо в попередніх літах. В кождім разі зносини Глинського з вел. князем московським були вже розпочаті — і гаслом виставлено інтереси православної віри. Небезпека право-

---

V. 2 с. 995. Під впливом Меховского, очевидно, стоїть оповідання Познанського кодекса: Король Александро роххороваль ся иж его повѣтрис душыло, в которой хоробе нѣякійсь Балинский от Ольгуша славный лѣкар в Коруне польской был прыпровоажон до Вилни и тамже королю лѣкарства чынечы горшъ здорове его посоваль, яко нѣкоторыя розумели, ижъ то чынил з направи Михайла Глинского“.

¹⁾ Герберштайн I с. (с. 72), Меховский I с., Децій с. 22—3, Ваповский с. 74—5, Стрийковский с. 343, 349. Відложене справи Глинського з Заберезинским з 16/VII 1507 — Литовская Метрика I с. 559. ²⁾ Акты Зап. Р. II с. 25.

славним від литовського правительства служила Глинському і агітаційним мотивом для ширших мас вел. кн. Литовського. Припадком довідуємо ся, що Глинський в Новгородку, „созвавши многих людей“, казав їм, що підняв повстання з огляду на релігію: мовляв йому казав якийсь Колонтай, зі слів маршалка Сопіги, що на найблизшій соймі в Вильні, „о громницах“, будуть Русинів силоміць хрестити „в лядську віру“, а хто б не схотів, того будуть стинати¹⁾.

Організація конспірації припадає очевидно на літо 1507 р.²⁾, але про неї ми нічого ближше не знаємо. З пізнішого бачимо тільки, що головними учасниками її були свояки Глинського, особливо брат Василь, староста берестейський³⁾.

На осінь 1507 р. вел. кн. московський вислав своє військо на литовські землі. Похід його не мав особливого значіння, і московське військо слідом відступило, але для Глинського сей похід був сїгнал до відкритого виступлення. Коли Жигимонт слідом виїхав з Литви до Кракова, Глинський напав з своїми людьми в почи під 2 лютого на двір свого ворога Заберезинского під Городном, вхопив його й казав забити. Се було початком повстання. В Новгородку, як оповідає Гаштовт, була нарада Глинського з його партизанами і там рішено було спробувати захопити Вильну і в ній скарб великого князівства, але литовські пани встигли вже обсадити Вильну, і сей плян прийшло ся закинути⁴⁾. Понробовано ще наглим нападом вихопити з ковенського замку увязненого там хана Золотої орди Ших-Ахмата, Менглі-гераєвого ворога: очевидно Глинський хотів мати його в своїх руках з огляду на Менглі-герая, аби змусити його до

¹⁾ Акты Южной и Зап. Рос. II ч. 46.

²⁾ Вольф припускає, що конспірація Глинського була звісна уже в осіні 1507 р. Жигимонтови — він виводить се з того, що тоді відібрано уряди В. Глинському й Дрожджі. Але се могло стати й незалежно від конспірації, як стало ся з відібраннем урядів і держав Мих. Глинського. Той факт, що Жигимонт виїхав з Литви на зиму до Польщі й тільки на вісти про повстання Глинського весною 1508 р. спішно вернув ся, на мій погляд, показує ясно, що перед тим литовське правительство не мало понятя про конспірацію.

³⁾ Здогади Вольфа, що Іван Глинський мовляв пізніше пристав до конспірації, не мають підстави. Василеви визначну ролю в повстанню дає Ваповский.

⁴⁾ Оповідання Гаштовта, де він росписує свої подвиги і злочини своїх ворогів, треба приймати з великою обережністю; він представляє себе одиноким спасителем держави, що вирагував тоді Вильно, і т. д. Але самим підкладом його оповідання про сю нараду Глинського в Новгородку й його пляни на Вильно, мабуть, не треба помітувати.

помочи¹⁾. Але ковенська залога оборонилась. Так почало ся повстання²⁾.

Який властиво плян мав Глинський, лишасть ся не зовсім ясним. Ваповский каже, що він оголосив себе вел. князем³⁾. В сучасній кореспонденції ми, що правда, не знаходимо про се ніякої згадки, але сього не вистане, аби відкинути сю звістку. Звести поступованне Глинського до самого бажання німести трудно, так само тяжко обмежати його до пляну — відірвати пограничні землі від Литви й прилучити їх до Москви. Театр повстанських заходів вказує на зовсім інші пляни. Скорше й тут, як при змові 1481 р., треба принустити у повстанців надію за помічю Москви й Татар здобути собі власть — коли не над цілим вел. князівством, то принаймні над його руськими землями, хоч би й під зверхністю вел. князя московського. Але брак відомостей не дозволяє нам ближше сього прослідити.

Глинський почав ширити повстання з своєї Туровщини в лютім 1508 року. Сусідній Мозир піддався йому, й як оповідає Ваповский, тутешні Русини „показували йому божеські почести, наче володареві: православне духовенство й монахи виїшли йому на зустріч зі святащами“. Потім він наробував приднати або здобути Слуцьк — замок Олельковичів. Близький до Олельковичів Стрийковский се толкує так, що Глинський сватався до тодішньої властительки Слуцька, вдови кн. Семена Михайловича, аби з її рукою дістати скарби Олельковичів і дідичні права на Київщину. Скільки тут дійсної правди, се друге діло⁴⁾. Але здобути Слуцька Глинському не удало ся, так само не піддався й Минск, лише кілька другорядних міст на Білій Русі.

Брат Глинського Василь разом з тим орудував в Київщині —

¹⁾ Глинський навіть запевняв Менглі-герая, що таки має Ших-Ахмета у себе, й Жигимонт навіть показував Ших-Ахмета Менглі-гераявому послови, аби переконати, що то неправда.

²⁾ Децій с. 28, Гурский с. 22, Познанський кодекс рус.-лит. літописи, записки Гаштовта в Acta Tomisiana VII с. 263, листи Жигимонта у Пулаского Stosunki ч. 99 і Актах Зап. Р. II ч. 33.

³⁾ Pro magno Lituaniae duce se gerere, nominare et scribere coepit, і трохи низше: plerosque proceres et nobiles Lituanos (себ то з вел. князівства, бо пише се Поляк) iuramento fidelitatis ac subiectionis sibi obstrinxit et pro magno Lituaniae duce se coli iussit. За Ваповским повторяє се друге місце Стрийковский і Бельский: kilka panów litewskich i szlachty ruskiej na swoję stronę obietnicami, darami i nadzieją opranowania w chęćwa przyciągnął.

⁴⁾ Про „оригінальні“ звістки Стрийковского див. прим. 39.

обложив Житомир і Овруч. Стрийковський оповідає, що Василь Глинський „намовляв руську шляхту й бояр, аби добровільно пристали до його брата, що постановив — і в тім йому допоможе Бог, що на те його подвигнув! — відібрати в князівство з рук Литви й вернути Руси, як перед тим бувало з поконвіку, та відновити Київську державу; тими обіцянками він звів дуже багато київських бояр, так що декотрі йому й присягали“. Але значніших успіхів повстання не мало й тут; навіть Овруча й Житомира, видно, здобути не udało ся.

Головну вагу Глинський покладав на поміч заграничну. В. кн. Василь дійсно прислав до нього в Мозир свого дядька Г'убу-Моклокова, і тут стала ся якась ближше нам незвісна умова між ними. Жигимонт писав Менглі-герасви, що Глинський зложив московському князеві службуну присягу й обіцяв здобути йому „Київ і иньші граничні замки“. Можна прийняти на певно, що московський князь прийняв Глинському свою поміч, і він дійсно прислав йому якесь війсьско, але видно — досить невелике¹⁾. Воно брало участь в походах Глинського на Білій Руси, де він нищив те, чого не надіяв ся здобути, роспускаючи свої ватаги аж в околиці Вильна. Але для якихось важніших кроків сили його були за слабі. Головне московське військо, вислане на весну, мало йти двома дорогами — одно на Смоленську землю, друге на Полоцьку, отже зовсім в иньші, інтересні для Москви землі, де повстання не було. До того ще воно й не спішило ся, і Глинський даремно просив в. кн. Василя наказати своїм воєводам, „аби на одному м'єстці безъ потреби не лежали“, та використали принагідний час, поки ще Литва була безборонною. В. кн. Василь не показав потрібної енергії, щоб піддержати Глинського, й відповідний час був опущений.

Не udało ся Глинському подвигнути й Менглі-герала, що уложивши перед тим перемирє з Литвою, не рішав ся на якийсь відкритий виступ. З свого боку Жигимонт просив його напасти на московську Сіверщину; Менглі натомість казав, що вишле військо в Київщину, — мовляв боронити її від Москви; в дійсности, мабуть, се татарське військо посилало ся з тим, аби стати по тій стороні, яка буде мати більше щастя. Але поки се татарське військо вибрало ся, справа Глинського була програана²⁾.

¹⁾ Сильно побільшене, навіть рахуючи з головним московським військом, мусять бути означенє Гаштовта (I. с. 263): що московського війська, присланого в поміч Глинському, було „близько 100 тис. коней“.

²⁾ Хроніки й мемуари: Децій с. 28—9, Ваповський с. 76—9, Гурский — Acta Tomisiana I с. 22—3, Герберштайн с. 12, Русько-лит.

Жигимонт від кінця 1507 р. був у Кракові. Коли прийшли вісті про повстання, він з одного боку старався дипломатичною дорогою ослабити Глинського — в Москві і в Кримській орді, а за разом почав ладити військо. На Литву він, видно, не покладав ся: мабуть не здавав собі справи, як глибоко захопило її повстання. З кінцем північчя він вислав 5.000 кінноти під проводом люблинського воеводи Фірлея на Бересте, а в перших днях мая рушив за ним слідом з своїм двірським полком. Сей прихід в князя з військом вплинув відразу на ослаблення повстання. В Новгородку до Жигимонта прилучилося литовське військо під проводом гетьмана Конст. Острозького, і вони разом рушили на Глинського. Той покинувши облогу Мінська, відступив до московського війська, що стало над Дніпром під Оршею. Коли зблизилося польсько-литовське військо, московські воеводи з Глинським відступили за Дніпро, але Жигимонтове військо пішло за ними, розбило за Дніпром, і змусило до утечі. Глинський разом з своїми одномишленниками утік до Москви (липень 1508 р.)¹⁾.

Тим властиво повстання й скінчилося. В жовтні (1508) уложено між Москвою й Литвою вічну угоду. Москва зріклася претензій на руські землі в кн. Литовського (спеціально вичислені тут місця, що були театром повстання: Овруч, Житомир, Туров, Мозирь і т. и.); Жигимонт признав право вільного виходу до Москви сторонникам Глинського²⁾. Тоді окрім його роду емігрувало кілька княжих і панських родин — кн. Друцькі, Одишівичі, Жижемські, Козловські, Дрожджі, й т. и. По їх виході розпочалися в вел. князівстві слідства про участь в повстанні³⁾. Цілий ряд визначних аристократів арештовано з початком 1509 р. по ратифікації московської

літоп. — познанська рукопись с. 279, Стрийковский II с. 346—8, Бельский с. 943-6, Густинська літоп. с. 365, Воскр. II с. 249. 2 Соф. — Пол. соб. л. VI с. 247, Русский Временник II с. 219—20, Памятники диплом. сношеній с. 151—3, Разряды як вище. З них московські звістки дуже короткі й для самого повстання не дають нічого. З польських Гурский опирається на Децію й не дає майже нічого, Бельский повторює Стрийковского. На Стрийковскім же — безпосередньо або посередно, через Бельского, опирається ся Густинська літопись. Познанський кодекс в значній мірі опирається на Ваповскім і дає мало свого.

¹⁾ Лист Жигимонта з під Орші — Archiwum Sanguszków III ч. 19.

²⁾ Акты Зап. Р. II ч. 43.

³⁾ „И была у Литве после Глинского замиятия велми великая, и пановъ тых имали, которые з Глинскимъ мешкали гораздь, а нѣкоторых шляхту и мучоно“, каже русько-литовська літопись (Познанська рукопись).

згоди. Між ними були воевода новгородський Ольбрахт Гаштовт, великокняжий конюший Мартин Хребтович — швагер Глинського, його брат Федько, підскарбій вел. князівства, маршалок Олександр Ходкевич і п. Їх тримали до весни 1511 р. В якій мірі дійсно були вони скомпromітовані, годі сказати¹⁾.

Енільгоом повстання була московська війна, розпочата 1511 р.— вона таки, здається, стала ся не без впливу Глинського. Метою її був Смоленськ, і Герберштайн каже, що Василь прирік, як би удало ся Смоленськ здобути, віддати його Глинському. По тих походах Москві в 1514 р. удало ся дійсно здобути Смоленськ, і задержати в своїх руках, не вважаючи на страшну катастрофу московського війська під Оршею, де побив його тогож року (1514) Константин Острозький. Але Глинський Смоленська не дістав.

Ся невірність московського князя так роздразнила Глинського, що він розпочав зносини з Жигимонтом. Але в Москві про се довідали ся, арештовали Глинського й засудили на смерть. Його спасла тільки заява, що він хоче назад вернути ся на православну віру. Але з вязниці його таки не випустили. Не помогло й посольство цесаря Максиміліана 1517 р., що уступав ся за своїм вихованцем і просив віддати йому Глинського, аби міг його придати своєму внукови Каролеві — в. кн. московський Глинського не пустив²⁾. Аж щаслива пригода вивела Глинського з вязниці: в. князь Василь закохав ся в його братанниці Олені (доньці кн. Василя) і з нею оженив ся (1527 р.).

Нові перспективи відкрили ся тепер перед Глинським. По смерті в. кн. Василя (1530 р.) за часів регенства своєї братанниці, Глинський грав першу ролю в управі. Але скінчив він жите таки в вязниці. Його впливове становище викликало інтригу з боку фаворита Олені кн. Овчинн-Оболенського. Глинському закинули, що він отруїв вел. князя Василя (якась лиха доля тяжіла над ним з тими обвинуваченнями!). В серпні 1534 р. його арештовано й всаджено до тоїж вязниці, де він сидів давнійше, і по кількох тижнях (15/IX) там він і умер³⁾.

¹⁾ Про емігрантів див. у Вольфа Князіовіе с. 84, про арештовання ще Ваповский с. 84, Гурский — Acta Tomisiana I с. 31, 135 і 136, Гаштовт *ibid.* VII с. 262; Вольф в сих арештах бачив доказ, що Глинський вів з Москви зносини з литовськими панами, але джерела не дають на се ніякої вказівки — вони кажуть, що арештовано тих панів по підозріннях участі в повстанню.

²⁾ Герберштайн с. 72—3, його посольство — Сборникъ ист. общ. т. XXXV т. 544—6.

³⁾ Про кар'єру останніх літ Глинського — у Соловйова т. VI, дата смерті Глинського у Карамзіна VIII пр. 12.

Повстання Глинського, як я вже сказав, було остаточно конвульзією українсько-білоруської аристократії в вел. князівстві Литовським. Що се повстання мало національний характер, що метою його було — видвигнути руський елемент на перший план, се виразно вказують джерела. Але з них же видно, як слабкий був сей рух: він мав характер скорше фамільної справи, ніж народної. Звістки про емігрантів показують, як мало було замішаних людей в се повстання. Та й то се люде з родів менших, другорядних; з властивої руської аристократії нема там нікого, хіба між арештованими в 1509 р., і то не багато. Що в ширших масах сей рух не знайшов відгону, про се й казати нема що. Була се панська справа, як і попередні повстання й конспірації. Розуміть ся, як би вел. князь московський взяв більш енергічну участь, як би Менлі-герай прислав був своє військо завчасу, такого фіаско Глинський би не мав. Але факт, що в самім вел. князівстві він не знаходив сильного оперття, зістаєть ся фактом. Глинський головно рахував на заграничні держави.

Показало ся, що недобитки руських князів і панських родів помирили ся з своєю другорядною ролю в вел. князівстві й не мали ані відваги ані енергії бороти ся з литовською аристократією: піввікове панованне литовських родів не минуло дурно. В дальшій сей процес мусів розвивати ся в тім же напрямі. Литовська аристократія, держачи керму в своїх руках і маючи опертє в великих князях, що тримали з нею, як близшою по вірі та більше лояльною, — зміцняла далі своє становище й перевагу. Руська — тратила свої впливи ще більше й переставала творити навіть якусь одноцілну політичну групу.

Галицьке боярство упустило з рук національну справу з Казимировим походом 1349 р., в середині XIV в., і перестало від тоді бути політичною силою. Руська аристократія вел. князівства зробила теж, можна сказати — уже з упадком Свиряга, 1439 р. Такі факти як змова 1481 р. й повстання Глинського — були тільки безнадійними конвульзіями. Характерно, що Волинь — ся княжо-панська українсько-руська земля *par excellence*, не бере участі ані в конспірації 1481 р., ані в повстанні 1507 р.: тутешня аристократія жила своїм особнім житєм, задоволена і з того, що полишала їй литовська олігархія. І коли не бракувало з обох боків недоброго настрою¹⁾: глухої злости з сторони руської за упослідження і понижен-

¹⁾ Цікавий вираз тим поглядам, які мали на Русинів їх конкуренти пани литовські й польські, дає не раз згадуваний меморіал Ольбрахта Гаштовта. Виллюючи свою злобу на свого ворога кн. Конст. Острозького, він представив його репрезентантом всяких злих „русських“ прикмет: *per calumniam, quam assuevit laborare, uti omnes fere*

не своє в державі, що на зверх далі носила ще прикмети руської стихії (в мові, письмі, культурі), а підозрінь і ворожнечі наслідком тих підозрінь з боку литовсько-католицького, — то не було ні сил ні енергії, щоб проявити своє невдоволенне побідженим, ані серйозніших поведів, що заманіфестувати свою силу й перевагу панам держави, її *beati possidentes*.

Руську національну справу в Польсько-литовській державі мали двигнути нові суспільні елементи. Але тоді, коли догорала руська панська фронда, про них ще не було й передчуття.

---

natura suapte Rutheni facere sciunt... Visum etiam erat ruthenico eius ingenio, ad omnem nequitiae inventionem callidissimo... Duplex, perversum, simulatum et non rectum ac natura et more ruthenico olens... superbia et astutia ruthenica sibi dominante (Acta Tomiciana VII c. 262, 263, 264, 268). І щоб не було підозріня, що се його суб'єктивний погляд, наводить Гаштовт слова повірника королеви, біскупа камінецького Медзилевського, як той відраджував литовським панам не давати Острозькому троцького воеводства: Non licet vobis, per fractionem sancitorum patrum vestrorum et iuramentorum, Ruthenum etiam quantumcunque meritum in palatinum eligere, presertim eum Constantinum, cuius tota physionomia est mihi suspecta, quia etsi videatur sue apparentie inesse vestis ovina, procul tamen dubio intus latet grossicies lupina... habent modum suum Rutheni, quo decipiunt homines (ib. c. 268).

IV.

Зміни в українських степах і на Чорноморю. Сформованне Кримської орди й татарські пустошення.

Крім дальшого розвою політичних відносин під зверхністю Польщі й Литви, яких еволюцію оглянули ми в попереднім розділі, XV вік приніс з собою нову важну зміну — новий чинник, який дуже сильно заважив не тільки на політичній, а й на культурній житю України. Було то сформованне Кримської орди, що припадає на саму середину XV віка. Осівши ся в ближшій сусідстві, по части — на самих колишніх українських займанщинах, вона в сім періоді упадку й ослаблення українського життя, паралізованого всякими чинниками польсько-литовської зверхности, стає незвичайно грізним і небезпечним сусідом для українських земель. Поки відроджені сили українського народу здолали поставити границю її руйнівним впливам, ся Кримська орда, завдяки безтолковій політиці польсько-литовського правительства, його повній безрадности й безсилности в обороні своїх полудневих границь, встигла зробити страшні шкоди українській колонізації, українському економічному й культурному житю. Протягом більше як цілого століття, поки український народ здобув ся на власні сили для самооборони, ся нова Орда висіла чорною хмарою над Україною, нищучи своїми руйнівними набігами всяке жите, ще раз зганяючи українську колонізацію з степів і передстепових просторів в глибину Поліся. З сього погляду мусимо спинити ся над історією сформовання сього нового політичного тіла, на сім місці, в ближшій звязку з політичними подіями XV віка, які впливали так само на політичну еволюцію Українських земель, як і їх нового сусіда¹⁾.

Ми полишили чорноморські степи зараз по поході Бату, коли татарські орди, витиснувши звідти Половців, розложили ся тут самі.

¹⁾ Літературу див. в прим. 40.

Карпіні, що переїздив з Київa до Сараю в 1246 р., рахує чотири головні татарські орди на простороні між Уралом і Дністром. Найбільша орда, з самим Бату кочувала над нижньою Волгою, друга на Подоню, третя на лівім боці Дніпра, четверта на правім боці Дніпра¹⁾. Як далеко на захід сягали татарські кочовища, він не каже. У всякім разі коли не відразу, то згодом вони мусіли сягнути до крайньої стації всіх чорноморських кочовників — задунайських степів Добруджі²⁾. Про Подунаве як границю татарських кочовищ і татарської держави маємо згадки з пол. XIV в.³⁾. Взагалі-ж ближших відомостей про розміщення татарських орд в степах і переміни в них ми не маємо, бо всі відомости наші про внутрішнє життя степів в сих століттях дуже бідні.

Поки держала ся первісна, міцно сконсолідована організація „Золотої орди“, поодинокі чорноморські орди були не більше як розміщеними відділами татарського війська, що стояли в повній залежності від розпоряджень і волі хана. Карпіні каже, що в ті часи ніхто з татарських воевод не міг пробувати в певній місцевості без веління хана: він сам визначав місце кочовищ для вождів орд (темників, емірів), як ті знову визначали місця для мевших вождів⁴⁾. Кождий з сих вождів був властиво не більше як тільки офіцером в армії хана.

Але така сильна організація трігала не довго. Уже в другій половині XIII в., з смертю Берке (1266 р.), упадає сила й престиж ханів, а з тим ставало все більше самостійним становище начальників головніших орд (арабські письменники звуть їх емірами, у самих Татар звали ся вони беками або бейми). Таких головних орд в Золотій орді було чотири: стільки бачимо їх у Карпіні, і з сим сходять ся звістки арабських письменників, починаючи уже від 2-ої пол. XIII в.; тільки їх розміщення вони не поясняють. Начальників сих

¹⁾ Див. т. III² сеї Історії с. 163.

²⁾ Про турецькі осади й кочовища в Добруджі оповідаєть ся в історії міграції Із-еддіна до Криму, в другій половині XIII в., але ся звістка взагалі досить неясна — див. Сеїд Лукмана в Огуз-наме, вид. Лягу-сом; оповіданне се наведене у Смірнова ор. с. с. 13, і він толкує його так, що тут іде мова власне про емігрантів Із-еддіна. Але Брун (Черноморье II с. 333) нпр. розумів се так, що Із-еддін уже застав в Добруджі Турків, і се толкованне, по моему, зовсім можливе.

³⁾ Див. у Тізенгаузена Матеріали для історії Золотої орды I с. 117, 161, пор. 197, 236—7, 378. Але в декотрих з сих звісток не можна зміркувати, чи йде мова про Зелісні ворота дунайські чи дербентські.

⁴⁾ Див. в т. III² сеї Історії I. с.

орд звуть вони „лусними емірами“¹⁾. Сі еміри мали свої землі й городи, звідки нобирали великі доходи, тримали свої полки, й опираючи ся на них забірали в свої руки управу в Ордї, коли підупадала власть хана. Такий розклад її організації тягнув ся, поки котрийсь бек не встиг забрати в свої руки управу й привести ослаблену організацію Орди до якогось порядку. Опираючи ся на емірів з одного боку, а з другого — на яку небудь податливу креатуру з ханської роднини, котру він висаджував на ханський престіл, уживаючи собі для фірми ставав бек фактичним володарем держави і правив нею під фіктивною фірмою своїх ставлеників-ханів, змінючи їх без церемоній, коли вони ставали йому ненаручні. Таким всемогучим майордомом був Ногай при кінці XIII в., Мамай в третій чвертинї XIV в., Ідка (Едигей) на переломі XIV—XV в.

Але такі майордоми по якімсь часі упадали, звязь слабла, й поодинокі орди знову ставали *de facto* самостійними. Наставали відносини, які так характеризує оден арабський письменник (Ібн-Хальдун), оповідаючи про обставини по смерті Бірди-бека, в середині XIV в.: „було тоді кілька емірів, що поділили між собою землі Сарая, між ними не було згоди, й кожний цівив самостійно“²⁾.

В міру ослаблення звязку між поодинокими ордами, слабла й звязь західніх орд з старим центром Татарської держави — Сараем, положенням на східнім краю її території. Утворюєть ся поволі новий політичний центр для них — у Крїмі.

Ми полишили Крим під візантійською властю³⁾. В X—XI в. їй прийшло ся тут витримати боротьбу з Руською державою, що від Дніпра й Дону, від Олеся й Тмуторокани простягала руки на самий півостров. Турецький потоп, заливши степи й відтявши побереже від центрів руського державного життя, підтяв сі руські претензії в XII в. Але увільнивши ся від сього конкурента, візантійська зверхність сама ледво дотягла до XIII столітя. Брак всякої згадки про кримські городи при подїлі Візантійської держави між західніми князями в 1204 р.⁴⁾ дає розуміти, як слабо звязані вже тоді були сі городи

1) Тизенгаузенъ Матеріали для історії Золотої орди I с. 195, 348, 411—2, пор. Смірнов ор. с. с. 93, 99—7.

2) Тизенгаузенъ ор. с. с. 389.

3) Див. т. I² с. 70, 74, т. II² с. 510—3.

4) Трактат у Тафеля Urkundenbuch zur Handelsgeschichte Venedigs I с. 452. Пок. Брун вправді бачив в ній згадку про Судак — Сугдею — Sagudai (Mémoires de l' acad. des sciences de S. Petersbourg Série VII т. X ч. 9), але Гайд довів йому помилку (Bulletin de l' acad. de S. Petersbourg, 1869, т. XIII с. 269 і далі), і Брун відступив від своєї гадки — Черноморье I с. 196.

з державою й яку слабку ролю грали в тодішнім візантійським політичним життю. Погром 1204 р. мусів також причинити ся до ще більшого їх відокремлення, але приготоване було се відокремлення, правдоподібно, самими тодішніми напрямками кримської торгівлі, які можемо бачити вже в першій половині XIII в. — власне сильно розвиненими зносинами Крима з противним малоазійським берегом Чорного моря і взагалі зі Сходом¹⁾. Сям же пояснюють ся, чому дещо пізнійше бачимо ми кримські городи (ή Περατεία) в залежності від грецького Трапезунтського царства²⁾. Звістки такі маємо з 20-х рр. XIII в., але початок того міг бути значно скорший. Залежність ся була, очевидно, добровільна і вповні свобідна, і коли вірити одному панегірику XV в., то така залежність, або бодай певна звязь Трапезунта з останками кримських грецьких колоній існувала навіть тоді, в XV в. Але з сформованнем Золотої орди ся залежність кримського побережа чи то від Трапезунта чи то від Візантії³⁾ мусіла комбінувати ся вже з пильною зверхністю — татарською: про неї будемо говорити далі.

¹⁾ Про торговельні зносини Крима з Малою Азією особливо Рубрук — *Recueil des voyages* IV с. 215, ібн-ель-Атир — у *Defréremy Fragments de géogr. et d' histor. arabes, Journal asiatique* серія IV т. XIV с. 461 і далі, також в Учених Зап. петерб. акад. I и III отд. т. II с. 660, 662 і у Тізенгаузена с. 26—7; див. також у мене т. I² с. 253.

²⁾ Факт сей підніс ще Фальмераер — *Originalfragmente, Chroniken, Inschriften zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt* (Abhandlungen der historischen Classe der Bayerischen Akademie т. III, 1941 ст. 110 і 144), але в літературі сей факт тоді якось не прийняв ся. Потім підніс його Гайд (*Geschichte des Levantehandels*) і Кунік (О запискѣ Готскаго топарха). З сього становища пояснив Ф. титул трапезунтських цісарів XIII—XIV в. — *αὐτοκράτωρ Περατείας, Περατίας ἄναξ* — див. тексти Фальмераера с. 87, 92, 103. Залежність кримських міст від Трапезунта потверджуєть ся виданою у Фальмераера біографією трапезунтського героя Евгенія, де причиною війни Трапезунта з іконійським султаном стає пограблення в Синопі в 1223 р. корабля, що віз трапезунтському цісареві річні податки з кримських провінцій (*ναὺς τις πεφορτισμένη μετὰ τῶν δημοσιακῶν τελεσμάτων τῆς Χερσονοῦς καὶ τῶν ἐκείσε κλιμαίων Γοτθίας, καὶ δημοσιακοῦ ἀρχοντος Ἀλεξίου τοῦ πακτιάρη καὶ ἀρχόντων τινῶν χερσονήτων, ἐρχομένη ἐνταῦθα συγκομίσαι τῷ βασιλεὶ Γοῦφ (Андронік Гід, тодішній трапезунтський цісар) τὰ ἐπέετα τέλη* — с. 72. Уривок з панегірика византійського номофіліка Евгеніка, де Трапезунт зветь ся столицею ἕρη δὲ καὶ τῶν ἀντιπερην ἐνίοις, ὅσοις κόσμος τὸ ἀπὸ Χριστοῦ καλεῖσθαι тамже с. 145.

³⁾ Як тут в дійснооти комбінувались чи мінялись впливи царгородські й трапезунтські за Палеологів, се зостаєть ся незвісним. Натяки на залежність Крима від Палеологів зібрав Брун в своїй мо-

З ослабленням політичної сили Візантії йшло в парі й ослаблення грецького елемента в Криму. Уже попередні кольонізаційні перевороты принесли сюди осадників готських, алянських, хозарських, руських, половецьких. Татарський похід приніс за собою в кримську людність елементи татарські й турецькі, що з часом все значнійше збільшають ся¹⁾. На сей же час припадає кольонізація вірменська, інтересна й для нас спеціально, бо від сеї кримської Вірменії пішли потім вірменські кольонії України. В Криму вона була так значна, що Крим в XIII—XIV зветь ся Armenia Magna або Armenia Maritima; її головними осідками були Кафа, Судак і Солхат. Нарешті в тім же часі стають тут міцною ногою італійські кольоністи, забираючи в свої руки кримську експортну торговлю. Ся італійська кольонізація мала в культурній історії східної Європи взагалі чимале значіння і тому на ній мусимо трохи спинитись²⁾.

Візантійське правительство до певної міри само йшло на зустріч напливу італійських купців в візантійські землі. Політика Комненів в Італії й тривога їх перед хрестоносними походами приводила їх до змагань знайти собі союзників поміж італійськими морськими республіками, а заплатою за союз і поміч мали їм служити торговельні привілеї. Першим таким союзником була Венеція, і вона вже в останній четвертині XI в., трактатом 1082 р. здобуває собі широку участь в візантійській торговлі. За нею пішла Піза (умова 1111 р.), вкінці Генуя (умови 1155 і 1169—70 рр.)³⁾. Наслідком того, що венецькі купці, пустивши ся перші, встигли опанувати важніші торговельні центри Візантії⁴⁾, Пізанцям, а ще більше Генуезцям прихо-

---

нографії про Судак (Чорноморьє II с. 134); особливо важна тут звістка Дуки, що ціс. Мануїл II дав свому сину в державу чорноморські землі сусідні з Хозарією — ed. Wopp. p. 134.

¹⁾ Татар-християн в Судаку вчисляють записки Судацького синаксаря XIII—XIV в. — Записки одеського істор. товариства т. V (Арх. Антонинь, Замітки XII—XV в., относящіяся къ крымскому городу Судгеѣ, приписанныя на греческомъ синаксарѣ — важне джерело до історії Судака). Про турецьку кольонізацію — Смірнов ор. с. с. 6 і далі, про вірменську Гайд ор. с. II с. 174, Брун Чорноморьє II с. 139.

²⁾ Література її в прим. 41.

³⁾ Про се у Гаїда Geschichte des Levantehandels I с. 208 і далі.

⁴⁾ Як великий був наплив венецьких купців в Візантію, показує нпр. звістка, що підчас розриву з Венецією в 1171 р. в самім Царгороді арештовано 10.000 Венеціан. Сучасник Евстатій під кінець життя Мануїла Комнена († 1180) рахує в Царгороді на 60.000 Латинян — переважно се були італійські купці, і між ними головно венецькі.

дило ся шукати таких місць, де їм мепьше заваджала венецька конкуренція. Правдоподібно, се й було причиною, що вони звертають особливу увагу на кримські й азовські краї. На се маємо натяк уже в умовах 1169—70 р., коли Мануїл застерігав від генуезьких купців торговлю на Азовськїм морі — не позволяв їм торгувати в Тмутарокані й Руськїм портї¹⁾. Але особливо звертають ся сюди вони в XIII в., по упадку Царгорода, коли Венеціане зовсім витиснули їх з Латинського цїсарства.

Пізнійше, помігши Михайлу Палеологові відбудувати Візантійське цїсарство, Генуезці навіть здобули собі від нього монополь морської торговлі на Чорнїм морі. Трактатом 1261 р. обов'язав ся Палеолог не перепускати через Царгородську протоку ніяких італійських кораблів у Чорне море окрім генуезьких і пізанських. Се застереження звернене було против Венеції й показувало, як тоді уже високу цінила Генуя свою чорноморську торговлю, що пізнійше стає головною її силою. Венеціане, що правда, дуже скоро — уже умовою 1265 р. здобули собі також право свобідної торговлі на Чорнїм морі, але таки головну роль в кримсько-азовській торговлі й потім, в XIII—XV в. грають Генуезці²⁾. Вони витиснули майже зовсім з сеї торговлі Греків і в свої руки забрали навіть доставу припасів з Чорного моря до Царгорода.

Головним огнищем чорноморської торговлі Генуезців стала їх колонія Кафа, заснована на місці давньої Теодосії³⁾, десь в 2-ій пол. XIII в., вперше виступає вона, як вповні організована вже громада, в р. 1289⁴⁾. Вона підлягала зверхности татарських ханів і їх

¹⁾ Див. про се у мене т. II² с. 512.

²⁾ Трактат 1261 і 1265 pp. — *Liber jurium reipublicae Genuensis (Historiae patriae monumenta VII)* I 1350, Тафель і Томас *Urkundbuch Venedigs* III 70.

³⁾ Сама назва Кафи (с Казъ) на місці Теодосії приходить у перше в *De administr. imperio* Константина, гл. 53. Ласкін, в своїх примітках до цього тексту (Сочиненія Константина Багрянороднаго „О еемахъ“ и „О народахъ“, Москва, 1899, ст. 197) висловляє підозрінне, що ся назва тут інтерпольована. Дійсно, ми не стрічаємо її потім аж до генуезьких часів (у Едрізі нпр. її нема).

⁴⁾ Перша згадка Генуезької колонії тут належить до війни султана Кіляуна, коли на поміч Генуезькій колонії в Триполісі вислав военний корабель кафинський конзуль Паоліно Доріа — *Annales Januenses* с. 324. 1290 р. був уже зладжений статут сеї колонії, з тою ж організацією, яка звісна пізнійше — *Canale I* с. 227. Про час і обставини заснування кафинської колонії каже Никифор Грігора, що писав в 50-х pp. XIV в. (II 683 ed. Bonn.), але його оповідання дуже загальне; одинокі

кримських намісників: зверхнім знаком сього був герб Кафп — була ним татарська тамга, а реальним проявом її — особний поборець, що побирав тут мито па хана з товарів. Але заразом Кафа стояла в тісній залежності від своєї метрополії, що звертала пильну увагу на неї. Зруйнована 1308 р. хаом Токтою, Кафа була відновлена зараз заходом генуезького правительства, що рядом протекційних і заборонних роспоряджень постарала ся зробити з неї центр генуезької торгівлі на Чорноморю.

Управа її залежала від моґської колегії, організовані в Генуї 1214 р. і від сорокових років званої officium Gazariae, себ то урядом для Хозарії — кримського й азовського нобережа. Звідси прислали що року намісника — „конзуля“ в Кафу, що правив з участю тіснійшої й ширшої ради, вибраної кафинськими горожанами. Людність була дуже різнородна: Італійці, Греки, Русини, Вірмени, мусульмани різних народностей; коло р. 1318 тут засновано католицьку єпископію, котрій папи надавали велике місіонерське значіння¹⁾. Торговельне значіння сеї колонії було дуже важне: окрім місцевої торгівлі й заморської — з полуденним берегом М. Азії, Кафа була портом для сухопутної, караванної азійської торгівлі, що оживила ся на ново з заснованнем великої монгольської держави XIII в. Близшим ринком сеї азійської торгівлі була татарська столиця Криму — Солхат або Крим (тепер Старий Крим на дорозі з Судаку до Теодосії); тут починала ся сухопутна караванна дорога, що вела далі татарськими стінами на Сарай, в Туркестан, на Каспійське побереже і т. п.

Другим портом італійської торгівлі був старий Сурож — Сугдея, Soldaia, теперішній Судақ, таке ж різнплеменне місто, з живою торгівлею, як і Кафа. Як Кафа для Генуезців, так Судақ був головною торговельною стацією для Венеціан в 2-ій пол. XIII і в першій пол. XIV в., з тою тільки ріжницею, що Венеціане не були

реальні вказівки — що колонію сю засновано не дуже давно, *ὅτι πολλοὶ τῶν ἔτιον: за позволеннем якогось τοῦ τῶν Σουλτῶν ἡγεμόνος* (татарського хана?). Італійський хроніст Stella, що писав коло 1400 р., також каже, що генуезька колонія в Кафі заснована не так давно — Mignatori, *Scriptores* XVII с. 1095. Сі вказівки не дозволяють дуже відсувати час її засновання від останньої чвертини XIII в. На значно раніші часи клали її заснованис давніше з огляду на Мономахову легенду, звязану з Кафю у Герберштайна — див. у мене т. I² с. 450. Про заснованне Кафи див. іще Heyd *Geschichte* II с. 159—166.

¹⁾ Про колонізацію Кафи див. у Гайда II с. 174—5, Бруна II с. 138—140, Юргевича в Записках одеських V с. 828.

тут такими панами, як Генуезці в своїй Кафі, а тільки колонією в чужім місті. Бо Судак стояв в безпосередній залежності від Татар, і часто терпів від них, а се зле відбивало ся й на його торговлі. Венецькі торговельні дома в Судаку звісні нам уже в середині XIII в. як славний дім Польо¹⁾. Правдоподібно, вже тоді Судак був центром венецької торговлі в Криму, що була досить значна: коли трактом 1261 р. Венеція була виключена від чорноморської торговлі: венецькі купці відплили з Криму до дому аж на чотирох кораблях (на дорозі сі кораблі забрала генуезька фльота). Вернувши собі приступ до Чорного моря, Венеція відновила свою колонію в Судаку: в 1289 р. чуємо про венецького консуля Сольдаї, що був заразом конзулем цілої Газарії, а сучасний арабський письменник каже, що тодішня торговля Судака дорівнювала Кафі²⁾. З кінцем XIII в. Венеціане так чули себе сильними на Чорнім морі, що пробували витиснути звідти й Генуезців, і в 1296 р. венецька фльота несподіваним нападом захопила Кафу, але Генуезці вернули її слідом, і умовою 1299 р. війну закінчено³⁾.

При сих двох сильних конкурентах малозначну вже роль грали Пізанці, допущені й трактом 1261 р.; памятю по них лишив ся „Пізанський порт“, porto Pisano, в сусідстві устя Дона, звісний в початках XIV в.⁴⁾ Грецька торговля пропала зовсім, грецький центр — Херсонес упадає, підтятий конкуренцією Судака й Кафи, та і в нім, судячи з засновання католицької катедрн 1333 р., мусіла засісти якась західня колонія⁵⁾. Досить важним торговельним містом була ще давня Паптікапея, тепер звана у західніх купців Vosporo (Воспор), де також 1332 р. засновано латинську місіонерську катедру. Тут Татари радили осісти ся венецьким купцям по вигнанню з Тани, і тут дійсно була венецька торговельна колонія. На противнім боці азовської протоки поруч старої Матрепн (Тмуторокань) зявляеть ся нова Копа (Сора, пор. теп. Кубань), звісна торговлею рибою й кав'ярем⁶⁾. В обох — Воспорі й Копі потім знаємо генуезькі конзуль-

1) Про торговлю Польо в Судаку у Гайда I с. 331—2.

2) Про виїзд Венеціан з Чорного моря — *Annales Januenses* с. 244, про судачке консульство — *Sanale* II с. 441, про торговлю *Geographie d' Aboulfeda par Reinaud* II с. 319.

3) Про війну 1296 р. Гайд II с. 171 нім. вид.

4) Про нього Гайд II с. 168—170, Брун I с. 140.

5) Див. у мене в т. I² с. 70.

6) Про них Гайд II с. 193—4, 378—9, Брун II с. 322—3, пор. II² с. 517—8.

ства — значить були й колонії, а в XV в. Матреґу бачимо в володінню ґенуезької родини Ґвізольфо, в залежності від якихось місцевих династій, може черкеських князів. На захід від Криму на нашій території ґенуезькі колонії знаємо в Монкастро (Акермані) і Олешю (castrum Illicis)¹⁾.

В другій чвертині XIV в. особливе значінне в орієнтальній торгівлі здобула Тана — по татарськк Азак, потім Азов, в дельті Дону. Ґенуезці з початку торгували там з Кафи, і в інтересах піднесення й зміцнення Кафп ґенуезьке правительство навіть не дозволяло своїм підданам селити ся ані в Тані, ані в Солхаті, а тільки доїздити туди. Але деє коло 20-х рр. XIV в. засновують вони в Тані свою постійну колонію, а не пізніше організуєть ся й колонія венецька. Тана доходить раптом до світового значіння як першорядна стація в орієнтальній торгівлі Західної Европ. Відси виходили торговельні дороги на Каспійське побереже, в Персію, в Туркестан, середню Азію й Китай: в сім часі власне прослідилі західні купці сю дорогу в глибоку Азію. Яке важне значінне мала Тана в тодішній орієнтальній торгівлі, показує звістка, що коли закрито її для італійських купців, ціни на шовк і корінне в Італії піднесли ся о два рази, а в Візантії заразом відчутю недостачу риби й хліба, що здавна довозили ся з Азовського моря, і тепер ся торгівля також була зконцентрувала ся в Тані²⁾.

Але таке значінне Танп в західній торгівлі не трівало довго в цілости. Бійка між Татарами й Венеціанами в Тані 1343 р. привела до зруйновання тутешніх італійських колоній і до татарського походу на кримські колонії. Тільки Кафа удержала ся підчас сеї бурі: двічі оборонила ся вона від татарського війська (1344 і 1345 рр.). Венеціане ж па кілька літ стратили приступ до кримсько-азовської торгівлі, а навіть і Ґенуезці разом з ними, щоб зробити патиск на татарського хана, розірвали торгівлю з Кіпчаком. Відновлено потім згоду з Ордою в 1347 р. Венеціане вернули ся в кримські порти й Тапу, але значінне Танп від сього часу не дорівнювало давнішому: Ґенуезці, навчені досвідом 1343 р., вернули ся до політики концентровання торгівлі в Кафі й тільки для конкуренції Венеції відновили свою колонію в Тані. Вони хотіли навіть намовити Венеціан, аби закинули Тану, але до того не прийшло, і тільки переривано сю торгівлю по умові від часу до часу. З другого боку італійські коло-

¹⁾ Див. звістки у Бруна Черноморье I с. 222—3 і Гайда ор. с. II с. 397—8.

²⁾ Звістки зібрані у Гайда II с. 180—192. і Ковалевського Из ист торгш Азова.

нії в Тані кілька разів потерпіли страшні погроми від Татар (1395, 1410, 1418). Караванна дорога в середню Азію підчас татарських замішань при кінці XIV в. також потерпіла багато — все се відбило ся і на торговельнім значінню Тани¹⁾.

Всі ці пригоди головно відбили ся на венецькій торговлі. Генуезцям їх успішна боротьба з Татарами, навпаки, ще додала духу. Вони побільшають фортифікації Кафи — сі генуезькі стіни й вежі заховали ся досить добре й досі. Заразом переходять до агресії, до підбивання сусідньої території. Протягом 1360—70 рр., користаючи з повного розстрою в Орді, Генуезці підбивають собі ціле полудневе побереже Крима: Судак з бережною Готією, Алушту, Гурзуф, Ялту, аж до Чембало, нинішньої Балаклави (давн. бухта Символів)²⁾. Мамай, забравши в свої руки Орду, вправді вибрав ся на Генуезців походом, але попалив тільки деякі дрібніші осадні, а зараз по смерті Мамає, на поч. 1381 р. прийшло до угоди з Татарами: Генуезці, признаючи на далі зверхню власть Орди, задержували свої нові здобутки — ціле побереже, кінчаючи Балаклавою³⁾.

Головою сеї колоніальної держави став кафинський конзуль, що титулуєть ся тепер також „конзулем цілої Газарії“. В залежності від нього стояли й ті урядники, що іменовали ся безпосередно генуезьким правительством — не тільки в Криму, а і взагалі в чорноморських генуезьких колоніях (навіть малоазійських). В Криму такими були конзулі в Судаку й Балаклаві, тимчасом як конзулів в Алушті, Партеніті, Гурзуфі й Ялті іменовував від себе кафинський конзуль. Судак і Балаклаву сильно укріщено — останки спх генуезьких замків задержали ся тут також досі. Грецькій людности, аби

¹⁾ Стан торговельних відносин Тани по тих пригодах малює подорож в Тану 1436 р. Йосафата Барбаро (особливо гл. XII); видана з перекладом в книзі Библиотека иностранных писателей о России, I (1836).

²⁾ Натомість Готія гірська разом з деякими сусідніми округами творила в XV в., а може й раніше, осібне князівство під зверхністю Орди, а часом і Генуезців. Її князі звали ся *domini Gothiae*, або *signori de la Todoro*, по імені своєї столиці — Теодоро, інакше Мангуш, не далеко Бакчисарая. Се князівство існувало до р. 1475, коли забрали його Турки. Про нього особливо у Вруна II с. 229—232 і Васілевського Житіє Іоанна готскаго в Ж. М. Н. II. 1878, I; иньшу літературу див. у мене в т. I² прим. 21.

³⁾ Маємо два однакові тексти сеї умови, як тепер звичайно розуміють — проєкт з кінця 1380 р. і текст формально прийнятий, з лютого 1381 р. — *Silv. de Sasy Notices et extraits* XI с. 52 і далі, *Olivieri Carte e chronache manosc. c. 72*. Про них Гайд II с. 208—9, Врун I с. 224—226, Смірнов оп. с. с. 132—7.

прихилити її до нового правительства, дано рівноправність з Генуезцями. Се не перешкодило одначе тутешнім Грекам тягнути більше до сусідніх грецьких князів Готії.

Для генуезької торгівлі се опанованне кримського побережа було незвичайно важним успіхом. Головний конкурент Кафи — Судак був тепер в генуезьких руках, і ціла кримська торгівля, майже без виїмків, перейшла до них. Ще перед тим, під впливом своїх успіхів 1340-х рр. Генуезці вертають ся до свого давнього пляну — зробити з чорноморської торгівлі свою монополію: сілмиць обсадили вони в 1348 р. своїми залогами Царгородську протоку (давній Герон), побірали мита з усіх кораблів і хотіли погавити під свою контролю всю чорноморську торгівлю. З сього вийшла війна з Венеціанами й Візантією, і вкінці Генуезці мусіли признати Венеції свободну торгівлю на Чорнім морі, тільки торгівлю з Таною ухвалено перервати на 3 роки (угода 1355 р.). Тана тепер стала майже одинокою венецькою торговельною стацією на нашім побережу. Як я вже сказав, Генуезці хотіли тому зовсім замкнути сю стацію, і ще в 1381 р. намовляли Венеціан, аби перепесли свою торгівлю до Кафи. Венеціане на се не згодили ся; але все таки з третьою четвертиною XIV в. їх чорноморська торгівля сходить на другий плян перед Генуезцями, що стають правдивими панамі Чорного моря.

На остатню четвертину XIV і першу XV в. припадає пайвищий розцвіт сеї торгівлі. Але вже в 1430-х рр., з першим сформованнем Кримської орди, почав допікати Генуезцям Хаджі-герай¹⁾. Щогім (в 1450-х рр.) відносини сі поправили ся, але страшним ударом Генуезцям було опанованне Царгорода султаном Магометом в 1453 р. Царгородська протока, а з нею вся чорноморська торгівля тим самим опинили ся в його руках, що більше — султан не крив ся і з плянами опановання чорноморського побережа. Вже в липню 1454 р. стала турецька фльота перед Кафю, а разом з тим приступив до неї суходолом кримський хан з кінним військом. На сей раз Кафа відкупила ся, обовязавши ся платити ханови річну данину в високоцін 1500 дукатів, турецька ж фльота сама не розпочала бльокади. Але небезпечне ставовище Генуезців зарисувало ся вповні ясно.

Дуже зле було, що зносини з метрополією були перетяті, або принаймні сильно утруднені: Генуезці в сім часі зходять ся коло уставилення дороги сухопутної, через Галичину, але ся далека й тяжка дорога не могла заступити морської²⁾. Ще гірше — що сама

¹⁾ Про се зараз низше.

²⁾ Див. про се в т. VI с. 22 і 44, пор. Акта gr. i ziem. VI ч. 67.

Генуя була знищена війною з своїми європейськими ворогами й не могла прийти своїм кольоніям з значнійшою помічю. Тому уже з кінцем 1453 р. генуезьке правительство продало свої чорноморські кольонії на вічну власність генуезькому банкови св. Георгія — корпорації кредиторів Генуезької держави. Надія була на те, що може ся богата й сильна фінансова інституція потрапить удержати кольонії. Але се тільки протягнуло агонію генуезьких кольоній. Вони висіли на ласці султана, без дозволу котрого не можна було провести сюди навіть запасів. Правда, новий кримський хан Менглі-герай чув себе обов'язаним перед Генуезцями й тримав з ними, але обставини були незвичайно грізні. До того в самих кольоніях показував ся повний упадок духа, деморалізація адміністрації. Банк бояв ся ризкувати дуже своїми грошима, щоб не понести занадто великих страт. В кольоніях прокидала ся паніка, багато кидало їх, торговля упадала. Тому ті двадцять літ, що минули від здобуття Царгорода до повного упадку сих кольоній, були справді тільки агонією: тільки високими річними даними султану й хану протягали вони своє існування.

Нарешті підкупність кафінських урядників — їх надужиття при обсаді уряду татарського агента, „тудуна“, привели до того, що з кінцем 1474 р. татарські беки підняли ся й против Кафи й против Менглі-герая й закликали султана на Генуезців. Літом 1475 р. заявила ся дійсно сильна турецька фльота перед Кафою й почала бомбардування. Майже не пробувавши оборонити ся, Кафа піддала ся. Пішла страшна розправа. Масу народу порізано, забрано в неволю, а вкінці всіх Італійців забрано звідти до Царгорода. Так само знищено й інші італійські кольонії чорноморського побережа. Упало князівство Мангупське й васальна держава генуезька в Матрезі. Крим цілий став залежним від Турків, і від генуезьких кольоній позіставали ся ледви поодинокі родини. Так закінчила ся історія італійської кольонізації нашого Чорномор'я¹⁾.

Вернімось до сформування Кримської орди.

Татари навістили Крим уже підчас свого першого приходу і тоді, на початку 1223 р., взяли й пограбили Сугдею. Потім вони

¹⁾ Історія її упадка у Гайда II с. 381 і далі, нім. вид. (тільки використані там джерела належить доповнити кількома реляціями, виданими в VII ч. II Atti della soc. Liguro — вони лише в часті використані і в французькім виданні). Також Смірнов с. 259 і далі. Про заходи Кафи знайти поміч і опору в Польсько-литовській державі див. Hubert Pamiętniki historyczne, ч. I, Длугош V с. 372.

повторили свою візиту при другім поході, в 1239 р., а лишивши ся панувати в Кіпчаку, розтягали свою власть і на Крим, побираючи звідси ріжні данини і на задокументованне своєї влади від часу до часу чинячи погром то в тім то в иньшій місті¹⁾). Морське побереже одначе цікавило їх менше, натомість в степах Криму і на північній його згірю осідають вони з часом в значнійших масах, і тут лежить властиве огнище татарської колонізації Криму. Резиденцією татарського намістника в Криму, як ми вже знаємо, в XIII—XIV в. був Солхат. Пізніше, від 2-ої пол. XV віку татарський центр переходить на захід, в околиці Мангула й півшого, загадкового, стародавнього кримського гнізда — Киркйора або Чуфуткале — „Жидівського городу“, викопаного в скалі²⁾).

Завдяки віддаленню від Сарая, складним етнографічним і політичним відносинам Криму та його географічному відокремленню, татарські намістники Криму здобувають з часом все більше незалежне й сильне становище. Уже за першого звісного узурпатора Ногай († 1300) Крим до певної міри служить його опорною базою³⁾. А вповні ясно виступає таке значіння Криму за аналогічного еміра XIV в. Мамай: на се виразно вказують східні письменники, називаючи Мамайя управителем Криму в 1370-х р., підчас найбільшої його сили. Упавши в боротьбі з своїм ворогом Тохтамышом, Мамай шукав і захисту в Криму, і тут наложив головою (1380 р.), як каже легенда — наслідком зради Кафинців⁴⁾.

В 1390-х рр., підчас ординських замішань, бачимо в Криму якихось узурпаторів Бек-пулада і Таш-тімура, що вже тримали ся як самостійні від Золотої орди хани Криму. В Кримі-ж загніздив ся

¹⁾ Так в 1299 р. Ногай погромив Кафу й Судак, Керч, Киркйор й ин.; 1308 погромлено Кафу; в 1322, 1327 і 1338 р. Судак; в 1395 попустошив Крим, а між иньшим і Кафу Тімурленк, і т. и. Про иньші городи не маємо таких докладних відомостей, але очевидно, що Судак і Кафою подібні татарські погроми не обмежали ся.

²⁾ Найдавнішу звістку про татарського намістника Криму маємо з 1263 р. — Тизенгаузенъ I с. 63. Ряд сих намістників пробує уставити Смірнов ор. с. с. 47 і далі, 123 і д.; одначе при тім він ототожнює їх з кафинськими татарськими агентами, т. зв. тудунами, titan, titanis (с. 39—47 і 91), а тотожність ся мені здається дуже непевною — той тудун був спеціальним агентом для Кафи й її території тільки.

³⁾ Тизенгаузен I с. 111—112, Смірнов с. 123.

⁴⁾ Про се у Тизенгаузена I с. 389—391, Смірнова с. 131 і далі. В діяльності кримського намістника 1340-х рр. Кутлук-тімура Смірнов також бачить сепаратистичні прояви — ор. с. с. 128—9.

проголошений Ідикою хан Тімур-кутлук (1397—8 р.), перше ніж реально опанував Золоту орду. Подібне повторяєть ся з Тімур-ханом, що кілька літ панував в Крими (1406—1410), перше ніж дістав ся на ханство Золотої орди¹⁾.

Таким чином з кінцем XIV в., разом з ослабленням волзької орди й упадком татарської державної організації, Крим, скріплений уже тоді значною татарською колонізацією, здобуває дуже важне місце в політичній житю Татар, стає особним центром їх державного життя. І тим часом як одні хани, опанувавши Крим, переходять потім на загальний престіл Золотої орди, инші зістають ся в ролі самостійних ханів Криму. Але все се були поки що ефемеричні узурпатори, володарі, що зникали слідом по тим, як появляли ся. До перва в другій четвертині XV в. удало ся тут одному з татарських династій, звісному в пізнійшій традиції під іменем Хаджі-герая, пусти корень і положити початок політичній окремішности Криму під пануванням його династії.

Рід і перші стадії діяльности сеї визначної в історії Східної Европи особи майже незвісні. Що до генеалогії його, то самі пізнійші Герая не знали про неї нічого певного, і у східніх письменників на сій точці велика заплутанина. І для ранійшої частини власного життя Хаджі-герая, далеко більшої від пізнійшої, маємо самі пізнійші перекази, не в однім очевидно прикрашені й змінені.

Одначе всі отсі перекази, при своїй легендарности, дають певні точки опертя для виводів про дійсне його походження й перші стадії діяльности. Так в генеалогіях замітна звязь Хаджі-герая з Таш-тімуром, звісним уже нам кримським ханом 1390-х рр.: генеалогії звуть Хаджі-герая сином або внуком Таш-тімура. Дуже можливо, що він був дійсно Таш-тімуровим сином: се поясняло-б його звязи з Кримом, а з другого боку також і його звязи з Литвою²⁾.

Популярний татарський переказ про молоді літа Хаджі-герая каже, що він, тікаючи від ворогів свого батька, удав ся в руські землі й там пробував, поки обставини на вітчизні не змінили ся на його користь. В русько-литовській традиції також маємо перекази

1) Савельєв Монети джучидскія 133—5, 301 і далі, 324, 301, Блау Восточныя монеты ч. 581, Березинъ Ханскіе ярлыки II с. 36 і далі, Тизенгаузенъ I с. 393, 533—4, Смирновъ ор. с. с. 138—144, 166 — 181.

2) Генеалогічні виводи Герая, зведені у турецького хроніста Мюнеджім-баші, див. у Смирнова с. 209—211. Сином Таш-тімура уважають Хаджі-герая новійші дослідники — Велямінов-Зернов ор. с. I 95, Говорз ор. с. с. 449, Смирнов ор. с. с. 218.

про побут і навіть уродженне Хаджі-герая на Литві. Що в сих переказах єсть фактична підстава — що Хаджі-герай дійсно пробував в землях в. кн. Литовського за часів Витовта, про се найліпше свідчить звісна уже нам грамота Менглі-герая, де згадується про те як „великий царь Ачъжи-ьгирей, отецъ нашъ, коли ихъ потны кови были, до в. кн. Витовта, до Литовскоѣ земли въ гостное поѣхали“¹⁾.

Отже суироти сих звісток звертає на себе увагу та обставина, що в традиції татарських кольтоністів Литви (з XVI в.) їх перехід в Литву звязується з іменем і часами якогось „еміра Тімура“. Дуже можливо, що се як раз той Таш-тімур²⁾. Його панованне в Криму в 1390-х рр.³⁾ хронологічно припадає на час найбільшої енергії татарської політики Витовта, його участи в боротьбі Тохтаміша з Тимурленком і далеких походів в степи (1398 і 1399). Коли на сей час з найбільшою правдоподібністю приходить ся взагалі класти першу татарську міграцію на Литву⁴⁾, то звязавши її з особою Таш-тімура, обяснимо і те, чому всякий слід про нього гине нагло по тім його панованню в Криму, і ту татарську традицію про еміра Тімура в Литві, й династичні звязки родини Хаджі-герая з в. кн. Литовським.

1) Легенда про молоді літа Хаджі-герая в передачі анонімого турецького автора, „в простій, але найповнішій релакції“, досі неопублікованій, у Смірнова оп. с. с. 213—7. Русько-литовські версії про побут Хаджі-герая в Литві: Літоп. Биховця с. 56, Михайло Литвин *De moribus Tartarorum*, базельське вид. 1615 с. 3 (Мемуари къ исторіи Юж. Руси під ред. Антоновича I с. 9); Стрийковский II с. 212—3. З оповіданнем Михайла Литвина, що Хаджі-герай родив ся в Троках, др. Прохаска пробував звязати звістку про сина якогось утікача-хана в сучаснім листі—*Codex Vitoldi* с. 352, але анї сей син, анї той ханбатько не названі тут. Листи Менглі-герая — Акты Зап. Р. II ч. 6 і у Пулаского *Stosunki z Mendli girejem* с. 90 (про них вище с. 405—9).

2) „Еміра Тімура“ литовських Татар з Таш-Тімуром звязав Смірнов оп. с. с. 153—9. Традиція про нього — в мемуарі про литовських Татар „Рисале-і-Татарі-Лех“ — *TeKa wileńska* 1858 кн. IV—VI (польський переклад Мухліньского, є й російське, але тільки літографоване виданне, вїтмки у Смірнова — с. 153—6).

3) Маємо його кримські монети з 1394/5 рр., тим часом як у 1397—8 рр. бачимо в Криму вже Тімур-күтлүка.

4) Перші ширші звістки про литовських Татар (у Троках) маємо в подорожі Гільбера де Ляноа, з поч. 1414 р. — *Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, Mons, 1840* (Société des bibliophiles de Mons, N 10 des Publications) — виданне дуже рідке; найбільш приступні вїтмки в *Scriptores rerum prussicarum* III с. 448. Також у Лелевеля й ин., як низше с. 315.

Легенди, зложені з тим, аби пояснити, звідки взяло ся у Хаджі-герая отсе його подвійне імя, наводять на гадку, що се було пізнійше імя його, і що перед тим виступав він під иньшим іменем. Висловлена була дуже правдоподібна, на мій погляд, гадка, що в перших стадіях своєї діяльності Хаджі-герай виступав під іменем Девлет-бірди, і наслідком нещастя, які його спіткали, змінив імя при новім виступі¹⁾. Попри деякі менше важні натяки (як те що в легенді пістун Хаджі-герая зветь ся Девлетом, з племені Гераїв, а Стрийковський, говорячи про Хаджі-герая, зве його на однім місці Девлет-герасем), головне значінне має тут та, справді немаловажна обставина, що монети Девлет-бірди, кримського хана з рр. 1426—7, дуже подібні до пізнійших монет Хаджі-герая, і що найважнійше — мають той самий герб (тамгу)! З другого боку русько-литовська літопись вчисляє Девлет-бірди (Давладъ-бердія) між ханами, ставленими Витовтом, і се также вповні відповідає фамілійним звязкам Хаджі-герая з в кн. Литовським.

Про Девлет-бірди маємо найранійшу звістку в листі писанім до Витовта з Кафи весною (2/V) 1426 р., від якогось францішкана. З сього листа виходить, що Девлет-бірди, прибувши незадовго в Солхат, через сього францішкана хотів назад вернути собі ласку Витовта, виправдуючись впливом на нього „злих людей“ і покликуючись на свою гrechність, зроблену з поручення Витовта якомусь Сарацену Ібрагиму. З листу отже виходить, що відносини Девлет-бірди до Витовта сягали давнійших часів, і що сама політична кар'єра сього хана була також не вчорайша. Се був час, коли в Кіпчаку йшла боротьба кількох претендентів за ханський престіл. Девлет-бірди, видно, програв справу в боротьбі з иньшим претендентом Улу-Мухамедом і уступив ся в Крим. Звідси потім, на початку 1427 р. висилає він посольство де єгипетського султана, яко володар кримський. Рік пізнійше маємо його монету, биту в Астрахани — отже він знову боров ся не без успіху за загально-татарський престіл (єсть також його монети биті в Новім Сараю і в Ордї, але не знати чи з сього часу, чи з попереднього). Але потім слід про нього гине, і той самий арабський письменник, що під р. 1427 записав посольство Девлет-бірди до єгипетського султана, під 1428/9 р. записує, що Кіпчаком і Кримом володів Мухамед, і весною 1429 р. прислав свого посла в Єгипет.

Коли Девлет-бірди справді одна особа з Хаджі-герасем (бо се все ж таки поки що тільки гіпотеза, хоч і правдоподібна), то на

¹⁾ Див. про се і про Девлет-бірди взагалі в прим. 43.

сей час — рр. 1428—30 треба покласти його утечу до Витовта, „коли його коні потні були“. Потім, 1434 р. уперше маємо згадку про Хаджі-герая під сям його іменем: на тім році генуезьке правительство, висилаючи свою флоту в Чорне море, між иньшим поручило їй змусити Хаджі-герая, аби залишив свої прикромсти, які чинив він Кафі та взагалі генуезьким землям. Шеститисячне генуезьке військо, під проводом Короля Льомеліна, пішло походом на Солхат, але на дорозі несподівано напали на нього Татари й погромили¹⁾. З сеї звістки треба здогадувати ся, що Хаджі-герай загніздив ся в Крими дещо скорше, коли встиг уже так наприкрити ся Кафі. Але по тім знову маємо довгу перерву в звістках про нього. Чи се прогалина в наших відомостях, чи знову прийшла на нього пригода, й він мусів тікати з Криму?

В ширшій русько-литовській літописи є про се оповіданне дуже докладне. Вона каже, що за Жигимонта Кейстутовича приїхав на Литву Хаджі-герай і дістав від Жигимонта в державу Ліду. Потім, в рік повороту на Волинь Свирігайла (значить в 1440 р., але літопис хибно датує сей факт кілька літ пізнійше) кримські мурзи й улани „от всеє орди Перекопское“ вислали посольство до Казимира, аби пустив до них Хаджі-герая на царство. Казимир послав його з великою честю, в проводі свого маршалка Радивиля до Криму, „і там його Радивил іменем вел. князя Казимира посадив на царстві перекопським“, а з вдячності Хаджі-герая, „що в Литві хліб-сіль їдав“ і Казимиром на царстві був посаджений, — „за його царства ні одна нога поганська татарська безбожних Ізмаїлтян в Литві і в Ляхах не ступила“²⁾.

В головній основі ся звістка знаходить собі документальне potwierдження в пізнійшій кореспонденції в. кн. Олександра з Менглі-Герая: докоряючи йому за його напади на землі в. кн. Литовського, Олександр пригадує, як то його батько Хаджі-герай „ів хліб і сіль“

¹⁾ Ляонік Халькондиль ed. Bonn. p. 284 sq. Стелля (Stella) — *Regum italicarum scriptores XV* c. 1312—3. Джустініані *Castigatissimi annali della rep. di Genova* (1539) л. 192 (у Гайда на с. 381 нїм. вид. похибка в цитаті) й ин.

²⁾ Літопись Биховця с. 56, скорочено повторене у Стрийковського с. 212—3. Сестренцевич-Богуш клав першу утечу Хаджі-герая до Витовта, на р. 1428, другу — до Жигимонта — на р. 1437—1442 (рос. вид. II с. 238, 242—3). Смірнов (ор. с. с. 226—8), переказавши його оповіданне й звістку Стрийковського, висловляє гадку, що звістку Сестренцевича про другий побут Хаджі-герая на Литві треба посунути на десять літ наперед (1447—1452)!

у Казимира, на Литві, і відти дістав ся „на царство“¹⁾. Припустити, що тут іде мова про той перший побут Хаджі-герая на Литві за часів Витовта, не можна, бо в перерві між часами Витовта й Казимира бачили ми Хаджі-герая в Криму на ханстві. Припустити помилку або вигадку в словах Олександра также не можливо. Отже виходить, що Хаджі-герай пробував на Литві і вдруге наслідком якихось кримських завірюх. Може бути, що справді так, як оповідає літопись: він прибіг туди за Жигимонта і в початках пановання Казимира вернув ся до Криму. Довгого побуту Хаджі-герая в Литві не можна припускати, бо вже з початками 1450-х рр. він так сильно виступає в Криму, що трудно припускати якийсь дуже недавній його упадок.

Наново зачуваємо про Хаджі-герая в Криму в 1452 р., коли він погромив хана Золотої орди Сеїд-Ахмета, коли той вертав ся з Поділя. Ся боротьба Хаджі-герая з Золотою ордою скінчила ся повною перемогою: він знищив Сеїд-Ахмета, так що той мусів тікати на Литву²⁾. З другого боку чуємо про Хаджі-герая в кримсько-генуезьких відносинах: він довго надокучав кафинському правительству, жадаючи собі контрибуцій чи дарунків, а під час коли появилася під Кафою літом 1454 р. турецька фльота, й собі притягнув під Кафу з 6.000 кінноти. Генуезці бачили в тім умову Хаджі-герая з султаном Магометом. Але чи була така умова, або взагалі якась порозуміння між ними, се дуже сумнівно: можливо, ба навіть і правдоподібніше, що Хаджі-герай задумав тільки використати турецьку маніфестацію, щоб нагнати більшого холоду Генуезцям. Дійсно, він зробив з них при тій нагоді добрий зривок: щоб відцепити ся від нього, як уже знаємо, приєкли вони платити йому річно 1500 дукатів³⁾.

Почавши відси аж до смерти Хаджі-герая. що наступила літом 1466 р., ми можемо слідити його правління в Криму без значніших перерв. Бачимо його в дальшій боротьбі з Золотою ордою: незадовго перед смертю знищив він тодішнього хана Золотої орди Кучук-Ахмета. Відносини його до Генуезців в сім остатнім періоді були більше прихильні⁴⁾.

1) „Также и тобѣ вѣдомо, ижъ отецъ твой царь Ачи-кгирей въ отпа нашего хлѣбъ и соль ѣлъ, и оттоль и столца царского досталъ“.

2) Длугош V с. 119, 216.

3) *Atti della società Ligure* VI ч. 33 (про попередні зривки Хаджі-герая тамже ч. 22).

4) Длугош V с. 422, Воскрес. II с. 151, про приязні відносини з Хаджі-гераям Генуезців див. *Atti della società Ligure* т. VII ч. II.

Таким чином остаточне сформування Кримського ханства, під рукою Хаджі-герая, припало на середні десятиліття XV в. Почавши від претензій на ханство в цілій Золотій орді — сам Хаджі-герай (коли він дійсно одна особа з Девлет-бірди) чи його родина — приходять по різних пригодах до переконання, що сі широкі пляни треба закинути й натомість скупити всю енергію й увагу на скріпленню й відокремленню своєї близької волости — Кримської орди. Се був, щоб так сказати, політичний заповіт Хаджі-герая своєму потомству, і воно його, дійсно, сувіло додержало. Воно залишає всякі претензії на Золоту орду, приймає герб Хаджі-герая намість кіпчацької тамги й імя Гераїв для своєї династії.

Але вирікати ся претензій на Золоту орду було не досить, треба було оборонити ся від її претензій на Крим, як на частину кіпчацьких земель, — бо в очах Золотої орди Гераї були тільки узурпаторами Криму. Відси друга точка політичної програми Гераїв, другий політичний тестамент Хаджі-герая кримським ханам — традиційна боротьба з ханами Золотої орди, що перестала тільки з повним упадком Золотої орди, чи властиво — її наступниці Астраханської орди, в 20-х рр. XVI в.

Моральну підпору в таким своїм становищі знайшла собі Кримська орда в зверхности турецького султана. Се признание залежності від Туреччини завершило політичну еволюцію сеї орди, але наступило воно трохи пізнійше, по Хаджі-герая вже. За Хаджі-герая відносини до Туреччини не були уладжені: звістка про його союз з Магометом в 1454 р., як сказано, не певна, так само як і звістка одного пізнішого кримського хроніста, що Хаджі-герай звертав ся до Магомета за помічю на Генуезців. Навпаки, з пізнішої грамоти Магомета виходило-б, що до остатнього підданства йому Кримської орди, за Менглі-герая, Магомет уважав Крим землею золотоординською¹⁾. За Хаджі-герая властиво одним союзником Криму була Литва.

Я кілька разів принагідно зачіпав відносини вел. князівства Литовського й Польщі до Татар взагалі й до Кримської орди спеціально. Тепер мушу спинити ся трохи на сім, аби зібрати до купи головніші моменти в сій політиці — на скільки вона важна для історії наших земель²⁾.

нпр. с. 371—2, 401, 443. Перші звістки про смерть його — іб. с. 463—4 (хронологічний вивід видавця Amedeo Vigna тамже с. 516—7).

¹⁾ Див. у Смірнова с. 261, тамже с. 270—1 про лист Магомета, друкований в збірнику грамот Ферідун-бея.

²⁾ Про літературу див. прим. 42.

Вел. князівство Литовське дістало свої відносини до Татар, можна сказати, в спадщині з українськими землями разом. Вище я казав уже, що Любарт, переймаючи спадщину Юрія-Болеслава, мусів zarazом упорядкувати свої відносини до Татарської орди, що признавала за собою певні права зверхности на галицько-волинські землі. Мусів оплачувати ся певними контрибуціями, як оплачували ся й інші литовські князі з тих українських земель, які Татари уважали собі підвластними, і як оплачувало ся також і польське правительство — Казимир наприклад, коли хотів бути в згоді з Татарами ¹⁾).

В перших стадіях литовсько-польської боротьби Татари переважно стоять по стороні литовських князів, а навіть помагають їм на Поляків, як на напастників, хоч від часу до часу Полякам дипломатичною дорогою удавало ся перетягнути Татар на свій бік. Тільки окупація українсько-руських земель литовськими князями в 1360-х рр., привівши до конфлікту з Татарами, розбила ці переважно дружні відносини ²⁾). Незвичайно скуті відомости — майже самі загальні згадки про „Татар“, не дають нам одначе спромози вислідити, на скільки тут у гру входила сама Золота орда і на скільки проявляли себе дрібніші, місцеві орди та поодинокі татарські „еміри“ в часі розкладу Орди, в середніх десятиліттях XIV в. Мусимо задоволити ся сим загальним представленням — відносини до „Татар“ взагалі.

В 1370-х рр. наступає важний поворот в литовсько-татарських відносинах: литовсько-польське політичне суверенитетство втрачає своє дотеперішнє значіння в відносинах до Татар, натомість першорядне значіння набуває в них суверенитетство литовсько-московське. Змагання Москви до незалежности від Орди приводять при кінці 1370-х рр. тодішнього шефа татарської політики Мамаю до союзу з в. кн. Ягайлом, зверненого против Москви. Але хоч як важне значіння могла мати ся комбінація, вона такого значіння в дійсности не набрала: Ягайло бояв ся ризикувати й зістав ся на ивним свідком боротьби Мамаю з Москвою (битва на Куликовім полі 1380 р.) ³⁾). Слідом Мамаю гине в боротьбі з новим претендентом — Тохтамишем (1380 р.), а Ягайло входить в круг нових інтересів, звязаних з унією Литовсько-польською й випускає з очей східні справи. Тохтамиш незадовго сам удасть ся до Ягайла, шукаючи його помочи в своїх

¹⁾ Див. вище с. 43.   ²⁾ Див. вище с. 81 і далі.

³⁾ Смолька здогадував ся, що Ягайло не відважав ся ударити разом з Мамаєм на Москву, боячи ся зради своїх Русинів (Kiejustut і Jagiełło с. 36). Але тут, як і де инде, він, на мій погляд, грішить нерозумінням тодішніх руських відносин.

трудних обставинах. Він завдячував свою перемогу допомогі Тимур-ленка (Тамерлана), але не вмів запанувати над обставинами, і з поміж емірів виступає новий верховод — Ідіка, що формує сильну партію і вкінці напускає на Тохтамиша Тимура, аби позбутися Тохтамиша. З 1392/3 р. маємо лист Тохтамиша до Ягайла, де він згадує про посольства, якими обмінялися він і Ягайло в початках панування, повідомляє про повстання емірів і похід Тимур-ленка, про свою перемогу над ворогами, пригадує за дань з колишніх татарських улусів, заявляє свою готовність до допомогі Ягайлови на ворогів та просить, аби й він йому дав поміч¹⁾.

Але Ягайло зостався пасивним свідком татарських замахів. Натомість Витовт, вернувшись у 1393 р. на Литву в ролі управителя вел. князівства, звернув пильну увагу на татарські справи, і в них Тохтамиш знайшов діяльного союзника. Уже з 1395 р. маємо натяк на участь Витовта в війні Тохтамиша з Тимур-ленком: ідучи походом у осінь того року, Витовт пустив поголоску, що йде на Тимур-ленка, отже в обороні Тохтамиша, але в дійсності мав метою Смоленськ, і напад на нього несподівано. Очевидно, поголоска не могла бути пущена, якби не було в політиці Витовта таких фактів, що робили її правдоподібною — значить, в татарських справах брав він діяльну участь. Потім під рр. 1397 і 1398 в пруських літописях маємо дві записки про походи Витовта в степи, на чорноморське побережжя. Під 1397 р. оповідає одна пруська хроніка (продовження Детмара), що до Витовта утік татарський цар, наслідком повстання своїх васалів (в іншій версії він зветься на ім'я, але покрученим якимсь іменем Mosathan). Витовт, жалуючи його, зібрав сильне військо і з тими Татарами, що лишилися вірними тому цареві, ходив походом у Татарію, аж до Кафи, спустошив татарські землі й підбив багато Татар Литви, або як інша версія каже: наново піддав їх тому ханові. У іншого хроніста (Посільге) читаємо під 1398 р., що літом того року Витовт ходив на Татар, з великим військом, де було також дещо й пруських рицарів. Пройшов за 200 миль від Волини, підбив собі околиці Дніпра (нижнього — очевидно), й поставив там кам'яний замок, назвавши його городом св. Івана.

Сі дві звістки звичайно ототожнюють, але се не так легко зробити, і далеко правдоподібніше, що маємо тут такі два особні походи. Віда тільки, що в самих татарських відносинах багато неясного. Так про утечу Тохтамиша до Витовта північні

---

¹⁾ Кн. Оболенскій і Григорьевъ Ярлык хана Золотої орди Тохтамыша къ польскому королю Ягайлу отъ 1392—3 г., як вище (с. 84).

ні джерела, що правда, кажуть під р. 1398, але арабські оповідають про утечу його на Русь під 1395 р., і тут також не ясно — чи йде мова про оден факт, чи про дві осібні утечі¹⁾. Безперечно в усякім разі, що в інтересах Тохтамыша вчинений був новий похід — голосний похід 1399 р. Північні джерела кажуть, що Тохтамыш утік до Києва з останками своїх вірних і родиною, і тут пробував, маючи удержання від Витовта, поки Витовт не зібрався йти добувати йому назад утрачене царство. Московський літописець оповідає, що Витовт умовився з Тохтамышом, обіцяючи його посадити в Орді, а за те Тохтамыш мав посадити його „на Москві на вел. князівстві і на всій Руській землі“. Похід привів Витовта до стрічи на Ворсклі з полками Темір-кутлука, креатури Ідики, і Тімур-кутлук, як оповідає літописець, настрашений великими силами Витовта, годився на його жадання — обіцяв давати дань з Орди. Але наспів Ідика, відкинувши Витовтові жадання, і в страшній битві, 12 серпня, Витовтове військо страшно погромлено. Цілий ряд князів лишився на побойовищі. Військо Тімур-кутлука гналося далеко за Витовтом і спустошило Київщину та Волинь²⁾.

Ся битва закінчила першу стадію в татарській політиці Витовта — більше активну й агресивну. Річ очевидна, що підтримуючи так діяльно Тохтамыша, Витовт хотів використати татарську усобицю в інтересах вел. князівства Литовського. Метою його було не тільки забезпечення вел. князівства на далі від татарських претензій на українські землі. Такий характер вже мала грамота Тохтамыша, де той, в формі надання, потверджував за вел. князівством Литовським його волости — давійшні улуси татарські³⁾. Але не вдоволяючися сим Витовт, видко, хотів розширити свою власть коптом Орди. Можна

¹⁾ Никон. III с. 162, 167, Воскр. II с. 71, *Scriptores rerum pruss.* III с. 216 (і примітка 2), 222, Длугош III с. 523, Тізенгаузен I с. 330 (пор. 363, 448), 393—4, 454. Оповідання Длугоша виглядає на самостійне, а що має дату 1397 р., то се в моїх очах служить немаловажним доказом против ототожнення німецьких звісток про походи Витовта 1397 і 1398 рр. і зведення їх до одної події. Друга обставина — що подробиці походів різнять ся зовсім у обох німецьких хроністів. Повна нерозробленість татарських відносин сих часів не дозволяє мені ближше рішати сю справу. Дослідники, що ототожняли походи 1397 і 1398 р., або властиво — ігнорували звістку про похід 1397 р., робили се без всяких мотивів — див. Саго III с. 201, Барбашев Витовт до Грюнвальд. битви с. 95, Молчановській Очеркь изв. о Подол. землѣ с. 288.

²⁾ Найд. литов. літ. с. 42, Воскр. II с. 72 — 3, Никон л. III с. 172—4. ³⁾ Див. вище с. 85—7 і прим. 20.

бути різних гадок що до правдивости оповідань Никонівського літописця про Витовтові пляни про те, щоб поставити саму Орду в залежність від себе — про його жадання від Тимур-кутлука річної дащни, про бажанне Витовта, аби на татарських монетах бито Витовтів герб і т. и., — тим більше, що сі подробиці не конче годять ся з пляном походу — посадити в Ордї Тохтамиша. Але не підлягають сумніву иньші Витовтові пляни: користаючи з татарських замішань розпросторити границі вел. князівства на полудень і полудневий схід, відчинити туди дороги для колонізації й стати міцною ногою на чорноморським побережю.

Ми бачили вже вище звістку пруського хроніста, що Витовт під час походу 1398 р. підбив собі околиці нижнього Дніпра й для оборони їх поставив на Дніпрі город св. Івана. Оповідання се варте всякого довіря, бо в поході брали участь також деякі пруські рицарі, і хроніст міг дістати відомости з доброго джерела. І звістки сі не стоять одиноко — маємо цілий ряд иньших на potwierдження їх. Так подорожник Гільбер де Ляноа, що переїздив Чорноморем в 1421 р., каже, що татарська людність на побережю нижнього Дніпра признавала зверхність Витовта¹⁾. Подорожники XVI в. переказують місцеві традиції про Витовтові укріплення й заведення: на нижнім Дніпрі, коло о. Тавани памятали Витовтову митницю на Дніпровім броді й останки камяного будинка звали „Витовтовою банєю“ (Vitovdinum balneum). Иньший подорожник згадує Витовтів камінний міст і теж „баню“ на нижнім Богу, де й тепер ще є село „Витовтів брід“²⁾.

¹⁾ Guillibert de Lannoy Voyages et ambassades, витяги в Script. rerum pruss. III (с. 450), у Лелевеля Rozbiór dzieł obejmujących albo dzieje albo rzeczy polskie (1844) і в III т. Записок одеського історичного товариства.

²⁾ Михайло Литвин с. 34 Мемуари вид. Антоновичом I с. 51. Броньовского Tartariae descriptio кельнське вид. 1595, виїмки в Записках одеськ. іст. тов. т. VI. Про с. Витовтів брід—Труди подольск. истор.-стат. комитета IX с. 69—70. Досить популярна в науці ще звістка Нарбута — він вичисляє цілий ряд замків збудованих Витовтом в степах, де стояли литовські залоги: „Krzemieniczuk to jest syn Krzemieńca, osada Krzemieniecka, Upsk, Herberdejow rog, Missuryń, Koczokos (Koczubej?), Barhuń, Tiahinia“ (Dzieje narodu litewskiego VI с. 564). Проф. Антонович (Монографія I с. 245, пор. К. Старина 1896, X с. 10) і за ним В.-Буданов (Архивъ Юго-зап. Рос. VII. I с. 56—7) без застережень приймають сю звістку. Але се одна з тих „оригінальних“ Нарбутових звісток, які в самім сумнім світлі представляють достовірність тих його оригінальних відомостей. Взят він сеї реєстр імен з Михайла Литвина — тільки там вони нічого не мають до Витовта. Михайло Литвин описуючи переправи через Дніпро, висловляє гадку,

Сьому дійсно відповідає те, що ми знаємо про заходи Витовта коло укріплення західного Чорномор'я. Той же Ляноа оповідає, як на його очах подільський староста Гедигольд поставив за наказом Витовта під Білгородом (Акерманом) кам'яний замок. В першій половині XV в. звісні нам замки — Чорний город на Дністровім лимані (може той власне Гедигольдом збудований замок), Каравул на нижнім Дністрі (коло теп. Рашкова), й Качибейв (Хаджібей) — на місці нинішньої Одеси, де був і порт — відси Ягайло вислав збіже в Візантію в 1415 р.¹⁾ Сі звістки, хоч як уривкові й przypadкові, не лишають сумніву що до властивих цілей Витовта в його татарській політиці.

Катастрофа на Ворскалі поучила Витовта не легковажити занадто татарські сили. Від тепер він не зміщує своїх війська в татарські усобиці, а тримаєть ся більше дипломатичних способів. Він має своїх клієнтів між татарськими династами, що бороли ся за власть в Орді, та підперає їх в боротьбі з противниками, головно з Ідкаю, що до самої своєї смерги (в 1419-20 р.) силкуєть ся держати Орду в своїх руках і против Витовтових креатур виставляє своїх, щоб фактично правити їх іменем. Але в більші походи, в особисту участь в сій боротьбі Витовт більше не вдаєть ся²⁾. Та мета сеї Витовтової політики зостаєть ся, очевидно, та ж сама і результати свої вона осягає.

як би можна заргородити дорогу татарським нападам, поставивши там якусь річну сторожу, і вчисляє ті місця де можна переправити ся через Дніпро: ea areilantur Kermeczik. Upsk, Hierbedeiow rog, Massurigin, Koczkos, Towany, Burhun, Gwachinia, Oczakow (с. 34). Нарбут написав, як бачимо, сеї ряд імен і ех propria diligentia додав те, що пропонував Михайло: замки й залоги в часах Витовта. І так пішли по науковій літературі гуляти сі Витовтові замки.

¹⁾ Ляноа — як вище; наданне Чорного города, Каравула й Качибейа Бучацкому 1412 р. — в моїй книзі Барское староство с. 25; звістки про спір за границі Качибейа у Чацького О litewskich i polskich prawach вид. Гуровского II с. 200; про Качибейський порт — Длугош IV с. 189; про Каравул див. примітки до мапи в сім томі. Про се все ще в т. VI прим. 2.

²⁾ Похвала Витовту, вчисляючи його кандидатів на ханстві, ніде не каже про значніші сили, послані Витовтом разом із сими кандидатами, навпаки — кладе натиск на незвичайне поважанне Татар до Витовта: що вони вже на саму вість про Витовтове поперте піддавали ся його кандидату. Длугош, оповідаючи про посадженне Бетсубулана на ханство, каже тільки, що Витовт в поміч йому послав своїх Татар (gentibus, quae illum sequebantur, alias suas gentes thartaricas adiungens). Тому Бартошевич (ор. с. с. 15) зовсім безпідставно здогадував ся, що Витовт по Тохтамышу najmniej z pięć razy odbywał wycieczkę do hordu nad Wołgę. Так само фантастична у нього (перейнята від Свідзінського) історія про Витовтові герби на монетах Золотої орди.

Сучасна руська „Похвала Витовту“ що правда, іде за далеко, представляючи сих його клієнтів на ординським столі простими васалами Витовта¹⁾. Але сильні впливи його в татарських кругах і певна залежність від нього тих його клієнтів не підлягає сумніву. Згаданий Ляноа лишив ся свідком того незвичайного поважання, яке мали для Витовта татарські беки в Криму. З другого боку факт нам звісний, що Витовтові партизани з ханства посилали йому воєнну поміч. Пруські рицарі, закидаючи Витовту, а з ним і Ягайлу (але сьому вже через Витовта, посередно) його близькі відносини до Татар, мовляв не відповідні для християнського володаря, зістали ся свідками сього. Вони підносять Витовтову „приятельство з Татарами, таку що вони до якого небудь похода присилають добровільно стільки тисяч, скільки вони (Витовт і Ягайло) схочуть і зажадають, як почув досвід двох останніх війн (писано 1416 р.), і як то можна бачити з одного листу, де Витовт недавно писав, що по смерті останнього татарського хана двох синів його, спорячи за власть і не можучи погодити ся, зложили справу в його руки й прибули до нього до Києва, і він там, як хвалить ся, казав коронувати старшого на хана, на що й молодший пристав...“²⁾.

Ближше в історію сих Витовтових клієнтів не маємо потреби входити, та й звістки наші про се досить неясні і баламутні. Переберу їх з-дебільшого. По угадку Тохтамиша, що по катастрофі 1399 р. утік в Киргизькі степи. Й там його убито 1406 р., Витовт підтримував його старшого сина Джелаль-ед-діна. Той кілька разів пробував захопити ханство, і дійсно засів на столі в 1412 р., але слідом упав і згинув у боротьбі з братами. Чи брав Витовт яку участь в боротьбі Джелаль-ед-дінових братів по його смерті, на певно не знаємо. Длугош згадує ніби з сих часів Витовтового поставлення Бетсубулана, потім Керімбірдієвого брата Єремферді як вірного союзника Витовта, але Длугошеві звістки з сих татарських відносин взагалі дуже баламутні³⁾. По сучасним актам дуже діяльну участь Витовта в татарських справах бачимо в 1415—6 рр.: до нього звертали ся татарські претенденти з своїми спорами. Й Витовт „коронував“ котрогось із них у Києві, як він писав рицарям⁴⁾. Відповідею на

1) „Салтан седе на царство повелением великаго государя Витовта, а служаше ему с великою боязнию... Сему ж малому Салдану седшу на царство никакож не сме ослушати славнаго государя: где коли ему повелить, и онъ туда кочуеть“, і т. и.

2) Ляноа — як вище; Codex Vitoldi с. 1031—2.

3) Див. в примітці 44.

4) Codex Vitoldi с. 321, 352—3, 398, 1030—31 (pp. 1415—1417), Scriptores rerum pruss. III с. 364, 369, Длугош IV с. 197—7.

се зі сторони його ворога Ідики був напад на Київщину, коли й самий Київ поналено. Потім в 1420-х рр., як ми вже знаємо, підтримував Витовт Девлет-бірди¹⁾; можливо, що в зв'язку з сим стояла нова масова еміграція Татар в Витовтові землі — про неї пише він весною 1427 р.²⁾ Похвала в. кн. Витовту зве Витовтовим поставленником хана Магомета — очевидно Улу-Мухаммеда, що заступив місце Девлет-бірди. Але звістка ся стоїть одиноко, так що годі на неї спуститись, тим більше, що в орієнтальних джерелах Улу-Магомет виступає скорше як противник Девлет-бірди.

Свитригайло, заступивши на в. княжій столі Витовта, піддержує далі дуже діяльні зносини з Ордою. Що Татари були постійними союзниками в його боротьбі з Ягайлом і Жигимонтом, ми вже знаємо. На жаль, сі звістки про Татар, хоч численні, так загальні, що з них не можна довідати ся щось більше про політику Свитригайла супроти тодішньої ситуації в Орді. Припадком довідуємо ся, що підчас катастрофи 1432 р. з ним було трох татарських ханів, з них по імені називає він Сеїд-Ахмета (Sydachmet), одного з тодішніх претендентів, пізнішого хана, і якогось Вехубowitz — може Бетсабулу чи його сина. Взагалі Свитригайло, скільки можна судити, головню шукав і мав союзників в головній, Золотій орді. Може бути, тому то й Хаджі-герай утік в трудні часи не до нього, а до Жигимонта Кейстутовича, як оповідає ширша русько-литовська літопись³⁾.

З остатнім сформованнем Кримського ханства, воно стало далеко важнішим для литовсько-польської політики ніж Золота орда. За Хаджі-гараля Кримське ханство було союзником Литви. Чи був Хаджі-герай одною особою з Витовтовим союзником Девлет-бірди, чи ні, він у всякім разі був зв'язаний династичними зв'язками з Литвою, сам чув себе обов'язаним для неї, потвердив, як оповідає Менглі-герай, Тохтамишову грамоту на руські землі в князівства Литовського і при кожній нагоді заявляв свою прихильність до Литви й Польщі. Діяльної помочи він вправді не давав — далі обіцянок справа не йшла, бо сам Хаджі-герай занадто багато мав роботи в своїх татарських відносинах, аби запускати ся в чужі. Але користний він був, здержуючи свої орди від нападів на землі Корони і вел. князівства та нейтралізуючи своєю боротьбою сили Золотої орди. Знаємо,

1) Про живі зносини Витовта з Татарами в тих часах свідчить згаданий вже не раз Ляноа.

2) Codex Vitoldi с. 721, 759, і вище — с. 308.

3) LEKUrkb. VIII ч. 624, пор. 661, і вище — с. 194 і далі.

як в р. 1452 він погромив орди Сеїд-Ахмета, коли той вертав ся з Поділя. В 1453 р. ходили поголоски, що коли литовські пани хотіли притягнути Татар до помочи проти Польщі й Казимира, щоб скинути його й поставити собі осібногo велнкаго князя, то сі пляни розбив „цар татарський“ — очевидно Хаджі-герай¹⁾). З нагоди смерти Хаджі-герая Длугош не знаходить слів похвали для нього: підносить, що Хаджі-герай хоронив спокій руських земель, здержував своїх Татар від розбійничих нападів, заохочував до хліборобства, промислу й торгівлі, і вірить навіть, що Хаджі-герай готовий був взяти участь в боротьбі християнських держав против Туреччини, як би Казимир закликав його до сього!

З свого боку польсько-литовське правительство пильнувало сих добрих відносин, і коли побитий Хаджі-гераям хан Сеїд-Ахмет утік до Київa з своєю родиною й прихильниками, воно безпардонно арештувало його й до смерти притримало так, „аби в тим певнійшій приязні держати його ворога Хаджі-герая“. Цікаво, що при тим істнувала певна конкуренція супроти сього союзу між Литвою й Польщею. Принаймні Поляки вірили, що литовські пани стараять ся перетягнути Хаджі-герая на свій бік, і Длугош записуючи під р. 1461 кримське посольство до Польщі, каже, що Хаджі-герай обіцяв ніколи не нападати на Поділе, „до чого Литвини часто намовляли його через своїх послів“²⁾).

Ся — так важна для польсько-литовського правительства й для українських земель приязнь з Кримом одначе не довго пережила Хаджі-герая. По нім лишило ся кілька синів, між ними розпочала ся боротьба за власть, і в сій боротьбі польсько-литовське правительство не зміло знайти ся: зайняло супроти неї зовсім пасивне становище. Ся зрада традиціям Витовта була сильним свідомством убожества політики Казимира й принесла Польській і Литовській державі, а спеціально українським землям як найнещасливіші наслідки.

На перший плян з поміж синів Хаджі-герая з початку виступає старший, чи оден з старших — Нур-девлет і відновляє батьківський союз з Казимиром. Весною 1467 р. вислав він до Казимира свого посла, повідомляючи, що Хаджі-герай вмер, що на ханство з поміж братів, „за однодушною згодою всіх мурз і уланів“, вибрано його — Нур-девлета, і що він хоче за прикладом батька задержати тісний союз з Польщею й Литвою. Казимир з ним по сім

¹⁾ LEKUrkb. XI ч. 296.

²⁾ Длугош V с. 119, 198, 216, 305, 331, 422, 470, Pulaski ч. 78, 88 і 90.

розміняв ся посольствами, з усякими запевненнями приязни та компліментами¹⁾. Але показало ся незабаром, що становище Нур-девлета на ханстві не було певне і вибір його, очевидно, зовсім не був так однодушний: поруч його виступає молодший його брат, талановитий і енергічний Менглі-герай. Від нього вже з рр. 1467—8 маємо надання, з ханським титулом, для його прихильників²⁾, а слідом, по якійсь усобиці, про яку можемо лише здогадувати ся, Менглі-герай встиг взяти гору над своїм братом: з початком 1469 р. прибули вже до Казимира його послы, повідомляючи, що Нур-девлета скинено, „бо показав себе нездалим“, і на його місце вибрано Менглі-герая. Подробиці перевороту не звісні. Нур-девлета з іншими чотирма братами і їх прихильниками Генуезці на бажання Менглі-герая держали потім в неволі: з початку сиділи в Кафі, потім, по невдалій пробі їх увільнитись з неволі переведено їх до Судака³⁾.

Поконавши Нур-девлета, Менглі-герай також заявив свою приязнь Казимирови, і польсько-литовське правительство прийняло до відомости сю переміну на ханстві, не поспробувавши ані підтримати свого недавнього союзника Нур-девлета, ані постаравши ся певнійше привязати до себе його щасливого противника⁴⁾. Що більше, приймаючи від

1) Длугош V с. 478, Codex epist. saec. XV т. I 2 с. 213 — нове посольство Нур-девлета, з 17/IX 1467 р. Див. про нього ще Сборникъ рус. истор. общ. XLI с. 76. Про боротьбу синів Хаджі-герая див. Atti della soc. Ligure VII, I с. 464, 487, 490, 495.

2) Березинъ Тарханне ярылки — Записки одеського историч. товариства VII с. 5, 11.

3) Длугош V с. 519. Atti della societa Ligure VII, I с. 562, 628—9, 674, 730, 797—9; з першого з сих листів виходить, що в липні 1468 р. повна перемога Менглі-герая над Нур-девлетом була завершеним фактом. Зауважу, що Смирнов (с. 252—3), не знаючи сих звісток, не довіряв навіть звісткам про поміч, подану Кафою Менглі-герая в його боротьбі з братом: незнання європейських джерел і тут на нім пімстило ся.

4) Про відносини Менглі-герая до Литви й Польщі маємо спеціальну монографію Пулаского, при його книжці: Stosunki Mendli-giereja (див. в прим. 42). Простора ся розвідка зроблена досить старанно, але в значній мірі перестаріла тепер, по виході дипломатичних актів кримсько-московських в XLI т. Сборника руссаго истор. общества (Памятники дипломат. сношеній Московского госуд. съ Крымскою и Ногайскою ордою и Турцією т. I), та й давнішого матеріялу цілого не опанувала. Їх використовує, хоч епізодично, Папе в своїй монографії про рр. 1480—92; заразом поправляє помилки в датованню актів в збірці Пулаского. Про події по смерті Хаджі-герая ще Vigna — Atti т. VII. 1 с. 517 і далі.

синів Хаджі-герая запевнення їх приязни й союзу, Казимир zarazом накладав з традиційним ворогом їх — ханом Золотої орди, Ахматом, підбиваючи його на Москву: про одно з таких посольств його маємо звістку з 1470 р.¹⁾

Правдоподібно, таке пасивне й непевне становище Казимира було причиною, що Менглі-герай став розглядати ся за иньшими союзниками. У себе, в Криму він мав уже такого союзника в правителях Кафи. Супроти зносин Казимира з Ахматом против Москви, Менглі-герай звертаєть ся до московського в. князя, що за посередництвом одного кафинського Жйда постарав ся навязати з ним зносини і запропонував йому союз. На початку 1474 р, мало місце перше посольство Менглі-герая до в. кн. Івана; Менглі-герай називав в. князя своїм братом і другом і звивав до союзу. Що до самого етикету, то для в. князя, васала Золотої орди, було таке братанне зі сторони кримського хана великою честью, й не диво, що в. кн. Іван в дуже сервілістичнім тоні дякував за се ханови. Але по за тим в. кн. московський умів оцінити й усю вагу сього союзу, і за навязані Менглі-гераям зносини ухопив ся обома руками. Він обіцював Менглі-гераям давати також „поминки“, які той має від Казимира, та заохочував до заціпно-відпорного союзу против Казимира й Ахмата. Менглі ще не охотив ся розірвати традиційну приязнь з Литвою, відоріту новійшими зносинами²⁾, тому клав натиск головню на потребу спільної боротьби з Ахматом, що був також небезпечним ворогом і для Москви, бо бажав відновити в давній силі захитану вже власть Орди над Москвою³⁾. Але в. кн. Іван свого не дарував, і використовуючи страх Менглі-герая перед Ахматом, не инакше годив ся на союз против Ахмата, як тільки щоб з тим був злучений і союз против Казимира: як ми вже знаємо, Москва, не входячи ще в виразний конфлікт з Литвою, боролася тоді з її впливами на цілій лінії й старалась підкопувати її силу де могла⁴⁾.

1) Воскрес. л. II с. 158. Судячи з того, що посол Казимира пробув цілий рік в Орді, висланий він мабуть був ще в 1470 р., а може навіть 1469 р. При тім з записок виходить, що се посольство було одним з кількох.

2) Не довго перед тим Менглі-герай відновив і Хаджі-гераям „наданне“ українських земель Польщі й Литві.

3) Сборник русскаго истор. общ. т. XLI с. 1—12 Див. акти до зносин Менглі з Казимиром — Голембіовский Dzieje III с. 234 і далі, і Пулаский ч. 1—3.

4) Супроти того, що ще зимою 1475 р. Менглі-герай, не вважаючи на намагання Івана, як видно з інструкції московському посоль-

Але перше ніж сі нові зносини показали свої результати, в Криму стала ся якась нова, в подробицях своїх не зовсім ясна катастрофа. В звісну вже нам історію з іменованнем кафінського тудуна, що послужила ближшим поводом упадку Кафи, був замішаний і Менглі-герай. Сучасні генуезькі джерела оповідають що Менглі-герай був стероризований кафінськими властями, бо вони грозили ся випустити з неволі його братів. Через те він відібрав тудунський уряд від одного з визначнійших татарських беків, Емінека, аби віддати його генуезькому протегованцю, що закупив був кафінських властей. Се привело Татар до бунту против Менглі-герая та до посольства до турецького султана. Супроти сього повстання Менглі-герай, очевидно, шукав захисту у своїх приятелів Генуезців, та під час турецької облоги разом у усею Кафою попав у руки Турків і був відвезений до Царгороду.

На ханство вивесли бунтівники якогось Джані-бека, особу ближше нам незвісну. Але поруч нього, видко, відновив претензії свої Нур-девлет, опинившись на свободі. Він якийсь час сидів був на ханстві знову: весною 1478 р., як оповідає Длугош, прийшов посол Нур-девлета разом з послами турецького султана, щоб посередничити коло союзу Порти з Казимиром. Отже видко, сам Нур-девлет стояв у якихось зносилах з Туреччиною. Та Менглі-герай вплив незадовго знову і перебiг дорогу братови на султанськiм дворі. Чи сам він, пробуваючи в Царгороді, під час сеї усобиці умів знайти дорогу до султанських кругів, чи нагадали їм про нього його кримські прихильники, досить що виник в султанських кругах проект — осадити Менглі-герая в Криму на ханстві турецькою помічу, яко турецького васалю.

ству, не годив ся зірвати союзу з Казимиром, виходить, що ніяк не можна класти на рахунок Менглі напад Татар, на Поділе й Галичину, вчинений літом 1474 р., як то робить і Пулаский і Папе. І в сучасній Польщі, видко, не ставили сього нападу в вину Менглі: Длугош виразно каже, що Татары напали *iniussu sui caesaris, sub duce Audo, filii Escligirei* — V с. 608. Так само треба ечеркнути й дальші два напади, зачислені у Пулаского (с. 15—7) на рахунок Менглі-герая — на Поділе й Сіверщину: похід на Поділе був вчинений з кінцем 1478 р. коли Менглі хто зна чи вернув ся вже до Криму (скорше що ні), і був то мабуть, як можна здогадувати ся з оповідання Длугоша (V с. 717—8), якийсь дрібний напад. Що до нападу на Сіверщину, то такого джерела зовсім не знають; Пулаский свого джерела не цитує, але здогадую ся, що звістка виросла з оповідання про кампанію 1480 р., коли військо литовського союзника Ахмата шло поуз Мпенськ, Любутськ, Одоїв і Воротинськ (Воскрес. II с. 206) — подробицю сю потім повторив і Пулаский на відповіднім місці (с. 22). Таким чином все сказане у Пулаского про підступ і віроломство Менглі-герая супроти Литви в 1474—9 рр. має відпасти: зміну становища Менглі супроти Литви треба датувати 1480 роком.

Подробиці сього, незвичайно важного факту нам незвісні. Досить, що з початком 1479 р. Менглі-герай знову являється в Криму, на ханстві, як турецький васаль. Інші претенденти мусіли забирати ся відти. Джані-бек удав ся до в. кн. московського — він наперед уже замовив собі там схоронище, на випадок якоїсь біди. Нур-девлет з братом Хайдером утікли на Литву, до Київа, але дуже скоро звідти перебрали ся теж до Москви — чи не знайшли у Казимира того чого шукали, чи може й зваблені в. кн. Іваном: знаємо, що Менглі-герай просив Івана переманити їх до себе й Іван потім доносив йому про сповнення сього¹⁾.

І се ще не була остатня завірюха, пережита Менглі-гераем, але вкінці він засів таки на ханстві сильно і міцно. Васальна залежність від Порти, хоч не була йому мила, давала всеж таки певну опору. Турецькі залоги, розложені по важніших містах кримського побережа, в Кафі передовсім, були для нього онертем. Менглі-герай зістав ся вірним васальству. Від сього часу аж до свого кінця Кримське ханство стояло в залежності від турецьких султанів, що іменували й скидали ханів, жадали від них воєнної помочи в своїх справах й давали їм інструкції в заграничній політиці. У внутрішній управі хани були свобідні — доки незадоволені їх управою елементи не підіймали гадки — звернути ся до султана, аби їм перемінив хана. Такі прошення, убрані в відповідну форму, дуже часто кінчили ся скиненням хана. Взагалі більш або меньш самостійне становище хана супроти турецького двору залежало від його особистих прикмет і від моментальної політичної ситуації, що робила хана більш або меньш цінним помічником для Порти. Безпосередню контролю над ханом мали начальники згаданих турецьких залог кримського побережа; вони були незалежні від хана й творили осібне намісництво, а на чолі його стояв кафинський паша²⁾.

¹⁾ Atti della soc. Ligure VII, 2 с. 286 і далі, інші італіянські джерела у Гайда франц. вид. II с. 400—4; Длугош V с. 629, 670; Воскрес. II с. 181, 205. Турецько-татарські звістки у Смірнова с. 275 й далі. Переміни в Криму комбіную з тих звісток, які маємо, бо джерела про них безпосередно зовсім нічого не кажуть. Як тут багато ще й досі неясностей і баламутств, можна бачити, прочитавши для порівняння відповідні уступи у Смірнова (с. 263 і далі), що деяких порушень тут питань навіть і не зачіпає. Пулаский вивязав ся ще легше, збувши цілу історію в кількох рядках (с. 13). Див. іще Велямінова-Зернова О касимовських царяхъ и царевичахъ I с. 99—110.

²⁾ Про кафинське намісництво у Смірнова с. 333 6, тамже про відносини хана до Порти (вибірка з турецько-татарських джерел — с. 294 і далі).

Васальство Туреччині закінчило, можна сказати, процес утворення Кримського ханства. Удар заданий слідом Золотій орді остаточно зміцнив його становище.

Сі відносини до Золотої орди дуже сильно заважили на пізнішій становищі Криму супроти Литви й Польщі, тому мусимо на них трохи спинитись.

Ми вже знаємо, що Казимир був в союзі з тодішнім ханом Золотої орди Ахматом. Він мав надію використати сього союзника проти Москви й неустанно його против неї намовляв. Супроти сього союзу в 1474 р. уложив ся тісний союз Москви й Менглі-гераєм. Поки що союз сей був звернений тільки против Золотої орди, бо Менглі-герай не хотів розірвати своїх традиційних відносин до Литви. Але супроти союзу Казимира з Ахматом союз Менглі-герая з Іваном самим розв'язав подій мусів перейти в обосторонній — звернути ся і против Ахмата і проти Казимира. Не знати, чи правительство Казимира не рахувало ся з такою будучністю, покладаючи ся на традиційну прихильність Гераїв чи може по тих кримських звірюках легковажило собі значінне Менглі-герая, супроти користей, які обіцявало собі від союзу з Ахматом. Але попекло ся воно на тим сильно.

Довго намовлюваний до походу на Москву, Ахмат нарешті з усіма силами своїми вибрав ся літом 1480 року. Казимир разом з тим мав з свого боку ударити на Москву. Щоб злучити ся з ним, Ахмат пройшов на литовську границю Московщини, на верховські городи. Супроти сеї грізної коаліції стояв союз Московщини й Кримської орди. З огляду на спільну кампанію Казимира й свого традиційного ворога — Ахмата, Менглі-герай нарешті рішив ся розірвати свій союз з Литвою. Вплинули на се й інші обставини: як раз тоді в руках Івана опинили ся вже всі претенденти кримські — Джані-бек, Нур-девлет, Хайдер: Іван позбирав їх на бажанне свого союзника й забезпечав йому спокій з сього боку. Для такого гречного і в своїй гречности не перебірчивого союзника варто було потрудити ся і відкинути на бік сентіменти! Менглі-герай згодив ся на проханне Івана бути з ним „за одинъ на Ахмата царя и на вопчего нашего педруга короля“, і під час Ахматового походу зробив діверсію — ударив на Поділе, щоб здержати Казимира від походу.

Не знати, скільки сей напад заважив на долі сеї кампанії¹⁾.

---

¹⁾ Папе, взагалі силкуючи ся виправдати політику Казимира, щоб оборонити його й витолкувати його пасивність під час кампанії 1480 р., яка дає ще одно свідощтво убожества його східній політиці, пробував пояснити цю пасивність його викритем змови князів. Про неправдопо-

Казимир, здасть ся, й без того не спішив ся до помочи своему союзникови, полишивши йому самому давати собі раду. Ахмат постоявши над р. Угрою та не дїждавши ся помочи з Литви, вкінці завернув ся назад з огляду на страшні, ранні морози, і з пересердя шаринув по дорозі литовські волости. Та коли розложив ся він на зимівку в донських степах, ударила на нього несподівана шибанська (сибірська) орда, нічним нападом розбила його орду, і сам Ахмат наложив при тім головою ¹⁾.

Ся кампанія мала важне значінне для Московщини, зробивши кінець залежності її від Орди. Для нас вона була важна тим, що рішучо вилинула на політику Менглі-герая. Відкинувши свої сентименти до Литви, він від тепер веде політику вповні „реальну“ — побирас „поминки“ і від Литви, й від Москви, запевняє свою прихильність Казимиру, але при тім, на жаданє Івана, зачинає немилосердно лупити литовсько-польські україни. Поступав так по часті тому, що Іван лише вмів походити коло свого союзника, а ще більше з огляду на те, що Казимир далі підтримував зносини з Золотою ордою — з синами Ахмата ²⁾. Сими зносинами аргументував Іван, намовлюючи Менглі на Казимира, але й без тих намовлювань сї зносини з Ахматовичами мусїли дражнити Менглі-герая, бо Ахматові сини все ще зіставали ся небезпечними ворогами для нього. Вони не залишали плянів загорнути в свої буки Крим, і 1484 р. оден з Ахматовичів Мургоза дійсно був вибив Менглі-герая та на якийсь час захопив Крим. Менглі-герай, що правда, скоро вернув собі ханство, за помічю Турків, але ся пригода мусїла побільшити його роздражненне на Ахматовичів і їх союзника Казимира ³⁾.

дїбність сього сказано в прим. 38. Се объясненне такжє мало витолковує пасивність Казимира, як і давнійше толкованне — що його спаралізувала дїверсія Кримців.

¹⁾ Воскрес. II с. 205—7; вибірки з иньших літописей у Карамзіна VI с. 91—9, їх доповнює і упорядковує Папе ор. с. Записки Воскресен. л. під р. 1481 про напад Менглі на Поділе—очевидний дублет до звістки під р. 1480 (с. 206).

²⁾ Документи зносин Казимира з Ахматовичами, в текстах і рєгєстах, у Пулаского під ч. 17 і 22. Папе доводить, що Казимир відновив свої зносини з Ахматовичами тільки в 1483 р. (с. 86). Але не легко припустити, щоб Іван дурив Менглі-герая, вказуючи на зносини Казимира з Ахматовичами, коли їх не було в дійсности. В московських актах найранійшу згадку про зносини Казимира з Ахматовичами маємо в інструкції з марта 1482 р. — Памятники (Сборник ист. общ. т. 41) с. 29, потім про послів Казимира в Золотій орді *ibid.* с. 43.

³⁾ Про напади Ахматовичів на Менглі-герая—Воскрес. II с. 216. Чи належать сюди й турецько-татарські звістки, наведені у Смірнова

Весною 1482 р. в. кн. Іван, запевняючи Менґлі-ґерая, що не пустить від себе Нур-девлета, zarazом допевняв ся, аби Менґлі-ґерай напав на землі Казимира, „на Подольську землю или на кievські мѣста“. Сьому послови він наказав сидіти й не уступати ся з Криму й так довго докучати Менґлі-ґераєви, поки той не тільки розірве свої відносини з Казимиром — „шерть зложить“ (скинець ся при-сяги), а й справді вишле військо на Литву¹⁾. Намови, підкріплені, розумієть ся, багатими дарунками, свое осягнули. Сповняючи бажане московського князя, Менґлі-ґерай з кінцем літа вибрав ся походом на Київ. Хоч вість про се прийшла за кілька день, і воевода приготував замок до оборони, стала ся біда — приступивши під Київ, 1 вересня, Татаре запалили місто, здобули замок, взяли в неволю силу людей, разом з самим воеводою й його родиною, пограбили церкви, спустошили околиці і з превеликою здобичею спокійно вернули ся до дому. З забраних церковних річей Менґлі-ґерай післяв Івану, як трофеї, золоту чашу й діскос (таріль) з Софійської катедри²⁾.

Сей кievський погром зробив в польсько-литовських правительственних кругах великий пополох. Казимир змобілізував ціле вел. князівство, щоб відбудувати Київ і задемонструвати свої сили на полудневій границі супроти Криму. Визначено загальний похід сюди, під проводом вел. маршалка Богдана Саковича; з усього в. князівства, від Берестя до верховських князівств, до Витебська і Полоцька вирушило військо і маса селян „на роботу кievську“ — з волостей подніпрянських і за-

с. 290—2, чи може говорять вони, як сам Смірнов думає, про боротьбу з Ахматовими синами, що йшла зимою 1490 р. трудно сказати; про ту пізнійшу боротьбу див. Памятники с. 105, 111.

¹⁾ Памятники с. 33.

²⁾ Памятники с. 34 і була папська — уривок у Папе с. 90; літописи: 2 Софійська с. 234., Воскрес. II с. 215, Никон. VIII с. 118, Супрасл. с. 129 і 147 і виписка з літописи у Карамзіна VI прим. 268, Мопит. Poloniae III с. 236. Пізнійші згадки в наданню Жигимонта 1511 р., наведеним у Бонецкого *Poszet godów* с. 20) і записка в печерських помяннику — Чтенія кievські VI с. 1—2. Докладну дату погрому дає Супрасльська літопись 1483 р. індикта 1, 1 вересня, по нашому численню се дасть 1/IX. 1482 р. В Воскресенській рік 1484 — очевидно хибний, бо в московській інструкції 1483 р. (19/III) можна виразно вичитати, що писана вона по кievській погромі („и ты какъ молвилъ свое крѣцкое слово, по тому то дѣло и полнишь... а съ королемъ бы еси не кончивалъ“ — Памятн. с. 35). Підношу се тому, що хоч уже Карамзін вивів правдиву дату, в деяких новітших польських працях фігурувала дата 1483 р., що має свій початок в похибці Даниловичевого Скарбця (ч. 2028): нпр. у Пулаского оп. с. с. 25, Вольфа *Senatogowie* с. 19, Бонецкого оп. с. с. 21.

двинських. Пізнійша записка каже, що до Кієва змобілізовано 40 тисяч війська і 20 тис. „топорів“¹⁾. Щоб розжити ся на гроші, випрошено у папи дозволення на спеціальні відпусти²⁾. Але по за хвилеву, хоч і імпазантну демонстрацію. на щось більше правительство литовсько-польське не спромогло ся й зараз вернуло ся на стару утоптану стежку переговорів, задобрювань і підкупів кримського двора. Кіївський погром воно складало на боже попущення і за ціну приязни в будучности готово було вважати сей погром за річ маловажну: „што ся тое дѣло межи нами стало — над Києвом, ино то стало ся божий гнѣвъ за грехъ, хотябы и ты, цару, к тому помочником не былъ — однакъ было тому городу гореть, и тымъ людямъ погынуть, коли на нихъ божий гнѣвъ пришоль. А з божои ласки у насъ есть городовъ и волостей и людей досить. Ты пакъ прислалъ посла и усказалъ речи свои, што с нами хочеш жить по тому какъ и отецъ твой и хочеш намъ прислать сына своего — ино коли твой сынъ будетъ у насъ, тогда будемъ за одно“³⁾. Але Менглі-герай, раз розірвавши з традицією фамілійної приязни з вел. кн. Литовським, уже не кидав своєї фальшивої політики, і малодушна нерішучість та огидна податливість литовсько-польського двору могли тільки підтримувати варвара-азіата в його цинічнім поступуванню супроти Литви-Польщі. Тим більше що понижаючи ся перед Менглі-гераєм, литовсько-польське правительство само провожувало його й піддавало підозріння нещирости, далі ведучи зносини з його ворогами, Ахматовимп синами. Менглі-герай заспокоював Казимира до часу обіцянками приязни, але далеко більше послуху давав неустанним намовленням Москви до походів на українські землі.

Дякуючи Менглі-гераєви за кіївський погром, в. кн. Іван пильно просив його не мирити ся з королем, инакше сказавши — вести далі свої напади. Про се неустанно пригадував він йому й потім через свої численні посольства. В тім часі Іван все ще не хотів сам виразно виступити против Литви — навіть посилаючи свого посла до Менглі-герая, поручив йому по можности не прилучати ся до татарського походу на Литву. За те плів сітку на Литву, з усіх боків напускаючи своїх союзників — окрім Менглі-герая ще Стефана молдавського й Матвія Корвина короля угорського. Сам він приготував свою справу в Сіверщині й сюди не хотів Менглі-гераєвих

¹⁾ Записка кіївської депутації до вел. князя коло р. 1520 — Zrzódła dziejowe Грабовського і Шнездецкого II с. 120.

²⁾ Уривок з булі у Папе I. с.

³⁾ Пулаский ч. 4 (з фальшивою датою). Реєстр актів до зносин Казимира з Менглі-гераєм з сих років (1483—5) у Папе с. 96.

походів: як би Менґлі-герай схотів посилати своїх Татар „в Путивлю або на Сіверу“, то Іванів посол мав відмовляти його від того й радити йти на Поділе або на Київщину¹⁾.

І Менґлі-герай, хоч не переривав ціби приятельських зносин з Литвою й неустанно вів переговори про згоду, слухав Івана. Справджуючи слова Казимира, що у нього крім Київщини ще з ласки божої городів і волостей і людей є досить, він звертаєть ся на Поділе. В 1485—7 Орда що року пустошить Поділе своїми нападами. Не повезло їй в 1487 р.: королевич Ян-Ольбрахт вибрав ся походом на Волощину і на вість про татарський напад звернув ся против Кримців та погромив їх ватаги під Конестерином, на східнім Поділю²⁾. Але ся побіда королевича тільки викликала велику радість в Польщі, а не знищила розбійничих нападів Кримців. Навпаки, по невеличкій павзі, в 1488 р., ще густіші хмари зібрали ся над Україною. Нерішуча політика Казимира, його сидженне на двох стілцях — підтримуваннє зносин і з Ордою Кримською, і з Золотою, мало кінець кінцем той результат, що обі Орди звертають ся на нього. Під впливом Порти, а мабуть і Москви, наступає якесь зближенне Кримської орди з Золотою. Золотоординські Татари, що в тім часі прикочували під самі границі вел. кн. Литовського, в лівобічній Україні³⁾, перейшовши за Дніпро, починають пустошити українські землі. Султан постунав тут, очевидно, по бажанням і інструкціям свого кримського васаля⁴⁾, а сей знов в значній мірі чинив волю московського вел. князя, що вмів його і обдарувати в потреби і пострашити претендентами, яких держав в руках.

Зимом 1488 р. доносили з королівського двору до Пруссії про грізну небезпеку від Татар: орда заволзька і кримська заковували на Поділю (очевидно полудневім, на пограничю оселої колонізації), й на літо вибирають ся походом на Україну разом з Турками⁵⁾. Казимир силкував ся добути потрібні кредити, а тим часом вислав сина знову, з шляхетським оіолченням. Воно загородило дорогу Татарам до Галичини, але мабуть не змусило вийти з України⁶⁾.

¹⁾ Памятники с. 50: про Казимира зрештою майже в кождім польстві—*ibid.* а. 9, 10, 13, 14, 15, 17 й т. и.

²⁾ *Codex epist.* III ч. 322, *Monumenta Poloniae hist.* III с. 238, Ваповский (*Scriptores rerum polonicarum*, II) с. 5—7, *Scriptores rerum prussic.* IV с. 766. Кілька документальних вказівок про пляни походу на Волощину у Папе ор. с. с. 221—2.

³⁾ Див. Памятники с. 53.

⁴⁾ Про його заходи див. Памятники с. 53, 108.

⁵⁾ *Codex. epist.* III ч. 329.

⁶⁾ Про сю експедицію Ольбрахта Меховський IV гл. 64, *Scripto-*

Ще в вересні 1489 р. чуємо про Татар, що вони підкріплені Туркам, кочують „в королівських землях“, з своїми родинами і господарством, і не хочуть уступати ся — орють і сіють. Гданський хроніст записує, що літом Татари напали на Київщину, в числі ста тисяч, попустили Київ і посунули далі¹⁾. Ближніх відомостей одначе про сю кампанію не знаходимо. Зимом 1490 р. Татаре пустили Волинь, загаяючи ся в Галичину, доходячи до Люблина. Волинська записка називає їх заволзькими і очевидно були то знову подвиги обох орд: кримської й заволзької. Вони страшно знищили Волинь, спалили Володимир і інші міста, але щасливо їм не уйшло. Коли вони вже вертали ся з великим полоном, волинське військо з польським, що нашіло сюди, напали на Орду під Заславом і погромило — відбрали полон і страшно побили Татар, так що мало що їх і утікло²⁾. Разом з тим грозив Польщі иньшій васаль турецький Стефан воевода волоський — не виступаючи поки що сам виразно, він підстроїв звістне повстання на Покутю під проводом Мули, що захопило цілу країну під Галич і Рогатин (1490), та висував якихось претендентів, що за помічю Турків мали опанувати західню Україну³⁾.

Підхована Іваном, підтримана союзом Казимира з Ахматовими силами, — ворожа політика до Литви й Польщі в Криму ставала, щоб так сказати, вже політичним принципом. Менглі-герай як він сам каже — „оманкою мовлячи свої добрі речі“ польсько-литовському правительству, запевняв Москву в своїх воєнних замірах і вже самому Івану закладав його пасивність „З тим королем коли брати неприянь, то сильно, мала неприянь — то нічого“, писав він Івану. Заохочуючи його до походу, він обіцяв йому взяти Київ, а навіть тинив його перспективою здобути Волинь й Кракова (червень 1492 р.)⁴⁾. Його, до речі сказавши, подражнила тоді ще нова обставина: Казимир

---

res rerum pruss. IV с. 766. пор. Helcel Starod. prawa polskiego pomniki II ч. 43—60, Prochaska Materiały archiwalne ч. 210, деякі подробиці з невиданих джерел у Панає с. 225—6.

¹⁾ Codex epist. I 2 ч. 250 і III ч. 357, Scriptores rerum pruss. I. с. Панає відкидає сю звістку про Київ, вважаючи її відгомном погрому 1482 р. бо инакше, мовляв, ми б про се знали з иньших джерел (с. 226). Але на повноту иньших джерел ніяк не можна так дуже покладати ся, особливо коли в 1489 р. спалено тільки місто київське, а замок лишив ся.

²⁾ Scriptores rerum pruss. IV с. 781, Супрасльська л. с. 139, Monument. Poloniae III с. 239, Codex epist. III ч. 368.

³⁾ Про повстання Мухи і претендента на „Русь“ Андрія Барула див. в т. VI гл. 3 (с. 243, 270).

⁴⁾ Памятники с. 152—3.

мир прийняв до себе двох емігрантів, братів Менглі-герая. Щоб утворити собі операційну підставу сунроти литовської Руси, Менглі-герай тоді задумав собі побудувати кріпость на устю Дніпра. Раніше він просив на се у Казимира дозволу і навіть грошей на будову сього замка; тепер просив підмоги на те у Івана—рахував тих коштів на 133 тис. алтин. Сей замок — пізнійший Очаків¹⁾.

Серед сих приготовань приспіла смерть Казимира і ще більше оживила енергію коаліції. Іван зберав ся безіосередно виступити против Литви й старав ся привести до повного розриву у Менглі-герая з Олександром. Менглі-герай на се не здавав ся—зносин не зривав, але обіцював неустанно спустошити литовські землі. На весну 1493 р. уложена була спільна кампанія на Литву, і Менглі-герай рушив на Київ, але сильний розлив Дніпра перепинив сей похід. Незалежно від того дрібніші татарські відділи неустанно тривожили пограничні литовські землі — київські, brasлавські й чернігівські; сам хан ще два рази того року „сідав на коня“²⁾. Зимом 1493/4 р., як знаємо, Іван помирился з Олександром, але не спішив ся повідомляти про се Менглі-герая, мабуть навмисно: для того він довший час не пускав від себе кримських послів і своїх до Татар не посилав, аби не довідали ся про згоду. А й повідомивши, давав до розуміння ханови, що нічого не має против його дальших походів на Литву³⁾. І Менглі-герай, дійсно, не перервав їх.

На осінь 1494 р. Татари впали на Поділе, звідти на Волинь, забрали силу здобичи й долоу. Вкінці стягнули ся польські та волинські війська і напали під Вишневцем на Татар, але ті відбили ся й вийшли зі здобичею. На другий рік повторив ся татарський набіг на Волинь, але Татари прийшли, очевидно, не в великім числі, й староста луцький кн. Гольшанський прогнав їх з під Корца. За те тяжкий удар задали татари в р. 1496 — прийшли сини Менглі-герая „со всею ордою Перекопскою“, як каже руський літописець, і сильно спустошили Волинь; між иньшим спалили славний Жиди-

¹⁾ У Пулаского ч. 4, 18 Памятники 159, 167. З початку Менглі-герай хотів поставити замок в Тягинці, але поставив в сусідстві — що се був Очаків, виходить з інструкції в Памятниках с. 261.

²⁾ Памятники с. 171, 181, 190, 191, 193, 196, 200, 202, 209, Пулаский ч. 25.

³⁾ Особливо характеристична інструкція московському послови з 1498 р. Олександр ждав тоді від тестя, аби він закликав і Менглі-Герая до згоди з Литвою; Іван поручив свому послови явно заохочувати його до згоди, але тайно, „без Литвина“, запевнити Менглі-герая, що Іван готов бути його союзником на всіх його воротів — і на в. кн. литовського, і на Ахматових синів. — Памятники ч. 57.

чинський монастир під Луцьком. Староста луцький Гольпанський, володимирський Хребтович, з кв. Острозьким і волинським боярством замкнули ся в Ровні й звідти безрадно дивили ся на руїну. Пробували вони виступити против Татар, але сили їх показали ся за малі. Татари приступали, спалили місто, а залога відкупила ся від них!

Зимом тогож року татарський набіг повторив ся знову: Татари „пленили усю Волинську змлю мало не до конца, и Лядской земли немало“, і з великим полоном спокійно „возвратили ся во свояси“. Не так пощастило їм, коли прибули на весну 1497 р. знову на Волинь, під Кремінець: при повороті нагнав їх кн. Михайло Острозький й відібрав полон. Другий їх напад також не удав ся: їх ватаги погромлено і в київськїм Полісї і в Браสลавщині. Замітною подією було, що під час сього нападу Татари недалеко Мозира стріли київського митрополита Макарія Чорта й убили; митрополита сього з того приводу оголошено мучеником і святим¹⁾.

1498 р. прийіс нову бурю. Несчастливий похід короля Яна-Ольбрахта на Буковину викликав пімсту з боку воеводи Стефана. Він спровадив на Польщу Турків, і ті разом з волоським військом весною 1498 р. впали в Галичину й не стрівши ніде значнійшого опору, страшенно спустошили її цілу: знищили Перемишль, Ярослав, Переворськ; Львів відсидів ся — тільки передмістя спалено. Страшна паніка розійшла ся по цілій Польщі. Про боротьбу ніхто не думав, і турецьке військо свобідно вивело свій полон, що сучасники Польки числять, може й не побільшаючи — на 100 тисяч. Тільки по виході їх прибуло до Львова незначне шляхецьке військо, стягнене королем. Та що йно встигло воно розійти ся, як на Поділі й Галичину вишала татарська орда, і також безкарно спустошивши, що могла, забрала ся до дому. А під зиму прибули знову великі маси Турків — 70 тисяч, як рахує сучасник, і страшно спустошили околиці Галича й Підгірє. Сей раз вправді потерпіли вони дуже, тільки не від польського війська, а від морозів²⁾.

¹⁾ Ваповский с. 21, Супрасльська літ. с. 141, 142, 143, 144—5.

²⁾ Меховский — Script. rerum. polon. II с. 202 з, Ваповский с. 33—5, Сенковського Collectanea I I с. 72—85, Зубрицький Kronika m. Lwowa (дешо з міських актів) с. 128. Перегляд нападів 1498—9 рр. у Каро Geschichte Polens V 2 с. 741 і далі, Левіцкого — в передмові до видання: Listy i akty P. Myszkowskiego (як низше), і особливо в розвідці С. Рудницького Руські землі Польської корони при кінці XV в. — ворожі напади й організація оборони (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XXXI) с. 9 і далі — перегляд матеріалу й критичні замітки.

1499 рік був заповнений дрібними татарськими наїздами. Тільки випадком знаємо їх з сучасної кореспонденції, бо того рода дрібніші напади стали вже так звичайним явищем, що хроністи їх зовсім не згадують. І так літом Татари набігали на Белзьку землю, кілька разів на Поділе й Враславщину, навідали околиці Житомира. Тягом ходили чутки про Турків і чекали їх на Русі, але вони не з'явились¹⁾.

1500 р. приніс зірванне відносно Москви з в. кн. Литовським, а з тим Іван знову починає усильно намовляти Менглі-герая до неустанних походів. Він при тім бажав собі нападів в околиці Припети — на Слуцьк, Туров, Пинськ, Мінськ, по близу московських операцій, але просив не воевати Сіверщини, „бо за ласкою божою і городи й земля тепер наша“. Намовляв і поодиноких царевичів та беків, аби неустанно ходили на литовські землі²⁾. Весною 1500 р. сини Менглі-герая ходили на Київщину й Волинь, загопи їх відси заходили в Велзщину й Холмщину, аж до Висли. Король Ян вибрався на них, але вони встигли спокійно забрати ся. На осінь хан зібрався з московським військом воювати Київ і приладив орди 15 тис., але не діставши вісти від Івана, післав її на литовську Русь без себе з синами. На сей раз вони ходили до кінця року, спустошили Враславщину, Волинь, Берестейщину, землі Львівську, Белзьку, Холмську, Люблинську й Сендомирську. Татари оповідали в Криму, що спалили під час сього походу Хмельник, Кременець, Белз, Львів, Холм, Красностав, Люблин, й ин., та вивели полону п'ятдесят тисяч. Шляхецьке військо знову зібралось тоді, як Татари вже забрали ся³⁾.

1501 р. Менглі-герая, на прошенне Івана, вибрався походом на Київ, але похід Шах-Ахмата, тодішнього хана Золотої Орди, спинив його й зайняв потім на цілу зиму. Сей Шах-Ахматів похід стався наслідком намов Олександра й був звернений против обох членів коаліції — Менглі-герая й Івана. Шах-Ахмат просив Олександра вислати свої війська, щоб ударити разом на ворогів, але той дурив його обіцянками й зіставив на жертву ворогам. Стрівши ся по дорозі з Менглі-герая над Доном і відбившись, Шах-Ахмат пройшов над Дніпро, та даремно чекав помочи від Олександра. Сам на Москву ударити він не відважався, маючи з тилу Менглі-герая, а тим часом зима і голод страшно нищили його орду. Вкінці Шах-Ахмато-

¹⁾ Listy i aktu P. Myszkowskiego (Archiwum komisji historycznej VIII, obejmujące головно час 1499—1504 pp.) ч. 26, 29, 30, 50, 53^a, 58, 59, 67, 69. ²⁾ Памятники с. 317, 326—7, 339, 243, 348—9.

³⁾ Памятники с. 323, 329—30, 337, 363, Ваповский с. 37—8.

ві Татари почали тікати до Менглі-герая, а той на весну ударив з сьвіжими силами на Шах-Ахматових недобитків і знищив останки Золотої орди. Сам Шах-Ахмат утік у Київ, але там його арештовано, бо розпочав зносини з турецьким султаном, і в Литві бояли ся, щоб він не схотів з турецькою помічю помстити ся на Литві за своє нещасте і її нещирість¹⁾.

Упоравши ся з Олександровим союзником, Менглі-герай знову взяв ся до наїздів на польські й литовські землі. З кінцем літа 1502 р. вислав він двох своїх менших синів з 30.000 орди, як рахували в Польщі (сам Менглі-герай писав Івану, що пішло 90.000, але мабуть побільшував). Іван все пригадував йому той свій маршрут— воювати Припетські сторони, й Менглі-герай писав йому, що поручив синам іти на Київ і на Волинь, аж до Вильна й Троків, та наказав їм умовити ся ближше з провідниками московського війська. Але Татарам, видко, похід в польські краї не подобав ся, й вони ударили на Галичину, відти пішли в Люблинщину й за Вислу в Сендомирщину, страшно спустошили й безкарно вийшли²⁾. Інші татарські ватаги воювали околиці Києва, кількома наворотами, „без перестани“, цілу зиму й до весни, запускаючи ся за Припеть³⁾.

Нарешті ходив ще на Покуте Стефан волоський, повоював землі до Дністра, й по тих містах посадовив своїх людей⁴⁾.

На другий рік Татари спустошили землі вел. кн. Литовського: напали були на Чернигівщину, але звідти московські воеводи спровадили їх за Дніпро, „в Литовську землю“. Їх загони чуємо по тому знову на Полісю, під Слуцьком і Новгородом литовським, а польські хроністи згадують під сим роком также напад Татар на Поділе й похід Стефана на Покуте⁵⁾.

1) Пулаский ч. 51, 53, 58, Памятники ч. 72, 74, 75, 76, 78, 82, 83, 84, Максимейка Сеймы, дод. с. 16—7, 32, Ваповский с. 47—8, Літопись Биховця с. 71—2, виїмки з листів у Голембювского III с. 509.

2) Памятники с. 423 (теж 426, 432), 430, 432, 445—5, 466, Ваповский с. 50, Меховский (вид. 1521 р.) с. 364, Літопись т. зв. Биховця с. 72—3. 3) Памятники с. 469. 4) Ibid. 466 і 469,

5) Памятники 487, 529, Ваповский с. 52, літ. Биховця с. 73, Бельский с. 919—20. Оповідання Ваповского про напад Стефана дуже подібне до того, що оповідають московські акти з попереднього року, але сі остатні до р. 1503 не можуть належати, хиба би припустити, що Ваповский помилив ся? Літоп. т. зв. Биховця тут помиляєт ся в датах посольств московських і литовських — дає р. 1502 замість 1503, і на тій підставі Стрийковский і Бельский, з ними й Пулаский переносять всі ці декотрі напади татарські з під р. 1502 під 1503. Але ми тут у Стрийковского маємо, здаєт ся, й місцеві, слуцькі записки, і поправляти їх дати не випадає.

Перемире в. кн. московського з Литвою не перервало нападів і тепер: в. князь, повідомляючи Менглі-герая про се перемире, казав не брати його серйозно й не мирити ся з Литвою, що найбільше — уложити перемире на чотири роки¹⁾. Але Татари не зробили навіть такої перерви. З 1504 р., що правда, не маємо згадок про значніші татарські напади²⁾, за те 1505 р. причні нові страхи татарських спустошень: зимою впали татарські орди і з незбувалою ще сміливістю загнали ся в Білу Русь, спустошачи околиці Минська і Новгородка, загоняюч ся під Полоцьк і Витебськ, як каже літописець. Заохочені удачею, на другий рік, весною, вони не тільки повторили свій наїзд за Припеть, але запустили ся за Німан, в Литву. Сей раз їм вправді тут не пощастило: Мих. Глинський, заступаючи гетьмана, сильно тоді погромив їх під Клецьком. Але се нічого не змінило в дальших відносинах. Інші татарські загани таки того ж року спустошили Поділе й Галичину³⁾.

Таким чином з кінцем XV в. прийшло ся українським землям, завдяки дурній політиці і безрадности польсько-литовського правительства — Казимира й його синів, винити чашу, як-ї ще на памяти історії вони не знали. Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI в., ані походи Бату не обіймали такої величезної території ані дорівнювали інтензивності своєю руйніним наслідкам сеї нової грози, приспореної як раз тими чинниками, що в представленню новітньої польської історіографії виступають оборонцями українських земель від „татарської дичи“. її цивілізаторами й культиваторами.

Трудно собі навіть представити всю глибину нещастя, в яке впали українські землі, і всю соромотність безрадности державних чинників супроти нього. Вся Україна з виймком хіба зайнятої Москвою північної Чернигівщини стала театром страшних спустошень татарських, турецьких, волоських. Періодично, майже щорічно⁴⁾ набігали на них більшими або меньшими відділами Татари, забераючи, що могли понести їх коні, і забиваючи або нищачи решту. Перешкоди їм в тім ніколи не було. Як і зберало ся на них військо й встигало їх ще захопити (а се трапляло ся рідко), а навіть погромити (се ще рідше), то відберало воно тільки полон і здобич, але заповідна руйна таки зіставала ся руйною — спаленою,

¹⁾ Памятники с. 492—3, 528.

²⁾ Може бути одначе, що до сього року належить напад на околиці Києва, згаданий в листі в. кн. Олександра до Менглі-герая — у Пулаского ч. 67. ³⁾ Літоп. Биховця с. 74, 75—8, Ваповский с. 60, 64—8.

⁴⁾ Tartari Tauricani, anniversarii rene hostes, називає їх сучасник Ваповский (с. 64). Про пізніші напади в т. VII гл. 1.

забитого, знищеного ніщо вже не в силі було вернути. Здобуток колонізації й культури кількох століть страчено як в огні. Вся країна степова, весь полуднево-східний пояс аж до лінії лісів — Переяславщина, полуднева Чернігівщина, полуднева й центральна Київщина, Браสลавщина й східне Поділля — перетворилися в пустиню, де тільки в рідких державних замках, а що найбільше — в безпосередній їх близькості трималися малі групи людности.

Дальші околиці жили також в неустаннім страху татарських нападів. Володимирські міщане скаржилися в 1495 р. королю, що зовсім знищені татарським нападом, і у них великий голод. Волинське боярство доносило, що маєтності їх страшно знищені й розграблені Татарами. Кременецька околиця кількадесят літ лежала цілком порожньою й наново колонізувала в середині XVI в. Людність знову мусіла перейти на воєнну стопу, вічно приготована до відпору Татарам. „Чи єсть чи нема перемиря з Татарами, рідко коли злазимо з коня“, скаржилося волинське боярство в 1545 р.¹⁾ Всі вищі культурні інтереси мусіли відступити перед сею елементарною справою — охорони своїх ший від татарського аркану.

Щож супроти сього правительство? Казимир, потім Олександр неустанно пересилалися з Менглі-гераям; серйозно слухали запевнень про згоду, які хитрий Татарин торочив їм неустанно „оманкою“; умовлялися що до часу і способу уложення трактатів, які не доходили до кінця, а й дійшовши зараз же зривалися Татарами. І супроти сеї злобної татарської хитрости литовське правительство не здобувалося ні на що инше окрім дегких закидів або сентиментальних пригадувань обопільної приятности за часів Хаджі-герая.

Кожду скаргу Татар на пограничні зачіпки та напави литовсько-польське правительство спішилося задоволити, а страшні спустошення татарські зіставалися без кари. Але стараючися обминути всяку причину до скарг зі сторони Менглі-герая, воно заразом неустанно дражило його зносинами з Золотою ордою, що, розуміється, секретом для Криму не зіставалися. А покладаючи в своїй безрадности супроти Москви й Криму всю надію на Золоту Орду, не здобувалося навіть на те, аби підтримати сього свого союзника в його походах, викликаних литовськими намовами і запевненнями. Так підвело воно під погибель в 1480 р. Ахмата. Так пропав в 1502 р. його син Шах-Ахмат, понадіявшися на обіцянки Олександра й загнавшися під Київ, тим часом як Олександр формально дурив його, зайнятий своєю коронацією, а на прохання вислати помічне військо відповідав,

¹⁾ Акти Зап. Рос. I ч. 124, 201, Źródła dziejowe VI с. 29, 101.

що сам війська не має в тій хвилі, а радить ханови удати ся до гетьмана литовського¹⁾. За те як розбитий хан утік до Києва, арештовано його й тримано в неволі — на пострах Менглі-герая, аби тим зробити його податливійшим для Литви...

Володарі великих новочасних держав, провідники й оборонці культури й цивілізації, славлені новітніми польськими істориками, автори прославлених плянів боротьби зі Сходом — не здобували ся навіть на таку боротьбу з степовими варварами, яку вели дрібні й скромні руські князі XI—XII в.!

Польське правительство по буковинським погроми залишило всяку агресію й тільки по страшних спустошеннях 1498 р. взяло ся до організації оборони Галицької Русі: іменовано для того начальником оборони Петра Мишковского, воеводу белзького, під власть його віддано пограничних старост, поручено в потребі скликати шляхетський похід, а на видатки дано йому львівське старіство й 1300 зол. річної платні. Се був уряд тимчасовий — до угоди з Турками, а результати всеї сеї організації були зовсім ніякі: шляхта й старости того начальника не слухають; наемне військо, не дістаючи на час платні, виходить з карности, бунтуєть ся й грабує людність; сили того війська за малі, аби від Татар оборонитись, а з шляхетським походом годі на час поспіти, й т. и. Тому сю організацію залишено слідом²⁾.

Литовське правительство навіть і таких проб не робило. Всі його заходи властиво обмежали ся будовою, чи то відновлюваннем зруйнованих українських замків, а поза тим тільки шукали різних способів уласкавити Менглі-герая. Висилаючи по страшних спустошеннях 1498 — 1500 р. послом до Менглі-герая київського воеводу Дмитра Путятича, Олександр навіть зробив таку пропозицію, що в. кн. буде платити з кожного чоловіка в землях Київській, Волинській і Подільській (Браславській) ханови річно по три деньги, аби тільки він не нападав на землі в князівства й був його союзником на в. кн. московського!³⁾ Що правда, ся пропозиція до Менглі-герая не дійшла, бо кн. Дмитро умер перше, ніж до Криму вибрав ся; але для Олександра й його правительства вона через те не перестає бути в високій мірі характеристичною. Зрештою дещо подібне було таки запропоноване ханови иньшим разом: в. кн. Олександр по по-

¹⁾ Пулаский ч. 54 (с. 257).

²⁾ Матеріал про сю організацію — в згаданім збірнику коресиоденції Мишковского. Спеціальна розвідка Рудницького про сю організацію цитована вище (с. 331).

³⁾ „А его милость господарь нашъ про тебе брата своего хочеть то вчинити: съ своихъ людей и съ князьскихъ и съ панскимъ и съ

громі Шах-Ахмата годив ся платити кримському ханови вічну дань під делікатнійшою назвою „поминків“ і відступити ханови ті землі, на які він претендував²⁾). Розуміть ся, така податливість і безрадность, як я вже сказав, в очах степового дикуну, що вмів шанувати тільки силу і оборотність, викликали легковаженне, і вони дійсно на завсіди закорінили в Татарах зневагу й погорду до Польсько-литовської держави, до її сил і поваги.

Супроти такої безрадности правительств, про оборону мусіли думати самі безпосередно інтересовані — людність українських земель і начальники пограничних провінцій і замків. На сім ґрунті, під сим примусом обставин розвинуло ся українське козакованне, а з нього сформувало ся козацтво як суспільна верства. Про се будемо говорити пізнійше, тепер же тільки зазначимо, що перші документальні згадки про козакованне стрічаємо слідом по перших погромах Менглі-ґерая: найдавніша до тепер звісна згадка належить до р. 1492. З 1493 р. маємо перший більший похід в стилі пізнійших козацьких: черкаський староста, якийсь Богдан, як зве його татарська реляція, напав на Очаків, поруйнував, забрав залогу й усяку здобичу³⁾). Правительство сього козакування ані думало підтримувати, навпаки бояло ся його, щоб воно не розгнівало Менглі-ґерая. На скарги Менглі воно поручило відшукувати заграблені річі, й т. и., а що до Очакова — то замість думати про зруйнуванне його, воліло пропонувати ханови відступного: в 1492 р. Олександр обіцяв заплатити Менглі-ґераю кошти будови Очакова, аби вивів звідти свою залогу⁴⁾). Менглі-ґерай, розуміть ся, на се не пристав. На другий рік по тому, став ся той Богданів напад, але правительство литовське використати його не постарало ся й нічого не зробило, аби перешкодити Менглі-ґераю відбудувати Очаків.

Українська народня самооборона не стрічала ні помочи ні спочуття в правительственных сферах.

боярскихъ въ земли Кіевской и въ Волынской и въ Подольской съ каждого челоуѣка головы велеть тобѣ по три деньги дати в каждый годъ, одно бы вже твоя милость вѣрно а правдиво помогъ господару нашему на того непрятеля его милости и его милости земель, и самъ бы еси постерегъ отъ своихъ людей, ажъ бы людемъ его милости шкоды не дѣлали“—Пулаский с. 247 (Акты Зап. Рос. I ч. 183).

²⁾ Памятники с. 448 і 450.

³⁾ Пулаский ч. 24, 63, 64, Памятники с. 196.

⁴⁾ Памятники с. 166.

V.

Політичні обставини в XVI в. — влучення українських земель до Польщі.

Переговори про унію в початках панування Жигимонта Старого і відновлення їх за Жигимонта Августа. Соєми 1560-х рр. і люблинський акт 1569 р. Українські землі, не обняті Люблинським актом.

Події з кінця XV і початку XVI в. досить виразно змалювали нам державні змагання польські, литовські й руські. Польща далі змагала до здійснення плану, поставленого ще Кресьською унією — перетворення Польщі й Литви в одиоцільну державу, в „одно неподільне й одностайне тіло, оден нарід, одну націю“ (акт 1501 р.). Литовські магнати, що в своїх руках держали управу вел. князівства, бажали унії з Польщею, але тільки в значінню тісного політичного союзу обох держав, з задержанням політичної самостійности вел. князівства непорушно. Нарешті українські та білоруські магнати в князівства, цураючи ся зближення з Польщею, до певної міри тягнули до вел. кн. Московського. Інші верстви й народні маси українські та білоруські свого голосу в політичній житю поки що не підносили.

Нахил руських магнатів в. кн. Литовського до Москви був наслідком їх суперництва за власть і впливи в вел. князівстві з магнатством литовським. Супроти нахилу до Польщі магнатів литовських, українські та білоруські князі й пани шукали опертя в Московській державі, близькій їм релігією, історичними традиціями (бо ж вона представляла себе спадкоємницею давньої Руської держави) й сильно розвиненим аристократичним устроєм — князівської аристократії переважно, хоч і під деспотичною формою. Але ті самі події, що виказали сей нахил, виказали й політичну слабкість сього руського магнатства — пасивний характер сеї іреденти, її частковість, недостачу солідарности, енергії й здатности до боротьби, та брак впливів в широким верствах українських та білоруських. Показало ся, що сей руський князівсько-панський елемент може заважити в політичній си-

туації своєю інертною, безвладною силою, але як з активним чинником з ним нема що рахувати ся.

Конкуренція з руським елементом попихала литовське магнатство далі до тісного союзу з Польщею, і так замикав ся той небезпечний круг, з котрого не здужало вилабудити ся вел. князівство. Зближення з Польщею запевняло литовському елементови привілегіоване становище в в. князівстві. Туди ж гнала литовських магнатів і державна потреба. Загрожене становище вел. князівства супроти Москви й Кримської орди, його слабосильність, так несподівано й страшно задокументована подіями кінця XV і перших років XVI в., в очах литовських політиків робила тісний союз з Польщею доконче потрібним. Се й задокументували вони актом 1499 р. і вибором Жигимонта на великого князя. Але з другого боку їх литовсько-державний патріотизм спротивляв ся гадці про повну інкорпорацію вел. князівства Польщі, і ще більше в тім же напрямі виливали їх узші, клясові інтереси. Окремішність вел. князівства запевняла литовським магнатам їх становище фактичних правителів сеї держави, вироблене практикою XV в. Вона ж забезпечала їх від конкуренції польської шляхти при іменованнях на уряди, роздаванню маєтностей і держав в вел. князівстві. Везперечно — змагання до литовських урядів, до ґрунтів в. князівства було, поруч державних мотивів, сильним мотором, що гнав польську шляхту до інкорпорації Литви, й на сій точці інтереси польської шляхти й литовського магнатства спирали ся в рішучій противности. Се аж надто виразно показують вічні протести литовської шляхти против напливу Поляків на литовські уряди й маєтності, протягом цілого XVI в. І через се литовські магнати тим більше мусли цінити свою державну окремість..

При такій рішучій суперечности клясових інтересів литовських і польських верховодів, вигляди на переведенне якоїсь тіснійшої унії, по мисли польських політиків, були дуже малі, хоч державна потреба, *ratio rei publicae*, протягом XVI в. не сходила з овида польсько-литовської політики, в виді хронічної, дуже тяжкої війни з Москвою, такої ж хронічної грози з Криму, й т. и. Але в гру входили ще иньші чинники, що перехиляли шанси в сторону польської політики.

Насамперед з розвоєм литовського парламентаризму здобуває собі голос в політичних справах новий елемент — рядова шляхта. Діставши ся в першій половині XVI в. до постійної й правильної участі в соймах, вона поволі визволяєть ся з під впливу павів-рад — магнатів литовських і руських, та починає трактувати державні справи з становища інтересів своєї верстви. З становища сих інтересів вона прихильно оцінювала влученне вел. князівства до Польщі. Що

до державних потреб, то з інкорпорації шляхта обіцувала собі полектенне оборони в князівства й дуже прикрих воєнних тягарів, з нею сполучених. Але окрім того інкорпорація приносила з собою кінець переваги магнатства над рядовою шляхтою та розширення шляхецьких прав до обсягу прав польського шляхтича. Се був мотив незвичайно важний, просто житевий для шляхти. І от під впливом сих мотивів рядова шляхта литовсько-руська в 1560-х рр. підносить рішучий голос за переведенням тіснішої унії.

Другим чинником була особа в. князя і короля. Ми знаємо вже силу його особистих впливів серед панів в. князівства. Супроти того його особисте становище в справі унії мало дуже важне значінне. Жигимонт Старий в сій справі показував рівнодушність — майже неприхильність до тіснішої унії. В сїм бачили вплив його жінки Бони, а її неприхильність до унії толкували фінансовими мотивами: страхом, що з інкорпорацією Литви прийшло ся б їй носити великі видатки з своїх просторих литовських маєтностей на державні потреби. Але в очах самого Жигимонта політична окремішність в. князівства Литовського мала велике значінне, а то з династичного становища: усьвячена віками дідичність його роду на вел. князівстві гарантувала його потомкам польську корону, не вважаючи на вільну елекцію в Польщі, бо польські стани не допустили б розлуки в. князівства від Польщі. Завдяки тому без всяких спорів дістав ся на польський престіл з в. князівського стола Жигимонтів батько й брат, сею дорогою пішов, при забезпеченню польської корони для свого сина сам Жигимонт, і се значінне осібною в. князівського стола для інтересів його роду він мусів добре тямити.

Так чи сяк, досить того, що тіснішої сполуки в. князівства з Короною Жигимонт Старий собі не брав до серця. Так само індиферентно ставить ся до сього в початках і його син Жигимонт-Август. Тільки в 1560-х рр. — чи то під впливом трудних політичних обставин в. князівства, чи стративши надію на мужеське потомство й тому вже не цінячи осібности в. князівства з династичного становища — схиляеть ся він в справі унії рішучо до політики своїх польських дорадників та усильно заходить ся коло переведення унії.

Впливами сих чинників поясняеть ся, чому справа унії, після повної, можна сказати, застої за тридцять п'ять літне пановання в вел. князівстві Жигимонта Старого й перші десятиліття пановання його сина, переходить в таке приспінене, горячкове tempo в 1560-х рр., поки не знаходить собі наглою й досить несподіваного розв'язання — чи скорше розрублення, як заплутаний вузел, на славнім Люблинським соймі 1569 р.

В момент, коли на королівській польській столі засідав вел. князь литовський Жигимонт, відносини в князівства до Польщі стали дуже неясно. Октройований Олександром акт унії 1501 р. не був прийнятий станами вел. князівства, а своїм вибором Жигимонта на вел. князя без участі польських панів вони переступили постанови не тільки його, але й акту унії 1499 р. — так як би признавали й його уневажненим пізнішими вчинками польської політики. Що правда, литовські стани виправдували се перед польськими станами виїмковими обставинами. отже не відважали ся надати своєму поступованню принципіального значіння; але для сучасників було ясно, що був то тільки викрут. Так само стало ся і з участю литовських панів в виборі польського короля: їх послы, вислані для участі в виборі короля і для спільних постанов в потребах обох держав, прибули за пізно. Підозрівано не без правдоподібности, що спізнали ся вони умисно¹⁾. Таким чином відносини Литви й Польщі прийшли знову в неясність.

Акту 1501 р. Литва мала всяке право не признавати: самі стани польські, знаючи, як він був уложений, не відважали ся на ім наставати; тільки піввіка пізнійше, поколінням нове, тих обставин не свідоме, почало *sans façons* до нього відделикувати ся. Але ігнорованне акту 1499 р. литовськими панами було значним ветаком з їх боку. Супроти польських змагань їм як раз треба як найнильїйше триматись постанов акту 1499 р., уложеного відповідно до литовських бажань, та всюди його підчеркувати. Та литовським панам хотіло ся фрондувати. Задоволені вповні тим, що з вибором Жигимонта на польського короля уставив ся фактичний звязок Литви й Польщі, не проминали вони нагоди зазначити політичну окремішність вел. князівства та зовсім не журили ся сформулованнем сих відносин і взагалі справою унії.

Такий стан річей дуже непокоїв Поляків. Як ми бачили, ще перед вибором Жигимонта на польського короля сенатори польські клали йому на серце, аби він постарав ся своїми впливами заховати унію в князівства з Польщею, „вчинену вашими предками з важних причин і потверджену актами“²⁾. По всякій правдоподібности ся справа мусіла бути порушувана й на коронаційнім соймі, під свѣжым вражіннем литовської маніфестації, але ми не маємо про се відомостей. За те в постановах Пьотрковського сойму з початку 1510 р.

¹⁾ Rzyszczewski i Muczowski Kodex dypl. Polski I ч. 363—4, Хроніка Гурекого — Acta Tomiciana I с. 11.

²⁾ Acta Tomiciana I ч. 5 (с. 8).

на першім місці читаємо приреченне короля, що він постарасть ся привести „до унії вел. князівство Литовське, Прусію й иньші землі в границях Корони“, і в сій справі зложить сойм з відпоручників Польщі й Литви¹⁾.

Коронні стани мусіли з тим добре наставати на короля, коли витягнули від нього таке приреченне: Жигимонт, аж надто обережний і неохочий до колізій, видячи неприхильний настрій литовських станів до унії, не мав ніякої охоти дражнити їх сею справою. Та позбувши польські стани сею обіцянкою, він і не думав заходити ся коло унії, й того приобіцяного спільного сойму не скликав. Даремно звертали ся також польські пани в сій справі до панів литовських. В своїм меморіалі 1512 р. вони пригадували литовським панам, що через тих сенаторів, які їздили з Жигимонтом до вел. князівства, вони не раз намовляли литовських панів, аби зібрали ся на спільну нараду й перевели унію, але даремно²⁾. З нагоди нарад над організацією оборони против Татар спільними силами обох держав, з спільною платою „упоминків“ кримському хану, що вели ся в 1511 р. на соймах в Польщі і на зїзді панів в. кн. Литовського в Берестю, сенатори польські через своїх відпоручників порушили ще раз потребу відновлення унії. Але литовські пани знову збули їх відповідю, що вони зібрані в малім числі і в неприсутности иньших панів-рад не можуть сеї справи трактувати, отже її треба відложити на загальний, „вальний сойм“ в. князівства³⁾.

Польські пани рішили сього допильнувати. Коли в. князь скликав потім до Вильна вальний сойм на січень 1512 р. для організації оборони, вони вислали туди своїх відпоручників. В грамоті, посланій з ними, вони зивали литовських панів, аби з справою оборони звязали також справу унії, бо тільки вона може запевнити успішну спільну роботу коло оборони. Вони пригадували, які страти вже понесло в. князівство через те, що справа унії була занедбана, й радили, не проволікаючи, з сього ж сойма вислати кількох відпоручників для уніонних переговорів, в присутности короля, „щоб те від давна уложене брацтво, стверджене давніми й новими актами,

¹⁾ Volumina legum I c. 166.

²⁾ Deinde regnante hoc moderno serenissimo rege nostro domini consiliarii regis sepius per fratres suos, qui cum maiestate regia in Luthuaniam profiscebantur, admonebant dominos Lithuanos, ut super ista unione secum concordarent et ordinem rebus ponerent -- Acta Tomiciana II c. 47.

³⁾ Ibid., порівняти Документи архива министерства юстиції I c. 506.

було наново поправлене тими нанами і обопільно держане відповідно, аби при тім брацтві така була організована оборона, що могла б обидві держави забезпечити від нещастя". Цікаво однак, що король, по тих недавніх обіцянках, з свого боку — в своїм листі до литовських панів, вказуючи на ті питання, що мають бути предметом обряд сойму, ані словечком не згадав про унію. Обережний Жигимонт як бачимо, не хотів пхати пальці межі двери — в литовсько-польські спори ¹⁾).

Дійсно, литовські пани не хотіли нічого чути про унію, й виленський сойм 1512 р. поминув справу унії зовсім. Замість розправляти про унію, литовські стани через своїх відпоручників прислали Полякам тільки начерк організації спільної оборони; в додатку ще й відпоручники їх спізнали ся, своїм звичасм, і не поспіли на коронаційний сойм, на котрий їх чекали, так що справа була убита основно і всесторонно. В своїм проєкті, переданім сенаторам польським, литовські пани прокутували таке: коли ворог нападе на одну державу, стани другої мають їй всіми силами помагати; на потреби спільної оборони обидві держави мають ставити рівні континґенти — 2 до 4 тисячі; упоминки й контрибуції союзникам і ворогам мають вони платити на рівно, й т. и. Польські сенатори були дуже сим невдоволені й відповіли, що про організацію оборони трактувати не будуть, бо то річ короля, а в справі унії все таки ще раз просять вислати литовських відпоручників до Польщі на новий сойм, до Кракова ²⁾. На се прошення литовські пани, здасть ся, вже завсім нічого не відповіли — принаймні нема тому сліду ніякого. Тому і польські пани трактуючи з литовськими панами в липні того року про дальше поступованне супроти Татар, по погромі їх спільними литовськими й польськими силами під Вишневецем, вже не зачіпали унії ³⁾.

Та грізна московська війна, що розпочала ся з кінцем 1513 р., облога Смоленська, брак всякого приготування до відпору у Литви.

¹⁾ Acta Tomisiana I с. 235—7, пор. II с. 47; лист Жигимонта—Документи арх. юст. I с. 506.

²⁾ Acta Tomisiana II с. 45, 47. Завважу, що ся литовська пропозиція 1512 р. (в Томіціанах вона має зовсім докладну дату) в актах московського архиву міністерства заграничних справах трапилась Довнарю-Запольському з датою 1532 р., і на сім опер він в своїй статі виводи про оборонний союз, уложений в тім році між Литвою й Польщею (Польско-литовская унія с. 6—7). На жаль, Любавский, що зауважив також сю помилку (ор. с. с. 262), не подає близпих відомостей про сю копію московського архива, і з якої нагоди вона там під тим роком виступає.

³⁾ Acta Tomisiana II с. 109—110.

все се змусило литовських панів з початком 1513 р. звернути ся до польських панів з прошеннем, аби пустили до них короля, що вже довгий час пробував в Польщі, і аби вчинили їм „братську поміч“. Се дало польським сенаторам пожадану нагоду заговорити знову про унію. Вони підносили, що унія потрібна для успішної оборони, і „рицарство Польської корони дуже на то уважає, що та добра й славна річ не приходить до кінця між Короною й вел. князівством“, та висловляли надію, що литовські пани тепер уже справою унії займуть ся ¹⁾.

Так повторяли ся обставини з часів московської війни за в. кн. Олександра, коли польські сенатори казали литовським, щоб без унії не рахували на якусь на поміч з Польщі. Але литовські пани показували й тепер не менше завзяте на сій точці, як і за Олександрових часів, і не хотіли купувати польської помочи ціною унії. Зрештою давнійший досвід навчив їх, що ніяких реальних помочи з Польщі їм нема чого чекати від унії: ніякої позитивної помочи з Польщі вона їм не приносила. Тому в відповіді на той польський меморіал литовські пани, пригадуючи, як стани в. кн. Литовського бували помічні Короні „своими перьсунами“, просять вчинити їм „помощь безумешканую безъ жадное вымовы“, а справу унії в таких воєнних обставинах не вважають можливим трактувати. „Але коли будет того час а покой, их милость (литовські пани), порозумене земши с княжати и паняты и з землями, которыи суть привлащоны ку в. князству Литовскому, хочють з вашою милостью тыхъ записовъ и слушного зраженя вчинити и потвердити, какъ бы было на обе стороне ровно безъ пониженя чти обоихъ паньствъ, какъ коруны Польское, такъ великого князства Литовского“ ²⁾.

По такій рішучій відповіді литовських панів польські сенатори мусіли зміркувати, що годі їм далі чогось добиватись. Вони відповіли сухо й холодно, що замір литовських панів — в спокійнішім часі упорядкувати справу унії, вони похваляють і сподівають ся, що тісніше сполученне обох держав зробить пострах на їх ворогів. В надії, що унія буде дійсно переведена, вони дають до розпорядження короля свобідні наємні сили, які є в Польщі, а на випадок як би король був у крайній потребі, багато сенаторів і шляхти заявили готовість служити йому „своими парсунами“. Литовським панам вони обіцяють показувати всяку жичливість по своїй братній любови (опи-

¹⁾ Acta Tomisiana II с. 177—8, пор. додаток 1 до статі Довнар-Запольского Польско-литовская унія (с. 24—5).

²⁾ Д.-Запольский Польско-литовская унія, дод. I (с. 24—7).

nem benevolentiam pro suo affectu fraterno)³⁾. Инакше сказавши Поляки відповіли знову таки, що коли що зроблять, то тільки для особи короля, а литовські пани, поки унії не переведуть, від них реальної помочи нехай не надіють ся.

Литовські пани прийняли се до відомости, але таки з становища свого не зстунили. Навіть найбільший удар, який зазнали вони за ціле столітє — утрата Смоленська, не зломила їх упору й не привела до переговорів про унію. Але треба зазримітити, що й польські сенатори не поспробували, скільки знаємо, використати се тяжке становище в. кн. Литовського й не зачинали про унію. Чи не мали духу використовувати таке нещастє, чи може скорше — стративши по стількох нещасливих пробах надію вимогти щось від литовських панів для унії під натиском обставин, не хотіли більше компромітувати себе даремними пропозиціями. Литовські пани з свого боку також як забиті мовчали про унію, і таким чином справа ся, по тих пробах польських, на довгий час затихає. Обидві держави зістають ся тільки в персональнім звязку, й навіть спільна акція їх супроти заграничних ворогів, що мала місце від часу до часу, не мала в собі нічого постійного або організованого.

Такий стан річей — повну окремішність в. князівства Литовського, використав Жигимонт для того, аби забезпечити свому сину литовський престіл, а з ним і польську корону по собі. Як довідуємо ся з меморіалу одного з головних учасників сеї справи, виленського воеводи Ольбр. Гаштовта, ініціаторкою її була королева Бона, що від самого майже уродження свого одинака неустанно кували йому різні шанси на будуще. Через своїх повірників вона поручила Гаштовтові — найбільш впливовому тоді з литовських магнатів, зайняти ся сею справою, і той зачав обробляти в сім напрямі литовську магнатерію, а й король, взагалі тяжкий і не нідриємчивий, по словам Гаштовта — діяльніше й сміливіше зайняв ся сим проектом, коли почув його від Гаштовта²⁾. Опозиції з боку литовських панів сьому проєктові з рештою не було чого сподівати ся, й робота Гаштовта не мусіла бути тяжка. Проєкт Бони додав їм добру пагоду ще раз заманіфестувати політичну окремішність і самостійність вел. князівства Литовського, а ініціатива, яку мав взяти на себе на зверх сам Жигимонт, мала характер офіціального признання сеї окремішности й само-

³⁾ Відповідь Поляків — Acta Tomisiana III с. 50—1, і в тогочаснім руськім перекладі — у Д. Запольского оп. с. с. 26—7.

²⁾ Меморіал Гаштовта в Acta Tomisiana VII (на жаль досить лиховиданий), с. 259.

стійности з боку вел. князя і короля. На виленськiм соймі 1522 р. він офіційно просив зібраних прелатів, князів і землян, щоб вони на випадок його смерті, при малолітності його сина (що родився 1520 р.), не шукали собі иншого володаря окрім сього його сина, Жигимонта-Августа. Присутні, як доносив Жигимонт жінці, однодушно згодили ся на се й зложили присягу, що володарем собі візьмуть Жигимонтового сина, а кожного сій постанові протинного уважати муть ворогом вітчизни. Як довідуємо ся з записки Гаштовта, опозиція одначе була, і зробили її Русини. Кн. Острозький з иншими руськими магнатами, своїми однодумцями, на засіданню ради на колінах просив Жигимонта, аби відступив від свого пляну; але Жигимонт, мовляв, різкою заміткою закрити йому рота, і опозиція затихла. Гаштовт толкує її тим, що кн. Острозький ішов дорогою Глинського і задумував собі захонити велкокняжий стіл¹⁾. Але се, розуміть ся, була байка²⁾, і сам Гаштовт дає можливість дорозумівати ся властивих причин: було то суперництво Острозьких і Радивилів з Гаштовтами. Вважали одначе потрібним зробити якусь пріємність старому князеві, й на тім же соймі в. кн. надав йому троцьке восводство (опорожнене з переходом Гаштовта на виленське) і перше місце в раді, хоч і з усякими застереженнями, що такий виімок для схизматика робить ся не в прецедент, а зовсім виімово³⁾.

Зійшовши ся раз в своїх заходах коло забезпечення окремішности вел. князівства з династичними плянами королівської пари, і особливо королеви, литовські верховоди старали ся й далі використати їх в інтересах скріплення тої окремішности. Коли в 1526 р. на Литві розійшла ся поголоска, що папа хоче післати корошу в. князю московському, стани в. князівства в тайнім посольстві до Жигимонта звертали його увагу на несприхильність до них Поляків. Мовляв, вони в своїм часі не пускали корони Витовту, як її посилав йому „отець святой папезь и cesарь хрестіянській“, уважаючи на славні вчинки Витовта, „а къ тому на зацность панства того ваше милости в. кн. Литовского“, тепер же свобідно пропускають папського легата з ко-

¹⁾ Quorum exemplo (Глинського і Мих. Радивила) idem hostis meus dux Constantinus ingrediens... vellet hoc ipsum dominium, hereditatem domini nostri clementissimi Sigismundi vi Ruthenorum occupare (с. 260).

²⁾ Приходить ся згадати характеристику сучасника — Поляка, з нагоди пізнійших обвинувачень Гаштовтових приятелів иротив Сопіги: tanta hic est criminandi licentia, quanta nusquam gentium, ita ut laesae maiestatis crimen iam levissimum esse videatur (Замбоцкій до Томіцкого Acta Tomiciana X с. 253, 1528).

³⁾ Archiwum kom. prawn. VII с. 273.

роною московському князю. З того, кажуть вони, показуєт ся властива політика польських панів, — що вони хочуть, аби в князівство Литовське „было въ пониженю, а жебы вѣлено имъ къ Корунѣ, о штожь ся они давно працують, хотячи дѣдитство вапое милости привлачити ту — къ князству коруны Польскоѣ“. Стани в. князівства просять Жигимонта, аби він противив ся сим інкорпораційним змаганням Поляків, бо і для його потомків буде завжди ліпше й користнійше, коли в. князівство буде „подъ особнымъ тытуломъ и правомъ отъ коруны Польскоѣ“, як ся осібність уже й придала ся для Жигимонта-Августа: пани-рада в. князівства „з добровольством и охотивъ“ признали його своїм в. князем і зложили йому присягу, а польські пани й досі того не хочуть вчинити. Як би в. кн. Литовське було інкорпороване Польщі, то воно не могло б зробити такої прислуги Жигимонтовому сину. Щоб запобігти польським плянам інкорпорації, було б дуже добре дати титул королівства вел. князівству Литовському і коронувати Жигимонта-Августа литовським королем: інкорпорація тоді стала б неможлива, „бо коруна въ коруну вѣлена быти не може“. Тоді б і „панове Поляци не мѣли тое жадости, аби тое паньство вапое милости отчизнос (в. кн. Литовське) было унижено и привлачено къ нимъ, але равное братство и пріязнь стала бы зъ одного напротивъ каждому неприятели“). Сунроти того пани-рада просять короля, аби він наказав польським сенаторам видати Жигимонту-Августу Витовтову корону, що вони були перехопили, аби його коронувати ще за життя батька литовським королем. Колиж би польські сенатори не дали тої корони, в таким разі пани-рада просять короля удати ся до папи й цісаря та прохати, аби вони прислали нову корону для королевича. Пани-рада не пожалують потрібних на то видатків і сподівають ся, що коли папа заявив охоту дати корону тому „отщепенцови костела святого римского—Москвитинови“, то ще скорше дасть її королевичу, „за важными и знаменитыми учинками вапое милости и предковъ вапое милости, в. князей литовскихъ, которыя тую землю къ вѣрѣ хрестіанской направили и вставичивъ ся напротивку неприятелемъ вѣры святоѣ застановляли“ 1).

Ми не можемо оцінити, на скільки самостійно виступали в сій справі литовські верховоди. Разом із сею справою корони вони давали пораду королеви також у справі мазовецької спадщини, і ся порада так близько сходила ся з тодішніми заходами Бони 2), що се наводить підозрінне, чи і сим разом, як в справі вибору Жигимонта-Августа

1) Акты Западной Россіи II с. 174—6.

2) Про мазовецьку справу й династичні заходи Бони новійша статя: L. Kolankowski Elekcyя Zygmunta Augusta (Kwart. histor. 1905).

на в. князівство литовське, не виступали литовські нани перед Жигимонтом тільки речниками бажань Бони. Але чи робили вони се за порозумінням з нею, чи ні, в кождім разі очевидно, що се бажання королівського титулу для великого князівства — старе, сокровенне бажання литовських автономістів, висловляло ся тепер в падії, що воно відповідає династичним плянам королівської пари: забезпечити малому синові всі шанси на польську корону.

На такий сміливий крок Жигимонта одначе не відважив ся — се могло б накликати занадто велику бурю з польської сторони, і для нас сей епізод зістаз ся тільки інтересним показчиком змагань тодішніх литовських правительственных кругів до особи в. кн. Литовського. Їх представлення, як бачимо, малює дуже виразно роздражненне литовських панів на інкорпораційні змагання Поляків, їх дражливість на точці політичної самостійности вел. князівства й рівноправности його з Польщею, але zarazом відкриває перед нами й короткозорість литовських патріотів, що надіяли ся забезпечити сю самостійність папською короною. Вони не розуміли, що польських заходів не відіерла б ніяка корона, а тільки внутрішня сила вел. князівства Литовського, бо їх апетити живив не нижший титул вел. князівства, а його внутрішня слабість і двоїстіть політики литовських панів, що самі ж шукали опертя в Польщі супроти внутрішнього, національного роздвоєння в вел. князівстві.

Коли Жигимонт не рішив ся скористати для своїх династичних плянів з литовського проєкту коронації, королева рішила підогнати справу признання Жигимонта-Августа спадкоємцем королівського престолу в Польщі иначе: формальним настанованнем його в в. князівстві Литовським — проголошенем його не тільки престолонаслідником, по смерті батька (як то було зроблено в 1522 р.), а дійсним великим князем. В 1528 р. король з королевою виїздять в сій справі до Литви. В литовських кругах, розуміеть ся, проєкт сей знайшов повне співчуте: се ж була нова маніфестація окремішности й самостійности вел. князівства Литовського. На соймі виленьким в осени 1529 р., проголошено Жигимонта-Августа великим князем: в присутности батька й матери зібрані на соймі стани з церемонією посадили молодого княжича на столі, а старий Жигимонт потвердив всі права і привілегії обивателів в. кн. Литовського й приобіцяв за сина, що дійшовши повних літ він зложить присягу й видасть грамоту на додержанне тих прав і привілеій¹⁾.

¹⁾ Archiwum kom. prawn. VII с. 275. Ваповский с. 229, Бельский вид. Туровского с. 1045—6. Рус. лит. літопись — кодекс Свєрєнова — Пол. собр. л. XVII с. 405—6. Стрийковский II с. 395,

Се проголошення Жигимонта-Авґуста в князем дійсно змусило нарешті й Поляків проголосити його престолонаслідком: зараз по проголошенню його вел. князем в Литві, проголошено його королем і наступником батька в Польщі, а з початком 1530 р. короновано, тільки застережено, що сей факт не може служити прецедентом на будуще — в обмежене вільної елекції¹⁾. Таким чином політика Бони й Жигимонта удала ся вповні, й політична окремішність вел. князівства віддала його родині важну прислугу. Заманіфестовано ще раз рядом актів політичну самостійність вел. кн. Литовського, і в двірських кругах мусіли собі запам'ятати, як цінна може бути, з династичних мотивів, щоб обминути польської „вільну елекцію“, ся окремішність Литви, з її сильними династичними традиціями. І можемо собі представити, як холодно приймали ся в сих двірських кругах пригадки про потребу переведення унії з Польщею, що від часу до часу давали себе чути з польської сторони²⁾.

Затихнувши на довший час супроти такої виразної неохоти у литовських папів і браку спочуття у короля, справа унії вийшла знову на порядок дня доперва в 1540-х рр.

Привід дала буря, що ярила ся в сусідній Угорщині — турецька окупація її. Настрашена сим грізним турецьким сусідством, польська шляхта починає наставати на короля, аби для спільнішої оборони перевів тісніше сполучення Польщі з ріжними анектованими землями — в. кн. Литовським, Прусією й ще деякими дрібнішими. Першу таку звістку маємо в ухвалах коронного сейму з 1539 р. Жигимонт тоді пообіцяв, але ледво чи робив які старання в тім напрямі. На сеймі 1541 р. коронні стани, настрашені турецькою окупацією Угорщини, ухвалили податок на потреби оборони й разом удали ся до короля, що пробував тоді на Литві, з новим прошенням, аби постарав ся привести в князівство Литовське до унії з Польщею, „як для боротьби з спільним ворогом так і для иньших справ, для сусідської приязни й брацтва“. Жигимонт їм і на се приобіцяв постаратись³⁾, але, як сам каже, потім обмежив ся тільки справою організації оборони: коли польські стани на найблизшій сеймі в Кракові, з кінцем 1543 р. ухвалили податок на потреби оборони на оден рік, то король їм обіцяв привести й стани вел. князівства до того, щоб і вони вчинили відповідні постанови й таку ж організацію.

1) Archiwum Sanguszków V ч. 200.

2) Дяв. Acta Tomiciana, XI с. 2.

3) Pro ratione postulatio nis ipsis respondissemus.

оборони у себе перевели. На запитання ж в справі унії відповів, що не може обіцяти нічого певного що до уложенья якихось уніонних актів, ані навіть не підіймаєть ся зложити для сього спільного сойму, бо не мав нагоди порозуміти ся з литовськими сенаторами, і взагалі не підіймаєть ся нічого більшого, як тільки прихилити стани в князівства до таких же ухвал в справах оборони, які ухвалить польський сойм¹⁾.

Се, розумієть ся, було найбільш рішучою відмовою, яку тільки міг дати обережний і аж занадто лагідний Жигимонт. В польських двірських кругах таку його неохоту толковано тоді, як я вже згадував, впливом королеви Бони, що мовляв тому противить ся унії, бо боїть ся спільних воєнних заходів обох держав: тоді вона мусіла б нести всякі тягарі з своїх великих держав у Литві, а тепер тих тягарів не несе й то їй уходить²⁾. Але ми знаємо, що в гру входили й династичні мотиви, які поділяв і Жигимонт. І давніше він був неприхильний до справи унії, а тепер як раз мав спеціальний плян — віддати в. кн. Литовське синові ще за свого життя. Сей плян звісний був в двірських кругах уже в початках 1544 р., його толковано тим, що старий король хотів увільнити королевича від шкідливих впливів матери та її мішпань в його фамільйне житє³⁾. З тих чи інших мотивів Жигимонт такий плян — передати синові в. кн. Литовське, дійсно мав, і через се саме мусів противити ся інкорпораційним плянам польських панів. Тому не диво, що на литовським соймі в Берестю, літом 1544 р., нічого не чуємо про унію, хоч в польських кругах сподівали ся, що Жигимонт буде старати ся про неї⁴⁾. Сойм застановляв ся тільки над пропозицією в справі спільної з Поляками оборони й згодив ся взяти участь в обороні против Турків, з тим одначе, щоб Поляки підняли ся так само помагати в. кн. Литовському против його ворогів, а особливо против Москви. Взагалі стани в. кн. Литовського, так само як Поляки в 1513 р., зазначували, з усею силою що роблять такі уступки тільки з огляду на особу короля, і не жалували закидів Полякам, що вони не квапили ся з помічю в. кн. Литовському в його пригодах⁵⁾.

1) Volumina legum II с. 269 і 277.

2) Zbiór pamiętników o dawnej Polsce Немцевича т. IV с. 39 (лист Стан. Гурского з 18/11 1544 р.), пор. тамже с. 42—35. Гурский здогадуєть ся навіть, що й Литвини противлять ся унії під намовою Бони!

3) Ibid. с. 36 (лист тогож з 15/III. 1544).

4) Ibid. с. 42 (лист тогож з 26/V. 1544).

5) Jest też iawnno waszey kro. mci, isz to tutejsze panstwo w. k. Litewskie iusz i za szczesnego panowania w. k. m. nie mało i wielkie

При закінченню сього сойму Жигимонт передав вел. князівство Литовське синові, 8 жовтня 1544 р.¹⁾ Ще перед тим проголошений вел. князем, Жигимонт - Август від сього часу став фактичним володарем в. князівства Литовського, так що близько чотири роки — до смерті Жигимонта (що вмер на великдень 1548 р., 1 цвітня) Литовська держава мала свого особного великого князя.

Правда, се не було повним зірванням персональної унії з Польщею, бо великий князь литовський був коронованим королем польським, і старий Жигимонт передавав поволі сину й різні справи з кругу управи Польської корони. Але все таки се хвилеве відлучення ще раз підчеркувало політичну окремішність вел. князівства Литовського, було отже новим тріумфом литовських автономістів. Що правда — й остатнім разом²⁾.

Польській шляхті кожде таке зазначення політичної окремішности вел. князівства, розуміється, було в високій мірі немиле, але, на жаль, не маємо ближших відомостей про те, як прийнято в її кругах передачу в. кн. Литовського Жигимонту - Августу. Можемо тільки сконстатувати, що справи унії Поляки від сього часу не спускають з ока на своїх соймах³⁾.

Так на краківським соймі при кінці 1545 р. послі в своїх постулатах особливо займалися справою інкорпорації Литви й інших земель (Пруссії, князівства Заторського й Освенцімського), „і про се як на попередніх соймах, так і на сїм пильно просили короля“⁴⁾. Теж саме повторилося на пйотрковським соймі 1547 р. — остатнім

trudności i nawałności przypomowało, a na żadną potrzebę i. m. panowie koronni, bracia nasi, żadney pomocy nam ani ludzmi ani pieniedzmi nigdy uczynić nie raczyli, aczkolwiek o to zawsze przez posły nasze bywali żądani, iedno tylko tego niedawnego czasu ku Starodubskiej wojnie (1535) raczyli ich mcz. posłać nam za swe pieniądze tysiąc ludzi iezdnych a pięćset pieszych ku pomocy, o którą pomoc posylalysmy do ich mci prosząc posłów naszich, osob zasnych, dignitarzow poważnych. Zbiór praw litewskich Дзяліньского с. 415.

¹⁾ Рус. лит. літоп. — Пол. собр. літоп. XVII с. 352 і 410. Strykowski II с. 400.

²⁾ Ілюстрацією тодішніх відносин — певного суперництва двора виленьського з краківським може служити оден лист першого сенатора литовського Глібовича (десь коло р. 1547), де він радить своєму шуринау кн. Сангушкови, старості браславському, шукати ласки не на дворі краківським, а в Вильні (Arch. Sanguszków IV ч. 415).

³⁾ Як на соймі 1563 р. казав Зборовський, каштелян краківський: *bywając przez 18 króć posłem koronnym, wiem to i pamiętam, że nie był ten sejm, kiedyby unia przypominiana być nie miała (Zrzodłopisma II с. 298).* ⁴⁾ Вельський вид. Туровского с. 1092.

соймі, відправленім за Жигимонта Старого. На чолі посольських постулятів і тут стоїть справа інкорпорації, або як висловляють ся вони — приведення Литви й Польщі „до одностайних соймів, восиної служби однакової з иньшими воєводствами, і сполучення“¹⁾.

На першій соймі скликаній за нового короля — в Пйотркові, в осени 1548 р., послы шляхецькі знову піднесли справу унії. Дебати про неї прибрали на ній незвичайно гострий тон наслідком загального роздраження, яке панувало па сім соймі. Ферментом служив шлюб короля з Радивилівною — послы його хотіли розірвати, а король опирав ся, й відповідею на його відмову були революційні жадання з боку послів. З великим натиском жадали вони, аби король в найскоршій часі зложив для того сойм, десь на східній границі, й туди закликав литовських відпоручників, щоб справа унії була вже раз закінчена. Щоб принаглити справу, проєктовано застановити королівські права — чи то в суді, чи в збиранню війська, доки не буде скликаний той спільний сойм. Таке революційне жадання було підтримане навіть деякими сенаторами. Але король, підтриманий більшістю сенаторів, рішучо не згодив ся на таке обмеження своїх прав і пообіцяв тільки, що буде старатись скликати сойм коло литовської границі²⁾. На закиди, що він досі не постарав ся коло унії і не прикликав на сей сойм литовських відпоручників, король відповів, що не міг їм сього наказати, бо то противне їх правам. Щоб привести до спільного сойму, він сам мусить наперед поїхати на Литву, скликати там сойм і там намовити литовські стани добрим способом, аби вислали своїх відпоручників на спільний сойм на пограничу. Так він, король, і має замір учинити, бо не вважає ніякої справи важнішою над унію і скільки буде то від нього залежати, постаратсь ся коло неї³⁾. Так представляє справу король в своїм маніфесті (т. зв рецесі), виданім по зівранню сойма. Часть сенаторів і послы зробили сецесію і сойм мусів розійти ні з чим.

Як прикмету характеристичну для всеї дальшої історії унії треба піднести, що справу унії підносила головно посольська палата. Вона то неустанно пригадувала сю справу в ряді иньших постулятів, звернених до короля й сенату, й заохочувала їх до найбільше рішучого й безоглядного поступовання. На жаль, її речники не пояснили нам мотивів, які викликали таке заінтересованне сею справою серед шляхти.

¹⁾ Żądania posłów ze stanu rycerskiego na sejmie w Piotrkowie— Zbiór pamiętników do dziejów polskich Броель-Шлягера, I с. 161.

²⁾ Дневник сойму 1548 р. — Scriptores rerum polonicarum I с. 262 — 3, пор. 171—2, 246, Вельский с. 1098.

³⁾ Дневник сойму 1548 р. р. 268—9, 271.

Можна здогадувати ся, що через притягнення в. кн. Литовського й пньших земель до тих воєнних татарів, які псла польська шляхта, сподівала ся вона полекші для себе. З другого боку шляхта могла тішити себе надією, що коли б посольська палата збільшила ся послами в. кн. Литовського й Пруссії, і між ними увійшло б багато дісидентів, що між тодішньою шляхтою були елементом радикальним, то се скріпило б її в тодішній боротьбі з сенаторами і спеціально — з духовними, в спорі про церковні імунітети й привілеї¹⁾. Більший же радикалізм в постулятах взагалі характеризує посольську палату — по части тому, що їй пзнапі були перепони в практичній переведенню тих постулятів, ліпше звістні сенаторам, по части тому, що вона взагалі меньше чула себе звязаною супроти короля.

Сам новий король в 1540-х і 1550-х рр. показував не більше охоти до унії, як і його батько. Окрім тих династичних мотивів, які ми сконстатували у його батьків, у Жигимонта-Августа були ще й иньші причини, по перше — його приязнь з литовськими магнатами, близькими свояками його жінки Барбари, по друге — ся обставина, що з унії зробила мов би свою справу ся польська шляхта, що так зражувала короля своїм гострим тоном.

Огірчений її гострою опозицією, король довго не хотів зовсім скликати сойму. Його завзяте вплинуло на шляхту, так що вона спустила з тону. На соймі 1550 р. ціла увага звернула ся на т. зв. ексекуцію прав (заходи против порушень законів в Польщі); але справа унії все таки фігурує невідмінно серед постулятів шляхецьких послів. Вони жадали, аби ще на сім соймі був визначений день для спільного сойму і на нього покликані не відпоручники в. кн. Литовського й иньших земель, що мають підлягти унії, але сенатори й шляхецькі послы від повітів, безпосередно. Таке жаданне не могло одначе прийти до здійснення вже через те, що на сім соймі взагалі не прийшло до ніяких рішень²⁾. Але Жигимонт-Август, сповняючи жадання шляхти, на найпершій литовській соймі, скликаній у Бильні в осени 1551 р., предложив устами присутного підканцлера коронного жадання польських станів *około złączenia u wzzielenia tego państwa s kogańą Polską* і про зложенне в тій справі спільного сойма обох держав на пограничу. Маємо звістку, що на сей сойм приїхало з королем чимало польських сенаторів, що з свого боку старали ся намозити

¹⁾ Відмінно, але взагалі дуже неясно, так що годі й порозуміти його гадки, толкував політику посольської палати Довнар-Запольський в своїй розвідці (с. 12—3).

²⁾ Дневник сойму 1548 р. с. 39, Вельський с. 1101—3.

литовських панів до унії¹⁾. Мотивом знову служила потреба спільної оборони против Турків. Коли ж стани литовські відликували ся до ухвали Берестейського сойма 1544 р. в сій справі, король і коронні сенатори пояснили, що польські стани не можуть задоволити ся нею.

Тоді литовські стани, устами панів-рад дали їм дуже рішучу відправу. В своїй відповіді, зложеної на руки короля і недавно в цілості віднайденій²⁾, заявляють пани-рада, що стани в. кн. Литовського, застановивши ся над справою унії, рішучо не згоджують ся на таку унію, якої жадають Поляки — себ то інкорпорацію, влученне в. кн. Литовського в польську Корону³⁾. Що до справи оборони против Турків, то вони нічого більше не можуть зробити, окрім того, що ухвалили на соймі 1544 р. На пограничний сойм з польськими станами зїздити ся вони не мають чого, бо всі справи полагодили вже на нинішнім соймі. Взагалі на такі сойми не пристають і сподівають ся, що король їм не схоче причиняти видатків тяганиною на такі зїзди.

Відповідь, як бачимо, дуже рішуча, а додати треба, що супроти змагання польської шляхти dokonче втягнути в уніонні пересправи безпосередно литовську шляхту, пани-рада особливий натиск клали на неприхильність до унії як раз литовської шляхти. З польського боку се зовсім виразно було зазначене в жаданню, поставленім на остатнім соймі, аби на спільний сойм прибули послы від повітової литовської шляхти. Отже окрім спільної відповіді литовських станів, наведеної вище, відпоручники литовської шляхти осібно заявили королю *prozbi u wolią swą w they tho rzeczu*, в тім же дусі, що й відмова панів-ради,

¹⁾ Стрийковскій II с. 404, повторено у Бельского с. 1107—8. Коялович (*Historia Lithuania* II с. 416), переказуючи сю звістку, додає, що сі коронні сенаторы при тім жадали від литовських станів Підляша, Волини, Київщини й Сіверщини (sic), але се дуже нещаслива видумка компілятора, хоч і повторена в розвідці Д.-Запольского.

²⁾ Видав її Д.-Запольскій при своїй статі Польско-литов. унія, дод. II; деякі помилки в сім виданню одначе подекуди зовсім затемнюють зміст. Пор. Стрийковского і Бельского I с. і дневник сойму 1553 р. (*Scriptores rerum polonicarum* I с. 15—6) — реляція короля (Шуйскій, видаючи дневник сього сойму, думав, що зреферовані королем факти належать до литовського сойму 1552 р. — с. 87, тепер знаємо, з порівняння реляції з виданою відповідю литовських станів 1551 р., що належать вони до сойму 1551 р.).

³⁾ *Yako ze wszich ynich stanow riczerskich tho wyrozumieli, tak thesz y w szwey radzie nycz szą ynego ichm. nie nalezli, ieno tho isz w they myerzi tha unia, yako ichm. panowie korunny chezą myecz, bicz nie moze z wielia przyczyn, i dlia osobliwey dostoinosczy u wolnosczy panstwa thego waszei k. mosczy oiciznego.*

щоб розсіяти всякі надії польської шляхти на поміч з боку шляхти литовської. Шляхта литовська не була ще на стільки сильна й політично дозріла, аби виломити ся з під впливу магнатів і піти на зустріч покликам польської шляхти, і вчинила волю своїх панів. Польським послам треба було ще потерпіти.

Немила ся відповідь литовських станів, як і взагалі справа унії, не була, видно, зовсім трактована на найблизшій коронній соймі (на початку 1552 р.¹⁾). Так можна здогадувати ся майже певно з того, що король, як знаємо з дневнику і його листу до Мик. Радивида²⁾, тільки на соймі 1553 р. росповів свою подоріж на Литву й відповідь литовських панів. Не було з чим спішити ся, щоб похвалитись; зрештою увагу польської посольської палати на соймі 1552 р. захопила горяча справа церковного суду над еретиками.

За те на соймі 1553 р. унія була предметом дуже живої дискусії. Оден з проводирів шляхецької опозиції краківський посол Єронім Осолінський, закидаючи від посольської палати королеви різні упущення, між иньшим закинув і те, що король досі не скликав спільного сойму, з литовськими й иньшими послами й сенаторами. В відповідь на се король оповів про свої переговори з станами в. кн. Литовського, в своїм представленню даючи можливо мягку форму їх рішучій відмові. Стани в. кн. Литовського, казав він, прихильно (!) прийняли його пропозиції³⁾ й ухвалили взяти участь в боротьбі Польщі з Турьками (тут король повторив, як щось нове, ухвалу 1544 р.). „А що дотикає права, то з огляду що воно різнять ся від польського й инакшу має практику, трудно б прийшло злучатись, бо й вони не призвичаєні до вашого, й ви не пристали б на їх право; тому мусить зістатись так як бувало“⁴⁾.

Таке пояснення не могло, розуміть ся, задоволити польських уніонистів, і другий проводир посольської палати Мик. Сеніцький, розтягаючи на унію загальний оклик *executio iurium*, заявив, що помічу від Литви в справах оборони задоволити ся не можна. Має бути переведена унія в значінню інкорпорації. А спільні сойми признає „статут“ (тут розуміти треба мабуть акт 1501 р.) — отже вимовляти ся від них Литва не може.

¹⁾ Про сойм 1552 р. р. — *Scriptores rerum polon.* I с. 48 і далі. Бельський с. 1108—1111.

²⁾ *Pamiętniki do dziejów Polski — Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego*, wyd. Lachowicz (1842), с. 48.

³⁾ *Proponował to im i. k. m. u przyjęli to oni wdzięcznie.*

⁴⁾ Дневник — властиво збірка головніших промов з сойму 1553 р. в. *Scriptores rerum polonicarum* I, див. с. 3 і 15.

Неясні взагалі вислови цього оратора звучать як відгомін перехованої для нас промови Осолінського, держаної під час цього сойму в посольським колі¹⁾. Застановляючись над справою оборони від Турків, Осолінський доводив в сій промові, що аби мати сильне військо (дешевим коштом, розуміть ся), треба перевести наперед унію з Литвою. Він виступав против погляду, що унії від Литви вимагати не можна, і уложенне її залежить від доброї волі короля яко дідичного володаря Литви²⁾. Осолінський доводив, що унія уже есть: землі в. кн. Литовського інкорпоровані Польщі ще за Ягайла й Витовта, за загальною згодою³⁾, і се було вкінці потверджено за Олександра (1501 р.). Всі ті постанови унії були *in usu*, і тільки за Жигимонта Старого вийшли з уживання, тільки через те, що Жигимонт, і тепер його син не хотіли зложити спільного сойму — тільки його й бракує для переведення унії, і тому треба конче просити у короля такого сойму.

Ся промова інтересна, бо показує, як довга застоя в справі унії притемнила її в памяти польської шляхти, перервала її традицію, так що тепер шляхта її розпочинала *ab ovo*. При тім як одні зовсім забули про „історичні права“ Польщі й цілу справу віддавали ініціативі короля, так знов иньші, як Осолінський, з букви актів приходили до хибоного виводу, що постанови тих актів були *in usu* цілпй час, аж до Жигимонта Старого. Заходами найбільше загорілих уніонистів, як сей Осолінський, відсвіжувано в памяти суспільности давніші уніонні акти, й угольним каменем сеї історичної аргументації стає акт 1501 р.: його Осолінський ширив між послами для ознайомлення з справою унії. Пізнійше важну прислугу уніоністам зробила хроніка Кромера (перше виданне 1555, друге 1558 р.), де справі унії дано дуже богато місця, обставлено її цитатами з актів і представлено як можна користнійше для інкорпораційних змагань.

Завдяки тому всьому польські політики незадовго узброїлись тяжкою артилерією історичних документів, а разом й історичних

1) *Scriptores* I с. 20, 30—1. Д.-Запольский (с. 12), не доглянувши, уважав сю промову відповідею королеви, на його відправу Сеніцкому (при тім і зміст її не докладно переказує). В дійсности вона не була виголошена в соймі — читай *Script. reg. polon.* I с. 111 прим. 24. На гадку Шуйского вона випередила вступну соймову Осолінського, але сього свого погляду Шуйский не умотивував. В дійсности, як я сказав, ближшим відгомонам сеї промови звучить мова Сеніцкого.

2) *A iz snadz niektórzy powiadaia, że jest niepowinna ta unia, chyba żeby to szło z łaski k. i. m., żeby chciał uczynić, albowiem państwo Litewskie jest ojczyzna k. i. m.*

3) *Za zwoleniem wszystkiego orszaku litewskiego.*

рекремінацій на Литвинів. З сього погляду цікава одна анонімна промова (може бути, тогож таки Осолінського), де історія унії, досить докладна¹⁾, зведена на ряд закидів Литві не тільки в недодержанню унії, але і в учинках против Поляків: Литвини намовили Казимира не потверджувати коронних прав, відірвали від Польщі Луцьк, Ломази й ин. міста, наводили Татар на Польщу, й т. п.²⁾. Такі обвинувачення через їх повторюванне з часом мусіли дуже сильно впливати на агресивність польських уніонистів супроти Литви.

Під час сойму 1553 р. се ще, як кажу, було тільки в початках. Як ті, против котрих аргументував Осолінський — що склали цілу справу унії на ласку короля, так і сам король — не підозрівали ніяких прав силою тягнути Литву до унії. На виводи Сеніцького король з роздраженням відповів, що він не береться відгадувати змісту його неясних вимог що до унії (Сеніцький, як я зазначив, дійсно говорив дуже неясно). Що міг він, король, зробити з станами вел. князя Литовського, то зробив, і більшого не підіймаєт ся. Спільного сойму скликати не може, бо не може стаям вел. князівства наказати; а щоб згодились вони самі, того не сподієт ся. Хяба що польські стани попробують самі через своїх послів намовити литовські стани до такого спільного сойму.

Супроти такої неохоти короля радикальнійша частина послів вернула ся до проекту 1548 р. — спинити все, поки король не виконає своїх обовязків. Але більшість посольської палати не прийняла сеї програми, і після того як меншість (15 послів) під проводом Осолінського зробила сецесію з сойму, більшість вела наради дальше

---

¹⁾ В ній уже не говорить ся про *usus унії* аж до Жигимонта Старого, тільки *thrwala tha unia poniekąd za żywotha crolia Iagiella*.

²⁾ Промова ся, без початку, знайшла ся при дневнику сойма 1555 р. (*Dzienniki sejmów walnych koronnych 1555 i 1558 r. w Piotrkowie złożonych, wydanie braci Lubomirskich, Краків, 1869, с. 95 далі*). Здогадують ся, що дневник сей зладив Осолінський. (Див. замітку Шуйского в *Scriptores regum polon. I с. 111*, тільки тут лишаєт ся не ясным, чи Шуйский лише здогадував ся про авторство Осолінського що до сеї промови, чи мав на се документальну вказівку). Коли Осолінський справді був автором дневника, то й автором сеї фрагментарної промови (чи брошюри?) можна б уважати також Осолінського. Д.-Запольский зве її памфлетом та прирівнює до звісної промови Мелешка (с. 13—4). Але на такий погляд ніяк не можна пристати: Мелешкова промова то сатирична карикатура; анонімна ж промова держана вповні серіозно, її закиди зачерпнені з історичних джерел (Длугоша) і в польських устах вони мусіли звучати зовсім поважно.

в більш уміркованім тоні. З огляду на вияснення короля в справі спільного сойму послі при закінченню сойму тільки просили короля „пицьно“, аби найблизший сойм скликано до Парчова, а разом з тим сойм литовський до сусідніх Войниць, аби їм легше було переговорюватись. Король відмовив і того, кажучи, що не може кликати литовські стани під Войницї, бо в. князівство — „то теж держава наша, має свої свободи, права й вільности, ми на них їм присягали й їх ламати, боронь Боже, не годить ся“. Сойм, заповів король, буде скликаний у Вильні, а Поляки можуть вислати туди своїх послів, одного з поміж сенаторів, другого з поміж послів. Або нехай вишлють на Литву лист від сойму, запрошуючи до такого соймования в Парчові й під Войницями, і тоді буде видко¹⁾. Послі на то пристали — так описував се сам король в листі до свого повірника Миколая Радивиля²⁾.

Відповідно до того король скликав на другий рік коронний сойм до Люблина, але таке незвичайне, пограничне місце не подобалося самим послам: мало хто з них приїхав, і сойм зійшов на нічим³⁾. На сойм 1555 р., скликаний відповідно до бажання станів у Пйотркові, були, здається, закликані й стани в. кн. Литовського; але вони відповіли, що не можуть прибути через „пилньні справи й потреби“ (мали то бути напружені відносини з Москвою)⁴⁾. Польські послі хотіли ввести в конституції соймові постанову, що найблизший сойм мусить бути зложений з участю Литви, і на ній переведена унія та *communis consilia de communibus malis*, але конституція ся не була прийнята. Та король обіцяв, що за рік скличе сойм і на нього закличе литовські й пруські стани. Для заохоти литовських станів посольська палата обіцяла, що на сім соймі вона ухвалить і поміч Литві на Москву⁵⁾.

Принада ся одначе не заохотила Литвинів. На сойм 1557 р. (в Варшаві) вони не прибули, правдоподібно вимовили ся, як потім і в 1558 р., інфлянтською справою. Була то усобиця ливонського магістра з ризьким архієпископом; Жигимонт-Август хотів вмшати ся

¹⁾ Posłyszycie, jako się k temu mieć będą.

²⁾ Scriptores rerum polon. I c. 22, Lachowicz Listy Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła (1842) c. 48—9.

³⁾ Гурницький в вид. Мостовского (Wybór pisarzyw polskich) c. 400 і 405, Вельский с. 1119.

⁴⁾ Dzienniki sejmów 1555 і 1558 г. с. 57, пор. 83. В Вильні наражував ся литовський сойм протягом зими 1554/5 рр. (Любавский оп. с. 592), можливо, що на сей сойм і були вислані запросини.

⁵⁾ Dzienniki sejmów 1555 і 1558 г. с. 81, 82—3, 84, 87.

до неї тому, бо архієпископ був його свояком, а до того ще й польського посла в Ливонії вбито, Литва сею справою спеціально займала ся¹⁾. Зрештою ближших відомостей про сойм 1557 р. не маємо; знаємо тільки, що в рецесії його було повторене жаданнє, щоб найближший сойм відбув ся з участю станів вел. кн. Литовського²⁾. Але литовські стани не прибули й на новий сойм — 1558 р. (в Пйотркові). Та судячи по перехованому дневнику його, і в польських кругах інтерес до унії в сих роках відійшов на другий плян перед иньшими, внутрішніми справами. Симптомом ослабленої енергії, а з тим — і ослаблених надій на скорє переведеннє інкорпорації вел. кн. Литовського служить справа перевіреннє границі Корони з вел. кн. Литовським, піднята на соймі 1558 р.. Згадуючи різні утрати, які понесла Польща на різних границях, посольські оратори згадували й „захоплене“ в. кн. Литовським, покликуючись на „давні хроніки“. Вони користали при тім з хроніки Кромера й між тим захопленим згадували й Луцьк. Король і тут постарав ся прохолодити запал послів, пригадавши, що самими хроніками не можна нічого довести, бо мабуть і Литва потрапить покликати ся на свої знов хроніки³⁾. Замітка дійсно твереза, та на жаль уже не повторена королем при „історичних“ аргументах люблинського сойму 1569 р.

Як бачимо, король в сих роках все ще зіставав ся обективним глядачем польських інкорпораційних змагань і сам до них нічим не хотів прикладати ся. Покладаючи ся на се, стани в. кн. Литовського ігнорували всі заклики й заходи польських станів коло спільного сойму й „екзекуції унії“; вони не хотіли купувати помочи Поляків якими небудь уступками в сій справі і взагалі обминали всяку спільність з ними. Коли по остатнім соймі (1558 р.) ливонські рицарі звернули ся до Жигимонта-Авґуста, просячи його помочи против Москви та піддаючи ся під його протекцію, польські сенатори хотіли взяти участь в ливонській справі спільно з Литвою, а литовські пани

¹⁾ Про се й дальші стадії інфлянтської справи монографійка Карвовского *Wcielenie Inflant do Litwy i Polski, 1558—1561 r.*, Познань, 1873.

²⁾ Так можна здогадуватись зі згадок і натяків дневника сойму 1558 р. — *Dzienniki* с. 143, а ще виразнійше сказано се в королівським листі з 1589 р. — *Zrzodlopisma do dziejów unii* т. II част. I с. 161.

³⁾ *Tho czo sczie tess napissali, zeby odiscz mialo do xiestwa Litewskiego Luczko, Lomazi, Polubicze y yne dzierzawy, acz tego autentice nie dowodzicie, zebi to Coronie bicz mialo, tilko cronikamy, ktore mala wiadomocz y wiarę dacz mogą, a snadz tess y Litwa croniki szwe na to maia.* *Dzienniki* с. 218, 257.

недвозначно дали зрозуміти, що не потребують в сій справі Поляків. Наслідком того Польща усунула ся від сеї справи, й Литва взяли ся ратувати Ливонію сама (на виленським соймі 1559 р.), а в Польщі гнівали ся на короля, що він у сій справі, як і в иньших, був сторонничо-прихильним для Литви¹).

Ся участь в ливонській справі одначе мала фатальні наслідки для в. кн. Литовського й справи унії. Ливонська справа упала виключно на литовські плечи й показала ся незвичайно важкою. Прийшло ся боронити Ливонію не тільки від Москви, але витримувати конкуренцію також з Данією й Швецією. Від початку 1560 р. вела ся війна з московським військом і вийшла ся незвичайно тяжкою. В. кн. Литовське крім шляхецьких походів мусіла тримати значні, як на той час, наємні війська, що вимагали значних податків від станів (серебщизни).

При тім виявило ся, що задержати Ливонію в виключнім володінню Литви не удасть ся. Коли супроти повного упадку й розбиття Ливонії стани ливонські рішили секуляризувати рицарську державу й піддати ся Жигимонту-Августу, вони вимовили собі, що прилучають ся разом до Литви й Польщі, а на випадок розірвання унії можуть піддати ся якійсь иньшій державі. Для литовських автономистів таке застереження було в високій мірі не миле, бо творило певний звязок реальної унії між Литвою й Польщею; але щоб не упустити Ливонії в московські руки, литовські стани па се мусіли згодити ся. Мали надію тільки на те ще, що Поляки може самі перехилять справу на їх бік. В преліминарнім актї, уложенім на виленським соймі 1561 р. з ливонськими відпоручниками, було застережено, що як би Польща не згодила ся прийняти Ливонію в свою оборону, Ливонія прилучаєть ся до самої Литви²). Але польські сенатори згодили ся зараз на прилученне Ливонії в тій формі; тільки шляхта робила різні труднощі, жадаючи сповнення своїх давнійших домагань, та ображена тим, що в ливонській справі першу ролю грала Литва. Кінець кінцем прилученне Ливонії і до Литви і до Польщі стало ся довершеним фактом.

Але се не багато полекшило тягар війни, що тяжів далі на в. кн. Литовським, бо Поляки якоїсь значнійшої участі в війні не взяли. Тим часом прилученне Ливонії потягнуло за собою, в 1562 р.

¹) Biblioteka ord. Krasin'skich г. 1868 — хроніка з pp. 1559—60, с. 3—4; реляція Заурмана (виймки з віденського архиву) у Карвонського ор. с. с. 58.

²) Niemcewicz Zbiór pamiętników т. II с. 26.

московський похід на землі в. кн. Литовського, а зимою 1562/3 рр. рушив сам царь, і в лютім 1563 р. московське військо взяло Полюцьк. Се був тяжкий удар, тяжший навіть може як утрата Смоленська, бо се була стародавня провінція Литовської держави, далеко тісніше звязана з усім політичним і економічним її життям, і ся катастрофа мусіла зробити сильне вражінне в литовських кругах.

Литовське боярство, для котрого не минула даремно піввікова участь в парламентарнім житю, починає, під впливом сих політичних подій, рішучо виломлювати ся з під проводу й впливу панів-рад. Тяжкі тягарі, часті походи й великі „серебщизни“, що спадали на плечі боярства, озлобляють його против політики відокремлення від Польщі, веденої панами-радою. Тісніше сполученне з Польщею, переведенне унії по мисли Поляків обіщувало литовському боярству діяльнійшу участь Поляків в війнах, що тяжили на Литві. Заразом, як підносили уніонисти, обіщувала унія литовському боярству ріжні иньші спеціальні вигоди: розширенне шляхецьких свобод, увільненне шляхти з під переваги магнатів і т. и.

І от з театру війни, під безпосереднім вражіннем її тяготи, по раз перший підносять ся сей постулят литовської шляхти: з табору під Витебськом, в вересні 1562 р., висилає литовська шляхта, против волі литовських магнатів, петицію до в. князя й короля, просячи, „аби доконав унії з Польщею“. Польське шляхецтво, що від кільканадцяти літ простягало руки до литовської шляхти, аби вона помогла йому в імя спільних клясових інтересів в переведенню унії й иньших шляхецьких постулятів, на решті дочекала ся відповіді — литовська шляхта простягнула й собі руку до нього, до шляхецьких благодатей Польщі.

На жаль, нам все ще не звісні ближше обставини, серед яких вийшла петиція литовського боярства про унію. Тим часом важне значінне сього факта, його вплив на дальший перехід уніонних переговорів надає сим обставинам значний інтерес. Знаємо, що петиція вислана була з під Витебська, де стояло литовське військо, скликане літом 1562 р. наслідком нападу московського війська на околиці Витебська й Орші. Перше ніж зібрало ся литовське військо, московська війська уже вернули ся, й литовська шляхта, попустошивши дограничні землі московські, звернула ся до в. князя через послів з прошенням — пустити їх до дому¹⁾. Разом із сим, очевидно, була пс-

¹⁾ Див. відповідь в. князя, видруковану у Любавського Литовско-русскій сеймъ дод. 43.

реслана й петиція в справі унії. Вона має дату 13 вересня 1562 р. й була зложена „на seimie“ — на вічу литовського боярства, зібраного в війську.

Стилізація сеї петиції чи властиво постанов того віча, переданих послам до предложения королю¹⁾, показує, що се був формальний „бунт“ шляхти против литовських магнатів, які до тепер в своїх руках держали політику в князівства і в своїм впливі тримали в князя: шляхта рішучо не хотіла більше йти з ними.

Постанови кажуть, що шляхта, аби добитись сойму спільного з коронними станами, ухвалила не згоджувати ся на особний сойм литовський, які б привабні річі не заповідано на нім — хоч би „давано обіцяний статут або інші річі обіцуюано, аби відвести нас від спільного сойму з панами Поляками й від унії“. Очевидно, сї слова були відповідю на старання автономистів — литовських панів-ради коло того аби відвести шляхту від спільного сойму, а мабуть — і від самої сеї петиції до короля.

Против них же — против противних впливів панів і урядників, звернені дальші постанови віча. Коли шляхтич або землянський син служить у пана, а пан його не хотів би пристати до прийнятих шляхтою постанов, або приступивши відступив, то ті служебні шляхтичі не можуть вимовляти ся своїм паном. Вони таки мусять стояти при тих постановах, відповідно до свого переконання й добровільно взятого на себе обовязку. Коли ж би хто за участь в сій конфедерації, або соймовій обструкції був позваний до суду, то за ним має обстати вся окружна шляхта, з ним їхати до суду й допомагати всяким способом.

Шляхту з земель, не заступлених в сій нараді, ухвалено закликати теж до участі в сій справі. Всякому хто б не згодив ся до приступлення, або згодивши ся відступив, zagrożено бойкотом: „всякого такого маємо уважати за ворога держави, за такого, що не хоче добре мислити їй, і такого між собою не хочемо мати“.

Як спосіб обструкції против правительства — против в. князя й панів-ради, коли б против скликання спільного сойма були піднесені якісь труднощі, — прийнято не вдавати ся в ніякі справи на особних соймах, не ухваляти податків („серебщизни“), і в походи ходити тільки справді конче потрібні²⁾.

¹⁾ Видруковані в дневнику сойму 1563 р.—Zrzodłopisma do dziejów unii т. II ч. 1 с. 367—8.

²⁾ Так здасть ся треба розуміти не зовсім ясний вираз: okrom jedno gwałtownej potrzeby rzeczpr. — ku odparciu naprzeciw nieprzy-

Свою петицію в справі спільного сойму для переведення унії шляхта ухвалила вислати до Вильна в князеві з початком жовтня. Доручено її в князеві перед виїздом його з Вильна до Польщі, на скликаний в Пйотркові коронний сойм¹⁾. За той час пани-рада мали час порозуміти ся з в. князем в справі шляхецької петиції. Вони, видко, сподівали ся побороти сей шляхецький бунт, й під їх впливом в. князь зайняв виразно неприхильне становище до того бунту шляхти й її петиції про унію. Він нічого не згадує про неї в своїх відповідях, і не дав, очевидно, знати про неї на короннім соймі, коли тут зайшла мова про унію.

Сойм коронний скликаний був на подоліст (зачав ся 22/XI) й потягнув ся до марта 1563 р. Ми не знаємо, коли довідали ся коронні шляхецькі послы про литовську петицію, але очевидно — дуже пізно, десь під сам кінець сойма. Що дізнали ся про неї, про се виразно каже соймовий дневник²⁾, а що довідали ся не від короля, а з приватних джерел, то также певно. На жаль, дневник нічого не переказав нам з посольських дебат з тої нагоди.

Взагалі, як видно з дневника, унією сойм з початку не займав ся; тільки у вступній промові примаса, соймовим експозе, згадано про „звісні старання“ короля коло унії³⁾. Потім ся справа зійшла на далекий плян супроти ріжних злób дня внутрішнього жита Польщі; не виринула навіть тоді, як король, на вість про великий похід московського царя на землі в. князівства, з слізми просив помочи Литві від сойму⁴⁾. Се вказує на повне ослаблення інтересу до унії й надій на неї у коронних станів. Навіть коли наспіла вість про утрату Полоцька (25/II) і під загальним вражіннем сеї новини зачали ся наради o ratunku Litwy przeciw Moskiewskiemu, — бесідники ви-

---

jacieliowi, na porucze a niepotrzebne powłoki jezdzić nie chcielibyśmy. Се натак на можливість відтягнути ся шляхці навіть від походу.

¹⁾ Король приїхав до Пйотркова на сойм 28/X 1562 — Гурніцький вид. Мостовского с. 464.

²⁾ На закінченню дневника, в загальнім погляді на сойм сказано: O litewskiej uniej była zminka wielka, bo wiedzieli poslowie ziemscy, że sama Litwa solicitowała o nią krola, i z wojska od Witepska jawnie poselstwo byli wyprawili do Wilna ku krolowi prosząc, aby unię im z Polską dokonał, o czem jest wyżej dostateczniej wypisano (в дійсности нема). Solicitowali o to wszystka szlachta litewska, ale sie temu panów nieco sprzeciwiało, z ktorych przędniejsi byli pan Mikołaj Radziwiłł wojewoda wileński, kanclerz, marszałek, hetman i wielkich dzierżaw w onem xięstwie wielki pan z łaską wielką — с. 157.

³⁾ Zrzódlopisma II ч. 1 с. 10.

⁴⁾ Ibid. с. 56.

словляли різні жалі на Литву¹⁾, але не чуємо згадки про змагання до унії в самій Литві, про той оклепаний спільний сойм, і т. и.²⁾ Аж при замкненню сойма порушено, давнім звичаєм, справу спільного сойму. В проєкт соймового рецесу, уложений послами, але королем не прийнятий, вставлено й приреченне короля, що найблизший сойм буде зложений з участю Литви й Пруссії, і на нім переведена буде інкорпорація литовських земель, в дусі актів в. кн. Олександра, себто унії 1501 р.³⁾

Фраза ся сама по собі звучить, по стількох попередніх, досить стереотипово, але набирає особливого значіння, коли пригадаємо, що в тій хвилі послам звісна була литовська петиція. Новим було й те, що король, давніше не охочий до такого спільного сойму, тепер нічим не спротивив ся й висловив переконанне, що на найблизшій соймі дійсно буде закінчена справа унії. Сей найблизший сойм рішено скликати на св. Мартина (11/XI) того-ж року до Домжі⁴⁾. Очевидно, в поглядах короля наступає зміна; він не вважає можливим далі безоглядно тримати ся політики литовських магнатів. По всякій правдоподібности, остатній удар — утрата Полоцька вплинула також

¹⁾ Przyminali ich przeciw Koronie niestatoeczność, łamanie foederą, nie ziszczenie spisków spolnych (актів унії), а на оstateк nieprzyjaźni znaczne, które oni Koronie w potrzebach ich, tak właskich (із гды byli о pomoc żądani, przymierzem i pacy swemi z Wolochy wymawiali się), jako z innemi, okazowali.

²⁾ Ibid. с. 102—3.

³⁾ A ten sejm spólny z Litwą i Prussy bedziem powinni wedle statutu złożyć i tamże już w doskonałą exekucyą przywieść tę unią i incorporacyą tym obyczajem, jako przywileje spólne tak dawne jako też za króla Alaxandra, stryia naszego, uczynione uczą.

⁴⁾ Ibid. с. 144—5, 147, Volum. legum II с. 20. Я вважаю потрібним увійти ближше в деталі, бо сей момент — критичний в історії унії, зовсім не був відповідно розсвітлений. Д.-Запольский (с. 15—6) зовсім проминув і петицію литовської шляхти й сойм 1562/3 р.: про нього він тільки згадує, що розпочав ся він заявою про потребу унії — і відкликують ся до соймового рецесу. Що правда, він досить широко спиняєть ся над причиною повороту в трактуванні унії, але міркування його й тут або в високій мірі неясні (навіть подекуди незрозумілі), або хибні—як і в попереднім. Любавский (с. 635—6) відповідно оцінив значінне петиції, але зрештою хибно судить про дальші її наслідки: „відповідно до петиції Литвинів Жигимонт-Август поставив справу унії на короннім пьотрковськїм соймі (до сього д. Л. покликують ся зовсім хибно на акти подані в Zrzodlor. do dz. unii), але вдати ся в наради над сим питанням і його рішенням сойму не прийшло ся, бо як раз король мусів за „гвалтовною потребою“ виїхати до в. князівства“ (с. 636—7).

на його відносини до унії. Дальше поведження його показує, що він рішився вести до унії, не в'яжучися вже гадками литовських панів-ради.

Ще з Пьотркова, на першу вість про утрату Полоцька, Жигмонт-Август скликав на місяць май литовський сойм до Вильни для важних і пильних потреб, а особливо для нарад коло способів визволення Полоцька, і просто по короннім соймї удав ся до Вильна¹⁾. Окрім справ оборони він мав тепер перед собою далеко труднішу задачу — прихилити панів-раду до уступок в справі унії. На жаль, перехід тих конференцій нам незвісний; в перехованих актах сойму постанов в справі унії теж нема, і одиноким слідом їх лишили ся інструкції литовським послам на коронний сойм²⁾.

З них можна бачити, що пани-ради витримали тяжку боротьбу і хоч самі мусіли піти на уступки, але змусили й короля та шляхту в. кн. Литовського до важних уступок. Насамперед пани-рада силкували ся задержати короля на Литві, вказуючи йому на грізне становище вел. князівства та намовляючи відложити коронний сойм на пізніше³⁾. Король одначе на се не пристав. Нарешті пани згодили ся на участь в коронній соймї, скликанім на осінь 1563 р. до Варшави (замість ухваленї рецесом Ломжі), — але явитись туди мали тільки відпоручники литовських панів і шляхецьких депутатів, а не всі особисто. Мотивом до того послужила можливість війни з Московою, бо уложене з нею перемирє кінчило ся на Успеніє. Вислано з ради двох єпископів і дванадцятьох сьвітських, з шляхецьких відпоручників земель также дванадцятьох, і вїйта та бурмістра м. Вильна, як репрезентантів міщанства⁴⁾.

Таким чином не мав уже то бути справжній спільний сойм, як собі жадали в Польщі і як просила литовська шляхта. Окрім того, повновласть відпоручників обмежено інструкцією, уложеною на тімже виленьскім соймї й погвердженою в. князем, і при тім ще виразно

¹⁾ Любавского Литов.-русскій сеймъ докум. ч. 45.

²⁾ Друковані в дневнику сойма 1563/4 pp., в Zrzodłopisma-x do dziejów unii т. II с. 280—9; тамже, с. 172—9, видруковано ще й польський переклад, досить лихий (так що місцями для зрозуміння треба собі відгадувати латинський текст), але з деякими відмінами. Відносини тих двох текстів обговорюю в прим. 46. Датована інструкція 21/VII 1562 р.

³⁾ Лист короля з 8/X 1563 — Zrzodłopisma II ч. 1 с. 185.

⁴⁾ Виставлена їм грамота, по латини, в Zrzodłopisma-x II ч. 1 с. 182, виказ відпоручників у Любавского ор. с. дод. ч. 47 (він не зо-всім сходить ся з тою латинською грамотою). Пор. Zrzodłopisma II. 1 с. 237.

в ній застережено, щоб послі від шляхецького й міщанського станів у всім поступали за згодою висланих з ними панів-ради і без їх позволення не мішали ся в соймову дискусію коло унії¹⁾, а панам-радї поручало ся з відпоручниками тих станів поводити ся ласково „яко правдивим провідникам держави годить ся поводити ся з своїми дітьми“, та про державні справи з ними радо намовляти ся й годити ся. Таким чином шляхецьким послам наперед призначала ся роля простих фігурантів при панах-радах, а сих останніх забезпечено від всяких виступів шляхецьких послів в напрямі тіснійшої унії поза границі, зачеркнені їм інструкцією²⁾. В тій ролі дійсно удало ся їм шляхецьких послів вповні задержати, не вважаючи на тенденцію шляхти до тіснійшої унії.

Інструкція, дана соймовим відпоручникам, має характер компромісу між змаганнями панів-автономистів і шляхецьких уніонистів³⁾. В напрямі унії вона йде значно дальше від акта 1499 р., що був образом змагань литовських панів, але рішучо противить ся інкорпорації. Одна і та сама особа має бути королем польським і в. князем литовським, вибрана спільно станами польськими і литовськими, на границі „обох держав“; поки живе рід Ягайла, вибираєть ся вона з його роду, пізнійше — свобідним вибором. Вона осібно коронуєть ся в Кракові на короля і осібно „підносить ся“ в Вильні на в. князівство, при тім осібно потверджує привилеї коронні і осібно в. князівства. Коли король має більше синів, то в. князівство має бути дане котромусь королевичу осібно від Корони. Обидві держави — королівство Польське і в. князівство Литовське мають жити в тіснім союзі й солідарности. Війни вони ведуть спільними силами, попускаючи видатки відповідно до своїх засобів; одна держава не може розпочати війни без відомости й згоди другої, хіба з обставин незалежних від її волі⁴⁾, ані не може укладати згоди чи перемир'я. В важних справах зберают ся на пограничу спільні сойми з станів обох держав, в меньш важних питаннях держави порозумівают ся через висланих на сойм відпоручників з Литви до Корони, і навпаки. Поза

1) A zwłaszcza ilekroć w spólnych zasiedzeniach trafi się rozmowę mieć w rzeczach kolo unii, żeby się kto z tych panów posłów, którzy od inszych stanów postani są, okrom wolej, wiadomości i przyzwolenia ich msci panów posłów z ławice tedy pańskiej posianych w tę zmwow nie wtrącał, ale żeby było wszystko z wiadomością i wolą starszych i spólnem zezwoleniem wszech panów posłów.

2) Zrzodłopisma II. 1 c. 281 i 219, por. 183 i 277—8.

3) Про неї прим. 46.

4) Wtjawszy wielką nagłą przypadłą od nieprzyjaciela potrzebę.

тим вся організація обох держав задержуєть ся в своїй особности. Горожане одної можуть мати маєтности в другій державі всяким правом, але про права на уряди не згадано.

„Особливо пильно будуть наші послы уважати, аби права в князівства Литовського, свободи, прероґативи сенаторів і повага урядників, функціонуванне урядів (міністрів), що мають по давній практиці входити в силу, коли король віздить в границі в. кн. Литовського, першенство князів і панів — ні в чім анї трохи не були понижені. Але щоб при сій державі — в князівстві завсїди зіставляла ся її гідність, важність, юрисдикція і власть і не була нарушена сим відновленнем давньої унії, анї не була ображена честь землі, застережена й забезпечена давнійшим привилесем (розумій акт 1499 р.), що містить в собі такі слова: „а коли-б якісь иньші акти були уложені між нами — прелатами та панами в. кн. Литовського й прелатами та панами корони Польської, котрі-б ображали спільну честь нашу, а котрих не тримали ся предки наші, — таких актів ми не приймемо й триматись їх не будемо“¹⁾. Тому, по давньому звичаю, не вважаючи на які небудь противні нам акти, котрих не приймали предки наші, анї тримали їх, мають бути визначені відповідні, честні місця як на соймах, в спокійнім часі, так і на війні, в лаві: сенаторам обох станів (духовного й світського) й усім иньшим станам — князям, панам, баронам, всьому рицарству й шляхті в. кн. Литовського. Князата, пани й повіти в. князівства будуть ставити свої хоругви (*vexilla et insignia*) на певних, честних місцях, і взагалі не мають вони бути пониженими супроти панів Польської корони, але будучи одним народом, однаковими й рівними собі членами, з одною головою, повинні мати однакову між собою честь. Так само й шляхта й увесь стан рицарський гідністю, честю, повагою і всякими почестями в усім аби уважали ся рівними шляхті й рицарському стану корони Польської, ні в чім хоч би найменьшим не уважали ся низшими від них, але користали все з тих самих прероґатив, які в цілім світі признані рицарському стану, й жили в тих же свободах й вільностях“²⁾.

Таким чином хоч інструкція й уживала подекуди таких виразів як „одно тіло“, „один народ“³⁾, очевидно — роблячи в тім уступку

¹⁾ Див. вище с. 221; ці слова з акту 1499 р. в польським тексті інструкції 1563 р. мають прогалину, і для того не зрозумілі.

²⁾ *Zrzodtopisma* с. 286.

³⁾ *Sub quo* (особою короля й великого князя) *tamquam uno capite uterque populus sit unum corpus unaque gens* — с. 282, пор. 286. За те знов на иньших місцях без церемонії говорять ся про дві держави чи володіння — *utraque dominia*.

інкорпораційним змаганням Поляків, але реальний зв'язок Польщі й Литви, як бачимо, мав по мысли сеї інструкції обмежати ся тільки заграничною політикою (очевидно, що в сих справах заграничної політики й мали нараджувати ся спільні сойми). Поза тим є унія тільки персональна, й обидві держави вповні задержують свою окремішність — особний титул, військо, скарб, уряди, право. Границі держав мають управильняти ся особною комісією.

Послам поручало ся уважати, щоб трудні обставини в. кн. Литовського не були використані на його пекористь при уложенню унії, взагалі щоб нічого не робило ся під натиском. У всіх „трудніших справах“ послы мали звернути ся до повного литовського сойму¹⁾.

Варшавський сойм, куди мали ставити ся литовські відпоручники, розпочато 21 падолиста. В своїм експозе король підносив як особливу свою заслугу, що йому удало ся досягнути те, чого не могли досі вчинити ані він ані його попередники: стани в. кн. Литовського вислали своїх відпоручників для довершення унії відповідно до „старих пактів і спільних привилеїв“, аби ся справа вже раз була закінчена. Сенатори дякували коротеві за його старання й зазначали, що мова йде не про уложенне якоїсь нової, тільки про введенне в житє давньої унії²⁾. Се було досить многозначним передвістником. Але ближше обговоренне всі відкладали до приїзду литовських послів, а тим часом учасники сойма зайняли ся студіюванням давніших актів унії³⁾.

Литовські відпоручники прибули на сойм 6 грудня і з великою честью прийняті були коронними сенаторами. Було тут шість панів, з своїм сеніором — Миколаєм Радивилом на чолі; про делегатів пньших станів не маємо ніяких близпих відомостей⁴⁾. На сойм відпоручники заявили ся тільки тиждень пізнійше, і тут Радивил виглосив довгу й красномовну промову, де підносив заходи короля й охоту Литви до унії, не жалував компліментів і гарних фраз, але нічого близше про ту унію не сказав⁵⁾. Потім минуло ще три тижні, поки коронні стани забрали ся до нарад над унією (7/1). Погляди коронних сенаторів сходили ся з посольськими на тім, що при переведенню

1) Zrzodłopisma с. 281, 287.

2) Дневник сойму — Zrzodłopisma do dziejow unii II ч. 1 с. 193, 202—8. З попередніх дослідників близше спинив ся коло сього сойму тільки Любавский (с. 663 і далі). Д.-Запольский (ор. с. с. 15—6) збув його кількома побіжними увагами.

3) Дневник с. 215, 270.

4) Дневник с. 226; інші відпоручники згадують ся на с. 237.

5) Дневник 237 — 241.

унї треба тримати ся давнїх актїв унї й переводити її в значінню повної інкорпорації в князівства до Польщі, аби знесено самий титул в князівства. „Нехай би, наприклад, як пропонував підскарбїй В. Дембінський, землі в. кн. Литовського звали ся на дальше „Новою Польщею“ так як єсть Велика і Мала. Таким би чином до Польщі вернули ся самі собою й литовські землі, до котрих підношено спеціальні претензії — Волинь і Підляше¹⁾).

Взагалі, коронні стани, навіть сенатори, почувши, що обставини змінили ся на користь Польщі, спішили кувати зелізо по горячому, ідучи в своїх жаданнях як найдальше. Тойже Дембінський висловив се зовсім виразно: „єсть на те час відповідний і оказія, якої не треба упускати — бачимо, що єсть на то воля короля, єсть воля й панів литовських, як вони заявляють“²⁾). Що пани литовські не були щирими прихильниками унї, а уступали тепер під пресією короля й шляхти в. кн. Литовського, се для коронних станів було ясно після того, що стало ся відомим під час попереднього сойму. Отже спішили ся власне використати сей натиск обставин, під яким опинили ся литовські пани.

Потім (10/I) відбула ся перша конференція коронних сенаторів з литовськими відпоручниками. Коронні сенатори запропонували їм переведення унї в значінню інкорпорації³⁾); литовські відпоручники на се предложили свою інструкцію, що й послужила потім предметом нарад коронних сенаторів і послів⁴⁾).

Виходячи з ідеї інкорпорації, коронні сенатори й послї, розуміють ся, не могли пристати на таку формулу унї, яку містила інструкція. Особливо дві точки її викликали живе незадоволення серед Поляків, перше — се застереження, що оден з королевичів і далі має діставати великокнязівський титул, друге — забезпечення дідичних прав на корону Ягайлової династії, що робило неважним право вільного вибору в Польщі⁵⁾). Коронні стани постановили не вдавати ся в нове констрування умов унї, але тримати ся тих привилеїв, що санкціонували інкорпорацію. Одначе при тїм старші привилеї унї показували ся ненаручними, бо говорили все про осібних вел.

1) Дневник с. 271—5.   2) Ibid. с. 271.

3) *Aby w tych państwach był zawsze unus rex, una lex omnibus, unus populus, pod jedną pieczęcią i łaską koronną* (з спільними міністерствами).

4) Дневник с. 277—290.

5) Дневник с. 290—1, 293—6, див. також примітки до тексту інструкції с. 282—9.

князів литовських¹⁾. Наручніший був з сього погляду акт 1501 р. — на се звернули увагу послы, й гадку їх прийняли й сенатори²⁾. Велике замішанне повстало через те, що оригіналу сього акту в короннім скарбі не знайшло ся. Нарікали на нелад в архіві скарбу, нарикали на сенаторів; нагло спроваджено цілий коронний архів, в 14 скринях, з краківського скарбу, але тим часом таки взято сей Олександрів акт в копіях за підставу нарад. Одначе й він не задоволяв вповні Поляків, бо полишав нерушеною всю державну організацію в. кн. Литовського, тим часом як коронні стани хотіли знести тепер всяку окремішність в. князівства: осібні сойми, осібні уряди, аж до титулу в. князівства включно. Правду обзивали ся голоси, що не треба б так підносити своїх вимагань, ліпше лишити Литві їх уряди і тримати ся виключно привилеїв; але більшість розходилась і не хотіла нічого лишати, що могло-б пригадувати окремішність в. князівства³⁾.

Щоб підкопати опозицію литовських панів, пробовано відтягнути від них відпоручників иньших станів. До коронних послів доходили чутки, що делегати меньших литовських станів раді б увійти в склад коронної посольської палати й безпосередно з коронними послами умовити ся про унію на основі польських предложень, — „аби тільки дозволили їм се їх пани-рада“. Тому коронні послы кілька разів виступали з жаданнем, аби „послы литовські“ засіли разом з ними; під час конференцій вони теж звертали ся до них, кладучи їм на серце справу унії: підносили, що справа іде про зрівнянне литовської шляхти з польською в вільностях, поручали їм впливати на панів-рад, аби більш податливі були⁴⁾. Яке се робило вражінне на тих литовських послів і які мало наслідки в їх відносінах до панів-ради, не знати, але на зверх литовська делегація до кінця нї в чим не нарушила своєї солідарности. Вона зіставала ся одноцільною, і члени її не засідали в палатах разом з коронними станами, але зносились з ними як осібне тіло, репрезентанти иньшої держави. За цілий час ніхто з відпоручників меньших станів литовських не обізвав ся й голосом під час конференцій, і взагалі одиноким речником делегації був Мнк. Радивил, що роблячи короткі наради з товаришами, сам оден робив всі заяви, відповідав і взагалі вів дебати; всі иньші відпоручники були властиво статистами.

1) Цікаво, що при тім зовсім незвісним Полякам і невикористаним зістав ся акт найстарший і для них найцінніший — Крєвської унії.

2) Дневник сойму с. 279, 291—3, 296—7.

3) Ibid. с. 308—312. 4) Ibid. с. 312, 314, 337.

Велика шкода, що ми не знаємо зовсім закулісової сторони в діяльності сеї литовської делегації: не знаємо змісту її нарад між собою, ані з королем, у котрого вона мала досить часті особні авдієнції. Перед нами тільки промови Радивиля перед польськими послами, короткі реляції панів послам про їх конференції, та предложені Литвою проекти унії.

Бачимо, що литовські пани зразу дуже завзято стояли при проекті, виложенім в їх інструкції. Проба Поляків — відкликати ся до давніх актів унії, нічого не помогла. Актам, на які покликували ся Поляки, Радивил противставляв городельський акт литовських панів і Олександрів 1499 р., а за иньші акти унії або казав, що вони не обовязують литовські стани, або тилькованню їх, яке давали Поляки, противставляв своє¹⁾. Тоді польські стани, властиво вибрана ними комісія, відкинувши ранійші акти унії, почала конференцію з литовськими відпоручниками, взявши за підставу акт 1501 р.²⁾ Завдяки загальній стилізації й неповноті сього акту, в цілім ряді точок його вони прийшли з Литвою до порозуміння³⁾. З огляду, що король заявляв готовість вирікти ся своїх дідачних прав на в. кн. Литовське, литовське відпоручники не робили трудностей що до способу вибора короля, і тільки справа знесення литовських урядів, піднесена особливо польськими послами, загальмувала справу⁴⁾. Литовська делегація в сім часі (кінець січня 1564 р.) показала взагалі незвичайну податливість. Вона показувала охоту уступити у всіх спірних точках, хотіла задержати тільки окремішність внутрішньої організації — своє особне право й правні практики, суди, уряди⁵⁾, й сформуло-

1) Дневник с. 305—8.

2) Zdało się nam z obudwu stron, że przywilej Alexandra króla jest jako fundament tej naszej uniej, казав потім ен. краківський Падневський (Дневник любл. сойму с. 356).

3) Цікаво, як супроти заяв Поляків, що повне зрівнянне Литвинів з Поляками розширить їх вільности, Литвини вказували, що в деяких точках вони знову мають більші від Поляків свободи: nie mamy obliгу żadnego na poradlnę, nie podleglichemu świętopietrzu, nie jest na nas włożon obowiazek zwierzchności panow duchownych nad nami (с. 340). Як бачимо, з обох боків з наївним цинізмом виступав принцип чисто матеріальної, клясової вигоди пансько-шляхетської верстви, яку вона може мати від унії.

4) Дневник с. 5, 318—326, 326—336.

5) Так виходило б з нарад 1—3/II: але виразної литовської декларації з сього моменту не маємо, а промова Радивиля 1/II, може навмисно, стилізована дуже загально.

вавши ті точки, на яких уже досягнуто порозуміння, решту відложити до нового сойму, щоб на ній покінчити справу унії¹⁾.

Що впливало на таку податливість литовських панів — чи наставання відпоручників шляхецьких і короля, тепер, дійсно, щиро відданого справі унії? чи тяжкий стан в князівства? Може і те і се разом. Що тяжкі політичні обставини сильно впливали на литовських відпоручників, се ясно хоч би з того вражіння, яке викликала в литовській делегації вість про побіду литовського війська над московським над р. Улою (26/I): вість ся наспіла другого дня по дуже смиренній промові Радивиля, і по ній литовські делегати зараз змінили тон. Вони заявили, що хочуть задержати свою політичну окремішність, особні сойми „й иньші свої звичайні порядки“²⁾, а заразом почали попросту відтягати ся від дальших нарад — мовляв застановляли ся над формулою переданою їм коронними станами³⁾.

Формула ся переводила унію в значінню тісного сполучення в. кн. Литовського з Короною, зносила церемонію оголошення короля в князем литовським, особні сойми й сенат в. кн. Литовського, але полишала землям в. кн. Литовського їх право й привилеї, тільки зазначала, що граничні спори мають судити ся правом польським і кождому в вел. князівстві вільно перейти на польське право. Правдоподібно, не без налягань зі сторони короля⁴⁾ й шляхецьких відпоручників, по кількадемній перерві литовські делегати дали свій ультиматум. Вони годили ся на польські пропозиції, але з кількома виїмками: годили ся на спільний сойм і раду, але задержували й особний литовський сойм і засідання ради для своїх справ; зносили проголошення короля в. князем, але задержували *zasiedzenie na majestacie*

1) Дневник с. 337 — 341, пор. 330 і 343 — як коронні послы прийняли нові вимоги литовської делегації.

2) Nie chcą odstąpić, aby nie mieli mieć swej własnej rzeczy pospolitej, seimów swych osobnych i inszych porządków swych zwykłych. a temu na sejmy walne koronne nie obiecując się jeździć, jono wyprawować niektore z rad litewskich, gdyby potrzeba co stanowić o potrzebach obojga państw i obronie abo podatku spólnym.

3) Дневник сойм с. 341, 342—3, 344, 345—7. Формули, поданої литовським відпоручникам від коронних станів, не маємо в автентичній формі. Судячи з відповідей на неї литовських відпоручників (с. 349—351), вона мусіла бути подібна до проекта формули, предложеного послами — с. 341—2, бо відповіді сходять ся з нею, але не вповні: офіціальний текст мусів мати більше параграфів, але вони були розложені в тім же порядку і мали подібний же зміст.

4) Цікаво, що формула коронних станів (зладжена послами) передана була литовським відпоручникам через руки короля.

z podniesieniem miecza — вступну церемонію; вибір короля проектували переводити рівним числом відноручників коронних і великого князівства; натомість рішучо відкинули вільне право переходу на польське право¹⁾.

Се, розуміть ся, були досить важні уступки, але за сею деклярацією наступила прикра сцена, що мусить бути обяснена закулісовими поговірками. До литовських панів мусіли дійти поговірки Поляків, що литовські пани з своїх особистих (власливо — клясових) мотивів роблять трудність унії: силкують ся за всяку ціну задержати осібні литовські уряди (а додамо: й раду в. князівства). Тож по проголошенню литовського ультиматуму Радивил заявив, що супроти таких нарікань складає з себе уряди свої й обовязки відпоручника. Коронні стани звернули ся знову до короля по поміч, себ то по пресію на литовських панів, і король кликав до себе литовських відпоручників, нахилиючи їх, аби прийняли польську формулу, але ті відмовили. Між коронними й литовськими панами прийшло до досить гострих переговорів: литовські пани казали, що в. кн. Литовське як політичне тіло мусить існувати далі, „називали його монархією рівною Короні й всяким иньшим християнським державам“, а інтерпретацію старих привилеїв унії пропонували дати стороннім державам, або докторам болонського університета. Коли польські пани пригадували литовським відпоручникам, що вони були згодили ся перед тим на декотрі точки, в дискусії над Олександровим привилеем, литовські пани без церемонії відповідали, що вони „не приглянули ся докладно його словам“. На ново відьлюкували ся вони до свого улюбленого горodelьського привилею. А коли польські пани проектували здати справу на короля, Радивил дуже гостро відповів: „Колиб й. м. король хотів що небудь чинити над ним своєю власттю (absoluta potestate), то се було б великою кривдою нашій вільности. Як не жаловав Сцеволя спалити собі руку, так не пожалую й я, як би мав писати ся на такі річі. Протестую також против всякої безправности против нас: в таким разі ми готові шукати ради й помочи держав не тільки християнських, але й поганських“²⁾.

Не вважаючи на такі голосні фрази литовських панів, коронні стани звернули ся ще раз до короля, і той не відмовив їм своєї помочи. Другого дня, на спільнім засіданню, король зложив свою деклярацію. Він заявив, що з унією обидві держави мають уважати ся за одну, тому мають бути „спільні ради“ (в публікації потім се сказано

¹⁾ Дневник сойму с. 341—2, 347—351.

²⁾ Ibid. с. 352—4.

яснійше: *spółne sejmny i rady*). Справу литовських урядів він обминув. А для усунення всяких перешкод в державнім праві обох держав заявив, що вирікаєть ся своїх дідичних прав на вел. князівство. Але в сій точці маємо дуже важну відміну опублікованого пізнійше урядового тексту від поданої в соймовім дневнику усної декларації короля: в сій він просто тільки „вирікаєть ся дідичних прав“ (*odstepuje successyi*), в опублікованім тексті відступає сі свої дідичні права на Литву Польській короні! ¹⁾ Литовські стани потім справедливо доводили, що Жигмонт-Август, як вибраний в. князь, не мав права так распоряджати в. князівством, і коли щось таке було вже в усній декларації короля, то тим зрозумілійше було б незадоволення з неї литовських станів. Але не маючи більше записей її, не можна знати, чи то було в усній декларації, чи додане пізнійше.

Королівська декларація прийнята була з великим одушевленням коронними станами і дуже холодно — литовськими відпоручниками. Литовські відпоручники не прийняли королівської декларації й заявили, що пропозають її на соймі литовським станам ²⁾.

Сим були вичерпані обоєпільні наради. Лишало ся уложити соймовий рецес. Уложений польськими сенаторами проект рецесу литовські відпоручники не прийняли. Не хотіли пристати на те, аби в нім згадувало ся про королівську декларацію немов ними прийняту. Були ще й пньші подробиці, на які не годили ся литовські стани: нпр. в польськім проекті поминено титул в. князя литовського і доповнено в литовській редакції; змінена стилізація про сойми ³⁾ і т. и. Литовські відпоручники предложили свою редакцію з тими поправками, але її знову не прийняли коронні стани, хоч вона була стилізована дуже здержливо й більше замовчувала, як перечила. Тоді литовські відпоручники зажадали назад своєї інструкції, щоб їхати назад. На бажанне коронних станів, аби кінець нарад не виглядав так прикро, вони згодили ся тільки попрощати ся при королі, з повною парадю, і 22 лютого дійсно відбула ся прощальна парада. Король висловив надію, що справа унії дійде скоро кінця й заповів скликання литовського сойму до Вільська, а спільного до Парчова, на св. Івана, й литовські відпоручники поїхали ⁴⁾.

¹⁾ *Zaniechawszy wszelkiej dziedzicznej successyi na ziemię Litewską, ieśliby które tak nam samym, jako potomstwu naszemu należała, dobrowolnie rzeczypospolitej a tej sławnej koronie Polskiej odstępujemy—Vol. legum II c. 29.*

²⁾ Дневник сойму с. 354—367.

³⁾ Про сю справу соймів див. прим. 47

⁴⁾ Дневник с. 369—379, 380—384.

На бажання коронних послів, король опублікував свою декларацію в справі унії, в формі правилу, де вирікав ся своїх дідичних прав на в. князівство й підносив, що обидві держави мають творити одну. Осібно видано рецес, в імени короля, де представлено результати конференцій про унію¹⁾. Представлено їх не без сторонничости, з поминенням деяких спірних точок, в світлі більше користним для Польщі. Біда тільки, що сей рецес, як і королівська декларація, по протестах литовських відпоручників обовязкової сили для Литви не могли мати ніякої.

Таким чином з формального боку варшавські переговори про унію не осягнули ніяких результатів. Але реально взявши, сі переговори для Польщі безплідними не були. Уступки, зроблені литовськими відпоручниками, хоч не закрішені формально, лишили ся важним прецедентом на пізнійше. Довгою дискусією і натиском з королівської сторони приведено обидві сторони досить близько до певних середніх термінів, на яких можлива була стріча — хоч і не дуже добровільна. Не дурно бачимо, що на Люблинським соймі вкінці прийнято формулу унії, яка, поминаючи прилученне українських земель до Польщі, взагалі досить близько відповідала тій формулі, яку приймали литовські відпоручники на соймі 1564 р. Се все дає сьому сойму право на більшу нашу увагу, а перехований дневник, хоч малює тільки одну сторону конференцій, при загальній бідности відомостей багато причиняєть ся до зрозуміння тодішньої ситуації. Тому мусіли ми трохи ближше коло нього застановитись.

Як згадано було, король вже на варшавським соймі заповів литовський сойм в Більську для нарад над справами унії, й коронні стани вислали туди своїх відпоручників²⁾. Сойм дійсно скликано в червні 1564 р. і на нім коронні відпоручники вели переговори з литовськими станами. Змісту тих переговорів ближше не знаємо. Вислали до Більська коронні пости шляхецькі оповідали, що литовське „рицарство“ (посли земські шляхецькі) показували велику охоту до унії, годили ся в найважніших точках, що до спільних соймів і ради. Але на перешкодї ставали „потентати литовські“ й виливали на иньші стани — *przekazywali i innym mocno odradzali*³⁾.

1) Видруковані в *Volumina legum* II с. 29—32, мають дату 13 марта 1564 р.

2) *Zrzodlopisma do dziejów unii* II ч. 1 с. 384—5.

3) Дневник Пьотрковського сойму 1565 р. (як низше) с. 83. Бельський с. 1154. Дата сойму у Любавского ор. с. с. 676—7 (з актів Литовської Метрики).

Тодішній настрій сих потентатів може характеризувати лист Радивила, писаний перед самим соймом до короля, де він називає унію таким же замахом на свободу в. кн. Литовського, як і московські претензії, тільки що Москва хоче накинута Литві свою неволю силою, а Поляки — підступом¹⁾. Він просить короля, аби він не попіхав Литву до такої унії, що має бути не сполукою, а інкорпорацією її Польщі (włączenia a nie złączenia)²⁾.

Здаєть ся, що остатні переговори на варшавським соймі ще більше знеохотили сих потентатів до всяких дальших уніонних переговорів. Щоб задобрити иньші стани литовські й зацїткати їх змагання до унії, магнати зробили їм уступки у внутрішніх справах в. кн. Литовського — як то предвиджувало литовське боярство ще під час своєї витебської конфедерації 1562 р. На більським соймі пани-рада перевели реформу судів на польський взір, відповідно бажанню шляхти: реформа ся між иньшим зносила судові імуїтети панів, юрисдикцію в. княжих урядників над шляхтою й ріжні судові оплати. Предложили також новий, поправлений відповідно бажанням шляхти статут³⁾. Завдяки всьому тому литовським „потентатам“ удало ся задержати й сей раз шляхту під своїм впливом, і в справі унії уложено на соймі таку деклярацію, що Поляки признали її неможливою⁴⁾. Судячи з пізнійших відкликів до неї, вона була уложена взагалі в дусі литовської деклярації на варшавським соймі. Виходила, здаєть ся, від уніонного акту 1501 р., признаючи спільну елекцію, але при тім забезпечала рівноправне значінне в. кн. Литовському, як осібній державі. Вибори короля і вел. князя мали відбувати ся при границі обох держав: Поляки мали зїздити ся в Литві, литовські стани в Угрові (Венгрові), на Підляшю. По коронації в Кракові мала відбувати ся церемонія „підношення“ на велике князівство в Вильні (на сій церемонії деклярація близше спиняла ся). „Спільні наради“ обох держав обмежали ся справами, що дотикали інтересів обох дер-

1) Sprawę unii takowej, która się na tem sejmie Bilskim stanowić ma, nie inem czym jedno niewolą być rozumiejąc, jako od Moskiewskiego przezmoc, tak od panow Polaków per artem. Зрештою Радивил не протинвий унії, тільки хоче такої, якїєї przodkowie polscy i litewscy chcieli (польські предки тут очевидно, додані з гречности) — żeby ręka ręka myła etc. (Lachowicz Listy c. 246).

2) Lachowicz Listy Zygm. Augusta c. 206, por. 244—5.

3) Вільський привилей в XXIII т. Временника москов. істор. тов., і в новім, поправнійшій виданію у Любавского оп. с. док. ч. 48.

4) Artykuły w Bilsku spisane, z którymi Litwa do Parczowa przyjechała, nieznośne były — Дневник сойму 1565 р. с. 83.

жав, але по за тим мали далі істпувати осібні литовські сойми — ся точка також була ширше розвинена в більській декларації¹⁾).

Ся декларація більського сойму вислана була з литовськими відпоручниками на спільний сойм до Парчова, що через спізненне більського сойму припав на липень-серпень 1564 р. Наслідком перемоги литовських панів порозумінне в справі унії по мысли Поляків стало неможливе. Що правда, литовські земські послы, як оповідали потім коронні послы, і в Більську і в Парчові досить розумно радили польським станам і навіть просили, щоб не відповідали завзятем на завзяте литовських панів, а годили ся з ними, на чім можна в тій хвилі погодитись, бо иньші уступки можна було-б лекше осягнути з дальшим часом, аби тільки вийшли в жите спільні сойми й спільний сенат²⁾. Але польські відноручники сеї мудрої ради не послушали, і ні з чим відіхали.

Такий мізерний кінець сих пертрактацій викликав значне знеохоченне в польських кругах. На короннім соймі, сликаним до Пьотркова на січень 1565 р. (дневник його маємо, й хід нарад досить добре знаємо)³⁾ серед послів висловляли ся підозріння й що до шпирости короля в справі унії, і ще більше — що до поведення коронних сенаторів. Говорено, що пани польські, но хотячп стратити своїх держав і маєностей при „екзекуції прав“, навмисно гальмують

¹⁾ Відклики до „більських розмов“ в промовах В. Протасевича—*Dziennik Warszawski* 1926, V с. 165, 166 (bis) 167 і 168 див. вище с. 487).

²⁾ Дневник сойму 1565 р. с. 43, 83, пор. 51, 309; Бельский с. 1154—5. Дати парчовського сойму у Любавского оп. с. с. 677. Близших відомостей більше про нього не маємо.

³⁾ Дневник сойму 1565 р. друкований в І т. *Bibliotek-i ordynacyi Krasinskiich*, 1868. Йому чомусь особливо пощастило в розвідці Д. Запольского: збувши кількома словами Варшавський сойм, він дуже докладно спиняєть ся коло Пьотрковського, так що у нього він в історію унії здобуває таке значінне, якого зовсім не мав в дійсности. Робить се таке вражінне, як би автор не бачив дневників попередніх соймів (в Росії се й не було б дуже дивно, але автор про се нічого не згадує), й натомість з дневника Пьотрковського сойма постарав ся витягнути що лише можна для історії унії. Загальне освітленне теж непевне: після варшавського рецеса „справа унії вступає в нову фазу розвою: Поляки хочуть зробити унію справою внутрішньої політики, як одну з складових частин екзекуції прав“ (с. 16). В дійсности такою складовою частиною екзекуції унія була від 1550-х рр., і як раз на соймі 1565 р. бачимо противний поворот: шляхта помічає, що таке поставленне питання звернуло ся против її інтересів й виступає против нього.

справу унії. Вона ще від 1550-х рр. в парламентарних польських сферах вважала ся за складову частину сеї екзекуції¹⁾, і мовляв тому пани коронні утрудняють переведенне унії, бо хочуть протягнути час, щоб позбутися екзекуції²⁾. Коли послы з Краківської землі привезли на сойм інструкцію — не вдавати ся в наради над екзекуцією, поки не буде переведена унія, то се викликало протесть серед послів: вони вказували, що справа унії може потягнути ся бозна як довго, і неможна чекати з реформами весь той час³⁾. Безплотно стративши на унію вже два сойми (варшавський і парчівський), послы звернули ся тепер до своїх внутрішніх справ, і на соймі 1565 р. унією може більше займало ся правительство, ніж посольська палата, що так напирала на сю справу давнійше.

В експозе посольської палати — привітній промові до короля, справа унії була поминена. Король в своїй „пропозиції“ згадав про безплідні наради в Парчові й повідомивши, що новий спільний сойм він визначив, за згодою обох сторін, на великодні свята 1565 р., просив, аби стани застановили ся над способами переведення унії, як би й на сім соймі не прийшло до порозуміння przez szujekolwiek staganie a uрorne przedsięwzięcie. На се з сенаторів примас радив в разі потреби силою зломити ту опозицію „кількох голів“⁴⁾, але иньші голоси не радили острих способів. Послы просили короля далі не спустакати справи унії і спільний сойм для неї уложити не з відпоручників обох держав, а щоб стани їх зіхались в повнім складі. По їх гадці таке роспорядженне залежало виовні від короля. Заразом вони остерігали, що покц унія не була переведена, вони не мають охоти журити ся клопотами вел. князівства, „бо не знають, чи мають з них приятелів чи ворогів“; що досі робили вони для Литви — то робили тільки для особи короля. Взагалі-ж особливого запалу в справі унії вони не показали⁵⁾.

На заклик правительства, що ще з осени вибрало колекцію документів до історії унії⁶⁾, посольська палата вибрала комісію до

1) Non postrema pars executionis, як казано на соймі 1565 р.— с. 71.

2) Дневник сойму 1565 р. с. 69, 82, про короля див. с. 230.

3) Ibid. с. 68—70, 82, 309—10.

4) A jeśliby uporni byli, przywozić je, aby się powściągnęli.

5) Дневник с. 43, 51, 53, 57, 58, 71—2.

6) Реєстр сих документів (без кінця) видрукований в Zrzedlo-pisma-x do dz. unii т. II 1 с. 419—425; коронні архивисти поставили ся — перехована частина сього реєстру містить 89 чисел, почавши від р. 1385, але Крєвського акту таки не знайшли.

студіювання їх. Чи се студіювання привело до яких нових виводів, не знаємо. Взагалі-ж справа унії зійшла з дневного порядку сойму й вернула ся аж на його закінчення, коли виринуло питання — чи не відложити той спільний сойм, з огляду що коронний так перетягнув ся. Говорило ся се під кінець марта, а 22 цвітня був великдень, і на великдень мав бути спільний сойм. Посли не хотіли, щоб відложенне се вийшло від Поляків: бажали, щоб король відправив сойм перед виїздом до Литви, куди кликали його з огляду на дальшу війну з Московією. Але сенатори рішучо обставали за відложеннем сойму, з огляду що литовські відноручники однаково через війну-б не приїхали ¹⁾).

Під кінець сойму прибуло посольство з Литви, просячи короля їхати як найскорше на Литву. Заразом воно дякувало польським станам за поміч у війні й просило на далі, та заявляло готовість Литви до переговорів про унію. Супроти їх представлень про тяжке становище в князівства послы не робили більше опозиції що до відложення сойму, але коли сенатори запропонували податок на московську війну, се серед послів не знайшло прихильности. З тяжкою бідною згодили ся вони на кредит в 500 тис. зл. і податок на се, та й то декотрі воеводства відтягнули ся ²⁾). Спільний сойм король в конституції соймовій приобіцяв зложити перед великоднем 1566 р. і „звести“ на нього також литовські стани ³⁾).

Під зиму 1565/6 р. в Вильні скликано литовський сойм, що потягнув ся до весни 1566 р. ⁴⁾). Головним предметом нарад було збиранне коштів на дальше веденне війни з Московією. Справа унії, перед перспективою нового спільного сойму, мусіла обговорювати ся теж, але в перехованих соймових актах маємо тільки скупі згадки про неї. Так в пропозиціях станів згадано, що „некоторые земли и поветы“ просять господаря зложити спільний сойм „с коруною Польскою“. Се прошенне дійсно стрічаємо в осібних петиціях шляхти волинської й підляської. Перша просила зложити скорше спільний сойм, на взір більського; друга просила „способити до унії“ з Польщею, аби Підляше не було „україною“. Правдоподібно, що власне сі „землі й повіти“ розуміла соймова пропозиція ⁵⁾).

¹⁾ Дневник с. 81, 225—31, 131—2.

²⁾ Ibid. с. 290—1, 295—308, 312.

³⁾ *Volamina legum* II с. 56.

⁴⁾ Акти сойму видруковав Д.-Запольский — Документы архива минист. юстиции I с. 160 і далі. Хронологія сойму у Любавского оп. с. с. 690.

⁵⁾ Документы арх. юст. I с. 173, 182, 185.

Згадані петиції цінні тим, що кидають світло на становище супроти унії шляхти наших, українських земель. Виходить, що шляхта з західніх земель — Волини й Підляша, спеціально приjala унії з Польщею. Цікаво знати мотиви; небогато, але дещо того знаходимо в її петиціях, а доповнивши тим що знаємо з інших фактів, можемо зрозуміти становище сеї шляхти.

Петицію Волинян в. князь переказує в таких словах: „што припоминаете его королевской милости о вчиненье справедливости с паны Поляками, о забранье кривдъ, о побитье и поравенье братья своее и о иншие многие кривды. и тутъ же просите, абы е. к. милость podle приобѣдованья своего господарского, всему панству в. кн. Литовскому и инымъ землямъ в Белску вделаного, съемъ сполный с короною Полскою зложити без омешканья рачиль“. Подібно звучить і підляська петиція: „Просили съте, абы е. к. милость з і. м. панами радами зволив подумати над забезпеченнем вас від коронних обивателів (о рокоіи waszym z obywatelmi coronnemi) та способити справу унії вашої з Польщею, бо як не буде унії, Підляська земля стане такою як Україна“. Отже тут шляхта головним мотивом, що велить її змагати до унії, однодушно підносить неспокій від коронних сусідів. Підляшане кажуть се особливо виразно, грозючи, що при теперішніх порядках Підляше готово спустіти як Україна. Як бачимо, навіть не благодати польського устрою й польського права, а далеко більше прозаїчна причина: утечі підданих, наїзди, пограничні спори й інші безправности і на які не можливо було знайти справедливости на Поляках, як на підданих другої держави¹⁾, в першій лінії змушували українську шляхту з польського погранича бажати унії. Ся всяка біда погранична, на яку Волиняне скаржили ся ще в перших роках пановання Жигимонта-Августа, була першим мотивом, що казав Волинянам і Підляшанам бажати знесення державної границі між ними й польськими провінціями, а для того — переведення тіснішої унії, або інкорпорації.

¹⁾ На соймі 1551 р. Волиняне просили, аби зроблено кінець „тымъ квалтамъ, наїздамъ забийствахъ и забирањю земель и грабежамъ, которые ся отъ пановъ Поляковъ дѣють“. *Przedkładacie wielkie uciski, gwałty, naiazdy, morderstwa, posiadanie gruntów waszych przez granice w. k. Litewskiego z strony korony Polskiej i księstwa Mazowieckiego* — каже король на соймі 1565/6 р. про Підляшан. На утечі селян за польську границу скажила ся волинська шляхта нпр. підчас ревізії 1545 р. Акты Зап. Россіи III с. 42; Документи арх. юст. Іс. 185, пор. тамже с. 488 — скарги Волинян на соймі 1568 р.; *Źródła dziejowe* с. 28. Справедливо схаактеризував се становище Волинян і Підляшан д. Максимейко в своїй розвідці — Сеймы с. 159.

До цього прилучалися ще інші причини. Підляше, маючи польське право й польську урядову мову та становлячи з цього боку виняток в в. кн. Литовським, нераз нарікало на те, що центральні влади не рахують ся з ними винятковими прикметами його. Для Волини знову питанням життя й смерті було поліпшення оборони від Татар, а вона вважала її спільними інтересами з сусідніми провінціями Корони — Поділем і Галичиною. Приналежність до двох різних держав тепер паралізувала спільні заходи до оборони, й Волиняне сподівалися на сій точці багато скористати з тіснішої звязи з Корonoю, тим часом як від литовських провінцій вони однаково мали дуже мало помочи в своїй боротьбі з Татарами. Боротьба-ж з Московою, на які уживало всі свої сили в в. кн. Литовське в другій половині XVI в., сильно обтяжуючи воєнною службою й сребрицзною шляхту всіх земель в князівства, для Волинян і Підляшан мала зовсім теоретичний інтерес. Тому татарі, нею викликані, мусіли їм дуже докупати, а тісніша унія давала надію на полекшення їх, коли мовляв причиняють ся до сеї боротьби коронні провінції. Отже й тут принадлежність до в. князівства волинської і підляської шляхті більше докучала, ніж тішила. Всіми отсими мотивами мусимо толкувати петиції Волинян і Підляшан про унію на соймі 1566 р.

Та хоч сі прошення волинської й підляської шляхти йшли на зустріч бажанням короля, він дав на них дуже здержливі відповіді, — що він про те подбає, а з спільним соймом поступить „ведля часу і потреби“. Правдоподібно, в сій здержливості треба бачити його оглядність супроти панів-ради, що дуже не мило мусіли приймати всякі такі пригадування литовської шляхти про унію. Тим більше, що для обговорення справи унії однаково мав бути скликаний особний сойм.

Виленький сойм перетягнув ся на март 1566 р. і супроти обіцянки короля на пьотрковсьім соймі — зложити спільний сойм перед великоднем, треба було спішитись. Новий сойм литовський скликано на неділю мпроносиць, 28/IV, до Берестя¹⁾. Відси мали бути вислані відпоручники литовських станів на зїзд з відпоручниками коронного сойму, скликаного тим часом до Люблина. Сам король поїхав до Люб-

¹⁾ Акти берестейського сойму 1566 р. у Любавского оп. с. док. 56 і 57 і Максимейка дод. с. 153 — 6. Два листи короля на сойм — Акти Южной и Западной России I с. 157 — 162, другий з них містить коротку історію переговорів про унію; доповненням до нього служать ухвали сойму й петиції шляхти — Документы арх. мин. юст. I с. 197 і далі. Про Люблинський сойм іще Бельский с. 1157 і 1161 і винятки з актів (з соймового дневника) у Д.-Запольского Польско-литовская унія с. 18.

лина, так що провід на берестейським соймі попав виключно в руки панів-ради. Відновлена, по короткім перемирю, війна з Московю звалила на сей сойм цілий ряд звязаних з нею пекучих справ, а окрім того, на бажанне ставів, в програму сойму вложено ще й „поправу“ деяких постанов нового литовського статуту, дуже інтересних для шляхти. Всіми сими обставинами, очевидно, покористувалися пани-рада, щоб засипати справу унії. Король наглив справами оборони й фінансів, шляхта поправляла статут, а на унію часу бракувало.

Минув май і червень, а литовських відпоручників в Любліні не було. На пригадки короля нарешті в липні вислано відпоручників, але вони привезли тільки інструкцію, а не мали повновласти „до вступку въ речь“, як казав король, себо до яких небудь змін і уступок в переговорах. Самої інструкції не маємо, але зміст її знаємо досить докладно.

Перед усім, переховані для нас промови на берестейським соймі сеніора литовської ради виленського біскупа Валеріана Протасевича і нотатки до Олександрового привилею, пороблені ним чи якимсь иньшим литовським сенатором для уніонних нарад, дають дорозумівати ся, що підставою для переговорів брано акт 1501 року. Протасевич радив консеквентно тримати ся умов інструкції 1563 р. і більших пропозицій. Признати спільну елекцію, але з захованнем окремішности кожної держави, з задержаннем титулу в князівства й церемонії „підношення“ в князя¹⁾. Спільні сойми прийняти для спільних справ, але поруч них заховати осібі литовські. Так само й рада в князівства литовського аби функціонувала далі, ведучи наради в присутности короля й без короля. Уряди литовські, розумієть ся, задержують ся також²⁾.

Зміст виладженої литовським соймом інструкції переказує пізнійший историк Литви Коялович (з XVII в.) що, видно, мав її перед очима. Він зводить її до таких тез: спільна елекція короля на границях обох держав, на рівних правах з Поляками (се „рівне право“ стилізоване одначе не ясно); спільні сойми по черзі — раз

¹⁾ На сю окремішність в. кн. Литовського — що вони з Польщею творять „не одну, а дві річипосполиті“, кладе біскуп особливий натиск, супроти тої бурі, яку викликав такий погляд на Варшавським соймі. Во gdzieby sie tak chciało rozumiec, zeby to yusz miała bycz yedna rzeczpospolita, thedy w they mierze maiestath y dostoyncz panstwa thego wielkiego xięstwa Lithewskiego musiała by na wssysthkim ustacz. Буде дві „річипосполиті“, а panstwo з них буде тільки одно. Так розрізняв собі біскуп.

²⁾ Dziennik Warszawski 1826 т. V (ч. 15) с. 161 і далі.

в Литві, другий раз в Польщі; союз против усіх ворогів; Поляки не будуть пробувати робити потім ніяких змін в сих умовах¹⁾. Отже се було-б повторення, з деякими новими обмеженнями, пропозицій варшавського союму.

На люблинських соймі коронні стани умов сеї інструкції не прийняли, а що литовські відпоручники не мали уповажнення до яких небудь змін в ній, то прийшло ся відкликувати ся до литовських станів до Берестя. Але звідти, з литовського сойму нових пояснень в сій справі не можна було діждати ся так довго, що коронні стани хотіли вже розіздити ся з Люблина. Король був також дуже незадоволений на литовські стани, що вони поминули його в сих переговорах про унію: не прислали йому своєї інструкції наперед і не удали ся до його посередництва з коронними станами, а до сих безпосередно, так що він не уважав можливим вдавати ся в їх переговори. Але все таки він задержав ще коронні стани в Люблінї на свою відвічальність, „абы по такъ частыхъ звѣздахъ и подъ тыми часы правѣ съ поруганьемъ отъ посторонныхъ такъ важныя sprawy въ розорванье не приходили“. Намовив також коронні стани вислати своїх делегатів до Берестя для переговорів з литовськими станами: сї делегати мали нахилити їх, аби приїхали до Люблина для спільного соймвання²⁾. Заразом особнім листом, висланим з писарем своїм Лаврином Войною, король щильно просив панів-раду, аби вони „для доброго земского и речипосполитой въ томъ труженья и праць своихъ не литуючи а здѣ до Люблина, гдѣ самъ его королевская милость парсоною маестату своего господарского мѣшкати рачить, звѣхати ся рачили и sprawy уніи належачіе въ сполной згодѣ и братской милости зъ obu сторонъ речи потребныя зносячи и уважаючи, тымъ щильнѣй, дружѣй (przedzej) и статечнѣй отпраховати могли³⁾“.

Та даремно розсилав король в сїм листі компліменти панам-радї, даремно запевняв їх, „и жъ съ стороны пановъ Поляковъ ни на што милости братской противного, а чого Боже уховай — вольностями и свободамъ вашей милости образливого вытягати не будутъ, одно ровного братства для вѣчныхъ и потужнѣйшихъ потребъ обоего пан-

¹⁾ Historia Lituana I с. 472 Д.-Запольский (с. 17—8) і Любавский (745—6) без застережень приймають звістки Кояловича, і справді цілий його виклад змісту литовської декларації, й кінцеві слова: Quid responsi legati assererint, non gererit — вказують, що Коялович дійсно мав сю декларацію перед очима.

²⁾ Ut ipsi domini senatores Lithuanorum aliique ordines Lublinum in comitia nobiscum venirent.

³⁾ Лист короля — Акты Ю. З. Р. I с. 160.

ства земських и речи посполитое въ сполности вживати жадають“. Даремно заходили ся нарешті коло сього й коронні відпоручники — литовські стани дали ім 29 липня відмовну відповідь¹⁾. Близше їм змісту не знаємо. Вельский каже, що литовські стани від приїзду на люблинський сойм вимовили ся небезпечністю від Москви; правдоподібно се й був мотив відповіді, даної коронним відпоручникам. Принаймні, виправляючи на початку серпня (5/VIII) нових послів до коронних станів, литовські стани повідомляли їх, що з огляду на небезпечність вел. князівства від ворогів не можуть соймувати довше — отже підносили той сам мотив. Через сих послів вони просили коронні стани дати їм відповідь на пропозиції в справі унії, дані через попередніх відпоручників, а дальші переговори відкладали до дальшого сойму²⁾. Так, з великою конфузиею для короля, що запевняв коронних послів в найліпших замѣрах литовських станів, скінчив ся нічим ще оден уніонний сойм.

В речесі люблинського сойму (датованім 15/VIII 1566 р.) король заповів новий спільний сойм литовсько-польський, „відповідно до бажання й прошення панів литовських“, на другий рік, по короннім соймі, визначенім в Пйотркові³⁾. Литовський сойм, зібраний зимою 1566/7 р. в Городні, здасть ся, унією не займав ся; з постанов його інтересна з сього становища тільки одна — стани постановили просити грошевої помочи на Московську війну від Поляків, „яко своеє братьи и суседовъ ласкавыхъ“⁴⁾. Що при сїм не згадано нічого про унію, се було не без значіння. За те не забули за неї Поляки, зібрані весною 1567 р. на Пьотрковськїм соймі. Вони пригадали королеви обіцяний спільний сойм, і в соймовій конституції король прирік, що відповідно до постанови Люблинського сойму⁵⁾, зложить на другий рік (1568) спільний сойм — „ставам Польської корони з станами в. кн. Литовської держави“, для покінчення справи унії; „а той сойм не має нічим иньшим зачати ся як тільки від унії, аби справа ся скінчила ся“⁶⁾.

1) Лист коронних відпоручників — Broel - Plater Zbiór pamiętników do dziejów polskich II с. 15—6 II с. 15; при нїм посилали вони королю відповідь литовських станів на письмі, але ми її не маємо.

2) Коротенький зміст сього листу подав Любавский Сеймъ с. 747, пожалувавши для нього місця в додатках. Подаю його вділості в прим. 48.

3) Volumina legum II с. 66, пор. Документи арх. юст. I с. 202—3 — відповідь короля витебським послам, 27/VIII 1566.

4) Документи арх. юст. I с. 460, Любавській дод. ч. 59—63, Максимейко дод. с. 166—186.

5) Але, як бачимо, з малою проволокою.

6) Volum. legum II с. 71.

Окрім того сойм вислав делегацію до литовських панів, під проводом підканцлера Мишковського — візвати їх до скоршого закінчення справи унії. Делегація ся мала конференцію з литовськими панями на воєнних зборах литовського війська в Молодечні, в осені 1567 р. Сучасний польський хроніст Гурніцький каже, що Мишковський мав при тім дуже гарну промову до литовських панів — вказував на потребу згоди й любови між обома державами, на шкоду, яку терпить Литва через те, що справа унії протягаєть ся, та пригадував приречення, умови й привилеї унії. Але й ся річка промова не рушила литовських панів: вони відповіли, що унії не противні, тільки хочуть, аби вел. князівство Литовське при тім не було ні в чім понижене і не понесло ніяких страт „ані в своїх титулах, ані в праві, ані в доходах“¹⁾.

Відповідь ся дуже мало доброго заповідала на той будущий спільний сойм, але певного рода протестом против сеї відпорности панів була петиція литовських станів, зібраних під той же час на нараді в Лебедові: вони просили в князя кнеч на другий рік зібрати спільний литовсько-польський сойм²⁾. Крім загальної, вже добре нам знаної тенденції литовської шляхти до унії, на сю петицію мусли ще й спеціально вплинути тодішні незвичайно тяжкі обставини московської війни — вічна тривога й тяжкі податки: на тім же зїзді ухвалена була друга сребещизна на р. 1567 — річ в литовській парламентарній практиці нечувана!

Очевидно — під натиском шляхти, на соймі в Городні, скликаним на весну 1568 р., литовські стани поставили вже до в. князя загальне своє прошення про спільний сойм. Вел. князь пообіцяв, що в тім же році росише повітові соймки, потім литовський сойм, десь при польській границі, і звідти литовські стани поїдуть на сойм з станами коронними³⁾. Протягнувши трохи час своїм звичасм,

1) Гурніцький вид. Мостовского с. 473—4. Дату сього посольства Любавский виводить на підставі актів Литовської Метрики на 21 падолиста 1567 р. — ор. с. с. 787; докладности її сконстатувати не можемо, але в усякім разі не мусли її наради трівати оден день тільки.

2) Лебедівські постанови мають дати з середини подолиста — Любавский ор. с. дод. ч. 64 = Максимейко дод. с. 189, див. іще Ляховича Listy с. 303. Про лебедівську петицію в справі унії див. у Любавского дод. ч. 10 (207—8) і 71 (с. 209—10), Документи архива юст. I с. 482. Любавский (ор. с. с. 787) висловляєть ся так, що лебедівська петиція про зложенне сойму для унії була наслідком польського посольства; безпосередніх вказівок на се опубліковані документи не дають, але само по собі воно дуже можливо.

3) Документи арх. юст. I с. 482.

в. князь дійсно розписав на падолист соймаки, а на грудень визначив зїзд литовським станам в Воїні. Кожний повіт, відповідно до нового статута, мав вибрати двох послів, „людей бачнихъ и ростропныхъ“ і дати їм „моць зуполную“, аби вони могли щось постановити, як каже в. князь в своїх листах, „около сполного звязьку — доконченъя уней“¹⁾. Але що соймові листи припізнали ся, спізнив ся й загальний зїзд у Воїні, а в дальшій лінії — й спільний польсько-литовський зїзд. Він був визначений в Люблінї, перед Рїздвом (23/XII), але пани й послы литовські, та й коронні, поспізнавали ся, попрїїздили тільки по святах, і тільки 10 січня 1569 р. розпочав ся на віки славний Люблінський сойм²⁾.

По кількох безплідних уніонних соймах тяжко було сподїяти ся успішнїйших результатів і на Люблінськїм. Початки його й не віщували нічого нового — теж більше менше становище займали обидві сторони, той же тон звучав з обох боків, тіж аргументи, ті ж способи в тактиці. З попередніх уніонних соймів ближше знаємо Варшавський 1564 р., і сей Люблінський своїми вступними переговорами дуже пригадує його.

З польського боку найбільше безоглядно знову виступала посольська палата, і в нїй — послы краківські, тим часом як сенатори, так як і в 1564 р., показували більше оглядности в трактованню противної сторони. Провідники литовського автономізму — пани-рада ставили ся ще відпорнїйше до унії, ніж тоді. На чолї їх став другий Радивил, Миколай Юриєвич, стрієчний брат покійного Миколая Яновича, і староста жмудський Ян Ходкевич, й вони держали литовську шляхту все ще міцно в своїх руках, не вважаючи на її тайну опозицію. Дарма тепер приходило ся мати до діла не з кількома відпоручниками литовської шляхти, а з цілою литовською посольською палатою. Король стояв по сторонї Поляків і утомлений роками безуспїшних старань, знеохочений упором литовських панів, готов був ще на більші услуги з свого боку справі унії. Так виглядає ситуація в початках Люблінського сойму, скільки можемо її осудити. Бо наші відомости, хоч досить багаті розмірно, знов односторонні: маємо аж два дневники сойму, але обидва походять з польських посольських кругів, а литовські внутрішні наради закриті для нас і сей раз³⁾.

¹⁾ Максимейко дод. с. с. 199—204, Любавский дод. с. 211.

²⁾ Любавский д. ч. 72, Дневник Люблин. сойму вид. Кояловича с. 1.

³⁾ Одну редакцію дневника видав Дзялиньский в III т. своїх *Zrzodlopisma do dziejów unii*, Познань, 1856. Другу — Коялович під

Не змінилися і загальні політичні обставини. Важка війна з Московью висіла далі, і кінця її видко не було, а хоч осівь 1568 р. принесла була з собою кілька успіхів Литвинам, але потреба в сторонній допомозі відчувала ся по стількох літах висилень дуже кріпко.

Відповідно до давніших рецесів і приречень короля справа на соймі зачала ся „не чим иньшим як тільки від унії“. Сенатори коронні рішили від неї почати і в основу переговорів положити акт 1501 р.¹⁾ Кілька день пройшло в нараді над формальностями — чи зберати ся в одній палаті з литовськими послами, чи осібно, і як вести переговори. При тім, як і на варшавськім соймі, коронні послы старали ся мати в своїм нагляді уніонні переговори й ухвалили, щоб присутними були всі послы і в разі потреби забирали голос. Пильнували й короля, щоб усі переговори з литовськими станами йшли за його відомістю й посередництвом, абу за тем пам з rowinności swej nie wysliznał²⁾. Силували ся притягнути до ближшої участі й литовських шляхецьких послів — „щоб Литва була при своїх депутатах і всього слухала, бо дізнали вони з досьвіду на попередніх соймах, що литовські пани пильно уважали, аби загал (populus ich) не брав участі при тих переговорах, щоб не розлакомив ся на польські права довідавши ся про них докладнійше; для того пани перед ними ганили унію, відводили й знеохочували до неї, а як би їх загал сам чув про неї від Поляків, то був би про неї ліпшої гадки“³⁾. Але розуміть ся, екзекутиви в сім польські послы не могли мати ніякої.

титолом: Дневникъ Люблинскаго сейма, 1569 года—Соединение в. кн. Литовскаго съ королевствомъ Польскимъ, Спб., 1869; тут додані під текстом і в додатках варіанти з дневника вид. Дзялинським. Обидва дневники доповняють себе обоюдно. Літературу сойму вичислив я в прим 45: се головно статі Кояловича, Дашкевича й присьвячені сьому сойму розділи в книгах Любавского і Лаппо.

¹⁾ Дневник вид. Дзялинського с. 15 b (ненум.) с. 15 с.

²⁾ Дневник вид. Дзялинського с. 15 с. Кояловича с. 6.

³⁾ Дневник вид. Кояловича с. 5. У Любавского виходить, що Поляки просили литовські стани засісти разом з станами коронними, але ті годили ся тільки з тим, аби король наперед гарантував їм цілість території в князівства, осібні сойми, виключні права на уряди в князівства його приуродженних горожан (ор. с. с. 816). Та сього в дневниках нема, і гадка Любавского опираєть ся на очевиднім непорозумінню: дневник виданий Кояловичом каже, що литовські стани відтягали ся від нарад над унією, бо хотіли перше покінчити свої наради коло статуга, і на доказ прислали коронним станам примірник статуга, де польські пани познаходили постанови про цілість території в князівства і т. и. (с. 14 і дал.). З сього у Любавского вийшло, ніби вели ся переговори про спільні засідання і були поставлені для того умови з литовської сторони.

Тим часом тих переговорів з литовськими станами ніяк не можна було дочекатись — вони відтягали ся, кажучи, що мають поладити наперед деякі свої литовські справи; між иньшим вони наставляли на короля, щоб відібрав литовські уряди від декотрих Поляків, а король вказував на те, що хоч се були Поляки, але здавна оселі в в. князівстві, і дістали свої уряди наче б то за прошенням самих литовських панів. Литовські пани обставали, кажучи, що тоді було инакше, а тепер укладаєть ся унія, отже вони не хотіли, як догадували ся Поляки, робити прецедентів на пізнійше. Король нарешті уступив. Ся подія викликала серед польських станів дуже прикре вражінне, й дійсно була дуже цікавим проявом настрою, з яким литовські пани приступали до нарад про унію¹⁾.

Стративши терпеливість, польські стани зажадали від короля, аби казав литовським станам приїхати для переговорів і не вів з ними осібних нарад. Король обіцяв ужити своєї власти над Литвою, і литовські пани приїхали дійсно, але з тим тільки, аби сказати, що не можуть розпочати конференцій, поки не покінчать своїх внутрішніх справ. Знову прийшлось звертати ся до короля, і тільки 26 січня розпочали ся властиві конференції²⁾.

На запитання Ходкевича, як представляють собі Поляки спосіб ведення переговорів про унію, коронні пани, устами краківського біскупа Падневского, жадали, аби в основу переговорів лягли, по давньому, старі привилеї унії й акти варшавської конференції 1564 р. Але литовські пани рішучо тому спротивили ся; вони не хотіли вже нічого чути й про Олександрів акт 1501 р. — даремно Поляки пригадували, що на Варшавськім соймі вони прийняли його в основу переговорів. Про давнійші ж акти унії литовські пани відзивали ся іронічно, що Поляки їх „добре ховали в скринях і деінде“, але вони лишили ся без реального значіння і „вивітрили ся“. Вони казали, що хочуть укладати унію з Поляками не на основі давніх актів, а на „сердечній любові“ й застерегали ся против втягання в сю справу короля і можливого натиску з того боку: „до унії король й. м. нічого не має, і ніхто не може про неї трактувати окрім нас, бо ми люде вільні, християнські“³⁾.

Поляки признавали, розумієть ся, й самі, що давні привилеї не були реалізовані. „Предки наші зле укладали унію, казав той сам.

¹⁾ Дневник вид. Кояловича с. 8.

²⁾ Дневник вид. Кояловича с. 9—20, вид. Дзялиньского 15 д-е (текст Кояловича тут повнійший).

³⁾ Дневник вид. Кояловича с. 13, 21; він має тут велику прогалину — заповняє її видання Дзялиньского с. 15 і далі.

біскуп Падневский, — ми мали тільки акти, а не саму річ“. Або як ще виразніше сказав потім оден з послів: „ми й предки наші мали тих шкір (пергаментів) і початок досить, а все такі унії не мали“. Признавали вони й те, що унія 1501 р. не була введена в жите; тим більше, очевидно, розуміли, що для станів в. кн. Литовського не має обовязкової сили варшавський рецес 1564 р. Але при тім усім вони таки вважали для себе конче потрібним тримати ся тмх уніонних актів, „як п'яний хлоп плоту“, кажучи словами воеводи белзького. Бо відступити від тих актів значило мовчки признати їх неважність, а з тим — стратити хоч ілюзоричний, але бодай формально правний ґрунт, і замість змушувати стани в. кн. Литовського до своїх вимог, прийшло ся біти на компроміс з їх жаданнями, а того Поляки не хотіли. „Литва, казав біскуп Падневский, хоче нам показати, що вона хоче укладати унію не з якого небудь обовязку, а з доброї волі, але нам треба показати таку ж витривалість з якою стояли при старих актах наші предки. Як відступимо від варшавського рецесу, то тим буде уневажнена заява короля. І од старих актів я не хотів би відступити, бо як би ми відступили від них, то з тим стратили б і претенсії на те, що покриває нашого та унія — як Підляше, Волинь і т. и.“¹⁾

Литовські стани одначе ніяким чином не хотіли вдавати ся в наради над давніми актами унії, а ждали від польських панів нового проєкту унії на письмі. Тож польські сенатори вкінці постановили дати їм такий проєкт в дусі варшавського рецесу, з деякими уступками²⁾, і без відкликів до давніших актів. В польських кругах здогадували ся, що литовські стани тому не хочуть нічого чути про Олександрів привилей, бо боять ся звязаної з іменем Олександра екекції, але се, здаєть ся, була чисто польська психольогія.

Одначе послі коронні виступили рішучо против такого заміру сенаторів. Вони бажали стояти при давніших актах і варшавськїм рецесі як актах обовязкових для Литви і „не вдавати ся в ніякі нові контракти“. А як би литовські стани не хотіли вдавати ся в такі конференції, радили звернуть ся до короля. Сей оклик, поданий краківськими послами, прийнятий був всею посольською палатою, а вкінці й сенатом: сенатори відступили від свого проєкту й запропонували литовським станам, аби засіли разом з коронними й узяти

¹⁾ Дневник вид. Кояловича с. 23, 33, 455, вид. Дзялинського с. 17, 19, 20.

²⁾ Так, тут задержували ся на далі особні уряди в вел. кн. Литовськїм.

ся до перегляду давніших актів унії, „коли б їм що в них здавало ся противним братській любови“¹⁾).

Литовські стани сього рішучо відмовили, заявивши, що звязані інструкціями своїх „братий“. Для ілюстрації того становища, з якого вони не можуть зійти, прислали вони витяги з привилеїв в. князів почавши від Казимира і до Жигимонта-Августа, що забезпечали непорушність границь в. князівства, його чести й титулу. Кінець кінцем зажадали від коронних станів проєкта унії pro finali, инакше давали розуміти, що не будуть довше чекати й відідуть²⁾).

Така рішуча відповідь заклопотала коронні стани. Сенатори, щоб не дати Литві зірвати сойм, знову вернули ся до гадки дати їм проєкт унії в дуї варшавського рецесу, без відкликів до давніших актів; але послы спротивили ся знову. Завязала ся полеміка між обома палатами, тим живійша, що й серед посольської палати не було одної гадки. На тім тільки сходились вони, щоб жадати від короля, аби змусив литовські стани до нарад³⁾). Нарешті сенатори відступили ще раз від свого проєкту й рішено було закликати литовські стани, аби приступили до переговорів про унію на підставі акту 1501 р. й варшавського рецесу. Генеральним речником вибрано краківського біскупа, і той на засіданню 11 лютого виголосив до литовських станів довгу промову, де знову пригадував, як на варшавськй соймї Радивил тряс печатками Олександрового привилея, відкликаючи ся до нього. Далі боронив він значіння варшавських умов, здавав ся на давніші уніонні трактати — Ягайла й Витовта та пробував довести ріжними натяганнями, що уложена Ягайлом унія не нарушала ся протягом цілого XV в.⁴⁾ Все се було пересипане солодкими фразами про братерство, любов і обопільну поміч⁵⁾).

¹⁾ Дневник вид. Дзялиньского с. 20—28 (в дневнику вид. Кояловичом тут прогалина).

²⁾ Повний текст в вид. Дзялиньского 28—32.

³⁾ Сю гадку піддав, властиво поновив оден з галицьких послів — перемишльський судя Ожеховский: „нема що иньшого робити, тільки йти до короля, представити йому, що нам уневажняют привилеї, й выяснити йому, що він повинен змусити, аби вони (литовські стани) прийняли привилеї; нехай він ужие своєї власти й накаже литовським панам сісти в радї“. Дневник вид. Кояловичем с. 34.

⁴⁾ На вірець, як кс. біскуп при тім давав собі раду з історичними фактами, вистано такий вивід: у нього Олександра послає на в. князівство Казимир за свого жита „за спільною згодою рад коронних і в. князівства“ (с. 64).

⁵⁾ Текст її в вид. Кояловича с. 56—66, в вид. Дзялиньского дуже скорочений — с. 40—1.

Гарна промова не рушила литовських панів. Радивил не без іронії зазначив, що вони люде з холодних країв і до всього мусять бути холодніші. Він зажадав, аби йому дано сю промову на письмі, а також і польський проєкт унії. Польські сенатори передали литовським свій давнійший начерк, змінений де в чім, під час конференцій з коронними послами, в більш претензійнім дусі¹⁾. Три дні пізніше (15/II) литовські пани дали, також на письмі, свою відповідь і на промову Падневского і на проєкт унії. Тут заявлялось, що литовські стани й їх предки unią nie tak nie sserocze rozumieli, як Поляки. Польський проєкт „вносить у нас володаря, його титул — в князя литовського, нашу державу (Rzecz-pospolita), честь, всі свободи, уряди, нагороди й надання. А про се ми з вами ані письменно ані устно не хочемо трактувати, тим більше — ставити сі справи в непевність. Бо ми приїхали по братерство, братську любов до вас, а не на те, аби стратити свою державу й свого володаря — в князя литовського, позбавивши його того велико-княжого титулу, і як би ми на се пристали, то поступили б против присяг і сумління свого“²⁾.

Доповненням до сеї відповіді служила промова жмудського старости Ходкевича, виголошена при передаванню тої відповіді литовських станів. Вона містила історичну критику польських поглядів на унію. Ходкевич вказував на суперечність в поступованню Поляків, що відкликають ся на акти Ягайла, де він відступив своєю властю литовські землі Короні, а жадають потвердження таких монархічних актів від чинів в князівства. Одиноким актом унії, уложеним народом (!) литовським, був акт Городельський; иньші акти, уложені самим Ягайлом, не були правні, бо яко володарь виборний, а не дідичний, він не мав права відступати Литовських земель Короні. Тут, як бачимо, литовський речник анахроністично переніс на Ягайлові часи сучасні йому конституційні погляди. Натомість зовсім справеливо пригадував він Полякам, що против інкорпорації литовських земель до Польщі литовські стани протестували при кожній нагоді, і вона не була переведена через те в жите; що унія 1501 р. не була прийнята литов-

1) Так нпр. тут згадано „давню інкорпорацію“, чого не було в сенаторським проєкті, й сей самий новий акт унії називаєть ся *zjed-posepie a wzzielenie*. Зазначено, що не має зістати ся ані знаку й сліду „піднесення на в князівство“. Вкинено параграф про осібні сойми в Польщі й Литві, за те додано, для приваби Литви, що її не дотикає екекуція прав. Текст в вид. Дзяльинського с. 42—5, Кояловича с. 68—73.

2) Текст в вид. Кояловича с. 74—8.

ськими станами, і так само не має для них ніякого значіння варшавський рецес¹⁾.

Против польського проєкту унії литовські пани подали свій, уложений в душі виленської інструкції 1563 р.²⁾. Головні точки його: спільна елекція, але в в. князівстві король може розпоряджати ся тільки по „піднесенню“ його в Вильні на в. князівство. Спільні сойми тільки в справі заграничної політики й податків на спільну оборону, поза тим особні сойми в обох державах, що можуть скликати ся з ініціативи самих станів. Уряди роздають ся тільки прирожденним обивателям в. князівства. Монета однородна, але особна. Граничні справи нормують ся граничними судами; екекуція не дотикає в. князівства. Держави й застави не можуть бути знесені ані королем, ані соймом, і всяка екекуційна постанова значила-б розрив унії³⁾.

Сей проєкт, розуміть ся, не міг знайти співчуття серед Поляків. Коронні послы не хотіли ніяких переговорів з литовськими станами й жадали відразу посередництва короля, а як би ті не піддали ся натиску короля — то хотіли розірвати з ними зовсім. Сенатори не бажали ставити ся так гостро, але нарешті уступили й разом з послами пішли до короля — просити його *bywacz przy tych sprawach*. Король просив їх поспробувати ще наперед полагодити справу з литовськими станами по доброму самим⁴⁾. Польські пани тоді ще раз повторили, устами Падневского, свої дезідерати литовським станам і по кількох днях ще раз почули від них ту ж відповідь — що вони не признають ся до давніх актів унії. Тоді коронні стани удали ся до короля — просити, щоб він з свого боку зажадав від литовських станів, аби тримали ся старих актів. Король мав протягом кількох днів конференції з литовськими папами, але прихилити їх до уступок йому не удало ся. Тим часом коронні стани далі наставляли на нього, і він нарешті, по різних протяганнях, на жаданне польських панів пообіцяв 26 лютого, що накаже литовським станам прибути на конференцію з польськими станами. Під секретом сенатори дали знати послам, що коли литовські стани прибудуть, король зажадає, аби вони засіли з коронними станами — сенатори з сенаторами, послы з послами.

1) Текст в вид. Дзялиньского с. 46—50; Коялович, подаючи його в нотках (с. 78), на початку дав хибну інтерпункцію, так що зовсім змінив зміст.

2) Текст в вид. Кояловича с. 79—88.

3) В сих застереженнях як і в справі урядів виразно слідно голос панів — в обороні власних інтересів.

4) Дневник вид. Кояловичом с. 91.

Але литовські пани рішучо заявили, що на конференцію з польськими станами не поїдуть. Так минув день. Другого дня Поляки чекали їх знову, коли король прислав звістку, що в ночі, під 1 марта, литовські стани нагло виїхали!

Литовські пани, очевидно, хотіли тим зірвати сойм, а разом обминути конфлікт з королем, що був зарисувався виразно вже. Але така потайна втікачка була разом і свідомством моральної слабости литовської опозиції. Обурені литовською опозицією, предвиджуючи, що литовські пани будуть мотивувати свій відїзд страхом пресії на них¹⁾ (і се не була б неправда!), — коронні стани постановили тепер іти проломом, тим більше що мали опору в королі. Дійсно, розжалений на Литву за її „неристойний і бунтівничий“ відїзд²⁾, король ще тісніше пристає до коронних станів. Безносередно по утечі він висловив свій жаль на Литву і готовість, не вважаючи на її відїзд, сзупніз ехекуціаґ уніоніс, та зажадав ради від сенату. Сенатори запропонували на сій конференції (1 марта): постановити рішення контуґмаційне, заочне; всі привилеї литовські, противні унії скасувати; оголосити прилученне Волини й Підляша до Корони та візвати їх сенаторів і послів до участі в соймі; взяти ся до приготовань до можливої війни з Литвою, й між иньшим постарати ся притягнути на свій бік Татар; на всіх непослушних оголосити кари, а всім послушним обіцяти свободу від ехекуції³⁾. Король заявив свою згоду на се.

Се був безперечно оден з найважніших моментів в історії унії, може найважніший по Кревськїм актї 1385 р. Зачавши від контрактів з в. князем литовським про його землі й зійшовши пізнійше на дорогу конституційну — на переговори з литовськими станами, польські політики тепер вертали ся знову назад до великого князя, жадаючи, аби він їм проти волі литовських станів „чинив ехекуцію унії“. Супроти рішучого відпору литовських сенаторів кинено в кут всі фрази про обоцільний інтерес, про стародавню приязнь і братерство: Польща звернула ся до насильства й ладила ся війною змусити литовських панів, аби піддали ся добродїйствам унії. Оправдувати се, бодай до певної міри, могла б хїба тільки та обставина, що литовські „потентати“ самі душили у себе змагання до унії серед литовської шляхти, отже Поляки мовляв уживали насильства на насильство. Але сього мотиву у польських речників не чуємо. Оголошена-ж

1) Дневник вид. Дзяльинського с. 63—4, 66—7.

2) Nie spodziewał się, aby panowie litewski te nieprzystoinosc uczynicz mieli — tak rebelliter odiechacz, etiam insalutato hospite.

3) Дневник вид. Кояловича с. 125—9, вид. Дзяльинського с. 67—8 дискусія в сенатї, в присутности короля *ibid.* с. 64—7.

на литовських делегатів „контумація“¹⁾ була не більше як правовою фікцією, бо не було ані умов для такого акту, ані покликання для такого оречення правової інстанції. Правний термін мав попросту покрити повну безправність.

Та проголошуючи контумацію на литовських панів і послів, ладячи ся навіть до війни з Литвою та зносячи всі привилеї противні унії, коронні стани вже не мали гадки переводити унію так як бажали давнійше — в значінню повної інкорпорації всіх земель в кн. Литовського, відповідно до давніх актів унії. Литовська опозиція не лишила ся без вражіння. Переконавши ся, як завзято тримають ся литовські пани деяких точок автономії (для них спеціально важних і користних) і який величезний вплив вони все ще мають на шляхту, коронні стани готові були на деякі уступки їм, або числили ся з можливістю неуспіху. На таке становище їх вказує та обставина, що разом з контумацією, як ми вже бачили, висунено справу українських земель.

Я підносив уже не раз, що з того часу як з'явили ся перешкоди в переведенню в жите кресьських умов, польська політика все вагала ся в альтернативі: доходити інкорпорації всіх земель в кн. Литовського, а як се, може, не вдасть ся, — то забрати ті землі, на які Польща мала свої ближші претенсії — Волинь, східне Поділля й т. п. Столітна тяжка опозиція литовських автономистів не зробила польських політиків багато скромнішими на пункт інкорпорацій в кн. Литовського, і під час уніюних соймів 1560-х рр. більшість польських станів не хотіла мирити ся навіть на тіснішій унії з в. кн. Литовським, з захованнем деяких прикмет окремішности його, в роді особних литовських урядів і т. и., а жадала повної інкорпорації. В тім вона бачила й розв'язанне претензій Корони на декотрі землі в кн. Литовського. Ми бачили вже, як і на сім Люблинським соймі оден з проводирів польського сената біскуп Падневский підносив, що унія покриває собою претензії Поляків до Волини, Підляша й інших спірних земель, — як висловив ся він в дуже мягкой формі перед литовськими станами²⁾. І поки була надія перевести інкорпорацію ці-

¹⁾ Так звало ся в польським праві, як і в сучаснім австрійським судово рішенне при неоправданій несприсутности сторони.

²⁾ Див. вище с. 389, пор. промову його 12/II — Дневник вид. Кюловича с. 61—2: przy nas niema nicz, czoby ku w. xiestwu nalezalo, y richliey by sie podobno przy w. xiestwie naliazlo, czo ku Koronie wlasnie naliezy, alie tho spolecznoscz tha nasza wsitko zakrywa, ktora pokąd trwa, tak rozumiem: czokolwiek przy w. xiestwie iest, iakoby tez przy koronie bilo. Пор. дневник вид. Дзялинським с. 41.

лого в. князівства, польської політики не підносили справи спірних земель. Тільки як відносини з литовськими станами загострилися й пішло на перебіг, Поляки стали виїждати з претензіями на ці землі, передовсім на Волинь. Коли отже литовські стани розірвали переговори й коронні стани звернулися до посередництва короля, виринуло питання — чи згадувати про Волинь? Воевода ленчицький Сераковський, мабуть не перевівши своєї гадки в сенаті, просив маршалка посольської палати Чарниковського, щоб послі, переглядаючи декларацію, зладжену сенаторами для короля, вложили до неї згадку про Волинь. В посольській палаті вийшла з того цікава дебата. Одні казали, щоб Волини не згадувати, а жадати взагалі унії, аби Литва не зрозуміла, що Полякам її властиво не треба, а треба тільки Волини. Інші доводили: Волинь нам належить і без унії, і ми хочемо мати її при Короні, хоч би унія й прийшла до кінця, — бо вони (литовські пани) хочуть там мати свої уряди (і до них, розумій, не допускати Поляків). Послі ухвалили згадати про Волинь, але сенатори спротивилися тому, й Волинь тоді все таки не згадано¹⁾.

Епізод сей інтересний, бо показує, як сильно інтересувалися Поляки Волинею. Тільки надія на полагодження унії, то значить — інкорпорацію цілого в. кн. Литовського, здержувала їх від виразного виступлення з претензіями до Волини. І от коли утеча литовських панів і послів відібрала надію на переведення такої унії за обоюсторонньою згодою, коронні стани, відсуваючи на другий план переведення унії, взялися зараз до прилучення Волини й Підляшя²⁾.

Ближше слідити за сформуванням цього рішення не можемо, бо, на превеликий жаль, дпєвники замовчали наради коронних станів, які випередили їх конференцію з королем 1 марта, коли сформульовано се жадання. На сім засіданні перший таки речник — прімас Уханський, ставлячи постулати, правдоподібно — вже перед тим прийняті сенатом, і пропонуючи поступати з литовськими станами в формі контумациї, жадавав, аби соймовою конституцією також привернено Короні Підляшя й Волинь. Аби в тих землях скликано зараз соймики, які-б вислали послів на нинішній сойм, а їх старости й дїгнітарі аби зложили присягу королю й Короні. Против цього, розуміється, ніхто не обізвав ся. Навпаки, з голосів нинішніх сенаторів ще ясніше висту-

¹⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 117.

²⁾ На гадку Любавського, „є підстави думати, що Поляки потайки вели переговори з Підляшанами й Волинянами під час Люблинського сойму“, й ці переговори приготували справу прилучення сих земель (с. 82). Які се підстави, д. .І. одначе не поясняє, а я, признаюсь, таких підстав зовсім не бачу.

пало, що у них унія з Литвою відходить на другий плян перед прилученням сих земель: говорили, що наперед треба постарати ся, аби в Польщі був добрий порядок, то він сам звабить до унії литовські стани й т. п.

Король супроти рішення сенаторів про Підляше й Волинь заявив на сій конференції, що також переконаний в давніх правах Корони на сі землі й певний, що їх легко можна буде прилучити¹⁾.

Кілька днів перейшло головню в нарадах над забезпеченням для Польщі Волини й Підляша. Краківські послы й тут виступили з крайнім просктом — іти загальним походом на Волинь. Але при тім виринула справа коштів на таку війну, бо перспектива загального походу шляхті не подобала ся. Ухвалити податку на війну шляхта теж не схотіла, і се проходило її воевничий занал: вона рішила обмежити ся правительственными заходами і репресіями²⁾.

5 марта уложено привилей — королівську грамоту про прилучення Підляша; з сею датою його потім і видано, хоч редакція потягнула ся на цілий март. Натомість привилей Волини видано з датою 26 мая, хоч початковий начерк його зроблено ще в марті³⁾. Обидва сі привилей в стилізації уложені подібно, аж до буквальности, тож ми й разом оглянемо їх тут. В привилей підляським король повідомляв, що на Люблинським соймі, зложенім для переведення унії з сенаторів і послів коронних і литовських⁴⁾, коронні стани з wielką ріposcią просили короля, аби він вернув Короні Підляську землю. Король, памятаючи свою присягу — вернути Короні всі відірвані від неї землі, прилучає Підляше до Корони бо добре знає, що Підляська земля належала до Польщі wiecznie, prawem doskonałym іще перед Ягайлом і за всі часи його, а також і за Володислава Ягайловича, і тільки Казимир, відірвавши її від Мазовша, прилучив до Литви, не вважаючи на протести коронних станів, які й потім не переставали допоминати ся, аби Підляську землю вернено Короні. Підляська земля зрівнюеть ся у всіх правах з коронними землями й увільняеть ся від усіх дотеперішніх тягарів. Екзекуція її одначе не має дотикати, і всі

¹⁾ Дневник вид. Дзялинського с. 65—67 (дебати записані тут, очевидно, дуже неповно, але в дневнику вид. Кояловичом і того нема, тільки відповідь короля — с. 129—30).

²⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 144 і далі, вид. Дзялинським с. 74 і далі.

³⁾ Про сідати й редакційну роботу над привилеями див. прим. 49.

⁴⁾ Як бачимо, вступ стилізований дуже східно: литовські стани, через замовчання їх відіздку, стають мов би неутральними свідками польської петиції про прилучення Підляша й Волини.

тутешні надання зістають ся в силі, а хто й не міг би вивказати документами своїх прав, зістаєть ся все таки при своїм володінню. Уряди мають роздавати ся лише природженим тутешнім обивателям.

Такими самими словами мотивувало ся й прилученне Волини, до котрої потім додано ще Браславщину: „землі Волинської — себто воеводств Волинського й Браславського“. Король знав напевно, „як з різних иньших давніх доказів і листів, так і з привилея свого стрія Жигимонта Старого, в. кн. литовського“ (Жигимонта Кейстутовича), що земля Волинська з усіма її принадлежностями належала до Польщі *sałum a zupelnym u niewatpliwym prawem*. Вона належала до неї перед Ягайлом і за всі часи Ягайла та Володислава Ягайловича, і тільки Казимир, „пануючи над обома народами“, відірвав її від Польщі, певважаючи на протести коронних станів. Тому король, памятаючи свою присягу, за *pokazaniem dostatecznych przywilejów* і так *jasnej sprawiedliwości*, прилучає Волинь до Польщі, за призволеннем коронних станів, і здимає з Волинян — князів, панів, шляхти й всього рицарства присягу дану ними в. кн. Литовському. Стани волинські зрівнюють ся у всім з коронними, зістаючи на далі при своїй маєтностях, без екзекуції, — тільки на далі король не буде вже своєю волею роздавати тут королівщин (відповідно до польських законів). Задержуєть ся на далі право Литовського статуту, тільки постанови його про військову службу, „як противні вільностям коронним“, уневажнюють ся — себто здимають ся воєнні тягарі з волинської шляхти. За прошеннем волинських станів (отже се додаток пізнійший) в усіх волинських урядах і судах задержуєть ся руська мова, і в сій мові будуть видавати ся Волинянам всякого рода акти з королівської канцелярії й иньших коронних урядів; тільки до міст листи будуть писати ся по польски. Шляхта „грецького закону“ у всім буде мати рівні права з католиками: православні будуть діставати всякі уряди, аж до сенаторських. Волинські-ж уряди всякі, духовні й світські, будуть роздавати ся тільки осілим обивателям-шляхтичам Волинської землі¹⁾).

Як бачимо, коронні стани не журили ся докладним мотивуванням прилучення: історичне мотивування дано і для Підляша і для Волини тими самими словами, з повним зневаженням історичних фактів. Хто-б журился такими дрібницями, коли чула ся сила сї претензії зреалізувати! В дійсности Підляше — стара земля Дорогичинська, як ми вже знаємо, перед часами Ягайла тільки випадком, на короткі часи, і то переважно не ціле, попадало в руки Польщі

¹⁾ Volum. legum II c. 80—4.

в пограничних польсько-руських війнах¹⁾. Так само тільки ефемерично належала вона мазовецьким князям за Ягайла: коли той надав її, як литовський лен, Янушу мазовецькому, але слідом відібрав її Витовт. Потім вдруге, по смерті Жигимонта Кейстутовича, взяте воно було до Мозовша доки не сплатив Болеславу мазовецькому його претензій Казимир (1440—1443)²⁾. Але Поляки привикли дивитися на Підляшє як на свою землю, через те що воно вже в XV в. сильно спольщило ся, наслідком переходу сюди дрібної польської шляхти в значнійшій числі — тому тут уже в XV в. уживало ся польське право. і тутешня шляхта тягнула до Польщі³⁾. Історичних же прав, як бачимо, не було у Поляків до Підляша ніяких.

З Волинею було трохи відмінно, бо лишаючи на боці боротьбу XIV в. за Волинь і східне Поділе (Браславщину), як землі Галицько-волинської держави, Польща виторгувала собі грамоти на Волинь від Свитригайла і торгувала ся за неї довго в середині XV в.⁴⁾ Одначе як справедливо підніс оден з литовських панів⁵⁾, сі претензії були згашені уніонними трактатами за часів Олександра, що не згадували про якісь польські права до Волини; сим мовчаннем Польща вирекла з своїх претензій до спірних земель, аж тепер підняла їх наново. Але, я кажу, Поляки, заходячи ся коло прилучення Підляша й Волини, менше всього журили ся історичними доказами своїх прав на них: історична аргументація, писана з початку на швидку руку, так і зістала ся без всяких поправок при всій дальшій, досить довгій і трудній редакційній роботі коло інкорпораційних привилеїв. Навіть до своїх пророків — Длугоша й Кромера не потрудили ся заглянути польські політики, щоб якось бодай ближше до історії та зручнійше мотиви свої уложити. За те, як бачимо, подумали вони над способами зробити прилучення до Польської корони можливо привабним для волинської й підляської шляхти: увільнено її від страху езекуції, забезпечено всі володіння, оборонено права її на місцеві уряди й т. и.

Тим часом коронні послы довідали ся, що в Любліні перебувають ще декотрі з підляських послів. Отже звернули ся до короля з прошеннем, аби казав їм засісти з коронними послами на соймі, і взагалі всім сенаторам та послам волинським і підляським наказав в сой-

¹⁾ Див. т. II с. 371, 388—9 і прим. 8.   ²⁾ Див. вище с. 236.

³⁾ Див. в т. VI с. 246—9.   ⁴⁾ Див. вище с. 223, 243 і далі.

⁵⁾ *Posse etenim id probari, quod istae terrae tempore Alexandri, qui ultimo uniones acta finivit, erant circa ducatum Lituaniae, nec tempore Alexandri aliqua mentio de eis habita est* — Дневник вид. Коляловичом с. 395.

жі зайняти місця. Король відповів, що він уже візвав був їх, але вони боять ся „грізьб“ від Литви — на zdrowie jako і на szczętność, тому треба наперед подумати про оборону їх від можливих литовських нагінок. Посли ухвалили прийняти Підляшан в свою оборону, і після того кілька підляських послів прибуло на сойм. Урядників підляських візвано, аби зложили присягу Короні. Прирожденні Підляшане зложили її без великих трудностей; вони просили тільки, аби наперед зроблено якісь ухвали для оборони Підляша й видано підляський привилей — бо вони боять ся литовських панів. Більше отягав ся писар литовський Матишко Савицький, що держав в заставі Мельницьке староство, давши не задовго перед тим гроші на потреби в князівства під застав того староства. Він покликував ся на те, що вже двічі присягав Жигимонту-Августу як в князю литовському, і благав короля не змушувати його до вчинку противного його совісти. Але коронні послы зажадали від короля, аби змусив Савицького до присяги, а инакше відібрав від нього староство. Король дійсно загрозив Савицькому, і той присягнув. Ще більше напосіли ся коронні послы на підканцлера литовського Воловича, що мав держави на Підляшу. Афера ся зайняла на кілька день увагу сойму. Зажадали, аби Волович зложив з тих держав присягу Короні. Се було неоправдане жаданне, бо Волович не мав ніякого підляського уряду, був простим державцем (мав староство не судове, кажучи польською термінологією). Але послы наперли ся, тому що він уважав ся одним з найзавзятійших противників унії. Король покликав його до присяги. Волович не згодив ся присягнути, і коронні послы загрозили сецесією, наколи король не відбере від нього його підляських держав. Тоді король пообіцяв, що віддасть пньшим держави Воловича, і дійсно відібрав йому ті підляські держави¹⁾. Нарешті видано загальні універсали до урядників і шляхти Підляша й Волини. Повідомляючи про прилученне сих земель до Польщі король наказував, аби сенатори й послы сих земель прибули на сойм: Підляшане найдальше до пятої неділі посту, Волиняне до шостої, а урядники до тогож часу мали явити ся й зложити присягу Короні²⁾.

¹⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 153 і далі, вид. Дзялинським с. 78 і далі.

²⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 189—1 і з дещо ранійшою датою — 8/III у Ляховича *Listy Zygmunta Augusta* с. 305 (він поправляє деякі помилки текста у Кояловича). Сей універсал, хоч згадує про обидві землі, звернений спеціально до Підляшан, і разом з тим мусів бути виданий подібний універсал, звернений до Волинян, що закликав волинських сенаторів, послів і урядників до вербної неділі ставити ся на сойм — див. Дневник с. 252.

Упоравши ся на разі з Підляшем і Волинею, взяли ся сенатори до справи унії¹⁾. На порядку дня соймових нарад, що правда, стояли иньші справи: екекуція маєтностей, ухвалене четвертої часті (кварті) з доходів королівщин на державні потреби. Але легко зрозуміти, що коронним станам далеко милійше було укладати ухвали на Литву, ніж на власні кешені. Тому більшість була за тим, щоб всякі иньші справи відсунути, а зайняти ся наперед справою унії. До деяких визначнійших литовських сенаторів вислано листи, де король, повідомляючи про прилученне Волини й Підляша, поручав їм прибути й позбирати послів на сойм для дальших нарад про унію²⁾. Сенатори уложили проєкт контумаційної ухвали в справі унії (*litterae significatoriales*): тут од імени короля широко й досить об'єктивно оповідала ся історія переговорів про унію на Люблинським соймі, і по тім король постановляє своє рішення в справі унії. Постанови сі мають характер компромісу між литовськими й польськими проєктами її. Не признаєть ся осібно „піднесення“ в Вильні на велике князівство, але конфірмація прав робить ся новим королем і для Польщі і для Литви, під печатами обох держав. Спільні сойми збирають ся в справах заграничної політики, спільної оборони, й для ухвалення податків на сю ціль, по черзі — в Польщі й Литві, але по при те в Польщі й Литві відбувають ся осібні *zjazdu* для судів і „біжучих домашніх справ“. Уряди в. кн. Литовського задержують ся, й не дають ся нікому *okrom obywatelów tam zrodzonych*. Монета має бути однакова, але беть ся під контролею міністрів обох держав³⁾.

Як бачимо, король і сенатори, відірвавши Волинь і Підляше від Литви, готові були на уступки литовській автономії. Але польська палата показала меньше здержливости. Вона рішучо виступила против предложенного проєкту, закидаючи, що сей проєкт „більше шклуєть ся інтересами Литви, ніж робили то самі литовські стани на соймі“, і сенатори зробили ще раз уступку послам: зложено комісію з сенаторів і послів, і в ній вироблено дві осібні грамоти — в одній було оновіщення про наради на соймі, в другий — постанови про саму унію. Історія нарад оповідала ся тут коротше, а з постанов вичеркнено пороблені Литві уступки, тільки осібні уряди лишено. Взагалі ж в основу постанов положено Варшавський реєс

¹⁾ Дневник вид. Дзялинським с. 92 і далі, вид. Кояловичом с. 187 і далі.

²⁾ *Lachowicz Listy* с. 303--4.

³⁾ Текст в Дневнику вид. Дзялинським с. 92—101 (Коялович дод. 46).

1564 р.¹⁾ Наради над сими проєктами зайняли всю другу половину марта²⁾.

Тим часом з Литви приходили вісти, що там настав великий розрух. Деякі пани гнали до рішучої боротьби з Польщею: польські послы на соймі оповідали, що приготувляло ся вже посольство до Татар, аби напустити їх на Польщу, але „шляхта римської віри“ відвела панів від сих крайніх плянів і прихилила їх до того, аби знову навязати переговори з соймом³⁾. Скільки правди в сих поголосках про Татар, трудно сказати; найправдоподібніше, що тут відбували ся більше або меньше легендарні оповідання того рода з XV в. В високій мірі характерично, що тим часом, як в польських кругах побоювали ся союзу Литви з Татарами, на Литві ходили ті-вожні слухи, що на Україну ідуть Турки і що турецький посол, Ліоляк і нотурнак Страш віддас се турецьке військо до рознорядження короля, і він їх може ужити против Литви⁴⁾. Але в тих оповіданнях, що литовська „шляхта римської віри“ не допустила литовських панів до боротьби з Польщею, лежить, по всякій імовірности, велика правда: литовські пани не відважали ся зривати з королем і Польщею супроти неприхильного настрою шляхти, що навпаки, як уже знаємо, перла до унії. Коли пригадаємо, що разом з тим Литва мала ще на плечах війну з Москвою, то очевидним буде, що в таких обставинах литовським панам не можна було й думати скільки небудь серіозно про оружну боротьбу з Польщею за Волинь і Підляше, за автономію литовську. І справді, по всіх тих поголосках про военні приготування 5 цвѣтня прибула на сойм литовська депутация, з жмудським старостою Ходкевичом на чолі — завязати на ново розірвані переговори⁵⁾.

¹⁾ Текст в Дневнику вид. Дзялиньским с. 101 і 113 (= Коялович дод. 49 і 50).

²⁾ Дневник вид. Дзялиньским с. 93, 102—5, вид. Кояловича с. 194—7.

³⁾ I przypomniał (маршал посольської палати), że tam w Litwie wielki rozruch: „już dwa byli którzy chcieli do Tatar jechać, a przywieść je, ktorzy są na to gotowi, by była nie zlachta je od tego odwiodła rzymskiej wiary, y przywiedli je do tego, że tu posły wysłali i jadą tu do nas. Дневник вид. Дзялиньским с. 127, пор. с. 126.

⁴⁾ tedy Turky niepomału tam turkocza, a snacz to iuż od kylku lath chowano, aby pod tym czasem Turczy podzywucz ssyce na unie przyachaly — Лист Ходкевича з 20/V, Археографической сборникъ VII ч. 21.

⁵⁾ Дневник вид. Дзялиньским с. 129 і далі, вид. Кояловичом с. 258 і далі.

Уже таке навязанне зносин по тій литовській сецесії було признаннем побіди Поляків. Вступна промова Ходкевича показала ще виразнійше, що сушроти рішучої безоглядности короля й Поляків литовські пани - автономісти стратили ґрунт під ногами. Ходкевич вдав ся в чулі фрази про братерство й любовь, які по недавніх поговірках про війну, розумієть ся, не робили ніякого вражіння. Виправдував відїзд литовських станів — що то стало ся через непорозумінне. Нарікаючи на прилученне Волини й Підляша, підносиь, що сойм скликано для унії тільки, й що з Підляшем відірвано й частину Берестейського староства! Нарешті заєвняв, що литовські стани готові прийняти унію, просять тільки основи для дальших нарад.

Промова його, як і треба було сподівати ся, не зробила на коронні стани ніякого вражіння. Сенатори тільки звернули ся до послів з занитаннем — чи готові вони обставати за унією й за прилученням Підляша й Волини до крайности, чи готові прийняти війну й ухвалити податок на неї? В залежність від того ставили сенатори твою політику що до Литви. Посли радили поступати супроти Литви як найбільше рішучо, але з податком відтягали ся, хоч як наставали на них сенатори. Все таки рішено поступати з Литвою безоглядно. Прилученне Підляша й Волини ухвалено вважати справою нокінченою. Литовській депутації предложено давнійше уложену контумацію в справі унії. Та просила вже, щоб вести переговори на основі Олександрової унії 1501 р., але Поляки на се не згодили ся. Литовські пани й послы мали прибути наново на сей же сойм, на Зелені сьвята; перед тим — в першій половині мая мали відбути ся соймики, і з них послы з повновластю в справі унії мали ставити ся до Люблина. Так рішив король. Литовська депутація хотїла перенести справу на новий сойм, але коронні стани не хотїли пристати навіть на нові соймики, і король вкінці розтяв по середині. В листах розісланих на соймики король згадував коротко про попередні наради над унією (спеціально пригадував шляхоцьку петицію 1562 р.); ширше оповідав про Люблинський сойм і зазначивши суперечку в справі давнійших актїв унії та можливо користно представивши поведенне польських станів, докоряв литовським, що вони по своїх давнійших петиціях про повведенне унії тепер самі зривають справу; нарешті промовчючи контумацію, а про відірванне Підляша й Волини лише злегка натякаючи¹⁾, давав до пізнання, хоч в виразах досить неясних, своє рішен-

¹⁾ „Якожь то вжо вамъ, всимъ подъяданымъ его креловьскос милости (не) тайно, што около некоторыхъ земель, ку границамъ коруны Полское прилеглыхъ, деть“.

не — бути рішучим і безоглядним в литовсько-польській справі. Разом з тим оповіщено в Польщі загальний похід (pospolite ruszenie): се також мало служити Литві осторогою ¹⁾.

Серед переговорів минули речинці, визначені підляським і волинським сенаторам та послам для приїзду на сойм. З Підляшан заїдало досі в соймі кілька шляхтичів-послів; на зазив королівського універсалу не приїхав, здаєть ся, ніхто: підляські пани поприсягали листи, де виправдували ся переважно хоробою, иньші вимовляли ся, що оглядають ся на *starse rany u urzedniki litewskie*. З Волини не приїхав також ніхто — виправдували ся хоробою й тим, що універсал прислано їм з незвичайною печатию (себто коронною замість литовської). Між коронними послами ходила поголоска, що з канцелярії в. кн. Литовського розсилали ся на Волинь листи з намовою, аби не їхати на сойм. Коли речинці минули, послы зараз звернули ся до короля по „екзекуцію“: аби у всіх непослушних відібрано уряди й держави. Особливо напосіли ся на біскупа луцького Вербицького, тому що свій лист, де виправдував свій неприєм, написав він по руськи ²⁾. Але зроблено ще проволоку й визначено нові речинці приїзду — на май. Коли й тоді не приїхали, король, на жаданне послів, почав відберати уряди від Підляшан — позбавив урядів воеводу й каштеляна підляського ³⁾. Иньших Підляшан король не рушив на разі — покладаючись на наслідки сього прикладу. І не помилив ся, бо слідом напіли гінці зі звісткою, що за кілька день Підляшане й Волиняне прибудуть на сойм. Тому що Волинянам речинець приїзду був визначений кілька день низнійше, королеви й не прийшло ся брати ся до екзекуції на Волини: 23 мая дійсно ставили ся на сойм пани волинські й підляські ⁴⁾.

Се був перший транспорт, за ними прибували дальші день по дню. Виправдували ся ріжним способом, чому не приїхали скорше, й пробували вимовити ся від присяги Короні, — одні слабше, иньші

¹⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 326, 333, вид. Дзялиньским с. 156; королівські листи на соймники — Любавский оп. с. дод. ч. 75—7.

²⁾ *Biskupowi luzkiemu aby imiona pobrano, gdysz nie chział przziiechacz, any szie znaczu z listu iego, aby miał wolyą przziiechacz, gdysz tiz yesth Ruszyn, bo szie to znaczu, yz do wasy kroliewskie moszci nie pisał lysthu any po laczynie, ni po polsku, ieno po rusku.*

³⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 252—3, 257, 329, 335, 367 і далі, вид. Дзялиньским с. 128, 157; лист з Люблина до Радивиля, з 4/V, про відібравне підляських урядів — Археограф. сборникъ VII ч. 20.

⁴⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 370—1, 373, 377, вид. Дзялиньским с. 166, лист Ходкевича — поголоски про готові конфіскації на Волинян, коли не приїдуть — Археограф. сб. VII ч. 21.

сильнійше. Висловляли боязнь, що така присяга, по попередній присязі в князю, ляже на їх совість; просили не неволити, дати зачекати приїзду інших панів; жадали, щоб коронні чини з свого боку їм присягнули. Інші застерегали ще, щоб не було їм пониження в вільностях, гідностях і свободі віри¹⁾. Їх на те запевняли всляко, а що характеристично — особливо пильно завіряли, що езекуція на них не впаде. Найбільше відтягали ся чотири волинські магнати: кн. Олександр Черторийський воевода волинський, кн. Константин Острозький воевода київський, кн. Богдан Корецький староста луцький, браславський і винницький і кн. Константин Вишневецький. Коли вони по всіх намовах короля й польських сенаторів таки не хотіли зложити присяги, прийшло до характеристичної сцени. Подражнений їх опором король сказав до сенаторів: „дайте, панове, їм спокій! не намовляйте їх, панове, бо ж їм вільно присягти або не присягти; нікому не робимо неволі, ино треба доброї волі; коли не хочуть, нехай собі йдуть, а я поступлю по праву!“ По сих рішучих словах, що грозили езекуцією, упало завзяте магнатів, і вони зложили присягу²⁾.

Таким чином прилученне Підляша й Волини до Польщі не стріло ся з ніякими серйозними труднощами. Поляки самі не сподівали ся такого щастя: цілий сей час вони роздумували над справою оборони Підляша й Волини від пресії й кар литовського правительства, а коли волинські пани почали відтягати ся від приїзду на сойм, збирали ся йти походом — війною змусити їх до послушности

1) Цікаву таку заяву зложив кн. Вишневецький: „Просимо, аби ми були зіставлені при своїх свободах — аби вони не нарушали ся, але полишені були, яко людям благородним. Заявляємо в королівській милости, що ми пристаємо (до Польщі) людьми вільними й свободними, з тим щоб не були ми понижені в наших чеснотах шляхецьких, бо ми варід на стільки благородний, що не попустимо першеньства ніякому иньшому народу на сьвітї (gdizesmi iest narod tak potczywi, iako zadnemu narodowi na swiecie narzod nucz nie dami), чуючи себе рівними благородством (sliahecztwem) кождому иньшому народови (не забудьмо, що се говорить руський магнат, іменем такихже руських магнатів і про „народ“ теж шляхецький тільки). Що більше — ми маємо княжі роди, що мають особливу славу й честь уже з свого походження: було б нам прикро, коли б їх честь мало що нарушити; тому просимо, аби вони були заховані в своїй чести (себ то — аби не були зрівняні з шляхецьким загалом Корони). Також будучи різних релігій, а особливо грецької, просимо, аби нас через те не понижано і до иньшої релігії не примушувано“ (Дневник вид. Кояловичом с. 381—2).

2) Дневник вид. Кояловичом с. 385 і лист Ходкевича з 28/V з Люблина — Археограф. сб. VII ч. 22.

Польщі¹⁾. Що правда, на дорозі всіх сих воєнних плянів лежала колода, котрої вони ніяк не могли перескочити — справа податку на війну, так що сей оружний бренькіт так дуже страшний не був в дійсности; але завсіди Поляки рахували ся з можливою потребою оружного попертя своїх плянів на Волинь і Підляше. Та се показало ся безпотрібним, пішла справа як по маслу, й сей легкий усьпіх роздражнив апетити польських політиків. З їдою приходить апетит! Здобувши Волинь і Підляше, Поляки слідом простягнули руку й по иньші сусідні землі. Про те, як до Підляша хотіли вони взяти частину Берестейщини, ми вже чули. Се була дрібниця. Не дрібницею за те були польські апетити до Київщини й Браสลавщини.

На жаль, в соймових дневниках, які маємо, якось не завважено початку дебат про Київщину. Тільки в сучаснім листі Ходкевича до Радивиля згадаю, що волинські послы, засівши в посольській палаті, зараз порушили справу прилучення Київ²⁾. Така звістка не повинна нас ані трошки дивувати: кожій прилученій до Корони землі хотіло ся, аби через се прилученне не розривали ся звязи, що вязали її з иньшими землями в князівства Литовського. Тому Волиняне й потім сильно підтримують заходи польських послів коло прилучення Київ³⁾, та висловлялп ся за прилученнем також припетського Поліся³⁾.

¹⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 371, 373.

²⁾ Niektorzy posłowie wołyńszczy, zasiadszy s posły, radzily, aby krol i m., gdysz iusz Wołyń przyłączył do Polski, zebuy i Kiiow zarasz, gdysz nie ku Russi, ale ku Wołyńowi naliezy — azeby zarasz z niego p. wojewoda kiewski przysiagal, a granicze zebuy po Niemen uczyniono, i na tem iest rzecz. — Археограф. сборникъ VII ч. 22. Лист писаний 28 мая (не 20, як у Кояловича в передмові до дневника); пан Радомский, що оповідав про се Ходковичу, мусів з Люблина виїхати десь 26—7 мая (він знає про присягу волинських магнатів, зложеноу 24 мая). В мотивованню волинського внесення мусить бути помилка, бо Волиняне такої дурниці не могли б сказати, що Київ належить до Волини. Що до участі їх в дебатах про Київ див. Дневник вид. Кояловичом с. 401.

³⁾ I iusz Wołyńczy podały tego miedzy posły, ze Kiiow y Brzescz ym nalyezu, a zwlaszcza p. Bokij (судя луцький) wywodzi po Naręw y Iasolde, Pynsk, Cobryn tez do Wołyńia zycząc, czego Polaczy popygacz chczą — лист Ходкевича з 31/V. Археограф. сборн. VII ч. 23, і в пізнійшій листі Нарушовича з 11/VI: instigatorow większych nie-masz przeciwko Litwie iako panowie Wołyńcy (chociazs снаć nie wszystcy), bo y Brzesć Litewski wszystek y Pińsk także aże po Jasiołdę rzekę odgraniczają do Corony, a zwlaszcza pan Bokiei, którego panowie Poliaczy dla wielkiej wiadomosci rzeczy croniką zową (Ibid. ч. 26). Потерпала литовська делегація і за Мозир, незадовго перед тим фор-

Тому воевода браславський Сангушко супроти заміру короля — прилучити до Корони Браславщину, просить, аби король зволив „не відлучати Браславського воеводства від воеводства Київського“. Тому-ж послі підляські й волинські агітували потім в посольській палаті за можливо тіснішим злученням в. кн. Литовського з Польщею, і їх підтримували послі берестейські, очевидно не бажаючи, так само як і Підляшане та Волиняне, розривати звязь Берестейщини з Волинею і Підляшем¹⁾.

Близшу притоку до справи прилучення Київської землі до Польщі дав, здається, уряд київського воеводи, що займав волинський магнат Константин Острозький. Коли підходив речинець приїзду Волинян, а їх ще не було²⁾, серед дебат коло екзекуції піднесено в посольській палаті, що Острозький має зложити присягу не тільки як волинський магнат, а й як київський воевода, „бо по актам Київ належить до Корони“. Між иньшими петиціями послі також і сю предложили королю — аби привів Острозького до присяги з уряду київського воеводи. Король відповів, що коронні сенатори переглянуть сі акти, і тоді король поступить відповідно до своїх обовязків. З його відповіді й знаємо сей епізод³⁾.

Не діждавши ся, мабуть, ніяких результатів свого представлення, послі два тижні пізніше знову поновили своє прошення до короля. „Маршалок посольської палати, читаємо в дневнику, мав промову до короля, виказуючи королеви давні, ясні документи на те, що Київ і Київське князівство належали до Корони, і його князі всі були васалами (omagiales) короля й Корони; тому просив, аби король казав князю воеводі київському сісти в коронній раді з титулу його воеводства, на місці, яке йому здавна належить“⁴⁾.

Очевидно, маршалок в тій згадці про васальство київських князів розумів присяжну грамоту Володимира київського Ягайлови.

мально прилучений до Київа, при сформованню Київського воеводства, але сям разом мали щастє: Поляки якось того не завважили (лист Нарушовича *ibid.* ч. 24: о *Mozyriu nic iezcze nie slyszal, alie nie podobna, aby go za przugrodek do Kiiowa porwac*). Пор. вище уривок з листу 28/V.

¹⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 290, 397, 458. Лист Ходкевича з 5/VI. *Poslom powiatu Brzeskiego nie kazala bracia wracać sie do domu bez iakieji kolwiek uniey, y tego snac dokladaiac, ze sie nie chca rozgrywac z bracia swoia pany Wolynskiem, miedzy ktoremi y pany Podlasczany w samem srzodku siedza.*

²⁾ Було се 13 мая,

³⁾ Дневник вид. Дзялиньским с. 163.

⁴⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 387—8.

Грамоту сю мусіли знайти в короннім архіві — там була грамота Володимира, 1388 р.¹⁾, і вона таким чином послужила першою опорою точкою історичних прав Польщі на Київ. До сього трохи згодом прибув ще иньший доказ, вичитаний уже в хроніках (в Кромєрі, а може й безпосередно в Длугошу) — що королі польські три рази взяли й пограбували Київ²⁾. Тут розуміла ся участь Поляків в походах на Київ XI віку — за Святополка й Ізяслава; тільки в дійсности королі ходили на Київ не три, — як у Кромєра і Длугоша, а два рази³⁾. Але на короля й сенаторів, до котрих також удавали ся послы з своїми представленнями, сі дипломатичні й історичні докази робили слабе вражінне — король все збував послів обіцянку, що він обсудить ті докази з сенаторами і тоді дасть відповідь⁴⁾. Се й не диво, бо й самі послы признавали, що вони до остатніх часів не підозрівали, ніби Корона має якісь права на Київщину. „Ми чули, як пан воевода київський складав присягу тільки з своїх маєностей, а не з уряду воеводи київського, а що не ушмгнули ся про се зараз, стало ся се через неневність: ми не знали й не мали відповідних доказів на те, що Київ належав до Польщі, але тепер маємо документи й доводи певні, що він до Корони належав“⁵⁾.

До Києва послы пристігнули слідом і Браславщину. Притоку і тут, як в справі Києва, здаєть ся дав титул браславського воеводи: з кінцем мая приїхав на сойм кн. Роман Сангушко, волинський магнат і браславський воевода, з трофеями литовської побіди над Улою. Він мав зложити присягу з своїх волинських маєностей, але з сеї нагоди послы порушили справу приналежности Браславщини до Корони й зажадали, щоб Сангушко зложив присягу і з свого уряду воеводи. В своїх представленнях сенаторам 1 червня послы підносили, що з привилєїв видко приналежність до Польщі не тільки Києва, але також і Браслава та Винниці. Які се документи доказують приналежність Браслава й Винниці до Польщі, се лишило ся секретом: дзєвники соймові ніде не кажуть, чим аргументували послы не-

¹⁾ Inventarium archivi regni с. 275.

²⁾ Ut rex Kiioviam cum suis attinentiis regno attribuat tanquam eam provinciam, qua antiquitus regno tributaria fuerat ac ex qua duces illi hommagium praestare erant soliti (тому вона й tributaria!), quod ex privilegiis, contra maiestate regia productis, facile apparet, tum ex antiquissimis annalibus — illam urbem, a regibus Poloniae ter captam ac direptam fuisse constat — Дзєвник вид. Кояловичом с. 401.

³⁾ Див. т. II² 11—3, 57—9, 68 і прим. 2.

⁴⁾ Дзєвник вид. Кояловичом с. 392, 395, 400, 401.

⁵⁾ Ibid. с. 393.

ред королем чи перед сенаторами сю принадлежність Браславщини. Ми могли б хіба здогадувати ся, що послам звісні були присяжні грамоти Федька Несвизького 1432—5 р.¹⁾, де він піддавав Польщі між иньшим і Браслав та Винницю, бо сі документи згадують ся між активим матеріалом, нагромадженим з коронного архива для уніонних конференцій²⁾.

Але слідом, здасть ся — вже в сенаторських кругах, знайдено важнійший аргумент — що Браславщина давнійше була частиною Поділя, і на сій підставі король і сенат дійсно постановили прилучити до Польщі Браславщину. Король заявив, що прилучає Браславщину до Корони, й зажадав від Сангушка, аби він зложив присягу з титулу браславського воєводи також. Литовська депутація з Ходкевичом на чолі пробувала була вмішати ся в сю справу, боронячи прав в. кн. Литовського на Браславщину, але її смиренне представлення не зробили ніякого вражіння. Сангушко що до себе застерігав ся тільки, аби така присяга не нарушала його чести, а в справі Браславщини просив він, аби наперед сенатори порозуміли ся в сій справі з литовськими делегатами, але король не хотів ніякої проволочки, і Сангушко зложив присягу 2 червня. Притім на прошення Сангушка король, положивши йому на голову руку, зняв з нього першу присягу, зложену йому як в. князю, і по тім Сангушко присяг йому яко королю. Браславщину включено в волинський привилей, так наче б вона була частиною Волинської землі і яко така прилучена до Польщі. Исторично взявши, для XIV—XV в., се було зовсім неоправдане, але в XVI в. браславське Побоже дійсно стояло в тіснім фактичнім звязку з Волинею. Ціла ся історія з Браславщиною була таким чином розпочата й покінчена за кілька день³⁾, з скорістю й легкістю просто електричною!

Заохочені сим новим успіхом коронні послы з новою енергією взяли ся до Київщини. Король і сенатори, очевидно, мали що до Київщини важні сумніви, тож відтягали сю справу, тим часом як з Браславщиною відразу пішли на зустріч бажанням послів. Здогадуючи ся, що між сенаторами є опозиція прилученню Київща, послы рішили вивести її на яв. Коли 3 червня послы на нову петицію свою про прилучення Київщини дістали від короля ту саму відповідь — що вія порадить ся в сій справі з сенаторами, вони устами свого маршала зажадали *instantissime*, аби король зараз в сій справі порадив ся з сенаторами й дозволив послам бути при сій нараді.

1) Див. вище с. 217.

2) *Zrzodłopisma do dziejów unii* т. II ч. 1 с. 424.

3) *Дневник вид. Кояловичом* с. 391, 392, 395—400

Сенатори противили ся сьому бажанню, але послі наставляли й не хотїли йти. Нарештї більшість senatorів згодила ся на присутність послів, і король їм дозволив зїстати ся.

Послі, очевидно, сподївали ся своєю присутністю зробити певний натиск на противників прилучення, й, здасть ся, не помилили ся. На тій нарадї більшість senatorів заявило ся за прилученням Київa до Польщі, „як тому, що се дуже потрібне в інтересах Корони, так і з огляду на се, що з актів видно його належність до Корони“. Противники прилучення не входили в критику прав Польщі на Київ — тими правами властиво ніхто не журив ся, але доводили, що прилученне його було б шкідлим для Польщі. „Не треба відривати Київa від Литви, казали вони, бо наша оборона слабка, а Київщина вимагає сильної оборони, що мусїла б багато коштувати. Лїпше полишити її Литві, аби вона коштами свого скарбу її запомагала й обороняла, як дотепер робила. Бо нам треба остерегати ся, аби не взяти на себе більшого тягару, аніж який можемо понести своїми силами. Не треба забувати й річної данини (*annua pensio*), що платять Литвини Татарам як плату за те, аби вони не пустошили Київщини. Зміркувавши се все, легко переконати ся, в якї б трати зайшли ми, як би взяли собі Київ, а звідки їх покрити, того не бачимо, бо маємо загальний брак грошей“¹⁾.

Як бачимо, сї сенатори дуже добре передчували всю небезпечність сього прибутку, що потім дійсно розвалив Польську річ-посполиту. Але хоч між ними був і знаний вже нам біскуп краківський Пандевский, оден з найвизначїйших польських мужей державних, їх аргументи ані трошки не переконали послів. Зібравши ся на нараду, вони постановили йти знову до короля й просити, аби він заявив свою особисту гадку в сїй справі, так як зробив то в справі прилучення Підляша й Волини, а senatorів закликати до одностуности в сїй справі. Як аргументи за прилученням послі підносили, що Корона мусить мати Київ у своїй властї, бо він служить ворїтьми до всіх сусїднїх земель — Волини й Подїля, та загорожує до них дорогу, як сторожева вежа. Самі Волиняне мали казати, що без Київщини Волини під Коропою прийдеть ся дуже зле, бо Литва, маючи Київщину в своїй руках, буде наводити тудою на них Татар, як то робила давнїше. Не можна також лишити Литві Київ і тому, що вона не зможе його оборонити від московського в. князя, бо той дуже змагає до того, аби захопити в свої руки сю давню столицю Руси²⁾.

¹⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 401—3.

²⁾ Ibid. с. 403, пор. 401.

З тими аргументами послі пішли до короля, і тут маршал польської палати Чарнковський виголосив до короля промову, для котрої автор дневника не може знайти відповідних похвал¹⁾, тільки не записав її. Чарнковський повторяв тут аргументи послів — вказував на небезпечність, яка могла-б вийти з полишенням Київів в руках Литви, ударяв на боязкість тих, що не відважують ся брати на себе оборону Київів; рецитував привилеї, що доводили права Польщі на Київів „від давна, як на столицю Руси (!); підносив відвагу польських королів, що здобували Київів. Промова ся не зломилла опозиції серед сенаторів, але переконала короля. По довгій дебаті він перервав спори, звернувши ся до сенаторів з мовою, де признавав, що Київів в руках Литви лишити небезпечно, бо вона готова інтригувати против Польщі, як інтригувала давнійше, і що для забезпечення треба-б її оточити провінціями коронними. Ся мова була сказана à parte до сенаторів відголосом. А по ній король устами канцлера подав до загальної відомости, що він з огляду на справедливі домагання послів, підперті документальними доказами принадлежності Київів до Польщі, та вважаючи на користи й небезпечности, які принесло-б Короні таке чи иньше рішення сеї справи, прилучає Київів до Корони й скаже київському воеводі зложити присягу з свого уряду.

Сю заяву короля прийнято з загальною утіхою, так що деякі з радости плакали, а на краківського воеводу Мишковського, одного з противників прилучення Київів, що й після королівської заяви мав відвагу против його прилучення відізвати ся²⁾, присутні так були обурені, „що трохи не плювали на нього, іронічно називаючи його заступником Литвинів“, каже дневник³⁾.

¹⁾ *Ornatissima, elegans sedataque nec brevis.*

²⁾ „По проголошенню королівського рішення краківський воевода сказав розирений: я протестую, заявляючи, що ніколи не подавав свого голосу на те, аби так частинами прилучати (землі в князівства до Корони), але має бути переведена загальна унія, бо річ звісна, що ми маємо такі самі привилеї не тільки на Київів, але й на Вильно, Троки й т. иньше“. Се була чиста правда; права Поляків на Київів не були ані трошки більше від прав на Вильно.

³⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 403—6. Дневник вид. Дзялинським про всі переговори в справі Київів згадує сумарічно, в кількох словах на с. 168, а прилучення Брацлавщини поминає зовсім. Здаєть ся, се стоїть у звязку з обставиною, зазначеною в Дневнику вид. Кояловичом (с. 406), що автор справоздань був хорий і не описав тих днів, і тому редактор взяв оповідання про сі дні з справоздання якогось Борковського, що писав їх по латини, а не по польски (сі латинські справоздання припадають як раз на 1—5 червня).

Тим же днем датований і привилей на прилученне Київщини, уложений на взір волинського, майже однаковий. Так як і там, тільки ще з більшою наругою історії, доводить ся, що Київ здавна належав до Польщі¹⁾. Тільки Ягайло, пануючи нероздільно над Польщею й Литвою, відірвав Київщину від Польщі, „невважаючи на противність своїх станів коронних, що як від того нашого прадіда, так і від інших предків наших, королів польських і в. князів литовських, що по нім були, а також і від нас самих не переставали за всіди пильно упоминати ся за ту землю, аби її вернено й прилучено до Корони“. Так само як Волинянам, Киянам також полишало ся на далі право Литовського статуту, руська мова в урядованню, признавала ся рівноправність православу з латинством і т. и., в тій же стилізації, в тих же словах як у волинським привилею²⁾.

Прилученне Браสลавщини й Київщини до Польщі було останньою мірою податливости етапів в. кн. Литовського, що як раз прибули на сойм, коли сі прилучення відбували ся. Вони знесли й се, бо, як казали — чули, „що у них обято крила“. Що правда, се були землі найслабше взагалі звязані з в. кн. Литовським, до яких найменше мали приступу пани-магнати литовські. Але все таки утрата була незвичайно болюча для великодержавного становища Литви. Оден з її головніших речників Ходкевич на першій конференції „з жалем і гнівом“ закидав Полякам, що повідберали від Литви їх землі, навіть не потрудивши ся довести своїх прав на них, аз у przyczyniał uszczypliwie, як каже дневник³⁾. Але що то значило! Поляки не трудили ся навіть відповідати, „аби не гинув час на порожніх розмовах“. Коли литовські стани по таких ударах, заданих Литві, не

¹⁾ Сей вступ так характеристичний своїм повним легковаженнем історичної правди й безпардонним натяганнем фактів навіть навперекі націоналістичним польським хронікам, з котрих в інших справах черпали свої відомости й доводи польські політики, що варто його тут навести в цілости, в ориґіналі: *Zo wszecch starych historyj y pism kazdy pewnie obaczyć może, iż Kijow był i iest głową y głównym miastem Ruskiej ziemi, a Ruska ziemia wszystka z dawnych czasow od przodkow naszych krolow polskich między innemi przednieyszemi członki do korony Polskiej iest przyłączona (так!), tak iż częścią przez walkę, częścią też przez dobrowolne podanie y spadki po niektorich lennich xiążętach, którzy ią między się na różne części byli roztargnęli, zasię ku iedności y własności Korony przysła, iako to z przywileiow, które w skarbie naszym są, yawnie każdy obaczyć może; między ktoremi wiele ich iest, które mianowicie o ziemi y xięstwie Kijowskim to świadczą, iż ku koronie Polskiej wiecznie prawem doskonałym należec ma.*

²⁾ Volumina legum II с. 84—7.

³⁾ Дневник вид. Коляловичом с. 407.

зривали конференцій, не брали ся до иньших способів відпору, а тільки говорили з жалем і гнівом, то дійсно Полякам не було чим журити ся. Тим більше, що по такім обкросню Литви справа унії стратила в їх очах багато інтересу, й вони йшли проломом, мало журячи ся, чи литовські пани по тім пристануть чи не пристануть на їх формулу унії¹⁾.

Навпаки серед послів литовських, по прилученню кількох провінцій до Польщі, проявляла ся тенденція — принаймні у послів провінцій сусідніх — до тіснійшої унії з Польщею, аби не розривати своїх старих звязків з тими відірваними провінціями. І литовські магнати мусіли рахувати ся з сими тенденціями й уступали перед ними, стративши свій давнійший безграничний вплив, дискредитовані лихими наслідками свого останнього *coup d'état*: утечі з Люблинського сойму, якою справдували тепер себе у всім і король і Поляки²⁾.

Литовські стани хотіли положити в основу нового акту унії Олександрів привилей 1501 р., з деякими змінами (між иньшим — щоб було докладно зазначено про свободу Литви від екзекуції). Але коронні послі спротивили ся тому рішучо, бажючи тримати ся уже готового контумаційного акту унії. Такої-ж гадки були король і сенат. Литовські стани уступили знову. „Спала баба з гори — що далі, то гірше“, казав з гіркою іронією Ходкевич³⁾. Литвини прийняли контумаційний акт, тільки поробили в нїм деякі зміни. Коронні послі знову були повстали против усяких змін і переговорів; нарікали на протяганне часу, тим часом як домашнє господарство вимагало їх присутности (була половина червня). Але король і сенат не хотіли до останку вичерпувати довготерпеливості литовських станів, і частина послів прихилила ся до їх гадки⁴⁾.

Пішло на обоїльні уступки, вкінці зійшло на спір — чи при потвердженню прав новим королем мають бути прибиті до привилею обидві печатки — коронна і литовська, чи тільки коронна. Як то часто буває, на сім завзяли ся обидві сторони, й знову пішло кілька день на переговори. Супроти опору частини послів Литва знову усту-

¹⁾ I iuz tak myędzy szobą, że z namy unii malo potrzebuja, bo iuz maja za swe, y owszem za trudnoscz to szobyje poczytaja wyelga — bronysz nas od Moskwy, mowyanecz: ba! nyech ssye tam Litwa wiie, wszczak maja swoy skarb y hetmana, писав Ходкевич з 31/V — Арх. соб. VII ч. 24.

²⁾ Див. лист — Археогр. сб. VII ч. с. 40—1.

³⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 425.

⁴⁾ Ibid. с. 411 і далі, Дневник вид. Дзялиньским с. 113 і далі, лист Нарушевича 35/VI — Археогр. сб. VII ч. 24.

пила; так само і в поправках що до стилізації контумаційного акту. Зачепило ся ще за Інфлянти — чи уважати їх провінцією литовською чи спільною, і нарешті, по жалісній сцені, де литовські стани, з плачем упавши на коліна перед королем, свідчили ся, що уступили в чім тільки могли, — здали вони справу на короля й коронних сенаторів. Тим закінчені були переговори — 27 червня. Король виголосив промову, де запевняв, що він добре обдумав справу унії й веде її на користь обох держав, переконаний, що сповняє волю божу; вкінці вказував і на більше об'єктивний мотив — що сеї унії вимагає загрожене становище в князівства. Потім два дні пішло на остатню редакцію. 29 червня вона була скінчена, й другого дня стани коронні й литовські зложили присягу новій унії. „Акт сей відбув ся з великим плачем польського сенату й подякою Богови, що дав того дочекати, так що коронний канцлер, читаючи формулу присяги сенаторам, не міг від сліз говорити, кинув картки, й докінчив за нього великий маршал“¹⁾).

Акт унії, виданий з датою 1 липня²⁾, постановляв, що Корона й в. князівство Литовське, об'єднане по тій інкорпорації українських земель, мають творити одну рiчпосполиту. Вони вибирають спільно короля, що zarazом проголошуєть ся і в. князем, без всякої інавгурації або підношення. Сойми мають бути тільки спільні. Осібні уряди в в. князівстві задержують ся. Екзекуція не дотикає вел. князівства.

Отсе властиво й усе те, що має називати ся Люблинською унією. Ми привикли під сею назвою розуміти прилученне Волини, Підляша, Київщини й Браславщини до Польщі. Але се, як бачили ми, були акти від унії осібні, переведені в антракті між переговорами про унію, незалежно від неї, тільки на тім самім Люблинськім соймі. Литовські стани не прийняли їх — прийняли тільки унію.

Сойм протягнув ся потім іще півтора місяця — до 12 серпня. Предметом нарад були головно фінанси. Сі наради, дотепно названі „обрабованнем короля коронними станами“, характеристичні з того боку, що ще раз показують, як нерадо сягали до власної кешені сі патріоти, що так сміливо наставали на чужі права й переконання. А деякі подробиці сих нарад мають для нас і спеціальний інтерес.

Дуже багато в них говорено про організацію оборони взагалі й спеціально новоприлучених країв. Загальний похід признавав ся способом непрактичним; литовські стани казали, що готові скорше зрізати ся польської помочи, ніж пустити через свої землі такий за-

¹⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 467—490, Дзялинським с. 183—200.

²⁾ Volumina legum т. II с. 87.

гальний похід. Податку ж на наемне військо послали не хотіли ухвалити. Даремно прімас накликав: „взяли сьмо князівство Литовське й иньші землі — треба над тим застановитись, аби то не було нам на сором! взявши їх, не боронити — що то буде за слава!“ Посли так і не ухвалили нічого позитивного: воліли скинути справу на короля або на самі новоприлучені землі.

Поки вела ся справа прилучення Волини й Підляша до Польщі, польські послы все обіцували тутешній шляхті увільнення від литовських тягарів. Але як по прилученню прийшло до нарад над волинським привилеєм, багато послів противило ся звільненню Волинян від тяжкої воєнної служби: то було б зле, як би ми увільнили Волинян від воєнної служби, а набрали на себе оборони — аби боронити Київ і Волинь¹⁾. Кінець кінцем Волинян увільнено, але все таки воно було характеристично, що вже зараз по прилученню нових провінцій коронні стани відчули, який нерозмірний до сил і організації своєї держави тягар вони вложили на неї.

Стани в. кн. Литовського між иньшими петиціями занесли до короля також і прошення, аби Волинь і Підляше „полишено“ при в. князівстві. Король, даючи відповіді на їх петиції при замкненню сойму, розумієть ся відповів, що тих справ по довершенню унії не годить ся вже й згадувати²⁾. Але може не без впливу сих петицій, король на закінченне сойму видав іще грамоту, де, розяснюючи деякі спеціальні питання (про скликанне соймів і соймиків, порядок сенаторів і т. и.), констатував довершенне унії й прилученне „земель Волинської, Київської й Підляської з усіма їх приналежностями“ до Польщі, та підноси́в, що се має nigdy nieodmiennie a nieporusznie tak trwać y być czasu wiecznemi³⁾.

Так скінчив ся сей сойм, що своїми постановами так глибоко вирив своє імя на скрижалях нашої історії, — сойм що в кількох парламентарних засіданнях доконував того, чого не могли доконати криваві довгі війни й столітні дипломатичні торги й штуки, що протягом пера рішав долю країв і витикав їм на цілі століття нову дорогу...

Прославлений пізнійше як акт любови, братерства, пожертвування, в дійсности сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власти й тяжких політичних обставин. Від початку він був засідкою на литовські ста-

¹⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 451, Дневник дав. Дзялинським с. 182.

²⁾ Документи москов. архива юстиції I с. 498.

³⁾ Volum. legum. II с. 92.

ви, де в кождім разі *ultima ratio* — коволівська власть мала довершити то, чого не удало ся-б вимогти від Литви добровільно. Потім, по утечі литовських делегатів, перейшов він, по просту сказавши, на відкрите рабованне в князівства Литовського.

Маючи за собою короля, що вповні піддав ся впливам польських сенаторів, а не вмів оперти ся й загопистости послів, чуючи безрад-не становище Литовського князівства, пригнетеного до останку тягарем московської війни¹⁾ і підтятою внутрішнім розділом — давнім суперництвом руських і литовських елементів, а в справі унії ще й спеціальною незгодою між панами й рядовою шляхтою, — знаючи добре про сю незгоду і се суперництво, Поляки, як ми бачили, не журили ся ані історичними правами, ані охотою чи неохотою до прилучення у місцевої людности — себто панів і шляхти, бо тоді тільки шляхецькі верстви розуміли ся під поняттями „народа“, „нації“. На всі прошення, аргументи, сумнівні відповідали вони одним по-бликом: нехай король відбере у непослушних уряди й держави, — або грозили війною²⁾.

Справа прилучення Київів особливо в повній наготі виставляє голий, нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилученне Київщини буде користне для Польщі. В ідеологію ті польські політики не бавили ся зовсім, хоч була дешева вимівка під рукою — про ту шляхту на Україні і в Литві, що бажала унії, а не могла виломити ся з під впливів панів. Всякі ідеологічні прикраси Поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, анотезувати ту „унію“ з далекого віддалення.

Та зазначаючи всю брутальну безоглядність і неприкрашену егоїстичність польської політики, я одначе не хочу ідеалізувати й противної сторони — противників унії на Люблинським соймі, автоно-

1) *Tha (wojna) z Moskiewskim za nioboszczyka krolia Litwę do unii wpedziła*, записав оден з сучасників Поляк Пйотровский. Дневникъ послѣдняго похода Баторія на Россію, с. 610.

2) Своєї сторонничости супроти Литвинів був король свідомий і сам; безперечно, поступав він, як то кажуть — серце стиснувши, під натиском польських станів, і потім виправдував ся перед литовськими магнатами. *Wspominal często, jakiego dobrego serca jest przeciwko na rodowi litewskiemu*, описував свою визиту у короля з кінця 1571 р. Микола Радзивил Сирітка своему кузену — *chcąc to wszystkim pokazać, co prawemu panu przeciwko wiernym poddanym pokazać się godzi — co aby kiedy było, faxit Deus. Była i excusatio niemata o unią, ale to już próznoprzedsię nam piskorz. — Scriptorum rerum polonicarum VIII ч. 1.*

мистів в. кн. Литовського. Під литовським патріотизмом рушали ся й тут егоїстичні, класові інтереси, бажання задержати в руках оліґархії дальшу управу в. кн. Литовського, не поділивши ся нею ні з руськими магнатами, ні з своєю шляхтою, ні з Поляками. Тому нпр. так на вістрію меча важили ся питання про осібні уряди в. кн. Литовського, про недопущенне до них чужинців і т. п., далеко більше ніж кардинальніші питання державного права в. кн. Литовського.

Ся виключність оліґархії в. кн. Литовського була головною причиною її слабости. Не кажучи вже про народні маси¹⁾, ся оліґархія не могла оперти ся на шляхту, не могла числити навіть на панство українських земель. Се українське панство, живши й досі своїм осібним, замкненим житем, майже або й зовсім не маючи пристуну до центральної управи в. кн. Литовського, не мало вправді охоти до прилучення їх земель до Польщі, але ніколи не виявило й охоти відорвати ся від Польщі та вернути ся до в. кн. Литовського. Українським магнатам, правда, ближший був оліґархічний устрій в. кн. Литовського, ніж шляхецька-демократія польської Корони, але остаточно так багато вони не бояли ся втратити, як литовські оліґархи, й тому не мали чого так дуже спротивляти ся інкорпорації. Рядова ж шляхта західньої України — Волини й Підляша, з своїх місцевих і класових інтересів навіть спеціально піднерала унію. На литовських соймах, як ми бачили, вона виступала з спеціальними петиціями про унію, а на Люблинським соймі, по прилученню Волини й Підляша, разом з панами своїх земель агітувала за інкорпорацією Берестейщини, Браสลавщини, Київщини. В листах литовських панів з Люблинського сойму читаємо гіркі жалі на таку зраду інтересам вел. кн. Литовського з боку Волинян (також і Підляшан). „Нема вже сумніву що до Підляшан, що вони самі бажали того відірвання, та і по панах Волинянах бачу, що великого насильства над ними не стало ся — самі сіпшили ся до того, і тепер нема гірших прокурорів против Литви, як пани Волиняне“,

¹⁾ „Помилка заступників Литовсько-руської держави, пише проф. Дашкевич, лежала в тім, що вони не вмiли оперта ся на масі руської людности, підняти її до зрозуміння загальнонародніх інтересів й водити нею“ (Замѣтки с. 173). Наше представлення, думаю, ясно показує всю неможливість ставлення таких дезидерат на адресу литовських автономистів. Де вже було їм до народніх мас, коли навіть з шляхецькою верствою вони не могли прийти до якогось порозуміння на сій точці. І тойже Дашкевич справедливо відміє тут же, що навіть руських магнатів литовські пани не могли потягнути за собою.

пише Нарушевич¹⁾). Обвинувачення були неправдиві на стільки, що й Підляшане й Волиняне поступали супроти Литви вповні лояльно — доки не були включені в склад Корони. А що не було з їх сторони внутрішнього, щирого нахилу до Литви — се певно; і розуміється, був то результат виключної, егоїстичної політики самих литовських верховодів.

Унія Литви, відірванне провінцій на Люблинським соймі були довершені серед крайньої депресії литовської делегації. Земля захитала ся під їх ногами. Їх давнійший союзник і протектор — вел. князь ішов з повною безоглядністю й рішучістю против них. Литовська шляхта, послі, давніше такі послухні панам-раді, вийшли з свого послуху. Зашаховані „контумаційними“ декретами польського сойму, пани-рада стратили в їх очах всякий престиж; їх політика була дискредитована, всі їх конституційні права і гарантії розсипали ся в ніщо. Їх давні послухні піддані з українських земель бунтували ся, відривали ся, ставали „прокурорами“ (інстігаторами) на них, і за їх помічу, — як Литві здавало ся, коронний сойм з королем укладали все нові й нові „декрети“ на відірванне старих литовських провінцій: за Волинею Київ, за Київом Браславщина, там далі Берестейщина, Кобрин, Пинськ, а там іще — дивись — сягнуть по Мозир і дальші заприпетські землі²⁾). І бідна, нещаслива Литва бояла ся вже й рушити ся і голову піднести, щоб не накликати нових бід.

Але хвиля депресії й замішання пройшла. Король прохолов з свого завзятя й готов був каяти ся перед Литвою з своєї сторониности й запалу³⁾). Віджив старий авторитет литовських верховодів у власних кругах, над своєю суспільністю. А з тим повинна була прийти реакція тій депресії, мусіла відродити ся давніша енергія литовських автономистів і литовської суспільности взагалі.

Головний актор люблинських актів Жигимонт-Август, очевидно, доживав свої останні дні, й не було що чіпати його в тій агонії. За три роки, що ділили люблинську унію від смерти останнього потомка Ягайла (1/VI 1572) ми не бачимо з боку Литви ніяких

¹⁾ Археограф. сборникъ VII ч. 26, с. 44, пор. с. 43: otrzymawszy (Поляки) za decyety iego kr. mci, a niemniej snać za własnym dobrowolnem przychileniem stron ziemie Podlaską y Wołyńską.

²⁾ Див. вище с. 405—6.

³⁾ Див. нотку на с. 415.

серйозних виступів в дусі литовської державної ідеї¹⁾. Смерть його розв'язувала руки литовським політикам, давала можливість думати про направу й приверненне утраченого. При королівських гробі пішло гасло між литовськими магнатами — упоминати ся від Поляків „ліпшої унії“ і відібраних країв²⁾. Брак солідарности, дезорганізація, яка показала ся на перших порах в Польщі, суперництво між Великопольщею й Малопольщею, замішання на конференціях — могли тільки піднести дух у литовських автономістів. При першій нагоді — на зїзді з польськими панами у Мстибові на початку грудня вони заявили, що ігнорують польські зїзди з їх ухвалами і скликають свій особний зїзд. Заразом піднесли справу відірваних провінцій: рішення Люблинського сойму в сій справі вони признавали неправими, формально неважними, вказували на органічну зв'язь литовських земель з тими провінціями і т. п.³⁾. Та треба признати, що вже в сій декларації, судячи по змісту її, поданому в головнім нашім джерелі⁴⁾, Литовці не показали потрібної рішучости. Вони ніби заявляли, ніби просили, самі очевидно ще не вяснивши собі, в якій формі виявити свою негачію люблинських постанов і як далеко в ній іти. Поруч з протестами в справі забрання провінцій, що було вповні неправим і їх не обов'язувало, вони підносили різні поправки до унії, яку мусіли вважати обов'язковою для себе, бо кінець кінцем її признали. Взагалі та неясність, яку вносили литовські політики у всі давніші свої відносини до Польщі, в уніонну справу, — те вічне ухляпанне від принципіального ставлення річп, яке характеризує їх політику, повторяло се й тепер та ослабляло сильно значінне й вагу їх постулатів⁵⁾.

Що правда, їм і тяжко було виступати різко. На плечах їх висіла далі московська війна й разом з маніфестаціями против люблинських рішень їм приходило ся благодіти у Поляків помочи против Москви. Тому їх виступи виглядають так нерішучо. Видали розпорядженне, щоб з відірваних провінцій податки і всякі виплати йшли по давньо-

1) Малозначний епізод про королівську „сигнетову“ печатку замість державної литовської печатки на соймових листах з кінця 1571 р. див. у Лаппо Вел. кн. Литовское с. 88.

2) Лист Миколая-Криштофа Радивиля, надворного маршалка, до стрія, воеводи виленського, з 15/VII, у Трачевського Польское безкорольеве по прекращеніи династіи Ягеллоновъ (1869, Мва) дод. с. 88.

3) Hejdensztein Dzieje Polski od smierci Zygmunta-Augusta I с. 39—40 (с. 16 в оригінальнім тексті вид. 1672). Bielski с. 1233.

4) У Гайденштайна, I. с. Акти до сих справ досі не видані.

5) Читай їх поясненія конвокаційному соймови у Гайденштайна с. 44.

му до литовського скарбу¹⁾, але нічого не зробили, щоб зреалізувати сю постанову. На коновакційнім соймі поставили жаданне, щоб відірані 1569 р. провінції вернено їм ще перед елекцією, але нічого не зробили, щоб на сім настати. Поновили се жаданне на соймі елекційнім, і знову скінчило ся на тім тільки, що польські сенатори відсунули сю справу, сказавши, що її не годить ся порушувати підчас безкоролівя, й литовські сенатори прийняли сю відповідь, не здобувши ся на ніяку енергічнійшу акцію, ані навіть на якусь сильнійшу маніфестацію в сій справі²⁾. Не скористали з нагоди, яку мали для того, щоб забезпечити окремішність в. кн. Литовського й спільно з Поляками вибрали Генриха Вальоа³⁾. Гадка про відлученне в. кн. Литовського від Польщі здавала ся литовським політикам неможливою, трохи не дикою. Московський цар Іван IV Страшний, що вважав ся досить бажаним кандидатом (бо сим вибором думали усунути політичне суперництво Московського царства з в. кн. Литовським), заговорив був про розірванне унії: що він ліпше б хотів бути в князем литовським тільки. Але на перше ж слово його в сім напрямі литовські послы відповіли йому, що про відлученне Литви від Польщі не може бути й мови⁴⁾.

З другого боку, в справі привернення відлучених провінцій показало ся зовсім ясно, що в самих відлучених від в. кн. Литовського землях нема до нього ніякого нахилу. Соймики, відбуті літом 1572 р. виявили се зовсім виразно. Ніде голоса не чуємо за поворотом до в. князівства. Соймик Вельзької землі, постановивши

¹⁾ *Edicta quibus redditus pensionesque debitas ex Volhinia, Podlassiaque in aerarium lithuanicum inferri jussissent, iurē missa a se fuisse nihilque ea re contra communis foederis iuramentum a se admissum, cum in possessione eorum a maioribus aerarium lithuanicum fuerit, neque iuramento unionis eas terras abiurarint* — казали Литвини (Гайденштайн вид. 1672 с. 16).

²⁾ Hejdensztein I с. 45, Orze'ski Bezkrólewia ksiąg osinioro, вид. Спасовича I с. 90, Bielski с. 1237.

³⁾ Інакше освітленне дає поступованню литовських політиків Лаппо в цитованій праці: він бачить в нім велику гідність, конвенцію, великі політичні здобутки, перецінюючи одно, не доглянувши другого. Напр. див. написане ним з поводу грамоти висланої Генрихови Литвою на дорозі (с. 114, нор. 109); в дійсности бун то дуже характеристичний прояв тої малодушної литовської політики: якоїсь декларації при головнім посольстві до Генриха вони не зложили, а десь на дорозі доручили йому потвердження елекції і притім занесли жалі на відіранне провінцій (Гайденштайн с. 122).

⁴⁾ Посольство Гарабурди до Івана IV у Тургенева *Historica Russiae Monumenta* т. I.

ряд ухвал для охорони порядку, zarazом зазначив свою повну солідарність з иньшими коронними землями й potwierдив спеціально свою звязь з Короною, а його ухвали були прийняті на соймках волинським і київським. В конфедерації руських земель, проголошеній 31 липня, в Глинянах, мали взяти участь послы земель Белзької й Волинської, а ся конфедерація між иньшим проголошувала цілість і нероздільність земель польської Корони й грозила повстаннем на всякого, хто хотів би нарушити звязок руських земель з Короною¹⁾. Се був голос головно шляхти, що в тісній звязи з Польщею бачила запоруку своїх клясових шляхетських інтересів і тримала ся сеї звязи²⁾. Роспорядженне литовських станів, щоб з забраних 1569 р. провінцій всякі доходи йшли до скарбу в князівства, зістало ся, очевидно, без всякого результату. Коли на виборі Генриха, перед новим королем, в присутности волинських і иньших послів, литовські сенатори заложили протест, що не допустять до potwierдження прав, доки не будуть звернені в. кн. Литовському відібрані землі, послы українських провінцій нічим не піднерли сього жадання й зістали ся солідарними з иньшими коронними послами³⁾. В пізнійших зїздах і конфедераціях в. кн. Литовського (по утечі Генриха) бачимо тільки одного — двох сенаторів з відібраних провінцій — тих що з давнійших часів займали уряди тих земель, будучи самі особисто тіснійше звязані з самим вел. князівством, і нікого з самих місцевих панів⁴⁾. Раз відлучені від вел. князівства, вони не показували ніякої охоти звязувати ся з ним, тим більше що сама Литва на кождім кроці проявляла тільки слабість, нарїшучість, більше нічого.

1) „А як бачимо, що в усіх наших постановах давніх і нових особлива увага звернена на те, аби всі землі Польської корони, розуміючи в тім і всі князівства й держави, що до Корони належать, все зіставали ся єдиним і неподільним тілом, — тож і ми, з усім своїм потомством хочемо зіставати ся в сій звязи ціло й непорушно й повстанемо на кожного, хто б відважив ся сю звязь нарушити“.

2) Про сі соймкові постанови див. у Гайденштейна I с. 41—2 і у Трачевского оп. с. с. 161—3, що користав з текстів декотрих соймикових постанов (див. примітки його, с. 13), але на жаль не тільки не дав сих текстів в оригіналі, але й не всюди зазначив докладнійше, звідки він свої відомости черпав. В тексті Глинянської конфедерації, який я мав, про послів белзьких і волинських згадки я не знайшов. Отже приходиться ся полишити сю звістку не відповідальности пок. Трачевского. 3) Orzelski I с. 258.

4) В акті виленської конфедерації 1574 р. (див. низше) взяв участь київський біскуп Пац і київський каштелян Сопіга, але воеводи — кн. Острозького не було, і нікого взагалі ні з Волинян, ні з Браславіян, ні з Підляшан. На пізнійшій городненській зїзді (1576) виступає тільки біскуп Пац (Ожельський III с. 192).

Нового короля Генриха, коли він зближався до границь Польщі, литовські стани сповістили про свою кривду в справі відірваних провінцій і заявили, що внесуть сю справу на найближшій сойм. Не знати, в якій формі сповнили б вони се, та тільки до соймовання не прийшло, бо вже в червні 1573 р. кор. Генрих утік з Польщі. Знову розпочинається безкоролівство, і тим разом литовські політики ніби показують замір поступати більш рішучо й пляново. Паралельно з з'їздами й конфедераціями польськими вони організують свої, ведуть самостійні зносини: актом конфедерації (в Вильні 1 листопада 1574 р.) пани литовські ухвалюють проводити кандидатуру архикнязя Ернста австрійського і разом — обов'язують ся доходити як перед королем так і перед станами польськими відірваних від Литви провінцій¹⁾. В виборі Баторія Литва не взяла участі і признавала його для себе необов'язковим. Та коли з цього фрондовання прийшло ся зробити вивід — вибрати собі вел. князя незалежно від Польщі, стани в. князівства на таку відвагу не здобули ся. Почали просити Поляків, щоб для форми визначили нову елекцію, щоб Баторій здержав ся з коронацією до такого нового формального вибору. Але цього не послухано, й Литві прийшло ся признати Баторія королем та вдоволити ся такими дрібницями, що лоскотали їх литовський автономізм (як особня присяга Баторія литовським станам, особня потвердження прав і привилеїв в. князівства, і т. и.), але вирікти ся всяких серйозніших претенсій. В дезидератах предложених Баторієви литовськими станами бачимо різні другорядні подробиці литовської автономії, але про повернення забраних провінцій уже вони не згадали²⁾.

Пановання Баторія припечатало такий стан річей. Енергічною обороною в. кн. Литовського від Москви він навчив Литву ще більше цінити свою унію з Польщею. З другого боку, ті уступки автономній амбіції Литвинів, які були їм зроблені (як заснування особня трибуналу для в. кн. Литовського, нова кодифікація Литовського Статуту в дусі автономности в. князівства) давали певне задоволення тим амбіціям. І Литва вдоволяється тим, дає спільному державному життю зтягати все тісніше ті узли, які лучили її з життям польським, і залишає свої претенсії. В безкоролівстві по смерті Баторія серед відновленої фронди, яка мала зазначити політичну особність вел. князівства Литовського, домагання повернення відірваних провінцій відізнавало ся тільки для того, щоб зараз же завмерти: на елекційнім

1) Акт конфедерації видав Лапо ор. с. с. 118.

2) Źródła dziejowe IV ч. 16 і 17.

соїмі литовські пани згадали за Волинь, Підляше і т. и., але слідом заявили, що вони се питання залишають, а ставлять домагання в справі Ливонії, і т. и.¹⁾

Справа завмерла, і від сих часів в. кн. Литовське тратить для нас інтерес. По перше — бо воно неважаючи на свої фрондовання фактично все більше став простою провінцією Польщі, з деякими тільки формальними прикметами автономії, але реально беручи з дуже слабо вираженою осібністю. По друге — тому що в нїм зістало ся дуже мало з української землі.

Люблинський сойм полишив за границями польської Корони дві українські окраїни — одну при в. кн. Литовським, другу — в руках Москви.

В руках Москви від часів в. кн. Олександра зіставала ся ціла Чернігівщина, з виїмком тільки узького західнього, наддніпрянського поясу — округів Любеча й Остра (сі зістали ся при в. кн. Литовським і зачисляли ся, як і стара Переяславщина, до Київщини та разом з нею перейшли в 1569 р. до Корони). Але й решту Чернігівщини вернула собі Польща на початках XVII в., під час московських замішань (Смутного времени). Перемире 1618 р. полишило чернігівські землі за Польщею, а „вічною угодою“ 1634/5 р. Москва „на віки“ признала Сіверщину Польщі, й тут 1635 р. сформовано воеводство Чернігівське, зложене з двох повітів — Чернігівського й Новгородсеверського. Се нове воеводство почислено між землі коронні, по традиції, що вони давнійше тягнули до Києва, тим часом як відібрана разом з ним земля Смоленська прилучена до в. кн. Литовського¹⁾.

Таким чином і ся частина української території увійшла в склад Польщі, хоч не на довго — на яких сорок літ, бо з початком Хмельниччини Польща її стратила безповоротно. По за границями Польщі, при в. кн. Литовським лишило ся тільки північне пограниче України: берестейське Побуже (давня Берестейська земля в тіснійшій значінню — без землі Дорогочинської) й Пинщина. Сі землі належали до Троцького воеводства, але 1566 р. утворено з них осібне Берестейське воеводство, зложене з повітів Берестейського й Пинського; сюди

¹⁾ Під 3/VII: *posłowie od panow litewskich przyiechali, opowiadając, iż do żadnej rzeczy przystąpić nie chcą, póki gravamina z nich a państwa odjęte przywroczone im nie będą*; під 9/VII: *deklarowali już statecznie (Litwini), że nie chcą mówić o Wołyni i Podlasie, tylko o Inflanty, i póki im nie przywróca, to pewna, że się oderwą. Script. rerum polonicarum, XI c. 61 i 64.*

²⁾ *Volumina legum III c. 410.*

належав і Туров з своєю округою. При в. кн. Литовським вони зі-стали ся до кінця. Конституція 3 мая 1791 р., ухваливши знести осібність в. кн. Литовського, тим самим включила до Польщі й сю решту української землі, та, як відомо, її постанови реального значіння не мали. Але як і вся осібність в. кн. Литовського від Польщі, так і окремішність сих земель від Польщі стала чисто формальною від часу, коли знесено заставу, що загрожувала дорогу Полякам до тутешніх держав і урядів, коли сими землями стало правити спільне правительство, спільний сойм, і *de facto* тутешні відносини вповні зблизили ся до Польщі. Се сталось дуже скоро по 1569 р. й вповні ігноруючи сю формальну границю, можна сказати, що перед великою українською революцією всі українські землі належали до Польщі. У всякім разі — стояли вони в сфері впливів її правитель-ства, її права, її життя.

Хоч на короткий час, перед сею революцією удало ся Польщі осягнути всю мету — зібрати під свою властю українські землі.

ПРИМІТКИ.

---

1. Джерела й література сформовання в. кн. Литовського.

Для історії сформовання в. кн. Литовського найважливішим джерелом служить літопись Галицько-волинська. Дещо небогато, але також цінне і певне дають літописи новгородські й пізніші компіляції східно-слов'янські, та сучасні літописи польські, ливонські й пруські. Сі зібрані в виданнях: *Monumenta Poloniae historica* (головно т. II—IV, Львів, 1872—1884), *Scriptores rerum Prussicarum* (I—V, Липськ, 1861—74), *Scriptores rerum Livonicarum* (I і II, 1847—1853, але важливіші потім друковані в ліпших виданнях: Генрих Лотіш в *Monum. Germ. hist. Ser. XXIII, Livländische Reimchronik* вид. в Надерборні, 1876). З дипломатарів треба згадати спеціальній (але не мудрий) *Codex diplomaticus Litwy wydany z rękopisów w archiwum tajnem w Królewcu zachowanych przez E. Raczyńskiego*, 1845. Генеалогічні ж статі як „Начало государей литовских“ (в Воскресенській компіляції — I с. 253) й інші подібні ¹⁾ і старинна історія Литви русько-литовської літописи середніх редакцій — всо річи не старші початків XVI в. — містять легендарний матеріал, з которого дуже мало що можна вибрати, особливо з тих редакцій русько-литовської літописи. Вона видані досі з кількох кодексів: у перше в Нарбутових *Pomniki do dziejów litewskich*, I, 1846 (ширша редакція), далі — середньої редакції: оден кодекс в неприступнім, виданім як рукопись виданню петерб. археографічної комісії: *Литовская лѣтопись по списку находящемуся въ библіотекѣ гр. Красинскаго*, Спб., 1893, другий — в *Записках одеського истор. товариства т. XXIV* (і осібно — Одеса 1902): *Западно-русская лѣтопись по списку Румянцевскаго музея*, вид. Вахевич; третій — польський переклад з Ольшівського кодексу: *Kodeks Olszewski Chomińskich*, w. ks.

---

¹⁾ Збірка русько-литовських літописей, в XVII т. *Полного собрания* (як низше), містить кілька таких генеалогічних статей.

Litewskiego chronika, podług rękopisu z 1550 g. wydał S. Ptaszycki, 1907. Інші кодекси (разом 8) мають вийти в збірнім виданню петерб. археографічної комісії (див. низше). Про редакції русько-литовської літописи див. в т. VI гл. 4.

Літописи й літописні збірники новгородські й московські (головно Воєкросенська й Никонівська), також польські, пруські й ливонські, та дипломатари пруські й ливонські (Voigt Codex diplomaticus Prussiae, Napierski Russisch-livländische Urkunden, Bunge Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenduch) служать потім джерелом для історії в. кн. Литовського до кінця XIV в. При тім новгородські й московські компіляції головно важні для русько-литовських відносин. До них прибуває зладжена в другій четвертині XV в. давніша русько-литовська літопись (або Літописець в. кн. Литовських, інакше Перша р.-лит. літописець, літопись Даниловича і Попова), що займаєть ся головно часами Витовта, але дає кілька екскурсів і в попередні часи. Джерело се першорядної ваги, хоч в декотрих частях має свою виразну тенденцію й вимагає критики. Воно видане кілька разів: Ігн. Даниловичом п. т. Latopisiec Litwy i kronika ruska, Вильно, 1827 (з кодексу супрасльського), Поповим в Учених записках II отд. академії т. I (з кодексу случького або уварівського) і петербурзькою археографічною комісією з кодексу Аврамки: Отрывокъ краткой Литовской лѣтописи находящійся въ лѣтописномъ сборникѣ именуемомъ Лѣтописью Аврамки, Спб., 1893, ст. 14+VI (але се виданне, як і згаданне вище виданне кодексу Красінських, вийшло тільки в 50 прим. як рукопись). Друкуєть ся вже досить давно але ще не вийшло збірне виданне русько-литовських літописей з усіх звісних кодексів усіх версій і редакцій, накладом петербурзької археографічної комісії. Я мав нагоду познайомитись з сим виданнем. Для давнішої редакції воно розпоряджне сьома кодексами, не рахуючи перерібок, що вийшли в редакції середні й ширшу. Головне значінне мають звісні вже кодекси супрасльський і случький: інші (дуже фрагментаричні) не дають багато, ані з текстурального погляду ані що до самостійних звісток. Про саму літопис див. в т. VI гл. 4 Історії, а з иньшої літератури: Smolka Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego (Pamiętnik wyd. hist.-fil. Ak. Um. VIII), Prochaska Latopisiec litowski, Львів, 1890, моя — Похвала в. кн. Витовту (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, VIII, 1895) і Тихомірова О составѣ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей (Журналъ Мин. Нар. Пр. 1901 кн. III і V, див. рецензію в Записках т. LI).

Для часів Витовта окрім літописей і згаданих збірок першорядним джерелом служить спеціальний дипломатар А. Прохаски: Codex epistolaris Vitoldi, Краків, 1882 (Monum. medii aevi т. VI).

Для дальшого часу з хронік важні головню Длугош (до р. 1479, вид. Пшездзсцкогю — Краків, 1873—78) і його иродовженнс у Ваповскогю (як низше) та русько-литовська літонись редакцій середніх ширшої. І Длугош і рус.-лит. літопись сих редакцій сильно вимагают критики.

Для XVI в. маемо такі важнійші хроніки: Меховскогю *Chronica Polonorum*, останне виданне у *Исторія Polonicae hist. corpus*, II, 1582, варіанти першого, сконфіскованогю видання його — при Ваповскім; новійший розбір — *Borzemski Kronika Miechowity, Rozprawy wydz. hist. XXVI*. Ваповскогю *Chronica*: частина 1480—1535 видана в оригіналі в II *Scriptores rerum Polon.*, в попереднім він опираеть ся на Длугошу — з того частина видана в польськім перекладі Маліновскогю — *Dzieje Korony Polskiej i w. ks. Litewskiego*, I—III, Вильно, 1847—8, до р. 1463, монографія: *Lukas Rozbiór podlugoszowej cześci kroniki Warowskiego — Rozprawy X—XII*. Русько-литовська літопись середніх редакцій (сягае до р. 1548 і 1575). Стрийковскогю *Kronika polska, litewska, zmudzka i wszystkiej Rusi* (I—II, Варш. 1846). Бельскогю *Kronika polska* (остане виданне Туровскогю, 1856).

Дипльоматари: *Archiwum ks. Sanguszków*, для в. кн. Литовскогю головню т. I, III і IV (Льв., 1887—90), тут акти XIV—XVI вв. *Codex diplomaticus saec. XV*, I—III (Краків, 1876—1894, — *Monum. medii aevi* т. II, XII і XIV). Акты западној Россіи т. I—III (всїх пять) — для XV—XVI в. *Działyński Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529*, Познань, 1841. Дрібнійших збірок тут не вичисляю, мушу згадати тільки ще *Skarbiec diplomatów posługujących do krytycznego wyjasnienia dziejow Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów* (до р. 1569) Даниловича, I—II, 1860, — збірник уже нездалий і перестарілий, але в дечім досі не заступлений новійшими публікаціями.

Література: Загалні курси тільки старі, або ненаукові й компілятивні, або популярні: *Kojałowicz Historia Lithuana*, I—II, 1660—9 (для свого часу зовсім не зла, тому Шлецер переробив його в своїй *Welthistorie*, L. 1785). *Narbutt Dzieje narodu litewskiego*, I—IX, 1835—41 (зовсім не критичне). *Jaroszewicz Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*, Вильно, I—III, 1844—5. Турчинович *Обозрѣніе исторіи Вѣлоруссіи съ древнѣйшихъ временъ*, Спб., 1857. Коялович *Лекціи по исторіи Западној Россіи*, Спб., вид. 4 — 1884 (короткі, більш популярні, і в дечім тенденційні). Брянецв *Исторія Литовскаго госудрства съ древнѣйшихъ временъ*, Вильно, 1889 (велика, але зовсім ненаукова книга). Петров *Вѣлоруссіа и Литва — Историческія судьбы сѣверо-западна. края*, Спб., 1890 (популярна і теж односторонно зроблена компіляція). Компіля-

тивний характер має й історія в кн. Литовського, котру рівнобіжно з історією в кн. Московського подає в своїй Історії Россії Д. Гловайський (т. II—III, 1884—90 — сі розділи в перекладі видруковані в V т. Рускої істор. бібліотеки) і присвячені Литві розділи книги Schiemann-a *Geschichte Polens, Livlands und Russlands bis ins XVIII Jh*, I, 1886 (в колекції Онкена).

Монографії — до сформування в кн. Литовського: Антоновича *Очеркь истории в. кн. Литовскаго до пол. XV ст., ч. I: до смерти Ольгерда*, К., 1878 (передр. в його Монографіях). Дашкевича *Замѣтки по истории Литовско-русскаго государства*, К., 1885 (кілька важних поправок до поглядів Антоновича). Brückner — *Litwa starożytna* (Biblioteka Warszawska 1897, V і IX і в новім обробленню, осібно 1904, м. ин. замітки про політичну еволюцію литовських племен, написані одначе досить не науково, пор. рец. в LXVI т. Записок). Latkowski — Mendog, Краків, 1892 (*Rozprawy XXVIII*) — головна монографія до сього предмету. Новійше: J. Totoraitis *Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263* (Фрайбург, 1905), Prochaska *Dwie koronacye* (Данилова і Мендовгова), *Przeegląd histor.* 1905 (бідне змістом) і його ж замітки до біографії Мендовга *Dwa objaśnienia do dziejów Litwy* (Kwart. hist. 1906). Васильевскій — *Исторія г. Вильны*, Спб., 1872 (в Памятниках старины въ зап. губерніяхъ Батюшкова т. V — містить і огляд історії в кн. Литовського); його ж *Обращеніе Гедимина въ католичество* — Ж. М. Н. II. 1872, II. Krumbholtz — *Samaiten und der deutsche Orden bis zum Frieden am Melnosee*, Королевецъ, 1890. Никитскій — *Кто такой былъ Гедиминъ* (Р. Старина, 1871, VIII). Prochaska — *Stosunki Krzyżaków z Gedyminem i Łokietkiem* (Kwartalnik Hist. 1896, I). Йогож *O prawdziwości listów Gedymina* (*Rozprawy XXXII*, 1905). К. Stadnicki — *Synowie Gedymina*, Льв., т. I вид. 2 — 1881, т. II вид. 1 — 1853. Йогож *Olgiard i Kiejstut synowie Gedymina*, Льв. 1870. Огляди сформування території в кн. Литовського подають книги: Любавского *Областное дѣленіе и мѣстное управленіе в. кн. Литовскаго*, Мва, 1893 (коротко й часто неповно), Леонтовича *Очерки истории Литовско-русскаго права — Образованіе территории Литовскаго государства*, Спб., 1894 (многословно і слабо з методологічного боку). Окрім того відносини поодиноких східно-словянських земель до в. кн. Литовського оглядають монографії по історії сих земель (див. т. II² прим. 1). Монографічна література від часів смерти Ольгерда вказана низше.

2. Похід Гедимина на Київщину.

З оповіданням русько-литовської літописи про похід Гедимина на Київщину повторилося більше-менше те саме, що було з волинською частию оповідання. То значить, по перших скептичних виступах проти

нього (у Карамзіна IV 129, Зубрицького III 265) пішли проба погодити літописне оповідання з іншими звістками, витягнувши з нього його фактичну основу. На с'їм становищі став уже Стадніцький (Syn. Gedymina II 25—7). Ширшій і докладнійшій аналізі піддав оповідання Антонович (Моногр. I 47—58) і київську часть признав вповні апокрифічною: опираючи ся на оповідання 1331 р. і на звістці Густинської комп. про перехід Київѣа під литовську власть за Ольгерда, він уважає цілу сю історію видуманою, властиво — перенесеною на Гедимина з часів Витовта, а подробиці по части видуманими, по части анахроністичними. Проти сього погляду виступив Дашкевич (Замѣчанія с. 42—64). Він доводив, що подробиці літописного оповідання зовсім не так апокрифічні, як вони здавали ся проф. Антоновичу, а на підперте літописного оповідання вказує на записки т. зв. Межигорського збірника. Він уважає факт похода Гедимина та прилучення Київщини за історичний, тільки пересуває його на часи по році 1331 й розбиває на дві особні частини: прилучення Житомира та Овруча й похід на Київ. Вільше менше на становищі проф. Дашкевича стояв потім Гловайский, В.-Вуданов (Населеніе югозап. Россіи до пол. XV в. с. 38—9), тим часом як нир. Леонтович тримаєть ся поглядів Антоновича.

В своїй праці: *Исторія Киевской земли до к. XIV в.* (с. 473—483) піддав я близькій аналізі аргументи Дашкевича, котрими пробував він боронити літописне оповідання. Результат, до якого дійшов я тоді, можу й тепер повторити: літописне оповідання стоить одиноко, не маючи підпори в иньних звістках; воно має виразні баламуцтва й видумки. Супроти того приймати його основу навіть і в простійшій формі, в якійсь редуції, досить небезпечно, хоч з другого боку не можна вказати таких фактів, які б виразно виключали можливість походу Гедимина на Київщину й навіть окупації київських городів. Я признаю, що ані оповідання 1331 р., ані записки Густинської компіляції, до котрих прийдемо низше, не виключають такої можливости: вони доводять тільки, що перед Ольгердом Київщина не була введена ціла і остаточно в круг литовських волостей.

Пробу п. Дашкевича — підперти оповідання літописи звістками т. зв. Межигорського збірника (рукопись, тепер в бібліотекі Осолінських ч. 2168), вказаними уже Стадніцьким, — не уважаю щасливою. Я переглядав сей збірник спеціально в сій справі й переконав ся, що нема підстави уважати його звістки самостійними. Рукопись ся містить збірку історичних виписок і літописних заміток. Звістка про те, що Гедимин забрав Київщину, повторяєть ся в ній пять разів (всі тексти подані у п. Дашкевича с. 56), але з них властиво є дві основні — на с. 72, з датою 1340 р. (цифра 40 написана на вишкбранім) і на

с. 104, з датою 1333 (6841) р.; звістка на с. 11 дописана пізнійше на маргінезі, а звістки на с. 80 і 90 — то властиво повторення. Записка на с. 72 звучить: „въ року 1340 Гедимин князь литовский повсталъ на князя кievского Станислава и побѣдилъ его зъ кievскимъ и татарскимъ войскомъ над рѣкою Ирпѣнею и Кievъ въ свою власть взялъ“. Записка на с. 104 та сама, тільки має чисто стилістичні відміни (зам. „кievскимъ“ — „рускимъ“, додано: „и прогнавши Татар“), та дата иньша. Та частина, де ми стрічаємо першу записку, має виразні сліди користання з Стрийковского, досить нпр. порівняти кілька вступних епізодів:

Межигорський збірник

Есть теж Варягія мѣсто вели славное здавна от Вандали-товъ заложное, недалеко отъ Любку на границяхъ Галсанскихъ, от которого теж мѣста Балтицкое море Варяжскимъ быти меновано нѣкоторые мѣмают (с. 2)

Есть земляца Варягія у панствѣ Саксонского княжати межи Влоскою землею и Французкою, от Лятобергу Воконсовъ недалеко, которая во онъ часъ была провинціею римскою, с тоеѣ землѣ сут тые княжата с Палеономъ в тые крае прижеглювали, тогда ся варяжскими княжатами прозвали от влоской отчизны Варяги (с. 4).

Стрийковский (вид. 1846)

Jest też Wągria miasto z dawna wielmi sławne, od Wandalitów założone, niedaleko od Lubku na granicach Holsackich, od którego też miasta Bałtyckie morze Wareckim byc mianowane niktórzcy mniemają (с. 113 вид. 1846 р.)

Jest też ziemia Wągria albo Weragia w państwie Safojskiego xiążęcia między Włoską i Francuską ziemią, od Lato'rogów i Wokonciów niedaleko, która też w on czas była prowincją rzymską: s tej jeśli ty xiążęta z Palemonem w ty strony połnocne przyżegliowali, tedy sie weragijskimi albo waragskimi xiążęty od Włoskiej ojczyzny Wągrią zwałi (с. 114).

Як бачимо, подібність буквальна, тільки з деякими похибкамн (треба знати, що ся статя в збірнику — копія, як то видко з деяких технічних познач — нпр. приписки на с. 11). Отже залежність сеї частини збірника від Стрийковского не може підлягати сумніву. Се неминуче піддає гадку, що й звістка про Гедиминів похід мабуть взята звідти; тим більше, що тільки у Стрийковского згадуєть ся участь Татар в війні київського князя Станислава з Гедимином. Друга записка так близька до сеї першої і змістом і стилістично, що мусить уважати ся найскорше повтореннем її (зі спільного джерела). Ріжиці тільки в даті: у Стрийковского датуєть ся похід Гедимина на Київ-

1320 роком, в Межигорськiм збiрнику 1333, 1340 i 1341. Я думаю, се в'яганне в датi походить звiдти, що в оригiналі збiрнику не було дати зовсiм; пiдозрiваю, що для датовання послужив рiк смерти Гедимина 1340 або 1341, а дата 1333 (властиво 6841) стала ся через помiшанне рахункiв вiд сотворення свiта i Христа: дати з обидвох сих рахункiв приходять в першiй частинi, i кiнцевi цифри в них однаковi — 41. Проф. Дашкевич пробував вправдi пiдперти дату 1333 р. иньшими вказiвками (Замiччання с. 57), але як я виказав то в своїй Iсторiї Київщини, обидвi наведенi д. Дашкевичом звiстки з датою 1333 р. мають в датi очевиднi помилки.

Збiрка русько-литовських лiточисей в XVII томi Полного Собранiя не приносить до звiсної вже традицiї про окупацiю Поднiпров'я Литвою нiчого цiяного. Оповiданне про окупацiю Мингайловим сином Тiрова, Пинська, Мозиря й Сiверщини (редакцiї середнi й ширша) має двi версiї: в однiй зветь ся сей князь Скимунтом, в другiй Шварном (Пол. собр. лѣт. т. XVII с. 232—3, 247—8, 302, 363—4, 428, 480—1). Оповiданне про похiд Гедимива в середнiх редакцiях (с. 258—260, 311—3, 371—3, 438, 491—3) мають тiльки стилiстичнi та буквальнi вiдмiни. Одн тiльки Евреiнiв кодекс про Ольгимунта додає: „сына Гольшина, великого князя Голшинского“.

З. Дмитро Дедько (до с. 20)

Особа i дiяльнiсть Дедька окружена неясностями i суперечностями.

Треба-б насамперед уставити властиву форму iмени Dedko. Коли уважати на число звiсток, то перевага буде по сторонi форми Detko, бо крiм двох грамот Юрия-Болеслава сюди ж очевидно веде форма Datko i форма Dethk угорської грамоти (читай Дечко—Децько, Детько, але не Дедко)¹⁾. Але за транскрипцiю Dedko говорить те, що її маємо в листi самого Дедька: треба припускати, що його писар, хоч би може й не Русин, таки знав, як звучить iмя його патрона. Коли прийняти, що в iмони Dedko *d* було м'яке (дь), то се може пояснити ваганне мiж Дедько i Детько. Чи було тут *e* тверде чи м'яке (ье) — сього вже нам нiхто не скаже. Довiльно можемо вибрати *Дедько* чи *Дедько*; остатня форма остiльки привабнiйша, що давала б певне значiнне: Дiдько чи Дедько = Дядько; але ми так мало знаємо вокалiзм галицьких дiалектiв тих часiв, що в такi виводи тяжко пускати ся.

Звичайно в лiтературi толкують iмя Дедька як ²⁾„Дядько“, i вказують що в грамотi 1335 р. Юрий-Болеслав називає його Demetrio Datkone postro: тут, мовляв, Datko не iмя, а титул: „Дмитро наш дядько“. Та

¹⁾ Кунiк (в збiрнику, як низше, с. 133) припускав, що се iмя хибно вiдчитане — треба Dethk; можливо й се.

дядьком Юрія-Болеслава Дмитра, по моему, ніяк не можна вважати. Чи можливо, аби такий дядько, приведений Болеславом хіба з собою (бо нема ніякої вказівки на те, аби Болеслав прибув до Галичини таким малим, аж тут йому дядька приділено — див. III² с. 123) і посаджений на першій місці між боярами, міг і після революції бояр против Болеслава удержати ся на чолі боярської управи? А коли навіть припустити, що Дмитро був галицьким боярином — дядьком малого Юрія (хоч се буде дуже гіпотетично), що він потім відступив від свого вихованця й став на чолі революції против нього (також не дуже правдоподібна гіпотеза), то невже потім сам він ще називав себе „дядьком“ того в Галичині зненавидженого, ним самим підступно зрадженого князя? Вказують вправді на те, що назви „кормильця“, „дядька“ приростали. Але приростали вони до *потомства*; так маємо бояр Кормильчичів. Вказують ще Семена Дядьковича, але сеї текст нічого не дає: „Левъ посла къ Юрію Семена своего дядьковича“ — Пат. 612. Пор. іще Arch. Sang. I ч. 52.

Коли Дмитро і був княжим дядьком, то не Болеславовим, а хіба Андрієвим! Значить вираз *Datkone nostro* не може нічого дати на потвердження гадки, що се не імя, а титул, бо Дмитро не міг бути *datko poster* для Болеслава в такім значінню. Але „Дядько“ могло бути його прозвищем і без того, що він був доконче княжим дядьком. Проф. Линниченко справедливо зауважив, що в галицьких актах XIV—XV вв. не рідкі подібні імена: *Detco*, *Dzatco*, Дядкович — А. Г. З. II ч. 9, XI ч. 74, *Przeгляд arheol.* I с. 72.

Були ще інші об'яснення: нпр. Лонгінів толкував се прозвище як *Detko* = дїтський (Лонгиновъ Грамоты Юрія II с. 16). Але на се справедливо вказувано, що „дїтський“ занадто малий титул для такої визначної особи; зрештою що зрбити тоді з формою Дедко? Далі, толковано се як „дїдко“ — дїд або „дядько“ — вуй князя Юрія-Болеслава (Линниченко Крит. обзоръ с. 159). Але знову неправдоподібно, аби таке означення посвоячення з Юриєм задержало ся і задержане було Дмитром по смерті Юрія-Болеслава.

З передньої кар'єри Дмитра не знаємо нічого над те, що він був найповажнішим боярином за Юрія-Болеслава. Проф. Линниченко в своїм екскурсі про Дедька (Крит. обзоръ с. 158—168), подібно і Кунік (ор. с. с. 131—2) вважали Дедька прихильником Юрія-Болеслава, вірним йому до смерті. Але на се нема ніякої підстави: покликають ся на те, що Дмитро „й пізнійше тепло згадує“ про Болеслава, але стільки тої теплоти, що Дмитр каже про нього в своїй грамоті: *domini nostri felicitis memorie ducis Rusie* — шаблонний канцелярійний вираз, що нічого не каже. А priori дуже неправдоподібно, щоб особ-

линий прихильник Юрія-Болеслава зістав ся на чолі боярства по революції.

Ян з Чарикова зве Дедька „перемишльським воеводою“ — *quidam pessimus baro Datko nomine castrum Przemisl habens*, і ці слова роблять трудність, бо нема причини припускати (як деякі роблять), що Дедько в 1340 р. був дійсно тільки перемишльським воеводою, а старшиною цілої Галичини став пізніше. Перший з бояр Юрія, міщений на його грамотах повище всіх воевод, з чого-б він став перемишльським воеводою, і що за переворот зробив він, щоб *по* Казимировім поході забрати власть в свої руки? Зрештою і в його грамоті є досить виразний натяк, що він уже під час Казимирового походу займав своє чільне становище (*discordiam inter dominum Kazimirum... et nos*). Таї порівнянне оповідання Казимира з оповіданням Яна не лишає сумніву, що в часі нападу Казимира Дмитро уже був управителем цілої Галичини. Припускати, як то декотрі роблять (Линниченко Крит. обзорь с. 167), що в словах Яна треба розуміти походження Дедька з Перемишля, також трудно: слова Яна виразно кажуть, що в 1340 Дедько був воеводою в Перемишлі. Чи не лежить тут відгомін якоїсь битви під Перемишлем, де засїв був Дедько? На мій погляд се було-б найлекше об'ясненне.

До річи сказати, ширша русько-литовська літопись записала нам традицію про якусь різню руських бояр під Перемишлем: вона каже, що під час польсько-литовських спорів в середині XV в. польські пани задумали вирізати литовських, закликавши до себе на зїзд, „как вчинил(и) над(пани-русскими) премисльскими, позвавши их до рады, і там порезали і Премишль засели“ (*Pomniki do dziejów litewskich* с. 57). З звісних тепер кодексів рус.-литовської літописи читаєть ся се оповіданне тільки в однім кодексі Виховця, але Стрийковский каже, що читав се в 12 кодексах: *latopiszcze ruskie i litowskie wszystkie którychem dwanaście nato zgadzał, inaczej skutek tego sejmku opisią sprosta tymi słowy i т. д.* — іде се оповіданне (II с. 233). Хронологічних вказівок ся традиція не має ніяких, може належати й до р. 1340 і до 1349. Скільки в ній історичного, се розумієть ся трудно сказати.

До Дедька ще прикладали Кунік (збірник, як низше, с. 133) Линниченко (ор. с. 165—6) дві грамоти 1385 р., де згадуєть ся село Деметровичі в Перемишльській землі *quae quondam Dessk*: вони звязують се з звісткою Яна, що Дедько був перемишльським воеводою, а назву с. Дмитровичів з його імени. Але як сам Л. вказав, подібні імена були в Галичині не рідкі, тож і сей здогад про принадлежність снх сїл Дедькови зістаєть зовсім гіпотетичним.

Взагалі по 1344 році (грамота Людовика) не маємо про Дедька ніяких звісток. На тій підставі, що в 1349 р. Казимир титулує себе володарем Русі, Кунік ставив здогад, що може саме в тім році вмер Дедько, і се дало Казимиру привід до такого титулювання — бо за жита Дедька не міг він себе так титулювати. Але се, очевидно, дуже слабка гіпотеза.

4. Література боротьби за Галицько-волинські землі.

Про спадщину Юрія-Болеслава й боротьбу за неї маємо досить численну й досить поважну літературу.

З давнішого належать сюди особливо Енгля *Geschichte der Ukraine*, Нарушевича *Historya narodu Polskiego*, Карамзіна *Історія державства Російскаго*, курси Зубрицького, Смірнова й Шараневича (див. т. III прим. 2), Стадніцького *Synowie Gedymina* т. II, Саго *Geschichte Polens*, т. II, Бельовского примітки в *Monumenta Pol.* II с. 621 і далі, Райфенкугля *Gründung der r.-kathol. Bistümer in der territ. Halicz und Wladimir* (розд. III).

Але не тільки сі, а й більше нові роботи як Антоновича *Очеркь історіи* в. кн. Литовскаго (1878), відповідні партії з курсів Іловайского (т. II, 1884), Андріяшева (*Очеркь історіи Волинской з.*, 1887), в значній мірі стратили вже тепер значінне супроти новітшої літератури сеї справи, що розвивається з кінцем 1880-х рр. Вступ до сеї нової літератури роблять дві студії, що спеціальнійше зачіпали становище Угорщини супроти Русі: Huber Ludwig I von Ungarn und die ungarische Vassallenländer, 1885 (*Archiv für öster. Geschichte*, т. 66) і Матіва *Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien*, 1886 (Справозданне II львів. гімназії). Сюди ж треба додати замітку Ан. Левіцького про Дубницьку хроніку — *Kilka przyczynków do dziejów Kazimierza W.* (*Kwart. histor.* 1889). Неопублікованим свого часу зівстав ся приладжений ще в 1880-х рр. пок. Куніком збірник статей і матеріалів про остатніх галицько-волинських князів, де сам Кунік приладив цікаву збірку матеріалів до галицько-волинських подій 1320—1350-х рр., з своїми замітками. Для того часу поява їх могла б бути дуже корисною; тепер вартість того всього пережила ся (я мав змогу познайомити ся з сею збіркою — все ще не випущеною в світ, уже по виданню першого видання сього тому, і в надії що збірник може вийде незадовго, подаю свої замітки до деяких Кунікових заміток)¹).

¹) Що до загального становища його завважу, що Кунік досить далеко йшов за польською традицією: він приймав, що в 1340 р. Казимир зайняв був Волинь (див. с. 123, де він говорить про другу окупацію Волини в 1349 р.), і що при умові 1340 р. Дедько признав дійсно якісь зверхні права Казимира (с. 120).

Безпосередно в боротьбу за Галичину-Волинь вийшла спеціальна (слаба зрештою) книжка К. Gorzucki *Połączenie Rusi Czerwonej z Polską* за Kazimierza W., Льв., 1889; на неї цінна в дечім рецензія Лісевича (Lisiewicz) в час. *Przewodnik naukowy i literacki*, 1890. Разом з нею з'явила ся далеко цінніша (при всій своїй неприємній публіцистичній закрасті, претенсійности й ріжних помилках) праця И. Філевича *Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-володимірское наслѣдіе*, Спб., 1890 (друкув. в *Ж. М. Н. П.* 1889—90 р.). Вона викликала кілька інтересних рецензій: Лісевича в *Przew. nauk. i liter.* 1891, Чучинського в *Kwart. histor.* 1891, і взагалі збільшила інтерес до сеї справи. Проф. Линниченко під титулом *Критическій обзоръ новѣйшей литературы по исторіи Гал. Руси* (*Ж. М. Н. П.* 1891), розбираючи праці Гожіцкогo й Філевича, висловив з тої нагоди свої гадки до ріжних зв'язаних з сям питань. Філевіч порушив деякі спірні питання в своїй відповіді критикам: Къ вопросу о борьбѣ Польши и Литвы-Руси за галицко-владимірское наслѣдіе (*Ж. М. Н. П.* 1891). Деякі цінні спостереження висловив далі др. Прохаска в викликаній сею літературою статі *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W.* (*Kw. histor.* 1892), де спеціально піднесено було становище Угорщини о сій боротьбі. Натомість замітки до сеї статі Анатоля Левіцкогo — *Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza* (*Kwart. histor.* 1895) не дали нічого інтересного.

Дуже мало дала й книжка В. Мильковича *Студія критични над исторією руско-польскою, ч. I, 1340—1387*, Льв., 1893, так само курс исторії Волини П. Іванова, 1895, й Леонтовича *Очерки* (іде повні за Філевічом). Короткий огляд боротьби за Галичину подав також Линниченко в книзі *Черты изъ ист. сословій Гал. Руси*, 1894. Самостійну критику теорій і джерел до першої фази боротьби дав Омелян Терлецький в старанній і цінній, хоч важко й трохи схолястично написаній статі *Політичні події на Галицькій Русі в 1340 р. по смерті Болеслава-Юрія II* (*Записки Наук. тов. ім. Шевченка*, XII, 1896). В тім же році з'явила ся маленька, але користна студія М. Довнар-Запольскогo *Изъ исторіи литовско-польскої боротьби за Волинь — Договори 1366 г.*, К. 1896 (з *Универс. Извѣст.*). На тім урвали ся студії над сею справою, й за останні роки прибула тільки маленька замітка Прохаски *Przyczynę do sprawy zajęcia Rusi przez Kazimierza W.* (*Kwartalnik Hist.* 1904), навіяна працею Кутшеби про торговлю Кракова — про звістки в кореспонденції Вроцлава до акції Казимира на Русі, й зовсім безвартична статейка Повра (*Pór Magyaruthén érintkezések a XIV-ik* (Угорсько-руські відносини в XIV в.) (*Századok*, 1904), що виходить в своїх виводах з фальшивої дати смерті Юрія-Болеслава в 1339 р.,

і городить на тім дальші недорічності — про неї див. в Записках т. LXV. Сього застою треба дуже жалувати, бо хоч жвава виміна гадок в 1890-х рр. значно посунула справу наперед, одначе полишила невиясненим дуже й дуже богато, і властиво більше поставила питань, як їх розвязала.

5. Угорський похід на Галичину 1340 р. (до с. 21).

Документ про похід Вілерма на Русь, досить тяжко стилізований, і з деякими похибками виданий, досі, як мині здаєть ся, не був відповідно інтерпретований, і се давало привід до деяких хибних виводів. Тому вважаю потрібним ближше застановити ся над його змістом.

Документ сей, виданий в IV т. Codex diplom. hungaricus andegavensis ч. 20, звучить в сїм виданню так:

Nos comes Paulus iudex curie domini regis damus pro memoria, quod discussionem cause, quam inter Petrum filium Ladislai et Ladislaum filium Johannis de Rozgun actores — ab una, item Ladislaum filium Johannis de Sowar et Thomam filium Tyba — parte ab altera, iuxta continenciam priorum literarum nostrarum et capituli agriensis in quindenis beati Georgii martiris in facto possessionis, Wysno vocate, facere tenebamur. Quia predictus dominus noster rex prefatos Petrum filium Ladislai et Ladislaum filium Johannis de Rozgun in quadam expedicione regni nostri proficua in Ruteniam una cum Wyllermo palatino, sicut sibi dictum fuisset, profecta (очев. треба читати: profectos) fore denotans, per litteras suas ipsam causam ad quindenas residence exercitus sui precipiebat prorogari, ideo ob preceptum eiusdem domini regis ad quindenas dicti exercitus regii proxime movendi sub statu priori duximus prorogandum (Datum in Wyssegrad octavo die termini prenotati a. D. 1340).

Зміст документу, очевидно, такий: речинець процесу за село Wysno в королівськїм надзорнім судї був визначений на два тижні по св. Юрі, себто на 7 мая. На сей речинець ставила ся одна сторона — Тома син Тиби, а друга — Петро й Володислав з Розгону не стали. Тома мабуть допевняв ся заочного рішення, але приятелї не-присутних вистарали ся від короля відрочення, на тій підставі, що Петро й Володислав пішли в похід на Русь з воеводою Вілермом. Король листом поручив двірському судї перенести речинець справи на два тижні по повороті війська з походу (ad quindenas residence exercitus), і судя 14 мая оголошує се відроченне своєю грамотою, в трохи зміненій формі (ad quindenas exercitus proxime movendi).

Попередні дослідки, що застановляли ся над сим документом — др. Прохаска (W sprawie zajęcia с. 19—20) і д. Ом. Терлецький (Політичні події с. 12), инакше розуміючи текст, робили з сього доку-

менту хибні виводи: по перше — що король угорський сам ходив на Русь, по друге — що військо угорське рушило на Русь на самий термін справи — 7 мая. В дійсности на чолі похода стояв воєвода Вілдерм, а не король, а похід мусів розпочати ся уже перед 7 мая.

6. Західні звістки про війну 1340 р. (до с. 22).

Іван Вінтертурський оповідає про сю кампанію так: rex Krakowie, cuius consors soror uxoris regis Ruthenorum fuerat, illuc cum exercitu properavit et immensam pecuniam ab eo relictam rapiens reversus est (вид. Vyss а с. 165 — див. т. III Історії, вид. 2 прим. 15).

Іван Віктрінґський: Rex Ruthenorum moritur et rex Cracovie ratione consortis, que filia regis Livonie fuerat, terram apprehendere festinavit, et abductis inde spoliis pluribus, quibusdam civitatis depre-datis, ad propria est reversus (Böhmer Fontes rerum Germ. I. 438).

Франтішок Празький: terram Ruthenorum, quam pridem debellaverat (et devastaverat — додано в другій редакції) dux Poloniae propter ducem terrae praefatae, qui exstitit ei in linea consanguinitatis astrictus (Fontes rerum Austriac. I т. VIII с. 564, порів. т. III² прим. 20).

Всі три письменники писали в однім часі — в 1340-х рр., зовсім самостійно — див. про них Lorentz Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I с. 69, 254, 302. Порівнюючи їх звістки, бачимо, що найбільше з них говорить І. Віктрінґський, найменше — І. Вінтертурський: у сього навіть ніякої війни ніби нема — Казимир несподіваним нападом тільки захопив скарби свого свояка і з тим вернув ся. Взагалі-ж звістки незвичайно близькі до себе, хоч позичування між ними не могло бути.

Завважу, що в літературі галицько-волинської справи звичайно користано з оповідання Івана Віктрінґського не в первісній формі, а з пізнійшої компіляції аноніма Леобенського, а оповідання Франтішка, хоч уведене в круг сих дослідів уже Райфенкуґлем (Gründung der gr.-k. Bisthümer), пізнійшими дослідками було спущене з очей, і тільки Чучинський в своїй рецензії праці Філевіча на ново пригадав його.

В згаданім вище (невиданім) збірнику Кунік вказав ще на звістку молодшого сучасника Франтішка празького кононіка Бенеша з Вайтміля. Свою хроніку він розпочав перерібкою, з деякими змінами й доповненнями, хроніки Франтішка (нове вид. в IV т. Scriptores rerum bohemicarum. Він записує тут: Kazymirus rex Poloniae habuit gwerram cum Ruthenis et Lytwanis infidelibus, qui venerant ad occupandum regnum et terras Poloniae. (Потім звістка: eodem anno dux Latwanorum accersiri fecerat ad se X sacerdotes et christianos plurimos, cupiens tandem christiana fide imbui; sui hoc considerantes ipsum ducem veneno intoxicarunt; Кунік хотів бачити тут звістку про Юрія-Боле-

слава і *Lytwanorum* поправити на *Ruthenorum*, але зовсім не виключено, що тут Бенеш думав на Гедимина, що теж умер в тім часі, хоч може помішав його смерть з отроеннем Болеслава).

7. Траска і Длугош про похід Казимира 1340 р.

Записка про походи Казимира в 1340 р. кінчить оден з кодексів Малопольської літописи, що з огляду на кінцеві слова: *Thrasca esiam fuit ibidem* від Бельовского дістав назву річника Траски. Кодекс сей був в уживанню Длугоша, як видко з його численних приписок, і ліг в основу Длугошевого оповідання (III с. 196—8). Окрім сього кодексу записка про походи Казимира на Русь одначе повторяеть ся і в кількох иньших кодексах Малопольської літописи — див. *Monumenta* III с. 199—200. Кінцеві слова *Thrasca esiam fuit ibidem* звучать так, ніби ми маємо тут автобіографічну замітку автора-самовидця¹⁾, але характер оповідання рішучо тому противить ся: так загально не міг писати чоловік хоч трохи близше з фактами ознайомлений. Тут Казимир бере *castella et municiones aliquot*; Татари набагають незвістно куди; бють їх невідомо де і як, не кажучи вже про ті легендарні руські інісїїї, привезені зі Львова і зовсім не звісні Янови. Очевидно, оповіданне писане пізвйше і то з далеких переказів. Подвійний похід Казимира треба уважати мабуть простим дублетом — контамінацією двох переказів про той сам, одинокий похід його 1340 р. В сучасній історіографії дуже скептичне становище зайняв супроти нього Філевіч, і його погляди прийняли Лісєвіч, Милькович і Терлецький: всі вони відкидають звістку про два походи Казимира. Прохаска взагалі резігує з польських хронік для выяснення сих подій. Гожіцький же тримаєть ся Траски, і Линниченко не відважаєть ся також вирікти ся його звістки про два походи.

Длугош, як сказано, опер ся на Трасці, але при тім ще своїм звичаєм значно розмалював його. Траска говорить в першім поході про Львів тільки, знає лише про спаленне його й забранне клейнотів; у Длугоша Казимир бере в перший похід і Львів і Володимир, будуче тут кам'яні замки, а у Львові осаджує свого старосту. В другім поході у Траски Казимир бере *aliquot castella*, Длугош же без церемоній бере від Яна имена міст, де Казимир побудував за свого жита кам'яні замки (с. 626), і вичисляє їх як міста забрані Казимиром в другім поході 1340 р., а кінчить свое оповіданне таким категоричним фіналом: *(Russiam) sibi et regno Poloniae subiicit et illam in formam provinciae redactam regno Poloniae perpetuo applicat, incorporat, unit et annectit; nec ab illo tempore a regis et regni Poloniae subiectione et obedientia*

¹⁾ Так се приймав ще недавно Кунік (ор. с. с. 142).

visa est descivisse, sed semper in illius fide, sincera integritate et devotione permansit.

Се оповідання Длугоша, неважаючи на всю його неправдивість, через пізніших компіляторів перейшло й до української історіографії. Так Густинська компіляція, за Кромером і Бельским, вповні повторяє Длугошеве оповідання, а з слів Бельского, що руські землі (розумій — потім) були поділені на воеводства й повіти й були зрівняні в правах з польськими землями (вид. Туровского с. 392), робить уже таку звістку: „А потом сей Казимиръ кроль собравъ сеймъ (!), на немъ же Рускую землю на повѣты и воеводства раздѣли, и шляхту рускую единою волностю зъ полскими волностями совокупи и утверди“ (Філевіч, полінувавши ся заглянути до Бельского, за Стадніцким каже, що джерело сеї звістки невідоме — с. 58).

В підручниках легенда Траски-Длугоша задержала ся до сих часів; її критику, хоч не завжди щасливо переведену, треба признати другою заслугою праці Філевіча.

8. Здогади — що Казимиръ володів Русію ще перед 1349 р. (до с. 32).

З тих доказів які наводили ся на се, я спиню ся на двох, що можуть здавати ся серйознішими. На оден вказав Грінгарен, а недавно його виводи повторив Прохаска в згаданій статейці *Urywki z dziejów XIV wieku*. Мова йде про труднощі, які робить Казимир вроцлавським купцям в їх дорозі на Русь — скарги на се знаходимо в вроцлавських актах (*Korn Breslauer Urkundenbuch I* с. 169, *Mosbach Przyczynki do dziejow polskich z archiwum m. Wroclawa* с. 79). Але труднощі вроцлавським купцям в їх подорожах на Русь Казимир міг робити й не володіючи Русію, так що ці скарги не можуть зовсім служити доказом, що Казимир володів Русію перед 1349 р., виразних же вказівок на те, що Казимир володіє Русію, ми не знаходимо в сій вроцлавській кореспонденції аж до 1354 року. Більше загадкова иньша грамота, яку теж хотіли уживати на доказ залежності від Польщі цілої Галичини перед 1349 р. Бона надрукована в старім кодексі Догеля (I с. 5—6) і має дату *Ruzdru* 1346. В ній ричителі короля чеського Яна й його синів маркграфа моравського Короля и Яна герцога Каринтії, в разі якого небудь конфлікту між підданими й землями згаданих володарів з одного боку, а підданими й землями Казимира й Болька кн. швидницького з другого, обовязують ся ставити провинників до 14 днів *in castro Halicz*.

Полишаючи на боці, що така приналежність Галича до Казимира стояла-б в виразній суперечности з загальною сумою наших відомостей, визначенне на зїзд нашого Галича виглядає по просту неймовірно: чому аж сюди, так далеко мали тягти ся ті провинники з західніх

границь Польщі? Се робить дату сього документу дуже й дуже підозрілою, і без перевірки її не можна уживати. Се справедливо відчув і сам Лісевич, вказуючи на сей документ — *Przewod. nauk. i liter.* 1891 с. 186. Правда Філевіч здогадував ся, що се „Галич угорський“, *Gacs* (Къ вопросу с. 338), але сей угорський Галич належить до сфери фантазії.

9. Джерела до кампанії 1351 року.

Головним джерелом для сього походу служить історія Людовика в т. зв. Дубницькій хроніці. Вона звісна в однім тільки кодексі з кінця XV в.; оригінальну частину її видрукував у перше Ендліхер в *Anzeigblatt für Wissenschaft und Kunst* 1826, т. 34, а в *Historiae hungaricae fontes domestici* т. III (1884) видана ціла хроніка (про походи Людовика на Русь див. тут ст. 160—6). На жаль, хоч обидва видання зроблені були з одного кодекса, вони значно різнять ся, і сі ріжниці нічим не умотивовані новішим видавцем. В науковий оборот увів се джерело вперше Губер в своїй статі *Ludwig I von Ungarn und d. Vassallenländer* (1885), потім опис походів на Русь передрукували Левіцкий (l. c.) і Линниченко (Крит. обзоръ с. 453, в російськїм перекладі, але неповнім), з ріжними увагами. Історія походу 1351 р. описана в сій хроніці самовидцем, на се всі годять ся; натомість історія походу 1352 р. не всюди докладна, так що автор, чи його кореспондент, уже, видко, сам в цілій справі не був самовидцем, а дещо описував з чужих оповідань (див. низше с. 441). Гадка Філевіча (с. 95), що під р. 1351 і 1352 тут описано оден похід 1352 року, не має ніякої підстави: Філевіч відкидав похід Людовика 1351 р., не знаючи иньших джерел.

Оповідання сього літописця знаходять повне потвердження в панеґіриках сучасного поета Петра Зухенвірта (*Peter Suchenwirts Werke herausg. von Primissier*, Відень, 1827), сюди належать його панеґірики: перший (рядки 104—111), семий (р. 120—135), девятий (рр. 122—131, 136—142), десятый (р. 89—94), чотирнадцятий (р. 268—272.) Окрім того про перший похід каже *Chronicon Budense = Thurocz* с. 307 (II сар. XXIX), але очевидно навмисно представляє його в трохи яснійшим світлі: Людовик попустошив край, а князя взяв у неволю, але пустив, коли той обіцяв йому послушність.

З польських джерел досить докладно оповідають про сю кампанію записки плоцькі — *Monum. Pol.* III с. 120; відти повторяють *Zdarzenia godne pamięci* ib. с. 310; на них же оперте оповідання Длуґоша — III с. 240. Записуючи, що 21/VIII 1351 умер Болеслав плоцький під час польсько-угорського похода на Кейстута, плоцькі записки згадують про обіцянку Кейстута охрестити ся й його утечу — *et reges supradicti* (замість Людовика тут названо Кароля угорського) *confusi redie-*

gunt. Літопись Меховського монастиря згадує тільки про похід Казимира — *cum magna potencia processerat Liuoniam, sed infirmatus rediit, parum profecit* (Monum. Pol. II с. 885). Liuoniam очевидно помилка, видавець в Monum. Germaniae поправляв на Lithuaniam, але з таким же правом можна-б поправлять й на Lubliniam (хоч хроністи пишуть звичайно все Lublin). Одноче можливо, що тут помилкою написав Ливонію сам літописець.

Крім того маємо дві угорські грамоти з того року. Особливо важна перша (Fejér IX, 2 I. с. 77), видана 16 серпня¹⁾ *in descensu postro in regno Ruthenorum prope metas Volchynie habito*; в ній Людовик на прохання Кейстута (*amicus et proximus noster*) дає пробачення одному утікачу. Грамота дана, як бачимо, по уложеньню згоди, але перед утчею Кейстута. В другій грамоті згадується про відрочення одної судової розправи *ad vigesimam secundam diem residence exercitus regii ad partes Lithvanorum moti*; відповідно до того новий речинець визначено на 12 падолиста (*secundo die festi beati Martini confessoris, sabbato scilicet* — дійсно сей день припадав у суботу). З цього виходить, що угорське військо вернуло ся на Угорщину десь коло 20 жовтня.

До цього ж походу (але не вповні виключений і пізніший — 1352 р.) може належати згадка в грамоті з 25/IV 1352 (Fejér IX, 2 с. 138, повніший текст в Cod. Andegavensis V с. 576)²⁾, де Людовик згадує про заслуги двох Никлинів в поході, *cum his temporibus non prolongatis, Christi nomine invocato, ad conterendam duriciem et pervicaciam cordis paganice gentis Lythuanorum a Christi fide scissorum in valido exercitu propria in persona accessimus*. Так само до цього походу, але також і до походу 1352 р. може належати грамота в Codex Andegav. VI ч. 21, де Nicolaus filius comitis Laurencii видає квіт Izraeli judeo suprunensi на гроші позичені ним на різні потреби, між иньшим *in serviciis domini nostri regis contra Litvanos*.

Як бачимо, Людовиків похід на Русь 1351 р. обставлений джерелами так як рідко, й оповіданне Дубницької хроніки, спеціально — її хронологія знаходить собі потвердження в різних, зовсім незалежних джерелах (особливо важні свідoctва Плоцьких записок і першої

¹⁾ В виданню стоїть *secunda die festi... virginis*: треба читати *assumptionis b. Marie*, і се вповні відповідає звістці Дубницької хроніки, що Людовик уложив згоду з Кейстутом в день Успенія.

²⁾ Прохаска, не помітивши, що маємо тут в обох виданнях ту саму грамоту, звязує одну з них (Cod. Andeg. V с. 576) з походом 1351 р., а другу (Fejér IX, 2 с. 138) — з походом 1352 р. (ор. с. с. 25—6).

Людовикової грамоти). Отже можна хіба дивувати ся, читаючи доводи Філевича що Людовик ходив на Русь лише раз, в 1352 р. Що правда, ми маємо кілька грамот з датами, що спротивляють ся хронології Дубницької хроніки — нпр. грамота в збірці Fejér IX, 2, с. 73, з датою *Budae in vigilia festi natiuitatis b. Johannis bapstisthae (23/VI)*, і декотрі менше певні — в старших виданнях (їх згадує Ендліхер при своїм виданню). Але супроти інших згідних свідощів тут треба підозрівати помилку, або толкувати, як Губер (ор. с. с. 11), що *Actum* і *Datum* не завжди сходять ся на угорських грамотах.

Додам іще, що згадка одної пізнійшої генеалогії про місце смерти Болеслава Ваньковича, учасника походу 1351 р. (*Rodowód książąt polskich — Monumenta Pol. t. III s. 284* — те саме джерело, що дає й місце смерти Юрія-Болеслава). Воно кидає світло на арену цього походу: *Bolkonem, qui occisus est in Myelnik*. Це потверджує здогад, що похід був звернений на Берестейсько-дорогичинську землю, як то зрештою видно і з напрямку похода. При тім видно з цього, що польсько-угорське військо не стало на границі, як виходило б з угорського оповідання, а ввійшло в середину землі. Про неволю Любарта див. ще прим. 11 — звістку Матвія Найбургського, й акт перемиря 1352 р.

10. Угорсько-польський похід 1352 р.

Головним джерелом і для походу 1352 р. служить нам Дубницька хроніка; її оповідання положив я в основу представлення цього походу в тексті. Справедливо одначе завважено вже попередніми дослідниками, що оповідання її про поворот Людовика на Угорщину писане вже не очевидцем, а на підставі чужих оповідань, з других рук. Коли звернемо одначе увагу на докладність оповідання про самий похід, то найбільше правдоподібним виводом буде, що або сам автор оповідання або його кореспондент брав участь в поході, але вертав ся не з королем, а з військом, і тому в оповіданню про поворот Людовика закрали ся різні помилки в означенню міст, через котрі Людовик ішов і в датах. Але з виїмком тих покручених назв, і се оповідання так докладне, богате й правдиве, що варте всякого довіря. Зрештою оповідання хроніки знаходить собі потвердження і в інших джерелах. Так про штурм Белза оповідає з аналогічними подробицями недавно видана грамота Людовика з 28/XII 1352 — наданне одному з учасників кампанії Новаку сину Петровому (опубліковане в *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, т. VII вип. 3, 1905 — *Iz arkiva za Zeljeznom ч. 12*, про нього замітки мої в *Записках Н. тов. ім. Ш. LXXIII с. 158*). Король згадує тут: *cum nos pridem quoddam castrum Belz nominatum, in regno Rusie habitum, in quo quidem Lituani cum Ruthenis nostris infidelibus in contumeliam nostri*

culminis conuenerant, cum valido nostro exercitu obsedissemus, predictus Novak armis succinctus, ad fossatum predicti castelli (in quo fluviorum cursus congrirans, ipsum castellum ambiebat) festinatis passibus properando, subiectis ipsius fossati insilit nndis et ad menia predicti castelli perveniens, actus militares, ut miles agilis, strennue dimicando peregit; sub quo castello nobis intuentibus letali vulnere exstitit sauciatus. Рідко коли оповідання може знайти собі таке блискуче потвердження в сучаснім документі. Далі згадує про облогу Белза звістний уже нам Зухенвірт (див. прим. 9). Хронольоґію походу потверджує ще грамота Людовика з 7/III, 1352 р., дана in Bardfa — в Бардуєві, на руській границі (по словам Дубницької хроніки Людовик прибув до Сяноку 12/III). Нарешті досить правдоподібно поправляє Губер (ор. с. с. 14) дату: in Welk in dominica ramis palmarum a. D. 1352 — на in Belz (Fejér IX, 2 с. 152).

З польських грамот знаємо, що при кінці січня Казимир був в Сяноку (грамоти в Kodex diplom. Polski I ч. 117, Akta grodz. i ziem. VIII ч. 1, з датою die conuersionis s. Pauli — 25/I): очевидно тут чекав він приходу Людовика. Звістка про спустошення Татарами й Русинами Галичини потверджується запискою т. зв. Генриха Ребдорфського — див. про неї зараз низше.

Супроти того всього абсолютно незрозумілим стає здогад декотрих дослідників (Линниченко Крит. обзорь с. 468), що се оповідання Дубницької хроніки належить не до 1352, а до 1377 р.! Так само довірливий иньший здогад того ж Линниченка, що той белзький воєвода Drozge — то Юрій Наримунтович (ib.).

Що до оповідання про поворот короля то воно певне очевидних помилок і баламуцтв в іменах місць. Король з під Белза приходить на другий день під Lodomegiam, де не міг знайти ніяких запасів, бо все попустошили Татари й Литва, відти in Londniam, де його прийняли з честію, але лишати ся там було небезпечно з огляду на Татар, що зібрали ся там. Далі villa Pridiproch, fiuuium Tartarorum Olth, fl. Ethel, хутор Dobrauihwzsa, alpes Ruthenorum, fl. Zereth, Мункач. Рушив король з під Белза десь 1 цвітня, 5 був уже в Мункачу, проблудивши 4 дні в Карпатах. Що при таким датованню не може бути мови, аби Людовик ішов на Володимир і потім на Серет, се справедливо зауважив уже Ан. Левіцький (Kw. hist. 1889 с. 212—2). Але на пункті хронольоґії сеї Людовикової подорожі автор і сам собі вразно противить ся, так що його дат не можна брати серіозно: у нього 4 цвітня Людовик приходить над р. Olth, і потім іще йде досить довго до Карпатів, 4 дні ходить в горах і приходить 6 цвітня в Мункач! Поляшаючи отже на боці сю хронольоґію, треба піднести иньші обстави-

ни, що виключають можливість думати про Володимир і Серет: Людовик пустив ся на впростоць до дому, тільки з 40 особами; в таких обставинах для нього і небезпечно було заїздити під Володимир, і певне навіть в гадку се не прийшло-б. Він мусів їхати найкоротшою дорогою з під Белза на Мукачів, отже на верхній Стрий і на Верецький прохід, імена ж місць покрутив чи той коресподент літописця, що оповідав йому про сю дорогу, чи сам він. Відгадувати, як то робив Ан. Левіцький, які місця означають в дійсности подані ним імена, здається міні річею безнадійною і безхосенною. Досить того, що поданий літописцем образ ми можемо узяти як загальну ілюстрацію Львівської землі в 1352 р.

11. Татарські справи 1352 р. (до с. 38).

Так званий Генрих з Ребдорфа (інакше Генрих Німий — про нього Lorenz Deutschlands Geschichtsquellen I, с. 146) оповідає під р. 1352: *mense martii Tartari et Ruteni pagani cum multis legionibus armatorum contra regem Cracovie intrant Poloniam et unam civitatem vicerunt et terram et homines devastant, tandem armatorum multi sunt occisi et reversi sunt ad terram suam. — Böhmer Fontes rerum germanicarum IV с. 539.* Хоч тут, як бачимо, місце ближше не означене, але хронологія дозволяє звести се з звістками Дубницької хроніки про Татар в Галичині в марті-цьвітні. У иньшого сучасника — в продовженні хроніки Матвія Найбургського (давніше званого Альбертом Штрабургським) єсть також записка під р. 1352, без близшого часу, але за те з докладнішими вказівками на місце татарської війни: *rex Lytovie cum auxilio Tartarorum, cum exercitu innumerabili per Russyam, quam quasi destruxit, transiens animo Cracoviam destruendi, cum rehabuisset fratrem suum captivum dudum et cum omnes vicine terre ad eius resistenciam properarent, recessit in Prussiam, in perfidia perseverans — Böhmer Fontes IV с. 284* (про саму хроніку див. Lorenz op. с. с. 36). Тут, очевидно, іде мова про увільнення Кейстутом Любарта з неволі, що мало місце в попереднім, 1351 р., і сей факт літописець легко міг помішати з спустошеннями 1352 р. Очевидно, іде тут мова про спустошення Галицької Русі.

Під тимже 1352 р. оповідає Фльорентинець Вілянї про боротьбу угорського короля з Татарами (кн. 2 гл. 72 — виданне Gerardi-Dragomani, 1844, Фльоренція). Але як справедливо зауважено, його оповідання — і се, і пізніше, під р. 1354, повні очевидних побільшень і помилок; очевидно опирають ся вони на якихось далеких поголосках. В 1352 р., раннею весною, по його словам¹⁾, угорський король поси-

¹⁾ Він каже, що звістка про сей похід прийшла до Флоренції в цьвітні.

дав 40 тис. угорських вояків в поміч своєму васалеві — ге ді Proslavia infedele до війни з Татарами; ді Proslavia Карамзія (IV пр. 253), а новіше Губер (ор. с. с. 17) розуміли про Браслав, але се не можливо, як вказав уже Стадніцький (Synowie I, с. 167). Я думаю, що в основі сеї звістки лежить поголоска про похід угорського короля під Белз весною 1352 р. і ге ді Proslavia означає Казимира, хоч низше й відрізняється від ге d' Appolonia, себ то польського короля.

Додам, що десь в червні того року Людовик доносив папі про якісь свої пляни боротьби з Татарами й „иньшими невірними“. Папа супротив того відступив йому десятину церковних доходів на чотири роки й надав права на всі землі, які він би здобув „з рук схизматиків і невірних“ — Theiner Monum. Hungariae I ч. 1269 (с. 815) і Fejér IX, 2 с. 169. Виглядають сі панські булі так, як би Людовик писав про Татар, а папа звертав його увагу на схизматиків. Чи не було се заохотою Людовику, аби далі вів боротьбу за Руські землі?

12. Перемирна грамота Казимира і литовських князів (до с. 39).

Крайній термін для означення часу грамоти дають імення учасників — мазовецьких князів: згаданий в ній князь Казимир мазовецький (брат Юрія-Болеслава) умер в падолисті 1355 р. (Balzer Genealogia Piastow с. 462 — 3). З другого боку згадки про неволю Любарта й утечу Кейстута не дозволяють класти грамоти перед 1351 р. Отже ваганне можливо тільки в границях сих років 1354—1355. Уже Каро на сій підставі датував грамоту 1352 роком. З пізнійших дослідників Антонович вправді датував її 1347 р. (Монографія с. 128), і сю дату повторив Карський (див. низше), але взагалі новішими часами в датованню сеї грамоти вагали ся головно між 1351 і 1352 р. тільки: перший рік приймали Линниченко (Крит. обзоръ с. 466), Милькович (с. 40), другий Філевіч (Борьба с. 241), Прохаска (W sprawie с. 27), Іванів (с. 241), Кунік (збірник с. 160); тільки Андріяшів посував дату аж до р. 1354 (с. 215), а видавці. Палеограф. снимків (Пташицький і Соболевский) відсунули до р. 1350.

По моему р. 1351 не можна прийняти. Полишаю на боці вже те, що між утечею Кейстута, яка стала ся коло 20 серпня, і Покровою, що виступає початком перемирня в грамоті, Казимиру в 1351 р. досить трудно було навязати зносини з литовськими князями й привести до перемирня. Але от що головно спротивляється даті 1351 р.: в тім році, як то бачимо з переговорів Кейтута з Людовиком (в Дубницькій хроніці), Татари були союзником Польщі, у всякім разі — ворогами литовських князів, а в перемирній грамоті вони виступають уже по

стороні Литви¹⁾. Супроти того грамота мусить належати або 1352-му або й ще пізнішим рокам. За 1352-им р. промовляє та обставина, що тут утеча Кейстута трактується як ще не передавнена справа. Та й обставини — похід Казимира в серпні 1352 р., вповні тому відповідають. Сей подробиця, що перемире в грамоті визначається від Покрови до Купала і від Купала на два роки, вказує що уложено воно було десь незадовго перед Покровою

Видана була ся грамота багато разів, у перше у Стрончинського *Wzory pism dawnych*, 1839. Звичайно цитується ся видання в Актах Західної Росії I ч. 1 Новіше й більш наукове видання зроблене Карским в Древностях археографической комиссии московского археол. общества т. I с. 543, 1899. Нарешті факсимиле видано в Палеографических снимках русских грамот преимущественно XIV вѣка, вид. петерб. археол. институтом, 1903, ч. 46. Оригінал в варшавськiм Головнiм архиві.

13. Юрий Наримунтович і Юрий Холмський (до с. 46)

Що до кн. Юрия, згаданого в Яновiм оповиданню, то перед Зубрицьким його мали за Наримунтовича, як і треба. Зубрицький, опираючи ся на холмський записи 1376 р., признав його Юриєм Даниловичом, внуком Мстислава Даниловича, автором холмської записи 1376 р.; князем холмсько-белзьким (III с. 267). Стадніцький, бажаючи помирити сей здогад про Юрия Даниловича з звітками про Юрия Наримунтовича, виставив гіпотезу про двох Юриїв князів холмсько-белзьких—Наримунтовича й Даниловича: під час походу 1366 р. Казимир зіставив Белз за Юриєм Наримунтовичом, а Холм відібрав від нього й дав Юрию Даниловичу. На поперте сеї штучної гіпотези Стадніцький доводив, що Ян відрізняє двох Юриїв, так само як і польсько-литовська умова 1366 р. (*Synowie Gedymina* I с. 13 і далі). В дійсности одначе Ян зовсім не дає підстави відрізняти Юрия кн. белзького й Юрия кн. холмського: навпаки він очевидно говорить про ту саму особу. А що князем белзьким був Юрий Наримунтович (він виступає між волинськими князями уже в умові 1352 р.), се не підлягає сумніву супроти звістки Германа Вартберге; по його словам в 1377 р. князем белзьким був *Georgius filius Narmanten*. Щож до двох Юриїв умови 1366 в.: „с князем с Юриєм і с другим Юриєм“, то тут очевидно говорить ся про Юрия Наримунтовича і Юрия Кориятовича; сей тому й стоїть поруч із Олександром Кориятовичом.

Безпідставність гіпотези Стадніцького справедливо виказав уже Ржежабек (Piłi II, с. 136—141, 195—208), але він заразом добачив

¹⁾ Андріяшів і за ним Іванів підносили ще, що грамота мусіла бути уложена по смерті Болеслава Ваньковича, що вмер 1351 р., під час того походу. Але з тексту грамоти такої вказівки не можна витягнути.

і в тім Юрию Даниловичу холмської записи 1376 року ¹⁾ Юрія Наримунтовича, а саму запись признав фальсифікатом. Так далеко йти одначе нема потреби, тим більше, що приходить ся робити для такого вивода досить ризиквне припущенне, що автор фальсифікату не знав навіть, як звав ся батько кн. Юрія на імя (християнське імя Наримунта було не Данило, а Гліб).

Поки не буде вказано певніших доказів против автентичности записи 1376 р. (Ржежабкові аргументи на се не вистають), ми можемо припускати, що в 3-ій чверти XIV в. дійсно були князі Холмські, яки сиділи в Холмщині, але Холмщиною не володіли, а Холмськими тоді були тільки по фамілії (звідки така фамілія походила, того не берусь виводити). Подібний здогад висловив уже Лонгінов в своїй статі Грамоты малорусскаго князя Юрія II и вкладная запись кн. Юрія Даниловича холмскаго, 1887.

14. Трактати 1366 р. (до с. 46—8).

Трактат загальний бува звісний з виїмків поданих Нарушевичом з латинського перекладу (Hist. nar. Polskiego вид. Туровского V с. 272—4) і з реґести в описи коронного архива Кромера (Inventarium privilegiorum in archivo regni, 1862 с. 371—2). Аж в 1890 р. видав Чучинський копію його з тек Нарушевича, переписану латинськими буквами — Kwart. histor. 1890, III. З того видання передрукували текст трактату Милькович (ор. с. дод. IX) і Довнар-Запольский (Изъ истории литов.-польской борьбы). Окрім сеї копії є ще латинський переклад (з котрого цитував Нарушевич), але досі не виданий. Ориґінал мав бути при кінці XVІІІ в. в короннім архиві, і ще на початку XIX в. бачив його Чацкий (Нарушевич с. 273, Даниловича Scarbics с. 210). Тепер він не звісний. Опублікована копія має деякі писарські помилки, але не будить ніяких підозрінь.

Умова з Любартом опублікована в 1887 р., в I т. Archiwum Sanguszków, з ориґіналу паперового, з краківського архиву Чортгорійських; факсіміле видано в Палеограф. снимках рус. грамоть, ч. 8. Підозріння вона в нікім не будила й не будить, натомість Філевіч, виходячи від сеї грамоти, пробував був довести, що грамота загальна противить ся їй: що се фальсифікат (с. 104—8). Се була одна з найгрубших помилок — яких взагалі чимало в праці Ф., і вона стріла одноголосний протест в науці. Його аргументи були збиті Чучинським в його рецензії (Kw. hist. 1891 с. 177), Линниченком (Крит. обзор с. 470—2), вкінці Довнаром-Запольским в спеціальній статі (Изъ истории лит.-польской борьбы за Волынь. Договори 1366 г., 1896). Філевіч

¹⁾ Про неї див. т. III² с. 109—110.

в своїй відповіді (Къ вопросу с. 341) вправді пробував повторити, в обережнійшій формі, свої аргументи, але вони не мали ніякого впливу. Навіть проф. Леонтович (Очерки изъ истории лит.-рус. права с. 209—212), що взагалі йде вповні за працею свого колеги, тут не прийняв його аргументів, ще й зробив йому незаслужений комплімент, що він, „яко серйозний учений“, вир'єк ся свого погляду.

Як уже сказано, обидві умови не мають дат. Що вони близькі часом одна до одної, се ясно видно з порівняння їх змісту: умова з Любартом служить очевидним доповненням до загальної умови. Дату 1366 р. викомбінював уже Нарушевич, на підставі порівняння загальної грамоти з оповіданням Длугоша, і дійсно ся дата єдино можлива, з тих причин:

Грамота ся показує своїм змістом, що була наслідком великого воєнного успіху Польщі. Трудно припустити, аби такий успіх був промовчаний в польських джерелах (у Яна), отже грамоту сю треба звязувати з одним із звістних нам успішних походів Польщі—рр. 1349, 1366, 1377.

До р. 1377 її не можна привязувати, бо укладає умову Казимир, названий так по імені в загальній умові, а і в Любартовій титулований польським королем. Рокови 1349 противлять ся такі факти: Ольгерд і інші учасники згадують в трактаті про своїх синів; в умові не фігурують зовсім Татари, що були таким важним чинником в 1349 і дальших роках.

Вкінці рішають близькі подібности загальної умови з оповіданням Яна про р. 1366: Белз і Холм признають ся за Казимиром, Юрий Наримунтович і Олександр Кориятович виступають як васалі Казимира. (З Олександром разом виступає й Кориятович Юрий, що мабуть разом із братом мав бути управителем Володимирської чи иньшої землі). Супроти сього всього не може бути сумнівів, що маємо умови звязані безпосередно з походом 1366 р., і то — судячи по великим уступкам, які в них роблять литовські князі — зараз по поході, під депресією від нього.

Я спиняю ся над сею хронологією ближше, тому що окрім заміток до Любартової умови в Archiw. Sang. с. 152, що не вичерпували справи, пізнійші дослідники не застановляли ся на сім питанню, а тільки покликували ся один на одного — Філевіч с. 105, Линниченко с. 470, Д.-Запольский с. 4 (Милькович, Леонтович, Іванів зовсім не застановляють ся над сям).

Далі треба зазначити, що сепаратна умова Любарта мусіла бути уложена де що пізнійше по загальній умові (відносини сих двох умов і їх згідність, особливо на пункті територіальних справ виказав особливо повно Д.-Запольский в згаданій статі). Але ніщо не вказує на те, аби

ділив їх значвійший час. Сепаратна умова була, очевидно, уложена перед святом св. Дмитра, 26 жовтня (олна годъ минеть Дмитриевъ день). Ми бачили Казимира в Опатові, мабуть як вертав ся з походу, 17/X 1366. Ніщо не противить ся припущенню, що перед тим, десь в середніх днях жовтня 1366 р. уложив він свою угоду з Любартом, а перед тим — нпр. в вересні або в остатніх днях серпня — загальну умову з литовськими князями.

Загальна угода була вічною згодою, як сказано в текстї. Против сього аргументує широко Леонтович, І. с., але його аргументація виглядає просто на непорозумінне супроти виразних слів умови. Що до сепаратної умови, то тут єсть непевність, а власне в словах: „а кто пойдеть на мене, королеви помагати мнѣ на моѣ неприятелѣ безо всякое хитрости и льсти, а мнѣ королеви помагати, ольна¹⁾ годъ минеть — Дмитриевъ день“. Звичайно се розуміють так, що тут означаєть ся речинець, до якого укладаєть ся перемире: на оден рік від св. Дмитра. Але можна толкувати й инакше: від коли умова вийде в силу, себ то від Дмитрова дня („годъ“ значить також і речинець).

До часів безпосердно по кампанії 1366 р. по всякій правдоподібности належить лист Кейстута й Любарта до громади м. Торуня, звісний досі тільки в виривках (Срезневскій памятники дрєв. письма² с. 191, оригінал тепер невідомо де) і досі не датований близше. Торуняне просять позволення їздити через Бересте до Луцька в торговельних справах, і Кейстут з Любартом дають їм свобідну дорогу на Дорогичин, Мельник і Бересте до Луцька. Очевидно, Володимир тоді не належав до литовських князів, бо нема про нього згадки.

15 Грамота Людовика про Любартові заходи в Галичині (до с. 52).

Видавець, др. Прохаска кладе сей лист „на другу половину 1376 р.“, звязуючи його з оповіданням Яна про напад Литви на Сендомирицину. Але при тїм він зауважив трудність таку, що тоді Людовик був на Угорщині, а Єлисавета в Польщі, тим часом як з документа виходить противне, отже здогадуєть ся, що в копії є помилка, й треба читати навпаки — що Людовик обіцяє привести військо з Угорщини, а Єлисавета з Польщі. Але така поправка річ небезпечна, а й потреби в ній нема, бо здогади дра Прохаски зовсім довільні, і виведена ним дата здаєть ся мині хибною.

Не може бути сумніву, що грамота ся звернена кудись на Галицьку Русь — *alios cives nobiles Russie* очевидно може означати

¹⁾ Я читаю се як одно слово: олна, звичайно читають осібно: оль на годъ.

тільки міщан з Галицької Русі (можливо — і з Холмсько-белзької землею разом, але тільки вкупі з Галичиною). Зрештою такі слова як *sicuti semper fideles reperiti fuistis* на аресу Волинян звучали б хіба як глузування. Можливо, що грамота ся була адресована до Львовян, як припускає д. Прохаска, хоч на се не маємо близьких вказівок; але у всякім разі се були Галичане. Від р. 1372 до 1379 правив в Галичині вповні самостійно, принаймні фактично, Володислав Опольський. Чи правдоподібно, аби грамота видана під час його управи й адресована до підвласних йому міщан так вповні ігнорувала особу сього *dominus et haeres Russiae*, „господаря й самодержця“, як се робить наша грамота? Я думаю, супроти сього час від осени 1372 і до початку 1379 р. для сеї грамоти вповні виключений, і властиво зістаєть ся тільки час між смертю Казимира й іменованнем Володислава, пад-лист 1370 — жовтень 1372, та час між уступленнем Володислава й смертю Єлисавети, січень 1379 — грудень 1381 р.

Така ситуація, що Людовик був у Польщі, а Єлисавета на Угорщині мала місце три рази: в першій половині 1376 р., в середині 1377 і в осони 1381 р. (див. документи з сих часів в *Kodex dipl. Pol., Kodex Maior. I і III*). Супроти сказаного вище, два перші моменти здають ся мало правдоподібними, зістаєть ся третій — але тоді Єлисавета стояла над могилою. Одначе з грамоти не конче виходить так, що Людовик був тоді в Польщі, а Єлисавета на Угорщині. Її стилізація також вповні можлива в таких обставинах, коли й Людовик і Єлисавета були або в Польщі або на Угорщині, а такі моменти знаємо зимою 1370/1 р. і в серпні 1375 — коли вони обоє були в Польщі, і Кошицький зїзд 1373 р. та час від зими 1379/80 р. і до приїзду короля до Польщі в осени 1381 р. — тоді вони були обоє в Угорщині, скільки знаємо. Отже властиво маємо вибрати між зимою 1370/1 р. і рр. 1379—80. Вибір тут не легкий. Поголоска про смерть Людовика нпр. скорше-б могла вказувати на часи перед його смертю, але иньші обставини вказують скорше на час безпосередно по р. 1370 і на мій погляд перешляють вагу рішучо на користь зими 1370/1 р.

Насамперед по кампанії 1377 в. Любарту не до Галичини було — скорше мав би на оці утрачені волинські землі. Заходи коло Галичини, змагання п р и х и л и т и до себе галицьких міщан відповідають скорше обставинам безпосередно по успіхах 1370 р. на Волини. А вже рішучо вказує на се, по моему, кінцева фраза: *et certa iura, consuetudines et veteres gracias clemencius conservemus*, бо про потвердження прав і привілеї галицьких міст король міг говорити в перших початках свого панування над Русію, але яке-б значінне мала ся фраза в устах Людовика в 1379—80 рр. ?

16. Кампанія 1377 р.

Джерела: Ян — Monum. Pol. h. II с. 678—9, Rocznik Kujawski — ib. III с. 212, Герман з Вартберге — Scr. r. pruss. II с. 114—5. Всі отці оповідання доповняють одно друге. Про саму війну дають деякі подробиці Ян і Герман. Ян каже про облогу Белза й Холма, у Германа Людовик облягає Белз, а тим часом його війська беруть duo alia castra Ruthenorum—оден можна уважати за Холм, другий мабуть треба признати якимсь Любартовим замком. По сім Любарт і якийсь Koddere filius Algarden (Коригайло? Корибут? чи може Кориятович?) добровільно, з жінками й дітьми своїми віддали ся на ласку короля й зложили йому присягу вірности. Про покору Любарта каже й річн. Малопольський, докладнійше вчисляючи відібрані від Юрія замки — Белз, Холм, Грабовець, Городно й Всеволож. Ся звістка інтересна, бо показує виразно, що до Юрія належала не тільки Белзька, а й Холмська земля, і обидві були забрані Людовиком.

Що Кейстут був посередником, виходило-б з отсих слів Яна: *ibi-quo cum castrensens (в Белзі), licet sit castrum firmissimum et (in-)expugnabile, tamen spe defensionis frustrati (додати essent і положити протинок, опущений видавцем, — через те й виходить неясність), — Keystutho de Troky duce Litwonorum mediante, Georgius castrum Belz g. Ludovico praesentavit.*

Длугош, опираючи ся на Яні й річн. Куявським, доповняє їх оповідання деякими подробицями: Людовик іде *per alpes Sanocenses*, облога Холма триває тиждень, між учасниками походу вчисляють ся деякі поіменно. Трудно розрізнити тут власні додатки Длугоша від того, що міг би він зачерпнути з якогось нам незвісного джерела. Робить він зрештою й виразну помилку: каже, що Людовик віддав Белз назад Юрию Наримutowичу.

Хронологію походу дають грамоти, видані під Белзом — *Kodex Malor. III ч. 893—4*. Штрельке, в примітці до Германа (с. 114), пробував викомбінувати час походу з дат угорських грамот і вказує на грамоту з 14/VIII in Clusvar, але сю дату приходить ся відкинути.

Що Белзько-Холмська земля була віддана Володиславу Опольському, показують звістки про його надання тут в pp. 1377—9 (див. *Baliński i Lipiński Starożytna Polska II с. 835*). Потверджує се й звістка Яна про угорських старост 1382 р.: між городами, обсадженими ними, бачимо й забрані в 1377 р. замки Городло, Кремінець, Одесько, Лопатин.

17. Роман Брянський (до с. 66).

Сей Роман згадуєть ся з своїм титулом у перше в 1375 р., разом з иньшим Романом кн. новосильським, в поході в. кн. московського

Дмитра на Твер — Воскр. II с. 22 (Роман Михайлович дьбрянскій). Перед тим в перемирній грамоті Ольгерда з Дмитром московським, уложеній десь коло 1371 р., між союзниками московського князя виступає й „князь великий Ромаиъ“, без титула (Собраніє госуд. I с. 52). Зотов (ор. с. с. 97) уважає його сим Романом Михайловичом брянським, тим часом як Соловйов уважав його князем рязанським (I с. 966), а Гловайскій (Сочиненія I с. 110), простуючи, що такого не було, вважає його князем новосильським, згаданим в иньшій умові, 1402 р. (Собраніє I с. 66—7, пор. вище с. 62). Зотов аргументує титулом великого князя; се дійсно аргумент, хоч і не дуже сильний: вправді титул вел. князя тоді уживав ся широко, але таки дуже неправдоподібно, щоб умова назвала новосильського князя великим. А що між тодішніми князями тяжко дошукати ся иньшого відповіднішого Романа, то таки ще найскорше сю згадку треба прикласти до Романа Михайловича. Титул великого князя в такім разі вказував би, що сей князь не був завсіди тільки титулярним; але чи мав він якісь значніші землі в тим часі, в р. 1370—1, того не можна знати.

Можливо, що в Брянську сей Роман сидів іще перед Ольгердовим походом 1356 р., бо з тих часів (від смерти Гліба Святославича, 1340) про брянський стіл не маємо звісток. Тяжше вже припустити, що по окупації 1357/8 рр. Брянськ відібрано від Ольгерда — хиба він сам наслідком якоїсь комбінації віддав Брянськ Роману? Квашнін-Самарін (По поводі Любецького синодика — Чтенія моск. 1873, IV с. 219—220) нпр. здогадуєть ся, що Роман був перед тим князем чернігівським, але Ольгерд перевів його до Брянська, а Чернігів віддав сину — Дмитру. Зотов (с. 219) думає, що Роман міг дістати Брянськ назад від литовських князів по повороті Дмитра Ольгердовича з Москви в 1388 р., а Чернігів в 1393 р., по відібранню його від Корибута: тому, мовляв, Роман і зветь ся князем брянським і чернігівським перед смертю. А Леонтович (Очерки с. 171) навіть твердить, покликуючись на IV Новг., що Роман правив Брянськом як намістник Витовта в р. 1402, себто вже по своїй смерті! Полишаючи на боці сю недорічність, як бачимо, й иньші гадки все будуть гіпотезами, для яких джерела не дають властиво ніякої підстави.

У всякім разі під час перемиря 1371/2 рр. Роман не був уже князем брянським, бо в тій же грамоті згадуєть ся уже „князь Дмитрій брянскій“ — Ольгердович. Коли не перед тим, то по тим невдовзі мусів Роман стратити й Чернігів, де засів иньший Ольгердович. Взагалі Роман сходить на безземельного або дуже малоземельного служебного князя; в сій ролі він виступає в Смоленську яко намістник з руки Витовта, і в такій ролі наложив він головою: Юрий смоленскій, здо-

бувши в 1401 р. Смоленськ, убив його тут. Давнійша русько-литовська літопись, 1 Софійська й Супрасльська, оповідаючи про сей епізод, звуть Романа князем брянським, Тверський збірник — князем чернигівським і навіть великим (князя великого Романа черниговського)-див. Ученыя зап. II отд. с. 43, Пол. собр. V с. 252, Супрасльська рукопись с. 136, Тверская лѣт. с. 471. Любецький синодик записує його так: „вел. князя Романа Михайловича чер(ниговскаго) убыенного от князя Юрія смоленского“.

18. Литовські князі в Сіверщині (до с. 68).

Звістки про сіверських князів литовської династії так скупі, що навіть в найголовніших питаннях про них висловлялися суперечні погляди. Покишаю на боці маловажне для нас генеалогічне питання — хто був старший, Дмитро Ольгердович чи Дмитро Корибут (я вважаю старшим Дмитра Ольгердовича, з огляду на генеалогічні записки Воскр. I с. 255, 4 Новг. с. 72, 1 Соф. с. 236, Тверської лѣт. с. 626, а сьому не противить ся й та обставина, що він дістав Брянськ, а Корибут Чернигів: Брянськ був волостію реальнішою, хоч історичне першенство було по стороні Чернигова). Важніше для нас питання, що теж зістаєть ся не ясним: які кождий з них мав волости на сій тоці не могли з'орієнтувати ся й найбільш авторитетні дослідники.

Так Стадніцький думав, що Корибут (він уважав його старшим від Дмитра) держав Брянськ і Новгород, а Дмитро Ольгердович — Трубчевськ; в дальшій результаті з того виходить у нього, що сі обидва Ольгердовичі емігрували до Москви (Врасіа Jagiełły с. 41—2, 110). Антонович уважав Дмитра Ольгердовича старшим, а володіннями його — Чернигів і Трубчевськ; Корибута мав він також за князя брянського й новгородського (Моногр. с. 115). Вольф був поставив під сумнівом князюванне Дмитра Ольгердовича в Чернигові в своїй першій праці (Ród Gedymina с. 91—2), але в новійшій (Kniaziowie litowsko-ruscy с. 336—8) уважає Дмитра князем Брянська, Трубчевська й Чернигова, так що Корибуту (його він уважає молодшим) зістав ся тільки Новгород. Аж недавніми часами, в однім часі дали справедливе поясненне сеї справи Леонтович (Очерки с. 157—8) і особливо Зотов (с. 137—146), що ширше й докладніше застановив ся над сею справою¹⁾. Вони виказали зовсім основно, що Корибут був князем чернигівським і новгородським, а Дмитро Старший — брянським і трубчевським.

¹⁾ Йому безперечно належить і першенство, бо праця його предложена була ще р. 1884 і вийшла 1893 року. Леонтович в своїй книжці, виданій в 1894 р., не покликаєть ся ніде на працю Зотова, але аргументація його так подібна, що насуваєть ся думка — чи не користав Леонтович з праці Зотова й тільки забув зацитувати.

Се дійсно мабуть так. Насамперед — що Корибут володів Новгородом сіверським, се не підлягає сумніву: маємо кілька грамот його з рр. 1386—1388, де він і сам себе зве *Demetrius alias Koributh dux Litwanie, dominus et heres Nouogrodek*, князь Дмитрий нїтѣмъ именовѣмъ Корибут, князь новгородський и сѣверський — *Codex epist. Vitoldi* ч. 29, Собрание грамотъ Вильна и Трок I ч. 1, *Działyński Zbiór praw litewskich* с. 2, *Archiwum Sanguszków* I ч. 9 і 10¹⁾.

Далі треба сконстатувати, що Дмитро Ольгердович князь брянський, згаданий в перемирній грамоті р. 1371 (Собр. госуд. грам. I с. 52) і потім в повісти про битву з Мамаєм (Воскр. II с. 36), не Корибут, а одна особа з князем Дмитром Ольгердовичом трубчевським, що під час походу московського війська на Сіверщину піддає Москві Трубчевськ і переходить до Москви (Воскр. II с. 34). Сей Дмитро Ольгердович, перейшовши до Москви в 1379 р., дістав там в державу Переяслав суздальський, брав разом з братом Андрієм участь в битві з Мамаєм 1380 р. і аж в р. 1388 вернув ся назад на Литву. Маємо його грамоту з кінця 1388 р., писану, очевидно, зараз по повороті, де він уневажнює свою присягу, зложену в кн. московському, й обіцяє служити Ягайлу: „коли ся воротимъ, сложивъ той слюбъ, тогда хочемъ кголовати королеви“—Срезневский Свѣдѣнія о малоизв. пам. ч. LIII, Собрание грамотъ Вильны ч. 3. Тим часом Дмитро-Корибут перед тим, в рр. 1386—8 видав кілька присяжних грамот Ягайлу, і в них нема ніякого натяку на те, щоб він колись емігрував до Москви; очевидно, в тих літах він був в в. кн. Литовськім, і до нього не можна прикладати звісток про того Дмитра Ольгердовича-емігранта (як то робив Стадніцький). Звістка про смерть Дмитра кн. брянського в битві на Ворсклі 1399 р. також, очевидно, належить до Дмитра Ольгердовича Старшого, бо Корибут жив іще в р. 1404 і згадуєть ся в тім році під тим іменем в літописних компіляціях — Полное собр. лѣтоп. IV с. 107, V с. 253.

Отже Дмитро Старший мав Брянськ і Трубчевськ, Корибут — Новгород. Се певно. Лишаєть ся тільки розібрати справу з Черниговом. Вона опираєть ся о Любецький синодик. В нїм маємо дві записки: „вел. князя Димитрія черн(иговского) и брата его князя Иоанна—вел.

---

¹⁾ Зотов (с. 143—4) поставив був такий принцип, що до Корибута належать грамоти, де згадуєть ся Корибут або Корибут-Дмитро, а де просто Дмитро — ті належать до Дмитра Старшого. Сей вивід одначе логічно не оправданий, скороспішний, і сам Зотов не дотримує його, бо зачислив між Корибутові документи оден з іменем Дмитра (під ч. 5), непевний що до своєї приналежности — а також і що до своєї автентичности.

князя Поана Скиргалай“ і „князя Дмитрія Олгердовича и княгиню его Анну и сыновъ ихъ князя Михаила, князя Иоанна“. По всякій правдоподібности тут маємо ми двох осібних князів, то значить Дмитра-Корибута й Дмитра Старшого (повторень в Синодику не сконстатовано, а й ріжниця в титулі: „князь великий“ і просто „князь“ за сею гадкою промовляє, хоч титулюванне великих князів в Синодику не всюди переведене й видержане одностайно).

Вибір рішає така обставина, піднесена особливо Леонтовичом: генеалогія литовських князів в Воскресенській літ. (І с. 255) у „Дмитрея Трубецкого“ Ольгердовича виказує сина Михайла (пор. генеалогії у Временнику моск. общ. ист. и древностей X с. 138, 223), иньші генеалогії двох синів — Михайла й Івана (Временник с. 82), і від Михайла ведуть рід князі Трубецькі. Річ не дуже певна, чи кн. Трубецькі пішли дійсно від Дмитра Ольгердовича: вони могли бути звязані з ним на тій підставі, що Дмитро Старший, в звістці про його приїзд до Москви, зветь ся князем трубчевським. Але досить того, що генеалогія, привязуючи до нього рід князів Трубецьких, мали на гадці Дмитра Старшого і його синів Михайла й Івана. Тим часом як раз синів Михайла й Івана, як ми бачили, має Дмитро безтитульний, з чого-б виходило, що друга записка Синодика про Дмитра належить до Корибута, і значить — він був князем чернигівським. Як бачимо, вивід логічно правильний, але опертий на комбінації джерел не дуже певних, тому й приналежність Чернигова Корибуту лишається тільки правдоподібною.

Що до Стародуба, то в Любецькім синодику читаємо: „князя Патрикия Давидовича стародубскаго пріємшаго аггелскій образъ и княгиню его Елену, сына ихъ князя Иоанна“. В Гедиминовій династії знаємо Патрикия Наримунтовича, що виступає в Новгороді Великім в рр. 1383—6 як князь, і потім знову зявляється там в р. 1397 (1 Новг. с. 381, 382, 4 Новг. с. 90—1, 93, 102). Його батько Наримунт мав християнське імя Глѣба (1 Новг. с. 331), отже Патрикий Давидович вповні відповідав би Патрикию Наримунтовичу (бо Глѣб він же й Давид, як Борис другим іменем Роман). Про князюванне сього Патрикия в Стародубі безпосередніх вказівок нема, але що в 1380-х рр. був в Стародубі князь з литовської династії, на се маємо вказівку в двірських рахунках Ягайла: в 1388 р., як раз в тім часі, коли Патрикий полишив уже Новгород, був у нього в гостях *dux Starodubski — Rationes curiae Vlad. Jagiellonis* с. 76, під днем 30/VIII; що в той день у короля були *duces Lytvanorum et Rutheni*, двічі згадно під тим же днем. Ще виразнішу вказівку дають звістки про його сина Олександра; так записка використана Карамзіним каже, що 1397 р. в січні

приїздив до Москви „князь Александр Патрикіевич Стародубскій“ (Карамзін V пр. 254), отже син Патрикія, що звав ся по батьковій волості Стародубським. Він згадуєть ся потім з тим же титулом не раз — в. р. 1398—1403, в Литві й Московщині: Raszynski — Codex dipl. Litwy с. 256 (пор. Codex ep. Vitoldi с. 179), Акты зап. Рос. I с. 28, Пол. собр. лѣт. IV с. 106, V с. 252, VI с. 132, Воскр. II с. 75—6, пор. I с. 238, Codex epist. Vitoldi ч. 352 і 362); про нього будемо говорити ще низше. Батько й син виступають разом під р. 1408: разом з Свитригайлом тоді приїхали до Москви „князь Патрекѣй звенигородскій и князь Александръ звенигородскій, ис Путивля князь Федоръ Александровичъ“, і з ними, між иньшими боярами, також бояре стародубські — Воскр. II с. 82. Не може бути сумніву, що маємо тут Патрикія і Олександра стародубських, але чому вони звуть ся тут князями звенигородськими, се зістаєть ся досі не выясненим зовсім. Генсальогія кн. Голициних толкує, що вони звали ся так від Звенигорода на Дністрі (!) (Древняя рос. вивлѣнка IV с. 164—7), а Зотов додає ще здогад, що сей Звенигород дістав Патрикія мабуть від Витовта (!) по відїзді з Новгорода (с. 127), але се все, розумієть ся, чисті неможливости. Вже скорше можна-б думати на Звенигород московський — чи не держав його якийсь час Патрикія від московського князя? Але таких вказівок не маємо.

Той князь Федор Александрович з Путивля, що в зацитованій московській записці виступає разом з Патрикієм і Олександром, міг би виглядати на Олександрового сина, тим більше що в сусідстві — в Путивлю сидів Патрикіїв син Федір; але се чиста гіпотеза, яку висловляю тільки до річи. Натомість Василь Патрикіевич рильський не підлягає сумнівам: його з сим титулом згадують оповідання 4 Новгородської й Никонівської компіляції про битву на Ворсклі, де він наложив головою. Він зветь ся тут „Феодоръ Патракіевичъ князь рильскій“ (Пол. собр. IV с. 104, Никон. III с. 174), тим часом як у иньших версіях сього оповідання він зветь ся князем волинським (вельнскій) (Воскр. II 73, 1 Соф. 251), або навіть „волоським“ (Давн. рус.-лит. лїтоп. — Уч. зап. с. 43).

Що до иньших князів, то нпр. русько-лит. лїтоп. ширших редакцій каже, що Чернигів мав кн. Константин Ольгердович (кодекс Єврейнова: „Константинъ удѣль его Чернигов і Черторьзскост“, код. Биховця: Konstantyn udel icho Czernihow a Czartoryiesk — Пол. собр. XVII с. 377 і 501). Переважна більшість істориків ігнорує зовсім сю звістку, тільки Смолька (Kejstut і Jagiełło с. 9) пробував її реабілітувати. Вольф (Ród Gedymina с. 82, 87, 95, Kniaziowie с. 18, 337) тільки реєструє сю звістку, ані боронячи, ані збиваючи. Леонтович (Очерки

с. 135 — 6) пробував довести, що се не Чернигів, а Чернихів на Волини. Я думаю, що автор сеї звістки розумів в кождім разі Чернигів (Леонтович безпотрібно транскрибує се на Чернихів), але весь сей генеалогічний екскурс літописи має такий пізно легендарний характер, стільки містить баламуцтв, що й сеї звістки про Чернигів не можна брати як серйозну джерелову звістку.

Далі Леонтович на підставі наведеної вище (с. 452—3) записки Любецького синодика, де згадані разом Дмитро (Корибут) і Скригайло, висловив здогад, чи Скригайло не був князем чернигівським якийсь час разом з Корибутом? На потвердження він вказує на грамоту в Актах Южн. и Зап. Р. I ч. 2; але грамота ся властиво нічого не в силі довести — дуже добре могла вона бути видана Скригайлом і тоді, як він сидів у Києві. Зотов (с. 147) виставив аналогічний здогад про Михайла Євнутевича, теж записаного в Любецькім синодику — що він мусів мати якусь волость в Сіверщині, але і се також лише здогад.

19. Оповідання русько-литовської літописи про окупацію Поділя Ольгердом (до с. 79-81)

Тенденційність сього оповідання і його недокладности старав ся виказати особливо Дашкевич (Замѣтки с. 75—6). Але з піднесених ним закидів властиво тільки оден зовсім певний: що Київщина була забрана Витовтом по поході на Поділе, а не перед ним; все иньше — або тільки односторонне освітленне фактів, або такі річи, де занадто мало знаємо, аби закидати помилку авторови (як в справі заставу Поділя). Навпки пророблена Дашкевичом аналіза показує, що при дрібних недокладностях, зовсім природних в оповіданню писанім кількадесять літ по подіях, в оповіданню літописи значніших помилок або умисних перекручень не можна вказати, отже в головній основі воно варто довіря. Так напр. коли літопись каже, що на Поділю перед Кориятовичами не було ні одного города „ні деревом рубленого ані каменем будованого“, то тут, очевидно, треба розуміти укріплення, городи-замки. Істнованне дани (дарунків від часу до часу) Татарам не противить ся словом літописи, що Кориятовичі перестали платити баскакам такі податки, які побирали вони давнійше від атаманів. Слова, що ті татарські князі були „отчичами і дідичами“ Подільської землі має тільки підчеркнути, що побивши тих князів, Ольгерд здобув зверхні права на Поділе, й т. п.

Дашкевич хотів противставити (Замѣтки с. 77—9) сьому оповіданню оповідання Кромера (вид. Туровского с. 738), прийняте потім Тунманом і Шлецером, і оборонюване новітніми часами уже Бруном (Черноморье I с. 171—2). Кромер каже що татарських царів побив і Поділе прилучив не в. князь Ольгерд, а Витовтів воєвода Ольгерд-

Але як справедливо вже замітив Молчановський (ор. с. с. 176—9), Кромерове оповідання, очевидно, оперте на тім же оповіданню русько-литовської літописи, тільки Кромер зле зрозумів його й поплутав, і з того тільки й вийшов „Витовтів воевода Ольгерд“. Гадка Дашкевича не знайшла собі прихильників в літературі. Переглянувши тексти середніх редакцій літописи, зібрані в XVII т. Пол. собр. лѣтоп., я міг прослідити, як зявила ся та Кромерова версія. Оповідання про похід Ольгерда на Татар і окупацію Поділя в лїпше захованих версіях має характер вповні осїбного епізода (так в Супрасл. і Уваров., в Груші Румянцев. і подібних — Археол. і Патр., і Евреїнівськїм. Але в деяких кодексах воно, йдучи по оповіданню про зізд Витовта з в. кн. Василем, приресо до нього і в звязку з тим потерпіло стилістичні зміни і таким чином в деяких версіях другої (і ширшої) редакції особа Витовта помішала ся з особою Ольгерда. І так в кодексі Красінських читаємо: коли пакъ князь вѣликий Витовтъ поехалъ з Литвы до великого Луцка, а князь вѣликий ¹⁾ Олькгирдъ пошолъ в полѣ з литовським воиском и побилъ Татаровъ“.... (с. 170); теж саме в код. Ольшівськїм (с. 453), а в код. Рачинського вже просто: „Коли князь Витовт пошол у поле з литовским войском и побил Татар“ (с. 327), а в код. Биховця навпаки: Федора Коріатовича наганяє Ольгерд (с. 497). Версію де Ольгерд іде за часів Витовта обробив потім і спопуляризував Кромер, зробивши з Ольгерда Витовтового воеводу. Отже оперта вона на чистім непорозумінню.

Зовсім відкинути оповідання русько-литовської літописи, як вудуване безпідставно, пробував др. Прохаска в статі: *Podole lennem Kogony*, 1895, але зовсім голословно. Сказане вище, думаю, увільняє мене від потреби аргументів против такого способу трактовання сього оповідання. Про саму сю статю Прохаски див. с. 90.

20. Ханський ярлик на руські землі, виданий в. князям литовським (до с. 86—7).

Факт видання такого ярлика, дуже інтересний і важний, якось досі не мав щастя в історіографії. Старші письменники його бодай згадували, новіші або ігнорують або відкидають, як дурну вигадку, не давши собі труду ближе приглянути ся йому. Нпр. проф. Антонович поминає сї грамоти, проф. В.-Буданов збуває їх згїрдними епітетами як вигадки (передмови до Архива Югозап. Россіи ч. VII т. I с. 59, т. II с. 13). Проф. Багалій (Очерки изъ истории колонизации степной окраины Моск. госуд. с. 68) трактує меньше згїрдно, але так як би навіть не бачив сам сього документу. Проф. Смірнов у своїй поваж-

¹⁾ Слово „великий“ пропущено в Патріарш.

ній праці про Кримське ханство (с. 240), полемізуючи з Сестренцевичом і уважаючи неправдоподібним існування такої Хаджі-Гераєвої грамоти, очевидно, зовсім не підозрівав існування Менглі-Гераєвих грамот і видання Хаджі-Гераєвого ярлика, про який говорив перед століттем Сестренцевич. В своїй історії Київщини (с. 496—7) я вказував на значінне сих грамот для історії татарської зверхности в українських землях, але то їм також нічого не помогло.

Сестренцевич в своїй *Histoire du royaume de la Chersonèse Tartarique* (1800 і друге вид. 1824, російське вид. 1806) згадав про грамоту Хаджі-Гераєя на руські землі видану в 1461 р. (II с. 207); в російським виданню він додає, що бачив сю грамоту в 1772 р. в бібліотечі Залуских. Ледво чи був се оригінал. Правдоподібно, була се грамота аналогічна з виданою у Голембіовського (z tek krolewskich, як він каже), в *Dzieje Polski za Jagiellonów* III с. 230. Виданий у нього переклад має дату 22/IX. 867 гіджри, 1471 від Христа, але ці роки не сходять ся, бо рік гіджри відповідає 1462/3 від Христа, а в 1471 році Хаджі-Гераєя не було на світі. 1462/3 рік — як бачимо, дата близька до поданої Сестренцевичом, і сама по собі зовсім можлива.

Але сама грамота дуже підозріла. Не кажучи вже про страшенні покручення імен, самий зміст грамоти такий хаотичний, неясний і покручений, що тільки знаючи ширші тексти Менглі-Гераєя, можна відповідно собі порозуміти сю ніби Хаджі-Гераєву грамоту. Такі слова: *tych zamków z rany, z boiarami przed tym bratu naszemu kniaziewi Witultowi, a teraz takie bratu naszemu Zygmontowi będą służyc i bratu naszemu Kazimierzowi*, зовсім недорічні; хиба б припустити, що тут списувано з старшої грамоти, адресованої іще Жигимонту Кейстутовичу! Придане Новгороду в сій грамоті также ні пришите ні прилатане. Взагалі ся грамота виглядає так, як би була сфабрикована на взір пізнійших, Менглі-Гераєвих або якихось иньших грамот.

Я думаю, ми взагалі мусимо виходити від пізнійших грамот Менглі-Гераєя, перехованих в Литовській Метриці, що до своєї автентичности не підозрілих. В тексті я навів уривок з одної з них, де Менглі-Гераєй переказує історію сих грамот (видана у Пулаского з варшавської копії Литовської Метрики — *Stosunki z Mendli Girejem* ч. 78). З сього оповідання виходить, що грамоти в. кн. литовським на руські землі видали: 1) Тохтамиш, 2) Хаджі-Герай — з нагоди якогось близше не названого посольства, 3) Нур-девлет по проголошенню його ханом, коли до нього приїздили Ян Кучукович і Івашенцо, 4) сам Менглі-Герай, коли до нього, скоро по смерті його батька, були прислані в посольстві троцький воєвода (в иньшій грамоті — маршалок) Богдан Андрушкович й Івашенцо (в грамоті тут єсть прогалина, але

нише названі сі обидва послі). Окрім того маємо ще 5) пізнійшу грамоту Менглі-Герая того ж роду, видану ним в 1507 р., з нагоди посольства Юрія Зеновиевича й Якуба Івашенцовича (з сеї уривки подав я в тексті).

Що до історії тих грамот, та сама стилізація Менглі-Гераяєвого оповідання, де він відкликуєть ся до тих грамот в архіві в. кн. Литовського), виключає гадку про фантазію або обманство. Крім того ми можемо сконтролювати його слова іменами послів. Вони вірні: посольства сі в джерелах не записані, але такі люде дійсно були в тім часі: Ян Кучукович звісний нам на дворі Казимира (був двірським маршалком в р. 1473—8); Богдан Андрушкович Сакович, маршалок 70-х рр. (1473), був пізніше воеводою троцьким (згадуєть ся з сим титулом під р. 1486); Івашенцо — київський боярин з 2-ої пол. XV в.; його син Якуб звісний як посел в орду 1507 р. (див. Wolff с. 53. 175, Bonieck sub voce, Pułaski 298).

Отже оповіданню Менглі-Герая не маємо ніякої причини не вірити, а мусимо постарати ся можливо докладно його зрозуміти й вияснити через порівнянне з йогож згадками в інших грамотах та інших матеріалами.

В інших грамотах він згадує про попередні ярлики коротше, і ніби инакше. І так у грамоті Менглі-Герая з 1507 р., друкованій у Пулаского під ч. 88 з варшавської копії Литовської Метрики, грамоти дають *cazewu otiec y diado, predkowie ieho*; так стоїть воно і в „оригінальній“ книзі литовської Метрики (але ся оригінальна книга — також копія списана при кінці XVI в. — див. Пташицкого Описание Литовської Метрики 1887 с. 82). Там стоїть: „што цареві отець и дядо предькове его „(Записи VII л. 29 verso). Се звучить так, як би говорило ся про Менглі-Гераяєвого діда, Хаджі-Гераяєвого батька. Знов же в ярлику Менглі-Герая на руські землі 1507 р., в виданню його з оригінала Литовської Метрики в Актах Зап. Росії читаємо: „великіи цари дяды (примітка: „т. е. дѣды“) наши и великій царь Ачъжигврей отецъ нашъ“, и так само низше: „великіи цари дяды наши и великій царь отецъ нашъ“. В виданню Пулаского, зробленім з варшавської копії Лит. Метрики тогож ярлика читаєть ся воно так: *welikiy car diadia nasz y welikiy car Aczgiroy otiec nasz*, і низше: *welikiy car diadia nasz y weliki car otiec nasz*. Така ріжниця змусила мене і тут звернути ся до оригіналу Литовської Метрики. Виявило ся, що лекція Пулаского добра, тільки транскрипція лиха; в оригіналі стоїть: „велики(й) цар дядя нашъ“, і так само низше: „ино што велики(й) цар дядя нашъ“ (Литовська Метрика Записи кн. VII л. 39). Така лекція — „дядя“ задає трудности: ми не знаємо зовсім такого „дяді“

Менглі-герая, що судячи по місці — перед Хаджі-Гераем — мав би бути його старшим братом. Що правда, в тім Хаджі-Гераявм ярлику, друкованім у Голембіовского, дійсно говорить ся про Хаджі-Гераявго старшого брата: *co przed tem brat nasz starszy na koniu polnym do w. kniazia Witolda do Litwy w gošcine przyjezdzał...*; отже се вповні потверджувало-б ту згадку про „дядю“. Але як я вже сказав, сей Хаджі-Гераяв ярлик так підозріло виглядає, що трудно ним що небудь підперти. Ціла історія може мати ще иньше обясненне.

Ми маємо кілька копій Менглі-Гераявої грамоти поза Литовською Метрикою. Одна опублікована у Голембіовского з датою 878 р. гіджри, 1472 від Христа, также з якихось *tek królewskich*, друга в Acta Tomiciana (I дод. 9), з датою 913 гіджри — 1507 р. від Христа, з рукописей Курніцької бібліотеки, без всяких близших пояснень (судячи по мові й правопису — копія не пізніша XVI в.). Перша з них має ріжні непевности, друга виглядає на скорочений і самостійний переклад звістної нам з Лит. Метрики грамоти 1507 р. Про се буду ще низше говорити, на разі піднесу тільки, що обидві (а властиво важна для нас та копія Томіціян) замість „дяді“ говорять про „старшого брата“ Менглі-Герая, себ то про Нур-девлета: *iak za prodkow naszym pred thym otec nasz Adzigierey czar i brat nasz starszy polnym koniem do w. kn. Witulta do Litwy w goszczine pojezdził...* (в копії Голембіовского: *przodkowie nasi — wielki car brat nasz i wielki car Vdzigierej ocies nasz*). Чи „дядя“ або „дядо“ не знашов ся в перекладах Литовської Метрики наслідком хибного перекладу татарського оригіналу, а копія Томіціянів не віддала його слів вірнійше? Се толкование набирає тим більшої правдоподібности, що Менглі-Герай, вчисляючи давнійші ярлики, не згадує нічого про грамоту свого стрія, Хаджі-Гераявго брата, а говорить натомість про Нур-девлета. Що правда Нур-девлет до Витовтових часів не належав, як виходило б з перекладів Менглі-Гераявго ярлика 1507 р., і свій ярлик виставив іще бувши ханом, перед утечею на Литву. Але можливо, що сі слова про утечу на Литву за Витовта належать тільки то Хаджі-Герая, і тільки через незручність перекладчиків пристали до обох.

Отже поки що на певнійше можна приймати грамоти на руські землі тільки тих чотирех ханів: Тохтамиша, Хаджі-Герая, Нур-девлета й Менглі-Герая. Тохтамишової грамоти ми не маємо. Вона мусіла бути видана по звіснім нам його ярлику, бо в тім ярлику Тохтамиш ще не вирикаєть ся з своїх прав на руські землі. І коли правдиві слова Менглі-Герая, що в тім ярлику Тохтамиша був і Смоленськ, то се само вказувало б на остатні роки XIV в.

Хаджі-Гераяв ярлик ніби маємо (в вид. Голембіовского), але він

дуже непевний. Коли моє трактування Менґлі-ґераєвого „дяді“ як помилки не оправдане, то се б рішучо довело фальсифікацію сього Хаджі-ґераєвого ярлика, бо в такому разі „старший брат“ Хаджі-ґерає в нім згаданий, був би тільки логічним (але хибним) виводом з Менґлі-ґераєвого „дяді“, що сам з'явився наслідком помилки.

Зводячи до купи слова Менґлі-ґерає з різних грамот, виходило б, що Хаджі-ґераєвих грамот було кілька: одна була дана Витовту, друга Жигимонту Кейстутовичу, а можливо, що була дана якась і Казимиру — може таки в 1460-х рр., як датувалися ті різні відписи Хаджі-ґераєвої грамоти (звістка Сестренцовича і копія Голембіовського).

Нур-деветової грамоти не маємо. На ханстві він сидів так коротко, що се само докладно означає її час: рр. 1466—8.

Потім Менґлі-ґерає, як він каже — скоро по смерті батька, значить перед своїм ув'язненням, отже десь в кінці 1460-х, або на початку 1470-х рр., видав також ярлик, і в нім окрім згаданих в попередніх грамотах земель, „надав“ Литві також Рязань, Переяслав (рязанський), Одоїв, Новгород, Псков. Се був час, коли литовська політика дійсно інтересувалася деякими з цих земель, нпр. Новгородом.

Як я вже згадував, ми маємо копію Менґлі-ґераєвого ярлика виданого у Голембіовського з датою 878 р. (що відповідає 1473/4 р. по Христі, отже в даті також мала недокладність). Грамота ся видана з нагоди візиту посольства панів названих тут так: *pan Bohdan Fedorowicz a marszałek pan Iwasko Soskowicz*. Таких панів не могли попередні дослідники відшукати¹⁾, і не диво: се маршалок Богдан Сакович і пан Івашенко Івашкович, як виходило б з порівняння з іншими грамотами Менґлі-ґерає. Таке покрученне будить сильні підозріння проти автентичності й сього ярлика. Вже можна легше дарувати йому деякі баламутства й крайні покручення імен, що могли стати ся при перекладі або скорочуванню оригіналу.

Поза тим маємо ярлик 1507 р. — одинокий вповні автентичний і розмірно ще досить добре відданий текст. Маємо його в трох версіях, як уже знаємо: з „оригіналу Лит. Метрики, з варшавської її копії (ся отже самостійного значіння не має) і нарешті — польський переклад в *Acta Tomiciana* (I дод. 9) — скорочений і в іменах дуже баламутний, але очевидно — самостійний, так що при реставрації оригіналу помітувати ним не можна. Завважу, що з ними виразно споріднені ярлики „з королівських тек“, друковані у Голембіовського (нпр. *rolnym kopiem zam. potnym konem*).

¹⁾ Див. у Пулаского с. 6; се не перешкодило самому Пуласкому прийняти два посольства до Менґлі-ґерає — Богдана Федоровича й Івашка Сосковича, а „дещо пізніше“ — Богдана Андрушковича й Івашенца.

Що до самого змісту ярликів, чи властиво одинакого певного ярлика 1507 р., то насамперед мушу піднести, що він передає в. кн. Литовському право не на всі землі старої Руської держави, як то часом толкують, а тільки на ті, які до в. кн. Литовського належали або на які воно мало претензії. З виїмком Новгород і Пскова, всі ці землі дійсно були колись під зверхністю Орди, так що передача на них прав кримськими ханами, що уважали себе спадкоємцями Орди, зовсім не були так „неліпо притязательною“, як декому здавалося. Я не вважаю би потрібним відкидати й слова Менглі-герая, що ці ярлики видавалися на жадання самого литовського правительства (бодай часами). Не треба забувати, що в кінці XV в. і початках XVI в. пам'ять про силу й владу Орди була досить свіжа, татарський престиж іще жив; треба поглянути тільки напр., як скромно, навіть сервілістично поводить ся такий в. кн. Іван з тим же Менглі-гераям! Тому такі ханські ярлики, супроти конкуренції в руських землях Литви й Москви, в очах литовських політиків могли бути зовсім не такими погрішними, як здають ся сучасним дослідникам.

21. Володислав Опольський.

Про Володислава опольського спеціальні статі: Szaraniewicz Rzady Wladyslawa Opolczyka na Rusi — Biblioteka Ossolińskich т. IV (1864); E. Breiter Wladyslaw książę Opol; Львів, 1889; Линниченка Критический обзор нов. литературы по ист. Галицкой Руси — статья III присвячена спеціально Владиславу в формі рецензії праці Брайтера (Ж. М. Н. И. 1891, VII).

Що до володіння Володислава в Галичині, погляди істориків були часто суперечні або неясні. Зубрицький в своїй Хроніці м. Львова (с. 41) уважав надання Русі 1372 р. prawem niepodlegly własności, і в своїй пізнійшій праці: Анонимъ Рнезненскій (1855 р. с. 27 і 28) називає Володислава „незалежним володарем“ Русі. Против такого погляду, взагалі розповсюдненого тоді, виступив Стадницький і опираючися на звістний нам грамоті Людовика 1372 р. доводив, що Володислав був тільки управителем Русі (Synowie II с. 61, 1853). Теж саме, на підставі тоїж грамоти доводив Вагитович в своїм екскурсі про Володислава Опольського — Akta g. i z. III с. 56—7. Іншими аргументами пробував підперти сей погляд Ступницький в своїй розвідці про галицькі монети (див. низше) с. 115 і далі. Але вже Шараневич (Исторія с. 214—5, Rzady с. 266—8) підніс неясність в становищу Володислава, хоч і не постарався сеї справи ближше вивчити. Пізніші дослідники також польшали сю точку невив'яшеною.

Поминаючи загальніші курси, і в спеціальних монографіях ми досі стрічаємо сю неясність. Нпр. Брайтер, признаючи, що Володислав

володів Русю *jure ducali*, заразом називає його „*pamiestnikiem, gubernatorem, wielkorządca*“ й порівнює його становище на Русі з становищем королеви Єлисавети в Польщі (с. 53—4). Линниченко, рецензуючи книжку Брайтера, полишив без висвітлення сю суперечність (с. 130—1), так само і в своїй монографії про Галичину, але тут принаймні консеквентно зве Володислава ленним володарем Русі (укр. пер. с. 8—9).

Оригінальне пояснення сеї неясности попробував дати В. Милькович в своїх Студиях критичних (с. 73), — що різна стилізація ролі Володислава в устах Людовика й самого Володислава залежала від їх різних плянів: Людовик хотів мати в Володиславі лише урядника, а Володислав хотів надати собі як найбільше самостійности. До того треба б тільки ще додати пояснення, як то Людовик цілих шість літ терпів, що Володислав удавав з себе замість простого урядника ленного володаря Русі, і не дав йому ніякого репріманду.

22. Дата останнього прилучення Галичини до Польщі. (до с. 121).

Длугошеву дату прилучення Галичини — 1390 р. пробував боронити др. Прохаска в статі: *Odzyskanie Trembowli 1390 roku* — *Kwart. histor.* 1894. Він видрукував тут (з пізнішої копії) грамоту Ягайла Петру Добковичу на кілька сіл в Теробовельщині з р. 1391 (в даті єсть непевність) і з неї виводив, що Ядвіґа вчинила кілька походів для привернення Галичини і що Теробовельщину здобуто тільки десь в р. 1390. Звідси вивід — Длугош під 1390 р. сумарично згадав про результати кількох походів Ядвіґи, що мали своїм результатом прилучення Галичини, і се прилучення закінчене було в р. 1390.

Виводи, як бачимо, інтересні, та тільки, на жаль, від початку й до кінця збудовані „на піску“. Насамперед здогад про кілька походів Ядвіґи опираєть ся на хибній інтерпретації документа. В нім згадані: *servitia strenni Petrko Dobkonis de Olewin militis nostri, que nobis in omnibus expeditionibus bellicis et singularius ac recentius in copiis militaribus, quae sub auspiciis serenissimae Heduigis... conscriptae et ad vindicandas diciones in terris Russiae cis Tyram sitas, ultra praescriptum privilegiorum avulsas, eductae erant, fideliter et strenue praestitit*. Як бачимо, *omnes expeditiones* не належить до Ядвіґи: спеціально згадано про службу Добка в „війську виведенім Ядвіґою для привернення Русі“, і тут мова тільки про оден похід Ядвіґи. По друге слово *nuper* (*villas nostras Iablonow, Czeleiw et Wyszle, iu palatinatu Russiae, terra Haliciensis, districtu Trembovliensi sitas, nuper per copias serenissime reginae consortis nostrae ex illegitima possessorum usurpatorum usufructione et tentione vindicata*), з котрого виводить д. Прохаска свою хронологію, занадто загально: воно так само може

значити рік як і чотири ріки. Дуже неправдоподібно взагалі, аби Теробовельщина зістала ся неприверненою після похода литовських князів і Ягайла в Галичину в 1387 р.; не кажу вже, що тако припущення Прохаски, мов би Ядвіґа протягом кількох літ відбула кілька походів у Галичину, і все сама, без Ягайла, саме по собі вже неправдоподібно.

Намість виводів дра Прохаски я вважаю можливим витягнути з виданого ним документа иньшу подробицю з історії окунації Галичини (припустивши, що документ автентичний). Ягайло признає повернення Теробовельщини Ядвізі; можна-б вивести з цього, що Теробовельщину окуповано перед приходом литовського війська, себто — що хоч Галич тримав ся против Ядвіґи, але Галицьку землю окуповано значно скорше, ніж добуто самий галицький замок.

23. Література до історії в. кн. Литовського на переломі XIV і XV в.

Для історії в. кн. Литовського в сих часах бракує одноцільної праці, яка-б стояла на висоті наукових вимог (про загальні курси див. в прим. 1). Смертю Ольґерда уриваєть ся талановита, але в дечім побіжна історія в. кн. Литовського проф. Антоновича. Безпосередно продовжує її робота С. Смольки: *Kiejstut i Jagiełło*, Краків, 1888 (відб. з VII т. *Pamiętnik-a* акад.) — досить тонка (подекуди навіть занадто перетончена) аналіза подій на Литві 1377—82 рр., але тих лише, що кидають світло на становище Ягайла в тім часі. Сю знову роботу продовжує книга (но визначна зовсім!) Ф. Конечного *Jagiełło i Witold* Льв., 1893; перша частина її (досі більше не опубліковано) обіймає 1382—1392 рр. В російській мові видав Барбашев історію Витовта в двох томах — Витовтъ и его политика до Грюнвальденской битвы (1410), Спб., 1885, і *Очерки литовско-русской истории: Витовтъ — послѣднія двадцать лѣтъ княженія (1410—1430)*, Спб., 1891. Праця ся не визначаєть ся ані глибошою аналізою, ані ширшим поглядом, але досить повно збирає факти. Короткий погляд на князюванне Витовтове дав *Lohmeyer Witowd Grossfürst von Littauen (Mittheilungen der littauischen liter. Gesellschaft, Heidelberg, 1887* — з нагоди збірника Прохаски). Новіша книга: *Kochanowski Witold w. ks. litewski* (Льв., 1900), хоч і затитулована *studium historyczne*, містить зовсім безвартісну, слабку компіляцію.

До другої половини діяльності Витовта маємо ще цілий ряд монографій; *Prochaska, Ostatnie lata Witolda — Studium z dziejów intrygi dyplomatycznej*, Варшава, 1882 (починає від Горodelьської унії); критичні примітки до його провідної гадки в замітці Дашкевича — *Юлітичеськіє замысли Витовта* — кiev. Университ. Извѣстія 1883. Також Прохаски *Szkice historyczne z XV wieku*, Краків, 1883 (тут м. и.

статі: *Przed Grünwaldem, Trefniś Henne u Witolda*). Smolka — *Szkice historyczne, Варш. 1882* (Witold pod Grünwaldem, Unia z Czechami). A. Sarnes *Witold und Polen in den Jahren 1427—1340* (Altpreussische Monatsschrift, 1893). Деякі ще спеціальніші вкажу нижше.

Розуміть ся, сі праці не мають на меті вичерпати й не вичерпують вповні історії Литви в ті часи. Відносини Литви до Польщі хоч найбільше звертають в них увагу на себе, також мають значні прогалини. Суцільної історії унії нема, нема й повного перегляду політики й діяльності Ягайла. Підставою працею для неї вважається ще й досі книга Шайнохи *Jadwiga i Jagiello*, праця талановита (хоч часом дивінацією надроблює брак глибоких студій), але перестаріла. Стадніцкий, котрого праці *Synowie Gedymina i Bracia Władysława-Jagielly* трактують також поодинокі партії з сього часу, пропустив історію Ягайла, відсилаючи читача до праці Шайнохи. Давнійша монографія Голембіовского *Ranowanie Władysława Jagielly*, Варш., 1846, інтересна ще тільки деякими документами. Монографія Смірнова *Ягайло-Яковъ-Владиславъ* (Одеса, 1868), і для свого часу занадто побіжна, стратила тепер всяке значінне.

Початків унії дотикає Шуйський в згаданій праці *Ludwik węgierski*. Загальний образ її початків на тлі відносини польсько-руських хотів дати Смолька в своїй книжці *Rok 1386 — w pięćwiekową gospodę* (вид. друге, Краків, 1886), але тут забагато фраз і поетичних потуг, і дуже мало наукового досліду (одна з найслабших робіт краківського професора). Попсований також католицько-месіаністичними фантазіями (їх героєм тут Ягайло) огляд польсько-литовських відносин пок. Анатолія Левіцкого у вступних главах його книги *Powstanie Swidrygielly* (Краків, 1892), і в спеціальній статі: *Niesco o unii Litwy z Koroną, Краків, 1893* (перегляд літератури й полеміка). Він же, з powodu згаданої статі Сарнеса дав ще особний короткий огляд польсько-литовських відносин в статі *Über das staatsrechtliche Verhältniss Lithauens zu Polen unter Jagiello und Witold* (Altpreussische Monatsschrift, 1894).

Важні спеціальні моменти підносять: А. Lewicki *Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy* (Kwart. historyczny 1884) і Piekosiński *Czy król Władysław Jagiello był za życia królowej Jadwigi królem polskim, czy tylko mężem królowej?* (Rozprawy wydz. hist. fil. Krak. akademii, т. 35). Ріжні спеціальні справи так чи сяк звязані з Ягайловою унією трактує Прохаска — *Przyczynki krytyczne do dziejów unii* (Rozprawy т. 33) (але сі причинки дуже не критичні й мало що дають) та праця Якубовского *Земські привилеї в кн. Литовського* (Жур. Мин. Нар. Просв. 1903 кн. IV). Ще Prochaska *Unie kalmarska i jagiellońska* (Przegląd Polski, 1904).

Мало значіння для цього часу мають загальні курси історії Польщі й Росії, з виїмкою *Caro Geschichte Polens*, т. III і IV. Ловайський в своїй Історії Росії т. II (1884) (переклад в VI т. Руської Істор. Бібліотеки) дає багато місця, історії в кн. Литовського цього часу, але се чисто компілятивна робота. Дещо для політичних відносин того часу знайде читач також в *Замѣткахъ по історіи Литовско-русского государства Дашковича*, в монографіях поодиноких земель Молчановського (Поділе), Голубовського (Смоленщина), моіх (Київщина, Варское староство), в *Очеркахъ права русско-литов. государства Леонтовича*, Любавського Литовско-русській сеймъ, *Обзорі Рожкова*, і т. п.

24. Присяжні грамоти князів в кн. Литовського короні Польській.

Вичисляю звисні до тепер присяжні грамоти князів в хронологічнім порядку.

1. 1386 23/X, Дмитро Корибут новгородський, в Луцку, латинська — *Codex epist. Vitoldi* ч. 29, з оригіналу петерб. Публичн. бібл.
2. 1386 27/X, Василь кн. пинський, в Луцку, латин. — *Cod. ep. Vit.* ч. 30, з ориг. — тамже.
3. 1387 18/IV, Скиргайло, кн. троцький і полоцький, в Ліді, латин. — *Cod. ep. Vit.* ч. 33, з ориг. — тамже.
4. 1388 31/I, Семен-Лугвен, в Садовім (?), латин., — *Codex epistol. saec. XV.* т. I ч. 13, з копії Нарушевича.
5. 1388 26 IV, князі її бояре ручать за Дмитра-Корибута, Лучичі, руська — *Archiwum Sanguszków* I ч. 9, з ориг. бібл. Чарторийських, факсиміле в *Палеографических снимках петерб. археол. института*, ч. 6.
6. 1388 3/V, Олександр-Вігунт кн. керновський, в Кужельовій, латин. — *Cod. Vit.* ч. 40, з оригіналу петерб. Публ. біб.
7. 1388 18/V, Дмитро-Корибут, в Кракові, руська — *Arch. Sang.* I ч. 10, з ориг. — тамже, факсиміле в *Палеограф. сним.* ч. 5.
8. 1388 12/VII, Володимир київський, в Луцку, латинська — *Supplementum ad hist. Russiae mon.* ч. 211, з оригіналу (незвісно де він), з хибно розв'язаною датою; з пізнішої копії в *Cod. saec. XV* т. I ч. 14 — з кількома помилками.
9. 1388 15/XII, Дмитро Ольгердович, в Молодечні, руська — *Собрание актовъ изд. Вилен. ком. під ред. Круповича* ч. 14, Срезневській Свѣдѣнія о малоизв. пам. LIII, з фотогр. копії (оригінал в Варшаві — де?)
10. 1389 25/IV, Семен-Лугвен яко князь Вел. Новгорода, в Сендомірі, руська — *Акты Зап. Россіи* I ч. 10, з ориг. пет. Публ. бібл. факсиміле в *Пол. сним.* ч. 47.
11. 1389 25/IV, він же — без згадки про Новгород, в Сендомірі, латинська — *Cod. ep. Vit.* ч. 51, з ориг. пет. Публ. бібл.

12. 1392 4/VIII ¹⁾, Витовт, кн. троцький і луцький, для Ядвіги, в Острові, латинська — Cod. saec. XV т. III дод. 1, з ориг. бібл. Чортор. — Мусіла також бути грамота для Ягайла — див. в грамоті кн. Анни Cod. ep. Vit. ч. 92.

13. 1392 4/VIII, Анна, жінка Витовта, ручить за чоловіка перед Ягайлом, тамже, латинська — Cod. saec. XV т. I ч. 18 — з копії Нарушевича.

14. 1388 4/VIII, вона ж ручить за чоловіка Ядвізі, тамже, латин. — Cod. ep. Vit. ч. 92, з ориг. пет. Публ. бібл.

15. 1393 без дня ²⁾, Федор Любартович jako князь сіверський, в Вислиці, руська — Arch. Sang. I ч. 15, з ориг. бібл. Чортор.

16. 1393 23/V, той сам, в Вислиці, латин. — Arch. Sang. I ч. 14, з ориг. тамже.

Не вказую видань менше важних, заступлених пізнішим виданням, зробленим з оригіналу.

До вказаних вище грамот належать регести в Scarbiec ч. 535, 536, 545, 553—4 (зам. Witolda чит. Wigunta), 555, 565—567, 617—8, 634. Тільки при тім для декотрих грамот тут приходиться і по кілька регест. Таким самим чином, здається, повстала й загальна гадка про три присяжні грамоти Володимира київського з рр. 1386 або 1387, 1388 і 1389 — див. Stadnicki Bracia Jag. с. 115—6, Антонович Монографії с. 232, моя Київщина с. 497, Леонтович Очерки с. 184. Я сам приймав сю гадку, але тепер підозріваю, що у всіх сих звістках іде мова тільки про одну нам звістну грамоту 1388 р. Звістки про грамоти інших років усі йдуть з описей королівського архіву — Кромера, Варшевіцького, але порівняй сказане у Даниловича Skarbiec під ч. 536: воно дає розв'язку звісткам під роками 1386, 1387, 1388, зводячи їх до одної грамоти. Що найбільше можна б сумнівати ся, чи не про осібну грамоту згадує Кромер під р. 1389 — див. Stadnicki I. с., але не видячи Кромерової описи, сього не можна рішити на певно.

Що в дійсности присяжних грамот князів мусіло бути більше, того я, розуміється, не заперечую. Пізніші сліди кількох таких грамот вказав я при текстї — с. 134, нотка 2. Крім того, з Витовтової грамоти 1401 р. (Codex Vitoldi с. 72) виходить, що Витовт також дав присяжну грамоту десь в р. 1386—7 р. Грамоту Федора Копіатовича згадує інвентар Кромера (у Stadnickого Synowie I с. 178). Дальші архивні стґуди можуть принести ще не одну. Тому нпр. д. Лю-

¹⁾ Не 5/VIII, як датовано в виданню, — також і низші дві.

²⁾ Правдоподібно перед виданням латинської грамоти (див. с. 135 в нотці), але незадовго.

бавський (Литовско-руській Сөйм с. 14 і 27), на мій погляд, безпотрібно твердить, що інших князів не „притягано до якоїсь участі при укладанню унії, в тій мабуть гадці, що вони помирять ся з довершеним фактом“. На тій підставі, що з 1401 р. ми маємо присяжні грамоти від інших князів, робить він виводи, що тоді брано грамоти з таких князів, які були поминені в 1386—8 рр., або пізнійше виступили на політичну арену. Але на повність нашої колекції грамот ми ніяк не можемо покладати ся.

з 1400—1 рр. маємо тепер тільки сі грамоти :

1. 1400 31/XII, Олександра Патрикиевича стародубського, руська — Акти Зап. Рос. I ч. 17, з оригіналу петерб. Публ. бібл., факсиміле в Пал. сним. ч. 48.

2. 1401 5/II, Івана Ольгимунтовича, руська — *ibid* ч. 18, з оригіналу тамже.

3. 1401 24/II, Юрія і Андрія Михайловичів, руська — тамже ч. 19, з оригіналу тамже.

4. 1401 24/II, Юрія Довгова, руська, *ibid*. ч. 20, з оригіналу тамже.

5. 1401 11/V, Семена кн. друцького, руська, Codex epist. saec. XV т. I ч. 30, з копії Нарушевича.

25. Острівська угода і намістництво в в. нн. Литовським (до с. 139 40).

Острівська грамота Витовта (див. про неї й грамоту Витовтової жінки вище с. 467) була видрукована з початку з копії Прохаскою (Codex. ep. Vit. с. 959). В сій копії Витовт титулує себе *magnus dux Litywanie*, так що се тільки скріпило оповідання русько-литовського літописця, і воно було загально прийнятим до р. 1894, коли пок. Левіцький оголосив свою розвідку *Kiedy Witold został w. księciem Litwy*. В ній він подав першу звістку про знайдений ним оригінал острівської грамоти, де в титулі Витовта не було *magnus dux*, а просто *dux* в тім же році текст сей вийшов в III т. Codex epist. saec. XV). За разом в сій статі піддав Левіцький дуже щасливій критиці дотеперішній погляд на Острівську угоду. Його погляд прийняв і самостійно розвинув потім Прохаска в статі *Przyczynki krytyczne do dziejów unii* (1896), розд. V: *Witold w. księciem Litwy w r. 1401*. Обидва дослідники одначе головну увагу звернули на питання, коли Витовт став в. князем, а не постарали ся висвітлити докладнійше, на яких саме умовах вернув ся він в 1392 р. на Литву й яке його становище було тоді де юге. Свій погляд на се висловив я в тексті, але признаю, що в сім все ще чимало є неясного. Нпр. чи перейняв Витовт Вильну зараз, і яким титулом? На скільки певне й самостійне оповідання Длугоша? наскільки не залежне воно від русько-литовської літописи, кот-

ру він знав? Одначе негативно рішення справи про великкняже становище Витовта від 1392 р. має також своє значінне для орієнтовання в організації управи в князівства Литовського перед Острівською угодою. Не зовсім ясний вираз Длугоша під р. 1388 дав був привід до гадки, що Ягайло, переходячи в Польщу, зробив в. князем литовським Скригайла (III с. 477: *constituto fratre germano Skirgallone pro principali duce, ut summæ rerum in Lithuania præesset*). Сю помилку потім спостерегли дослідники (Барбашев, Вольф, Левіцький), але при тім впадали в противну крайність, то заперечуючи зовсім яку небудь спеціальну роль Скригайла, то ставлячи його на одній лінії з польськими намістниками Вильна — Москожевским і Олесніцким. Я думаю, що ці польські намістники були комендантами виленьського замку й намістниками для Виленьської волости, тим часом як Скригайло заступав Ягайла хоч без якогось докладно означеного титула й уряду) в загальних справах в. князівства. (Про се деякі цінні, найновіші спостереження в згаданій статі Прохаски *Przyczynki krytyczne, rozdz. V: Czy Skirgiejło był w. księciem Litwy*, хоч не з усім можна тут згодити ся). На тій підставі пруські рицарі писали в 1416 р., що по унії 1386 р. в неприсутности Ягайла Скригайло *vice sua regebat Litwaniam* (Cod. ep. Vitoldi с. 1025). Від 1392 р. Витовт мав заступити своєю особою й польських намістників Вильна й Скригайла як Ягайлового відпоручника в загальніших справах.

У Йогана Посільге є ще аналогічна звістка про Вігунта *in desin czitin starb Alexander des koniges bruder von Polan, deme her dy Wille unde das land ingegeben hatte* — *Script. r. pruss* III с. 179. Що в дійсности Вігунт не мав Вильна, на сім годять ся тепер всі, і толкують, що у Посільге ся звістка явила ся тому тільки, бо Вігунт умер у Вильні (Wolff *Ród Gedymina* с. 149). Але деякі ідуть посередньою дорогою й припускають, що Ягайло хотів зробити Вігунта своїм намістником на Литві, та той саме тоді вмер. Так толкував уже Стрийковский (II с. 93), пор. *Stadnicki Bracia* с. 247. Новішими часами пробував ширше аргументувати сей здогад Конечний — ор. с. с. 147: він думає, що Ягайло призначав Вігунта на великого князя литовського. Тепер, коли знаємо, що Витовт тільки силою фактів, і то дуже не скоро виборов собі признание великокняжого титулу, не можна ані гадати, аби Ягайло з власної волі хотів створити на Литві таке становище для котрогось з своїх братів і тим задати удар Кревській унії.

26. Лист Ядвіги з жаданнем дани з руських земель (до с. 141).

Сучасник Посільге оповідає про се так: *screib yn erin liben bruder und bat yn, das her ym sulde lassin gedechtig sin, wie der irluchte für-*

ste, ir herre, der koning von Polan, ir dy lant czu Russin und Littowen becheydin hette in der morgingabe und gegeben uff die cziit, als sy yn genomen hette czu eyne herren; und bat yn, das her tete als ir lieber bruder und getruwer — das her ir nemeliche czinse nemelicher landen beschide, die ir jerlichin wordin gegeben und verguldin (Script. rerum pruss. III с. 219).

Як я сказав в тексті, се переповідання виглядає так, мов би Посільге мав перед собою самий лист і його перекладав. Але зміст його робить труднощі. Ядвіга дістала від Ягайла на віно землю Куявську й Русь. В одинокій донаційній грамоті яку ми маємо з р. 1396, 15/I (Kodex diplom. katedry Krakowskiej II ч. 410 = Codex dipl. Poloniae II ч. 333) надання се стилізоване досить загально: occasione veri et iusti dotalicii dicti vulgariter wyano terras Cuyavie et Russie cum earumdem omnibus castris, fortaliciis, civitatibus, municionibus, districtibus, villis... damus і т. д. Що означає тут Russia? найпростіше можна-б думати про Русь Галицьку, і правдоподібно, що вона й мала ся на гадці при наданню. Але недокладний вираз міг давати привід до ширшого толковання — „земель руських“ взагалі, і хіба що з тим натягненим толкованням зажадала Ядвіга собі данини з руських земель в. кн. Литовського? А може було якесь иньше, пізніше ще надання?

У всякім разі толковання, дане ще у Капо (Geschichte Polens III с. 169, 194) і повторене пізніше у Левіцкого (Кієду с. 430) і Любавского (Лит.-рус. сөймъ с. 24), що тут мова йшла про Поділе, не можливе, як справедливо зауважив Прохаска (Przyczynki с. 102), бо Поділе до Витовта не належало. Але відкидати зовсім оповідання Посільге супроти сеї труднощі, як то робить Прохаска (ор. с. с. 101—3), було-б великою малодушністю. Иньший закид зроблений дром Прохаскою правдивости оповідання Посільге — що він представив салінську угоду тайною, а вона такою не була, опираєть ся, як мині здаєть ся, на непорозумінню. Посільге (с. 219) каже про тайність не салінської угоди, а перемиря, уложеного Витовтом з Німцями ще весною 1397 р.

27. Час і обставини переходу Луцька до Витовта (с. 141).

Час надання Луцька Витовтові пробували викомбінувати близше на підставі Витовтового титулу. Конечний (ор. с. с. 114, 120) брав за terminus non ante привилей 20/II 1386, де Витовт титулуєть ся князем городенським тільки (Działyński с. 2). Та Конечний притім не завважив ще пізнішої грамоти з того року, де Витовт титулуєть ся тільки князем берестейським і городенським — 11/VIII 1386, Codex Vitoldi ч. 35. На неї як terminus non ante вказав уже Андріяшів (с. 229).

Але ці грамоти взагалі нічого не значать, бо як сказав я вже в тексті, Витовт і потім не титудується луцьким князем — див. *Codex Vitoldi* ч. 42 і 53. Тільки на жидівським привилею (Акты Зап. Рос. I ч. 9) називається він кн. луцьким, але тут титул його рідше неправдоподібний і вказує на сфальшованне грамоти (пор. т. V моєї історії, прим. 8). Грамота датована 1/VI 1388, а Витовт зветься „великим князем литовським (sic!), дідичом городенським, берестейським, дорогицьким, луцьким, володимирським (!) і інших“. Стилізація дати й свідків також недорічна, отже ця грамота в рахунок не піде. Аж у трактатах своїх з рицарями 19/I 1390 титулує себе Витовт „князем луцьким і городенським“ (*Codex Vit.* ч. 53 і 54). Варто уваги притім, що титул луцького князя стоїть у нього тут на першім місці, отже не можна думати, що він його скорочував в попередніх грамотах (на сій точці знову показується неправдоподібність титулятури жидівського привилею).

Отже *terminum non ante* ми не маємо — аж до присяжної грамоти Любартовича з 22/V 1386 р. *Terminus non post* сучасні джерела дають також тільки досить далекий. Розумію оповідання Витовта в його меморіалі, що він на люблинським зїзді, отже в маю 1389 р., просив собі привилею на дану йому Любартову волость, і не дістав. Але він мусів уже бути в Луцьку при кінці 1387 р., коли стрівся з ним московський княжич Василь, тікаючи з орди. Вправді сучасні джерела не кажуть нічого про обставини, а навіть про саму стрічу з Витовтом. Тільки Ширша рус.-лит. літоп. (т. зв. Биховця) каже, що Витовт „будучи на Луцьку, змовив дочку свою княжну Зофію за в. кн. Василя Дмитровича московського“ (с. 29=510 П. с. л. т. XVII). Джерело баламутне, а й звістка його, як бачимо, дуже загальна. Але розважаючи обставини утєчі Василя, треба признати, що з Витовтом він дійсно мусів стрінутися в Луцьку, й тут між ними стала умова про шлюб, переказана з ріжними похибками Никонівського літоп. (III с. 90). Василь тікав з Орди на Волощину й Поділе (див. Воскр. II с. 51), відти на Бересте або Городно йому їхати не було по що, і стрінутися з Витовтом він мусів тільки на Волини; а що прибув він до Москви в січні (19/I) 1388 р. (Воскр. II с. 52), то на Волини був він найдальше десь на різдвяні свята 1387 р. Се буде zarazом *non post* і для відібрання Луцька від Любартовича.

Проф. Леонтович пробував представити се відібранне волости від Любартовича як правний акт: мовляв Любарт володів Волинею як віном жінки тільки на правах доживотя, а по смерті його Волинь мав забрати в. князь, тому що дітей від першої жінки не лишилось (Очерки с. 236—7). Та все се, розуміється, фантазія, почавши від того, що

Любарт міг володіти Волинею не як спадкоємець, а на підставі вибору, й кінчаючи тим, що як раз головний стіл — володимирський зістав ся Любартовичу й далі.

Так само безпідставно твердив Андріяшів, що Ягайло вислав Любартовича на Литву й там затримав його більше як рік, і тільки на жаданне польського сойма, що жалав приїзду Любартовича як Ягайлового ручителя, пустив його з Литви (ор. с. с. 228). Все се фантастичні виводи з грамоти Любартовича 22/V. 1386 й поруки Бенедикту.

Що Луцьк, відібраний від Любартовича, не передано безпосередно Витовтові, на се, як я вже сказав в тексті, може натякати звістка Длугоша під р. 1388—III с. 477: *castrum Luczsko et omnem regionem ad illam pertinentem Krzeslao de Kuroszwanky castellano sandomiriensi, quatenus illud suo et regni Poloniae nomine gubernaret, contulit in tennatam*. Але в сім році Луцьк мусів належати уже Витовту, й про надання Луцька Кшеславу в сім році не може бути мови. Могло се стати ся хіба скорше — десь в р. 1386—7 припустім, або пізнійше, по утечі Витовта, в р. 1390—2, коли, розумієть ся, не припускати, що Длугош просто помилкою приплутав сюди того Кшеслава. У нього зрештою під сим роком взагалі зведено багато ріжних річей, які сюди не належать; нпр. про повну фантастичність поданого тут у нього маршруту Ягайла див. Balzer *Genealogia Piastow* с. 475.

Аналогічну з Длугошевою відомість дає одна грамота: се запис Федора острозького з тої нагоди, що Ягайло, як він каже, „дали ми намѣстничати у Луцьку“ — *Arch. Sang. I ч. 7*. Грамота ся дати не має. Її звичайно кладуть на час по відібранню Луцька від Любартовича — перед наданням його Витовтові (*Arch. Sang. I с. 115*, Андріяшевъ с. 229, Конечний с. 113), а декотрі, комбінуючи з Длугошевою звісткою, припускають, що з початку Ягайло дав Луцьк Кшеславу, потім Федору Острозькому, а нарешті Витовту. Але на такі переміни тут трохи за мало лишаєть ся часу. Можливо, що котрийсь — Кшеслав чи Федір держав Луцьк перед наданням Витовту, котрийсь в р. 1390—2, а можливо, що обидва — й Кшеслав і Ф. Острозький в тих остатніх роках. Бо з тим усім зістаєть ся все ж таки непевним, чи Луцьк не був від разу переданий Витовтові.

До сеї передачі пізнійше німецьке джерело дає такі подробиці, що Витовт випросив собі Луцьк від Ягайла за посередництвом його матери і що обіцяв в таким разі перейти на руську віру — *Scr. reg. pruss. V с. 225*. Витовт в своїм мемеріалі одначе каже, що Ягайло в мусив його до переходу на руську віру, і то ніби зараз по поворті Витовта на Литву — так виходить з Витовтових слів.

Що від Любартовича відібрано й Витовтові надано саму тільки

Луцьку землю, се не підлягає сумніву супроти того, що Федір титулуєть ся князем володимирським ще в р. 1393 — Arch. Sang. I ч. 14, а Витовт тільки князем луцьким, і про його Володимирську волость ніде нема згадки. Але згадані мною в тексті слова Давн. русько-лит. літописи (с. 34 і 36) і титул Витовта на жидівським привилею збаламутили дослідників. Аби погодити ці звістки, вони представляють річ так, що мовляв Ягайло надав Витовту цілу Волинську землю, але відразу не відважив ся відібрати від Любарта її цілу, а взяв тільки Луцьк (Стадніцкий Суповіе II с. 164—6, Конечний с. 120, Леонтович с. 240). Але все се зовсім безпотрібно: жидівський привилей не має тут значіння, а рус.-лит. літопись могла й тут помішати володінне „всею Волинскою землею“ по другім помірненню Витовта з Ягайлом з давнішим володіннем самим тільки Луцьком. А головно, що Ягайло, як то знаємо від Витовта, зовсім і не надав йому ані цілої Волини ані навіть Луцька грамотою, отже всі здогади про різниці між наданнем і дійсною передачею Луцька не мають ніякої підстави.

28. Останні роки Скиргайла.

Що Скиргайло в останніх роках життя зістав ся не тільки без Троків, а й без Полоцька, се стає, можна сказати, певним супроти повного мовчання про нього як про полоцького князя у всіх джерелах, які кажуть про останні часи його житя. Очевидно, він тоді окрім Київщини немав иньшої значнійшої волости; та певно й не сидів би він у Києві, як би мав Полоцьк. Русько-литовська літопись середніх і ширшої ред. каже, що Витовт здобув Полоцьк що перед угодою 1392 р. (собр. л. XVII с. 274, 324, 386, 511, пор. Даниловича Очерк ист. Полоцкой зем. с. 171). Провірити сеї звістки не можна, і для того вона лишаєть ся сумнівною, тим більше що в Острівській умові про Полоцьк нема згадки.

Про залежність Полоцька від Витовта говорить кореспонденція з Рігою в полоцьких справах, перехована без річних дат (тільки з місячними), але датована Бунге і за ним Прохаскою з значною правдоподібністю роками 1396—99 (див. регести їх в Cod. Vitoldi ч. 128, 135, 138—9, 144—5, 147—8, 167, 194—5, 197—8, де вчислені їх видання); про датованне їх — Bunge Urkundenbuch VI с. 82—3; остання грамота, датована 6/III 1399 р., дає ключ і до попередніх. Питанне утрудняєть ся тим, що не знаємо на певно року смерти Скиргайла. Прохаска, пишучи в останне про смерть Скиргайла, клав її на р. 1396 з огляду на те, що в середині 1397 р. бачимо Полоцьк уже в руках Витовта (Przyczynki с. 100); він спускав з очей одначе ту правдоподібність, що Полоцьк відійшов від Скиргайла уже скорше.

Що до участі Скиргайла в Витовтовім поході на Київ, що оповідає

літопись, то в осони 1393 р. се но могло мати місця. В 1393—4 рр. два рази пробував довший час на королівським дворі: зимою 1393 р. (приїхав 21/X, 23/XI—17/XII жив у Кракові і поїхав коло 10/XII — див. *Rationes curiae* с. 227, 537, 172, 261, 173), і потім літом 1394 р. — бачимо його від 15/V до 3/IX (в Кракові перебував 15/V—8/VII): тоді у Ягайла був зїзд князїв, між ними був і Витовт, 26/V — *Rationes* с. 191—200, 237, 566, 245—251, 269. З того виходить, що в осіннім поході 1393 р. (коли він дійсно мав місце), Скиргайло участі не брав. Се й зрозуміло, бо з Витовтом вони ще сварили ся. В 1394 р. він міг бути в Київщині або весною (март-цвітень) або в осени (від середини вересня). Супроти того, що ще 18/II Володимир титулуєть ся київським князем, а 15/V Скиргайло уже приїхав до Кракова, виходить, що на окупацію Київ, посаджене там Сриргайла і т. и. було трохи за мало часу, тому приймаючи участь Скиргайла в поході на Володимир, правдоподібніше думати про осінь 1394 р.

Завважу до річи, що означенне часу Витовтового походу на Поділе в уварівськїм кодексі читаєть ся: „тое ж зими на весну“ (с. 94); в Супрасльськїм е просто „на весну“ (с. 80), але попередне могло пропасти, бо тут прогалина: в код. Авраамки: „тое же зими“... (с. 203); в код. Красінських: „тое ж опяť весни на лїто“ (с. 168); в код. Румянцевськїм (і Патріаршїм) і Рачинського: „тое же опяť весни“ (с. 277, 326); сьому відповідає і Ольшів.: *teuże zasię wiosni* (с. 452) і Євреїнова: „тое ж вїсны“ (с. 388). Очевидно, варіанти сь зводять ся до тої фрази, яку маємо в Уваров. кодексі.

Дату смерті Скиргайла уставив проф. Смолька, комбїнуючи тексти двох кодексів її (в обох е пропуски): він читає „розболѣ ся (Скиргайло) канонъ канона крещенія у четверкѣ“, і се дає р. 1397 — *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa* с. 32. Потім до єї справи вернув ся др. Прохаска — *Przyczynki krytyczne* с. 100, пробуючи оборонити поправками дату 1396 р. Але його поправки здають ся минї менше правдопоібними, й подиктовані вона, мабуть, бажаннем погодити дату смерті Скиргайла з полоцькою справою, як собі її Прохаска представляє. Длугош III с. 509 і Посільге (*Script. rerum pruss.* III с. 198) дають вповні неможливу дату 1394 р. Неясно, звідки взяла ся дата Густинської хроніки — 1396 р. Може бути, що тут маємо якусь місцеву київську записку, хоч з такими здогадами що до сеї хроніки приходить ся бути дуже обережним. Смолька приводив її до згоди з датою 1397 р., принукаючи, що дата 1396 р. опираєть ся на мартівськїм численню. Се можливо — коли ся записка іде з якоїсь самостійної місцевої традиції.

29. Поділе — литовський лен (до с. 177).

Таку гадку, що Спитко дістав Поділе як литовський лен, і став з цього лену литовським васалем, висловив уже Каро (*Geschichte Pohlen* III с. 22), на підставі того, що Спитко брав участь в Витовтовім поході на Татар 1399 р. Сю гадку потім прийняли й інші — нпр. Барбашевъ Витовтъ с. 147, Смолька *Szkice* I с. 61 — 2, В.-Будановъ Населеніе югозап. Руси до XV в. с. 80, Любавскій Обл. дѣленіе с. 57—8. Против нього виступали *Lewicki Powst. Swidrygielly* с. 8, Леонтовичъ. Очерки с. 377 і далі, *Prochaska Podole* с. 9.

На мій погляд, в тім нема сумніву, супроти наведених слів в тексті грамоти про князів литовсько-руських, — що Ягайло дав Спиткови Поділе як литовську землю. Порівняти тільки сей привилей з наданням Янушу мазовецькому Дорогичинської землі 1391 р., де повторяєть ся таж формула: *ceteri duces fratres nostri terrarum Lithwanie et Russie, dicioni nostre subiectarum, servire consueverunt* (*Ko-deks dypl. ks. Mazowieckiego* с. 113), тим часом як нпр. в наданню Белзької землі (*ibid.* ч. 125) уже нема ніяких таких виразів. Але при оцінці сеї справи треба мати на увазі, що се діялось перед іменованнем Витовта в князем, коли Кревська унія була в силі, отже в князівство як державне тіло *de iure* не існувало, і землі в. кн. Литовського уважали ся зарівно землями корони Польської. Се не було ясным для давнійших дослідників і не могло бути — при тодішнім стані відомостей, і по части тому то й ставали ся різні, дуже хитрі гіпотези для обяснення надання Поділя Спиткови.

Тепер ми знаємо не тільки се, що в 1394—5 рр. землі в. кн. Литовського уважали ся в теорії польськими провінціями, а також і те, що Витовт тоді ще не був в. князем литовським, і в теорії володів тими землями тільки Ягайло. Супроти сього не тільки тратить свою остроту факт надання литовського лена Ягайлом Спиткови, а й упадає значінне слів грамоти 1395 р. про те, що східне Поділе задержав Ягайло для себе: в противстваленню до західнього Поділя, відданого Спиткови, слова грамоти значать тільки, що східне Поділе не віддаєть ся як волость якомусь князеві, а лишаєть ся в управі правительства в. кн. Литовського. Таким правительством *de iure* був тоді Ягайло, *de facto* Витовт, і може бути зовсім правдивим оповіданне літописи, що східне Поділе зістало ся й далі в руках Витовта (а до-дамо — певні волости в тім часі могли бути дані тут і тому незвісному на імя батькови Федька Несвизького — див. с. 175).

Що до літописної звістки про застав Поділя Ягайлови, то треба запримітити, що цифра сорок тисяч фігурує тільки в Супрасл. і Уваров. і то оден раз тільки: Витовт дає Ягайлови західне Поділе в 20

тисячах, а коли Ягайло вертає йому, відсилає йому 40 тисяч. Натомість в кодексах Красінськ. і Євреїнівським в обох разях стоїть 20 тис. (в ґрунті Румянцевського і подібних замість 40 тис. — „осьм“, очевидно — и замість н).

30. Надання Свитригайлови Поділя (до с. 177).

Про надання Поділя й інших маєтностей Свитригайлови Длугош оповідає під р. 1403 (III с. 554), по викупі Поділя від Спиткової: очевидно сей викуп збаламутив Длугоша й змусив його пересунути надання на р. 1403. З сеї знову звістки Длугоша пішли різні баламуцтва в літературі, підтримані ще хибною датою надання Свитригайла камінецьким домініканам (про нього низше) — нпр. Молчановський *op. c. c.* 257 і далі, *Lewicki Powstanie Świdrygiełły c. 52* і далі, *мое Барское староство с. 23—4*. Посільге містить надання Поділя перед різдвом 1400 р. (*Scr. ger. pruss. III c. 244*), і ся дата вірна, як показують грамоти Свитригайла на Поділю з р. 1400—1, тільки в означенню самих надань Посільге дуже недокладний: *vil landes in der Walachie und Podolien und Nawgardin das beste hus*. Сю Валахію пробували толкувати так, що мова йде тут про округ Шепинецький, на волоським пограниччю (*Lewicki Powstanie c. 304*), але дуже можливо, що тут маємо просту недокладність, звязану або з Поділем або з галицькими маєтностями, наданими Свитригайлу. Новгород сівєрський він дістав, правдоподібно, вже по повороті з Прусії в 1404 р. Взагалі що до предмету самих надань Длугош певніший; він вичисляє сі надання так: *terram Podoliae, item terram Zudaczowiensem, item districtus Strij, Schydlow, Stobniczam, Drugnyam, Uscze, item mille quadringentas marcas in zuppis regiiis*.

Присяжна грамота Свитригайла з наданого йому Поділя звістна з інвентара коронного архива Варшевіцького — у Даниловича *Skarbiec c. 1523* з хибною датою 1430, також у Дзялиньського *Zrzodłopisma do dziejów unii II c. 422* (без дати). Подільських справ дотикають дві грамоти Свитригайла: надання його для камінецьких францїшканів, видане в Камінцю 17/VIII 1400, звістне з пізнійшої обляти львівського ґроду (*Akta gr. i ziem. X c. 31*) і надання камінецьким домініканам с. Зубрівки, в Камінцю 30/III 1401, звістне в ориґіналі — *Chmiel Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdziekieb, Kraków, 1890, ч. 6*. Сей останій документ був до недавна звістний з книжки Пшездзецкого *Podole, Wołyń, Ukraina, т. I* з хибною датою 1405, і ся дата робила різні баламуцтва в науці. Ще др. Прохаска на підставі сеї грамоти припускає що й по своїм повороті Свитригайло мав маєтности на Поділю (*Podole c. 17*). Правдиву дату боронив уже Молчановський на підставі звістки Баронча (*op. c. c.* 268); видання Хмеля, пропущене Прохаскою, потвердило її вповні.

Про подільське володінне Свитригайла див. Стадніцького *Sypowie* I с. 192 і далі, Молчановського *op.* с. с. 257 і далі, а особливо *Prochaska Podole lennem korony* гл. IV і V — се позитивна частина розвідки. У Левіцького *Powstanie Świdrygielly* с. 52 є кілька важних помилок.

31. Література подій по смерті Витовта.

Для історії подій від смерті Витовта до Казимира найважніше що ми мали до недавна в літературі, се дві розвідки пок. Левіцького, перша — *Powstanie Świdrygielly*, 1893 (з *Rozpraw hist. fil. wydz. краківської академії*), обіймає час до р. 1438, старанно збирає й використовує матеріал, але грішить одностороннім освітленням подій (з становища польсько-уніонного); критику сього становища див. в рецензії Корженка (псевдонім) в *Записках Наук. тов. ім. Шевч. т. II*. Друга розвідка — про політику Жигимонта Кейстутовича: *Przymierze w. ks. litewskiego z królem rzymskim Albrechtem II*, 1899 (*Rozprawu t. XXXVII*). Останніми часами прибула праця Б. Барвінського Жигимонт Кейстутович великий князь литовско-руський, 1905, — старонно зроблений перегляд матеріалу, хоч не поглиблений і мало оригінальний взагалі (деякі дрібні поправки й доповнення в його замітках: Жигимонт Кейстутович, князь Новгородка литовського, і Уваги до зносин м. Ісидора з Жигимонтом Кейстутовичем, в часоп. *Руслан* 1906. Зайняв ся сими часами також Копистянський в статі *Książę Michał Zygmuntowicz* (*Kwart. hist.*, 1901), а Б. Бучинський в статі *Кілька причинків до часів вел. кн. Свитригайла (1430—1433)* (*Записки т. LXXVI*) дає коментар до кількох документів сих часів. Згадати треба також рецензію Прохаски в *Kwart. hist.* 1903 на статю Левіцького (*Przymierze*) і Бучинського на праці Барвінського і Копистянського (в *Записках LXXVI*). Досить широко, одначе часом без потрібної критики, беручи відомости з других рук, обговорює також події по смерті Витовта, в звязку з історією литовського парламентаризму Любавський в своїй книзі: *Литовско-русскій сеймъ*.

З давнішої літератури треба згадати: *Kotzebue Switrigail, ein Beytrag zu den Geschichten von Lithauen, Russland, Polen und Preussen*, Липськ, 1820 (становить виїмок тим, що написано з симпатіями до Свидригайла). *Stadnicki Bracia Władysława-Jagielly*, 1867, розд. XI (у Вольфа лише кілька другорядних поправок). *Caro Geschichte Polens t. IV*, 1875 (pp. 1430—1455). По за тим тільки роботи комплятивного характеру: *Иловайскій Исторія Россіи т. II розд. VII*, 1884 (переклад в VI т. *Руської історичної бібліотеки*), *Брянцева Исторія в. кн. Литовскаго*, 1889, с. 261 і далі.

32. Польські пляни по смерті Витовта (до с. 189).

Сучасна німецька записка про польсько-литовський спір так пише: *Es wen er (Витовт) starb, sprechen dy Polen, her sulde doselbist das grosfürstenthum dem konige czu Polen als seyme herren, von wes befehlisse das hatte ingehalden, wedirkarte und gab, weysende alle seyne manne und herren an den koning, das sye in vor eynen erbherren sulden haben und behalden im och befelende seyne grossturystynne mit allen seynen schatzen und lande — Scr. rer. prus. III с. 494.* Оповідання се, здаєть ся, опираєть ся на листі Ягайла — *Codex ep. saec. XV т. II ч. 191 (Supplem. ad histor. Russiae mon. ч. 117)*, так само як на нім опер ся Длугош IV с. 414, розмалювавши тільки своїм звичаєм події. У всякім разі німецька записка виразно виставляє сю поголоску яко польську, зовсім не приймаючи її, і Левіцький зовсім безосновно пробував поперти представлення Ягайла сею запискою й Длугошем (*Powst. Swidrigiełły с. 67*). Ми маємо властиво тільки оповідання Ягайла, і йому маємо вірити чи не вірити. З боку Витовта по недавній боротьбі така капітуляція була-би рішучою несподіванкою. Хіба-б покласти се на його передсмертну депресію й упадок духа.

Що Ягайло хотів перейняти на себе в князівство по смерті Витовта, але пани литовські й руські спротивили ся тому, каже меморіал пруських рицарів, опертий, очевидно, на донесеннях Свигригайла: *dux Vitoldus obiit. tunc rex Poloniae fuit in terra Littwanie postulans terram; tunc terre Russiae et Lithwanie eum in dominium suscipere noluerunt et dixerunt, quod eos obmisisset, cum suscepit regnum Poloniae, ad quod eum ipsi promoverunt — Codex ep. saec. XV т. II с. 300.* Порівняти з сим, що оповідає згадана вже німецька записка (*Scr. r. prus. III с. 494*): *Поляки och sprochon, das der koning ane sye nicht mochte seynen willen geben czu der irwelunge des nuwen grosfursten, synthe das land Lytawen were dem reyche Polan eyngeleybet; hyrumbe wulden dy Polan den herczog Swidergal nicht halten vor eynen grosfursten, sunder sye wolden sich selber des landis underwynden.*

З сього становища — що Поляки надіяли ся знести окремішність в князівства з смертю Витовта, стають зрозумілі закиди Длугоша (IV с. 417), що Ягайло, можучи взяти собі в князівство, віддав його Свигригайлу — з спеціальної прихильности до нього, як хибно толкує се Длугош.

33. Привилей 1432 р. в справі рівноправности Русинів (до с. 208).

Грамоту сю досі знаємо тільки в копіях: в *Codex ep. saec. XV* він виданий з копії бібл. Чорторійських, перед тим був звістний в польськїм перекладі поданім при виданню Ваповского, зробленим

Маліновским (Dzieje korony Polskiej II с. 207), і Маліновский каже, що взяв його з копіарія 1-ої пол. XVIII в. несвизького архиву, що належав потім Нарбуту. Копії бібл. Чорторийських вказують на оригінал в тім же архіві, себто в переховуваній в архіві Радивилів офіційальній колекції оригінальних привилеїв в. кн. Литовського (див. замітку Пташицкого — *Kwartalnik histor.* 1902, IV с. 588). Заповідаєть ся фототипичне видання сеї колекції.

Ентузіастичну оцінку значіння привилею 1432 р., дану Левіцким (Powstanie с. 155—6) злив холодною водою проф. Чермак в статі: *Sprawa równoprawnienia schismatyków i katolików na Litwie (1432—1563) (Rozprawę wydz. hist. fil. т. 44)*, що вийшла під час друку сих приміток в першим виданню. Він уважає грамоту Ягайлових відпоручників за неважну, бо Ягайлом не потверджену, але відкинену й подерту (свої замітки до сеї статі подав я в *Записках*, т. 53).

Левіцкий (ор. с. с. 330) звязав з привилеєм 1432 р. записку Густинської компіляції під р. 1432 (Пол. собр. лѣт. II с. 354), що Ягайло „будучи на Кієвѣ, далъ привилей волынскимъ обывателямъ, абы имъ въ вѣрѣ насилія не чинилъ, ани церквамъ православнымъ пако-стиль, аны до своей ихъ вѣры кто не понуждалъ“. Як бачимо, подібність дуже далека. Далеко ближе стоїть звістка ся до Ягайлової грамоти Луцькій землі, де дійсно йде мова про „волинських обивателів“ і православні церкви забезпечують ся від руйнування й конфісковання, а православні люде — від силовання до латинства. Очевидно, маємо в записці відгомін сеї грамоти. Зауважу ще, що Любавский (ор. с. с. 77), не заглянувши сам до Густинської літописи, а зачерпнувши се з Левіцкого, зробив з сього привилей київским обивателям.

34. Зрада Федька Несвизького (до с. 217).

Федькову історію знаємо з його грамот 1434 і 1435 р. витаних в Собранії государственныхъ и частныхъ актовъ Круповича ч. 16 і 17. В першій грамоті датованій 7/IX 1434 р., в Кременці, він оповідає про своє уязнення й увільнення. Події сі мусіли наступити по собі дуже швидко, се видко з того, що Федько не встиг передати Браславщини Полякам, а з увільненням його треба було спішити ся, аби не зістав ся без голови. З того виходить, що зрада Федька мала місце десь в серпні, більше менше в однім часі з зрадою Носа, а увільнення наступило в перших днях вересня.

Що зрада мусіла випередити арештованне Федька, а не так як деякі дослідники собі представляють, що Федько, подражнений безневинним арештованнем, перейшов до Поляків (*Stadnicki Synowie* I с. 211, *Молчановский* с. 375—8 — тут взагалі Федькова історія описана дуже баламутно), показують заходи польських панів коло його увільнення. Се

порозумів уже Левіцький ор. с. с. 247, хоч по традиції чи по шаблону, висловляється так, мов би Поляки аж сим увільненням „*pozyskali dla Polski* Федька.

Що Кремінеччину Поляки відразу захопили, видно з самої дати першої Федькової грамоти, даної в Кремінцю, і другої виданої 23/ІІ 1435 в Черняхіві: Черняхів був у Збаражчині, в маєностях Федька, див. ресстр Збараських маєностей з 1463 р. — *Arch Sanguszków* (І с. 54). Що Поділе натомість при зраді Федька втікло від Поляків, показує оповідання Длугоша (IV с. 575), що в 1435 р. захопив був Браслав і віддав Полякам Стефан воевода волоський. Левіцький (с. 246) здогадувався, що се сталося десь на весну 1435 р., і з тої нагоди видав Федько другу свою грамоту; се, розуміється тільки здогад, хоч і можливий.

Що до дальшої долі Федька, то за браком всяких відомостей ставляно різні гіпотези. Молчановський, уважаючи Федька Корибутовичом, думав, що він потім вернув ся до Свитригайла і в битві під Вилькомиром попав в неволю до Жигимонта (с. 378). Вольф, опираючися на тім, що на початку 1442 р. Збаражчину дано иньшому державцеві, здогадується, що то сталося по смерті Федька (*Kniaziowie* с. 276). Див. ще статейку про нього Кохановського в новій варшавській *Wielk-ій Енеуклопеді-ї* (зроблена головню на підставі Вольфа).

35. Перехід українських земель до Жигимонта (до с. 226).

Над питанням про долю волостей Свитригайла ми мусимо що спитати ся, аби уникнути деяких можливих непевностей.

Одиною волостю Свитригайла по смерті Жигимонта в землях в. кн. Литовського була Волнь, і туди його покликано вже по смерті Жигимонта (див. с. 230). Як би Свитригайло володів ще якимись землями, Казимир, зовсім певно, лишив би їх за ним. Та й Длугош (IV с. 636) говорить тільки про Михайла Жигимонтовича, що мав якісь значніші волости в в. князівстві. Київ Казимир передав Олелькови зараз, скоро прийшов на Литву. Вправді в *Arch. Sang.* I ч. 38 подана грамота Свитригайла з датою в Києві 1442 р., але індикт її вказує на р. 1433/4, так само й імя кн. Песа між членами Свитригайлової ради. Грамота видана з оригіналу, тому не хочу підозрівати вірности її в виданню. По всякій правдоподібности маємо тут, як і на деяких иньших грамотах Свитригайла, скомбіновану дату від сотворення світа і від Христа (1442—8 = 1434). Зрештою дати Свитригайлових грамот взагалі задають великі труднощі, так що їх аналіза й хронологічне упорядкованне могло б бути предметом спеціальної студії. Остатня певна київська грамота Свитригайла — се наданне Каленику Мишковичу 17/X 1437; свідки на ній ті самі, що виступають з Свитригайлом

у Львові в вересні 1437 р.¹⁾ Між ними інтереснім камінецький староста Лостовський і Петр Войницький — се могли бути відпоручники галицько-подільської шляхти.

Пок. Левіцький (с. 283), за ним Любавський (ор. с. с. 89) припустили, що за Свитригайлом могла зістати ся Браславщина. Левіцький опирав сю гадку на надання Стреченовичу 1438 р., але як вказав я вище, сю грамоту видав Свитригайло ще маючи Волинь, отже перед своїм упадком. Таким чином Свитригайлови перед смертю Жигимонта не лишило ся нічого на Україні.

36. Література в. кн. Литовського від проголошення в. кн. Казимира. Період сей оброблений дуже нерівно. До недавна одиноким науковим курсом для нього зіставав ся курс Каро Geschichte Polens, доведений до смерті в. кн. Олександра (т. IV, 1875, до р. 1455, т. V ч. 1, 1886, до р. 1480, т. V ч. 2, 1898, до смерті Олександра). Останніми часами пощастило початкови періоду — проголошенню і першим рокам панування Казимира. Окрім давнійшої студії Квятковського Ostatnie lata Władysława Warneńczyka (Przew. nauk. 1883) і сенсаційної розвідки пок. Левіцького Wstąpienie na tron polski Kazimierza Jagiellończyka 1887 (Rozprawy wydz. hist.-filozof. т. XX) та статі Прохаски Kazimierz Jagiellończyk a Inflanty 1440 — 50 (Kwart. histor. 1898 р. — огляд матеріалу з X тому LEKUrkb.), по виході моєї книги в першій виданню (в 1903 р.) вийшли: згадана праця Копилянського про Михайла Жигимунтовича, Prochaska O rzekomej unii 1446 r. (Kwartalnik hist. 1904), Sroczynski Elekcyя Kazimierza Jagiellończyka na krola polskiego (Sprawozdanie gimnazjum w Rzeszowie, 1904), рецензії Фридберга (в Kwart. hist. 1905) і Бучинського (в Записках т. LXXV). Потім нового оброблення діждали ся останні літа Казимира в користній праці Папе: Polska i Litwa na przelomie wieków średnich, т. I: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka, 1903, Статі його ж, зібрані недавно разом п. т. Studya i szkice z czasów Kazimierza Jagiellończyka, 1907, мало дотикають справ для нас інтересних. Загальний характер мають статі Прохаски: Charakterystyka Kazimierza Jagiellończyka (Przew. naukowy, 1904) стороннича й доктринерська, як звичайно у автора в останніх часах) і Rady Kallimacha (Przewod. naukowy 1907). Позатім маємо загальні курси перестарілі або поверховні, та монографічну літературу, яка більше або меньше входить в інтересні для нас події. З давніших курсів згадаю Athertrandi Panowanie Kazimierza Jagiellończyka, Jana Alberta i Alexandra Jagiellończyka,

¹⁾ Інтересно, що II індикт I вказує уже на 1438 р., отже се наш рік 1437, а не вересневий.

2 томи, 1826—7; Gołębowski Dzieje Polski za Wł. Jagiełły i Władysława II, 1848 (Dzieje Polski za panowania Jagiellonów т. II) і Dzieje Polski za Kazimierza, Jana Olbrachta i Alexandra, 1848 (ibid. т. III); Czerny Panowanie Jana Olbrachta i Alexandra Jagiellończyków, 1871. З новішого, окрім досить поверховних, напів популярних компіляцій Гловайського й Брянцова, короткий, і теж досить поверховний погляд на політичні відносини тих часів дає також Любавський в своїй праці: Литовско-русскій сеймъ, Льв., 1900.

37. Тестамент Казимира (до с. 252).

Про тестамент говорять пізніші хроністи: літопись Биховця (с. 62—3), Стрийковський (II с. 291), Бельський (с. 688). Давніші — Меховський, Децій, Ваповський, мовчать про нього. Коли перше видання хроніки Меховського (1509) було сконфісоване, в новім виданню її (1521) вставлено між ин. уже й про тестамент (варіанти з першого видання Меховського див. в додатках до Ваповського — *Scriptores regum polonicarum* II с. 257—8). Отже тоді вже сей переказ став офіційним.

В літературі над сею справою застановляв ся Каро (V. 2 с. 631 і далі). Він відкидає звістку про тестамент, виходячи з того, що Казимир стремів до того, аби як тісніше звязати Литву з Польщею, отже мовляв не міг ділити їх між синами. Але у Длугоша Казимир заявляє тільки, що до свого віку не дасть вел. князівства в особну державу, і взагалі сей психологічний аргумент Каро не здаєть ся мині стійним. Натомість дуже промовляють против тестаменту ті обставини, в яких виступає перша звістка про нього, й мовчання про нього при виборах Ольбрахта (див. у старших тих хроністів). Дуже цікаво також, що скільки разів про сей тестамент зачинали говорити з литовського боку за Ольбрахта й пробували потягнути за язик самих Поляків, з Польщі збували се мовчанкою — і справі вибору вел. князя і потім в справі наділення Жигимонта (див. на с. 254—5), і в проєкті унії 1496 р. (*Cod. ep. saec. XV* т. III ч. 422) — в тексті 1499 р. се місце опущено. Папе не оцінює відповідно сих фактів, боронячи Казимирового тестаменту в своїй новійшій праці (*Polska i Litwa*, гл. 9). Против виводів Каро він покликують ся тільки на свідцтво Олександра, при справі наділення Жигимонта. Але я вказав уже, як мало можна покладати ся на се свідцтво.

38. Змова руських князів 1480 р.

Про змову сю старша література: *Stadnicki* *Bracia* с. 177—80 і 192—5, Антонович *Монографія* I с. 240—1, Иловайській *Ист. Россія* II с. 288—9, *Wolff* *Kniazowie* с. 5—6. Слідом на виході першого видання сього мого тому вийшла книга дра *Иапе Polska i Litwa* па

przetomienie wieków średnich, де особливий, дуже старано зроблений розділ спеціально присвячений „змові князів“. Кілька доповнень до його виводів дав в своїй рецензії сеї книги Б. Бучинський (Записки т. 75). Сим вичерпуєть ся вся література сього цікавого епізоду, далеко не розслідженого так, як він того заслужив.

Передо усім хронологія сеї справи. Всі давнійші дослідники — Стадніцький, Антонович, Іловайський, приймали без всяких остережень оповіданне Нарбута до його дати влючно, у нього ж весіле Більського відбуваєть ся в падолистї 1482 р., і тоді викрито змову. Тим часом в писанім зараз по подїї листї хелминського воеводи конспірація відкриваєть ся перед великоднем; любецька хроніка день, визначений собі конспіраторами, кладе на вербну неділю 1481 р., а Супрасльська літопись дає докладну й очевидно — вірну дату скарання конспіраторів: „в лѣто 6989 индик. 14 мца авгус. 30, при воеводѣ виленском пану Олехну Судимонтовичу, а троцком пану Мартину Кгастовьтовичу“ (ся докладність і правильність записки — пор. реестри воевод у Вольфа — вказує, безперечно, на сучасність).

Приймаючи вище подану дату конспірації — цвітень 1481 р., Папе пробував одначе представити так, що відомости про неї дійшли до короля ще в 1480 р., і вони нагло спинили Казимира в приготуваннях до війни з Москвою (с. 64—5). До такого представлення змусила Папе звістка московських літописей про якісь усобиці, що стримали Казимира, і записка гданської хроніки, що вже виразно називає змову „руських панів“ причиною, чому Казимир вернув ся з походу — він був остережений і вернув ся з жінкою й сином до Литви (Script. rerum prus. IV с. 687). Але звістка московських літописей про усобиці сюди не належить: др. Папе перериває фразу, а літописне оповіданне далі поясняє про які усобиці говорить: „тогда бо воева Менгирѣй царь перекопскій королеву Подолскую землю“. І про конспірацію князів сї літописи говорять потім як про річ зовсім нову. В гданській хроніці про конспірацію згадано подвійно: раз під 1480, другий під 1481 р. і очевидно, вона має тут дублети — короткі звістки, з яких одну звязано з війною 1480 р., а другу занесено під осінь 1481 р., коли скарано учасників змови. Очевидно, хроніку складано згодом по подїях, і так з'явив ся дублет конспірації, якимсь політиком перенесений на 1480 р., як причина наглого звороту в політиці Казимира. Бо ж ніяк не можна думати, щоб коли Казимир дійсно довідав ся про змову ще під осінь 1480 р. і таїв ся з своїми відомостями, то про се знали б в Гданську, і щоб мало місце таке друге несподіване відкрите змови в 1481 р., коли нитки сеї змови правительство тримало ще з осени 1480 р.

Що до обставини, в якій мав відбутися напад на Казимира, то маємо два зовсім відмінні мотиви: плян нападу на ловах, і змову на весілю. Сей другий дуже неправдоподібний, бо знову викрито в останніх тижнях великого посту, коли весілля бути не може. Одначе оповідання про недавнє весіле кн. Більського, що мусів тікати по першій шлюбній ночі, читаємо уже в московських літописях. Нарбутове оповідання, можливо, тільки розвиває сю згадку старих літописних компіляцій. Але саме те старше літописне оповідання, може бути, тільки розвинуло в такій романичній формі дійсний факт, що Більський, утікши до Москви, заходився, щоб дістати з вел. кн. Литовського свою жінку, з якою — се вповні можливо — незадовго перед тим оженився. Другий мотив — про плян нападу на Казимира на ловах, хоч переказаний по горячим слідам, може бути такою-ж легендою, як я вже натякнув у тексті, хоч напр. Папе приймає се оповідання як зовсім певне.

Старші дослідники приймали, що князів стято в Києві, і не без драматичности малювали образ кари довершеної над Олельковичом на очах Киля (Антонович, I. с.). Але погляд сей ні на чім не опертий. Висловив його Стадніцький, в формі здогади, але опирає ся при тім по части на такій непевній основі, що мовляв се мусіло стати ся в Києві, бо київська літопись має про се докладну дату, по части — просто на помилці. Він читав текст листу Більського *z'gradzieckim obuczaiem osadzili w Kijowie*, тим часом в Скарбці, звідки він бере цитату, стоїть „osadzili“, а в оригіналі — „зрадили“. Здогад Стадніцького повторив уже в категоричній формі Антонович, а за ним Іловайський. У Нарбута (VIII с. 228) князів вішають у Вильні.

39. Повстання Глинського.

Повстання Глинського в новійшій літературі не було відповідно оброблене. Спеціальні праці тільки давніші або взагалі безвартісні: *Lessmann Fürst Glinski (Biographische Gemälde, II)*, Берлін, 1830, *Warnka De ducis Michaelis Glinscii contra Sigismundum regem Poloniae et m. ducem Lithuaniae rebellione*, Берлін, 1868, стаття Бартошевича — *Encyklopedia powszechna X* с. 7—16, *De Lavoau Kniaź Michal Gliński, szkic historyczny — Dziennik Polski*, 1880—1 (ч. 296, 298—301 і 1) і особно — Львів, 1881. Крім того: Карпов у згаданій дисертації (гл. V, с. 128 і далі, — він обмежаєть ся тільки кампанією 1507 р., і то не використовує всіх джерел), Антоновича *Монографія I* с. 241—4, *Pałaski Stosunki z Menđli-Girejem chanem Tatarów perekopskich*, 1881, с. 99 і далі, 123 і далі; вкінці *Wolff Kniaziowie* (с. 80—5) властиво найцінніше з цілої тої літератури.

З джерел історіографічних для історії повстання мають особливе

значінне Децій і Ваповский як сучасники. Порівняння їх оповідань з іншими джерелами доказує їх достовірність: й короткому оповіданню Деція й далеко ширшому — Ваповского не можна зробити ніяких поважних закидів. Масу самостійних, але дуже непевних звісток і подробиць дає Стрийковській, і між ними не легко вибрати зерно з полови. Подекуди ми можемо сконтролювати його, і тоді одно оправдується, друге знову показується неправдою. Так нпр. реляція Глинського й інші документи потверджують звістки про походи Глинського під Клецьк і на Новгородок, про спустошення Білої Русі й „загони“ Глинського під Вильном. Але нпр. звістку про прихід йому в поміч Дашковича з 20.000 кінноти рішучо збиває та ж реляція і мовчання інших джерел. Маршрут Глинського, де Мозир здобується вже після інших походів, стоїть в суперечності з іншими джерелами. У Стрийковского Глинський здобуває й Туров, але Туров був його маєтністю. З того виходить, що там де Стрийковского не можемо контролювати, його звістки треба приймати *cum grano salis*. Пишучи на Білій Русі, він міг зібрати деякі відомости про повстання й 50 літ пізніше, але знову як письменник не критичний і охочий до фантазій, не всюди міг вирізнити правду, не одно міг лодати від себе, або помилитись.

В новітній історіографії сі оповідання Стрийковского нарobili чимало заколоту. Напр. проф. Антонович тим способом описує успіхи Глинського в Київщині: „Люде з Київського князівства стріли Василя Глинського радо. Довідавши ся, що повстання Глинського має на меті відновлення самостійного руського князівства, міста відчиняли йому ворота, земляне прибували в його табор і складали йому присягу. Славний староста черкаський і канівський Остафій Дашкович получив ся з ним на чолі полків своїх повітів. Княне думали, що настав час, коли їх місто стане знову столицею великого руського князівства“ — Монографіи I с. 243. Сей живий образок ш. автор опер головно на оповідання Стрийковского, але Стрийковский (II с. 346) каже тільки, що Василь Глинський був обложив Житомир і Овруч (*Zytomira i Owrcza dobywał*), — але, видко, не взяв і що йому присягли деякі київські бояре й шляхтичі. Про сам Київ ані згадки, й очевидно, що Київ Глинський навіть не пробував здобути: инакше в кореспонденції Жигимонта з Менглі герцем про Київ ми б про се почули (див. особливо лист 101 в збірці Пулаского). Що до Остафія Дашковича з черкаськими і канівськими полками, то тут стала ся така історія: Стрийковский каже, що Дашковича прислав був в. кн. Василь з московським полком в поміч Мих. Глинському в Мозир: *Wasil w. x. moskiewski przisłał mu na pomoc Ostaphija Daskiewiczza onego sławnego kozaka*

(który się był do niego przedal, jako miał obyczaj) z dwudziestą tysięcy ludzi moskiewskich jezdnych. Двадцять-тисячний московський полк з Дашкевичом на чолі — се фантазія або побільшенне, хоч се повторяють і нові дослідники (Пулаского Ostafi Daszkiewicz — Szkice I с. 243, Wolff Kniazowie с. 83); але що Дашкевич дійсно був посланий до Глинського з Москви, се потверджує свідощтво Івашка Немирича — у Бонецкого Roczet rodów litewskich с. 243 (з Литов. Метрики). Антонович, видно, уважав Дашкевича за канівського й черкаського старосту, й відти виросло його представлення; але канівським і черкаським старостою Дашкович став не скорше як в 1514 р. — див. Пулаский I с. с. 244.

Що успіхи Глинського в Київщині зовсім не були значні, найліпше видко з того, що в своїй реляції до Москви він не згадує про Київщину нічого.

Взагалі сучасні листи й документи дають дуже важний матеріал до доповнення й сконтролювання хроністів. На першій місці стоїть реляція Глинського, вислана в Москву з його посланцями під час повстання, але перехоплена в Литві — видана в Актах Зап. Росції II ч. 20 під хибною датою 1507 р. Далі, дуже важні відомости містять листи Жигимонта до Менглі-герая, зібрані у Пулаского Stosunki z Mendli-Girejem ч. 99—104 (перед тим більша частина їх видана була в Актах Зап. Росції т. II). Важний також лист Жигимонта до в. кн. Василя з червня 1508 р. в Актах Зап. Рос. II ч. 36. На жаль судові зізнання звязані з повстаннем не видані всі; в Актах Южной и Зап. Росції I ч. 46 подане інтересне, цитоване вище зізнання Колонтаева, але нпр. зацитоване у Бонецкого Roczet с. 243 зізнання Немирича не видане й досі.

40. Література по історії Кримської орди.

Історія Кримської орди не богата літературою. З давніших треба згадати: Sestrenczewicz de Bohusz (арцибіскуп могилівський) Histoire du royaume de la Chersonèse Taurique, Brunswick, 1800, I і II, друге вид. 1824 р. (і по російськи: Історія о Таврії, I—II, 1806). Langlés Notice chronologique des khans de Crimée — в додатку до його Voyage du Bengale à Petersbourg, III, Париж, 1802. Hammer Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft, Відень, 1856 (натомість Zinkeisen в своїй Geschichte des Osmanischen Reiches Крима майже не ціпає). Хартахай Историческая судьба крымских татаръ — Вѣстникъ Европы, 1866. Новіша література, з якою властиво треба рахувати ся, складаєть ся з двох праць: Howorth History of the Mongols, Лондон, 1880, де VII глава II тому (с. 448—626) містить історію Кримської орди. Друга важниша: В. Смирнов Крымское хан-

ство подь верховенствомъ Отоманской порты до начала XVIII в., Петербург, 1887, і продовженне її: Крымское ханство подь верховенствомъ Оттом. Порты въ XVIII в. до присоединенія его къ Россіи, Одеса, 1889 (Записки одеського істор. тов. т. XI). В праці Говордза, а ще більше у Смірнова, вага лежить в джерелах орієнтальних — турецьких і арабських. Інші джерела, західно і східно-європейські — італійські, німецькі, московські, а ще більше — русько-литовські й польські, використані дуже мало. При тім праця Говордза дуже коротка, а Смірнова написана незвичайно хаотично й важко. Спеціальні монографії вказую в поодиноких місцях при тексті.

41. Італійська колонізація Чорномор'я.

Про італійську колонізацію Крима й торгівлю див. особливо: Н. П. Мурзакевичъ Історія генуезскихъ поселеній въ Крыму, 1837. М. G. Canale Della Crimea del suo commercio e del sui dominatori dalle origini fino ai di nostri, commentari storici, Genova, т. I—III, 1855—6 до наших часів належить т. I і початок II, 1855 (цінний для свого часу матеріал, але ненауково оброблений). Кене — Описаніє музеума кн. Кочубея, I—II, 1857, також по французьки. Heyd — Die italienischen Handelscolonien am schwarzen Meere, 1862—3 (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft), що в переробленій і доповненій формі ввійшло в його Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I—II, 1879; крім того є французький переклад сеї праці, переглянений і доповнений автором: Histoire du commerce de Levant, publiée par Farcy Raynod, Липськ, 1886 (про кримські кольонії особливо т. II с. 158 і далі нім. вид. = II с. 156 франц. вид.). Брун Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie Mémoires de l' acad. de Petersbourg, серія VII т. X, 1866 і в новій обробці — О поселеніяхъ италянскихъ въ Газаріи — Черноморье т. I. Йогож Матеріали для історіи Сугдеи, 1872 — Черноморье т. II. Юргевичъ Уставъ для генуезскихъ колоній въ Черноморьѣ изд. въ Генуѣ въ 1449 г. — Записки одеського істор. тов. т. V. Amedeo Vigna — річні огляди подій — Esposizione storica degli avvenimenti, за pp. 1453—1475 в його Codice diplomatico delle colonie tauro liguri, і Discorso storico sulle quistioni private при кінці кодекса (в т. VI і VII 1—2 Atti della societa Ligure di storia patria, 1868—1879). Волковъ Четыре года города Кафы (1453—1456) — Записки одеські т. VIII. М. Ковалевскій Юридическій бытъ генуезскихъ колоній на Черномъ морѣ во второй половинѣ XV вѣка Сборникъ повѣ. В. Буданову. Його ж реферат на харківському зїзді: Къ ранней історіи Азова, головно про венецьку кольонію в Тані, в Трудах зїзда т. II, 1905. Чимало дрібнійших заміток і матеріалів до сього питання в тихже Записках одеського історичного товариства.

42. Татарська політика Литви й Польщі.

Для історії відносин до Татар Польщі й вел. кн. Литовського зроблено досі дуже мало. (Єдинокі монографія — Ю. Бартошевича *Pogląd na stosunki Polski z Turcyą i Tatarami, na dzieje Tatarów w Polsce osiadłych, na przywileje tu im nadane, jako też wspomnienia o znakomitych Tatarach polskich*, Варш., 1860, і для свого часу були працею надто поверховою, а тепер не має ніякого значіння. По за тим маємо тільки ряд статей К. Пулаского *Stosunki z Tatarszczyzną*, w połowie XV wieku (*Ateneum* 1882, II), *Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w.*, т. I — *Stosunki z Mendli-Girejem, chanem Tatarów perekopskich (1469—1515)*, 1881 (збірник грамот з великою, на 193 ст. вступною розвідкою про відносин за Менґлі-ґераю), і її продовження: *Machmet Girej, chan Tatarow perekopskich i stosunki jego z Polska (1515—1523)* (*Szkice i poszukiwania histor.* II, 1898). Нарешті останніми часами порушив татарську політику в кн. Литовського В. Ляскоронский в своїй статі: *Русские походы в степи въ удѣльно-вѣчевое время и походъ кн. Витовта на татаръ въ 1399 г.* (*Журналъ Мин. Нар. Просв.* 1907 кн. IV—V), але в тім виявив таке незнання фактів, джерел, літератури, що його виводи і погляди не мають ніякого інтересу. В загальних курсах по історії в кн. Литовського і литовсько-польських відносин Антоновича, Філевича, Барбашева й ин. є тільки дуже побіжні замітки до татарської політики, так само і в курсах польської історії. Тільки в книжці Папе *Litwa i Polska* присвячено досить уваги татарським справам, хоч воно й має характер досить епізодичний. Смірнов в своїм курсі історії Крима дотикає також татарсько-литовських відносин (особливо с. 153 і далі), але повне необізнання з джерелами русько-литовськими, зазначене вже вище, паралізує сі його екскурси. Досить напр. сказати, що про звісний конфлікт Литви з Татарами про Поділе він говорить на підставі Шлецера, що опирав ся на Кояловичу, а той на Стрийковскім!

43. Хаджі-ґерай і Девлет-бірди. (до с. 308).

Гіпотезу про тотожність Девлет-бірди з Хаджі-ґераєм розвинув найновіше Смірнов ор. с. с. 229 і далі, відкрив до неї дорогу одначе вже Сестренцевич, скомбінувавши устні й письменні звістки, які мав про Хаджі-ґерая (II 198): *Il (Edigei) eut pour successeur Hadgi-Dewlet-Ghérai... On sait seulement qu'il naquit á Trocki en Lithuanie pendant l'exil de son cousin l' infortune Toktamische et qu'un paysan nommé Ghérai le sauva avec peine du massacre, ordonné par les ennemis de la famille. Il avoit alors 10 ans, et étoit en Asie. Huit ans après, quelques hordes mecontentes du gouvernement cherchoient un prince du sang de Genghis-kan pour s'en faire le chef. Le bon paysan leur présenta Hadgi et ne demanda pour toute recompense que l'attri-*

bution de son nom à tous les descendants de Hadgi... Потім Хаджі trop foible pour lutter contre revolution, se retira chez Vitolde qui l'avoit mis sur le throne et qui le placa encore sur celui de la Tauride. Quoique l'histoire n'en fixe pas l'époque, d'après nos recherches, il paroît que ce ne peut être que dans la troisième decade du quinzième siècle, ce qui revient à l'année 1428. Canale, котрого праці Смірнов не знав зовсім, укомбінував сі звістки ще ближше до тої форми сеї гіпотези, яку приймаємо ми. Він пише (II с. 51): Egli appellavasi Devlet ed era cugino di Tokatmiche; toccava appena il decimo anno quando accadde l' assassinio de' suoi; na contadino nominato Ghirej, lo rapi e lo si condusse seco clatamente in Asia ove il teune nascotto divulgandolo a proprio figlio. Потім сеї Девлет додав собі імя Хаджі — aggiungendo al nome di Devlet quello di Chadj o pellegrino — quel nome serbó in appresso Devlet a memoria dell' esiglio. Пізнійше Девлет — non avendo forse dastanti da poter contenere que' rivoltosi si ritrava correndo l' anno di 1428 presso il Gran Duca Vitoldo, antico alleato di sua famiglia, ch'ebbe ad aiutarlo affinché a poco a poco si ponesse in mano il freno della piccola Tartaria.

Смірнов зробив властиво той крок наперед, що для імени „Девлет“ вказав на Девлет-бірди, і се зближенне підпер вказівкою на подібність монет Девлет-бірди до Хаджі-гераєвих. При тім черпав він одначе деякі відомости з других рук і не знав зовсім сучасних звісток про зносини Девлет-бірди з вел. князівства Литовського, а в них би знайшов попере те своїм виводам, хоч би на те, аби відкинути звістку подорожника Шільтбергера, що Девлет-бірди правив тільки 3 дні!

Про Девлет-бірди — Тізенгаузен I с. 533—4, пор. с. 409 прим. Codex Vitoldi ч. 1223. Давнійша русько-лит. літопись с. 50, в похвалі Витовту, і Стрийковский II с. 175. Оповідання русько-литов. літописи про татарську політику Витовта вставлене в початкову похвалу редактором літописи — див. мою статю про сю похвалу, Записки Н. тов. ім. Шевч. т. VIII с. 9.

Про монети Девлет-бірди — статі Григорьєва й Юргевича в Записках одеських т. I і VIII, Смірнов ор. с. с. 181 і далі. Кримські монети його належать до двоязичних (bilingues) генуезько-татарських, і давнійші дослідники уважали їх анахроністичними, то значить битими за пізнійших часів Хаджі-Герая, тільки з іменем давнійшого Девлет-бірди; против сього погляду виступив Смірнов I с.

44. Татарські хани — Витовтові клієнти в Орді по упадку Тохтамиша (до с. 317).

Маємо дві ширші звістки про сі Витовтові заходи — в похвалі в. кн. Витовту писаній невдовзі десь по його смерті і вставленій

в Давнійшу литовську літопись (Уч. зап. акад. с. 48—9, про сю похвалу див. мою розвідку, в т. VIII Записок Наук. тов. ім. Шевченка, передр. в I кн. Розвідок і матеріалів), і у Длугоша, під р. 1418. Біда в тім, що обидва джерела вичисляють клієнтів Витовта дуже відмінно, і то часом з такими іменами, яких ми в інших джерелах майже зовсім не знаємо:

Похвала:	Длугош:	Східні джерела:
Салтан	Zoltan Zeledin	Джелаль ед-дін
Малий Салтан (Салдан)	Keremberden	Керім-бірди
	Bethsubulan	Кепек-хан
	Jeremferden	Чекре-хан
Девлад-бердый		Девлет-бірди
Магмет		Магомет-хан (Улу-Мухаммед)

Двох Салтанів Похвали годі витолкувати — хто зна чи обидва вони не означають одного Джелаль-ед-діна (Zeledin Длугоша). Про нього див. ще у Тізєнгаузена оп. с. с. 473, Длугоша IV с. 141, пор. *Scriptores reg. pruss.* III с. 214. Jeremferden не звістний зовсім з інших джерел, крім Длугоша. Хоч Гаммер (*Geschichte der Gold. Horde* с. 377) й записав Jeremferden-а між ханів, але хто зна чи се в дійсності не дублет до Керім-бірди (пор. варіант Geremferden). У Длугоша Керім-бірди виступає як син Джелаль-ед-діна (в дійсності він був його братом). Против нього, коли він ворожо став виступати, Витовт у Длугоша виставляє Бетсубулана, але той гине від Керім-бірди. Слідом гине й сам Керім-бірди, й тоді стає ханом — мов би на довший час — його брат Geremferden. В дійсності Керім-бірди гине в боротьбі з братом Жеббар-бірди; потім, по смерті сього остатнього виступає його брат Колек-хан (інакше Кібак, може й Куйдадат), але всі так ефемерично, що годі тут бачити того Geremferden. Що до Бетсубулана, то здається, се одна особа з Вехубowitz, що пробував у Свигригайла в 1432 р., або може його батько — див. LEKUrkb. VIII ч. 624. Як з того бачимо, Длугошеве оповідання повне непевностей. Тільки зовсім ігноруючи дійсну історію Золотої орди можна приймати його en toutes lettres, як то робив прим. др. Прохаска (*Codex Vitoldi* с. 398) або Барбашев (Витовтъ, кн. 2, с. 113, 187—8).

45. Література унії XVI віку.

Історії переведення унії в XVI спеціально і повно зробленої ми не маємо. Давнійша праця Мосбаха *Rozątki unii lubelskiej*, Познань, 1872, слабо й хаотично зроблена, тепер не має інтересу ніякого (се властиво безсистемний збір ріжного матеріала кінчаючи Жигимонтом Старим). Розвідка Довнара-Запольского: *Польско-литовская уния на сеймах до 1569 г.* (в II т. *Древностей — Трудів славянської комісії москов.*

археол. общества, і особно, Мва, 1897) — дає тільки побіжний і далекий не повний перегляд фактів. Найповніше до тепер були зібрані факти історії унії ХVІ в. в праці М. Любавского Литовско-русский сеймъ, Мва, 1901, тільки ці факти гублять ся тут серед маси інших, зібраних в сій інтересній, але перетяженій подробицями й незвичайно важко й непрозоро написаній праці. Загального перегляду розвою сеї справи вона не дає зовім.

По за тим невеличку спеціальну літературу має саме довершение унії і Люблинський сойм: Кояловичъ Люблинская унія — Днь, 1861, ч. 10—12, його-ж Люблинская унія или послѣднее соединеніе Литовскаго княжества съ Польскимъ королевствомъ на Люблинскомъ сеймѣ въ 1569 г. Спб., 1863, і передмова (невеличка) при виданню Дневника Люблинскаго сейма, Спб., 1869. Його ж Присоединеніе Подлясья къ Польщѣ на Люблинскомъ сеймѣ 1569 г. — в Памятниках старини въ западныхъ губерніяхъ т. VIII (1885), і тамже Малишевскаго Люблинская унія — статі більш популярного характера. Так само не мають значіння і розділи присвячені Люблівській унії в курсах історії Литви Кояловича (Чтенія по історіи Западной Россіи, вид. 4, 1884 р., розд. VIII), Гловайского (Исторія Россіи т. III розд. IV), Брянцева (Исторія Литовскаго государства). Не визначаєть ся глѣбшим аналізом ні розвідка проф. Дашкевича: Люблинская унія и ея послѣдствія (Университетскія извѣстія київскі), передрукована в книзі його: Запѣтки по історіи Литовско-русскаго государства, 1885) ні більш нова історія Люблинського сойму, подана у вступнім розділі праці И. Лаппо: Великое княжество Литовское за время отъ заключенія Люблинской унии до смерти Стефана Баторія, 1901 (ст. 1—85). В польській літературі, де стільки носять ся з тою унією, на диво — нема ні одной монографії її, ні одного глѣбшого оброблення; тільки в загальних курсах трактують ся вона.

46. Литовська інструкція 1563 р. (до с. 465).

Інструкцію з виленського сойму маємо в двох текстах. Латинський, видрукований в Zgrodopisma-x в додатках до дневника пьотрковського сойму 1562 р.; польський переклад в дневнику варшавського сойму 1563 р. Польський текст переважно коротший від латинського, дещо упускає, але має дещо й більше против нього: нпр. застереженне, що литовське військо на війні в Польщі має першєство перед польським, і навпаки. Окрім того при сїм польським перекладі видруковані (с. 179—181), без всяких близших пояснєнь, якісь безіменні замітки на литовські постуляти. Постуляти сї що до свого порядку й змісту переважно згоджують ся до буквальної з латинською інструкцією, але не всюди: маємо тут дещо таке, чого не маємо не тільки в поль-

ським перекладі, але і в латинському тексті інструкції, або дечим відмінне, впр.:

Talis (rex) eligatur, qui utramque gentem aequali benevolentia complecti et velit et possit (нема в польському тексті).

Si rex plures habuerit filios, alter ducatus praesit (теж).

Legati ad christianas et barbaras nationes sine discrimine utrinque, prout melius expedire videbitur, mittantur (теж).

Трохи нижче пояснено, що порозумінне, поза спільними соймами, робить ся через відпоручників сенатів, а в інструкції сеї подробиці нема. Далі: Merum et mixtum imperium ut retineatur (нема в польському тексті).

Senatus electio, magistratus et officium distributio, legum patriarum condendarum potestas et iurisdictio (теж).

In Litvania sub auspitiis et ductu litvani campiductoris bellum geratur (нема в обох текстах).

Vectigalia Livoniae in agrarium Litvaniae inferantur (нема в польському).

Dux Curlanidae utrique imperio feudalis sit (теж).

З двох повних текстів інструкції — латинського й польського, більш автентичне значіння має для нас латинський (хоч на абсолютну повність і докладність його теж не можемо покласти ся). Польський текст, можливо, був витягом, приватно зробленим кимсь з польських учасників сойму. Що до латинських витягів з тими замітками, то досить трудно вважати їх за проект інструкції з редакційними замітками, бо поставлені в сумнів точки (dubium) таки полишили ся в інструкції. Може скорше се постуляти, роблені на підставі інструкції литовськими відпоручниками на соймі? В таких разі примітки до сих постулятів, зроблені може кимсь з польських сенаторів, мали б особливий інтерес. Вони досить толерують литовські жадання і хоч з певними обмеженнями, але стоять на тім самім становищі, що й литовська інструкція, тим часом як на нарадах сойму й коронні сенатори й послі стали відразу на становищі інкорпорації. Для контрасту порівняти тільки ці примітки з поглядами коронних сенаторів і особливо з замітками, зробленими, очевидно, кимсь з послів на тексті інструкції в дневнику сойму — с. 280 і далі.

47. Питання про спільні сойми на Варшавсьнім соймі 1564 р. (до с. 374).

Справа спільних соймів на Варшавсьнім соймі не зовсім ясна. В своїм ультіматумі (Дневник с. 351) литовська делегація зазначила що особний литовський сойм має далі існувати попри сойми спільні. Тому Любавський каже, що литовські відпоручники жадали свого особного сойму для справ в князівства, і закидає рецесови, що він се за-

мовчав (с. 672, пор. 675). На підтвердження такого погляду можна би ще вказати на свідомство учасника, виленського єпископа Протасевича. Любавському його промови на Виленським сеймі 1567 р. були, очевидно, неприступні (див ор. с. с. 747) бо друквані в старій варшавській часописи Dziennik Warszawski ч. 14 (т. V), за 1826 р. (з рукописей Т. Дзялиньського). Протасевич каже, що в Варшаві й Більську литовські стани годили ся тільки на „спільну раду“ в тих справах, що дотикали інтересів обох держав: *Acz w they mierze y nierowno więczoy na tych rozmowach naszych warszewskich y bielskich volnosczy y zwycziow naszych starzych dla dobrego braterstwa panom Poliakiom postampilo sie, do czego nas vnian ani przywilej Alexandrowski nie czyagną — aboviem postampilismy tego, abysmy yusz od tego czasu z ych miłoszcziamy w pewnych rzeczach spolne seyny mievaly — alie zeby dla tego słowa: communia consilia miały yusz ustacz — nasse wolne wielkiego xięsthwa starozythne seymy y wolne nasse osoblive rady y zawierania s panem nassym y bez pana o rzeczach y potrzebach nassych vlastnych ziemskich przypadłych — czogosmy ych miłosczy w Warssawie y w Bielsku nie odstąpily, tedy bysmy yusz then przywilej y unią Alexandrowską, y volnosci nasse starozythne sami sobie dobrovolnie złamaly — с. 166.*

Як бачимо — сказано дуже категорично. Але супроти різних відмін в литовських жаданнях під час варшавського сейму і з сею категоричністю треба бути обережним: не знати в якій стадії переговорів литовські послі займали таке становище. На бід, литовський проект рецесу, де він говорить про сейм, в дневнику сеймових виглядає досить непевно, як зіпсований —

польський проект:

A sejmy walne abyśmy już miowali jedne a spólne to jest sejmy koronne. Ztądże aby sejmy walne w Litwie nie bywali już nigdy.

литовський проект:

A sejmy wolne abyśmy iuz miowali spulne, to jest sejmy w Koronie, ale przy granicach litewskich. Zkądże też aby w Litwie sejmy takie i potem nie bywaly, na których by sprawy spólem Koronie i Xięstwu należące miały być sprawowane.

Слова литовського проекту виглядають або на прогалину, або на свідомий викрут в стилізації. Думаю, що промовчання в публікованім рецесі справи литовського сейму вказувало б на те, що в литовським проектї рецесу ся справа не була зазначена виразно.

48. Лист литовських станів на люблинський сейм 1566 р. (до с. 384).

Zygmunt August etc. Oznaymuiemy tym naszym listem, iz gdy byli poslowie panow rad y od wszecz stanow z seymu walnego Brzesc-

kiego do maiestatu naszego krolewskiego posłany y do panow rad y wszego rycerstwa corony Polskiej: pan Jan Hayko kasztelan brzescki, koniuszy grodzianski, dzierzawca wilkieyski, trabski y krasnosielski, a x. Andrzej Thymochwieiewicz Kapusta castellan braclawski, dzierzawca na Owruczeb, a Wenclaw Agrippa secretarz nasz, maiąc na pismie poselstwo za pieczęciami od tych to przerwczonych stanow, od ktorych byli posłani, co izesmy do rękę naszych od nich przyieli, prze to ono poselstwo wszystko w ten list nasz dla wiadomosci y pamięci, iako rzecz seymowa, roskazalismy wpisac do cancellarii naszej do xiąg, y za pieczęcią naszą tego to poselstwa przepis tym panom posłom dac, ktorez to poselstwo tak się w sobie ma.

Instructia od panow rad y wszech inych stanow wielkiego xięstwa Lithewskiego s seymu walnego Brzesckiego panom posłom do ich mci panow rad y inych wszech stanow coronnych, na seymie Lubelskim zebrałych, roku 1566 miesiāca augusta piątego dnia.

Naprzod panowie posłowie ze wszystką przystoyną uczciwosciā ich mci panom radom wszystkim duchownym y swieckim y inem wszem stanom coronnym od ich mci panow rad y wszech inych stanow wielkiego xięstwa Lithewskiego zalecenie powolnoci, braterskich słuźb, z więszowaniem dobrego w długi wiek zdrowia y wszego fortunnego wodzenia, y kazdemu ich mci zosobna y wszem wobec w rzeczy pospolitey oney sławney corony Polskiej, iako panom przyjacielom y braciey swey łaskawey y starszey opowiedziec maiā. A przy tem przelożyc w te słowa, iz pewni sā tego ich mci panowie rady y ini wszyscy stanowie wielkiego xięstwa Lithewskiego, ze w. m. w swiezey a dobrej pamięci swey miec raczycie, y ich mci tez to dobrze pomniā, iako za odesłaniem y napomnieniem od w. m. przez wielkā a racznā radę coronnā ich mci wielebnego w Bodze xiędza Walentego Herborta biskupa przemyslskiego a iasnie wielmoznego y zacnie wrodzonych pana Stanisława Myszkowskiego z Mirowa wojewodę y starostę krakowskiego y ratynskiego, pana Iadama Drzewickiego castellana inowłocławskiego a pana Iana Lesniowskiego podczaszego lwowskiego, secretarza y dworzanina krola iego mci, roskazali ku w. mciam maiąc posły swe ku w. m. posłać. Gdycz za posłaniem pierwszych posłow odkazu zadnego od w. m. nie mieli, s tey przyczyny na ten czas odprawili sā posłow swoich ku w. m., gdzie napierwey to przypomionąc zlecili ono poselstwo wszystko, s ktorym pierwszy posłowie od ich mci na tenze coronny Lubelski seym iezdźili, ni w czym onego nie odstepuiąc, gdycz odkazu zadnego na to ani przez te posły nasze, ani potym przez swoje nie uczynili, a przeto aby na ten czas przez te teraznieysze posły na ono pierwsze poselstwo odpowiedz pewnā a dostatecznā ku ich mci panom radam y inym wszem stanom

wielkiego xięstwa Lithewskiego dac raczyli, zwłaszcza ze tez w tym poselstwie przy podaniu artykułow w rzeczach przedniejszych y głowniejszych w tey sprawie, y na ktorych ta sprawa niemają należy, y to się tez dołożyło, aby ich msc panowie coronni oznaymie raczyli, iakoby na koniec za pomocą boską y spólnym zezwolenieniem stanow oboysa panstwa zarowno uczciwym y pozytecznym w sprawę zamknąc y skończyć rozumieli. A tak przy tymze y teraz stojąc, radziby na to na wszystko pewną a dostateczną odpowiedz mieli. A bacząc skrocenie czasu ku skonczeniu y zamknieniu tey tak wielkiej y wazney y wieczney sprawy, y dla ufolgowania w tak ustawicznych woiennych y seymowych pracach, trudnosciach, y vtrat nie małych, y s strony niemającego niebezpieczeństwa tego panstwa wielkiego xięstwa Lithewskiego, gdyz o pokoju z nieprzyacielem zadney wiadomosci niemasz, ale co y czas ruszenia woiennego spodziewac się musimy, przeto ich msc baczą y przed się biorą, aby zamknienie y skończenie na koniec tey sprawy viiii na iny sluszny czas odložone było, to iest da li bog przyszłym po swiątkach, dla lepszego wczasu y wyzywienia oboiego narodu przy granicach oboysa panstwa, tam gdzie by iego krol. mci nablizey y nałaciney było do kazdego s tych seymow obudwu panstw wedle postrzeby y woli iego kro. mci przyjezdzac, azby się te rzeczy ku chwalebnemu koncu mogli snadniey a sluszniey zniesc. Dan z Lublina 22 augusti anno ut supra. (*Лит. Метрика, Публ. днь кн. 8 л. 17*).

49. До історії підляшського і волинського привилею 1569 р. (до с. 395).

Про редакційні наради над привилеєм підляським — див. Дневник Люблинського сойму вид. Кояловичом с. 216, 219 і 233, вид. Дзялинським с. 105, 118. Правдоподібно, 5 марта була апробована королем редакція підляського привилею, зладжена сенаторами, але потім посла зажадали, щоб їм дозволено поробити в нім свої поправки; нарешті певні поправки внесли туди відпоручники тих земель, прибувши на сойм.

Любавський (ор. с. с. 825—6) вказує 28 марта як день остаточного потвердження привилея, відкликаючи ся на Дневник вид. Кояловичом с. 231, але властиво сього твердити не можна, бо наради про підляські відносини тривали й далі — див. нпр. ів. с. 257, і при тім могли робити ся поправки в тексті привилею.

Ще необережнійше говорить Любавський, що волинський привилей був споряджений з кінцем мая (ів. с. 832) Привилей сей був споряджений в марті ще — див. нпр. згадку про нього в Дневнику вид. Кояловичом с. 233, під днем 28 марта. В Дневнику вид. Дзялинським тут сказано навіть: *Przywilej restitutionis Wołynia i Podlasia raczył krol imść podpisać i kazał gi wmościam wydać*. Та й незалежно від

того неможливо пропустити, щоб волинський привилей був споряджений дійсно тільки з кінцем мая, тим часом як уже в марті видано універсал про прилученне Волини й покликано волинських сенаторів і послів на сойм. Але з другого боку декотрі точки волинського привилею були уложені тільки на підставі петицій волинських панів, то значить не скорше як при кінці мая. То *im дано* (Волинянам), пише Нарушевич 5/VI, *aby wysadziwszy deputati swoje, sami sobie przywilej napisali iako naliepiли y napotrzebniei rozumiejąc, a iego kr. moję y s Corona obiecali iem taki przywilei dać* (Археограф. сб. VII с. 41). До сього моменту й може належати дата привилею — 26 мая, хоч і се ще не була остатня його редакція: Браславщину додано в сей привилей не скорше як в червні.

Справа прилучення Браславщини була поставлена послами тільки в перших днях червня (див. в тексті с. 407—8), і в початках в мотивованню сього прилучення Поляки ще не були певні: 1 червня король мотивує прилученне Браславщини тим, що вона була частиною Поділя (Дневник с. 398), тим часом як в волинськїм привилею записано її як частину Волини (Любавский помилкою каже, ніби то король мотивував прилученне Браславщини тим, що вона була частиною Волини — ор. с. с. 834). Тому сю редакцію привилею треба відсунути на час іще пізнійший. Ще 12 червня, як видко з Дневника вид. Кояловичом (с. 418, 416), волинський привилей був в редакції у волинських панів і послів. Потім, в другій половині червня, переглядали його коронні послы — ів. с. 450.

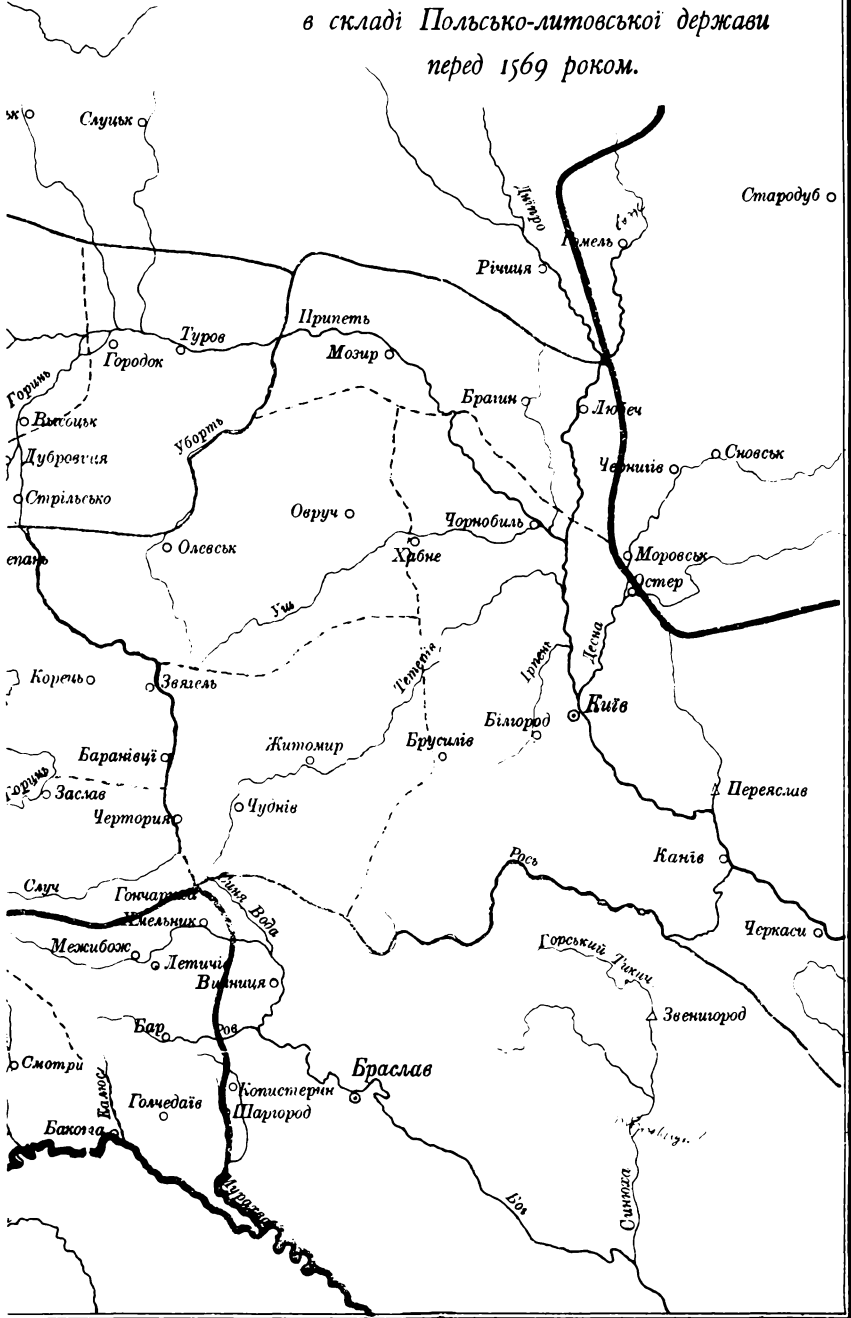

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

в складі Польсько-литовської держави
перед 1569 роком.

Примітки до мапи.

Подана мапа має на меті представити політичний і адміністративний поділ українських земель, які стояли під власттю в. кн. Литовського й Польської корони, перед р. 1569.

Грубшою синьою смугою означені границі держав — Польщі, в. кн. Литовського, Угорщини й Волощини.

Границя в. кн. Литовського з Польщею означена головно на підставі обводу границь 1546 р. (виданий Догелем п. н. *Limites regni Poloniae et m. d. Lithuaniae*, 1758, і вдруге в I т. Археографического сборника документо́въ относ. къ исторіи Сѣверозап. Руси, 1867). Се дуже докладне означення границь, але перенести його на папір не так легко, бо воно переважно означає границю різними хорографічними вказівками, або й такими як знаки на деревах, і т. и. Щоб перенести його докладно на мапу, треба-б спеціальніших дослідів, і сим досі ніхто не займав ся. При тім воно доводить границю на північ до Воїня тільки (чи властиво починає відти). Для дальшої границі на півночі див. актовий матеріал зібраний у Любавского Областное дѣленіе с. 180—90; його можна до певної міри контролювати матеріалом (пізнійшим) зібраним в звісній праці *Baliński i Lipiński Starożytna Polska* т. III і IV (воеводство Підляшське й Берестейське). Для означення Ратенсько-любомльського клину окрім обводу 1546 р. маємо люстрації сих староств — Любомльського й Ратенського з 1563 і 1569 рр. — Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II і Жерела до історії України-Руси т. VII. Для границі Волини з Белзькою землею і Галичиною — поборові реєстри в XVIII і XIX т. *Źródła dziejowe*. Для полудневої часті литовсько-польської границі — на пограничу воеводства Подільського з Браславським маємо пізнійше розграниченне, 1570 р., видане мною в Архиві Югозап. Россіи VIII. 1 ч. 122. Для сеї границі див. іще мою працю: Барское староство, й додану до неї мапу.

Природна границя Польщі з Угорщиною — Карпатський хребет, не підлягала в сій часті змінам, так само як і Дністер — границя з Волощиною. Границю на Покуттю дає люстрація 1563 р. — Жерела до історії України-Руси т. I, Староство Снятинське: вона відповідає нинішній границі Галичини й Буковини; про її зміни в давнішій новійша розвідка д-ра Кордуби: Молдавсько-польська границя на Покуттю до смерті Стефана Вел., 1906 (Науковий збірник присвячений проф. Грушевському).

Границю в. кн. Литовського з Московщиною уставив трактат 1503 р. — Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ польско-литовскимъ т. I (Сборникъ истор. общ. т. 35) с. 398—9, але тут не вказано границі в лівобічній Україні. Пізніші описи литовських границь з Московщиною, з 1520-х рр., видані в Документах архива министерства юстиції (I с. 62 і далі*) дають детальніші вказівки що до української границі від Любеча до верхів Сули, але все таки дуже загальні, особливо в полудневій часті, між Десною і Сулою, бо осад було тоді тут дуже мало, а хорографічні означення і не численні, і не легко їх на мапу перевести. З кінцем XVI в. одначе при новій колонізації лівобічної України ся колонізація досить звачно переступила стару границю й опанувала Посеме, притягаючи його до переяславських займанщин. Давнішу границю на полудневім сході вказує запись в Актах Зап. Росії II ч. 199: в середині XV в. вона доходила до Донця, і тут, в полуднево-східнім куті, мабуть, не змінив її й трактат 1503 р. Пізніші вказівки про неї дають московські описи степової сторожі — нпр. Акты Москов. госуд. I ч. 18; див. ще у Бяллева О сторожевой, станичной и полевой службѣ на Польской Украинѣ Московскаго государства — Чтенія московські 1846 кн. III.

Границі воеводств означені синьою лінією тоншою, границі земель і повітів, на які поділяли ся воеводства — лінією перерваною.

Для означення границь Руського й Белзького воеводств в XV в. дають матеріал Акта gr. і ziem. т. XI—XIX; на жаль сей матеріал досі ніким ближше не оброблений з історично-географічного становища. Для XVI в. мав я при першій виданню сього тому белзькі податкові реєстри 1535—40 рр. в рукописній копії, спорядженій мною для Археологічної комісії Наук. тов. ім. Шевченка XVIII; том *Źródła dziejowe* д. Яблоновского зявив ся занадто пізно, аби міг бути використаний. Видані в ній поборові реєстри Галичини, Белщини й Холмщини дають тепер можливість визначити докладно границі воеводств, і границі зе-

*) Видавець датує їх „коло р. 1523“, Любавский в своїй праці (Обл. дѣленіе с. 288) звязував з спором про границі 1529 р.

мель, на які ділило ся Руське воеводство, і повітів, на які ділили ся землі Холмська і Белзька; границі сих земель і повітів означені лінією перерваною (Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяницька і Холмська земля Руського воеводства, Холмський і Красноставський повіт Холмської землі, Белзький, Грубешівський, Грабовецький і Любачівський повіт Велзького воеводства). Лекшим кропкованнем визначив я границу повіту Жидачівського, званого також землею Жидачівського, й повіта Теревельського.

Поборові реєстри галицькі й подільські, видані в XVIII і XIX тт., дають можливість докладніше ніж давніше визначити границу воеводства Подільського з Руським. Розграниченне Камінецького й Летицького повітів подав я по розграниченню 1612 р., отже пізнішому — див. мапу в моїй книзі: Барское староство.

Границі підляшських повітів і Берестейщини (Берестейського староства разом з староством Кобринським) означив я на підставі матеріалу зібраного у Любавського ор. с. та Балінського і Ліпінського. Границі Пинського князівства означені на підставі праці Ол. Грушевського: Пинское Полъсье, частина II (1903); для докладнішого одначе означення кобринсько-пинської границі в її північній частині матеріалу тут бракує, так що приходить ся означити її гіпотетично. Волинсько-пинська границя, може в звязку з відірванням Ратенсько-ветельської волости, а може й ще по давнішим традиціям, підлягала змінам. Волости Лъбязька й Чернечгородська в XIV в. належали до Володимира, й ся традиція жила ще в XVI в. (див. у Любавського с. 192), але по розмежованню 1565 р. зачислені до Пинська. Тоді з сформованнем Пинського повіта були прилучені до нього також округи Городка й Турова, себто територія, що лежала між Пинським князівством і воеводством Київським з його Мозирським повітом — див. „Описание повѣтовъ и границъ“ з 1565 р. у Любавського Литовско-руській сеймъ дод. 55. На мапі я означив лінію границі Берестейського воеводства, кропками — границу Берестейщини (разом з Кобринським князівством) і Пинського князівства, по сьому розмежованню, а лекшим пунктіром означив старшу волинську границу. Завважу, що місце Чернечгородка вірно вказав д. Довнар-Запольський в статі Изъ исторіи литовско-польской борьбы за Волинь (с. 9 — теп. с. Городок), тим часом як Любавский дав хибне місце йому.

Теж саме „Описание“ 1565 р. подає також границі Волини і Київщини, а також границі поодиноких повітів київських і волинських, хоч подекуди вони дуже загально і неясно вказані — нпр. північні границі Пинщини або Мозирського повіту. Кілька орієнтаційних точок або осад — як могила Гончариха (про неї спеціальна замітка моя

в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. X), Баранівка й Чорторія на Случи, Стрільсько на Случи-ж (гранична осада Пинського повіта) і т. и. умисно означив я й на мапі. В деяких точках дають ближші вказівки поборові реєстри волинські й київські, видані в XVIII і XX тт. *Źródła*, й пізнійші витяги з трибунальських актів тамже в т. XXII. В подробицях вони не всюди відповідають розграниченню 1565 р., і я вважав за ліпше супроти сих змін тримати ся сього акту. Дрібнішим кропкованнем означив я ваганне границі Володимирського повіту з Луцьким. Границя Київського і Овруцького повітів з Мозирською й Брагинською волостію стала границею воеводства Київського з прилученнем його до Корони, коли волость Мозирська й Брагинська відійшли від нього, зіставши ся в складі в. кн. Литовського (воеводство Минське).

Границю Київського воеводства з Браславським дуже докладно описує згадане розграничення Браславщини з 1570 р., але ся границя по Роси була досить ілюзорична, і в дійсности, в міру того як київська колонізація переходила за Рось, землі за Росею, що давнійше, з-поконвіку до Києва належали, почасті переходили знову в залежність від Києва. З побожських городів Божський означено гіпотетично, місце Сокольця навіть ближше означити трудно. Натомість місце Каравула звісне тепер докладно, див. про нього замітку Антоновича в Київ. Старині 1896, X і мої доповнення в Записках т. XVI с. 6.

Взагалі для історичної географії сього часу, а історії адміністраційного поділу — спеціально, до недавна дуже мало було зроблено і тільки в останніх десятиліттях почали зявляти ся цінні праці на сім полі. Для земель в. кн. Литовського чимало цінного матеріалу зібрано (але не оброблено вповні відповідно) в цитованій книзі Любавского Областное дѣленіе и провинц. управление в. кн. Литовскаго, гл. II; до неї додана й старанно зроблена мапа, але в ній чимало є й недокладностей і довільних змін — нпр. зовсім ігнорований любомльсько-ратненський клин. Історично-географічні ціли має звісне поважне видавництво *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* Яблоновского і Павіньского (*Źródła dziejowe*, від т. XII почавши), але так як воно оброблене й обробляеть ся, для історичної географії дає воно тільки сировий матеріал, а розвідки говорять про границі земель і повітів здебільшого так загально, що се дає дуже мало реального. Історичні мапи Яблоновского, видані ним як ілюстрація до сих матеріалів в 1904 р. п. т. *Atlas historyczny Polski, epoka przełomu z w. XVI na XVII, dział II: ziemie ruskie Rzeczypospolitej*, становлять дуже цінний набуток. Але так як їх маємо тепер — без всякого коментаря, без означення джерел, без хронології, без відріжнення гіпотетичного

від документованого — мапи сі не вповні досягають своєї мети. З старших публікацій лишається найціннішою згадана публікація Baliński i Lipiński *Starożytna Polska*. Новіша книга Z. Gloger *Geografia historyczna dawnej Polski*, друге видання 1903, не має найменшої вартости — се популярна, слабенько зроблена компіляція. Так само Koneczny *Geografia historyczna Polski*, 1905 (Biblioteka Macierzy polskiej, Льв.).

Атласи й мапи Plater *Atlas historique de la Pologne*, Познань, 1827; Lelewel *Atlas historyczny do dziejów polskich*, Вроцлав, 1844; Chrzanowski *Karta dawnej Polski*, Париж, 1859; Niewiadomski *Atlas do dziejów Polski*, Варш., 1899. Історичних мап Польщі з'являло ся багато, новіші: W. Neck *Mapa hist. Polski*, 2 вид. 1896; I. Babirecki *Mapa rzeczuosp. Polskiej*, 3 вид., без року; *Polska w XV, XVII i po kongr. wiedeńskim*, Кр. 1899.

Давніший картографічний матеріал: Лянскоронскій Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв. относящиеся къ Южной Россіи, Київ, 1898 (з Чтеній київ. істор. товариства); йогож Гильомъ Левасеръ де Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи, К., 1901. Adelung *Ueber die älteren ausländ. Karten von Russland bis 1700*. Rastawiecki *Mappografia dawnej Polski*, Варшава, 1846. Кордтъ *Матеріалы по исторіи русской картографіи*, I, К., 1899. Rizzi Zannoni *Carte de la Pologne, divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts*, 1772.

Пояснення скорочених цитат

(далі, див. при т. I—III).

- Давнійша русько-литовська літопись, без вказівок на иньше виданне, цитується по виданню в I т. Ученых Записок II отд. Академіи Наукъ.
- Ширша русько-литовська літопись або т. зв. Биховця цитується переважно по старому виданню: *Pomniki do dziejów litewskich*, вид. Нарбутом, Вильна 1846.
- Иньші кодекси цитують ся по т. XVII Полного собрания літописей (в світ ще не вийшов).
- Хроніка Стрийковського цитується по варшавському виданню 1846 р. (*Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, I—II), хроніки Кромера і Бельського по виданням Туровського (*Kronika polska* М. Кромера, Сянік, 1857, *Kronika polska* М. Bielskiego, Сянік, 1856).
- A. G. Z.* означає *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej*, у Львові, т. I—XVI.
- LEKUrkb.* — *Liv - Est - und Kurländisches Urkundenbuch*, Бунге-Гільдебранта.
- Догель — *Codex diplomaticus regni Poloniae et m. d. Lithuaniae*.
- Fejér — *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*.
- Skarbiec — *Skarbiec diplomatów* Даниловича (див. вище с. 426).
- Памятники — *Памятники диплом. сношеній Москов. госуд. съ Кримскою ордою* (див. вище с. 320).
- Римська цифра тому без всякого близшого пояснення означає томи сеї „Історіи України - Руси“.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ
ДИНАСТІЇ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ.

I.	Витень в. кн. литовський † к. 1315	{ потомство докладно не звісне Монивид кн. слонимський і керповський Наримунт-Гліб кн. турово-пинський ж. Татарка Ольгерд , в. князь — див. табл. II. Явнунт-Іван , в. князь, потім князь заславський † по 1366
		Путувер кн. литовський згад. 1392
		Коріат-Михайло , кн. Новгородка литовського
		Любарт-Дмитро кн. волинський † по 1382, 1 ж. — донька Юрия-Болеслава ? 2 — Ольга ? д. Константина кн. ростовського Марія — за кн. Дмитром тверським Єлисавета — за кн. Ваньком мазовецьким Альдона-Анна — за Казимиром кор. польським Офка — за Юрием-Болеславом кн. галицько-волинським Айгуста-Анастасія — за Семеном в. кн. московським
	Воін кн. полоцький згад. 1326	{ Любко † 1342

{ Михайло кн. пивський Юрий кн. бслзький † по 1392	{ Федюшко Василь кн. пинський † по 1390	{ Юрий Ніс, кн. пинський
{ Михайло кн. заславський — † 1399 Семен згад. 1390	{ від нього кн. Заславські або Жеславські, пізнійші Мстиславські	
{ Патрик † по 1365 Войдат згад. 1362 кн. Новгородка Лит. Бутав † по 1381	{ Вайдута згад. 1381 сиви — незвісні по імені (умерли малі); Софія — за в. кн. Василем московським	
{ Витовт-Олександр, в. кн. † 1430, 1 ж. Анна (д. Святослава смоленського?), 2 ж. Юліанна д. Івана Ольгимунтовича Гольшанського.		
{ Товтивил-Конрад кн. Новгородка Лит. † 1390		
{ Жигимонт в. кн. † 1440, ж. з кн. Одинцевичів	{ Михайлушко † к. 1451, 1 ж. Анна, 2 — Офка 3 — Катерина, всі з кн. мазовецьких	
{ Данута-Анна — за Ялушом кн. мазовецьким		
{ Рингала — за Генриком кн. мазовецьким		
{ Юрий кн. подольський † в 1370-х рр. Олександр кн. подольський † по 1378 Константин кн. подольський † по 1388		
{ Федор кн. подольський, пан Мункача, † по 1408 Лев † 1399	{ Анна Марія	
{ Василь згад. 1403 Федор, кн. волинський † 1431	{ Андрушко † по р. 1438 Митко † по р. 1440	
{ ? Лазар ? Семен		

II.

<p>Ольгерд, в. кн., † 1377, 1 ж. Марія кн. витебська, 2 — Юліанна д. кн. Олександра тверського</p>	<p>Андрій кн. полоцький † 1399</p>	<p>Михайло † 1385 Семеп ? † 1386 Іван кн. псковський † по 1437 Михайло, від нього виводять ся кн. Трубецькі Іван Гліб згад. 1389 Василь згад. 1393, від нього виводять ся кн. Чорторійські</p>	
	<p>Дмитро кн. брянський † 1399, ж. Анна</p>		
	<p>Константин кн. черторійський ?</p>		
	<p>Володимир кн. київський † по 1398 — див. табл. III</p>		
	<p>Корибут-Дмитро кн. чернігівський † по 1404 — див. табл. III</p>		
	<p>Федор кн. ратненський — див. табл. III</p>		
	<p>Скиргайло-Івац кн. київський † 1397</p>		
	<p>Ягайло - Яков (?) Володислав в. кн. 1 король польський † 1434, 1 ж. Ядвіга кор. поль., 2 Анна гр. цілейска, 3 Єлисавета Грановска, 4 Соцька д. кн. Андрія Гольшанського</p>		<p>Ядвіга † 1431 Володислав кор. польський † 1444 Казимир в. кн. литовський, кор. польський, † 1492, ж. Єлисавета австрійська д. ціс. Альбрехта Юрій кн. мстиславський, † по 1456, ж. Софія Ярослав-Федор † 1455</p>
	<p>Лугвен-Симон, кн. мстиславський, † по 1431, 1 ж. Марія д. в. кн. московського Дмитра, 2 — з кн. московських</p>		
	<p>Коригайло-Казимир, кн. мстиславський † 1390</p>		
<p>Вігунт-Олександр † 1392</p>			
<p>Свитригайло-Болеслав-Олександр, в. князь литовський † 1452 ж. Анна з кн. тверських</p>			
<p>Аґриціна — за кн. Борисом суздальським</p>			
<p>Федора — за кн. Святославом карачевським</p>			
<p>неназвана — за кн. Іваном новосильським</p>			
<p>Кенна? — за кн. Казимиром щетинським</p>			
<p>Олена — за кн. Володимиром (з московських)</p>			
<p>Марія 1 за Войдилом старостою лідським, 2 — за кн. Давидом</p>			
<p>Олександра — за кн. Земовитом мазовецьким</p>			

{ Олександр кн. псковський 1440—3

{	Володислав кор. чеський і угорський † 1516	{	Жигимонт-Август в. кн. лит. і кор. польський † 1572
	Казимир-Андрій † 1483		
	Ян-Альбрехт, кор. польський † 1501		
	Олександр, в. кн. литовський і кор. польський † 1505		
{	Жигимонт, в. кн. лит. і кор. польський † 1548	{	Юліанна — за кн. Мих. Жеславським
	Фридрих кардинал і т. д.		
{	Іван кн. мстиславський † по 1483 ж. Юліанна	{	Анастасія — за кн. Слуцьким

III.

		Семен кн. київський † 1470, ж. Марія Гаштовтівна
	Олелько кн. київський † 1454? ж. Анастасія д. в. кн. Василя москов ського	Михайло кн. случький † 1481 ж. Анна неназвана — за князем Юрием Провським неназвана — за Стефаном воево- дою молдавським Федька — за кн. Семеном (не- названого роду)
Володимир кн. київський † по 1398	Іван † по 1446, ж. Ва- силіса д. кн. Івана Гольшанського	{ від нього князі Більські
	Андрій † по 1455 ж. Марія	{ Гліб † по 1455 Овдотія — за Іваном Рогатин- ським
	Анастасія — за кн. Ва- силем (з тверських)	
	Роман кн. кобринський † по 1417	{ від нього кн. Кобринські — вигасли з кінцем XV в.
Федор кн. ратненський згад. 1387—1394 ж. Ольга?	Гурко кн. кросничин- ський † по 1429 ж. Ольга	{ від нього Гурковичі Кросничинські — вигасли з кінцем XV в.
	Сангушко (Сендюшко), кн. ратненський † по 1454, ж. Ганка	{ від нього кн. Сангушки
Корбут-Дмитро кн. Новгорода сі- верського і черни- гівський † по 1404, ж. Анастасія д. Олега рязанського	Жигимонт намістник Чеського королівства, † 1435 Федор † по 1440 Іван згад. 1431 Олена — за Явом кн. ратиборським Марія — за кн. Федором Воротинським	

{ Софія — за Михайлом в. кн. тверським
{ Василь кп. пинський † 1495
{ Олександра кн. пинська — за кн. Федором Ів. Ярославичом † 1518
{ Семен кн. случький † 1505 ж. Анастасія — від нього кн. Случькі, вигасяють з кінцем XVI в.

ПРИМІТКИ. До генеалогії великокняжої литовської династії підставовими працями служать розвідки Стадніцького і Вольфа — серія розвідок Стадніцького: *Synowie Gedymina, Olgierd i Kiejstut* (див. вище с. 427), *Bracia Wladyslawa Jagielly, 1867, Dodatki i poprawki dal-sze do dzieła: Bracia Wladyslawa Jagielly* ¹⁾, Льв., 1873. Ревізію по-глядів Стадніцького робить Вольф в книгах: *Ród Gedymina, dodatki poprawki do dzieł hr. K. Stadnickiego*, Кр. 1886, і *Kniazowie litewsko-ruscy*, Варшава, 1895. Від сих совістних і науково зроблених праць, передовсім від праць Вольфа, як новіших, а опертих на розслідах Стадніцького, виходять і повинні виходити всякі досліди в княжій литовській генеалогії.

До початків династії крім праці Вольфа (*Ród Gedymina* — Стадніцький сею справою не займаєть ся) див. ще літературу на с. 427. Про спорідненне сеї династії з великоросійськими домами див. ще Екземплярского Великіє и удѣльные князя Сѣверной Руси, I—II, 1889 і 1891, шлюби з польською династією — *Balzer, Genealogia Piastów*, 1895. Про потомство Кейстута екскурси у *Конечного Jagiełło i Witold*, дод. I і II. До генеалогії княжих родів що вийшли з литовської династії ще Леонтовичъ *Очерки истории литовско-русского права*, 1894, і критичні замітки Любавского *Къ вопросу объ удѣльных князях въ Литовско-русскомъ государствѣ*, Спб. 1894 (з *Журнала Мин. Нар. Просв.*).

В своїх таблицях я поминаю зовсім особи що фігурують тільки в джерелах непевних, як середні й шир. редакції русько-литовська літопись, Нарбутові джерела, різні пізнійші генеалогії. У Вольфа є ще нпр. син Витеня, ще одна донька Гедиміна; в дальшій поколінню (поминаючи Ольгердову династію) опускаю одного непевного Наримунтовича і одного Кориятовича. Про дальші покоління й династію Ольгерда скажу низше.

Деякі особи не зовсім певні я означив знаком запитання. Тойже знак, поставлений перед особою, показує, що походження її від особи, поставленої перед нею, не зовсім певне. Коли в даті можливе деяке вагання, додаю к. (коло).

Що до числа й імен Гедемінових синів нема вагання: їх згідно дають наші джерела; є вагання тільки що до порядку їх старшинства. Я вчисляю їх в порядку давнійшої русько-литовської літописи (так як і Вольф); з нею згоджуєть ся і Воскр. (під р. 1341, с. 20). В кількох иньших генеалогіях Монвид стоїть на остатнім місці (1 Софій-

¹⁾ Перша серія поправок подана при книжці: *Olgierd i Kiejstut*.

ська с. 235,4 Новг. с. 72, Авраамка с. 103, Никон. II с. 231); в „Началь государей литовских“ (Воскр. I с. 254, пор. с. 165) Явнут стоить вище Ольгерда, і т. и. Доньок вчисляю в порядку їх замужества; ріжню ся з Вольфом в тім, що Єлисавету ставлю перед Анною, на підставі дослідів Бальцера, і счеркюю її перше ніби імя „Damnīa“, і тут і низше доньок ставлю по синах, зовсім незалежно від всякого старшинства, бо вислідити його неможливо, та й взагалі, з виїмком синів Ольгерда, Корията й Любарата, не маємо ніяких таких вчислень, що давали-б бодай якусь підставу до уложення порядку старшинства князів: розміщаю їх або в порядку виступлення, або орієнтуючи ся тим, що батьківщину — *exsertis exsiperendis* — мусів діставати передо всім старший син.

В потомстві Наримунта кн. Михайла пинського не можна докладно звязати з пізнішими князями пинськими, що, можливо — походили таки від нього. До потомства Патрикія стародубського див прим. 18. Генеалогії московські дають йому ще сина Юрія, і від нього виводять кн. Голіциних і Куракіних, а від Федора Патрикєвича — кн. Хованских.

Що у Федора Любартовича були брати Лазар і Семен, а мати їх звала ся Ольга, виходить з грамоти в Archiwum Sanguszków I ч. 8, що по всяким міркованням мусимо признавати Федору Любартовичу — див. с. 164 прим. Синів Федора Ольгердовича Андрушка і Митка вислідив недавно Радзімінський (Monografia xx. Sanguszków I с. 28 і далі): вказавши, що Федор Любартович в 1420-х рр. володів Коропцем в зем. Галицькій (документ на се він опублікував в згаданій праці, і він не викликає підозрінь, хоч і звісний тільки в потвердженю 1444 р.), він з значною правдоподібністю довів, що кн. Андрушко й Митко, що наступають по нім в тім галицьких маєтностях, були його синами. Про справу походження кн. Сангушків і вивід їх від Любарта говорю низше.

Переходжу до династії Ольгерда (табл. II і III). З його потомством справа далеко тяжша. Коли про Гєдимінових синів маємо тільки деякі вагання що до порядку їх, але число й імена подають ся згідно всіми джерелами, то про Ольгердових синів джерела говорять згідно тільки одно — що їх було дванадцять, але дають инакші імена і вчисляють їх в ріжнім порядку. Найбільше баламутні реєстри Длугоша й Ширшої русько-литовської літописи¹⁾, де почислено до Ольгердових синів не тільки князів з иньших ліній Гєдимінової династії, а й зовсім фан-

¹⁾ Аналогічний з нею реєстр має також кодекс Євреїнова (с. 377).

тастичні особи як „Іван Жедивид“, кн. подольський¹⁾. Далеко ліпший реєстр дають великоросійські компіляції (з литовських літописей він включений в версію представлену кодексом Познанським — П. с. л. XVII с. 316). Вони різнять ся між собою досить мало; перша ріжниця в тім що удуєвши Вігунта (такий неповний реєстр, з 11 синами, не доповнений, маємо у Аврамки — с. 103), декторі доповнили сей неповний реєстр „Мингайлом“, особою, що до Гедиминової династії не належала (був то син Гедигольда, староста ошмянський — звістки про нього зібрав Вольф Ród с. 80 й вимазав з реєстра Гедиминович синів у Стадніцького)²⁾. Так маємо в 1 Софійській с. 236, Воскр. с. 25, 4 Новг. III с. 26 і в Познан. кодексі (I. с.). Вігунт з опублікованих компіляцій зацілів тільки в Тверським збірнику — с. 436. Друга ріжниця, що компіляція Аврамки ставить Корибута перед Федором, тим часом як у всіх иньших він стоїть по Федорі, як старший з синів від другої жінки Ягайла, а Никонівська й Тверська компіляції ставлять Свитригайла перед Коригайлом і Лугвеном, тим часом як в иньших компіляціях він стоїть по них.

Що до імен Ольгердових синів, сей каталог великоросійських компіляцій (в його повнім і чистім виді з виданих до тепер кодексів представлений Тверським збірником) знаходить собі повне потвердження в документах і иньших джерелах: всі дванадцять синів Ольгерда з такими іменами які подані в них, себто Андрій, Дмитро, Константин, Володимир, Федір, Корибут, Скиргайло, Ягайло, Коригайло, Свитригайло, Лугвен і Вігунт дійсно існували³⁾. Що до порядку їх, то старшинство Федора перед Корибутом, крім згідности всіх версій против одної, підпирає ще та обставина (піднесена Вольфом), що пять синів від першої жінки всі виступають з самими християнськими іменами, а сім синів від другої фігурують звичайно з литовськими, з чого-б виходило, що Федір мусить належати до перших пяти, а Корибут до других семи.

1) Останніми часами Длугошів реєстр узяв в оборону Радзівінський в своїй праці про Сангушків (як вище): він припускає, що всі Ольгердові сини мали литовські імення, і що Длугош вичисляє систематично литовські імення Ольгердовичів, звісних в иньших джерелах з християнськими іменнями. Одначе досить сумнівно, щоб у Длугоша, звичайно вповні залежного в своїх литовських звітках від звісних нам джерел, тут знайшов ся такий богатий сортимент самостійних відомостей.

2) Радзівінський одначе пробує довести, ще се третє ім'я Вігунта.

3) З них доперва Вольф довів існування Федора Ольгердовича: Стадніцький злучив був його в одну особу з Вігунтом, а натомість приймав існування Мінгайла Ольгердовича. Про документи з іменем Федора Ольгердовича див. у кс. Козіцького (як низше) розд. VI.

Що до порядку сих семи синів від другої жінки, то на умовах з рідцями з 1382 р. маємо їх усіх виписаних, і се може давати нам також вказівку на порядок старшинства; документи сі видані в імені Ягайла і Скиргайла, а решта вичислені як свідки і учасники в усіх трох документах все в таким порядку: Корибут, Лугвен, Кorigайло, Вігунт і Свитригайло (Raczyński Codex diplom. Lithuaniae с. 57—60). Як бачимо, порядок зовсім сходить ся з каталогами більшости великоросійських компіляцій — 1 Соф., Воскр., 4 Новг. і Аврамки. Що Свитригайло був одним з наймолодших, коли не наймолодшим, маємо вказівку ще в тім, що він жив при матери, як ми бачили вище. Супроти того всього уважаю за ліпше тримати ся порядку великоросійських компіляцій, то значить приймати для сімох молодших синів Ольгерда сей порядок: Корибут, Скиргайло, Ягайло, Лугвен, Кorigайло, Вігунт, Свитригайло. Вольф, опираючи ся на згаданих актах 1382 р., ставить на першім місці Ягайла, на другім Скиргайла, аж на третім Корибута, і т. д. Але я думаю, що він се робить зовсім не потрібно: як я вже сказав, грамоту видають Ягайло як князь виленський і Скиргайло як князь троцький, отже князі поважніших волостей, се одначе нічого не доказує в їх старшинстві, бо коли Ольгерд міг поминути Корибута і Скиргайла з виленським столом, то міг дати Скиргайлу троцький стіл, хоч би він і був молодшим від Корибута¹⁾. Ліпше тримати ся порядку великоросійських компіляцій, раз вони так добре витримують инші проби і против їх порядку нема ніяких поважніших аргументів.

Доньок Ольгерда вчисляю й тут в порядку заможства. Числа їх докладно не знаємо, так само як і доньок Гедимина. З Вольфом, що до порядку ріжню ся тільки в тім, що супроти сіверської політики Ольгерда (див. вище с. 65 і далі) вважаю, що своїх доньок за князів карачевського й новосильського міг Ольгерд видати мабуть не скорше самого кінця 50-х рр., і тому ставлю їх не на першім і другім, як у Вольфа, а на другім і третім місці.

Перехожу до поодиноких синів Ольгерда і їх потомства.

Про Дмитра брянського й Дмитра-Корибута див. вище прим. 18, там же про Константина й його волости. Про Федора і його потомство, спеціально про походження від нього кн. Сангушків ведеть ся досить горяча полеміка: А. Лонгиновъ Князь Федоръ-Любарть Ольгердовичъ и родственныя связи русскихъ князей съ угорскимъ домомъ, Вильна,

¹⁾ Непотрібно також признає Вольф (Ród с. 85) велике значінне тому, що в сих умовах Ягайло обв'язуєть ся вихрестити ся з братами: мова тут про хрещенне латинське, а се не виключає, що декотрі з тих Ольгердовичів могли вже бути хрещені на руське.

М. Грушевський, Історія, т. IV.

1893 (з Трудів предвар. комітета ІХ арх. сѣзда); П. Ивановъ Нѣ-сколько словъ по поводу сочиненія А. В. Лонгинова „Князь Федоръ-Любарть Ольгердовичъ“ — Чтенія Київ. истор. тов. т. VIII; Sprawa początków rodu xx. Sanguszków, opracowali Z. L.-Radziwiński, B. Gorczak i D.-Kozicki, Льв., 1901; Z. L.-Radziwiński Odpowiedź ks. Z. D.-Kozickiemu w sprawie rodowodu xx. Sanguszków, Льв., 1901; D.-Kozicki Jeszcze raz w sprawie rodowodu xx. Sanguszków, Кр. 1902, Wilczyński Sprawa początków rodu xx. Sanguszków, далі — відповіді Радзімінського на сі дві статі 1902 (дві брошури) і нарешті Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgerdowicza x. ra-żeńskiego, opracował Z. L. Radzimiński, 1906. Супроти фамілійної традиції кн. Сангушків (звісної від поч. XVII в.) про походження від Любарта — для погодження з історичними фактами, які вказують на походження їх від Ольгерда, виставлено тут гіпотезу, що Федір Ольгердович мав друге ім'я Любарта. Але традиція пізня, а одиноке старше джерело, на яким пробувано її оперти — Длугошів реєстр Ольгердовичів (там є Любарт Ольгердович, а нема Федора), як сказано, дуже непевний (див. вище с. 514). Жінку Федора Ольгердовича називає одна з записок печерського помянника, в середині Сангушкової фамілії: „князя Федора Ольгердовича, княгиню его Ольгу“ (Чтенія київські VI). Про гіпотезу Радзімінського, що у Федора Ольгердовича був син Федюшко, і він дістав в 1431 р. Володимир — див. вище с. 169—170. Підстав ся гіпотеза не має.

Корибутових синів вичисляю в порядку виступлення. „Начало“ кладе на першім місці Івана. Вольф за Хмировим уважає донькою Корибута ще Анастасію жінку в. кн. Висиля кашинського (з тверських), але се тільки гіпотеза, і то досить непевна. Про дату смерти Скиргайла див. прим. 28. Справа руського імени Ягайла звязана з питання про те, що він був з початку хрещений на православну віру — див. літературу на с. 96. Потомство Казимира Ягайловича подано в скороченню — тільки синів. Лугвен звег ся дуже рідно (Лугвеній, Ликвеній, Liguen, Lingvenі), й ім'я його не усталене. Швитригайла документи сучасні пишуть через *m*, і крім того дуже часто через *u* — сам він все себе так пише: Швитригайлъ, Швитригайло, або частійше через *u* Швитрикгайло. Крім імени Болеслава в деяких актах виступає він з другим іменем Олександра.

Показчик імен і річей.*)

- А**лексій, митрополит київський (московський) с. 76, 77, 78.
Алушта, м. с. 302.
Альбрехт австрійський, кор. рим. с. 227—28.
Альбрехт, курфюрст саксон. с. 281.
Андрій Ольгердович кн. полоцький с. 70, 161.
Андрій, Губернатор Руси (XIV в.) с. 107.
акт унії 1432 р. с. 227, 231.
Агпенія Магна с. 297.
Бакота м. с. 88, 90, 175, 199.
Балаклава м. с. 302.
Балакли м. с. 87.
Баль Петро с. 113.
Бардуїв м. с. 442.
Бату хан с. 293—4, 334.
Бєбек Емерик, губернатор Руси с. 113, 122.
Бєлз і Бєлзька земля с. 34—37, 46, 54, 63, 164—166, 193, 197, 221, 249, 332, 419, 442 3, 445—7, 450.
Бєнедикт वोєвода галицький с. 122.
Бєрезина р. с. 268, 272.
Бєрезуй м. с. 69.
Бєрєстє і Бєрєстєйська земля с. 14, 34, 36, 39, 48, 56, 63, 87, 180, 214, 232, 238, 249, 283, 289, 326, 350, 381, 383, 417, 442, 501.
Бєтсубулан хан с. 317, 490.
- Білгород (київський) м. с. 18.
Білгород (Акерман) м. с. 316.
Білевські князі с. 275, 276—77.
Білобереже с. 79, 80, 82.
Більськ і Більський округ с. 377.
Більська декларація с. 376.
Більський Семєн кн. с. 278; — Федір кн. с. 178, 268—69, 271.
Божськ м. с. 81, 194, 315.
Бона королева с. 340, 345, 347—9.
Браслав і Браславська земля с. 82, 86, 89, 168, 174—75, 210, 217—20, 223, 235, 330—33, 335—36, 397, 405—8, 416, 417, 481, 496.
Брянськ м. і князівство с. 65, 66, 67, 70, 72, 87, 178, 246, 274, 451—2.
Буковина с. 331.
Бутвичі, бояре с. 58, 61.
Бучацкі с. 191, 193; — Михайло с. 193, 217; — Фридрих с. 215, 240.
Варна м. с. 237.
Василь, князь брянський с. 66.
Василь Михайлович, кн. пинський с. 174.
Вєнгрів м. с. 376.
Вєнеція — її торгівля на Чорнім морі с. 297, 298—99, 300—303.
Вєтли і Вєтельська волость с. 46, 56, 199, 207, 236, 238.

*) Показчик містить в собі тільки важливіші імена.

- Візантія с. 296, 297, 301, 303, 316.
 Вид кн. с. 15.
 Виленський акт унії (1411) с. 144—5.
 Вильна с. 165, 184, 195, 204, 213, 245, 260, 286, 288, 333, 342, 363, 376.
 Винниця м. і округ с. 89, 168, 174, 175, 407—8.
 Витебськ м. і князівство с. 166, 170, 184, 219, 220, 253, 326, 334, 361.
 Витень в. кн. с. 14, 512.
 Витовт в. кн. с. 69, 83, 85—7, 96, 98, 100—1, 161—70, 171—9, 180, 182—86, 188, 192, —208, 219, 222, 248, 273, 274, 307, 308—18, 346, 356, 390, 425—8, 451, 456—7, 464, 470—5.
 Витовтова баня ур. с. 315.
 Витовтів брід с. с. 315.
 Вишгородський трактат с. 21, 101.
 Вишневець м. с. 330, 343.
 Вишневецький Константин кн. с. 257, 404.
 Вігунт-Олександр кн. с. 466, 469, 514—5.
 Вірмени с. 211, 297—299.
 Воїнь м. с. 386.
 Войшелк кн. с. 10, 12.
 Волинь с. 7, 8, 36, 41, 51, 53, 58, 63, 85, 88—89, 163, 165, 174—232, 233—5, 238, 242—5, 249, 250, 266, 268, 291, 309, 314, 329—30, 332—33, 369, 380—1, 394—7, 400—16, 417, 422, 456, 481.
 Володимир м. і земля с. 33—4, 39, 45, 49, 50, 86, 164, 170, 195, 196, 329, 502.
 Володимир Ольгердович кн. с. 74—8, 84—5, 164, 167, 169, 170—3, 269.
 Володислав кн. опольський с. 51, 54, 90, 104, 105, 108, 111, 449, 450, 462.
 Володислав Ягайлович король с. 107, 171, 221, 222, 232—3, 235, 237, 396—7.
 Волохи й Волощина с. 171, 198, 200, 210—13, 215, 226.
 Волович Остафій підканцлер с. 399.
 Волга р. с. 294.
 Воротинські кн. с. 274, 276—7.
 на Ворсклі битва с. 85, 98, 161, 177, 453.
 Vosproго м. с. 300.
 Галицько-волинська держава с. 100, 180.
 Галич і Галицька земля (тїснійша) с. 56, 74, 98, 198, 221—23, 329, 438,—9, 449.
 Галичина с. 35, 51, 58—9, 60—3, 88—90, 100—5, 107—12, 169, 175, 180—1, 185, 193—4, 221, 226, 236, 242, 303, 323—34, 381, 431—5, 438, 442, 449, 462—4, 449, 500.
 Гаштовт Мартин с. 267—8.
 Гаштовт Ян с. 234, 247, 248—9.
 Гедимин в. кн. с. 73, 95—6, 427—9, 437.
 Генрих Вальоа с. 419, 420, 421.
 Герасим митрополит с. 217.
 Герберштайн с. 285, 290.
 Глииськ м. с. 87, 281.
 Глинський Василь кн. с. 282, 286—8, 290, 485—6; — Іван с. 282; — Михайло с. 280—2, 283—6, 287, 289, 334.
 Говдиревські кн. с. 277.
 Голчедаїв м. с. 199, 210.
 Гольшанський Іван Ольгимунтович кн. с. 330, 331; — Іван Юриевич с. 268; — Олександр с. 266; — Семен с. 199, 202, 204.
 Гончариха, могила с. 501,
 Городельський акт с. 182, 189, 260, 371, 391.
 Городло м. с. 47, 56, 193, 196, 199.
 Городно м. і волость с. 204, 206, 232, 252, 286, 385, 450.

- Городок м. с. 121—2.
 Грабовець м. с. 47, 450.
 Гурзуф м. с. 302.
 Густинська (літоп.) с. 73.
 Генуя — її торгівля й колонізація на Чорнім морі с. 297—99, 300—4, 310—11, 320, 322.
 Грінвальдська битва с. 178, 219.
 Guprathus намістн. Руси с. 113.
Данило король с. 9, 88.
 Дашкович Остафій с. 485—6.
 Девлет-бірди хан с. 308, 311, 318, 488—9.
 Дедько Дмитро воевода с. 40, 60, 430, 432, 433.
 Деревська земля с. 15—6, 18.
 Джані-бек хан с. 322, 324.
 Джелаль-ед-дін хан с. 317, 490.
 Дмитро Ольгердович Старший кн. брянський с. 67, 68, 70—1, 161, 178, 451—4, 515.
 Дмитро-Корибут див. Корибут.
 Дмитро, татарський „князь“ с. 74.
 Дніпро р. с. 78, 82, 86, 215, 289, 294, 295, 313, 315, 328, 330, 332.
 Дністер с. 294, 316.
 Добринська земля с. 108—9, 110, 112—13, 236.
 Довгірд с. 191.
 Довголд Юрий кн. 468.
 Донець р. с. 87, 500.
 Дорогичин м. і округ с. 6, 37, 56—58, 165, 232, 235—7, 251, 397, 475.
 Дубницька хроніка с. 439.
Емерик еп. ерлявський с.
Єдлиньський привилей с. 222.
 Єлтушків м. с. 199, 210.
Жигимонт (Сігизмунд) кор. угорський і цісар с. 108, 171, 185, 193.
 Жигимонт-Август в. кн. і король с. 269, 340, 346, 347—9—351, 353, 358—9, 360, 365, 374, 380, 390, 390, 399, 417, 486.
 Жигимонт Старий Казимирович, в. кн. і король с. 252, 284—6, 289, 338—40, 341, 352, 356, 397.
 Жигимонт Кейстутович в. кн. с. 183, 199, 201, 204—208, 209—224—242, 264, 265, 309, 318, 397, 458, 461.
 Жидачів м. с. 169.
 Жиди с. 164, 211, 321.
 Жидичинський монастир с. 330.
 Житомир м. с. 170, 172, 288, 289, 332, 485.
 Жмудь с. 6, 54, 97, 188, 204, 231, 234, 249, 428.
 Жолваж м. с. 87.
Заремба каштелян серадзький с. 201.
 Заберезинський Ян с. 282—3, 285, 286.
 Заслав м. с. 329.
 Збараж м. с. 193, 195.
 Збігнев Олесніцкый с. 182, 186—7, 201, 209, 243.
 Звенигород (київський) м. с. 86, 165, 172—3.
 Земовит кн. мазов. с. 39, 56, 197.
 зїзд в Берестюю с. 238; — в Луцьку с. 155; — в Люблині с. 240; — в Любowlі с. 340, 407; — в Парчові 1446 р. с. 235 1451 р. с. 243; теж 1453 р. с. 244.
 Золота орда с. 87, 276, 286, 294, 296, 306, 310—12, 318, 321, 324—25, 328, 332—33, 335 див. іще Татари.
 Zudar Георгій, намістн. Руси с. 113.
Іван Володимирович кн. с. 199, 271.
 Іван III Василевич в. кн. с. 275.
 Івашко Монивидович с. 216, 217.
 Ідика, емір с. 85, 295, 306, 313—14, 316, 318.
 Іля воевод. молдав. с. 200.
Йосиф, владики смоленський с. 278.
Казимир (Великий) кор. польс. с. 22—24, 39, 40, 43—44, 81, 89—90, 91—94, 101, 241.

- Казимир Ягайлович в. кн. і король с. 86, 183, 231—39, 240—49, 250—2, 255—7, 267, 269, 273—3, 316—21, 322—25, 481—2—3, 516.
 Калімах Филип с. 257.
 Калуга м. с. 69, 274.
 Камінець (подільський) м. с. 86, 88, 90, 175, 177, 191, 193, 199, 249, 331.
 de Carol Іоан намістн. Руси с. 113.
 Караул м. с. 240, 316, 502.
 Карацівський Святослав кн. с. 69.
 Кароль кор. угорський с. 101, 103.
 Кафа м. с. 297—99, 300—4, 308, 10, 313, 320, 322, 323.
 Качбей „князь“ татар. с. 74, 316.
 Кейстут в. кн. с. 34—36, 41, 46, 50, 53—4, 57, 63, 162, 163, 439, 450.
 Кердєвич Грицько с. 177, 191, 214.
 Керч м. с.
 Київ і Київщина с. 8, 73, 75—9, 82, 84—86, 94, 98, 165—77, 170—6, 204, 215—16, 219, 223—4, 234—5, 246—7, 253, 266—70, 280, 287—88, 294, 314, 317—19, 323, 326—30, 331, 333—6, 405—10, 411—16, 417, 422, 456, 458, 466, 473—4, 485—6, 501.
 Киркйор м. с. 305.
 Кишка гетьман. с. 284.
 Клецьк, Клєчеськ, м. с. 214, 284, 334, 485.
 Княжа Лука с. с. 172.
 Кобринська волость с. 47, 417.
 Козельськ м. с. 71, 87, 277.
 Константин Коріятович кн. с. 79, 87.
 конспірація 1440 р. с. 227, 229;— князів 1481 р. с. 268—72, 483.
 Константин Ольгердович кн. с. 455.
 конфедерація руськ. шляхти 1436 р. с. 221; — 1438 р. с. 225.
 Копа м. с. 300.
 Копистерин м. с. 210, 328.
 Корець м. с. 330.
 Корецький Богдан. кн. с. 404.
 Корибут Дмитро кн. с. 68, 162, 166, 167—8, 170, 450, 451—3, 456, 466, 515.
 Коригайло кн. с. 450, 514—15.
 Корят-Михайло с. 79, 95.
 Коріятовичі с. 83, 85, 89, 90—94.
 Колтубаха „князь“ татар. с. 74.
 Коросно м. с. 32.
 Коршів м.
 Кошицький зїзд с. 110, 449.
 Красностав м. с. 332, 501.
 Краків с. 34, 46, 50, 93, 161, 184, 191, 221, 223, 243, 286, 289, 343.
 Крєвський акт с. 180, 181, 338, 475.
 Кремінець м. і округ. с. 47, 54, 165, 168, 193, 217, 220, 332, 335, 450.
 Крим с. 82, 285, 295, 296—300, 301—10, 311, 317, 322, 323, 326, 332, 335.
 Кримська орда с. 63—4, 289, 293, 304, 311, 324, 328, 339.
 Кромер с. 74, 356, 359, 407, 438, 456—7, 467, 486.
 Куракіни кн. с. 513.
 Курськ м. с. 87.
Лебедів с. 385.
 Летичів м. с. 199, 501.
 Ленчицька земля с. 236, 247.
 Ливонія і ливонські рицарі с. 64, 215, 216, 220, 228, 359, 360, 422.
 Литва і в. кн. Литовське — майже скрізь.
 Ломази с. с. 249, 357.
 Лопатин с. с. 47, 54, 56, 199, 207, 238, 450.
 Лугвен-Семен кн. с. 70, 466, 514—5.
 Луцьк м. і земля с. 34, 46, 48, 54, 86, 163, 164—5, 195, 196—99, 211—17, 223—6, 230, 242, 253, 331, 357.

- Луцька війна с. 212.
 Любарт-Дмитро кн. с. 2, 33, 34, 41, 46, 52, 55, 57, 59, 60, 62—3, 95, 447—8, 450, 516.
 Любеч м. с. 170, 278, 422.
 Люблин м. і земля с. 36, 39, 240, 243, 329, 332, 381, 362—3, 402.
 Любутеськ м. с. 69, 70, 72, 87, 274, 277.
 Людовик кор. угорський і польс. с. 35, 42, 50, 102—4, 105, 107—8, 109—110, 111—112, 439, 442—3, 449, 450.
 Лютувер див. Путувер.
 Львів м. і земля с. 36, 49, 74, 106, 193, 211, 221, 224, 243, 331, 501.
Макарій Чорт митрополит київ. с. 331.
 Мазовше с. 225, 396.
 Максиміліян цісар с. 281, 290.
 Мамай емір с. 71, 81, 83, 281, 295, 302, 305, 311, 453.
 Мангуп м. і князівство с. 304—5.
 Марія, королева угорська с. 110, 112, 114—7, 123.
 Матрега м. с. 300—1.
 Маяк м. с. 86.
 Медяка с. с. 216.
 Межибож м. с. 89, 240.
 Межигорський збірник с. 429, 430.
 Мезецькі князі с. 276—77.
 Мельник м. с. 57.
 Менглі-герай хан с. 86—7, 285—88, 290—1, 304, 320, 321—8, 330, 332—7, 458—9, 460—2, 485.
 Мендовг в. кн. с. 8, 9, 10.
 Мена м. с. 72.
 Мешовськ м. с. 274.
 Меховський монастир с. 33.
 Минське князівство с. 287, 259, 332, 334.
 Мингайло кн. (легендарний) с. 16; — (син Ольгерда легенд.) с. 514.
 Михайло Євнутович кн. с. 132, 456.
 Михайло Жигимонтович кн. с. 227, 228, 231, 233, 234—5, 238, 245, 481.
 Михайло Наримунтович кн. с. 174.
 Михайло Омелькович кн. с. 268—9, 270, 271—2, 275.
 Мишковський Петро воев. белз. с. 336.
 Мишковський воевод. крак. с. 385, 410.
 Можайський Семен кн. с. 378.
 Мозир м. с. 287—88, 289, 331, 417, 430, 485, 502.
 Монкастро м. с. 301.
 Морахва р. с. 210.
 Мосальськ с. 277.
 Мосальські князі с. 276, 278.
 Московське вел. князівство с. 63, 65, 69, 72 83, 98, 161, 173, 185—6, 246, 274, 275, 278, 325, 338—39, 350, 358, 360, 376, 379, 381, 384, 387, 418, 422, 452—4, 486.
 Мункач (Мукачів) м. 38, 171, 442—3.
 Муха, ватажок с. 329.
 Мценськ м. с. 69, 87, 277, 278, 280.
Недокудово с. с. 168.
 Несвизький Федько кн. с. 168, 175.
 Німан р. 4, 9, 334.
 Німці с. 92, 178, 185, 195, 198, 199, 200, 203—4, 211, 214, 219.
 Ніс Олександр кн. с. 186, 212, 216—17.
 Новгород Великий (півн.) с. 6, 64, 235, 275.
 Новгород Сіверський м. і князівство с. 67, 79, 178, 245, 278, 250, 422, 453.
 Новгородок м. і волость с. 168, 203, 286, 289, 334, 485.
 Новосиль с. 69.
 Новосильські князі с. 274, 277; — Іван с. 69; — Роман і Степан с. 71.
 Ногай емір с. 295, 305.

- Нур-дөвлет хан с. 319, 320, 322, 324, 458, 460.
- Оболенський Семен** кн. с. 71.
- Овруч м. с. 170, 172, 288, 289, 428, 485, 202.
- Одоїв м. с. 72, 461.
- Одоївські кн. с. 276.
- Ожеховський судя перем. с. 390.
- Ока р. с. 274.
- Олександр Казимирович в. кн. і король с. 252—8, 260—1, 263, 264, 283—4, 364.
- Олександр Кориятович кн. с. 46, 49, 50, 79, 87, 92, 93, 445, 447.
- Олександр Патрикіевич кн. с. 70, 468.
- Олександрові акти унії с. 283, 388, 402, 412.
- Олелько Володимирович кн. с. 199, 204, 216, 234, 235.
- Олесько м. с. 54, 56, 193, 197, 207, 210, 238, 450.
- Олеше м. с. 295, 301.
- Ольбрахт кор. поль. с. 251—3, 257, 260, 263, 328, 331.
- Ольгерд в. кн. с. 41, 46, 54, 56, 69, 73—9, 80—3, 87—88, 91, 95, 456, 515.
- Опаків с. 277.
- під Оршею битва с. 290.
- Осолінський Єронім с. 355, 356.
- Остер м. с. 422.
- Острівська угода с. 468.
- de Ostrow Данило с. 60.
- Острозьке князівство с. 164.
- Острозький кн. Дашко, Данило с. 185; — Константин с. 279, 289, 290, 404; — Михайло с. 331; — Федор с. 163—4, 472.
- Остикович Гр. с. 282.
- Очаків м. с. 330, 337.
- Ошмяни с. 204, 213.
- Павел**, біскуп камінецький с. 191.
- Падневський біскуп с. 389, 391—2, 394.
- Парчів м. с. 236, 243, 244, 249, 250, 377, 378.
- Патрикий Наримунтович кн. с. 68, 72, 454.
- Пац Юрій, воев. с. 268.
- Переворськ м. с. 331.
- Перемиль м. с. 47, 56.
- Перемишль м. і земля с. 56, 195, 221, 225, 331, 432, 501.
- Перемишльські кн. с. 277.
- Переяслав м. і земля с. 78, 79, 94, 235, 281, 335, 422, 461.
- Пинськ і Пинське кн. с. 7, 8, 332, 417, 422, 430, 501.
- Пинські князі — див Василь, Мих., Юрій кн.
- Пьотрків с. 236, 249, 261, 262, 341, 352, 358, 363, 365, 377, 384.
- Підляше с. 234, 369, 376, 379, 380, 394—71, 400—16, 417, 422.
- Піза, її торгівля на Чорнім морі с. 397, 300.
- Поділе с. 73—4, 79, 81—2, 85, 87—9, 90, 92, 94—5, 175—8, 180, 185, 189, 190, 192—4, 198—99, 200, 204, 208, 210, 217, 221—23, 245, 247—8, 249—50, 257, 310, 319, 324, 328, 330, 332—6, 381, 394, 471, 474—6, див. іще Камінець.
- Подніпрове с. 220, 430.
- Покуте с. 198, 329, 333.
- Полісе с. 293, 331, 333, 405.
- Подоцьк м. і земля с. 161, 165, 204, 212, 213, 219, 220, 253, 288, 326, 334, 363, 364, 365, 473.
- Полубичі с. 359.
- Польща с. 3, 4, 6, 8, 10, 56, 58, 62, 80, 90—94, 97, 99, 100—5, 110—12 і далі, майже скрізь.
- Поморе с. 6.
- Понизе с. 88.
- Посеме с. 68.
- Почеп м. с. 279.
- Прусія і пруські рицарі с. 6, 8, 37, 42, 177, 178, 185—6, 213,

- 215, 220, 225, 244, 247, 317, 328, 342, 349, 353, 364.
- Псков м. і земля с. 6, 64, 161, 200, 235, 274, 277, 461, 462.
- Путивль м. с. 87, 278, 280.
- Путуввер кн. с. 13.
- Путятич Дмитро кн. с. 268, 336.
- Радивил** Миколай Юриевич с. 386; — Миколай Янович с. 355, 358, 368, 370—3, 376, 386, 390—1, 405; — Мих. с. 346.
- Радогощ м. с. 279.
- Ратно і Ратенська вол. с. 56, 87, 199, 207, 235—6, 238.
- Рильськ м. с. 67, 87, 178.
- Рим — його участь в укр. справах с. 22, 28, 30, 32, 35, 37, 42, 63, 123.
- Ровно м. с. 331.
- Рогатин м. с. 197, 329.
- Рогатинський Богдан бояр.
- Рогачів м. с. 277.
- Роман Данилович кн. с. 11.
- Романъ Михайлович кн. брянський с. 66, 67, 451—2.
- Роман митроп. с. 75, 77, 78.
- Русь — її становище в в. кн. Литовським с. 4, 5, 7, 8, 10, 27, 52, 62, 98, 105, 107—9, 177, 180, 182, 186, 201, 206, 210, 219, 222, 223, 234, 266, 275, 279, 280, 282, 295, 314, 330, 338, 409, 410, 433—6, 438, 370—1, 462—3.
- Рутенберг магістр. ливон. с. 186.
- Русько-литовська літопись с. 424—5, 504.
- Рязанська земля с. 70, 273—5, 277.
- Ряшів м. с. 40.
- Савицкий** Матишко с. 399.
- Сакович Богдан с. 266.
- Сангушки кн. с. 235, 236, 515, — Роман с. 406, 407—8.
- Свитригайло в. кн. с. 70, 72, 83, 166, 173, 177, 178—9, 180—86, 187—192, —208, 209—224, 225—242, 266, 268, 291, 309, 318, 475—476, 481, 515.
- Семен Омелькович кн. київ. с. 173, 247, 249, 250, 254, 266, 7, 270.
- Семен кн. степанський с. 122.
- Сендомирська земля с. 34, 50, 243, 331.
- Сенько Олизарович староста с. 258.
- Серенськ м. с. 278.
- Серпейськ м. с. 274, 277.
- Сеніцький Мик. с. 355, 257.
- Сераковский воевода лончиц. 395.
- Серадзь с. 200, 211, 224.
- Сіверщина с. 65, 72, 78, 94, 161, 166, 167—9, 174, 176, 178 —9, 185—6, 204, 223, 235, 245, 274, 279, 288, 327, 332, 422, 452—3; див. іще: Чернигівщина.
- Синець ур. с. 87.
- Синя вода, р. с. 79, 80—2, 87, 91.
- Скала м. с. 89, 90, 175, 162, 199.
- Скиргайло кн. с. 161—2, 165—6, 169—70, 172—3, 176, 456, 466, 473—4, 515.
- Слущь м. с. 174, 214, 268, 287, 332, 333.
- Смоленськ м. і земля с. 64—66, 86, 168, 204, 217, 219, 220, 234, 253, 273, 279, 280, 290, 313, 343, 345, 361, 422, 452.
- Смотрич м. 88, 90, 175, 192, 193, 199.
- Снепород ур. с. 87.
- Снятин м. с. 56.
- Соколець м. с. 168, 174.
- Солхат м. с. 297, 299, 301, 305, 308, 309.
- Спитко з Мельштина с. 89, 90, 166, 167, 174, 173—77, 178, 474—5.
- Станислав кн. київський (легендарний) с. 18.
- Стародуб м. і князівство с. 67, 70, 74, 79, 87, 246, 278, 280, 454—5.
- Степань м. с. 197.
- Стефан, воевода волоський с. 200, 271, 319, 331, 333.

- Стінка м. і округ с. 90—1, 175.
 Стрий р. с. 196, 198.
 Сұдак м. с. 297, 299, 300, 302—3, 320.
 Сулимів с. с. 58.
 Свята р. с. 218.
 Сянік, Сяніччина с. 37, 221, 442, 501.
Тана м. с. 300—1, 302—3.
 Татари с. 2, 33, 38, 42, 57, 60, 78—9, 80—2, 85, 87—9, 91—3, 194, 198, 210, 211—12, 214, 218, 220, 224, 228, 236, 244, 246, 247, 250, 257, 260, 263—4, 284, 287, 294—5, 300, 301, 302—306, 309, 311—12, 318—19, 326, 328—9, 330—7, 342—3, 357—381, 393, 401, 409, 437, 442, 444, 447, 457; див. іще Золота і Кримська орда.
 Таш-тімур хан с. 305—6, 307.
 Тверське князівство с. 273, 274—5, 277.
 Тевтонське рицарське братство с. 6; див.: Прусія.
 Темірез, емір с. 82, 83, 85.
 Теодорит митроп. київськ. с. 76.
 Теревовль м. і округ с. 89, 91, 175, 193, 463—4.
 Тімур емір с. 306, 313.
 Тмуторокань м. с. 295, 298.
 Товмач м. с. 230.
 Товтивил кн. с. 12.
 Торуське князівство с. 71.
 Тохтамиш хан с. 84, 85, 87, 98, 305, 307, 312—15, 317—18, 458, 460, 489.
 Трапезунт с. 296.
 трактати 1366 с. 446, 447.
 Тройден кн. с. 13.
 Троки м. і волость с. 162, 165, 192, 204, 225, 232, 333.
 Трубецькі князі с. 276, 278, 454.
 Трубчевськ м. с. 67, 70, 178, 274, 278, 452.
 Тула м. с. 87, 274.
 Тұрки с. 257, 260, 304. 319, 322, 324, 329, 331, 332, 336, 350, 354, 401, 485.
 Туров м. і земля с. 8, 234, 285, 287, 289, 332, 423.
Угорщина с. 2, 37, 62, 100—1, 103—04, 108, 449, 109, 110—112, 169, 171, 172, 177, 185, 349, 433—5, 340—2, 499—500.
 Угорська Русь с. 37, 172.
 Угра р. с. 274, 325.
 Україна с. скізь.
 Унія литовско-польська 100, 251, 255, 256—8, 261—3, 338—9, 340—5, 349, 351, 352—7, 360—9, 370—8, 380—4 388, 392—4, 396, 402, 412—13, 417—19, 421. 465, 490, див. іще: акт 1432 р. Виленський, Горodelський, Кревський, Олександрові акти.
 Урич м. с. 49.
Федор Олександрович кн. с. 455.
 Федор кн. київський с. 73—5, 78, 81.
 Федор Корятович. кн. с. 79, 166, 167, 170—2, 477.
 Федор Корибутович кн. с. 204.
 Федор Любартович кн. с. 162—4. 166, 168—9, 196, 477, 513, 515.
 Федор Ольгердович кн. ратенський с. 174, 516.
 Федько кн. несвизький с. 210, 211, 215, 217, 408.
 Федор Патрикiewicz кн. с. 455.
Жаджібей м. с. 86.
 Хаджі-герай хан с. 85—7, 249, 303, 306, 307, 309, 310, 311, 318, 319, 321, 335, 458—9, 460—1, 488—9.
 Херсонес м. с. 300.
 Хліпень волость с. 277.
 Хмельник м. і округ с. 240, 332.
 Ходкевич Іван воєв. київ. с. 268, 270; — Ян староста жмудський с. 386, 388, 391, 401—2, 405, 411—12.
 Холм, Холмська земля с. 39, 46,

- 54, 63, 164—5, 197, 214, 221, 331, 445, 447, 449, 500—1.
 Хотетівські кн. с. 72, 278.
Царгород с. 76—77, 298, 303—04, 522.
Червоногород м. с. 49, 89, 90, 175, 177, 192, 199.
 Черкаси с. 86, 172, 173.
 Чернечгородок с. с. 46.
 Чернігів і Чернігівщина с. 8, 65, 67, 73, 79, 87, 178, 215, 274, 276, 278, 280, 330, 333—5, 422, 451—1, 456; див. іще: Сіверщина.
 Черторийськ м. і князівство с. 174.
 Черторийський Іван кн. с. 205; — Олександр с. 230, 269, 404.
 Чорна Русь с. 9, 214.
 Чорне море с. 296, 298, 300, 303 309.
 Чорний город с. 316.
 Чорноморе с. 293, 299, 304, 315, 316, 487.
Шамотульський Вінц с. 217, 224, 225.
 Шварно Данилович кн. с. 13, 15.
 Шемячич Василь кн. с. 278.
 Шепинецький округ с. 476.
 Шилевич Олизар с. 242.
Щебрешин м. с. 39, 47.
Юрий-Болеслав кн. с. 2, 59, 62, 312, 430—2, 334.
 Юрий Данилович кн. холмський с. 445, 446.
 Юрий Корнятович кн. с. 46, 79, 87, 93, 94, 445—7.
 Юрий Наримунтович кн. с. 40, 46, 49, 53, 54, 57, 93, 445—7, 450.
 Юрий пинський кн. с. 243.
 Юрій Лугвенович с. 199.
 Юрій Святославич с. 273.
 Юрша воев. с. 196, 197, 223, 243.
Ягайло в. кн. і король с. 55, 57, 84, 90, 96, 97, 108, 161—4, 178, 181—2, 184—5, 186, 187 192, 193—208, 209—216, 222, 248, 269, 312—13, 316, 318, 356, 390—1, 396, 406, 411, 453. 463—4, 465, 469, 471, 472—3, 475, 515—6.
 Ядвіга кор. поль. с. 93, 166, 463—4, 469. 470.
 Ялта м. с. 302.
 Ян біскуп. луцький с. 258.
 Ян з Сенна с. 224, 225.
 Ян з Чарикова с. 45, 93, 107, 109, 110, 432.
 Ярослав м. с. 331.
 Ятвяги с. 6, 7, 8.

П О М И Л К И.

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба було :
8	1 знизу	і історії	історії
9	4 зн.	скількись	кілька
20	20 зверху	роярство	боярство
—	4 зн.	Caritanez ca	Caritapeus — се
25	17 зв.	далії	далі
30	2 зн.	scismaticis	scismaticis
33	17 зв.	задумючи	задумючи
39	12 зн.	клушаєть	слушаєть
73	5 зн.	XVII	XVI—XVII вв.
74	7 зн.	Kutlubacum	Kutiubachum
80	5 зн.	XIV	XVI
87	12 зн.	1353	1363
89	9 зн.	кіщї	кінці
91	4 зн.	Серед	Серет
95	5 зн.	упущено: Козловскій Судьбы русскаго языка въ Литвѣ и на Жмуди (Вѣст. Зап. Рос. 1869, кн. X).	
98	1 зв.	Йокима	Йоакима
99	15 зв.	мусіло ся	мусіло
101	9 зн.	критична	критичні
105	17 зн.	уславлені	установлені
106	9 зн.	1333	1373
110	1 зн.	Ян	Яна
111	8 зн.	Тпму	Тому
114	18 зн.	нього	них
125	16 зн.	чином	часом
134	4 зн.	взрность	вѣрность
136	2—3 зн.	політичній ;.. спинає	політичній,.. спиняє
148	5 зв.	було	були
151	19—20 зв.	софедерують... кї	конфедерують... сї
153	14 і 4 зн.	Сечу	Сечу
162	12 зн.	какъ	пакъ
163	3 зв.	відіраванне	відібране
164	21 зв.	сфальшованім	сфальшованім)
167	2 зн.	с. 12	с. 202
169	20 зв.	Мав він	Любартович мав

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба було :
177	1 зв.	не —	— не
—	7 зв.	далекими	деякими
—	15 зн.	потку з треба переставити до слова „королеви“.	
204	6 зн.	Vilnam.	Vilnam,
209	17 зв.	латолицького	католицького
212	11 зн.	перше	ниже
229	10 зв.	положив	наложив
—	12 i 14 зн.	правителя... V	приятеля... VI
—	3 зн.	виїмки — в додатках	Пол. собр. лѣт. XVII с. 337
230	18 зн.	ineolumet	incolumet
237	6 зв.	еманціпувало	еманціпувало
240	11 зн.	найновіше видання	—
241	2 зв.	накликування ся	накликуванняя
246	2 зн.	піддобравав	піддобрював
251	7 зн.	зв'язок	зв'язок
254	21 зв.	Litwana	Litvana
261	10 зн.	roczwierzdzyła	roczwierzdzyła
266	6 зн.	давало	давали
169	20 зв.	вітчину ?	вітчину !
301	12 зв.	за ними (в 1332 р.) осідає	а не пізніше організують ся
—	1 зв.	192	192, і Ковалевського Изъ історіи Азова
309	10 зн.	Catigatissiami	Castigatissimi
325	16 зн.	спора лізувала	спаралізувала
343	1 зв.	напово	наново
349	11 зн.	обминецуги	обминути
359	2 зв.	вбито	вбито.
387	14 зв.	zwej	swej
414	16 зн.	nigdy	nigdy
415	2 зн.	gróžno	gróžno,
417	14 зн.	допресії	депресії
418	9 зв.	Метибові	Метибові
425	20 зв.	уварівського,	уварівського)
426	11 зв.	гегши	гегш
432	17 зн.	премисьльским	премисьльскими
457	15 зв.	паль	пакъ
474	17 зв.	комаїнуючи	комбінуючи

Примітка: Зазначені тут помилки в тексті виправлено.

Вид. „Книгоспілка”.

З М І С Т.

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею с. 3—99

Загальний погляд . . . . . с. 3

Початки литовської окупації:

Литовські племена (с. 4) й сформування Литовської держави (с. 6); розвій литовських нападів на руські землі (с. 7); значінне Литовської держави в українській історії (с. 8). Мендовг і його діяльність (с. 9), окупація руських земель (с. 10); відносини з Данилом (с. 11), здобутки Мендовга (с. 12); Войшелк і Тройден (с. 13). Нова династія — здобутки Литви в землях кривичсько-дреговичських (с. 14), відірвання Берестейщини (с. 15), здобутки в Київщині (с. 16), литовські впливи в ній за Гедимина (с. 17), легенди про Гедиминів похід (с. 18).

Боротьба за Галицько-волинські землі:

Револуція й проголошення Любарта (с. 19), його становище (с. 20); пляни на Галичину Угорщини й Польщі (с. 21), похід угорський (с. 21—2) і польський — реляція Казимира (с. 22), оповідання Яна (с. 24) и Траски (с. 25), дійсний образ подій 1340 р. (с. 26), умова Казимира з Дедьком (с. 27), незалежність Дедька від Угорщини (с. 28). Боротьба в 1341—5 рр. (с. 29), справа відірвання Сянїччини (с. 31). Кампанія 1349 р. (с. 32), її дійсний образ (с. 33), напади Литви 1350 р. (с. 34), угода Казимира з Угорщиною й реляція папі (с. 35); кампанія 1351 (с. 36) і 1352 р. (с. 37), татарські напади (с. 38), похід Казимира (с. 39) і перемире (с. 40); результати кампанії (с. 41). Війна 1353—6 рр.: агресивні пляни Казимира (с. 41), звістки про війну 1353—4 р. (с. 42), союз Казимира з Татарами (с. 43). Кампанія 1366 р. (с. 44) і трактати (с. 46), сепаратна умова з Любартом (с. 47). Відповлення війни (с. 48), Юрий Наримунтович і Олександр Корятович (с. 49), смерть Казимира, литовські здобутки 1370 р. (с. 50). Дальша війна (с. 51), заходи Любарта в Галичині (с. 52), напад литовських князїв (с. 53), і кампанія 1377 р. (с. 54). Події 1382 р. (с. 55). Загальний погляд на боротьбу (с. 57), становище до неї суспільности на Волини (с. 58) і в Галичині (с. 59), роля боярства (с. 60) і міст (с. 62), політика Казимира (с. 61).

Прилучення українських земель до в. кн. Литовського в 2-й пол. XIV в.:

Загальний погляд (с. 63), література (с. 64). Сіверщина — окупація Брянська (с. 65), литовські князівства в Сіверщині (с. 67), верхівські землі (с. 68), конкуренція Москви й Рязани (с. 69), нахил сіверських Гедиминовичів до Москви (с. 70) й московські здобутки кінця XIV в. (с. 71), політика Литви (с. 72). Київщина (с. 73): звістка Густинської компіляції про окупацію її (с. 74), вартість її (с. 75); і час і обставини переходу Києва в формальну залежність від Ольгерда (с. 76); справа київської митрополії (с. 77). Переяславщина (с. 78). Поділе — звістки про литовську окупацію (с. 79) і аналіза їх (с. 80), татарсько-литовські відносини (с. 81), і литовсько-татарський компроміс (с. 83), татарська дань і тамга (с. 84); надання Тохтамиша (с. 85) й оповідання Менглі-герая про Хаджі-гераєву грамоту на українські землі (с. 86). Дійсний образ подільської окупації (с. 87); сформування Подільської території (с. 88) і становище її в польсько-литовській боротьбі (с. 89), становище Кориятовичів — відносини до Татар (с. 92) і Польщі (с. 93). Загальні замітки про литовську окупацію на Україні (с. 94); руські елементи в в. кн. Литовським (с. 95), ідея руської державної спадщини в литовській династії (с. 98) нахил до в. кн. Литовського на Русі (с. 99).

II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV. . . . . 100—179

Загальна ситуація . . . . . с. 100

Польсько-угорський спір за Галичину:

Угорсько-польський компроміс (с. 101), претенсії Угорщини (с. 102), пляни Людовика (с. 103), Володислав опольський володарем Галичини (с. 104), правний титул сього володіння (с. 105), прикмети державних прав — титул, печать і монети Володислава (с. 106). Непевність Людовикових плянів в Польщі (с. 109), Володислав уступає з Галичини (с. 110), причини і час сього факту (с. 111), угорські намістники в Галичині (с. 113). Події по смерті Людовика (с. 114), справа польської корони (с. 115), Ядвіґа польською королевою (с. 116), похід 1387 р. на Галичину (с. 117), друге „володінне“ Володислава Опольського в Галичині (с. 118), його лист до Галичан (с. 119), прилучення Галичини до Польщі (с. 121), облога Галича й похід литовських князів на Галич (с. 122). Претенсії Угорщини (с. 123), пізніші дипломатичні спори з Угорщиною і польське *statu quo* в Галичині (с. 124).

Литовсько-польська унія й справа інкорпорації земель в. кн. Литовського до Польщі:

Династична унія Польщі й Литви й її значінне (с. 125); ослаблення політичної системи в. кн. Литовського в 1380-х рр. (с. 126); переговори про шлюб Ягайла й Ядвіґи (с. 127); Кревський акт (с. 128), його постанови (с. 129), справа влучення в. кн. Литовського до Польщі (с. 130); шлюб Ягайла (с. 131) і його становище в Польщі (с. 132); заходи коло переведення інкорпорації (с. 134), присяжні грамоти кня-

зів (с. 135). Опозиція інкорпорації (с. 136); Витовт (с. 137), його попередня політична кар'єра (с. 138), боротьба з Ягайлом (с. 139) і Острівська угода (с. 140), змагання Витовта до незалежності (с. 141), жадання Ядвіги (с. 142), проголошення Витовта королем (с. 143), катастрофа 1399 р. й компроміс (с. 144), акти 1401 р. (с. 145). Витовт в. князем (с. 146), вилом в Кревській унії (с. 147). Ситуація по р. 1410 (с. 148), дальші записи унії й компроміс 1413 р. (с. 149), Горodelський привилей (с. 150) і запис панів (с. 151). Справа коронації (с. 153), Луцький з'їзд (с. 154), союз Витовта з цїсарем (с. 156), польсько-литовське напруження і смерть Витовта (с. 157); польсько-литовські відносини в світлі коронаційного епізоду (с. 158).

Переміни в устрою в. князівства :

Система князівств XIV в. (с. 159) і їх касованне (с. 160). Полоцьк (с. 161), Сїверщина в 1380-х рр. — Дмитро і Корибут (с. 162), відібране Луцька від Федора Любартовича (с. 163) і наданне Витовту (с. 164), відібране волостей від Скиргайла і Свигригайла (с. 165). Систематичне нищення князівств в 1390-х рр. (с. 167), похід на Корибута (с. 168), відібране Володимира від Федора Любартовича і його дальша доля (с. 169), похід Витовта на Поділе (с. 170), відібране Київа (с. 172). Князівства які потім зістали ся (с. 174); наданне Поділя Спиткови (с. 175); опорожнення Київа (с. 176); Поділе під Свигригайлом (с. 177), вертаєть ся до Витовта (с. 178); володінне Свигригайла в Сїверщинї (с. 179).

III. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі від середини XV віка до початків XVI-го . . . . . с. 180—282

Національний розлом в в. кн. литовським :

Інкорпораційні змагання Польщі (с. 180) і опозиція руських і литовських магнатів (с. 181), упривілегованне литовської аристократії (с. 182), розлом Руси й Литви і руська іредента (с. 183).

Свигригайло й змагання українських і білоруських елементів вел. кн. Литовського :

Пляни Польщі на Литву по смерті Витовта (с. 184). Свигригайло — його давнїйше житє (с. 185), союз з Русинами (с. 186), надїї Русинів на нього (с. 187). Обставини вибору Свигригайла на в. князя (с. 188). Пляни Польщі на Поділе (с. 189), польські заходи (с. 190) і подільська конспірація (с. 191); окупація подільських замків в 1430 р. (с. 192). Конфлікт Свигригайла з Ягайлом (с. 192), початки війни (с. 193). Становище Свигригайла (с. 194), похід Ягайла (с. 195), облога Луцька (с. 196) і дрібна війна (с. 197) перемире 1431 р. (с. 198). Переговори (с. 199), завзяте Свигригайла (с. 200). Конспірація на Свигригайла (с. 201), її національний підклад (с. 202) і головні участники (с. 203), проголошення в. князем Жигимонта Кейстутовича (с. 204); суспільна політика Жигимонта (с. 205), Свигригайло як провідник аристократії (с. 206). Уставленне відносин Литви до Польщі (с. 206), акт унії (с. 207), Ягайлів привилей для Руси (с. 208), його непевність (с. 209). Боротьба Свигригайла — подільська кампанія 1432 р. (с. 210), перехід Волини до Ягайла й поворот назад (с. 212), походи Свигри-

гайла на Литву 1432—3 рр. (с. 213), боротьба на Україні (с. 214). Акти унії 1433 і 1434 р. (с. 215). Смерть Ягайла (с. 216). Ваганне в партії Свитригайла (с. 217). Війна 1435 (с. 218), Свитригайло на Україні (с. 219), утрата Білоруси (с. 220), переговори Свитригайла з Польщею в 1436 р. (с. 221), політика галицької шляхти (с. 222), союз з нею Свитригайла (с. 223), заходи Жигимонта коло Київщини й Волини (с. 224), польське правительство вирікаєть ся Свитригайла (с. 225), упадок Свитригайла (с. 226).

Справа унії і влучення українських земель до Польщі за Казимира і Олександра:

Політика Жигимонта Кейстутовича (с. 227), польсько-литовське напруженне (с. 228), смерть Жигимонта (с. 229). Кандидатура Свитригайла (с. 230); кандидатура Казимира (с. 231), пляни Польщі (с. 232), проголошенне в князем Казимира (с. 233), уступки Русинам — відступленне Волини Свитригайлу й наданне Київа (с. 234), пограничні спори (235) і розрив з Польщею (с. 235). Смерть Володислава (с. 237), переговори Поляків з Казимиром (с. 238), „угода Литвинів з Короною“ 1446 р. (с. 239), Казимир королем (с. 240), польсько-литовські спори (с. 241), справа Волини (с. 242), смерть Свитригайла й пляни війни (с. 243), ослабленне напруження (с. 244) литовське фрондованне на Казимира (с. 245), жаданне осібногo вел князя (с. 246), Казимир утихомирює литовських автономістів (с. 247), становище Литви в Пруській війні (с. 248) і литовські претензії до Польщі (с. 249), польсько литовські відносини в останніх літах Казимира (с. 250), розірванне унії (с. 251), смерть Казимира (с. 252). Вибір в князем Олександра (с. 253), ослабленне звязи з Польщею (с. 255), заходи Поляків коло відновлення унії (с. 256), справа потвердження Городельського акту (с. 257); акт 1499 р. (с. 260). Олександр королем польським, акт 1501 р. (с. 261); акту 1501 р. не признають в Литві (с. 262). Смерть Олександра (с. 263), становище литовських панів при виборі в кн. Жигимонта (с. 264).

Становище руських елементів в в. кн. Литовським і українсько білоруська іредента:

Двоїстість і посередність політики литовських панів супроти унії, їх національно-клясова виключність (с. 265); становище Русинів в в. князівстві (с. 266), справа Київського князівства (с. 267), конспірація князів 1481 р. (с. 268), її причини (с. 269), її цілі (с. 271), нахило до Москви (с. 272). Конкуренція Литви з Москвою в руських землях (с. 273), сфери впливів їх в серед. XV в. (с. 274), утрати литовської політики в 2-ій пол. XV в. Новгород, Твер і Рязань (с. 275), верхівські князі — їх переходи до Москви (с. 276), московські походи на Литву й угода 1494 р. (с. 277), нові переходи князів (с. 278), справа релігійних переслідувань православних (с. 279), перемире 1503 р. і пляни Москви по смерті Олександра (с. 280). Повстанне Глинського: рід Глинських (с. 281), його попередня роля (с. 282) конфлікт з литовськими панами (с. 283) поголоски про пляни на велике князівство (с. 284), конфлікт, з Жигимонтом (с. 285), повстанне (с. 286), союз з Москвою

(с. 288), похід Жигимонта й упадок повстання (с. 289), Смоленська війна (с. 290), крах руської аристократії (с. 291).

VI. Зміни в українських степах і на Чорноморю Сформованне Кримської орди й татарські спустошення. . . . с. 292—337

Чорноморські степи і Крим в XIII—XV в.:

Загальний погляд (с. 293), розклад Золотої Орди (с. 294), початки Кримської орди (с. 295). Крим в XIII в. (с. 296), ослаблення влади Візантії й грецького елементу (с. 297), італійські кольонії — Кафа (с. 298), Судак (с. 299), Пізанський порт і інші кольонії (с. 300) Тана (с. 301); розвій генуезької держави в Криму (с. 302), прикристи від Татар і Турків (с. 303), турецька окупація (с. 304).

Сформованне Кримської орди:

Татари в Криму (с. 256—7), політичне відокремлення Крима (с. 305), Хаджі-герай — його походження й перші стадії діяльності (с. 306), Гераева легенда (с. 307), Девлет-бірди й його правдоподібна тотожність з Хаджі-гераєм (с. 308), утеча Хаджі-герая на Литву (с. 309), остання фаза діяльності й смерть Хаджі-герая (с. 310), зазначена ним політика Кримської орди (с. 311).

Відносини до Татар Литви і Польщі в XIV і XV в. і татарські спустошення на переломі XV—XVI вв.:

Становище Татар в польско-литовській боротьбі (с. 312); Мамай і Тохтамыш (с. 313); Витовт — його пляни й заходи на Чорноморю (с. 313—4), битва на Ворсклі (с. 314-5), дальші заходи Витовта (с. 315) і участь в татарських справах (с. 316); татарські клієнти Витовта (с. 317) Союз з Татарами Свитригайла (с. 318); відносини Литви до Хаджі-герая (с. 319); Нур-давлет і Менглі-герай (с. 320), союз Менглі з Москвою (с. 321), повстання в Криму (с. 322), Менглі-герай турецьким васалем (с. 323). Союз Литви з Золотою ордою (с. 324), ворожнеча Менглі (с. 324). Напади Менглі на українські землі — напад на Київ (с. 326) намови Москви (с. 327), напади Татар 1485—8 рр. (с. 328), Татари й Войлохи в 1489 — 1490 рр. (с. 329), татарські спустошення 1434 рр. (с. 330), турецькі походи на Галичину (с. 331), татарські напади 1499 — 1500 (с. 332) і 1501—5 рр. (с. 333). Україна пустіє (с. 334), безрадність польско-литовського правительства (с. 335), плян. дани Татарам (с. 336); Українська самооборона і неприхильність до неї правительства (с. 337).

V. Політичні обставини в XVI в. — влучення українських земель до Польщі . . . . . с. 338—423

Справа унії за Жигимонта:

Руська іредента (с. 338), політика литовської аристократії супроти Польщі, (с. 339), становище шляхти й в. князів XVI в. до унії (с. 340). Ситуація в перших роках Жигимонта Старого (с. 341), заходи Поляків коло унії (с. 342), переговори 1512—3 рр. (с. 243), відпорність литовських панів (с. 244); вибір на литовський престіл Жигимонта-Августа (с. 345) і проект коронації його на литовського короля (с. 346), настанованне його (с. 348), вартність окремішности вел. князівства

з династичного погляду (с. 349). Оживлення справи унії в 1540-х рр. (с. 349—50), неприхильність Жигимонта Старого (с. 350); Жигимонт Август в. князем (с. 351).

Справа унії за Жигимонта Августа:

Становище Жигимонта Августа в справі унії (с. 353). Унія на соймі 1548 р. (с. 352). Переговори Поляків з Литвою 1551 р. (с. 354), дебати на короннім соймі 1553 р. (с. 355), погляди Поляків на унію (с. 356), історична аргументація (с. 357); запросини до Литви на сойм 1555 р. (с. 358), коронні сойми 1557—8 рр. (с. 359), ливонська справа (с. 360), московська війна і змагання до унії шляхти (с. 361—2), петиція 1562 р. (с. 362) і постанови шляхоцького віча (с. 363), пьотрковський сойм 1562—3 р. (с. 363), виленський, сойм 1563 р. (с. 364), литовська делегація (с. 365) й її інструкція (с. 366), варшавський сойм 1564 р. (с. 308) і конференції з литовською делегацією (с. 369), переговори з шляхецькими послами (с. 370), уступки делегатів (с. 371) і формула унії (с. 372), розірвання переговорів (с. 373) і варшавський рецес 1564 р. (с. 374). Литовський сойм в Більську 1564 р. (с. 375) і конференції в Парчові (с. 376), коронний сойм в Пьотркові 1565 р. (с. 377), виленський сойм 1565/6 рр. (с. 478), петиції волинської й підляської шляхти (с. 379), причини її прихильности до унії (с. 380). Берестейський сойм 1566 р. (с. 381) й інструкція на люблинський сойм. (с. 382), невдалі конференції в Либліні (с. 383), соймование 1566/7 рр. (с. 384), польська делегація на Литві й петиція литовської шляхти про унію в Лебедові 1567 р. (с. 385).

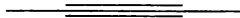
Люблинський сойм 1569 р.:

Загальна ситуація (с. 386), початки переговорів з литовськими станами (с. 387), суперечка про давні акти унії (с. 388) і акти 1501 р. (с. 389), історична аргументація (с. 390), литовський ультиматум (с. 391) натиск від короля (с. 392) і „утеча Литви“ (с. 393). Безоглядність коронних станів і короля (с. 394), „контумація“ й рішення інкорпорації Волини й Підляша (с. 394), справа Волини (с. 395), інкорпораційні привилеї (с. 396), історичне мотивування (с. 397), завізвання волинських і підляських панів і послів на сойм. (с. 398), екзекуція на непослушних (с. 399). Дебати над унією (с. 400), вісти з Литви (с. 401), литовська депутація (с. 402). Екзекуція на Підляшан (с. 403), присяга Підляшан і Волян (с. 404), проект прилучення Київщини (с. 405), дебати над сим (с. 406), проект прилучення Браславщини (с. 407), її прилученне (с. 408), нерішучість короля й сенаторів в справі Київщини (с. 409), король рішає прилученне Київщини (с. 410), київський інкорпораційний привилей (с. 411). Дебати про унію (с. 412), акт унії (с. 413), дальші наради сойму (с. 414), загальний погляд (с. 415). Причина слабости становища литовських автономистів (с. 416), їх депресія (с. 417).

Безкороліве й литовські дезідерати (с. 417), нерішучість литовських автономистів (с. 418), становище українсько руських земель (с. 520); жадання повернення українських земель до Литви затихає (с. 421). Українсько-руські землі, що полишили ся по за Короною — Сіверщина (с. 422) й Берестейсько пинські землі (с. 423).

Примітки	с. 424—496
1. Джерела й література сформування в. кн. Литовського	424
2. Похід Гедими́на на Київщину	427
3. Дмитро Дедько	430
4. Література боротьби за Галицько-волинські землі	433
5. Угорський похід на Галичину 1340 р.	435
6. Західні звістки про війну 1340 р.	436
7. Траска і Длугош про похід Казимира 1340 р.	437
8. Згоди що Казимир володів Русію ще перед 1349 р.	438
9. Джерела до кампанії 1251 року	439
10. Угорсько-польський похід 1352 р.	441
11. Татарські справи 1352 р.	443
12. Перемирна грамота Казимира і литовських князів	444
13. Юрий Наримунтович і Юрий Холмський	445
14. Трактати 1366 р.	446
15. Грамота Людовика про Любартові заходи в Галичині	448
16. Кампанія 1377 р.	450
17. Роман Брянський	450
18. Литовські князі в Сіверщині	452
19. Оповідання русько-литовської літописи про окупацію Поділя Ольгердом	456
20. Ханський ярлик на руські землі, виданий в. князем литовським	457
21. Володислав Опольський	462
22. Дата останнього прилучення Галичини до Польщі	463
23. Література до історії в. кн. Литовського на переломі XIV і XV в.	464
24. Присяжна грамоти князів в. кн. Литовського короні Польській }	466
25. Острівська угода і намістництво в в. кн. Литовським	468
26. лист Ядвіги з жаданням дани з руських земель	469
27. Час і обставини переходу Луцька до Витовта	470
28. Останні роки Скиргайла	473
29. Поділе — литовський лен	475
30. Надання Свитригайлови Поділя	476
31. Література подій по смерті Витовта	476
32. Польські пляни по смерті Витовта	478
33. Привилей 1432 р. в справі рівноправности Русинів	478
34. Зрада Федька Несвизького	479
35. Перехід українських земель до Жигимонта	480
36. Література в. кн. Литовського від проголошення в. кн. Казимира	481
37. Тестамент Казимира	482
38. Змова руських князів 1480 р.	482
39. Повстання Глинського	484
40. Література по історії Кримської орди	486
41. Італійська колонізація Чорномор'я	487
42. Татарська політика Литви й Польщі	488
43. Хаджі-герай і Девлет-бірди	488

44. Татарські хани — Витовтові клієнти в Орді по упадку Тохтамиша	489
45. Література унії XVI віку	490
46. Литовська інструкція 1563 р.	491
47. питання про спільні сойми на Варшавськiм соймі 1564 р.	492
48. Лист литовських станів на люблинський сойм 1566 р.	493
49. До історії підляського і волинського привилею 1569 р.	495
Мапа : Українські землі в складі Польсько-литовської держави перед 1569 роком	с. 497—498
Примітки до мапи	с. 499—503
Пояснення скорочених цитат	с. 504
Генеалогічні таблиці династії вел. князів литовських	с. 505—516
I. Династія Пугувера-Гедимна (с. 506—7). II. Династія Ольгерда (с. 508—9). III. Династії Володимира, Федора й Корибута Ольгердовичів (с. 510—1). Примітки —династія Гедимина (с. 512—3), династія Ольгерда (с. 514—6).	
Показчик	с. 517—525
Важніші похибки	с. 526—527
Зміст	с. 528—535
Перегляд I—VI т. Історії України-Руси	с. 537—538

!

